

ISSN1680-0761

М.УТЕМИСОВ АТЫНДАҒЫ БАТЫС ҚАЗАҚСТАН УНИВЕРСИТЕТІ

ЗАПАДНО-КАЗАХСТАНСКИЙ
УНИВЕРСИТЕТ
ИМ. М. УТЕМИСОВА

M.UTEMISSOV
WEST KAZAKHSTAN
UNIVERSITY

Ғылыми журнал

БҚУ ХАБАРШЫСЫ

Научный журнал

ВЕСТНИК ЗКУ

Scientific journal

BULLETIN WKU

Педагогика

Филология

Экология

Тарих

География

2021/**1**

<http://wksu.kz>

ISSN 1680-0761

М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті
Западно-Казакхстанский университет им. М. Утемисова
M.Utemissov West Kazakhstan university

БҚУ
ХАБАРШЫСЫ
ВЕСТНИК
ЗКУ

BULLETIN
WKU

**ПЕДАГОГИКА, ФИЛОЛОГИЯ, ТАРИХ,
ЭКОЛОГИЯ, ГЕОГРАФИЯ сериясы**

**Серия ПЕДАГОГИКА, ФИЛОЛОГИЯ, ИСТОРИЯ,
ЭКОЛОГИЯ, ГЕОГРАФИЯ**

**PEDAGOGY, PHILOLOGY, HISTORY,
ECOLOGY, GEOGRAPHY series**

№ 1 (81)/2021

*Жылына 4 рет шығады
Выходит 4 раза в год
Published 4 times a year*

*2000 жылдан бастап шығады
Издается с 2000 года
Founded in 2000*

Орал-Уральск- Uralsk, 2021

Бас редактор:

Серғалиев Н.Х. – биология ғылымдарының кандидаты, профессор, М.Өтемісов атындағы БҚУ.

Бас редактордың орынбасары:

Ахмеденов Қ.М. – география ғылымдарының кандидаты, профессор, М.Өтемісов атындағы БҚУ.

Редакциялық алқасының мүшелері

«Педагогика» бағыты бойынша:

1. **Подгорська-Яхник Д.** – философия докторы (PhD), профессор, Лодзь университеті (Лодзь қ., Польша);
2. **Мардахаев Л.В.** – педагогика ғылымдарының докторы, профессор, Ресей мемлекеттік әлеуметтік университеті (Мәскеу қ., Ресей);
3. **Кекеева З.О.** – педагогика ғылымдарының докторы, профессор, Б.Б. Городовиков атындағы Қалмақ мемлекеттік университеті (Элиста қ., Ресей);
4. **Байтлесова Н.Қ.** – философия докторы (PhD), М.Өтемісов атындағы БҚУ;
5. **Қажимова К.Р.** – философия докторы (PhD), М.Өтемісов атындағы БҚУ.

«Филология» бағыты бойынша:

1. **Мушаев В.Н.** – филология ғылымдарының докторы, профессор, Б.Б. Городовиков атындағы Қалмақ мемлекеттік университеті (Элиста қ., Ресей);
2. **Гилазов Т.Ш.** – филология ғылымдарының кандидаты, доцент, Қазан (Приволж) федералды университеті (Қазан қ., Ресей);
3. **Хасанов Ғ.Қ.** – филология ғылымдарының докторы, доцент, М.Өтемісов атындағы БҚУ;
4. **Мутиев З.Ж.** – филология ғылымдарының кандидаты, доцент, М.Өтемісов атындағы БҚУ;
5. **Сұлтанғалиева Р.Б.** – филология ғылымдарының кандидаты, М.Өтемісов атындағы БҚУ.

«Тарих» бағыты бойынша:

1. **Дабровски Д.** – философия докторы (PhD), профессор, Ұлы Казимир университеті (Быдгощ қ., Польша);
2. **Бонора Ж.Л.** – философия докторы (PhD), профессор, Шығыс және жерортатеңізін зерттеудің халықаралық қауымдастық (Рим қ., Италия);
3. **Сдыков М.Н.** – тарих ғылымдарының докторы, профессор, М.Өтемісов атындағы БҚУ;
4. **Нұрғалиева А.М.** – тарих ғылымдарының докторы, доцент, М.Өтемісов атындағы БҚУ.

«География» бағыты бойынша:

1. **Длужевска А.** – философия докторы (PhD), профессор, Ұлы Казимир университеті (Быдгощ қ., Польша);
2. **Петрищев В.П.** – география ғылымдарының докторы, доцент, Орынбор мемлекеттік университеті (Орынбор қ., Ресей);
3. **Мазбаев О.Б.** – география ғылымдарының докторы, профессор, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті (Нұр-Сұлтан қ., Қазақстан);
4. **Маусымбаева А.Д.** – техника ғылымдарының кандидаты, Қарағанды мемлекеттік техникалық университеті (Қарағанды қ., Қазақстан);
5. **Имашев Э.Ж.** – философия докторы (PhD), М.Өтемісов атындағы БҚУ.

«Экология» бағыты бойынша:

1. **Качмарек С.** – биология ғылымдарының докторы, профессор, Ұлы Казимир университеті (Быдгощ қ., Польша);
2. **Морачевска Д.** – философия докторы (PhD), профессор, Ұлы Казимир университеті (Быдгощ қ., Польша);
3. **Сапанов М.К.** – биология ғылымдарының докторы, профессор, Ресей ғылым академиясының Ормантану институты (Мәскеу қ., Ресей);
4. **Андронов Е.Е.** – биология ғылымдарының кандидаты, доцент, Бүкілресейлік ауылшаруашылық микробиология ғылыми-зерттеу институты (Санкт-Петербург қ., Ресей);
5. **Бакиев А.Г.** – биология ғылымдарының кандидаты, доцент, Ресей ғылым академиясының Еділ бассейнінің экологиясы институты (Тольятти қ., Ресей);
6. **Иманбаева А.А.** – биология ғылымдарының кандидаты, Маңғышлақ эксперименталдық ботаникалық бағы (Ақтау қ., Қазақстан).

«БҚУ Хабаршысы» ғылыми журналы (бұдан әрі – журнал) 2000 жылы құрылған және құрылтайшысы М. Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті болып табылады. Журнал 1999 жылғы 7 желтоқсанда Қазақстан Республикасының Мәдениет, ақпарат және қоғамдық келісім министрлігімен тіркелді.

Журналды Қазақстан Республикасы Мәдениет және ақпарат министрлігінің Ақпарат Комитетімен қайта тіркелді. Мерзімді баспасөз басылымын, ақпараттық агенттікті және желілік басылымды қайта есепке қою туралы 2021 жылғы 04 наурыздағы № KZ54VPY00033104 куәлік.

Сериялық басылымдардың стандартты нөмірлерінің халықаралық орталығымен журналға төмендегідей индекс берілді: ISSN 1680-0761 баспа нұсқасы.

2012 жылдан бастап Журнал қазақстандық сілтемелер базасына, 2019 жылдан бастап ресейлік ғылыми сілтемелер индексі базасына кіреді.

Журнал халықаралық баспагерлер қауымдастығына (Crossref) енгізілген және Digital Object Identifier (DOI): 10.37238 халықаралық сандық сәйкестендіргішіне ие.

Журнал жылына 4 нөмір мерзімділікпен баспа және электрондық нысанда шығарылады.

Журналдың электрондық мекенжайы – wku.bulletin@gmail.com.

Журналдың жеке ресми сайты бар (Интернеттегі мекенжайы – <https://vestnik.wksu.kz/>).

Журнал қазақстандық және шетелдік ғылыми жұртшылықты, докторанттарды, магистранттарды және студенттерді іргелі және қолданбалы ғылым саласында маңызы бар жаңа ғылыми нәтижелермен таныстыру үшін арналған.

Журналда Қазақстан мен шет елдердегі педагогика, филология, тарих, география және биология ғылымдары саласындағы мәселелер мен жетістіктерді баяндайтын бірегей ғылыми мақалалар жарияланады. Сондай-ақ, журнал ғылыми шолулар, педагогикалық, филологиялық, тарихи географиялық және биологиялық ғылымдар бойынша қысқаша ғылыми хабарламалар, жоғары оқу орнының білім беру мәселелері бойынша материалдар, ғылыми кеңестер, конференциялар материалдарын, ғалымдардың мерейтойлық күндеріне құттықтаулар, ақпараттық материалдар жариялайды.

ISSN 1680-0761

М.Өтемісов атындағы БҚУ, 2021.
ТИРКЕУ НӨМІРІ №KZ54VPY00033104
ЖАЗЫЛУ ИНДЕКСІ № 76156

Состав редакционной коллегии научного журнала «Вестник ЗКУ»

Главный редактор:

Сергалиев Н.Х. – кандидат биологических наук, профессор, ЗКУ им. М.Утемисова.

Заместитель главного редактора:

Ахмеденов К.М. – кандидат географических наук, профессор, ЗКУ им. М.Утемисова.

Члены редакционной коллегии

По направлению «Педагогика»:

1. **Подгорска-Яхник Д.** – доктор философии (PhD), профессор, Лодзинский университет (г. Лодзь, Польша);
2. **Мардахаев Л.В.** – доктор педагогических наук, профессор, Российский государственный социальный университет (г. Москва, Россия);
3. **Кекеева З.О.** – доктор педагогических наук, профессор, Калмыцкий государственный университет им. Б.Б. Городовикова (г. Элиста, Россия);
4. **Байтлесова Н.К.** – доктор философии (PhD), ЗКУ им. М.Утемисова;
5. **Кажимова К.Р.** – доктор философии (PhD), ЗКУ им. М.Утемисова.

По направлению «Филология»:

1. **Мушаев В.Н.** – доктор филологических наук, профессор, Калмыцкий государственный университет им. Б.Б. Городовикова (г. Элиста, Россия);
2. **Гилазов Т.Ш.** – кандидат филологических наук, доцент, Казанский (Приволжский) федеральный университет (г. Казань, Россия);
3. **Хасанов Г.К.** – доктор филологических наук, доцент, ЗКУ им. М.Утемисова;
4. **Мутиев З.Ж.** – кандидат филологических наук, доцент, ЗКУ им. М.Утемисова;
5. **Султангалиева Р.Б.** – кандидат филологических наук, ЗКУ им. М.Утемисова.

По направлению «История»:

1. **Дабровски Д.** – доктор философии (PhD), профессор, Университет Казимира Великого (г. Быдгощ, Польша);
2. **Бонора Ж.Л.** – доктор философии (PhD), профессор, Международная ассоциация по изучению востока и средиземноморья (г. Рим, Италия);
3. **Сдыков М.Н.** – доктор исторических наук, профессор, ЗКУ им. М.Утемисова;
4. **Нурғалиева А.М.** – доктор исторических наук, доцент, ЗКУ им. М.Утемисова.

По направлению «География»:

1. **Длужевска А.** – доктор философии (PhD), профессор, Университет Казимира Великого (г. Быдгощ, Польша);
2. **Петрищев В.П.** – доктор географических наук, доцент, Оренбургский государственный университет (г. Оренбург, Россия);
3. **Мазбаев О.Б.** – доктор географических наук, профессор, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева (г. Нур-Султан, Казахстан);
4. **Маусымбаева А.Д.** – кандидат технических наук, Карагандинский государственный технический университет (г. Караганда, Казахстан);
5. **Имашев Э.Ж.** – доктор философии (PhD), ЗКУ им. М.Утемисова.

По направлению «Экология»:

1. **Качмарек С.** – доктор биологических наук, профессор, Университет Казимира Великого (г. Быдгощ, Польша);
2. **Морачевска Д.** – доктор философии (PhD), профессор, Университет Казимира Великого (г. Быдгощ, Польша);
3. **Сапанов М.К.** – доктор биологических наук, профессор, Институт лесоведения Российской академии наук (г. Москва, Россия);
4. **Андронов Е.Е.** – кандидат биологических наук, доцент, Всероссийский научно-исследовательский институт сельскохозяйственной микробиологии (г. Санкт-Петербург, Россия);
5. **Бакиев А.Г.** – кандидат биологических наук, доцент, Институт экологии Волжского бассейна Российской академии наук (г. Тольятти, Россия);
6. **Иманбаева А.А.** – кандидат биологических наук, Мангышлакский экспериментальный сад (г. Актау, Казахстан).

Научный журнал «Вестник ЗКУ» (далее – журнал) основан в 2000 году и учредителем является Западно-Казахстанский университет имени М.Утемисова. Журнал зарегистрирован Министерством культуры, информации и общественного согласия Республики Казахстан 7 декабря 1999 года.

Журнал перерегистрирован Комитетом информации Министерства информации и общественного развития Республики Казахстан. Свидетельство о постановке на переучет периодического печатного издания, информационного агентства и сетевого издания №KZ54VPY00033104 от 04 марта 2021 года.

Международным центром стандартных номеров сериальных изданий журналу присвоен индекс печатной версии ISSN 1680-0761.

Журнал с 2012 года входит в Казахстанскую базу цитирования; с 2019 года – в базу Российского индекса научного цитирования.

Журнал включен в Международную ассоциацию издателей (Crossref) и имеет международный цифровой идентификатор – Digital Object Identifier (DOI): 10.37238.

Журнал издается в печатной и электронной форме с периодичностью 4 номера в год.

Электронный адрес журнала – wku.bulletin@gmail.com.

Журнал имеет отдельный официальный сайт (адрес в Интернете – <https://vestnik.wku.edu.kz>).

Журнал предназначен для ознакомления казахстанской и зарубежной научной общественности, докторантов, магистрантов и студентов с новыми научными результатами, имеющими значение в области фундаментальной и прикладной науки.

В журнале публикуются оригинальные научные статьи, освещающие проблемы и достижения в области педагогических, филологических, исторических, географических и биологических наук в Казахстане и за рубежом. Также в журнале публикуются научные обзоры, краткие научные сообщения по педагогическим, филологическим, историческим, географическим и биологическим наукам, материалы по проблемам вузовского образования.

ISSN 1680-0761

ЗКУ им. М. Утемисова, 2021.
РЕГИСТРАЦИОННЫЙ НОМЕР №KZ54VPY00033104
ПОДПИСНОЙ ИНДЕКС № 76156

Chief Editor:

Sergaliyev N.H. – candidate of biological sciences, professor, M. Utemissov WKU.

Deputy Editor:

Akhmedenov K.M. – candidate of geographical sciences, professor, M. Utemissov WKU.

Members of the Editorial Board

Direction "Pedagogics":

1. Podgorska-Jahnik D. – doctor of philosophy (PhD), professor, University of Lodz (Lodz, Poland);
2. Mardakhaev L. V. – doctor of pedagogical sciences, professor, Russian State Social University (Moscow, Russia);
3. Kekeeva Z. O. – doctor of pedagogical sciences, professor, Kalmyk State University named after B. B. Gorodovikov (Elista, Russia);
4. Baytlesova N. K. – doctor of philosophy (PhD), M. Utemissov WKU;
5. Kazhimova K. R. – doctor of philosophy (PhD), M. Utemissov WKU.

Direction "Philology":

1. Mushaev V.N. – doctor of philology, professor, Kalmyk State University named after B. B. Gorodovikov (Elista, Russia);
2. Gilazov T. Sh. – candidate of philological sciences, docent, Kazan (Volga region) Federal University (Kazan, Russia);
3. Hasanov G.K. – doctor of philological sciences, docent, M. Utemissov WKU;
4. Mutiev Z.Zh. – candidate of philological sciences, docent, M. Utemissov WKU;
5. Sultangalieva R.B. – candidate of philological sciences, M. Utemissov WKU.

Direction "History":

1. Dabrowski D. – doctor of philosophy (PhD), professor, Kazimierz Wielki University in Bydgoszcz (Bydgoszcz, Poland);
2. Bonora Zh.L. – doctor of philosophy (PhD), professor, International Association of Mediterranean and Oriental Studies (ISMEO), (Rome, Italy);
3. Sdykov M. N. – doctor of historical sciences, professor, M. Utemissov WKU;
4. Nurgaliyeva A.M. – doctor of historical sciences, docent, M. Utemissov WKU.

Direction "Geography":

1. Dluzewska A. – doctor of philosophy (PhD), professor, Kazimierz Wielki University in Bydgoszcz (Bydgoszcz, Poland);
2. Petrishev V.P. – doctor of geographical sciences, docent, Orenburg State University (Orenburg, Russia);
3. Mazbayev O.B. – doctor of geographical sciences, professor, L. N. Gumilyov Eurasian National University (Nur-Sultan, Kazakhstan);
4. Mausymbayeva A.D. – candidate of technical sciences, Karaganda State Technical University (Karaganda, Kazakhstan);
5. Imashev E.Zh. – doctor of philosophy (PhD), M. Utemissov WKU.

Direction "Ecology":

1. Kaczmarek S. – doctor of biological sciences, professor, Kazimierz Wielki University in Bydgoszcz (Bydgoszcz, Poland);
2. Moraczewska J. – doctor of philosophy (PhD), professor, Kazimierz Wielki University in Bydgoszcz (Bydgoszcz, Poland);
3. Sapanov M.K. – doctor of biological sciences, professor, Institute of Forest Science of the Russian Academy of Sciences (Moscow, Russia);
4. Andronov E.E. – candidate of biological sciences, docent, All-Russian Research Institute of Agricultural Microbiology (Saint Petersburg, Russia);
5. Bakiev A.G. – candidate of biological Sciences, docent, Institute of Ecology of the Volga Basin of the Russian Academy of Sciences (Tolyatti, Russia);
6. Imanbayeva A.A. – candidate of biological sciences, Mangyshlak Experimental Garden (Aktau, Kazakhstan).

The scientific journal "Vestnik ZKU" (hereinafter – the journal) was founded in 2000 and the founder is the West Kazakhstan University named after M. Utemisov. The journal was registered by the Ministry of Culture, Information and Public Consent of the Republic of Kazakhstan on December 7, 1999.

The journal was re-registered by the Information Committee of the Ministry of Information and Public Development of the Republic of Kazakhstan. Certificate of re-registration of a periodical, news agency, and online publication No. KZ54VPY00033104 dated March 04, 2021.

The International Center for Standard Serial Numbers assigned the journal the index of the printed version ISSN 1680-0761.

Since 2012, the journal has been included in the Kazakhstan citation Database; since 2019, it has been included in the Russian Science Citation Index.

The journal is included in the International Association of Publishers (Crossref) and has an international digital identifier – Digital Object Identifier (DOI): 10.37238.

The journal is published in print and electronic form with a frequency of 4 issues per year.

Email address of the journal – wku.bulletin@gmail.com.

The magazine has a separate official website (the Internet address is [https:// vestnik.wku.edu.kz](https://vestnik.wku.edu.kz)

The journal is intended to familiarize the Kazakh and foreign scientific community, doctoral students, undergraduates and students with new scientific results that are important in the field of fundamental and applied science.

The journal publishes original scientific articles covering problems and achievements in the field of pedagogical, philological, historical, geographical and biological sciences in Kazakhstan and abroad. The journal also publishes scientific reviews, short scientific reports on pedagogical, philological, historical, geographical and biological sciences, materials on problems of higher education.

ISSN 1680-0761

M.Utemisov WKU, 2021.
REGISTRATION NUMBER №KZ54VPY00033104
SUBSCRIPTION INDEX № 76156

ПЕДАГОГИКА – PEDAGOGY

УДК 796.83

МРНТИ 77.29.11

DOI 10.37238/1680-0761.2021.81(1).1

¹Уракчинцева Г. В., ²Мусиев Р. С.¹*Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет,
Уральск, Казахстан*²*Белгородский государственный национальный исследовательский университет,
Белгород, Россия*

E-mail: Urakhintseva@mail.ru, ruclan.musiev@mail.ru

МЕТОДИКА ИЗУЧЕНИЯ ВЛИЯНИЯ ТРЕНИРОВАННОСТИ НА РАЗВИТИЕ ФИЗИЧЕСКИХ КАЧЕСТВ ЗАНИМАЮЩИХСЯ КИОКУШИНКАЙ-КАРАТЭ И КИКБОКСИНГОМ

Аннотация. В статье представлены результаты исследования методики влияния занятий кикбоксинга и киокушинкай-карате на организм детей и подростков 12-14 лет, динамика функционального состояния и физических качеств на протяжении двухгодичного тренировочного цикла. В эксперимент приняли участие 15 юных спортсменов подростков в возрасте от двенадцати до четырнадцати лет по каждому виду спорта. В содержание занятий были включены упражнения на развитие силовой, скоростно-силовой подготовленности и гибкости среди подростков, занимающихся киокушинкай-карате и кикбоксингом.

Эффективность эксперимента определялась уровнем физической подготовленности детей с помощью набора упражнений (тест) разработанных Сенчуриным С.В. Выбор тестов физической подготовленности 12-14-летних подростков обусловлен требованиями оценки основных физических качеств спортсмена - быстроты, силы, ловкости, выносливости, гибкости. Результаты исследования свидетельствуют о том, что ни в одной из экспериментальных групп не показан высокий уровень развития силовой и скоростно-силовой подготовленности и гибкости. Результаты исследований могут быть использованы специалистами в области физической культуры.

Ключевые слова: физические качества; кикбоксинг; киокушинкай-каратэ; тренированность; силовая подготовленность; скоростная подготовленность; гибкость.

Введение

В настоящее время у детей и подростков наблюдается ряд заболеваний, ранее не свойственных молодому организму. Гипертония отмечается у 5-8% старшеклассников общеобразовательных школ и у 14-18 % обучающихся в специальных учебных заведениях. Малая подвижность, избыточная масса тела у школьников повышает степень риска возникновения заболеваний на 15 % [1,2].

Занятия физической культурой в условиях школы не решает проблему здоровья, не покрывает дефицит двигательной активности у учащихся. Одной из форм борьбы с болезнями являются тренировки в спортивных секциях. Среди спортивных единоборств, все большую популярность обретает кикбоксинг и киокушинкай-каратэ. Он представляет синтез избранных приемов английского бокса и полноконтактного каратэ. Специфические упражнения в подготовке, сравнительно низкий травматизм благодаря надежности

защитных средств (футы, перчатки, шлем и др.) и небольшие сроки достижения высокого спортивного мастерства обеспечили кикбоксингу прочное место в системе спортивных и боевых единоборств [3,4].

Квалификационные аспекты бокса в научной литературе представлены достаточно широко [5], данные по влиянию кикбоксинга и киокушинкай-каратэ на организм человека крайне ограничены [6,7], возрастной план практически отсутствует. Результаты работы помогут вскрыть возрастные особенности динамики функционального состояния и физических качеств детей и подростков, под влиянием систематических занятий кикбоксингом.

Актуальность данной темы заключается в том, что киокушинкай-карате и кикбоксинг как вид спорта набирает значительную популярность среди молодежи в Казахстане. Прекрасное здоровье, сильное и закаленное тело, большая сила воли, вырабатываемые в процессе занятий физической культурой и спортом, зарождаются хорошей основой для умственного и интеллектуального развития человека. Целеустремленный учебно-тренировочный процесс с регулярным комплексным употреблением физических упражнений выбранного вида спорта содействует достижению большого физического достоинства, спортивных итогов и соревновательной успешности. Одной из основных задач нынешнего вида спорта является приобретение максимального эффекта не столько в подготовке спортсменов высокого класса, насколько в формировании, у юного поколения ценностных ориентаций на сохранение своего здоровья, уровня физической подготовленности.

Объект исследования: учебно-тренировочный процесс детей 12-14 лет, занимающихся кикбоксингом и киокушинкай-карате.

Предмет исследования: физическая подготовленность детей 12-14 лет занимающихся кикбоксингом и киокушинкай-карате.

Цель исследования: проследить влияние занятий кикбоксинга и киокушинкай-карате на организм детей и подростков 12-14 лет, динамику функционального состояния и физических качеств на протяжении двухгодичного тренировочного цикла.

Задачи исследования: Проанализировать научно-методическую литературу по вопросу проведения исследования; определить уровень физической подготовленности детей 12-14 лет, занимающихся кикбоксингом и киокушинкай-карате; разработать методику совершенствования физической подготовленности экспериментальных групп; проведение собственной поисковой деятельности; выявить эффективность влияния выбранного вида спорта на уровень физической подготовленности; внесение обоснованных рекомендаций по совершенствованию разносторонней физической подготовленности кикбоксингов и киокушинкай-карате высокой квалификации.

Материалы и методы исследования

Для оценивания уровня физической подготовленности юных спортсменов, которые занимаются кикбоксингом и киокушинкай-карате, нашими усилиями было сформировано проведение исследования на базе Федерации кикбоксинга ЗКО в городе Уральске в период с сентября 2018 года по сентябрь 2019 года, в исследовании приняло пятнадцать «15» участников юных спортсменов подростков в возрасте от двенадцати до четырнадцати лет «12- 14» по каждому виду спорта. В процессе физической подготовки юных спортсменов, занимающихся киокушинкай-карате, могут возникнуть затруднения в подборе упражнений и самостоятельном планировании занятий. В таких случаях физическая подготовка строится по индивидуальной программе, учитывая особенности телосложения и уровень подготовленности. Первый этап посвящен развитию общей и силовой выносливости, то есть, созданию функциональной основы для дальнейшего развития силы и наращивания мышечной массы. На этом этапе в первые два месяца упражнения с отягощениями

повторяются по двенадцать пятнадцать раз. На третьем месяце содержание занятий несколько изменяется за счет использования упражнений со штангой, гантелями и гириями.

Занимающихся в группе начальной подготовки:

ЭГ-1 - Экспериментальная группа 1 (юные спортсмены с 12-14 лет, занимающиеся кикбоксингом с 2016 года), и ЭГ-2 - Экспериментальная группа 2 (юные спортсмены с 12-14 лет, занимающиеся киокушинкай-карате с 2016 года).

Все исследование проводилось в 2 этапа.

Первый этап проводился с сентября 2018 г.

На данном этапе проводился анализ научно-методической литературы, изучались программы тренировок, проводилось наблюдение и эксперимент, отбор исследуемых, подбирались тесты для определения уровня физической подготовленности спортсменов, занимающихся кикбоксингом и киокушинкай-карате.

Второй этап был проведен в сентябре 2019 г.

Цель данного этапа: проведение контрольных испытаний для определения исходного уровня физической подготовленности с помощью специально подобранных контрольных тестов.

Деятельность испытуемых, а именно определение уровня физической подготовленности, протекала в одинаковых условиях и в одно время.

Проводилось тестирование юных спортсменов на базе Федерации кикбоксинга ЗКО г. Уральска «спортзал и стадион». При проведении исследования нами были учтены требования к тестирующим упражнениям. Была определена цель применения теста, использована стандартизированная методика процедуры тестирования и измерения результатов, определена надежность и информативность теста, результаты теста были выражены в выбранной системе оценки.

Выбор тестов физической подготовленности 12-14-летних мальчиков диктовался требованиями оценить основные физические качества подростков - быстроту, силу, ловкость, выносливость и гибкость. Нами был выбран набор упражнений (тест) на определение уровня физической подготовленности детей 12-14 лет, кикбоксингом и киокушинкай-карате, разработанный Сенчуриным С.В [8]:

- сгибания и разгибания рук в упоре лежа;
- наклон вперед из положения лежа;
- челночный бег 3х10м;
- поперечный шпагат;
- мостик.

Взятые тесты, применяемые нами для оценки уровня физической подготовленности подростков, занимающихся кикбоксингом и киокушинкай-карате, были естественными и доступными, не содержали сложных двигательных умений, не требовали сложного оборудования, мало зависели от роста и веса подростка.

Для снижения влияния помех на результаты контрольного теста были сделаны пробные попытки тестирующих упражнений. Перед проведением теста был обеспечен необходимый уровень мотивации и концентрации внимания, показана техника правильного выполнения. Тесты проводились в начале основной части занятия после короткой разминки в соревновательной форме.

Эксперимент проходил при выполнении условий идентичности, т.е. равенство начальных данных и условий работы. Тестирование проводилось на учебно-тренировочных занятиях тренерами. Был проведен сравнительный количественный и качественный анализ полученных результатов. На основе полученных данных были сделаны соответствующие выводы, проведен математический подсчет и обоснование результатов.

Результаты исследования

Результаты педагогического исследования выявили, что полученные данные позволили нам сделать вывод, что ни в одной из экспериментальных групп не показан высокий уровень развития силовой и скоростно-силовой подготовленности, гибкости при выполнении поперечного шпагата и выполнения упражнения «мостик». В группе киокушинкай-каратистов преобладает низкий уровень развития силовой подготовленности, о чем свидетельствуют результаты выполнения упражнения на сгибание и разгибание рук в упоре лежа – 9 чел. (60%), в группе кикбоксеров данный уровень показали 12 чел. (80%).

В ЭГ-1 средний уровень развития силовой подготовленности показали 3 чел. (20%), в ЭГ-2 – 6 чел. (40%). Более высокий уровень силовой подготовленности имеют подростки, занимающиеся кикбоксингом. В ЭГ-1 преобладает низкий уровень развития скоростно-силовой подготовленности – 9 чел. (60%), а в ЭГ-2 – 10 чел. (66,6%). Средний уровень развития показали 6 чел. (40%) юных спортсменов в ЭГ-1 и 5 чел. (33,4%) в ЭГ-2.

Уровень развития скоростно-силовой подготовленности практически одинаково развит среди подростков, занимающихся киокушинкай-карате и кикбоксингом. Проведенное тестирование упражнения на челночный бег юных спортсменов исследуемых групп выявило, что киокушинкай-каратисты показали высокий уровень подготовки по данному виду упражнения, о чем свидетельствует показатель – 1 чел. (6,8%), у подростков кикбоксеров высокий уровень отсутствует. Средний уровень развития в ЭГ-1 показали 8 чел. (53,4 %), в ЭГ-2 – 10 чел. (66,6%). Низкий уровень в ЭГ-1 выявлен у 7 чел. (46,6 %), в ЭГ-2 – у 4 чел. (26,7%). Сравнивая полученные результаты, можно сказать, что уровень координационной подготовленности более высок у спортсменов, занимающихся киокушинкай-карате.

В группе киокушинкай-каратистов преобладает низкий уровень развития гибкости при выполнении поперечного шпагата – 10 чел. (66,6%), а в группе кикбоксеров этот уровень еще ниже – 12 чел. (80%). Средний уровень развития показали 3 чел. (20%) юных спортсменов в ЭГ-1 и 5 чел. (33,4%) в ЭГ-2. Данные уровней при выполнении поперечного шпагата показали, что гибкость наиболее развита среди детей 12-14 лет, занимающихся киокушинкай-карате.

Результат выполнения упражнения «мостик» позволил нам сделать вывод, что в группе киокушинкай-каратистов средний уровень подготовки составляет 7 чел. (73,3%), а в группе кикбоксеров при выполнении этого же упражнения – 4 чел. (46,6%). Низкий уровень среди киокушинкай-каратистов показали 8 чел. (26,7%), среди кикбоксеров – 11 чел. (53,4%).

Для определения достоверности полученных результатов был использован метод оценки достоверности различий арифметических средних по t-критерию Стьюдента, который показал, что полученные в эксперименте арифметические значения можно считать достоверными.

Заключение

1. Теоретический анализ научно-методической и учебной литературы показал, что, несмотря на общие тенденции подготовки спортсменов как в киокушинкай-карате, так и в кикбоксинге, существуют и отличия. Стиль киокушинкай-карате относится к ударным видам контактного единоборства и отличается от других стилей более жестким ведением поединка, проходящего в чрезвычайно высоком темпе. Это накладывает исключительно высокие требования к физической подготовленности киокушинкай-каратистов. Спортсменам, занимающимся кикбоксингом, нужно давать достаточно много работы аэробного характера с акцентом на общеукрепляющий эффект, задания на совершенствование ловкости. Необходимо обеспечить всестороннее физическое развитие, создать запас двигательных навыков, которые являются основой высоких спортивных показателей в этом виде спорта.

При организации учебно-тренировочных занятий кикбоксингом и киокушинкай-карате, практически используются все методы и средства, способствующие развитию общих физических качеств юных спортсменов, которые можно разделить на равномерный, переменный, повторный, интервальный, соревновательный и комбинированный. При обучении кикбоксингу методы и средства, способствующие развитию общих физических качеств юных спортсменов, условно подразделяют на две группы: методы, направленные на освоение спортивной техники и методы, направленные на развитие двигательных способностей.

Для обучения чаще применяется первая группа, т.е. освоение спортивной техники. При освоении спортивной техники широко применяют разучивание движения в целом и по частям, при этом широко используют подводящие упражнения. Система обучения в киокушинкай-карате основана на взаимосвязанных принципах и формах тренировок. Выявленные закономерности становления двигательных навыков и длительный педагогический опыт многих тренеров позволили определить последовательность изучения того многообразия технических приемов, которые существуют в киокушинкай-карате. В каждой из этих групп имеется наиболее типичный прием - основа структуры, который изучается вначале. В дальнейшем изучают другие варианты основы структуры (приемы данной группы). После изучения наиболее простого приема (основа структуры) легко изучаются и другие приемы из этой группы (варианты).

2. Для определения уровня физической подготовленности спортсменов существует множество тестов. Выбор тестов физической подготовленности 12- 14-летних подростков обусловлен требованиями оценки основных физических качеств спортсмена - быстроты, силы, ловкости, выносливости, гибкости. Наборы (батареи) тестов позволяют достаточно полно оценить физические способности занимающихся не только киокушинкай-карате, но и другими видами спорта, в том числе и кикбоксингом. Несмотря на отличия в применяемых тестовых упражнениях, все батареи тестов позволяют оценить силовые и скоростные способности, общую выносливость и гибкость. Нами был выбран набор упражнений (тест) на определение уровня физической подготовленности детей 12-14 лет, занимающихся киокушинкай-карате и кикбоксингом, разработанный С.В. Сенчуриным.

3. Использованный метод оценки достоверности различий арифметических средних по t-критерию Стьюдента, показал, что полученные в эксперименте арифметические значения можно считать достоверными.

ЛИТЕРАТУРА

- [1] Анатомия и физиология / под ред. Е.А. Воробьевой, А.В. Губарь, Е.Б. Сафьянниковой. – Москва: Феникс, 2005. - 348 с.
- [2] Атилов А. Таиландский бокс: учебн. пос. / А. Атилов, Б. Бэкман. - М: АСТ, Феникс, 2016. 224 с.
- [3] Бальсевич В.К. Здоровье в движении: учебн. пос. / В.К. Бальсевич. – М: Эксмо, 2016. - 147 с.
- [4] Бальсевич В.К. Теория и технология спортивно - ориентированного физического воспитания / В.К. Бальсевич // Физическая культура: воспитание, образование, тренировка. - 2005. - № 5. - С. 50-53.
- [5] Богословский В.П. Инструктивно-методический материал по физическому воспитанию / В.П. Богословский. – М: Физкультура и спорт, 2014. - 257 с.
- [6] Клещев В. Н. Подготовка боксеров в вузах: учебн. пос. / В.Н. Клещев, Э.М. Кураков. - М: Физическая культура, 2012. - 104 с.
- [7] Кагалик П. Уроки бокса для начинающих: учебн. пос. / П. Кагалик. - М.: Феникс, 2014. - 769 с.
- [8] Зацiorsкий В.М. Физические качества спортсмена: учебн. пос./ В.М. Зацiorsкий. - М: Физкультура и спорт, 2009. - 199 с.

REFERENCES

- [1] Vorobevoi, E.A., Gubar, A.V., Safyannikovoi, E.B. (2005). Anatomiya i fiziologiya [Anatomy and Physiology]. Moskva: Feniks [in Russian].
- [2] Atilov, A., & Bekman, B. (2016). Tailandskii boks [Thai Boxing] Moskva: AST, Feniks [in Russian].
- [3] Balsevich, V.K. (2016). Zdorove v dvizhenii [Zdorovye V dvizhenii] Moskva: Eksmo [in Russian].
- [4] Balsevich, V.K. (2005). Teoriya i tehnologiya sportivno - orientirovannogo fizicheskogo vospitaniya [Theory and technology of sports-oriented physical education]. Fizicheskaya kultura: vospitanie, obrazovanie, trenirovka - Physical culture: education, education, training, 5, 50-53 [in Russian].
- [5] Bogoslovskii, V.P. (2014). Instruktivno-metodicheskii material po fizicheskomu vospitaniyu [Instructive and methodical material on physical education] Moskva: Fizkultura i sport [in Russian].
- [6] Kleshev, V.N. (2012). Podgotovka bokserov v vuzah [Training boxers in universities]. Moskva: Fizicheskaya kultura [in Russian].
- [7] Kagalik, P. (2014). Uroki boksa dlya nachinayuschih [Boxing Lessons for beginners]. Moskva: Feniks [in Russian].
- [8] Zaciorskii, V.M. (2009). Fizicheskie kachestva sportsmena [Physical qualities of an athlete]. Moskva: Fizicheskaya kultura [in Russian].

Уракчинцева Г.В., Мусиев Р.С.

КИОКУШИНКАЙ-КАРАТЕ ЖӘНЕ КИКБОКСИНГ ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ ФИЗИКАЛЫҚ САПАЛАРЫН ДАМУҒА ОҚЫТУДЫҢ ӘСЕРІН ЗЕРТТЕУДІҢ ӘДІСТЕМЕСІ

Андатпа. Мақалада кикбоксингтің және киокушинкай-каратэнің 12-14 жастағы балалар мен жасөспірімдердің организміне әсер ету әдістемесін, екі жылдық оқу циклі кезіндегі функционалдық күй мен физикалық сапалардың динамикасын зерттеу нәтижелері келтірілген. Тәжірибеге әр спорт түрінен он екі жастан он төрт жасқа дейінгі 15 жасөспірім спортшылар қатысты. Сабақтардың мазмұны киокушинкай-каратэ және кикбоксингпен айналысатын жасөспірімдер арасында күш, жылдамдық-күш дайындығы және икемділікті дамыту жаттығуларынан тұрды.

Тәжірибенің тиімділігі С.В.Сенчурин жасаған жаттығулар (тест) кешенін қолдану арқылы балалардың дене дайындығының деңгейімен анықталды. 12-14 жастағы жасөспірімдердің дене дайындығының тесттерін таңдау спортшының негізгі физикалық қасиеттерін - жылдамдық, күш, ептілік, төзімділік, икемділікті бағалау талаптарымен шартталған. Зерттеу нәтижелері көрсеткендей, эксперименттік топтардың ешқайсысында күштік және жылдамдық-күштік дайындық пен икемділік жоғары деңгейде дамымаған. Зерттеу нәтижелерін дене шынықтыру саласындағы мамандар қолдана алады.

Кілт сөздер: дене қасиеті; кикбоксинг; киокушинкай-каратэ; жаттыққандық; күштік дайындық; жылдамдықтық дайындық; икемділік.

Urakchintseva Galina, Musiev Ruslan

METHODOLOGY OF STUDYING THE INFLUENCE OF TRAINING ON THE DEVELOPMENT OF PHYSICAL QUALITIES OF STUDENTS IN KYOKUSHINKAI-KARATE AND KICKBOXING

Annotation. The article presents the results of the study of the methodology of the influence of kickboxing and kyokushinkai-karate on the body of children and adolescents 12-14 years old, the dynamics of the functional state and physical qualities during a two-year training cycle. The experiment involved 15 young adolescent athletes aged from twelve to fourteen years old in each sport. The content of the lessons included exercises for the development of strength, speed-strength readiness and flexibility among adolescents engaged in kyokushinkai-karate and kickboxing.

The effectiveness of the experiment was determined by the level of physical fitness of children using a set of exercises (test) developed by S.V. Senchurin. The choice of tests of physical fitness of 12-14-year-old adolescents is conditioned by the requirements for assessing the main physical qualities of an athlete - speed, strength, agility, endurance, flexibility. The results of the study indicate that none of the experimental groups showed a high level of development of strength and speed-strength readiness and flexibility. The research results can be used by specialists in the field of physical culture.

Keywords: physical qualities; kickboxing; kyokushinkai karate; trained; strength readiness, speed readiness; flexibility.

UDC 372.857

IRSTI 14.00.00; 14.35.00:14.35.09

DOI 10.37238/1680-0761.2021.81(1).2

¹Akhmetova A.B., ²Kenzhe A.B., ³Zhussupbekov A.A., ⁴Ablaikhanova N.T.¹*Abai Kazakh National pedagogical university, Almaty, Kazakhstan*²*South Kazakhstan State Pedagogical University, Shymkent, Kazakhstan,*³*Ablai Khan KazUIR and WL, Almaty, Kazakhstan*⁴*Al-Farabi Kazakh National University*

E-mail: aaeika@mail.ru, kenzhe.aziza@okmpu.kz, zhusupbekov.a@ablaikhan.kz,
nurzhanat75@mail.ru

MODERATION AS AN INNOVATIVE TECHNOLOGY OF THE PROFESSIONALLY-ORIENTED COMPETENCE IN BIOLOGICAL EDUCATION

Annotation. The analysis of the current situation in the modern education system allows us to conclude that the main goal of creating an effective education includes a number of tasks such as the upbringing of a multicultural, competitive, competent person. Thus, the relevance of the chosen topic is due to the need to improve traditional methods to innovative ones in order to meet the needs of world communities. The article discusses the importance of innovative technologies in biology lessons. Special attention is paid to the essence and historical development of the basis of modern Moderation technology. Features of application, a wide range of possibilities of technology in the formation of professionally-oriented competence are revealed. The results of experimental training obtained by the ranking method on the use of Moderation technology are presented.

Keywords: innovative technologies; Moderation; professionally-oriented competence; ranking method; quantitative and qualitative assessment; biology.

Introduction

During a short historical period of independence, the Republic of Kazakhstan has become one of developed countries with a market economy. Integrating into the world community, the country has achieved significant results, in the context of which not only an economic role is increasing, but also the importance of the educational system. If a traditional goal of education is determined by a set of knowledge, skills and abilities that students have to learn, then today it has become clear that this method is not enough. At present, a society that is constantly progressing demands specialists who are able to mobilize and implement their knowledge, with a high responsibility, and certainly a prerequisite for modernity is a foreign language proficiency. The foreign language combined with a professionally-orientated competence presupposes enormous success in creating a new pedagogical mentality filled with different content, methods, actions as well. Since biology is a multifaceted scientific field that requires a special approach to its knowledge, a student, as a researcher, have to determine a fundamental subject basis and be willing to professional communication as argumentation, analysis, synthesis of scientific and biological material; which reveals vast demand for careful methods selection in the foreign language teaching to biology students [1]. The most relevant is using innovative technology as Moderation [2]. It is important to declare a personally-oriented education as well as to build it correctly, focusing on the inner student world, create engagement, raise motivation and increase accountability for results. Although there are a large number of innovative technologies in the education system Moderation

in teaching biology in a foreign language context is a new communication technology between educators and students, which allows them to achieve high-quality results of pedagogical activities. The essence and content, including a wide range of features and experimental learning outcomes of using Moderation will be examined in this article.

As literature analysis shows, in fact, Moderation activities are not entirely new. The expression "Moderation" or more commonly in English "facilitation" has a different origin and meaning. In his writings, he associated "moderation" *with measurement, being moderate, tempering* thereby defining it as one of the important methods of fixing by submitting partial information, as it is relevant in our days [3].

As Koraleva suggests that the term "moderation" in the translation of "restraint, smoothing" was borrowed from the Latin language and became widespread in English and at the end of the XVI century was used in German speech in the sense of "conducting a discussion"[4]. Also Koraleva claims that German prisoners used primary moderation techniques in the 1940s during the war: they made notes on cut-out cards from cardboard to work out issues in the discussion. In modern education, this technique is known as the "Card survey".

Due to the political events that took place foundations of modern fashion were developed in the mid-1960s. It caused by social waves that protested and rejected the established rules of government, demanding the right to participate in decisions concerning the laws of the people. Despite many studies were conducted to solve this problem, it did not bring practical benefits until a so-called form of unification was created, in which both managers and those affected by their decisions took part. Such a combination included working together on new creative ideas.

After a long period of creative development, Moderation has become a set of technologies for planning and group interaction and discussion with an understanding of social and psychological processes. Moderation has become a tool to help the group create their own understanding of the problem. In general, the Moderation process itself is presented as art: it requires participation, self-control and intuition, which is the main modern education requirement.

Also according to some data, as an educational technology Moderation was first developed in 60-70 years of the last century in Germany and described in the works of foreign scientists and practitioners as E. Schnelle, J. Petersen, H. Ritscher, U. Greber, J. Maybaum, W. Werzeln, B. Priebe, W.-D. Zimmermann, M. Hartmann, M. Rieger, M. Luoma, U. Kliebisch, Peter A. Schmitz, K. Köhl, M. Neuland, which laid in the foundation of goals, content and methods of moderation the pedagogical, psychological and sociological aspects.

There is evidence [4-5] that the first seminars and trainings using moderation were already held in 1973 and were widely distributed in different countries, thus demonstrating the possibility of application and success in different cultures. Since 1992, a team of trainers, moderators, consultants, economists, and teachers has worked to develop the method.

It should be noted Moderation is considered as a method in foreign publications, whereas in domestic and Russian-language literature, it is presented as a technology of teaching.

Russian-language sources are limited to the works of A.V. Petrov, I. Lazarenko, S.A.Zhezlova, O.V. Barkanova, G. Tkachenko, and Z.V. Lukashenja, and the history of the term is well described in the work of R. A. Koralev.

In domestic literature, the term "moderation" is a new trend and idea in modern education. Moderation is considered both an important tool for active learning and a technology for critical assessment of students. Of the domestic authors, moderation was not described by many authors, but it is darker in the works of U.K. Raiymbekov, L.A. Isembayev, B.A. Urmashev, F.B.Boribekov, N.Zh.Zhanatbekov.

In the modern sense, moderation is understood as a technique for organizing interactive communication, thanks to which both individual and group work becomes more focused and structured.

According to the Moderation matters notes that within the framework of new ideas and approaches in education, which put an activity of students at the forefront, involving them in the educational process, Moderation has a wide range of opportunities to teach students step by step [6-7]:

- activity planning. By visualizing the goals of a class or event students are increasingly planning their own activities;
- effective communication. Students learn to express their opinions, listen, analyze the opinions of others, and accept different opinions and concepts;
- deepening of subject knowledge. Students work deeper on various questions, sets of facts, or exercises, and communicate their work results not only verbally, but also through visualization;
- creative thinking. Students are asked to approach problems creatively, develop creative ideas, present the results of their work in an interactive mode, visualizing them, but not depriving the speech of information.

As Garaj asserts, Moderation is an effective technology that can significantly improve the effectiveness and quality of the educational process. After successful testing not only in the educational environment, but also in the economy, Moderation technology helps to improve the quality and effectiveness of the educational process [8].

Lukashenja claims that Moderation is not associated with step-by-step training and the formation of individual competencies. The effectiveness of using Moderation in the professionally-oriented competence formation lies in the fact that the technology allows students to develop their research, communication, teamwork skills and activation of analytical activities [9].

Modern Moderation technology includes various active methods and techniques. This article discusses techniques such as Question skills, Morphological box, Mind-mapping, Smart mobility, Delphi, and WorldCafe.

- Question skills technique includes exercises that form the skills of functionally adequate speech response: getting information, demonstrating your opinion.

- Mind-mapping method includes exercises on a logical and semantic interpretation of information (encourages the search and use of additional information).

-WorldCafe the ideal method involves an exercise in organizing an exchange of students views on issues that are important to the organization or community.

- Flexibility of thinking includes an exercise in analytical-semantic and evaluative-critical processing of information.

- The method of Morphological box includes an exercise to develop the skills of searching, accumulating and synthesizing information on a given microtext.

In that way, the literature analysis shows that all the above-mentioned application of Moderation technology in the educational process helps to remove barriers to communication, creates conditions for the development of creative thinking and making non-standard decisions, forms and develops skills of joint action that is an ideal condition for the professionally-oriented competence formation.

Based on these techniques Moderation a set of exercises (a training manual) was developed, consisting of 3 units, in each of which 25 tasks were presented.

Research methods

Experimental training was conducted at the biology department of Abai Kazakh National University. 10 3rd-year students of the specialty "5B011300-Biology", group 1.1 took part in the experimental training. A questionnaire method was used to check the effectiveness of Moderation technology.

A questionnaire is a type of survey in which the same goals are set and achieved based on the analysis of respondents' written responses. This is a widely used method of empirical research, which is often used in teaching activities [10]. As a method of pedagogical research, the questionnaire makes it possible to establish personal views, opinions and attitudes of students. Thus, the results obtained will contribute to improving the objectivity of information about pedagogical facts, phenomena, processes, their typicality, in this case, the effectiveness of the technology used. Also, features of this method can be called its anonymity, since the respondent's identity is not recorded, only their answers are recorded, which increases the chances of obtaining more truthful data.

The main content of the questionnaire method is a set of questions. The content and type of questions are determined primarily by the research goals. Since this study is aimed at identifying the effectiveness of Moderation, the main criterion was the quantitative and qualitative assessment of student involvement in the learning process. The total number of questions was 10.

Closed questions and ranking questions were used for quantitative assessment.

Closed questions had answer options Yes/No/ and their percentage was calculated for them. The advantage of closed questions is simplicity, certainty of their processing, as already mentioned, the ability to get quantitative estimates. In order to avoid getting an unexpected response, which will make it easier to complete the questionnaire and provide a higher completion rate, closed questions were filled with ranking questions.

The implementation of ranking questions is the process of organizing objects that are performed by the Expert (students). Based on knowledge and experience, the expert arranges objects in order of preference, based on one or more selected comparison indicators.

This form of questions is designed to identify the individual opinion of each student as to the effectiveness, strengths and weaknesses of Moderation technology and students. In ranking questions, the student becomes an Expert (E) who ranks Factors (F). The study examines the results of 10 experts and 4 factors. Students were asked to choose from a list in order of preference and the data was filled in a table. Each expert arranges factors in descending order of importance, assigning them the numbers 1, 2,..., n.

Open-ended questions were used to determine the qualitative assessment. To a question with open possibilities for an answer, the student was free to answer in their own words; no answer options were imposed on them. Such questions have the advantage of detecting unexpected twists in students' responses.

In addition, they help to avoid distortion of information, which often occurs due to the presence of ambiguity or bias in the response options selected in advance by the researcher. However, a question with open possibilities for an answer has its drawbacks. The fact is that it makes it very difficult to compare responses between each other, since each student can proceed from their own unique, different "coordinate system". Furthermore, such questions may lead to empty answers not to the point.

Research results and discussion

To check the effectiveness of the Moderation technology, 3 types of survey questions were used: closed, ranking, and open questions.

As described in the literature review, the level of effectiveness of technology for the formation of professionally-oriented competence is determined that the used techniques, methods, and forms of organizing cognitive activity are aimed at developing research skills, communication abilities, teamwork skills and activating analytical activities of students, increasing motivation. The types of questions were aimed at defining these characteristics.

Quantitative assessment results. Closed questions were aimed at evaluating students' learning process, involvement, understanding and achieving the goals of each lessons, level of motivation, and determining quantitative indicators.

Thus, to the question "Was the material of texts and exercises sufficiently informative?" 70 % of students answered "Yes", 30% of students answered "No". To the question "Have all the goals you set been achieved during the learning process?" 80% of students answered "Yes", 20% - "No". To the question "Was your motivation increased during the learning process?" student's answers were "Yes" 100 %. It becomes obvious that the students have worked out the goals and objectives, the content of the educational process, a high level of involvement and motivation.

The ranking questions were aimed at identifying the individual opinion of each student by choosing a preference. Using statistical calculation methods, the total result of ranking questions was calculated by percentage ratio.

For ranking question (RQ) №1, the expert suggested that difficulties at the beginning of experimental learning should be sorted in order from easy to difficult. The results of ranking questions №1 are shown in Table and Figure.

Table - Responses of ranking question №1

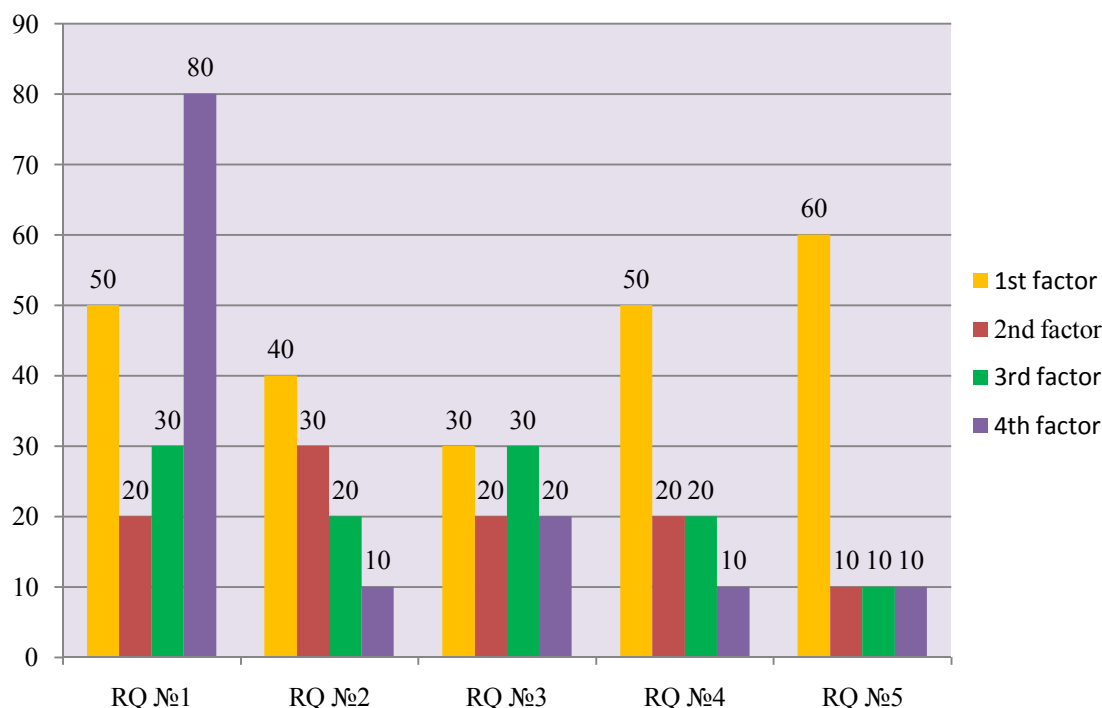
What difficulties did you encounter when studying the discipline at the beginning of experimental training? Mark in order from easy to difficult											
№	Factors' name	E ₁	E ₂	E ₃	E ₄	E ₅	E ₆	E ₇	E ₈	E ₉	E ₁₀
1	Knowledge of biological terminology	1	2	1	3	3	2	1	2	1	1
2	Knowledge of vocabulary units and grammatical rules	2	1	3	1	1	3	4	3	3	2
3	Understanding and analyzing the text	3	3	2	2	2	1	1	2	4	3
4	Express and defend your point of view, give arguments	4	4	4	4	4	4	3	4	2	4

Analysis of the above table 1 shows that 50 % of students noted difficulties with knowledge of biological terminology, 30% reported knowledge of vocabulary units and grammar rules, 20% - understanding and analysis of the text. The most complete was difficulties associated with expressing and defending a point of view, making arguments as experts rated it the most difficult factor.

As the figure 1 demonstrates, for ranking question №2, the experts were asked to arrange the features of the educational process in order from very important to less important. Thus, 40% of experts noted the most important feature of the educational process is the active participation of the entire team in achieving the goal, 30% the activation of creative potential, 20% - stimulation of professional thinking, 10 % - a creation of psychologically comfortable conditions for students. The obtained data indicate that students actively took part in the educational process during which they were able to organize their efforts and feel the advantages of this technology independently, thereby giving an external assessment of the educational process by quantitative measurement of students stimulated to an active learning process. Selecting the name of an important features serves for further improvement.

For ranking question №3, the students were asked to arrange tasks from easy to difficult. Thus, 30% of students noted that they easily managed tasks like Biological terms, 20% - Question skills, Morphological box, 30% - Mind-mapping, Smart mobility, 20% - business games: Delphi,

WorldCafe. It should be noted that if at the beginning students marked the spoken language with a difficult task, then after practice, the effectiveness of the technology increased by 20%. Based on the initial responses of experts, such changes show an effective result of the educational process.

Figure – Ranking questions' answers from 1-5 (in percentage)

For ranking question №4, the experts were asked to arrange fascinating and interesting tasks from the most liked and the least liked. Thus, 50% of students indicated business games: Delphi, WorldCafe, 20% - noted Question skills, Morphological box, 20% - Mind-mapping, Smart mobility, 10% - Biological terms. This choice of students indicates that experts are strongly interested in learning the skills to create meaningful, correct and expressive coherent speech. Tasks for analysis, reasoning, technique knowledge of asking questions, and the development of professional thinking are not excluded.

According to the ranking question №5, the experts were asked to organize the skills that they were able to improve during the educational process. Thus, 60 % of students indicated mastering certain knowledge and skills that ensure successful communication depending on the situation, 10% - the assimilation of vocabulary units and grammatical rules, lexical units, 10% - independent search and understanding of information, 10% - the development and use of biological terms. This choice of students indicates that, using this technology, students were able to develop and improve their knowledge of creating meaningful, correct and expressive coherent speech.

It should be noted that ranking on the one hand is easily applied on the other hand helps to accurately determine the order of positive and negative moments in the organization of the educational process. In addition, the results obtained allow us to identify and make the necessary decisions in time to improve educational activities.

However, such close-ended and ranking questions do not take into account information about how the issue was raised and did not stimulate the development of the dialogue. Since all the

answers corresponded to proposed support, the results may be distorted by the researcher's opinion, so closed questions were supplemented with open questions.

Qualitative assessment results. To open-ended question № 1 "Do you think that the educational process was effective for you to learn both English and biology?" students gave a positive response, while emphasizing that this is a very time-consuming work; it was necessary to repeat the material. It was noted that at first, it was difficult for students because the goal was to learn both language and biological terms and communication on professional topics. The students replied that thanks to the positive atmosphere and role-playing games, it was very interesting and exciting to learn the language.

To open-ended question № 2 "What difficulties did you encounter during the learning process?" they noted that in the initial stage the most difficult moments of the educational process the lack of vocabulary, understanding speech and accent each other, not recognizing words, not knowing the rules of etiquette, adequate speech, and subsidiary phrases.

The analysis of open questions sometimes made it difficult to compare answers to each other, since each student can proceed from their own uniqueness. Most of the responses were brief. Nevertheless, a thorough analysis helped to obtain a necessary data for a qualitative measurement of the technology effectiveness.

Conclusion

In the course of this research literature, including scientific articles revealing the essence, purpose, features was studied as well as necessity to use Moderation technology in the formation of professionally-oriented competence when mastering a foreign language by biology students are determined.

In addition, experimental training was conducted to identify the effectiveness of Moderation. Impact verification qualitative and quantitative assessment results was used by the questionnaire method.

The obtained qualitative and quantitative data from the questionnaire showed the use of Moderation technology was effective, since students noted their involvement in the educational process, interest, understanding of the educational material, increasing the level of motivation, activation of cognitive activity, communication skills, teamwork skills and activation of analytical activities.

REFERENCES

- [1] Abramova, L.Z. (2018). Optimizaciya metodov obucheniya inostrannomu yazyku v neyazykovom vuze [Optimization of methods of teaching a foreign language in a non-linguistic university]. Aktual'nye voprosy teorii i praktiki obucheniya inostrannomu yazyku v neyazykovom vuze - Current issues of theory and practice of teaching a foreign language in a non-linguistic university, 5-9 [in Russian].
- [2] Surtaeva, N.N. (2020). Pedagogika: Pedagogicheskie tekhnologii [Pedagogy: pedagogical technologies]. Moscow: Yurayt. biblio-online.ru Retrieved from <https://www.biblio-online.ru/viewer/pedagogika-pedagogicheskie-tehnologii-456582#page/1> [in Russian].
- [3] Raimbekova, U. K. (2016). Moderaciya - sovremennaya obrazovatel'naya tekhnologiya interaktivnogo obucheniya [Moderation - modern educational technology of interactive learning]. Molodoj uchenyj - Young scientist, 26.1 (130.1), 31-34 [in Russian].
- [4] Koraleva, R.A. (2015). Moderaciya: istoriya i oblasti primeneniya [Moderation: history and scope]. Sovremennye tendencii razvitiya nauki i tekhnologij – Current trends in science and technology development, 4, 83-86 [in Russian].
- [5] Binaymin, S., Rutter, M. and Smith, S. (2019). The Moderating Effect of Education and Experience on the Use of Learning Management Systems. 8th International Conference on Educational and Information Technology, Cambridge, UK, 3th March. Available at: https://www.researchgate.net/publication/331559268_The_Moderating_Effect_of_Education_and_Experience_on_the_Use_of_Learning_Management_Systems (Accessed: 12 October 2020) [in English].

[6] South Australia. Department for education and child development (2016). Moderation matters. A guide to leading collaborative moderation in schools. Version 3.0. Available at: https://dlb.sa.edu.au/ctmoodle/pluginfile.php/3316/mod_resource/content/1/moderationmatters.pdf (Accessed: 21 December 2020) [in English].

[7] Professional practical notes 15 (2019). Available at: <https://www.education.vic.gov.au/school/teachers/teachingresources/practice/improve/Pages/ppn15.aspx> (Accessed: 10 September 2020) [in English].

[8] Garaj, E. (2010) 'Using of moderation techniques to develop the entrepreneurial skills in health education', Practice and Theory in Systems of Education, 5(2), 149-150.

[9] Lukashenya, Z.V. (2017). Konceptual'nye osnovaniya konsaltinga kak pedagogicheskoy tekhnologii innovacionnogo razvitiya vysshego uchebnogo zavedeniya [Conceptual foundations of consulting as a pedagogical technology of innovative development of higher education institutions] Doctor's thesis. Kaliningrad [in Russian].

[10] Uverskaya, V.U. (2017). Metod ranzhirovaniya [Ranking method]. Monitoring i ocenka deyatelnosti strukturnogo podrazdeleniya organizatsii - Monitoring and evaluation of the organization's structural unit activities. Retrieved from: <https://sites.google.com/site/monitoringpodrazdelenia/home> [in Russian].

Ахметова А.Б., Кенже А.Б., Жусупбеков А.А., Аблайханова Н.Т.

МОДЕРАЦИЯ БИОЛОГИЯЛЫҚ БІЛІМ БЕРУДЕ КӘСІБИ БАҒЫТТАЛҒАН ҚҰЗЫРЕТТІЛІКТІ ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ ИННОВАЦИЯЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯСЫ РЕТІНДЕ

Аңдатпа. Қазіргі таңдағы заманауи білім беру жүйесінде орын алған жағдайлар сапалы білім беру қалыптастырудың түпкі мақсаты полимәдениетті, бәсекеге қабілетті, құзыретті тұлға тәрбиелеуді қамтитын міндеттер қатарынан құралатындығы жайлы тұжырымдама жасауға мүмкіндік беріп отыр. Осылайша, таңдалынған зерттеу жұмысының өзектілігі әлемдік бірлестіктер деңгейіне сай болу мақсатында қолданыстағы дәстүрлі әдістерді инновациялық технологияларға дейін жетілдіру қажеттілігімен анықталады. Мақалада биология сабақтарындағы инновациялық технологиялардың маңызыдылығы қарастырылған. Заманауи Модерация технологиясы негізінің тарихи дамуы мен мәніне ерекше көңіл аударылған. Технологияның қолдану ерекшелігі мен кәсіби бағытталған құзыреттіліктерді қалыптастырудағы мүмкіншіліктерінің кең спектрі анықталған. Модерация технологиясын қолдануы бойынша саралау әдісі арқылы жүргізілген тәжірибелік оқытудың нәтижелері ұсынылған.

Кілттік сөздер: инновациялық технологиялар; модерация; кәсіби-бағытталған құзыреттілік; саралау әдісі; сандық және сапалық бағалау; биология.

Ахметова А.Б., Кенже А.Б., Жусупбеков А.А., Аблайханова Н.Т.

МОДЕРАЦИЯ КАК ИННОВАЦИОННАЯ ТЕХНОЛОГИЯ ФОРМИРОВАНИЯ ПРОФЕССИОНАЛЬНО-ОРИЕНТИРОВАННОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ В БИОЛОГИЧЕСКОМ ОБРАЗОВАНИИ

Аннотация. Анализ сложившейся ситуации в современной системе образования позволяет сделать вывод о том, что основная цель создания эффективного образования включает в себя ряд таких задач, как воспитание поликультурной, конкурентоспособной, компетентной личности. Таким образом, актуальность выбранной темы обусловлена необходимостью совершенствования традиционных методов до инновационных с целью удовлетворения потребностей мировых сообществ. В статье рассматривается значение инновационных технологий на уроках биологии. Особое внимание уделено сущности и историческому развитию основ современной технологии Модерации. Выявлены особенности применения, широкий спектр возможностей технологии в формировании профессионально-ориентированной компетентности. Представлены результаты экспериментального обучения, полученные с помощью метода ранжирования по использованию технологии Модерации.

Ключевые слова: инновационные технологии; модерация; профессионально-ориентированная компетентность; метод ранжирования; количественная и качественная оценка; биология.

UDC 371.321.3
IRSTI 14.25.09
DOI 10.37238/1680-0761.2021.81(1).3

Potylitsyna Olga, Trichik Margarita

A. Baitursinov Kostanay regional University, Kostanay, Kazakhstan

E-mail: potylitsyna.olga.1@mail.ru; m.trichik@mail.ru

THE ROLE OF NEUROLINGUISTIC MARKERS IN THE FOREIGN LANGUAGE CLASSROOM

Annotation. This article is aimed at studying neurolinguistic markers in the speech of English teachers in Kostanay secondary schools. The article presents the results of a survey conducted among thirty school teachers. The results obtained allowed us to identify the most frequently encountered neurolinguistic predicates and on this basis to create a classification of teaching instructions that can be used by English teachers in the classroom. The composed instructions will allow to influence different channels of perception and will be clear for each student. The knowledge of how to use neurolinguistic predicates allows teachers to create clear instruction. As a result, the educational process will be more productive and accessible for each student.

Keywords: Education; methodology; neurolinguistic approach; neurolinguistic predicates; representational systems; teaching instructions; foreign language acquisition.

Introduction

Kazakhstani system of education urges schools to the continuous modernization. The reasons for such modernization are closely related to changes that are taking place around the world. This new system of education is one step towards the creation of an effective educational model which purpose is to increase highschool graduates' functional literacy. Here, the individualization of the educational process becomes the priority [1].

Despite all the changes, there is one fact that remains unchanged: each student is individual. Howard Gartner, an American psychologist who is well-known for his theory of multiple intelligences, claimed that different students perceive information differently [2, p. 391]. Therefore a teacher should strive to help each student find his or her own way to acquire knowledge [3]. Now a question arises on how to organize the educational process so that it meets the students' individual needs. It is not difficult to find a solution when a student-teacher ratio is one on one. But what should a teacher do when he or she works with a bigger and diverse group of students? The neurolinguistics will help teachers tackle this problem. Neurolinguistic approach suggests a set of certain techniques that can be applied to teaching communication [4, p. 86]. In the framework of the neurolinguistic approach, it is assumed that each person has his own preferred channel for perceiving and storing information, his own "representation system"[5, p. 12]. Pisarenko V.I., a Russian educator, claims that a person receives the main flow of information through the leading channel of perception. It is assumed that people who are characterized by a predominant appeal to a particular channel can be combined into groups. A person whose visual channel of perception predominates is called a visual, audial- an auditory, sensitive - a kinesthetic [6].

In view of Belyanin V. P, Professor of M.V.Lomonosov Moscow State University, one of the main methods to identify the leading channel of perception is to analyze the vocabulary [7]. According to Arka I. W, the words that define the belonging of information expressed by a person to a specific sensory representational system are called speech predicates [8].

Terry Elston, the managing director of the “NLP World” elaborated the classification of the neurolinguistic predicates. He divided the predicates into three categories: visual, auditory, kinesthetic. The category of visual predicates includes the following examples: See, look, view, appear, show, dawn, reveal, envision, illuminate, imagine, clear, foggy, focused, hazy, crystal, picture. The auditory category includes: hear, listen, sound(s), make music, harmonize, tune in/out, be all ears, rings a bell, silence, be heard, resonate, deaf, mellifluous, dissonance, question, unhearing. The kinesthetic predicates are feel, touch, grasp, get hold of, slip through, catch on, tap into, make contact, throw out, turn around, hard, unfeeling, concrete, scrape, get a handle, solid [8].

It is a well-known fact that the teacher’s talking time is an integral part of the educational process. It should be noted that it is simply not enough to choose methods and activities to help students acquire knowledge. According to Jimalee Sowell, an ESOL teacher, while teaching communication in a foreign language, it is also imperative to pay attention to the manner of how a teacher gives instructions [9; 10].

From our experience, when students do not understand the instructions, they are unable to even start working on the assignment. This results in an immediate negative outcome and later in bad behavior. The knowledge about the features of neurolinguistic predicates will allow teachers to compose clear teaching instructions that will influence different channels of perception and will be clear for each student. This research is dedicated to investigate the linguistic aspects in neurolinguistic approach. The aim of this work is to investigate the characteristics of the neurolinguistic predicates used by foreign language teachers during an English class.

The objectives for the research were determined as the following:

1. to conduct an option poll among English teachers of Kostanay Secondary Schools
2. to elicit which neurolinguistic predicates are mostly used by teachers
3. to analyze the findings
4. to elaborate classification of instructions for each representational system.

In our work, we choose neurolinguistic predicates as a subject of the research. The process of teaching English as a foreign language is its object. The following study is based on the works and provisions of modern scholars in the field of teaching foreign languages, psycholinguists, psychologists: Netten J, Germain G.A, Vygotsky L.S., Halperin P.Ya., Galskova N.D, Bandler R., Grinder D., Rabinovich F.M.

The hypothesis for the research is the following: knowledge of how to use neurolinguistic predicates allows teachers create correct instructions and as a result the educational process will be more productive.

The theoretical significance of the study is determined by the fact that a number of neurolinguistic predicates are isolated in the instructions of foreign language teachers. The results of the study will contribute to the development of the following science branches: psychology, pedagogy, methodology, psycholinguistics.

The practical significance lies in the development of the classification of teachers' instructions that implement neurolinguistics techniques. These techniques aim at the knowledge acquisition of students with different representational systems. Additionally, the obtained results can be used for developing psychological strategies for teaching a foreign language. Also, the outcomes can be used in textbooks and methodological aids which are used to facilitate improvement of the teaching process.

Research materials and methods

While working on the research, the following methods were used: theory analysis, online-survey method, questionnaire analysis, quantitative and qualitative data analysis, classification.

We conducted a sociolinguistic survey among English teachers of secondary schools in Kostanay. During the preliminary stage we created online anonymous questionnaires in «Google Forms». Thirty teachers participated in our research.

The questionnaire consisted of thirteen questions. Two questions were open-ended while the rest of the questions were semi-structured, meaning that the respondents were asked to choose one of the suggested options or to give “their own answer”. The participants were assured that there were no right or wrong answers.

The first two questions were designed to capture general information about the respondents. The Questions № 3 and № 4 were aimed at finding out whether a respondent has theoretical knowledge of the chosen topic. The question № 5 was focused on how theoretical knowledge is applied by teachers in practice. The questions №6 - № 13 asked to choose the instructions that mostly used by teachers at different stages of the lesson. The options to the questions №6 -№13 were compiled using neurolinguistic predicates. One response option corresponded to one representational system.

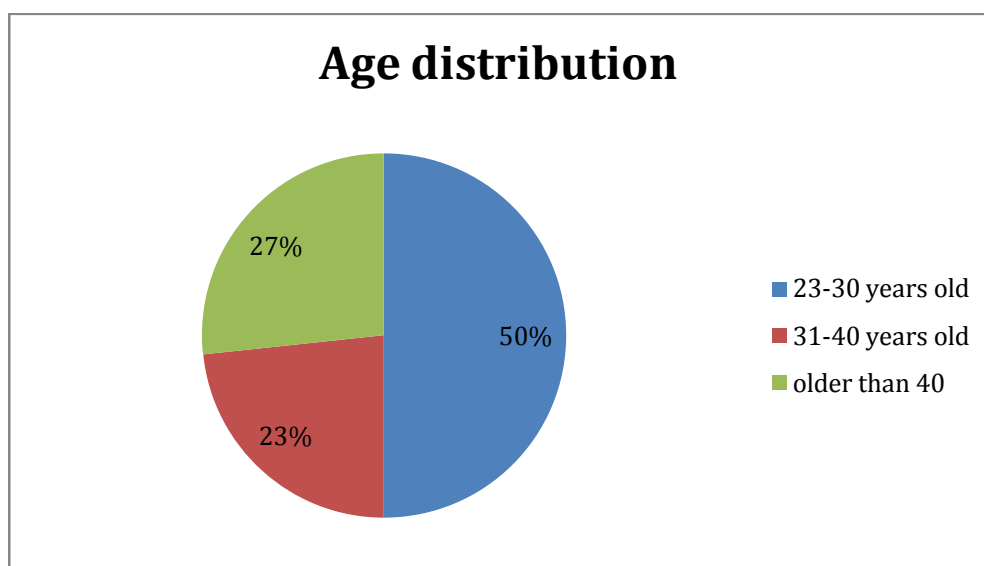
The next stage was the analysis of questionnaires. Quantitative and qualitative methods were used to complete this stage. Based on the obtained data analysis, we compiled a classification of teaching instructions for each representational system. And finally, we made a conclusion about whether these teachers' instructions met the requirements and students' individual needs.

Research result

The number of the participants completed the questionnaire is thirty. In the question № 1, we asked participants to indicate their age. The age distribution is the following: fifteen people – 23-30 years old, seven people – 31-40, eight people are older than 40. Chart 1 below illustrates the percentage of the age distribution of the respondents.

In the question № 2, participants had to tell us which grades they teach. From the data obtained, 12 teachers teach primary school, grades 1-4. Eight educators teach 5-7 grades, 4 teachers teach 8–9 grades and 6 teachers teach 10-11 grades. Question № 3 was aimed at finding out whether teachers know about the distinctive features of the neurolinguistic approach. We have received the following data: seventeen respondents chose a negative answer to the question. Twelve chose the answer “yes”. One teacher stated that his/her "own answer" in which he/she informed us that he/she knew general information, but did not know the distinctive features. Question № 4 was also dedicated to establishing the level of theoretical knowledge of the participants. Question № 5 was aimed at finding out information in what way teachers apply theoretical knowledge about representational systems in their practice. The following data were obtained: teachers apply knowledge about the features of representational systems for creating differentiated tasks, for setting the objectives of the lesson, and for planning independent students' work.

As indicated earlier, the questions from six to thirteen were elaborated in accordance with the theory of neurolinguistic approach. The participants were asked to choose one instruction in each question that in their opinion is the most used in their lessons. These instructions were compiled using neurolinguistic predicates. Table 2 below presents the obtained data for the questions № 6 - № 13. The first column shows the question number. The second column represents the objectives of the instruction. The next three columns correspond to three representational systems: kinesthetic, visual, auditory. In addition, the table shows the quantitative information.

Chart 1 – Age distribution

Table 1 – Analysis of the questions №6-№13

№	1. Objectives	The number of people who choose the instructions related to the following representational systems:		
		Kinesthetic	Visual	Auditory
6	To set aim and objectives of the lesson	7	15	8
7	To check comprehension	10	15	5
8	To focus on something important	6	8	16
9	To work with a dialogue/text	10	13	7
10	To work with writing	5	15	10
11	To give/ask an example	9	9	12
12	To make links between activities/stages	7	16	7
13	To conduct a formative assessment	2	20	8
	Total	56	111	73

The data obtained show that teachers' instructions are more consistent with the visual representational system. Nevertheless, instructions using predicates from other representational systems are also used by teachers.

Eight teachers completed questionnaires with their own answers. These options were also investigated. Based on the results obtained and the theory studied, we compiled a classification of instructions. These instructions can be applied by teachers in English classes. The instructions are divided into three groups: kinesthetic, visual and auditory. It should be noted that teachers must apply the instructions of different representational systems because it will make the lesson understandable for each student. Table 3 presents the classification of instructions.

Table 2 – Classification of teaching instructions

№	Kinesthetic	Visual	Auditory
1.	Let's grasp the following instruction...	Look at the following instruction...	Listen to the following instruction...
2.	Today we are going to work on...	Today we are going to look at...	Today we are going to hear the answers to the...
3.	Do you see the difference?	Have you heard the difference?	Do you feel the difference?
4.	Hold attention on...	Focus on.../highlight...	Emphasize...
5.	Let's role play...	Let's look at the following situation	Listen it
6.	Share your ideas...	Show your ideas...	Tell us your ideas...
7.	Do you feel that it is important?	Show me the main points...	Speak about the points that should be included
8.	Give your own example from the real life.	The following example illustrates/shows...	Listen to the following example/tell an example...
9.	Let's move to the next stage/activity.	Let's see what the next...is	Say what is the next.../Do you have any predictions?
10.	I feel that you understand/ don't understand	I see your progress/ I see how much you have done	I hear you
11.	What is your impression about the lesson today?	Can you show what activity was the most interesting for you?	Tell the class what was the most interesting for you.

Conclusion

We conducted a study in the course of which the teaching instructions of secondary school English teachers in Kostanay were analyzed. We have compiled a survey that was completed by thirty respondents. Based on the data obtained, the most common neurolinguistic predicates were identified. Thus, it was determined that teachers' instructions are more consistent with the visual representational system. Additionally, we compiled a classification of instructions with the use of neurolinguistic predicates. The use of these instructions in the English classroom will make the lesson accessible to students with different representational systems.

The results of the following study will contribute to the development of the following sciences: psychology, pedagogy, methodology, psycholinguistics. The elaborated classification of teachers' instructions will help English teachers to implement neurolinguistic approach techniques. Additionally, the outcomes can be used in textbooks and methodological aids which are used to facilitate improvement of the teaching process.

REFERENCES

[1] Ob osobennostyakh organizacii obrazovatel'nogo processa v obshcheobrazovatel'nyh shkolah Respubliki Kazakhstan v 2018-2019 uchebnom godu: Instruktivno-metodicheskoe pis'mo. [The features of the educational process organization in secondary schools of the Republic of Kazakhstan in the 2018-2019 academic year: Instructive and methodological letter]. (2018). Nur-Sultan: National Academy of Education named after I. Altynsarina [in Russian].

- [2] Gardner, H. (2011). *Frames of mind: The theory of multiple intelligences* (10 anniversary ed.). New York, NY: Basic Books
- [3] Seitovaa, S.M., Kozhasheva, G.O., Gavrilova, Y.N., Tasbolatova, R., Okpebaeva, G.S., Kydyrbaeva, G.T., Abdykarimova, A.Z. (2016). Peculiarities of Using Neuro-Linguistic Techniques in Teaching. *IEJME — Mathematics education* 2016, 11, 4, 1135-1149.
- [4] Netten, J., Germain, G. (2012). A new paradigm for the learning of a second or foreign language: the neurolinguistic approach [E-Reader Version]. Retrieved from: <https://www.researchgate.net/publication/321472122>
- [5] Tomlinson, Carol A. (2014). *The differentiated classroom: responding to the needs of all learners*. – 2ed. London: Pearson.
- [6] Pisarenko, V.I. (2006). *Nejrolingvisticheskoe programmirovaniye i obuchenie inostrannym yazykam* [Neuro-linguistic programming and teaching foreign languages] *Izvestiya SFedU. Technical science*. 1. Retrieved from: <https://cyberleninka.ru/article/n/nejrolingvisticheskoe-programmirovaniye-i-obuchenie-inostrannym-yazykam> [in Russian].
- [7] Belyanin, V.P. (2000). *Teaching Foreign Language* [Teaching Foreign Language in the Age of Globalization]. International Conference. — Taipei, Taiwan, R.O.C.
- [8] Elston, T. *NLP Predicates* – Retrieved from: <https://www.nlpworld.co.uk/nlp-predicates/>.
- [9] Sowell, J. (2017). *Good Instruction-Giving in the Second-Language Classroom*. *English Teaching Forum*. Retrieved from: URL [https:// americanenglish.state.gov/english-teaching-forum](https://americanenglish.state.gov/english-teaching-forum).
- [10] Gardner, B., Gardner, F. (2000). *Classroom English*. Oxford: Oxford University Press.

Потылицына О.А., Тричик М.В.

ШЕТ ТІЛІ САБАҚТАРЫНДАҒЫ НЕЙРОЛИНГВИСТИКАЛЫҚ МАРКЕРЛЕРДІҢ РӨЛІ

Аңдатпа. Бұл мақала жалпы білім беретін орта мектептердегі ағылшын тілі пәні мұғалімдерінің нейролингвистикалық сөйлеу маркерлерін зерттеуге бағытталады. Мақалада Қостанай қаласы мектептерінің отыз мұғалімінің сауалнама нәтижелері ұсынылған. Алынған нәтижелер бізге ең көп кездесетін нейролингвистикалық предикаттарды анықтауға және соның негізінде ағылшын тілі пәні мұғалімдері сабақта қолдана алатын оқыту нұсқаулықтарының классификациясын жасауға мүмкіндік береді. Құрастырылған нұсқаулықтар қабылдаудың әртүрлі арналарына әсер етуге мүмкіндік береді және әр оқушыға түсінікті болады. Нейролингвистикалық предикаттарды қалай қолдану керектігін білу мұғалімдерге нақты нұсқаулықтар құрастыруға мүмкіндік береді. Нәтижесінде білім беру процесі өнімді және әр оқушы үшін қолжетімді болады.

Кілт сөздер: Білім; әдістеме; нейролингвистикалық тәсіл; нейролингвистикалық предикаттар; репрезентативтік жүйелер; оқыту нұсқаулықтары; шет тілін меңгеру.

Потылицына О.А., Тричик М.В.

РОЛЬ НЕЙРОЛИНГВИСТИЧЕСКИХ МАРКЕРОВ НА УРОКАХ ИНОСТРАННОГО ЯЗЫКА

Аннотация. Данная статья направлена на изучение нейролингвистических маркеров в речи учителей английского языка средних общеобразовательных школ. В статье представлены результаты анкетирования тридцати учителей школ города Костаная. Полученные результаты позволили нам выявить наиболее часто встречающиеся нейролингвистические предикаты и на основе этого разработать классификацию учебных инструкций, которые могут быть использованы учителями английского языка на уроках. Составленные инструкции позволят воздействовать на разные каналы восприятия и будут понятны каждому ученику. Знание того, как использовать нейролингвистические предикаты, позволяет учителям составлять четкие инструкции. В результате образовательный процесс станет более продуктивным и доступным для каждого ученика.

Ключевые слова: Образование; методика; нейролингвистический подход; нейролингвистические предикаты; репрезентативные системы; инструкции по обучению; овладение иностранным языком.

УДК 343.2/.7

МРНТИ 347.12

DOI 10.37238/1680-0761.2021.81(1).4

Найзабеков А.А.*Университет КАЗГЮУ имени М.С. Нарикбаева, Нур-Султан, Казахстан***E-mail:** pro100arslan@mail.ru**СИСТЕМА РАСПРЕДЕЛЕНИЯ ГОСУДАРСТВЕННЫХ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ
ГРАНТОВ В СФЕРЕ ВЫСШЕГО ОБРАЗОВАНИЯ, КАК ОДИН ИЗ ФАКТОРОВ
КОРРУПЦИОННОГО РИСКА**

Аннотация. Коррупционные риски в современном образовательном процессе являются одной из угроз национальной безопасности страны, подрывают основы демократии, равенства и социальной справедливости. В статье автором рассматривается один из отдельных видов коррупционных рисков, существующий в сфере высшего образования Республики Казахстан – это государственный образовательный грант, а именно система его распределения. На сегодняшний день выявление нарушения процесса по предоставлению государственного образовательного гранта является актуальным, поскольку наблюдается особое внимание со стороны органов по борьбе с коррупцией Республики Казахстан. В работе дана характеристика данного вида коррупционных рисков в сфере высшего образования. Разработаны предложения по снижению данного коррупционного риска, в результате которого будет минимизирован фактор данного коррупционного риска, что приведет к искоренению нарушений в процессе предоставления образовательных государственных грантов.

Ключевые слова: коррупционные риски; коррупция; государственный образовательный грант; высшее образование.

Введение

«Коррупция ослабляет демократию и правопорядок, что ведет к нарушениям прав человека, искажает рыночные механизмы, ухудшает качество жизни людей, способствует организованной преступности, терроризму и другим угрозам международной безопасности. Это опаснейшее явление присутствует во всех странах - больших и малых, богатых и бедных...» [1] - так выразился о коррупции на сессии генеральной ассамблеи в своем выступлении генеральный секретарь ООН К. Аннан, поскольку полностью объясняет всю суть коррупции и ее последствия.

Ежегодно Республика Казахстан проводит конкурс по предоставлению государственного образовательного гранта на основе принятых правил действующим законодательством среди тех лиц, которые закончили среднее или средне-специальное образование, а также среди тех лиц, которые закончили высшее и послевузовское образование. Такая система по предоставлению государственных образовательных грантов в Республике Казахстан существует уже много лет и пользуется большим спросом, а также финансируется из республиканского бюджета. Стоит отметить, что такая система образования способствует большому стимулу к развитию в сфере высшего образования и стремлению только к лучшему среди тех лиц, которые были упомянуты выше.

«На 2019-2020 год количество выделенных грантов составляет 53 785. В конкурсе участвуют 64 452 тысячи конкурсантов. Наиболее высокий спрос – это образовательные программы по инженерным, IT-направлениям. Конкурс достаточно высокий и по педагогическим наукам и по психологии. Порядка 47% от общего количества грантов

выделено в этом году на инженерные, строительные, IT-специальности. Мы полагаем, что наиболее достойные претенденты будут обладателями грантов» [2], - сообщила вице-министр образования и науки РК Фатима Жакыпова на республиканской комиссии по присуждению образовательных грантов 25 июля 2019 года, а также было выделено около 13 тысяч образовательных грантов – будущим магистрантам и 2,3 тысячи докторам PhD [3]. Всего было выделено – более 69 тысяч государственных образовательных грантов. Следовательно, шанс на получение государственного образовательного гранта не такой уж и большой, так как на один государственный образовательный грант, грубо говоря, могут претендовать 2 человека. Если верить источнику, то 3000 образовательных грантов остались неосвоенными в Республике Казахстан [4]. На тот период Министерство образования и науки Республики Казахстан заявило, что будет повторное распределение государственного образовательного гранта, но на данный момент отсутствует какая-либо информация о повторном распределении государственного образовательного гранта Министерством образования и науки Республики Казахстан отсутствует, стоит отметить, что из-за такого отсутствия не соблюдается принцип прозрачности, открытости и добросовестности, поскольку у данного государственного образовательного гранта есть определенная цель – это поддержка и развитие высшего образования, который финансируется за счет республиканского бюджета.

Исходя из этого, стоит добавить, что из-за отсутствия принципа прозрачности, открытости и добросовестности, отсутствует еще и сам механизм, который регулирует данную систему распределения государственных образовательных грантов в сфере высшего образования – является очень актуальным на сегодняшний день. При внедрении такого механизма позволяет выработать эффективные методы и борьбу, которые будут противодействовать к данному явлению и в дальнейшем искоренит процесс нарушения распределения государственных образовательных грантов.

Основная часть

Система высшего образования имеет некоторые факторы, которые могут быть отнесены к коррупционным рискам. Одним из факторов коррупционного риска как раз таки и является система распределения *государственных образовательных грантов*. Государственный образовательный грант на обучение в вузах РК распределяется республиканской конкурсной комиссией и является основным источником государственной поддержки студентов в РК. Образовательный грант присуждается после окончания среднего или средне-специального образования, либо высшее или послевузовское. В случаях, когда в процессе получения высшего образования высвобождается грант, на него могут претендовать студенты, обучающиеся на платной основе. Из-за высокой стоимости высшего образования, освободившиеся гранты очень востребованы. Коррупционный риск в данном случае заключается в слабой прозрачности, открытости и добросовестности при распределении свободного гранта. Абитуриенты зачастую не знают о том, что появляются высвободившиеся гранты. Если первичные гранты распределяются республиканской конкурсной комиссией, то получение Абитуриентом освободившегося гранта зависит от университета, то есть сами университеты по внутреннему убеждению автора должны контролировать этот процесс, для соблюдения принципа прозрачности, открытости и добросовестности. Данный процесс регламентирован «Правилами присуждения образовательного гранта для оплаты высшего или послевузовского образования с присуждением степени «бакалавр» или «магистр», утвержденных постановлением Правительства Республики Казахстан от 23 января 2008 года № 58. Указанные Правила регулируют порядок предоставления свободного гранта, также в них описан порядок, требования к кандидатам, процесс подачи заявлений и оформления грантов. При этом, в

Правилах не устанавливается обязанность вуза по обеспечению прозрачности процесса выделения грантов, в частности, о своевременном опубликовании информации об освободившихся грантах. Правилами не регламентировано право на обжалование решения об отказе в выдаче гранта. Согласно отчету «Антикоррупционные реформы в Казахстане» в рамках Стамбульского плана действий по борьбе с коррупцией, данный коррупционный риск указывается как один из основных в анализе коррупции в секторе высшего образования [5]. Данный фактор коррупционного риска является серьезной угрозой для добросовестного распределения бюджетных средств.

В этой связи необходимо предпринять следующие меры:

- обеспечить распределение государственного образовательного гранта в рамках прозрачного процесса, в том числе путем заблаговременного опубликования информации об освободившихся грантах, их распределении и решениях
- предоставить возможность подачи апелляции при несогласии с решением об отказе в выдаче гранта с четко прописанной процедурой;
- обеспечить качественное рассмотрение жалоб и применение санкций к нарушителям.

Отметим также, что на различных уровнях предпринимаются меры для снижения коррупционных рисков в процессе распределения государственных грантов. Так, в 2018 году по инициативе Агентства по делам госслужбы и противодействия коррупции РК и Министерством образования и науки РК был разработан проект «Карта общественного контроля» с вовлечением граждан Казахстана в процесс распределения образовательных грантов. Заинтересованные граждане в качестве независимых наблюдателей участвовали в работе конкурсных комиссий, распределяющих гранты на поступление в вузы и колледжи Казахстана. Усиление общественного контроля станет одним из действенных механизмов по предупреждению коррупционных проявлений в данной сфере [6].

Заключение

Коррупционные риски в сфере высшего образования являются одним из актуальных вопросов, требующих научного изучения, в частности системы распределения государственных образовательных грантов. В результате исследования, автор показал, что наличие нарушения, а также отсутствия прозрачности, открытости и добросовестности по системе распределения государственных образовательных грантов является очень критичным и требует создания механизма. Такой механизм, который мог бы все контролировать и ввести мониторинг, который мог бы поспособствовать значительному уменьшению коррупционного риска по системе распределения высшего образовательного гранта, а также искоренит последующее возникновение в дальнейшем.

ЛИТЕРАТУРА

- [1] Пресс-релиз ООН GA/10199.
- [2] Более 53 тысяч образовательных грантов выделено в новом учебном году// https://www.inform.kz/ru/bole-53-tysyach-obrazovatel-nyh-grantov-vydeleno-v-novom-uchebnom-godu_a3551055.
- [3] Всего в 2019 году выделено более 69 тысяч грантов, из них около 13 тысяч – будущим магистрантам, 2,3 тысячи – докторам PhD// <https://ru.sputniknews.kz/education/20190801/11118771/spisok-obladateli-granty-2019.html>.
- [4] Три тысячи грантов остались неосвоенными в Казахстане // <https://24.kz/ru/news/obrazovanie-i-nauka/item/335225-tri-tysyachi-grantov-ostalis-neosvoennymi-v-kazakhstane>.
- [5] Антикоррупционные реформы в Казахстане. 4-й раунд мониторинга в рамках Стамбульского плана действий по борьбе с коррупцией. – С. 9-10. // <https://www.oecd.org/corruption/acn/OECD-ACN-Kazakhstan-4thRound-Monitoring-Report-RUS.pdf>.
- [6] Хусаинов О.Б. Некоторые аспекты решения проблем коррупционных правонарушений в образовательной сфере на примере Казахстана и России // <https://articlekz.com/article/19022>.

REFERENCES

- [1] Press-reliz OON GA/10199 [UN Press Release GA / 10199] [in Russian].
- [2] Bolee 53 tysyach obrazovatel'nyh grantov vydeleno v novom uchebnom godu [More than 53 thousand educational grants allocated in the new academic year] Retrieved from https://www.inform.kz/ru/bolee-53-tysyach-obrazovatel'nyh-grantov-vydeleno-v-novom-uchebnom-godu_a3551055 [in Russian].
- [3] Vsego v 2019 godu vydeleno bolee 69 tysyach grantov, iz nih okolo 13 tysyach – budushchim magistrantam, 2,3 tysyachi – doktoram PhD [In total, in 2019, more than 69 thousand grants were allocated, of which about 13 thousand were for future undergraduates, 2.3 thousand for PhD doctors] Retrieved from <https://ru.sputniknews.kz/education/20190801/11118771/spisok-obladateli-granty-2019.html> [in Russian].
- [4] Tri tysyachi grantov ostalis' neosvoennymi v Kazakhstane [Three thousand grants remained unused in Kazakhstan] Retrieved from <https://24.kz/ru/news/obrazovanie-i-nauka/item/335225-tri-tysyachi-grantov-ostalis-neosvoennymi-v-kazakhstane> [in Russian].
- [5] Antikorrupcionnye reformy v Kazakhstane. 4-j raund monitoringa v ramkah Stambul'skogo plana dejstvij po bor'be s korrupciej [Anti-corruption reforms in Kazakhstan. 4th round of monitoring under the Istanbul Anti-Corruption Action Plan], 9-10 Retrieved from <https://www.oecd.org/corruption/acn/OECD-ACN-Kazakhstan-4thRound-Monitoring-Report-RUS.pdf> [in Russian].
- [6] Khusainov, O.B. Nekotorye aspekty resheniya problem korrupcionnyh pravonarushenij v obrazovatel'noj sfere na primere Kazakhstana i Rossii [Some aspects of solving the problems of corruption offenses in the educational sphere on the example of Kazakhstan and Russia] Retrieved from <https://articlekz.com/article/19022> [in Russian].

Найзабеков А.А.

ЖОҒАРЫ БІЛІМ САЛАСЫНДАҒЫ МЕМЛЕКЕТТІК БІЛІМ ГРАНТТАРЫН БӨЛУ ЖҮЙЕСІ СЫБАЙЛАС ЖЕМҚОРЛЫҚ ҚАТЕРІНІҢ ФАКТОРЛАРЫНЫҢ БІРІ

Аңдатпа. Қазіргі білім беру үдерісіндегі сыбайлас жемқорлық тәуекелдері елдің ұлттық қауіпсіздігіне төнетін қауіп-қатердің бірі болып табылады, демократия, теңдік және әлеуметтік әділеттілік негіздерін бұзады. Мақалада автор Қазақстан Республикасының Жоғары білім беру саласындағы сыбайлас жемқорлық тәуекелдерінің жекелеген түрлерінің бірі – бұл мемлекеттік білім гранты, атап айтқанда оны бөлу жүйесі қарастырылады. Бүгінгі күні мемлекеттік білім беру грантын беру бойынша үдерістің бұзылуын анықтау өзекті болып табылады, өйткені Қазақстан Республикасының Сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрес органдары тарапынан ерекше назар аударылады. Жұмыста жоғары білім саласындағы сыбайлас жемқорлық тәуекелдерінің осы түріне сипаттама берілген. Осы Сыбайлас жемқорлық тәуекелін төмендету бойынша ұсыныстар әзірленді, оның нәтижесінде осы Сыбайлас жемқорлық тәуекелінің факторы азайтылады, бұл білім беру мемлекеттік гранттарын беру процесінде бұзушылықтарды жоюға әкеп соғады.

Кілт сөздер: Сыбайлас жемқорлық тәуекелдері; сыбайлас жемқорлық; мемлекеттік білім гранты; жоғары білім.

Naizabekov Arslan

THE SYSTEM OF DISTRIBUTION OF STATE EDUCATIONAL GRANTS IN HIGHER EDUCATION AS ONE OF THE FACTORS OF CORRUPTION RISK

Annotation. Corruption risks in the modern educational process are one of the threats to the country's national security and undermine the foundations of democracy, equality and social justice. In the article, the author considers one of the separate types of corruption risks that exist in the sphere of higher education of the Republic of Kazakhstan – a state educational grant, namely the system of its distribution. To date, the identification of violations of the process of providing a state educational grant is relevant, since there is a special attention from the anti-corruption authorities of the Republic of Kazakhstan. The paper describes this type of corruption risks in higher education. Proposals have been developed to reduce this corruption risk, as a result of which the factor of this corruption risk will be minimized, which will lead to the elimination of violations in the process of providing educational state grants.

Keywords: corruption risks; corruption; state educational grant; higher education.

УДК 796.01

МРНТИ 77.03

DOI 10.37238/1680-0761.2021.81(1).5

¹Испулова Р.Н., ²Габдрахманова Ш.Т., ³Сундетов М.А.^{1,3}Западно-Казахстанский университет им. М.Утемисова, Уральск, Казахстан²Филиал Академии государственного управления при Президенте Республики Казахстан по Западно-Казахстанской области, Уральск, Казахстан

E-mail: Appercia81@mail.ru, Ispulova_Roza@mail.ru, mir.lan85@mail.ru

ПУТИ РЕАЛИЗАЦИИ ОБРАЗОВАНИЯ В ОБЛАСТИ АДАПТИВНОЙ ФИЗИЧЕСКОЙ КУЛЬТУРЫ

Аннотация. В статье говорится об образовании некоторой категории людей в Казахстане - актуальном направлении в социальной практике. В статье отмечается, что высшее образование доступно для всех лиц с особыми потребностями. В Западно-Казахстанском университете есть достаточный опыт по подготовке специалистов в области физической культуры и спорта. И появилась необходимость в подготовке и выпуске специалистов в области адаптивной физической культуры и спорта в Западно-Казахстанской области. Выпускники специальности будут работать в средних общеобразовательных школах, средних профессиональных учебных заведениях, школах-интернатах, учреждениях социальной защиты, в общественных организациях инвалидов и в спортивных организациях различного профиля. В статье показаны пути реализации высшего образования в области адаптивной физической культуры и спорта в вузе.

Ключевые слова: инклюзивное образование; образование в ВУЗе; физическое воспитание; адаптивная физическая культура и спорт; пути реализации.

Введение

Важным стратегическим направлением деятельности государства является поддержка людей с особыми потребностями. Реализация этого направления происходит через обеспечение условий для получения высшего образования людям с ограниченными возможностями здоровья путем совершенствования механизма предоставления образовательных услуг данной категории населения Республики Казахстан, создание им условий для интеграции в образовательную среду.

В современной ситуации общественного развития немаловажное значение уделяется построению модели социально-ориентированной экономики, гарантирующей высокий уровень благосостояния граждан; соответствие установленным государственным стандартам и требованиям характеристики качества жизни; достойное социальное обеспечение; эффективное решение задач охраны жизни и здоровья [1].

В Законе Республики Казахстан «О социальной защите инвалидов в Республике Казахстан» говорится, что инвалиды обладают всеми социально-экономическими и личными правами, «...включая права на: 1) социальную защиту, в том числе реабилитацию, интеграцию в общество; 2) обеспечение доступа к информации; 3) образование, свободный выбор рода деятельности, в том числе трудовой...» [2].

В 2015 году Президент Казахстана подписал закон РК «О ратификации Конвенции о правах инвалидов», где в статье 24 «Образование», п. 5 говорится: «...государства участники обеспечивают, чтобы инвалиды могли иметь доступ к общему высшему образованию, профессиональному обучению, образованию для взрослых и обучению в течение всей жизни

без дискриминации и наравне с другими. С этой целью государства-участники обеспечивают, чтобы для инвалидов обеспечивалось разумное приспособление» [3].

Система защиты прав лиц с инвалидностью в Конвенции основана на общем для всей системы защиты прав человека принципе универсальности прав человека и запрете дискриминации [4].

В Казахстане лица с ограниченными возможностями здоровья имеют преимущественное право на получение бесплатного государственного образования через бюджетное финансирование государственных образовательных грантов в случае одинаковых показателей [5].

Материалы и методы исследования

Одна из главных задач инклюзивного образования - осуществление гибкого подхода, ведущего к повышению уровня нравственности, толерантности в обучении и удовлетворения различных потребностей обучающихся при преподавании.

В Казахстане инклюзивное образование является как бы новым явлением, но, в связи с тем, что число детей с разными отклонениями в здоровье не уменьшается, требует к себе известного внимания. Общедоступность образования для категории лиц с особыми потребностями - вот основная цель инклюзивного образования. Особые дети присутствуют в дошкольных образовательных учреждениях, в высших учебных заведениях и, конечно, профессиональных лицеях, школах. Методология обучения в инклюзивном образовании признает, что каждый обучающийся имеет различные потребности в процессе обучения, имеет индивидуальные особенности, то есть обучение должно предусматривать гибкий подход. Ребенок с особыми образовательными потребностями среди здоровых детей будет чувствовать себя обычным и в этом ему помогут учителя и коллектив образовательного учреждения, - это один из моментов продвижения инклюзивного образования; инклюзивное образование имеет определенные успехи, так, например, в настоящее время в Казахстане проводятся различные акции, работают консультации психологической, педагогической и медицинской поддержки людей, осуществляется в рамках предоставления необходимой информации для развития инклюзивного образования интернет-проект на базе сайта www.inclusion.kz и многое другое.

Образование в Казахстане нацелено на более широкое введение в общество детей – инвалидов, на налаживание у них динамичной модели поведения, на вовлечение детей с ограниченными возможностями в образовательный процесс, на более толерантное отношение к такой категории населения.

В Казахстане в 2020-2021 учебном году по направлению 6B01 Педагогические науки получили образовательные гранты на обучение в высших учебных заведениях страны 82 инвалида I, II групп, инвалиды с детства, дети-инвалиды [6].

Специалисты выступают за планомерное развитие системы инклюзивного образования. При этом они отмечают невозможность полного закрытия специальных школ и перевода всех детей с ограниченными способностями в общеобразовательную школу. У некоторых людей система инклюзивного образования вызывает опасение из-за возможного снижения качества обучения обычных детей. Однако специалисты успокаивают и поясняют, что инклюзия призвана предоставлять высокое качество обучения, удовлетворяя всех участников образовательного процесса [7].

Западно-Казахстанский университет им. М. Утемисова **традиционно принимает особенных студентов.** В университете создана доступная среда для студентов с ограниченными возможностями здоровья. В 2020-2021 учебном году обучается 59 таких студентов.

В университете:

- разработан и утвержден план организации психолого-педагогического обслуживания инклюзивного образования;
- осуществляется мониторинг степени удовлетворенности организацией учебного процесса студентами с ограниченными возможностями;
- открыт специально оборудованный кабинет для таких студентов;
- оказывается всесторонняя научно-методическая, организационно-консультативная помощь как студентам, так и преподавателям.

В университете студенты с ограниченными возможностями здоровья имеют приоритетное право на проживание в общежитиях; им предоставляется компенсация на проезд за счет средств республиканского и местных бюджетов; два раза в год выплачивается материальная компенсация.

Разработка новых путей в преподавании физического воспитания для удовлетворения потребностей в обучении в области физической культуры и спорта людей с ограниченными возможностями здоровья в Казахстане актуальна и требует к себе должного внимания, поскольку количество особенных детей, стремящихся к занятиям не только физической культурой, но и спортом, ежегодно увеличивается.

Результаты исследования

В статье показана деятельность коллектива профессорско-преподавательского состава педагогического факультета по вопросу подготовки специалистов в области инклюзивного образования по физическому воспитанию. Проанализированы и подобраны наиболее подходящие методики преподавания специальных дисциплин студентам с ограниченными возможностями здоровья в вузе при обучении их. С этой целью была проанализирована литература по психолого-педагогическим моментам воспитания; изучены методики преподавания адаптивной физической культуры, методики преподавания различных видов спорта с детьми с ограниченными возможностями; рассмотрены некоторые методики преподавания в инклюзивных образовательных учреждениях.

Одним из важных моментов при работе с такими студентами является знание их психических и физических особенностей. Распространёнными способами познания таких студентов является: наблюдение, анализ, моделирование деятельности, осознание противоположностей в том или ином качестве или поведенческой характеристике студентов с ограниченными возможностями здоровья, принятие, развитие и совершенствование их как личности. Средствами познания их являются отчёты, наблюдение, изучение психологии личности, социальной психологии, использование психологических тестирований; индивидуальное консультирование, работа в группе социально-психологического тренинга, которая способствует интенсификации процессов познания других и себя [8]. В процессе преподавания дисциплин применяются различные методы, в том числе и ролевые игры, упражнения, проблемные ситуации и др.

С 2019-2020 учебного года университет объявляет набор на специальность «Адаптивная физическая культура и спорт», что, по нашему мнению, поможет решению данной проблемы.

Специалистов по физической культуре и спорту Западно-Казахстанский университет им. М. Утемисова готовит с 1966 года на государственном и русском языках. Подготовка ведется по очной и заочной формам обучения на базе среднего общего, среднего профессионального образования и высшего образования. С 2016-2017 года на специальности «Физическая культура и спорт» начали обучение студенты с ограниченными возможностями здоровья, имеющие ограничения по зрению.

Именно физическая культура, имеющая свои особенности, носит название адаптивной и предназначена она людям с дефектами верхних и нижних конечностей, тем, кто имеет отклонения в состоянии здоровья по зрению, слуху, отклонения в интеллекте, людям с церебральным параличом и др.

«Адаптивная физическая культура и спорт - это комплекс мер спортивно-оздоровительного характера, направленных на реабилитацию и адаптацию к нормальной социальной среде людей с ограниченными возможностями, преодоление психологических барьеров, препятствующих ощущению полноценной жизни, а также сознанию необходимости своего личного вклада в социальное развитие общества» [9].

Проводя занятия с особым контингентом занимающихся нужно учитывать психологические и педагогические особенности, прислушиваться к мнению специалистов в области медицины, дефектологов, специалистов по появлению нарушения речи, использовать опыт практикующих специалистов, применять опробованные методики и учитывать индивидуальные особенности занимающихся. Одной из важных задач будущего тренера – преподавателя по адаптивной физической культуре состоит в усовершенствовании внутреннего состояния занимающегося, в его желании развиваться, поправлять качество своих физических способностей.

Будущий профессионал в области адаптивной физической культуры и спорта должен владеть психологическими методами, быть отличным наставником, владеть современными методиками в своей специализации, спортивной и физической подготовки. Дело специалиста по адаптивной физической культуре напрямую связано со знанием дисциплин медико-биологического цикла, которые необходимы, чтобы ориентироваться в особенностях состояния здоровья занимающихся. Таким образом, будущая деятельность специалиста при занятиях с особыми людьми должна быть направлена:

- на повышение его психологической работоспособности;
- на улучшение морального состояния;
- на положительные изменения в физическом состоянии;
- на улучшение адаптации к аспектам жизнедеятельности;
- на изменения физической работоспособности.

Важным представляется обладание важными свойствами, такими как: толерантность, тактичность, умение создавать ситуацию искусственного успеха, уважительное отношение к занимающимся.

Физическая культура и спорт людей с особыми потребностями в республике Казахстан с каждым годом становится все более популярной. При организации и проведении соревнований различного уровня, таких как, областных, республиканских – спартакиад (раз в четыре года проходят), чемпионатов (около сорока по видам спорта, культивирующихся среди особых людей), а также при участии спортсменов в Паралимпийских играх (играх спортсменов – инвалидов) им оказывается государственная поддержка и поддержка меценатов и предпринимателей.

Координирует работу спортивных организаций Паралимпийский комитет, который был создан в 2003 году. Паралимпийский комитет показывает интересы паралимпийцев в международной неправительственной организации – Международном паралимпийском комитете. В Казахстане функционируют: отделения инвалидного спорта в школах высшего спортивного мастерства, спортивные школы по различным видам спорта для людей с особыми потребностями, специализированные детско-юношеские школы олимпийского резерва, спортивные клубы, в том числе, частные.

Широко известно в стране имя Александра Колядина - члена паралимпийской сборной Казахстана по лыжным гонкам, двукратного призёра РК, чемпиона РК, Чемпионата мира,

участника многочисленных этапов Кубка мира и нескольких Паралимпийских игр. Александр Колядин завоевал золотую медаль на Паралимпийских играх в 2018 году, которые проходили в Южной Корее, в городе Пхенчхан.

Современные успехи паралимпийцев Казахстана говорят о том, что, именно занятия спортом позволили людям с ограниченными возможностями здоровья не только поднять свою самооценку, влиться в общество, улучшить свое состояние здоровья, найти свое место в жизни, но и добиваться высоких спортивных результатов, впоследствии становясь прекрасными работниками в различных областях человеческой деятельности.

В современной действительности консультирование и проведение тренировок по адаптивной физической культуре и адаптивному спорту должны проходить под руководством и контролем специально подготовленных людей. Профессионалы по адаптивной физической культуре и спорту должны быть компетентны:

- по особенностям проведения занятий с учетом различных дефектов в состоянии здоровья, возраста, пола;
- иметь знания, умения и навыки по методике проведения различных видов массажа;
- иметь знания по проведению психологического консультирования.

Должное внимание уделять вопросам техники безопасности на учебных и тренировочных занятиях.

Подготовка работников по адаптивной физической культуре и спорту в Западно-Казахстанской области – это объективная потребность. Профессионалы в области адаптивной физической культуры и спорта востребованы на всех образования, где есть учащиеся, отнесенные к специальной медицинской группе. Будущих выпускников ждут детские дома-интернаты, в школах-интернатах для детей с дефектами развития, классы коррекции, психоневрологические диспансеры, коррекционные дошкольные учреждения, центры по подготовке спортсменов по паралимпийским видам спорта, спортивные клубы, детско-юношеские спортивные школы. Специалист по адаптивной физической культуре востребован в физкультурно-оздоровительных и реабилитационных центрах, лечебно-профилактических учреждениях, санаториях, домах отдыха. Выпускники, желающие вести научно-исследовательскую работу, имеют возможность продолжить образование в магистратуре, а также быть управленцами в организациях физкультурно – спортивного профиля на областном, городском, республиканском уровнях.

Сегодня люди с ограниченными возможностями имеют возможность быть полезными для общества, получать профессии по интересу, быть активными при занятиях, в том числе, физической культурой и спортом.

Для осуществления консультационной, коррекционной и учебной деятельности, приобщения обучающихся с особыми потребностями к системе социальных ценностей, осуществления методического обеспечения, внедрения новых образовательных технологий обучения, осуществления рекреационно - досуговой и оздоровительно-реабилитационной деятельности, необходима тщательная подготовка одного из основных документов - модульной образовательной программы.

Модернизация образования, в том числе и по физической культуре, в специальных учебных заведениях должна быть связана с разработкой модульных рабочих программ, инновационных технологий, направленных на формирование универсальных компетенций, что является актуальным в настоящее время [10].

Модульная образовательная программа состоит из нескольких циклов, таких как цикл общеобразовательных дисциплин, цикл базовых дисциплин и цикл профилирующих дисциплин. При этом каждый из циклов имеет вузовский компонент и компонент по выбору.

Обучение специалистов по образовательной программе по адаптивной физической культуре и спорту предусматривает овладение компетенциями по качественной организации и управлению педагогическим процессом с людьми с ограниченными возможностями жизнедеятельности, компетенциями познавательной деятельности. Важны знания особенностей социальной адаптации людей с ограниченными возможностями здоровья с учетом особенностей их личности, умения обеспечить возможность их самораскрытия и самореализации, что невозможно без применения различных инновационных педагогических технологий.

Важным показателем в преподавании с позиции личностного подхода будет осуществление взаимообмена личностным опытом и мыслями, информацией, создание различных жизненных ситуаций успеха, реакция студентов на созданные педагогические ситуации по развитию личности [11].

Создание благоприятных условий для образования, самообразования и профессиональной ориентации обучающихся по психолого-педагогическим дисциплинам, дисциплинам медико-биологического профиля, дисциплинам в области физической культуры, адаптивной физической культуры и спорта, психологически и методически правильное построение педагогической деятельности будущего специалиста в области адаптивной физической культуры и спорта, - все это отражено в подготовленной группой ученых ЗКУ им. М. Утемисова модульной образовательной программе «Адаптивная физическая культура и спорт». Содержание профессиональной деятельности бакалавра образования по образовательной программе «Адаптивная физическая культура и спорт» направлено на воспитание, обучение и развитие личности с ограниченными возможностями здоровья на выработку умений и навыков в области адаптивной физической культуры и спорта, применение их на практике, формирование научного мировоззрения и нравственно-эстетической культуры. Данная программа имеет экспертное заключение и согласована с потенциальными работодателями в области адаптивной физической культуры.

Заключение

Западно-Казахстанский университет им. М. Утемисова вносит свою лепту в решение вопросов организации адаптивного физического воспитания с лицами ослабленного здоровья в Западно-Казахстанской области по различным аспектам физического воспитания людей, имеющих в результате заболеваний или травм различные устойчивые нарушения жизненно важных функций организма и связанные с ними ограничения возможностей.

Активизация работы в области физической культуры и спорта с людьми с ограниченными возможностями здоровья способствует не только гуманизации образования, но также имеет большое социальное значение.

Решение вопроса профессиональных кадров поможет дальнейшему становлению адаптивной физической культуры и адаптивного спорта в Западно-Казахстанской области.

Физическая культура и спорт влияют на психическое равновесие, на формирование чувства уверенности, дают возможность вернуться к активной жизни; физическая культура и спорт – важное средство адаптации и интеграции в жизнь общества людей с ограниченными возможностями здоровья.

ЛИТЕРАТУРА

[1] Паршикова Н.В. Стратегические приоритеты государственной политики в области массового спорта / Н.В. Паршикова, С.И. Изаак, В.Н. Малиц // Ученые записки Университета им. П.Ф. Лесгафта. - 2017. - № 6 (148). - С. 167-171.

[2] Закон Республики Казахстан от 13 апреля 2005 года № 39-III «О социальной защите инвалидов в Республике Казахстан» (с изменениями и дополнениями по состоянию на 29.06.2020 г.), Гл.1., ст. 14. Права инвалидов [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://online.zakon.kz/document/?doc_id=30008935#pos=247;-13.

[3] Конвенция о правах инвалидов. Ст. 24 «Образование», п. 5. Принята резолюцией 61/106 Генеральной Ассамблеи от 13.12.2006 года [Электронный ресурс]. -Режим доступа:https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/disability.shtml.

[4] Конвенция о правах инвалидов: принята резолюцией 61/106 Генеральной Ассамблеи ООН от 13 декабря 2006 года. Нью-Йорк, ООН, 2007 // Резолюции и решения, принятые Ген. Ассамблеей на 61 сес.: Ген. Ассамблея ООН. 61 сессия. Офиц. отчеты; Доп. № 49 (A/61/49). - С. 77-95.

[5] Хегай М. Какие права и льготы имеют абитуриенты с инвалидностью при поступлении в ВУЗы РК [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://www.caravan.kz/gazeta/kakie-prava-i-lgoty-imeyut-abiturienty-s-invalidnostyu-pri-postuplenii-v-vuzy-rk-403446/>.

[6] Количество грантов в разрезе специальностей на 2020-2021 год [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://univision.kz/>.

[7] Жигайло А.В. "Внедрение инклюзивного образования" Педагогический журнал Казахстана "Коллеги" Интернет-портал "Детство-kz" © 2020 Категория: Особые дети[Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://collegu.ucoz.ru/publ/69-1-0-12418>

[8] Спиридонова С.Б. Самопознание и его роль в развитии школьников. Психология образования в 21 в.: Теория и практика, 2011. [Электронный ресурс]. – Режим доступа:<http://psyjournals.ru/education21/isse/54163full.shtmle>.

[9] Теория и организация адаптивной физической культуры: учебник: в 2 т. Т. 1: Введение в специальность. История и общая характеристика адаптивной физической культуры / под общей ред. проф. С.П. Евсеева. - М.: Советский спорт, 2003. - 448 с.

[10] Прокофьева В.Н. Инновационные технологии физического воспитания глухих детей в школе-интернате / В.Н.Прокофьева, В.И. Кузнецов, Е.И. Овчиникова // Сборник включает материалы Международной конференции по трансформации образования, проведенной SCIEURO в Лондоне 22-23 апреля 2013 года, 13-26.

[11] Испулова Р.Н. Воспитание общечеловеческих ценностей в студенческой среде / Р.Н.Испулова // Сборник материалов Международной конференции по трансформации образования, проведенной SCIEURO в Лондоне, 22-23 апреля 2013 г., 33-40.

REFERENCES

[1] Parshikova, N.V., Izaak S.I., & Malits V.N. (2017). Strategicheskie priority` gosudarstvennoj politiki v oblasti massovogo sporta [Strategic priorities of state policy in the field of mass sports]. Ucheny`e zapiski Universiteta im. P.F. Lesgafa. - Scientific notes of the University named after P.F.Lesgafa, 6, 148, 167-171[in Russian].

[2] Zakon Respubliki Kazakhstan ot 13 aprelya 2005 goda # 39-III «O soczial`noj zashhite invalidov v Respublike Kazakhstan» (s izmeneniyami i dopolneniyami po sostoyaniyu na 29.06.2020 g.), Gl.1., st. 14. Prava invalidov [Law of the Republic of Kazakhstan dated April 13, 2005 No. 39-III "On social protection of disabled people in the Republic of Kazakhstan "(with amendments and additions as of 29.06.2020), Chapter 1. GENERAL PROVISIONS. article 14. Rights of disabled people]. (2020, 29 June 29). Rezhim dostupa - Mode of access: https://online.zakon.kz/document/?doc_id=30008935#pos=247;-13 [in Kazakh].

[3] Konvencziya o pravakh invalidov. St. 24 «Obrazovanie», p. 5. Prinyata rezolyuciej 61/106 General`noj Assamblei ot 13.12.2006 goda [Convention on the rights of persons with disabilities. Article 24 "Education", paragraph 5. Adopted by General Assembly resolution 61/106 of 13 December 2006]. - Rezhim dostupa- Access mode, https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/disability.shtml [in Kazakh].

[4] Konvencziya o pravakh invalidov: prinyata rezolyuciej 61/106 General`noj Assamblei OON ot 13 dekabrya 2006 goda. N`yu-Jork, OON, 2007 [Convention on the Rights of Persons with Disabilities: Adopted by UN General Assembly Resolution 61/106 of 13 December 2006. New York, UN, 2007]. - Rezolyuczii i resheniya, prinyaty`e Gen. Assambleej na 61 ses.: Gen. Assambleya OON. 61 sessiya. Ofic. otchety`; Dop. # 49 (A/61/49). - S. 77-95- Resolutions and decisions adopted by the Gen.Assembley By the at its 61 session.: Gen. Assembly of the United Nations. 61 session. Official. Reports; Supplement No. 49 (A / 61/49). - pp. 77-95 [in English].

[5] Hegay, M. Kakie prava i l`goty` imeyut abiturienty` s invalidnost`yu pri postuplenii v VUZY` RK [What rights and benefits have applicants with disabilities when entering universities of the Republic of Kazakhstan]. Rezhim dostupa. Mode of access: <https://www.caravan.kz/gazeta/kakie-prava-i-lgoty-imeyut-abiturienty-s-invalidnostyu-pri-postuplenii-v-vuzy-rk-403446/> [in Kazakh].

- [6] Kolichestvo grantov v razreze speczial'nostej na 2020-2021 god [The Number of grants in the context of specialties for 2020-2021]. Rezhim dostupa. Access mode: <https://univision.kz/> [in Kazakh].
- [7] Zhigailo, A.V. (2020). "Vnedrenie inkluzivnogo obrazovaniya" Pedagogicheskij zhurnal Kazakhstana "Kollegi" Internet-portal "Detstvo-kz" © 2020 Kategoriya: Osoby'e deti ["Introduction of inclusive education" Pedagogical journal of Kazakhstan "Colleagues" Internet portal "Detstvo-kz" © 2020 Category: Special children]. Rezhim dostupa. Mode of access: <http://collegi.ucoz.ru/publ/69-1-0-12418> [in Russian].
- [8] Spiridonova, S. B. (2011). Samopoznanie i ego rol' v razvitii shkol'nikov. Psikhologiya obrazovaniya v 21 v. [Self-knowledge and its role in the development of schoolchildren]. Psikhologiya obrazovaniya v 21 v.: Teoriya i praktika - Psychology of education in the 21st century: Theory and practice, Access mode: <http://psyiournals.ru/education21/isse/54163full.shtm> [in Russian].
- [9] Evseeva, S. P. (2003). Teoriya i organizaciya adaptivnoj fizicheskoy kul'tury: uchebnik: v 2 t. T. 1: Vvedenie v speczial'nost'. Istoriya i obshhaya kharakteristika adaptivnoj fizicheskoy kul'tury [Theory and organization of adaptive physical culture: textbook: in 2 vols. T. 1: Introduction to the specialty. History and general characteristics of adaptive physical culture]. M.: Sovetskij sport [in Russian].
- [10] Prokofieva, V. N., Kuznetsov, V. I., & Ovchinikova, E. I. (2013). Innovacionny'e tekhnologii fizicheskogo vospitaniya glukhikh detej v shkole-internate. [Innovation technologies of physical training for deaf children in boarding school]. Sbornik vkladyaet materialy Mezhdunarodnoj konferenczii po transformacii obrazovaniya, provedennoj SCIEURO [in English].
- [11] Ispulova, R. N. (2013). Vospitanie obshhechelovecheskich czennostej v studencheskoj srede [Education of universal values in the student s tnvironment]. Sbornik materialov Mezhdunarodnoj konferenczii po transformacii obrazovaniya, provedennoj SCIEURO [in English].

Испулова Р. Н., Ғабдрахманова Ш. Т., Сүндетов М. А.
ОБЛЫСТА БЕЙІМДЕЛГЕН ДЕНЕ ШЫНЫҚТЫРУ САЛАСЫНДАҒЫ
БІЛІМ БЕРУДІ ІСКЕ АСЫРУ ЖОЛДАРЫ

Андатпа. Мақалада әлеуметтік практикадағы басты бағыттардың бірі ретінде Қазақстан Республикасында инклюзивті білім беру туралы айтылады. Осыған байланысты мақалада ерекше қажеттіліктері бар барлық адамдар үшін білімнің, оның ішінде жоғары білімнің қол жетімділігі туралы айтылады. Батыс Қазақстан университетінің Дене шынықтыру және спорт саласында мамандар даярлауда үлкен тәжірибесі бар. Батыс Қазақстан облысында Бейімделген дене шынықтыру және спорт саласында мамандар даярлау қажеттігі пісіп-жетілді. Мамандық түлектері қызметін жалпы білім беретін орта мектептерде, мектеп-интернаттарда, орта кәсіптік оқу орындарында әртүрлі бейіндегі спорт ұйымдарында, әлеуметтік қорғау мекемелерінде және мүгедектердің қоғамдық ұйымдарында жүзеге асыратын болады. Мақалада жоғары оқу орнында Бейімделген дене шынықтыру және спорт саласындағы жоғары білімді жүзеге асыру жолдары көрсетілген.

Кілт сөздер: инклюзивті білім беру; жоо-да білім беру; дене тәрбиесі; бейімделген дене шынықтыру және спорт; іске асыру жолдары.

Ispulova Roza, Gabdrakhmanova Shynar, Sundetov Miran
WAYS to IMPLEMENT EDUCATION in the REGION
ADAPTIVE PHYSICAL EDUCATION

Annotation. The article refers to inclusive education in the Republic of Kazakhstan as one of the key areas in social practice. In this regard, the article refers to the availability of education, including higher education, for all persons with special needs. West Kazakhstan University has extensive experience in training specialists in the field of physical culture and sports. There is a need to train specialists in the field of adaptive physical culture and sports in the West Kazakhstan region. Graduates of the specialty will work in secondary schools, boarding schools, secondary professional educational institutions in sports organizations of various profiles, social protection institutions and public organizations of the disabled. The article shows the ways of implementing higher education in the field of adaptive physical culture and sports at the University.

Keywords: inclusive education; University education; physical education; adaptive physical culture and sport; ways of implementation.

ӘОЖ 371.3

ГТАХР 14.25.09

DOI 10.37238/1680-0761.2021.81(1).6

Альжанова Б.С., Өтегенова А.А.*М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, Орал, Қазақстан***E-mail:** aljanB@mail.ru, utegenova7112@gmail.com**БИОЛОГИЯ САБАҚТАРЫНДА КВЕСТ ТЕХНОЛОГИЯНЫ ҚОЛДАНУ**

Аңдатпа. Қазіргі заманғы білім беруді дамытуда жеке тұлғаға бағытталған білім беру мәселесін шешу негізгі міндеттердің бірі болып табылады, онда мұғалімнің басты назарында оқушының танымдық, іздеу және зерттеу қызметін жандандыру болуы керек. Бұл оқытудың жаңа нысандары, әдістері мен технологияларын енгізуді талап етеді. Осындай жаңа технологиялардың бірі – квест технологиясы. Квест-сабақ технологиясының негізгі мақсаты сабақты ұйымдастырудың үйреншікті стереотиптерін өзгерту болып табылады. Бұл мақалада квест технологиясының пайда болу тарихы, оның білім беруді жаңарту факторларының бірі ретіндегі іс-әрекетіндегі маңыздылығы және оны қолдану әдістемесі келтірілген. Биология сабақтарында квест технологияны пайдалану білім алушылардың қажетті ақпаратты іздеу дағдыларын жетілдіруге және оны одан әрі жүйелі талдауға, қойылған міндеттерді кәсіби тұрғыдан шеше білуге бағытталған құзіреттілікті қалыптастыруға көмектеседі. Осы технологияны қолдану арқылы білім алушылар материалды өз бетінше тандап құрылымдауға, алынған ақпаратты талдауға, тақырып тандауда және сабақта талқылау үшін оны ұсынуға өз бетінше шешім қабылдауға үйренуге мүмкіндік алады.

Кілт сөздер: білім беру технологиялары; ақпараттық технологиялар; квест; веб-квест; рольдік ойын; проблемалық оқыту; танымдық қызығушылық; логикалық ойлау; пәндік құзіреттіліктер; шығармашылық қабілет.

Kіріспе

Қазақстан Республикасында білім берудің мемлекеттік жалпыға міндетті стандарттарында оқыту нәтижелеріне бағдарлана отырып, негізгі білім берудің жаңартылған мазмұнына белгілі бір талаптар көзделген, олардың бірі оқушылардың коммуникативтілігі және олардың ақпараттық-коммуникациялық құралдар мен технологияларды тиімді пайдалана білуі болып табылады [1].

Қазақстандағы білім беру реформаларының жалпы мақсаты білім беру жүйесін жаңа әлеуметтік-экономикалық ортаға бейімдеу болып табылады. Білім беру жүйесін жетілдіру осы мақсатқа қол жеткізуде маңызды рөл атқарады. Осы бағытта жеке тұлғаға бағытталған білім беру мәселесін шешу негізгі міндеттердің бірі болып табылады, онда мұғалімнің басты назарында оқушының танымдық, іздеу және зерттеу қызметін жандандыру және алған білімдерін күнделікті өмірде қолдануына жағдай жасау т.б. болуы керек. Оқушыларға сапалы білім берудің негізі – өз пәнінді жан-жақты біле отырып, оқушы санасына жеткізе білу, олардың білімге деген құштарлығын ояту, танымдық қызығушылығы мен шығармашылық қабілетін дамыту. Бұл оқытудың жаңа нысандары, әдістері мен технологияларын енгізуді талап етеді. Осындай жаңа технологиялардың бірі – квест технологиясы.

Квест термині латынша (*Quaero*) – «іздеу», «мен іздеймін» деген мағынаны білдіреді, кең қолданысқа ағылшын (*Quest*) тіліндегі мағынасы қолданылады: «іздену, оқиғаларды іздеу, шытырман оқиға, «мақсатқа бағытталған ізденіс» т.б. «Квест» ұғымы кейіпкерлердің қиындықтарды жеңу арқылы белгілі біртапсырмаларды орындап, сұраққа жауап беріп (*Question* - сұрақ) алға қойған мақсатқа жету жолын білдіреді [2, б. 243].

Квест технологиясын сипаттау үшін біз осы технологияны құру тарихына тоқталсақ, бастауын өте ежелден алатынын көреміз. Квест ежелгі өркениет дәуірінде басталған. Өйткені, квест – бұл белгілі бір шытырман сюжетке негізделген жұмбақ тәрізді, ал адамдар әрдайым ізденіп осы қиыншылықтарды жеңіп шығуға мәжбүр болды. Кез келген халық пен этностардың мәдениетінде кейіпкерлердің қазба-байлықтарды іздеп, шифрланған карта мен құпия сөздер арқылы жасырылған қазынаны табуға ұмтылуы, ертегі ағашын немесе бақыт әкелетін кез-келген затты іздегені туралы мәліметтер өте көп. Осы мақсатқа жету үшін кейіпкер бірнеше кедергілерден өтіп, қосымша тапсырмаларды орындауы керек және бұл міндеттердің орындалуы, өз кезегінде, келесі әрекеттердің бірқатарымен тығыз байланысты болады [3].

Дегенмен, квест технологиялардың оқу орнына білім беру технологиясы ретінде белсенді енгізілуі ақпараттық технологиялар дамуымен тығыз байланысты. Білім беру үрдісінде квест-технология бұл зерттеу қызметінің арнайы ұйымдастырылған түрі, осы тапсырманы орындау үшін студенттер көрсетілген мекен-жайлар мен объектілер бойынша нақты ақпарат іздейді, зерттеулер жүргізеді.

Білім беру технологиясы ретінде квест – бұл білім беру мәселелерін жүзеге асыратын проблеманы шешуге бағытталған, басқа да педагогикалық технологияларға ұқсас кіріктірілген технология болып табылады, бірақ олардан белгілі бір ерекшеліктерімен ажыратылады. Жобалау технологиясына ұқсастығы белгілі бір нәтижеге жетуімен және оны мультимедиапрезентация, буклет, схема, карты т.б. безендіруімен сипатталады. Мысалы проблемалық оқудан айырмашылығы сюжеттік және рөлдік ойын элементтерімен ерекшеленсе, кең қолданылатын ойын элементтерінен логикалық тапсырмаларды орындауымен, белгілі бір проблеманы қойып және оны шешу алгоритмдерін қарастыруы, Интернет материалдары мен ақпарат көздерін кең пайдалануы жатады.

АҚШ-тың Сан-Диего университетінің профессоры Берни Додж білім беру технологиясы ретінде интернет-ресурстарды қолдануға негізделген «web-квест» ұғымын қолдануды ұсынды. «WebQuests туралы кейбір ойлар» (1995) атты еңбегінде квесттің негізгі құрылымдық бөлімдеріне сипаттама бере отырып, мотивациялық элементтердің қажеттілігін анықтады. Квест орындалу ұзақтығына, пәндік мазмұн сипатына, орындалатын тапсырмалар түріне қарай жіктеу қағидаларын ұсынды. Тапсырмалар білім алушылардың қызығушылығын оятатындай және шығармашылық ойлауын дамытуға бағытталуы керек. Квест ойындары, соның ішінде веб-квест білім алушылардың уақытын тиімді ұйымдастыру мақсатында жүргізіледі, сондықтан Интернет кеңістігін мақсатты пайдалануға бақылау жүргізілуі тиіс деп санайды [4].

Берни Додждың анықтамасын кеңейту және толықтыру әрекеттерін Томас Марч жасады, ол тұжырымдаманы едәуір егжей-тегжейлі түсіндіріп, квест технологиясының мәнін тереңірек ашуға көмектесетін бірқатар теориялық тұжырымдарды ұсынды. Т. Марч жасаған квесттің сапасын бағалау критерийлеріне сәйкес, жақсы білім беру тапсырмасында қызықты кіріспе, жоғары деңгейлі ойлауды қоздыратын нақты тұжырымдалған тапсырма, мәселеге әр түрлі көзқарастарды қамтамасыз ететін рөлдерді бөлу, интернет көздерін негізделген пайдалану болуы керек. [5, б. 149].

Қазіргі кезде бұл технология жетілдіріліп, қолдану аясы кеңейе бастады. Квест технологияларды Е.А.Игумнова және И.В.Радецкая (2016) реал-квест және веб-квест деп аталатын түрлерін бөліп көрсетеді. Веб-квест ақпараттық ресурстарды қолданатын виртуальды ізденіске негізделсе, реал-квест нақты жағдайда табиғат пен белгілі бір объектідегі ізденіске негізделген [6, б. 50].

Квест-технология «жобалық әдіс идеяларын, проблемалық және ойын элементтерін, командалық өзара әрекеттесуді және АКТ-ны біріктіретін интеграцияланған технология» деп анықтама береді [6, б. 51-52].

Квест технологияны қолдану деңгейінің аясы сан алуан: атап айтқанда бастауыш мектепте [7, б. 149-159], жаратылыстану ғылымдарын оқытуда [8, б. 369-374; 9, б. 82-90; 10, б. 165-167; 11, б. 289-292], қосымша білім беретін оқу орындарындағы тәрбиелік міндеттерді шешуде [12, б. 281-285] квест технологиялардың тиімділігі сипатталған.

Квест технологиялар білім алушылардың танымдық қызығушылық арттырудың қуатты құралына айналууда. Бұған ықпал ететін негізгі мәселелер:

- интеллектуалды дамыған бастамашыл адамдарға қоғамның өсіп келе жатқан қажеттіліктері;
- барлық мектеп пәндері бойынша теориялық материалдың үлкен көлемі;
- практикалық міндеттерді шешуде дербестікті дамыту қажеттілігі;
- қабілетті балалардың жалпы зияткерлік қызметін дамыту үшін жеткіліксіз жұмыс жүктемесі.
- балалардың оқуға қызығушылығының төмендеуі;

Оқушылардың оқу іс-әрекетін жандандыру үшін квест технологиясының жаңалығы болып табылатын жаңартылған мазмұндағы білім беруде қойылатын талаптарға және оқушылардың жас ерекшелігі мен педагогтық мақсат-мүддесіне сәйкес келетін технологияларды кең қолдану қажет. Соның ішінде биология сабақтарында квест технологияны қолданудың мүмкіндігін зерттеу өзекті мәселелердің бірі болып табылады.

Зерттеу материалдары мен әдістері

Квест ойынның тиімділігіне тақырыпты таңдау, оны мұқият дайындау, қажетті материалдарды дұрыс жинақтау және шеберлікпен өткізу тәрізді жағдайлар әсер етеді. Орал қаласы №6 орта мектеп оқушылары қатысуымен сыныптан тыс «Өсімдік әлемінің тылсым сырлары» квест ойыны өткізілді. Ойынға 9 сынып оқушылары қатысты. Алдымен оқушыларға квест технологиясы туралы қаншалықты түсініктері бар екенін анықтау мақсатында сауалнама жүргізілді. Бақылау тобында – 13 оқушы, ал квест ойыны өткізілген экспериментальды топта 12 оқушы болды. Квест өткізілгеннен кейін оның тиімділігін анықтау мақсатында экспериментальды топқа сауалнама жүргізілді.

Квест тапсырмалары сызықтық маршрутпен орындалды, яғни қатысушылар бір тапсырманы орындағаннан кейін ғана 2-тапсырманы орындауға көшеді, осылай маршрут аяқталғанша жалғасады.

Зерттеу нәтижелері

Квест-сабақ технологиясының негізгі мақсаты білім алушылардың қажетті ақпаратты іздеу дағдыларын жетілдіру, жүйелі талдау, логикалық ойлау және пәндік құзіреттіліктерін қалыптастыру болып табылады.

Квест ойыны тақырып таңдаудан бастап оны өткізіп қорытындылағанға дейін көп еңбектенуді қажет етеді. Білім беру мақсатында өткізілетін квест тақырыбы ретінде оқу пәнін қамтумен қатар, оқушылар үшін де қызығалықты болуы керек.

Квест өткізер алдында оқушылардың квест туралы пікірін білу мақсатында сауалнама өткізілді. Сауалнамаға 25 оқушы қатыстырылды.

Сауалнама сұрақтары:

1. Сіз «квест» дегенді білесіз бе, анықтамасын айтып бере аласыз ба: а) ия; ә) жоқ; б) аздап түсінігім ғана бар.
2. «Квест» ойынға қатысып көрдіңіз бе: а) ия; ә) жоқ; б) мен қатысқан жоқпын, бірақ достарым (сыныптастарым) қатысты.
3. Егер сіз квестке қатысқан болсаңыз, қандай квест түріне қатыстыңыз: а) пән бойынша; ә) шытырман оқиғалар; б) экологиялық; в) өлкетанулық; г) веб-квест; д) спорттық (2-сұраққа «иә» деп жауап бергендер үшін).

4. Егер сіз квестке қатыссаңыз, ұнады ма: а) ия; ә) жоқ; б) өз пікіріңіз _____ (2-сұраққа «иә» деп жауап бергендер үшін).

5. Егер сіз квестке қатыспаған болсаңыз, кем дегенде 3 себебін атаңыз: (2-сұраққа «жоқ» деп жауап бергендер үшін).

6. Квестке қатысқыңыз келе ме: а) ия; ә) егер қызықты болса, қатысамын; б) егер достарым (сыныптастарым) қатысса, қатысамын; в) жоқ; г) өз пікіріңіз _____.

Сауалнама барысында оқушыларға дайын жауап варианттары бойынша, сонымен қатар ашық сұрақтар бойынша өздігінен өз ойы мен пікірлерін білдіруге мүмкіндік берілді.

Қазіргі ақпараттар мен әлеуметтік желілер дамыған жағдайда «Квест» туралы түсініктері бар екенін қатысушылардың басым көпшілігі (84%) атап өткенмен, олардың ішінде 52% ғана нақты анықтамасын ғана атап бере алатынын көрсетті.

Қатысушылардың 28%-ы квестке өздері, ал 32%-ы достары (сыныптастары) қатысқанын атап өтсе, 40%-ы мүлдем қатыспаған. БҚО әкімдігі ББ «Облыстық экологиялық-биологиялық орталығы» МКҚК және Батыс Қазақстан облысы балалар-жасөспірімдер туризмі және экология орталығы ұйымдастырған квест ойындарға қатысқанын мәлімдеген.

Квестке қатысқан 4 оқушы (57,1%) экологиялық квестке, 2-уі (28,6%) өлкетанулық квестке, ал 1-і (14,3%) веб-квестке қатысқанын атап өтті.

Квестке қатысқан оқушылардың барлығы да ұнағанын атап өтті, бірақ өз мектеп немесе сынып деңгейінде ұйымдастырылса деп жазған.

Квест ойынына қатыспаған оқушылар қатыспауының басты себептері ретінде ұйымдастырылмауы (44,4%), бос уақытының жоқтығы (22,2%), қосымша шығындарды қажет етуі мүмкіндігі (16,7%), қатысу үшін білімі мен біліктілігі жеткіліксіздігін (11,1%), қызық еместігін (5,6%) атап өткен.

«Квестке қатысқыңыз келе ме» деген сұраққа сұраушылардың 80%-ы қатысқысы келетінін атап өткен, дегенмен соның ішінде 20%-ы достары (сыныптастары) қатысқанын және қызықты сюжетке құрылғанын (12%) және дистанциялық қатысу мүмкіндігін (20%) қалайды.

Сауалнама нәтижесі оқушылардың квест ұйымдастыру үшін қызығушылығы мен құштарлығы бар екенін көрсетті. Осыған орай биология сабағынан сыныптан тыс шара ретінде қоршаған орта табиғаты, ондағы өмір сүретін өсімдіктер туралы білімдерін кеңейту мақсатында квест ойыны ұйымдастырылды.

«Өсімдік әлемінің тылсым сырлары» квест ойыны – бұл әртүрлі тесттер мен жеке тапсырмалар түрінде құрастырылған ботаника бойынша тексеру тапсырмаларының жиынтығы. Олар ойыншыларға (оқушыларға) биология туралы білімдерін өз бетінше тексеруге және олардың дайындық деңгейін анықтауға мүмкіндік береді. Ойын екі функцияны орындайды – бақылау және оқыту.

Ойынға қатысатындар: 12 адамнан тұратын 9 сынып оқушыларының командалары – негізгі ойыншылар; командалар саны 2-ден 5-ке дейін; 3 адам – қазылар алқасының мүшелері; бір жүргізуші (мұғалім); жанкүйерлер тобы.

Әр топ команда капитанын таңдайды. Ойында 5 тур жоспарланады. Ойын барысында қатысушылар белгілі бір кедергіден өтуі тиіс. Келесі турға осы тапсырманы орындағаннан кейін ғана жіберіледі. Ойынның ұзақтығы – 45 минут.

Жетекші мұғалім ойынды «Қайырлы күн, оқушылар, көрермендер мен қонақтар! Бүгінгі өткізіліп сабақ квест-ойын түрінде өтеді. Квесттің не екенін сіздер білесіздер ме? Квест – шытырман ойын. Ойын барысында қатысушы немесе топ мақсатқа жету үшін белгіленген кедергілерден өтуге тырысады. Квест ойынға жиналғандардың барлығын: көрермендерді, қазылар алқасын, ойыншылар командасын қарсы алуға қуаныштымыз. Барлығыңызға да сәттілік тілеймін!».

Содан кейін жетекші мұғалім ойын ережесімен таныстырады, қысқаша түсініктеме беріп, интерактивті тақтада слайдты көрсетеді және іс-шара жоспарына сәйкес І-турдан бастап тапсырмалар орындалып, ойын жалғасады.

І-тур: «ЖАТТЫҒУ»

І-турды ойыншы командалары үшін жетекші мұғалім өзі өткізеді.

Тапсырма: сұрақты тыңдағаннан кейін, оны командада талқылаңыз, содан кейін жазбаша жауаптар үшін парақтарға жауап жазыңыз.

- 1) Жер бетіндегі ең биік ағашты атаңыз?
- 2) Ең ұзақ өмір сүретін ағаш?
- 3) Қандай өсімдіктің тамыры «өмір тамыры» деп аталады?
- 4) Ашық тұқымдасына жататын қай өсімдік қыста қылқандарын түсіреді?
- 5) Қантты қандай дәнді дақылдардың сабағынан алуға болады?
- 6) Жер бетіндегі ең биік шөптесін өсімдікті атаңыз?
- 7) Ресейдегі қандай өсімдік бүлік шығаруға себепкер болды?
- 8) Бұршақ тұқымдасына жататын қандай өсімдікті «сиыр өсімдігі» деп аталады?
- 9) Алқа тұқымдасының жемісі қалай аталады?
- 10) Құрамында йод көп болатын балдырлар қалай аталады?
- 11) Бұл гүл «патша гүлі» деп аталады, бірақ ол өте қарапайым көрінеді. Бұл гүлді атаңыз.
- 12) Крест тәрізділер тұқымдасының қай өсімдігінің тұқымынан тағамдық дәмдеуіш пен дәрі алынады?

13) Шотландияның символы болып табылатын өсімдікті атаңыз?

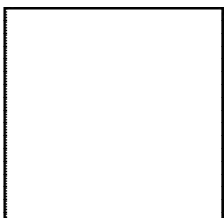
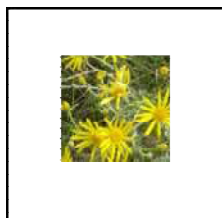
14) Картоптың Отаны?

15) Жапырақтары су бетінде қалқып жүретін су өсімдігін атаңыз?

І турды бағалау критерийі: әрбір толық дұрыс жауап үшін ойыншылар командасына 1 балл қойылады.

II турға өту үшін үстел үстіндегі конвертке салынған тапсырмаларды орындау қажет. Тапсырмалар мысалы:

1. Әр қатардан сізге сол жақтағы үш гүлге сәйкес келетін гүлді таңдау қажет. Сізге, өзіңнің жауаптар парағындағы гүлдерге сәйкес келетін санның астын сызуыңыз керек.

Шешуі: 1-мысалда 3-сурет дұрыс шешімі. Ол жауаптар парағында асты сызылған, көрсетулі.

1

2

3

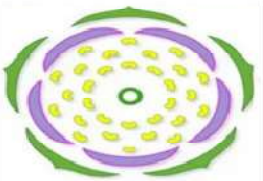
4

II-тур: «ГҮЛДЕР ӘЛЕМІНІҢ ҚҰПИЯСЫ»

II-тур ойыншылар командаларына жазбаша түрде – өз бетінше жұмыс істеуге және талқылауға беріледі.

Тапсырма: цифрмен берілген гүл диаграммасы мен мен өсімдіктің фотобейнесіне қарап, оларды сәйкестендіріңіз, оларды командада талқылаңыз және дұрыс жауапты атаңыз. Жауапқа негіздеме беріңіз.

1		А	
2		Б	
3		В	
4		Г	
5		Д	

II-турды бағалау критерийі: әрбір дұрыс жауап үшін ойыншылар командасына 1 балл қойылады.

III турға өту үшін үстел үстіндегі конвертке салынған тапсырмаларды орындау қажет. Тапсырмалар мысалы:

1. Сіздерге хош иісті эфир майлар экстракты беріледі. Иісі арқылы қандай өсімдік немесе ағаштан алынғанын табыңыз: 1) Дәрілік сәлбен (*Salvia officinalis*); 2) Лавр (*Laurus nobilis*); 3) Дәрілік мелисса (*Melissa officinalis*); 4) Киікоты (*Thymus serpyllium*); 5) Лимон (*Citrus limon*); 6) Жалбыз (*Mentha arvensis*).

2. Артығын табыңыз және жауабыңызға түсініктеме беріңіз:

1) Тұқымша; 2) Дәнек; 3) Бұршаққын; 4) Жидек; 5) Дәнек; 6) Бұршаққап.

Жауабы: жидек.

III-тур: «АНАГРАММАНЫ ШЕШ»

III-тур ойыншылар командаларына жазбаша түрде өз бетінше жұмыс істеуге және талқылауға беріледі.

Тапсырма: түсініксіз сөздерде өсімдіктің атын алу үшін әріптерді ретке келтіріңіз. Әр түсініксіз сөзбен қатар өсімдіктің дұрыс жауабын (атауын) жазыңыз.

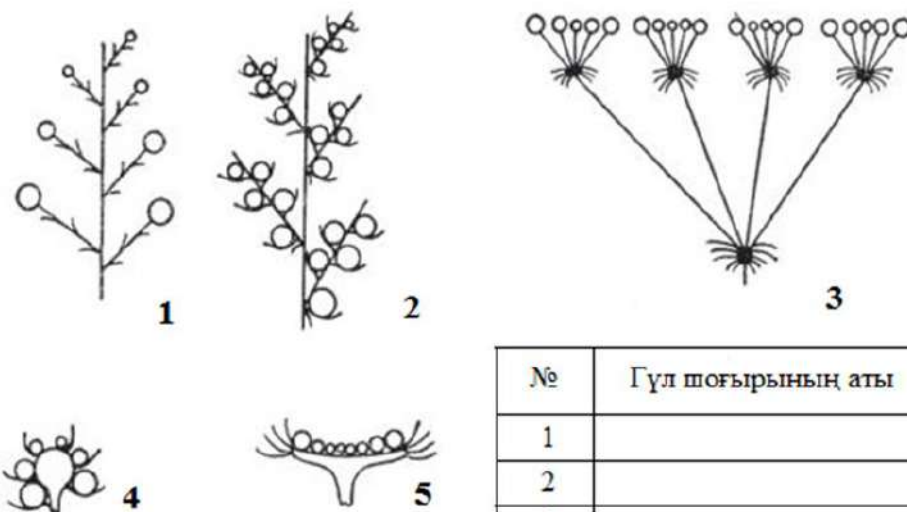
- 1) F A Ш A
- 2) Ы A Й Ң Қ
- 3) К Т К Е К Ө Р Е
- 4) Л A Г Л A Y Л
- 5) A F Қ Р A Й A
- 6) К Ө Е Ж
- 7) Ш A H A К Т
- 8) M E H E
- 9) A Қ Л Қ A Й A
- 10) Л A T
- 11) T A P A Қ A Қ
- 12) Ш A P A F A Қ A
- 13) Y Ж Г Р E I
- 14) H Y Б K A Ы F C
- 15) M A X З A H T E P И

III-турды бағалау критерийі: әр дұрыс жауап үшін (өсімдік атауы) ойыншылар тобына 1 балл қойылады.

IV турға өту үшін үстел үстіндегі конвертке салынған тапсырмаларды орындау қажет. Тапсырмалар мысалы:

1) Берілген өсімдіктердің ішінде қайсысы күрделігүлділер тұқымдасына жатпайды: А) мақсыр; В) түймедағы; С) бақбақ; Д) күнбағыс; Е) жоңышқа;

2) Суретте көрсетілген гүл шоғырларының атын кестеге жазыңыз.

№	Гүл шоғырының аты
1	
2	
3	
4	
5	

IV-тур: «ӨСІМДІКТЕР – ҚОРШАҒАН ОРТА ЖАҒДАЙЫНЫҢ ИНДИКАТОРЫ»

IV тур ойыншылар командаларына жазбаша түрде беріледі – тәуелсіз жұмыс және талқылау үшін.

Тапсырма: Дала аймағында жиналған өсімдіктер сипаттамасы бойынша екі учаскеге сипаттама беріңіз. Өсімдіктердің проективті жабыны 5 баллдық көрсеткіш бойынша берілген. Учаскелердің экологиялық жағдайын анықтаңыз.

Өсімдіктер	Орысша аты	1-учаске	2-учаске
Сібір еркекшөбі	<i>Agropyron fragile (Roth) P. Candargy</i>		2
Сары түйежоңышқа	<i>Melilotus officinalis (L.) Pall.</i>		1
Шалғындық беде	<i>Trifolium pratense L.</i>	1	
Шалғын түлкіқұйрық	<i>Alopecurus pratensis L.</i>	3	1
Сегье сүттігені	<i>Euphorbia seguieriana Neck.</i>		1
Қара масақты өлеңшөп	<i>Carex melanostachya Bieb. ex Willd.</i>	2	

IV-турды бағалау критерийі: дұрыс жауап үшін ойыншылар командасына 5 балл қойылады.

Ү турға өту үшін үстел үстіндегі конвертке салынған тапсырмаларды орындау қажет. Тапсырмалар мысалы:

1. Су жаңғағы (*Trapa natans L.*) өсімдігінің жемістерісу астында түзіледі. Дегенмен өсімдік батпайды. Неліктен?

Жауабы: Өсімдіктің жүзгін жапырақтарының сағақтарында ауа толтырылған қуыстары болады. Бұл өсімдіктің батып кетпеуіне ықпал етеді.

V-тур: «БИОЛОГИЯ ЖӘНЕ ЭКОЛОГИЯ»

V-тур ойыншылар командаларына шығармашылық тапсырма жазбаша түрде – өз бетінше жұмыс істеуге және талқылауға беріледі.

Тапсырма. XX ғасырдың 90-жылдарынан бастап қазіргі уақытқа дейін планетада климаттың біртіндеп өзгеруі байқалады. Өсімдіктер үшін осы жаһандық мәселелердің салдарларын және оларға түсіндірмелерді ұсыныңыз. Презентация жасаңыз.

V-турды бағалау критерийі: жұмыстың шығармашылық ерекшелігі және орындалу сапасы, микротоп құрамында жұмыс жасау дағдылары, презентация мазмұны мен стилі, баяндаудың логикалық бірізділігі, сұрақтарға жауап беру мәдениеті тәрізді өлшемдер қолданылады. Толық дұрыс орындалған, түсіндірмелері бар тапсырма үшін ойыншылар командасына 5 балл қойылады. Егер жауаптардың барлығы ұсынылмаса, кез-келген нұсқаға түсініктеме жоқ болса не толық берілмесе, онда 2-3 баллға дейін төмендетуі мүмкін. Тур аралық кедергі тапсырмалар үшін 1 балл беріледі. Жұмыстың күрделілігі, тақырыптың ашылу деңгейі және дәлелдеме бірегейлігі үшін қосымша 2 балл қосуға болады. Қорытынды бағалар кестеге қойылады.

1-Кесте – Квест ойынның қорытындысы

Топ нөмірі	I-Тур (0 – 15 балл)	II-Тур (0 – 4 балл)	III-Тур (0 – 15 балл)	IV-Тур (0 – 5 балл)	V-Тур (0 – 5 балл)	Кедергі лер (0-6 балл)	Балл жиыны (0-50)	Орын

Қазылар алқасы (комиссия) ойыншылар командаларына олар жинаған ең жоғары жалпы балл санына сәйкес жүлделі орындарды береді. Ойын соңында жеңімпаз командаларды марапаттау өткізіледі, оларға ойын өту барысы, жеңіске жету себептері т. б. бағытта өз пікірін айту құқығы беріледі.

ҚОРЫТЫНДЫЛАУ

Жүргізуші (мұғалім) ойынды өлеңмен аяқтайды:

Бүгінгі сабағымыз тек ойын екенін білеміз,

Ал біз оған уақыт бөлеміз.

Күлімсіреп еске аласыз

Ұпайларды көп алуға тырысасыз.

Бірақ нәтиже маңызды емес,

Достық жеңеді – бұл дәлелді қажет етпейді.

Өмірге тапқырлық жетелейді,

Білгірлерге әрқашан да сәттілік!

Содан кейін қазылар алқасының бірі ойынды қорытындылап, жүлделі орындарды жариялайды.

Жетекші мұғалім командалар тобы, жанкүйерлер мен қазылар алқасына алғыс айтып: «Біз қоштаспаймыз, келесі кездескенше» дейді.

Квест ойын өткізілгеннен кейін биологиялық білім деңгейін анықтауға арналған тест тапсырмалары бойынша бақылау және экспериментальды топтар деректеріне талдау жасалды.

Сауалнама сұрақтары:

1. Квест тапсырмаларын шешу сіздерге қиындық туғызады ма: а) ия; ә) жоқ; б) кейде.

2. Сіз үшін қандай тапсырма қиын болды?

3. Ұйымдастырылған квест нәтижесінен ұнады (кем дегенде 3 себебін атаңыз).

4. Егер ұнамаса, нәтижесінен (кем дегенде 3 себебін атаңыз).

5. Келесі биология сабақтарында квест ойынның жалғасын тапқанын қалайсыз ба: а) ия; ә) жоқ; б) өз пікіріңіз _____.

Қатысушылардың 25%-ы квест тапсырмаларын шешу қиындық келтірмегенін, 41,7%-ы кейбір тапсырмаларды орындауда қиналғанын, ал 25%-ы қиындық келтірмегенін және тапсырмаларды үлкен қызығушылықпен орындағанын атап өтті.

Оқушылар үшін орындауы қиын тапсырмаларға гүл диаграммасын сәйкестендіру, өсімдіктердің индикаторлық ролі мен хош иісті эфир майларын бөлетін өсімдіктерді және сәйкесті гүл шоғырларын табу жатты.

Квест ойынының оқушыларға ұнауының басты себептері ретінде басты себептері ретінде сұрақтардың қызықтығы мен тартымдылығын, топтық жұмыстану, теориялық білімдерін практикада пайдалана алуын, қосымша білім алғанын мәлімдеген. Яғни бұл оқушылар білімінің қосымша назар аударатын тұстарын көрсетеді.

Сұраушылардың барлығы да квест ойынында өздерін қызықтыратын сұрақтарын болғанын және көтеріңкі көңіл-күймен қатыс қатысқанын айта келе ұнамаған тұстары жоқ деп атап өтті. «Келесі биология сабақтарында квест ойынның жалғасын тапқанын қалайсыз ба» деген сұраққа барлығы дерлік оң жауап берген және болашақта маршруттық және веб-квестке қатысқысы келетіні туралы пікір білдірген.

Сыныптан тыс ұйымдастырылған биологиялық квест-ойын – бұл сабақта басталған оқу-тәрбие процесінің логикалық жалғасы болып саналады. Оның әртүрлі формалары мен түрлері оқушылардың білімін толықтырады және тереңдетеді, сонымен қатар сабақты ұйымдастырудың үйреншікті стереотиптерін өзгерту арқылы биологияны оқуға деген тұрақты қызығушылықты сақтауға көмектеседі.

Қорытынды

Квест-технологияны білім берудегі жаңа ақпараттық технология ретінде пайдалану мынадай педагогикалық мақсаттарды жүзеге асыра отырып, оқыту процесін жетілдіре алады, оның тиімділігі мен сапасын арттыра алады: білім алушының тұлғалық ерекшеліктерін, логикалық ойлау және шығармашылық қабілеттерін дамыту, күрделі жағдайда оңтайлы шешім қабылдау дағдыларын қалыптастыру, эксперименттік-зерттеулерді жүзеге асыру дағдыларын дамыту, ақпаратты өңдеу дағдыларын жетілдіру. б. Осы технологияны қолдану арқылы білім алушылар материалды өз бетінше таңдап құрылымдауға, алынған ақпаратты талдауға, тақырып таңдауда және сабақта талқылау үшін оны ұсынуда өз бетінше шешім қабылдауға үйренуге мүмкіндік алады.

Зерттеу қорытындысы биология сабағында квест ойын өткізу арқылы оң нәтижелерге қол жеткізуге болатынын дәлелдеді. Оқушылардың жаңа материалды игеріп, қосымша білім алуына, оны практикалық пайдалана білуіне квест ойындарды пайдаланудың тиімділігі байқалды.

ӘДЕБИЕТ

- [1] Государственные общеобязательные стандарты образования всех уровней образования. Приказ Министра образования и науки Республики Казахстан от 31 октября 2018 года №604. Зарегистрирован в Министерстве юстиции Республики Казахстан 1 ноября 2018 года №17669. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://adilet.zan.kz/rus/docs/V1800017669>.
- [2] Панфилова А.П. Взаимодействие участников образовательного процесса: учебник и практикум для академического бакалавриата / А.П.Панфилова, А.В.Долматов. – М.: Изд-во Юрайт, 2017. – 487 с.
- [3] Осяк С.А. Образовательный квест – современная интерактивная технология [Электронный ресурс] / С.А.Осяк, С.С.Султанбекова, Т.В.Захарова, Е.Н.Яковлева, О.Б.Лобанова, Е.М.Плеханова // Современные проблемы науки и образования. – 2015. – №1-2. – Режим доступа: <https://science-education.ru/pdf/2015/1-2/302.pdf>.
- [4] Dodge B. Some Thoughts about WebQuests.[Электронный ресурс]. – 1995. – Режим доступа: http://edweb.sdsu.edu/courses/edtec596/about_webquests.html.
- [5] March, T. What's on the Web? Sorting Strands of the World Wide Web for Educators. – 1995. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.ozline.com/learning/webtypes.html>.
- [6] Игумнова Е.А. Квест-технологии в образовании: учеб.пособие / Е.А.Игумнова, И.В.Радецкая. – Чита: Забайкальский гос. университет, 2016. – 164 с.
- [7] Афанасьева Л.О. Использование квест-технологии при проведении уроков в начальной школе / Л.О.Афанасьева, Е.А.Поречная // Школьные технологии. 2012. – №6. – С. 149-159.
- [8] Zhou, Q., Ma, L., Huang, N., Liang, Q., Yue, H. &Peng, T. (2012). Integrating Webquest into Chemistry Classroom Teaching to Promote Students' Critical Thinking.CreativeEducation, 3, 369-374. doi: 10.4236/ce.2012.33058.
- [9] Жиженина Л.М. Использование образовательного Web-квеста на уроках биологии / Л.М. Жиженина, Н.В. Бусарова, Т.К. Решетина // Модернизация естественнонаучного образования: методика преподавания и практическое применение: материалы IX международной научно-практической конференции (30 марта 2019 года). – Самара, СГСПУ, 2019. – С. 82-90.
- [10] Кувырталова М.А. Применение инновационных технологий в преподавании биологии / М.А. Кувырталова, З.В. Фадеева // Инновационные педагогические технологии: материалы IV международной научной конф. (май 2016 года). – Казань: Изд-во «Бук», 2016. – Ч. 2. –С. 165-167.
- [11] Никулина Т.Д. Образовательный квест как интерактивная форма обучения биологии / Т.Д. Никулина // Образование. Наука. Карьера: сборник статей Международной научно-методической конференции (24 января 2018 года). – Курск: ЗАО «Университетская книга», 2018. – т.2. – С. 289-292.
- [12] Максимова А.И. Квест как метод школьного образовательного туризма / А.И. Максимова, О.Н. Морозова // Экологическое равновесие: геоэкология, краеведение, туризм: материалы VIII

международной научно-практической конференции, 10 ноября 2017 г. – СПб.: ЛГУ им. А.С. Пушкина. 2017. – С.281-285.

REFERENCES

- [1] Gosudarstvennye obshheobjazatel'nye standarty obrazovaniya vseh urovnej obrazovaniya. Prikaz Ministra obrazovaniya i nauki Respubliki Kazahstan ot 31 oktjabrja 2018 goda №604. Zaregistririvan v Ministerstve justicii Respubliki Kazahstan 1 nojabrja 2018 goda №17669 [On approval of state compulsory educational standards for all levels of education. Order of the Minister of Education and Science of the Republic of Kazakhstan dated October 31, 2018 № 604. Registered with the Ministry of Justice of the Republic of Kazakhstan on November 1, 2018 №17669]. – Retrieved from <http://adilet.zan.kz/rus/docs/V1800017669> [in Russian].
- [2] Panfilova, A.P., & Dolmatov, A.V. (2017). Vzaimodejstvie uchastnikov obrazovatel'nogo processa [Interaction of participants in the educational process: textbook and workshop for academic baccalaureate]. M.: Izd-vo Jurajt [in Russian].
- [3] Osjak, S.A., Sultanbekova, S.S., Zaharova, T.V., Jakovleva, E.N., Lobanova, O.B., & Plehanova, E.M. (2015). Obrazovatel'nyj kvest – sovremennaja interaktivnaja tehnologija [Educational quest – modern interactiv technologies]. Sovremennye problemy nauki i obrazovaniya. – Modern problems of science and education. – №1-2. – Retrieved from: <https://science-education.ru/pdf/2015/1-2/302.pdf>. [in Russian].
- [4] Dodge, B. (1995). Some Thoughts about WebQuests. Retrieved from: http://edweb.sdsu.edu/courses/edtec596/about_webquests.html [in English].
- [5] March, T. (1995). What's on the Web? Sorting Strands of the World Wide Web for Educators. – Retrieved from: <http://www.ozline.com/learning/webtypes.html> [in English].
- [6] Igumnova, E.A., & Radeckaja, I.V. (2016). Kvest-tehnologii v obrazovanii: ucheb. posobie [Quest-technologies in education] – Chita: Zabajkal'skij gos universitet [in Russian].
- [7] Afanas'eva, L.O., & Porechnaja, E.A. (2012). Ispol'zovanie kvest-tehnologii pri provedenii urokov v nachal'noj shkole [The use of quest technology in conducting lessons in primary school]. Shkol'nye tehnologii – School of technology, 6, 149-159 [in Russian].
- [8] Zhou, Q., Ma, L., Huang, N., Liang, Q., Yue, H. & Peng, T. (2012). Integrating Webquest into Chemistry Classroom Teaching to Promote Students' Critical Thinking. Creative Education, 3, 369-374. doi: 10.4236/ce.2012.33058 [in English].
- [9] Zhizhenina, L.M., Busarova, N.V., & Reshetina, T.K. (2019). Ispol'zovanie obrazovatel'nogo Web-kvesta na urokah biologii [The use of educational web quest for biology]. Preceedings from The Modernization of natural science education: teaching methods and practical application '19: IX mezhdunarodnaja nauchno-prakticheskaja konferencija (30 marta 2019 goda) – IX International Scientific and Practical Conference. (pp.82-90). Samara, SGSPU [in Russian].
- [10] Kuvyrtalova, M. A., & Fadeeva, Z. V. (2016). Primenenie innovacionnyh tehnologij v prepodavanii biologii [Application of innovative technologies in teaching biology]. Materials of The Innovative pedagogical technologies'16: IV mezhdunarodnaja nauchaja konferencija (maj 2016 goda) – IV International Scientific Conference. (2, pp. 165-167). Kazan, Publishing House «Buk» [in Russian].
- [11] Nikulina, T.D. (2018). Obrazovatel'nyj kvest kak interaktivnaja forma obuchenija biologii. [Educational quest as an interactive form of teaching biology]. Collection of articles: Education. The science. Career'18: Mezhdunarodnaja nauchno-metodicheskaja konferencija (24 janvarja 2018 goda) – International Scientific and Methodological Conference (Vol. 2, pp. 289-292). Kursk: ZAO «Universitetskaja kniga» [in Russian].
- [12] Maksimova, A.I., & Morozova, O.N. (2017). Kvest kak metod shkol'nogo obrazovatel'nogo turizma [Quest as a method of school educational tourism]. Materials of the Ecological balance: Geoecology, Local History, tourism'17: VIII mezhdunarodnaja nauchno-prakticheskaja konferencija, 10 nojabrja 2017 goda – VIII International Scientific and Practical Conference (pp. 281-285). SPb.: LGU im. A.S. Pushkina. [in Russian].

Альжанова Б.С., Өтегенова А.А.

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ КВЕСТ ТЕХНОЛОГИИ НА УРОКАХ БИОЛОГИИ

Аннотация. В условиях модернизации системы современного российского образования знания, умения и навыки все больше рассматриваются не столько как основная цель обучения, сколько как инструментальная основа формирования компетенций обучающегося. В рамках новой

образовательной парадигмы системно-деятельностного обучения в приоритете находится целостное развитие личности обучающегося, его способность к рефлексии и самостоятельности в принятии решений. В этих условиях познавательный интерес становится мощным средством активизации образовательного процесса, использование же новых инновационных образовательных технологий в обучении становится важнейшим инструментом. К числу инноваций в организации учебно-воспитательного процесса сегодня можно смело отнести набирающую популярность квест-технологию.

Внедрение данной технологии в учебный процесс помогает студентам совершенствовать навыки поиска необходимой информации и ее дальнейшего систематического анализа, умение профессионально решать задачи, формирование базовых компетенций. Методика квест-урока тесно связана с инновационными направлениями образования, где информационно-коммуникационные технологии выступают исследовательской базой урока.

Основная цель технологии квест-урока - изменить привычные стереотипы организации урока. Используя эту технологию, студенты имеют возможность научиться самостоятельно выбирать и структурировать материал, анализировать полученную информацию, принимать самостоятельные решения при выборе темы и вынесении ее на обсуждение в классе. В статье описывается история квест-технологии, ее значение как одного из факторов модернизации образования и способы ее применения.

Ключевые слова: образовательные технологии; информационные технологии; квест; веб-квест; ролевые игры; проблемное обучение; познавательный интерес; логическое мышление; предметные компетенции; креативность.

Alzhanova Bagdagul, Otegenova Aidana
USE OF QUEST TECHNOLOGY IN BIOLOGY LESSONS

Annotation. In the context of the modernization of the system of modern Russian education, knowledge, skills and abilities are increasingly considered not so much as the main goal of learning, but as an instrumental basis for the formation of the student's competencies. Within the framework of the new educational paradigm of system-activity learning, the priority is the integral development of the student's personality, his ability to reflect and be independent in making decisions. Under these conditions, cognitive interest becomes a powerful means of enhancing the educational process, while the use of new innovative educational technologies in teaching becomes an important tool. Quest technology, which is gaining popularity, can be safely attributed to innovations in the organization of the educational process today.

The introduction of this technology into the educational process helps students improve the skills of finding the necessary information and its further systematic analysis, the ability to professionally solve problems, and the formation of basic competencies. The quest lesson methodology is closely related to innovative areas of education, where information and communication technologies are the research base of the lesson.

The main goal of the quest-lesson technology is to change the usual stereotypes of lesson organization. Using this technology, students have the opportunity to learn how to independently choose and structure the material, analyze the information received, make independent decisions when choosing a topic and bringing it up for discussion in class. The article describes the history of quest technology, its significance as one of the factors in the modernization of education and the ways of its application.

Keywords: educational technologies; Information Technology; quest; web quest, role-playing games; problem learning; cognitive interest; logical thinking; subject competence; creativity.

ӘОЖ 372.854

ГТАХР 14.25.07

DOI 10.37238/1680-0761.2021.81(1).7

Сдикова Г.Ж., Мақсот Қ.М.*М. Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, Орал, Қазақстан***E-mail:** sdikova.guliya@mail.ru, kalimamaksot@mail.ru**ХИМИЯ ПӘНІН БИЛИНГВАЛДЫ ОҚЫТУ ҮДЕРІСІНДЕ ОҚУШЫЛАРДЫҢ
ОҚУ- ТАНЫМДЫҚ ІС- ӘРЕКЕТІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ**

Аңдатпа. Мақалада химия пәнін билингвалды оқыту үдерісінде оқушылардың оқу- танымдық іс- әрекетін қалыптастыру ерекшеліктері зерттелді. Сонымен қатар, химияны екі тілде оқытудың принциптері, ұйымдастыру түрлері, тапсырма мысалдары көрсетілген. Қазақ, орыс, шетел мұғалімдерінің ғылыми зерттеулеріндегі химия пәнін екі тілде (билингвалды) білім беруде оқушылардың оқу- танымдық іс- әрекетін қалыптастырудың өзекті мәселелері, формалары мен дидактикалық шарттары, химияны шет тілдермен интеграциялау арқылы оқушылардың оқу- танымдық және тілдік мәдениетін қалыптастыру ерекшеліктері қарастырылды. Химиялық құзіреттілікті қалыптастыруға, оқушылардың өзіндік білімдерін екі тілде де кеңейтіп, тереңдетуге, оқушының жалпы оқу- қабілетін қалыптастырып, логикалық ой- өрісін дамытуға мүмкіндік беретін әдістер мен жаттығулар келтірілді. Екі тілді білім жүйесінің қалыптасуы – оқушылардың жеке тұлғасының қалыптасуына, яғни интеллектуалдық белсенділікті дамытуға, терең білімді теориялық, практикалық негізде қолдануға, шығармашылыққа жетелеуге негіз болады.

Кілт сөздер: билингвалды оқыту; химия; оқу- танымдық іс- әрекеті; химияны оқыту әдістері; әдістемелік зерттеулер; әдіснама; қалыптастыру; ағылшын тілі; глоссарий; жаңаша көзқарас; химиялық ұғымдар.

Kipicne

Оқыту мен тәрбиелеу- бір-біріне байланысты екі үрдіс. Сондықтан, аса маңызды химиялық әрекеттерді меңгеруді- оқу- танымдық қызмет көздейді. Мәселен, химиялық сынақ тәжірибелерді орындай білу, заттарды талдауды, синтездеуді меңгеру, химиялық әр түрлі сарамандық іскерліктерді, дағдыларды игеру жатады [1, б. 25].

Егер оқушылардың қызығушылықтарын дамытпаса, олар күрт төмендейтінін педагогикалық теория мен практика және әдістемелік зерттеулер көрсетеді. Оқушыларының оқу- танымдық қызығушылықтарын ынталандыру құралдары ретінде келесідей әдістері қолдануға болады- химияны эксперименталды және теориялық зерделеуді кезектестіру, теория мен практиканың байланысын күшейту, химия тарихын, қызықты элементтерді, ойын жағдайларын белсенді пайдалану, дидактикалық ойындарды қолдану, пәнаралық және пәнішілік байланыстарды, химиялық зерттеу элементтерін күшейту, яғни оқытудың бағытын күшейту, оқушылардың химияға деген оқу- танымдық қызығушылықтарын үнемі анықтау және дамыту [2, б. 20]. Ойлаудың белсенді сипаты оқылатын материалға, тақырыпқа тұрақты қызығушылығы, проблемалық мақсат қоя білу, синтез бен талдаудың салыстыруы мен қарама- қарсы қою белсенділікті арттырудың деңгейін көрсетеді.

1. Репродуктивті- еліктеушілік белсенділігі [3, б. 121]. Мысалы, мұғалім бейтараптану реакциясын негізгі реагенттер мен өнімдерді екі тілде атай отырып, тәжірибе жүзінде көрсетеді. Оқушылар ізінше оны екі тілде қайталап, осы тәжірибені өздігінен орындайды. Яғни, біреудің тәжірибесі екіншісіне әсер етеді.

2. Ізденушілік- орындаушылық белсенділігі Мысалы, түрлі деңгейдегі есептер немесе тәжірибелік тапсырмалар орындауда оқушы өзіне қойылған мақсат пен міндетті сезініп, оны шешу жолдарын іздестіреді.

3. Шығармашылық белсенділік- жоғары деңгейдегі іс- әрекетті, мақсатты оқушының өзі қойып, оны шешудің жолдарын анықтайды. [3, б. 122]. Мұғалімнің басты міндеті- қойылған тапсырманы (проблеманы) шешуде ақпарат беру, түсіндіру, диалог, демонстрациялық тәжірибелерді көрсете отырып, дұрыс шешімге келуге оқушыларды бағыттап отыру.

Қазіргі кезеңгі қоғам талабына сай оқытудың екі тілдік білім жүйесін (билингвалды) пайдалана отырып, оқушылардың оқу - танымдық іс- әрекетін белсендірудің шығармашылық деңгейін көтерудің маңызы зор. Химияны оқытуда терең білімге негізделген екі тілді білім жүйесінің қалыптасуы оқушылардың білімді тек теориялық емес, практикалық негізде жетілдіріп, қорыта алуға мүмкіндік беріп, интеллектуалдық белсенділігін жандандырып, шығармашылыққа жетелейді, нәтижесінде, оқушы жеке тұлғасының қалыптасуына негіз болады.

Химияны оқытудың алғашқы кезеңдерінде (7-8 сынып) келесідей принциптер оқу- танымдық іс- әрекетті қалыптастырып, дамытуға мүмкіндік береді:

1. Қол жетімділік принципі- оқытудың мақсаттарына, сондай-ақ балалардың жас және психологиялық ерекшеліктеріне негізделген оқытудың ұтымды әдістерін қолдану; мұғалімнің кәсібилігі.

2. Жүйелілік принципі- дидактика принциптерін сақтау; оқу процесінің мазмұны мен мақсаттарын ұтымды таңдау;

3. Ғылымилық принципі- оқу процесінде қазіргі және заманауи жүйелерді қолдану [3, б. 28];

4. Көрнекілік принципі - дидактикадағы ең көне және маңыздылардың бірі - оқытудың тиімділігі оқу материалын қабылдау мен өңдеуге сезім мүшелерінің тиісті түрде қатысуына байланысты. Көрнекіліктің қолданылуы білім мен біліктің қалыптасуына, ойлаудың дамуына ықпал ететін көлемде болуы керек.

5. Саналылық және белсенділік принципі- қазіргі дидактикалық жүйенің негізгі қағидаларының бірі, яғни оқушылар танымдық тұрғыдан белсенді болған кезде оқыту тиімді болады. Себебі, олар- іс- әрекет субъектілері болып табылады.

Химияны билингвалды оқыту процесінде бес негізгі кезеңнен тұратын жүйе ретінде қарастыру қажет: дайындық, танысу, аналитикалық, қолданбалы және қорытынды [4, б. 22-23].

Дайындық кезеңі оқушылардың тапсырманы орындауға ынталандыруды және алдын- ала жалпы түсініктерді қалыптастырып, оқушы іс-әрекетінің сатылы көрінісін ашуды қамтиды.

Екінші- танысу кезеңі ретінде сипатталады. Ол- оқушының мұғалімнің көмегімен немесе жеке түрде химиялық ақпараттарды ана тілінде немесе ағылшын тілінде түрлі ақпарат көздерінен іздеуі және зерделеп, ұғынуы.

Келесі сипатталатын аналитикалық кезең- алынған ақпаратты талдап, өңдеуді қарастырады. Бұл- оқушының мәтіндегі оған түсінікті немесе керісінше таңсық болған сөздердің лексикалық және грамматикалық құрылымын түсініп, сөздікпен жұмыс жасауы және қазақшадан ағылшынға немесе керісінше аудармаларды жүргізуі.

Оқушы алынған химиялық ақпаратты билингвалды қарым-қатынас үшін, сонымен қатар жазбаша (тест, диктант, жаттығулар, есептер шығару және т.б.) немесе практикалық тапсырмалар (химиялық тәжірибе, құрылыс, модельдеу) қолданады. Бұл- оқушылардың оқу- танымдылық іс- әрекетін дамытады және ол төртінші қолданылу кезеңін сипаттайды.

Соңғы кезең екі тілді әңгіме (студенттерді қарым-қатынас, жазбаша және тексеру жұмыстарының нәтижелерін ана және шет тілдерінде талқылауға тарту) және өзіндік рефлексияны қамтиды.

Зерттеу материалдары мен әдістері

Химия сабағында түрлі оқыту формалары мен әдістерін тиімді пайдалану, екі тілді дидактикалық материалдар, әр тақырыптың дұрыс таңдалып, түрлі технологияларды қолдану оқушылардың химия пәнін билингвалды үдерісін қалыптастырып, оқу- танымдық іс-әрекетін жоғарылатып, біліктіліктерін арттырады.

Химияны билингвалды оқыту барысында оқу-танымдық іс-әрекетті ұйымдастырудың келесі формаларын ажыратуға болады: фронтальдық, топтық, жұптық және жеке [5, б. 143].

1) Тәрбиелік жұмыстың фронтальды формасы - әңгімелесу, талқылау, дидактикалық материалдармен жұмыс барысында, жаттығуларды орындау және химиялық мәселелерді шешуде, рөлдік ойындар мен дидактикалық ойындарды екі тілде: қазақ және ағылшын тілінде жүргізуде жақсы қолданылады. Фронтальдық оқыту формасының кемшілігі-оқушылардың тілдік дайындықтары, яғни ағылшын тілін меңгеруінің әртүрлі деңгейде екені ескерілмейді, сәйкесінше берілген тапсырмаларды деңгей бойынша саралау мүмкін емес.

2) Тәрбие жұмысының топтық формасы- жаттығуларды, тапсырмаларды орындау, рөлдік ойындарды өткізу, дебаттар, конференциялар, жобалар жұмысын жүргізу кезінде жүзеге асырылуы мүмкін. Топтар оқушылардың тілдік деңгейі бойынша топтастырылуы мүмкін. Бұл жағдайда тапсырмаларды дифференциялау керек: «А» - ағылшын тілін өте жақсы меңгерген, еркін сөйлейтін, «В» - ағылшын тілін жақсы меңгерген оқушылар үшін, «С» - ағылшын тілін әлсіз меңгерген оқушылар үшін. Бұл жағдайда бір топқа ағылшын тілін меңгеру деңгейі тәр түрлі, бірақ химиялық білім мен сауаттылық деңгейі бірдей оқушылар немесе топта химияны әртүрлі деңгейде оқитын оқушылар болуы мүмкін. Сондықтан барлық топтарға арналған тапсырмалардың химиялық мазмұны бірдей болуы керек. Бұл жұмысты пайдаланған кезде оқушылар химия ғылымын ағылшын тілімен ұштастыра оқи отырып, коммуникативтік құзыреттіліктерін қалыптастырады.

3) Тәрбие жұмысының жұптық формасы- екі оқушының жұмысын қамтиды және олардың ағылшын тілін меңгеру деңгейлері бірдей немесе әр түрлі болуы мүмкін. Жұмыстың жұптық түрі әсіресе химиялық эксперименттер жүргізу үшін өте ыңғайлы (практикалық жұмыс, зертханалық эксперименттер және т.б.).

4) Жеке жұмыс формасы- оқушылардың тілдік және химиялық дайындықтарын ескеру қажет. Бұл жағдайда берілетін тапсырмаларды міндеттерді екі критерий бойынша саралауға болады: химия білімі мен ағылшын тілін меңгеру деңгейі. Жеке жұмыс-тапсырма, жаттығулар, тест жұмыстарын орындау, әртүрлі әдебиеттермен жұмыс жасау, екітілді химиялық сөздіктерді толтыру және т.б. жағдайларда қолдану тиімді [6, б. 316].

Оқушылардың оқу- танымдылық белсенділігін арттыру мақсатында күнделікті сабақ беруде мынадай факторлар әсер етеді:

- Сабақ мазмұны
- Сабақ өткізу әдістері мен тәсілдерін таңдау.
- Оқушыларды өз бетінше жұмыс істеу түрлерін белсенді қолдану, өздік бақылау, бірін бірі бағалау
- Мұғалімнің құзіреттілігі
- Оқушылармен қатынаста мұғалім өнері/ әр түрлі рольде, позицияларды қолдану
- Қолайлы психологиялық климат жасау.

Сонымен қатар практикалық нұсқаулар сабақты мазмұны мен түрін түрлендіріп қызықты өткізуге көмектеседі:

Химия пәнін екі тілде (билингвалды) білім беруде оқушылардың оқу- танымдық іс- әрекетін қалыптастырудың өзекті мәселелері орыс және шетел мұғалімдерінің ғылыми зерттеулерінде қарастырылған (Н.Г. Соколова, Н.Е. Сорочкина, А. Тюрман, Дж.Фишман, А.Г. Ширин және басқалар). Көптеген химик-әдіскерлердің (Е.Я.Аршанский, Н.Кузнецова, Е.М. Минченков, П.А. Оржековский, Г.М.Чернобельская, С.Г.Шаповаленко, М. Шаталов және басқалар) жұмыстарында химияны оқытудың теориясы мен әдістемесінің түрлі мәселелері зерттелді. Химиялық білім саласында, химия сабақтарында бастапқы, орта және жоғары мектепте шет тілдерін қолданудың белгілі бір аспектілері көрсетіледі: химияны шет тілдермен интеграциялау арқылы оқушылардың оқу- танымдық және тілдік мәдениетін қалыптастыру (М.М. Котляр, М.С. Пак); химия пәнінен екі тілден тыс сабақ жұмысы арқылы оқушылардың коммуникативтік құзыреттілігін қалыптастыру (А.Л.Зелесинский, М. Пак); химия сабақтарында шет тілін қолдану бойынша ұсынымдар (Габриелян О.Г., Сладков С.А.); химия сабақтарында химия және ағылшын тілін біріктіре отырып оқушылардың оқу- танымдық белсенділігін арттыруды жүзеге асырудың дидактикалық шарттары, әдістері мен формалары (Е.Борунова, Н.В Перевозчикова); тілдік қатынастар негізі (Хасанұлы Б.), химия отандық және шетелдік ғалымдардың іс- тәжірибесінен (Жетпісбаева Б. А.) [7, б. 316].

Зерттеу нәтижелері

Оқушылардың оқу- танымдық іс- әрекетін қалыптастырып, екі тілде білім- білік дағдысын дамытуда жаттығулар мен есептер шығарудың маңызы зор. Олар: химиялық құзіреттілікті қалыптастыруға, өзіндік білімдерін екі тілде де кеңейтіп, тереңдетуге, оқушының жалпы оқу- қабілетін қалыптастырып, логикалық ой- өрісін дамытуға мүмкіндік береді [8, б. 236]. Химия пәнін билингвалды оқытудың тиімділігін арттыру үшін және сыныптағы оқушылардың тілдік дайындықтарын ескере отырып берілетін тапсырмалар түгел ағылшын тілінде немесе тапсырманың бір элементі (шарты не шешімі) ағылшын тілінде, екінші бөлігі- қазақ тілінде болуы мүмкін.

Бұл - оқушылардың ғылымилық принципі бойынша оқу- танымдық іс- әрекетін дамытады. Мысалы, «Бейорганикалық қосылыстардың негізгі кластары» тақырыбы бойынша қолдануға болатын тапсырмалар мысалы:

№ 1 тапсырма. Қажетті сөздерді пайдалана отырып, мәтінді толықтыр. (натрий оксиді, оттегі, күкірт, негіздік, қышқылдық,; sulfur, basic, oxygen, sodium oxide, acidic)

Оксидтер- біреуі _____ болатын екі элементтен тұратын бинарлы күрделі қосылыс. _____ оксидтер- металл мен оттектен тұратын бинарлы күрделі заттар. Na_2O - _____. _____ оксидтер- бейметалл мен оттектен тұратын күрделі заттар және оларға қышқылдар сәйкес келеді. SO_2 - _____ оксиді.

Oxide is a chemical compound that contains at least one _____ atom and one other element. _____ oxides- chemical compound that contains metal atom and oxygen.

Na_2O - _____. _____ oxides - are substances that exhibit acidic properties and form oxygen-containing acids. SO_2 - _____ oxide.

№ 2 тапсырма. Write the formula and name of the salts.

Тұздардың формуласын және ағылшынша атауларын жазып, кестені толтыр.

Кесте - Тұздардың және қышқылдардың ағылшынша атауы

Metals \ Acids	Ag(I)	Zn(II)	Al(III)	Fe(II)	Fe(III)
H_2SO_4					
Name of salt					
HCl					

Name of salt					
H ₃ PO ₄					
Name of salt					
HNO ₃					
Name of salt					

№ 3. Сабақ барысында глоссариймен жұмыс жүргізу

Химия пәні бойынша әр сабақта тақырып бойынша глоссарий қолдануға болады. Глоссарий ағылшын тілі сөзінен алынған glossary сөздікпен жұмыс деген мағына береді. Әр өткен сабақта оқушылардың тарау бойынша алған білімдерін жүйелеу, іскерлік дағдыларын қалыптастыру және ойлау жүйесін тереңдету, химия сабағында ағылшын тілінде сөйлеуге үйрету мақсатында глоссарийді қолдануға болады [9, б. 24]. Негізгі химиялық ұғымдарды алдымен ағылшын тіліндегі аудармасын беріп, содан соң қазақ тілінде түсіндірмесімен беруге болады. Мысалы «Бейорганикалық қосылыстардың негізгі кластары. Генетикалық байланыс» тарауын өту барысында оқушыларға оксидтер, қышқылдар, негіздер, тұздардың жіктелуі, аталуы, құрамы, физикалық және химиялық қасиеттері, алынуы туралы түсіндіріледі. Бейорганикалық қосылыстардың адам өміріндегі маңызы, күнделікті тұрмыста қоланылу аясы айтылсады.

Мына химиялық ұғымдарды ағылшын тілінде үйрен:

Oxide- Оксид- екі элементтен тұратын, оның біреуі оттегі болып келетін күрделі заттар.

Acid- Қышқыл- құрамында металл атомдарымен алмаса алатын бір немесе бірнеше сутек атомдарынан және қышқыл қалдықтарынан тұратын күрделі заттар.

Hydroxide- Негіз- молекула құрамында металл атомдарымен байланысқан бір немесе бірнеше гидроксид (ОН) бар күрделі қосылыстар.

Salt- Тұздар- қышқылдардағы сутек атомдары біртіндеп металл атомдарына немесе негіздердің құрамындағы гидроксидтер біртіндеп қышқыл қалдықтарына ауысқанда түзілетін қосылыстар.

Acidic oxide- Қышқылдық оксид- бейметалл оксидтері,

Basic oxide- Негіздік оксид- типтік металдардың оксидтері.

Қышқыл- құрамына қарай оттекті- oxygen-containing (HNO₃, H₂SO₄), оттегісіз- oxygen-free (H₂S, HCl) болып, сутек атомдарының санына байланысты бір негізді-monobasic (HNO₃), екінегізді- dibasic (H₂SiO₃), үшнегізді- tribasic (H₃PO₄) болып бөлінеді.

Бейтараптану реакциясы- күшті қышқылдар мен күшті негіздер арасындағы реакциялар [10, б. 216].

CuO- copper oxide- мыс оксиді, NaOH- sodium hydroxide- натрий гидроксиді, H₂SO₄- sulfuric acid- күкірт қышқылы, KNO₃- potassium nitrate- калий нитраты және т.б.

Бұл әдістер- оқушының теориялық білімдерін практикада пысықтауға, екі тілде химиялық тілін қалыптастыруға, логикалық және шығармашылық ойлау жүйесін, оқу- танымдық белсенділіктерін дамытуға көмектеседі

Қорытынды

Химияны билингвалды оқыту- мұғалімдерге барлық оқушыларды қамти отырып химия ғылымына қызығушылығын арттыруға, оқушылардың сабақ үстінде еркін сөйлесуіне, ойлау қабілетін, шапшаңдығын дамытуға, шығармашылық қабілеттерін шыңдай отырып, оқу- танымдық ізденістерін арттыруға, химияны ағылшын тілімен ұштастыра меңгеруге мүмкіндік береді. Мұғалімнің басқаруымен олар- жеке және ортақ тапсырмалар орындайды,

есептер шығарады, химия ғылымын ағылшын тілінде жетік меңгеру үшін ойын сабақтары өткізіледі, алған білімді қорытындылау мақсатында зертханалық тәжірибелер және бақылау жұмыстары орындалады.

Бұл - оқушылардың екі тілде де білім мен білік дағдыларын арттырып қоймай, олардың ғылымилық, жүйелілік, қол жетімділік т.б. принциптері бойынша оқу- танымдық іс-әрекеттерін, белсенділіктерін қалыптастырып дамытуға мүмкіндік береді.

ӘДЕБИЕТ

- [1] Нұғыманұлы И. Химияны оқыту әдістемесі / И.Нұғыманұлы, З.О. Өнербаева, Ж.Ә. Шоқыбаев - Алматы: Print-S, 2005 . – 9 б.
- [2] Мырзабайұлы А. Химияны оқыту әдістемесінің педагогикалық негіздері / А. Мырзабайұлы – Алматы: Атамұра, 2016. – 25 б.
- [3] Кузнецова Н. Е. Методика преподавания химии: учеб. пос. / Н.Е. Кузнецова– М.: Просвещение, 1984. – 415 с.
- [4] Чернобельская Г. М. Методика обучения химии в средней школе / Г. М. Чернобельская – М.: Гуманит. изд. Центр Владос, 2000. - 28 б.
- [5] Омаров Т.Т. Бейорганикалық химия: таңдамалы тараулары / Т.Т. Омаров, М.Р. Танашева – Алматы: ЖШС РПБК «Дәуір», 2008. – 420 б.
- [6] Өстеміров К. Қазіргі педагогикалық технологиялармен оқыту құралдар / К. Өстеміров - Алматы: КАЗПРОФТЕХ, 2007. - 143 б.
- [7] Баура Р.С. Билингвальное обучение: опыт, проблемы, перспективы / Р.С. Баура; под ред. А.Я. Минора, 2004. – 236 б.
- [8] Ланина И.Я. Развитие интереса школьника к предмету / И.Я. Ланина // М.: Просвещение. - 2011. - № 2. – С. 24-26.
- [9] Асан Г. Химияны оқытуда жаңаша көзқарас / Г. Асан // Химия мектепте. – 2010. - № 5. – Б. 22-23.
- [10] Кулагина Л.С. Активизация учения: сущность и содержание / Л.С. Кулагина // Педагогика. – 1994. - № 1. – С. 7-11.

REFERENCES

- [1] Nugymanuly, I., Onerbayeva, Z. O., Shokybayev, Zh. A. (2005). Himiany oqytu adistemesi [Methods of teaching chemistry]. Almaty: Print-S [in Kazakh].
- [2] Myrzabaiuly, A. (2016). Himiyany oqytu adistemesinde pedagogikalyq negizderi [Pedagogical bases of methods of teaching chemistry]. Almaty: Atamura [in Kazakh].
- [3] Kuznetsova, N. E. (1984). Metodika prepodavaniya himii [Methods of teaching chemistry]. M: Prosveshenie [in Russian].
- [4] Chernobelskaya, G.M. (2000). Metodika obucheniya himii v srednei shkole [Methods of teaching chemistry in secondary school]. M.: Gumanite. - Vlados Center [in Russian].
- [5] Omarov, T.T., & Tanasheva, M. R. (2008). Beiorganikalyk himiya: tandamaly taraulary [Inorganic chemistry: selected chapters] Almaty: LLP RPBK "Dauir" [in Kazakh].
- [6] Ustemirov, K. (2007). Qazirgi pedagogikalyq tekhnologiyalarmen oqytu quraldary [Teaching aids with modern pedagogical technologies]. Almaty: KAZPROFTEX [in Kazakh].
- [7] Baura, R.S. (2004). Bilingvalnoe obuchenie: opyt, problemy, perspektivy [Bilingual training: experience, problems, perspectives]. A.Ya. Minora (Ed.). [in Russian].
- [8] Lanina, I.Ya. (2011). Razvitie interesa shkolnika k predmetu [Developing a student's interest in the subject]. M: Prosveshenie [in Russian].
- [9] Asan, G. (2010). Himiyany oqytuda zhanasha kozqaras [A new approach to teaching chemistry]. Himiya mektepte - Chemistry at school, 5, 22- 23 [in Kazakh].
- [10] Kulagina, L.S. (1994). Aktivaciya ucheniya: sushnost i sodержanie [Activation of teachings: essence and content]. Pedagogika – Pedagogy, 1, 7- 11 [in Russian].

Сдикова Г. Ж., Максот К. М.
ОСОБЕННОСТИ ФОРМИРОВАНИЯ УЧЕБНО- ПОЗНАВАТЕЛЬНОЙ
ДЕЯТЕЛЬНОСТИ УЧЕНИКОВ ПРИ БИЛИНГВАЛЬНОМ ОБУЧЕНИИ ХИМИИ

Аннотация. В статье рассматриваются особенности формирования учебно-познавательной деятельности учеников в процессе билингвального обучения химии. Кроме того, показаны принципы обучения химии на двух языках, типы организации, примеры заданий. Рассмотрены актуальные проблемы, формы и дидактические условия формирования учебно-познавательной деятельности учащихся в двуязычном (билингвальном) образовании химии в научных исследованиях учителей казахского, русского, иностранного языков, особенности формирования учебно - познавательной и языковой культуры учащихся через интеграцию химии с иностранными языками. Приведены методы и упражнения, позволяющие формировать химическую компетентность, расширять и углублять самостоятельные знания учащихся на обоих языках, формировать у учащихся общие учебные способности, развивать логическое мышление. Формирование системы двуязычного образования-основа формирования личности учащихся, т.е. развития интеллектуальной активности, использования глубоких знаний на теоретической, практической основе, мотивации к творчеству.

Ключевые слова: билингвальное обучение; химия; учебно-познавательная деятельность; методы обучения химии; методические исследования; методология; формирование; английский язык; глоссарий; новый взгляд; химические понятия.

Sdikova Guliya, Maksot Kalima
FEATURES OF FORMATION OF EDUCATIONAL AND COGNITIVE ACTIVITY OF
STUDENTS IN BILINGUAL TEACHING OF CHEMISTRY

Annotation. The article deals with the features of the formation of educational and cognitive activity of students in the process of bilingual teaching of chemistry. In addition, the principles of teaching chemistry in two languages, types of organization, and examples of tasks are shown. Examines current issues, forms and didactic conditions of formation of educational - cognitive activity of students in bilingual (bilingual) education of chemistry in scientific researches of teachers of Kazakh, Russian, foreign languages, peculiarities of formation of educational - cognitive and linguistic culture of students through the integration of chemistry with foreign languages. The methods and exercises that allow to form chemical competence, expand and deepen students' independent knowledge in both languages, form students' general learning abilities, and develop logical thinking are presented. The formation of a bilingual education system is the basis for the formation of the personality of students, i.e. the development of intellectual activity, the use of deep knowledge on a theoretical and practical basis, and motivation for creativity.

Keywords: bilingual education; chemistry; educational and cognitive activity; methods of teaching chemistry; methodological research; methodology; education; English; new approach; chemical concepts.

ӘОЖ 377.5

ГТАХР 15.21.45

DOI 10.37238/1680-0761.2021.81(1).8

¹Иргалиев А.С., ²Нұрбекқызы Г.¹Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал, Қазақстан²М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, Орал, Қазақстан

E-mail: asylbek_78@mail.ru, goha95_0-48@mail.ru

МЕКТЕП-ГИМНАЗИЯ ЖАҒДАЙЫНДА ЖЕТКІНШЕКТЕРДІҢ КРЕАТИВТІ ОЙЛАУЫН ДАМУ

Аңдатпа. Мақалада мектеп-гимназиясының өзекті мәселелердің бірі - креативті тұлғаның қалыптасуына ықпал ету, шығармашылық негізінде креативті ойлау қабілетін дамыту мәселесінің ғылыми-әдіснамалық негіздері, ғылымда шығармашылықты дамыту механизмі, тұлғаның креативті білім алуда шығармашылық іске асырушылығы, тұлға бойындағы шығармашылық бастаманы дамыту, креативтілік туралы шетелдік ғалымдардың пікірлері (Дж. Гилфорд, К.Тейлор, Дж.Рензулли және т.б.), креативтіліктің түрлі анықтамалары (гештальтистік; инновациялық, креативтілікті; эстетикалық немесе экспрессивті; психоаналитикалық немесе динамикалық) талданады. Креативтілік шығармашылықтың субъективті анықтаушысы, жүйелі психикалық білімі, шығармашылық тұлға - өз креативтілігін инновациялық жетістіктерде іске асыратын тұлға, ал шығармашылық қабілеттер (зияткерлік, эстетикалық, коммуникативті және т.б.) креативтіліктің құрылымдық құрамдастары ретінде анықталады. Мақалада жүргізілген психологиялық диагностика нәтижелері («Вербалды креативтілік тестісі», Е.Торранстың креативтілік тестісі, Дж.Брунердің «Креативтілік деңгейін анықтау тестісі», Ф.Вильямстың «Дивергентті ойлаудың тестісі»), мектеп-гимназия оқушыларының ойлау креативтілігінің дамуына бағытталған психологиялық тренингтер бағдарламасының қысқаша мазмұны талданады.

Кілт сөздер: креативтілік; шығармашылық; зияткерлік; инновациялық түрлендіру; жасампаздық; креативті үрдіс; креативті өнім; креативті тұлға; креативті орта; дивергентті ойлау; стереотипті ойлау; ойлау тездігі; ойлау дербестігі.

Кіріспе

Қазақстан Республикасының мектеп-гимназиясының өзекті мәселелердің бірі - өзгермелі әлеуметтік және экономикалық жағдайда өмір сүруге дайын ғана емес, айналасындағы шынайы өмірге белсенді қатынасын байқатып, оны жақсартуға ықпал ете алатын, бәсекеге қабілетті болшақ маманды қалыптастыру болып табылады. Осыған байланысты болашақ мектеп бітірушілерге қойылатын мынадай талаптар алдыңғы орынға шығады: креативтілік, белсенділік, әлеуметтік жауапкершілік, ой өрісінің кеңдігі, жоғары кәсіби деңгейлік сауаттылық, танымдық әрекетке қызығушылығымен байланысты.

Гимназиялық білім беру жүйесі осы үдерістегі аса маңызды элемент болып табылады. Мектеп-гимназиясының негізгі міндеттері - бала мен жасөспірімнің шығармашылық қабілеттерін ашу, әртүрлі өмірлік жағдайларға шебер жауап беретін жоғары технологиялық, өзгермелі әлемде өмір сүруге дайын шығармашылық тұлғаны тәрбиелеу. Мектеп-гимназияда құрылған орта креативті тұлғаның қалыптасуына ықпал етуі тиіс. Тұлғаға деген бағыт, оның әртүрлі білім беру мүдделерін қанағаттандыруға ұмтылу, білім беру қажеттіліктері - қазіргі заманғы білім беру жүйесіне тән ерекшелік. Бұл жағдайда, қазіргі заманғы білім алушының кәсіптік білімге деген талпынысын іске асыру

мақсатында, жеңіске жетелейтін бірден-бір факторы - шығармашылық негізінде креативті ойлау қабілетін дамыту [1, б. 57-64].

Гимназиялық білім берудің қазіргі заманғы бағдарламалары шығармашылық ойлауды, дербестікті, бастамашылдықты дамытуға бағытталған, алайда практика жүзінде берілген дағдылардың дамуы мен жетілдірілуі толық емес деңгейде. Бұл мәселені мектеп-гимназия оқушысының тұлға ретінде қалыптасуына себеп құралы болатын психологиялық қызметтің әлеуетін қолдана отырып, әр түрлі шығармашылық және танымдық қызметін қамтамасыз ете отырып шешуге болады.

Мектеп-гимназия жағдайларында білім алушылардың жасампаздығын қарқынды дамуына келесінің есебінен қол жеткізуге болады: шығармашылық қызметін таңдау еркіндігі (көптеген жасөспірімдер көбінесе санасыз түрде өз сезімдері мен эмоцияларын шығармашылық көмегімен білдіруге тырысады, оның көмегімен жасөспірімдер сезімдік ширығуды шеше отырып өзін білдіреді, өмір қуанышын түсінеді); білім беру траекториясы мен білім беру бағдарламасын үйрену уақыты (үйірмелерде, жарыстарда, ғылыми жобаларда және т.б. шығармашылықты дамыту үшін жеке оқу бағдарламаларын құру); білім алушы тұлғасының жеке ерекшеліктерін ескеру (мүдделер, еске сақтау қабілеті, назар мен ойлау ерекшеліктері және т.б.).

Тұлғаның шығармашылық қабілеттерінің қалыптасуының теориялық негіздері және педагогикалық технологиялары бірнеше рет философиялық, әлеуметтік-экономикалық және психология-педагогикалық тұрғыдан қарастырылды. Оларды зерттеу барысында, «шығармашылық тұлға» түсінігінің әр түрлі анықтамалары бар екендігі анықталды, ол - стереотипті ойлау тәсілдерінен бас тартуға дайын, түйсігі дамыған (Дж.Гилфлорд, О.К.Тихомиров), мәселеге деген жаңа тәсілдерін дамытатын, білім жетіспеушілігін жоғары деңгейде қабылдайтын (П.Р.Атутов, Дж.Рензулли, Е.Торренс), ескіні қайта жаңарту мақсатында элементтерді қайта жаңарту немесе жаңасын құратын тұлға (С.А.Медник).

Қазіргі заманғы ғылымда шығармашылықты даму механизмі түрінде қарастыру ойы негізделген (С.С.Гольдентрихт, Т.В.Кудрявцев, Я.А. Пономарев, А.П.Тряпицына), тұлғаның даму сұрақтары, оның креативті білім алуда шығармашылық іске асырушылығы қарастырылды (М.М.Зиновкина, Е.П.Ильин, А.В.Морозов, В.Г.Рындак, А.В.Хуторской, Д.В.Чернилевский).

Тұлға бойындағы шығармашылық бастаманың дамуының теориялық және әдістемелік негіздері В.И.Андреева, В.И.Загвязинский, И.Г.Калошина, В.В.Краевской, Л.Ф.Спирин, С.Н.Чистяков жұмыстарында; мәселенің аксиологиялық аспектісі В.И.Геницинский, А.В.Киьяков, В.А.Сластенин жұмыстарында қарастырылған. Шығармашылық әлеуеттің кешенді құрылымдық-функционалды талдаудан бөлек, шығармашылық дамудың психологиялық-педагогикалық негіздері зерттелген болатын (В.И.Андреев, А.В.Брушлинский, И.С.Кон, И.Н.Семенов, С.Ю.Степанов); субъектті іс-қимыл және өнімді байланыс (А.А.Бодалев, Л.С.Выготский, А.Г.Ковалев, Б.Ф.Ломов); жасампаздықтың тұлғалық корреляты (Л.Б.Ермолаева-Томина, А.Н.Лук, Р.В.Рескин); шығармашылық әлеуеттің дамуы және коммуникативті құзыреттілік пен коммуникативті мәдениетті оқыту (Эд.Де Боно, М.С.Каган, Р. Крачфилд, А.М. Матюшкин, А.Л. Петровская, Е. Торранс, М. Уоллах); жасампаздық диагностикасы (Д.Б. Богоявленская, Дж. Гилфорд, Л.Б. Ермолаева-Томина, Е. Торранс, Н.Б. Шумакова, Е.И. Щебланова) [26].

Өз зерттеулерімізде біз шетелдік авторлардың жұмыстарында жарық көрген креативтіліктің, шығармашылық ойлаудың теориялық аспектілеріне сүйенген болатынбыз - Г.Ю. Айзенк, Ф.Баррон, Д. Векслер, М. Вертгеймер, Дж.Гилфорд, Х.Грубер, Р.Крачфилд, А. Маслоу, С. Медник, Р. Стенберг, Р.Е.Тафель, Е.Торранс, М. Уоллах, Дж.Хеслруд, Э.Шехтель; жасампаздық психологиясы мәселесі бойынша орыс ғалымдарының -

Д.Б.Богоявленская, Ч.К. Борисов, А.В. Брушлинский, М.С. Каган, А.Г. Ковалев, А.Н. Лук, А.М. Матюшкин, Я.А. Пономарев, И.Э. Стрелкова және т.б.

Қазақстанда креативтілік мәселесін зерттеумен айналысқан келесі ғалымдарды атап өтуге болады: Б.А. Оспанова, К.М. Нағымжанова, Ш.Т. Таубаева, Н.Н. Радченко, А.С. Досумова, Т.С. Нуркешова және т.б.

Зерттеу материалдары мен әдістері

Кезінде сирек кездесетін, тек ғылым мен өнер ғұламаларына тән деп саналған креативтілік, қазіргі жылдам өзгеретін заманда тұлғаның оқуы мен тұлға кәсіби өсуі үшін өмірлік маңыздылығы бар деп есептеледі. Қазіргі кезеңде, оқыту өмір бойы созылуы мүмкін, сондықтан жаңаша, креативті және дивергентті түрде ойлап үйрену қажет.

Креативтілік (латынша creatio - жаратылыс) - тұлғаның ерекше идеяларды тудыру, ерекше шешімдер табу, дәстүрлі ойлау схемаларынан бас тарту қабілеті. Креативтілікті зерттеу барысында теориялық та, практикалық та тұрғыдан белгілі бір нәтижелерге қол жеткізуге мүмкіндік берген үлкен және мазмұнды материал жинақталғанына қарамастан, креативтіліктің бірегей және нақты теориясы да, берілген қабілетті диагностикалайтын анықтамалары мен бәрімен қабылданатын тәсілдері де әлі күнге дейін жоқ.

К. Тейлордің пікірінше, XX ғасырдың 60-шы жылдары креативтіліктің көптеген анықтамасы берілген. Олар 6 түрге бөлінген:

- 1) гештальтистік, сол кездегі гештальтты бұзып, жаңасын құру мақсатында, креативті үрдісті сипаттау;
- 2) инновациялық, креативтілікті соңғы өнімнің жаңашылдығы бойынша бағалауға бағытталған;
- 3) эстетикалық немесе экспрессивті, тұлғаның өзін-өзі көрсетуіне бағытталған;
- 4) психоаналитикалық немесе динамикалық, креативтілікті байланыс терминдерімен сипаттайтын;
- 5) күрделі, креативті тапсырмаларды шешудің бірқатар үрдістері есебінен анықтайтын, бұл типке Дж. Гилфордтың креативтілікті дивергентті ойлау ретіндегі анықтамасы жатады;
- 6) жоғарыда аталып өткен ешбір типке түспеген, оған қоса өте бұлдыр анықтамалар [2, б. 99-126].

Креативтілік тар және кең мағынада қарастырылады. Тар мағынадағы креативтілік - дивергентті ойлау (нақтырақ айтқанда, дивергентті өнімділік үрдістері, Дж. Гилфорд бойынша), оның ерекшелігі болып бір объектке байланысты бір деңгейде дұрыс ойларды айтуға дайын болу. Кең мағынадағы креативтілік - шығармашылық зияткерлік қабілеттер, соның ішінде жаңа тәжірибе алу мүмкіндігі (Ф. Баррон), жаңа мәселелерді шешу кезінде ерекше идеяларды тудыру қабілеті (М. Валлах), кемшіліктер мен қайшылықтарды тану қабілеттері, сонымен қатар жағдайдың жеткіліксіз элементтеріне байланысты болжамдар тұжырымдау (Е. Торренс), стереотипті ойлау әдісінен бас тарту қабілеті (Дж. Гилфорд).

Заңшылдарға шетелдік психологтардың бұл мәселеге көзқарасын мойындау керек, олар креативтілік мәселесінде 4 аспектіні оқшаулап алған: креативті үрдіс (қабілеттілік түрінде), креативті өнім, креативті тұлға және креативті орта. Сонғысын шығармашылық өніміне деген талаптарды қалыптастыратын сала, құрылым, әлеуметтік контекст деп түсінеді.

Кеңінен пайдалануына қарамастан, креативтілік түсінігі біртекті анықтмаға ие емес. Креативтілік - жаңалықтар мен инновациялар негізі. Креативтілік екі қасиетті сипаттайды деп саналады: жаңашылдық және пайдалылық. Анықтамалар зерттеушілердің креативті тұлғаға, креативті үрдіске, креативті өнімге немесе креативті ортаға байланысты болуына

қарай ерекшеленеді, сонымен қатар зерттеушілердің теориялық болашағына байланысты. Түрлі парадигмаларға сәйкес креативтілік әр түрлі түсіндіріледі. Бұл:

- мәселе, шығармашылық шешімді талап етеді;
- үрдіс, мәселеден өнімге, оның сипаттамаларына, фазаларына апарады;
- өнім, креативтілікті көрсету;
- жасап шығарушының жеке қабілеттері, оның қасиеттері, мінез-құлқы және т.б. [3, б. 252-253].

Р. Симпсон креативтілікті адамның стереотипті ойлаудан бас тарту қабілеті ретінде қарастырады. Дж. Гилфордтың ойынша, шығармашылыққа деген қабілет көп қырлы және өзіне келесіні қосады: тәуекел ету қабілеті, дивергентті ойлау, ойлау икемділігі, ойлау жылдамдығы, бай қиял, бірегей емес заттарды қабылдау, жоғары эстетикалық құндылықтар, дамыған түйсік [4, б. 444-454].

Дж. Гилфорд өзінің келесі жұмыстарында ұқсастықтар және қайшылықтар тездігі, экрессивті тездік (сөз тіркестерін тез құру қабілеті), кенеттен икемділік (шығармашылық тұлғаның бір объект класынан екіншісіне жылдам ауысуы), бейімдік икемділігі (ерекшелік), аудиовизуалды икемділік (вербалды және визуалды түрде ойластырылған сұлбасын беру қабілеті) секілді қабілеттерді бөлек факторлар ретінде бөліп қамтыған [5, б. 433-457].

Креативтілік түсінігіне деген тәсілдеме Дж.Рензуллиде де сондай. Оның түсінігі бойынша, креативтілік тұлғаның өзін-өзі ұстау ерекшеліктері, мәселені шешуге қол жеткізу, мәселеге деген жаңа тәсілдемелер Креативтіліктің құрылымдық құрамдасына жатады:

- оғаштыққа қызығушылық;
- күмән үрдісі;
- жаңашылдық сезімі;
- ой өткірлігі;
- шығармашылық қиял;
- түйсік;
- сұлулық эстетикалық сезімі;
- тапқырлық;
- үйлестіктер ашу мүмкіндігі;
- пайымдау батылдығы және дербестігі;
- өзіне сын көзбен қараушылық;
- логикалық қаталдық;
- дәлелдердің түрлі нысандарын қолдану мүмкіндігі және т.б. [6, б. 53-92].

Креативтілік - жүйелі (көп деңгейлі, көп өлшемді) психикалық білім, оған тек зияткерлік әлеуеті ғана жатпайды, және уәжбен, эмоциямен, эстетикалық даму деңгейімен, экзистенциалды, коммуникативті параметрлермен, біліктілікпен және т.б. байланысты [7; 8, б. 298-311]. Байқағанымыздай, авторлар бір феномен туралы айтып отырғанымен, креативтілік анықтамасына жаңа өзгешеліктер қосып жатыр. Креативтілік туралы түрлі авторлардың түсінігі:

- шығармашылық қабілеті;
- зияткерлік шығармашылық;
- жаңа бір нәрсе, ерекше;
- қашық бірлестіктер ;
- біртұтас жүйені қайта құру ылымдау;
- ақпаратты ерекше кодтау;
- дивергентті ойлау;
- ішкі тұлғалық түсініспеушіліктер нәтижесі (немесе жоқтығы);
- бар білім шектерінен шығу;

- мәселен і жылдам шешуге мүмкіндік беретін, дәстүрлі емес ойлау және т.б. [9, б. 220-232; 10].

Шығармашылықты ақпаратты құрылымдық қайта өңдеу үрдісі және инновациялық, субъективті және объективті маңызды нәтижелерді құру арқылы, біз креативтілікті шығармашылықтың субъективті анықтаушысы, жүйелі (көп өлшемді, көп деңгейлі) психикалық білімі екенін анықтаймыз. Креативтілік адам өмірінің барлық салаларының (тануда, ойлауда, қарым-қатынаста, кәсіби қызметінде, өзін-өзі кемелдендіруде және т.б.) инновациялық түрлендіруінде байқалады, келесі деңгейлерде: тұлға (потенциал) - үрдіс - нәтиже. Шығармашылық үрдісі екі тең бағытталған беталыстан - жасампаздықтан және стереотиптерді құру мен жоюдан (қайта құру) тұратынын ескере отырып, жеке тұлғаның креативті жүріс-тұрысын «жасампаз қирату» ретінде қарастыруға болады.

Креативтілік феноменінде әлеуетті және ағымдағы нысаны болғандықтан, бұл түсініктің мағына өрісі шығармашылық әлеуеттен ауқымдырақ. Ағымдағы нысаны - іске асырылған (көрсетілген) креативтілік. Шығармашылық тұлға - өз креативтілігін инновациялық жетістіктерде іске асыратын тұлға. Шығармашылық қабілеттер (зияткерлік, эстетикалық, коммуникативті және т.б.) - креативтіліктің құрылымдық құрамдастары.

Қойылған зерттеушілік тапсырмаларын шешу және тұжырымдаманы растау үшін, біз тәжірибелік-эксперименттік жұмыс жүргіздік. Эксперимент 4 кезеңмен өткізілді:

1 кезең - констатациялық кезең - 7-8 сынып оқушыларымен креативтілік дамуы деңгейінің бірінші диагностикасы өткізілді;

2 кезең - қалыптастырушы кезең - 7-8 сынып оқушыларының ойлау креативтілігі көрсеткіштерін жоғарылатуға бағытталған психологиялық дамытатын жаттығулар кешенін жүргізу;

3 кезең - бақылау кезеңі - екінші диагностика мен психологиялық жұмыстардан соң, ойлау креативтілігі дамуы көрсеткіштерінің салыстырмалы талдауы өткізілді;

4 кезең - әдістемелік кезең - эксперименттің қорытындылары жасақталып, 7-8 сынып оқушыларына ойлау креативтілігін дамытуға арналған ұсыныстар дайындалды.

Эксперименттің констатациялық кезеңінде арнайы әдістемелер ретінде 4 валидті әдістеме таңдап алынды. Олар - С.Медниктің «Вербалды креативтілік тестісі» (RAT) (А.Н.Воронинаның бейімдеуімен), «Суретті аяқта» атты Е.Торранстың креативтілік тестісі, Дж.Брунердің «Ойлау түрін мен креативтілік деңгейін анықтау тестісі», Ф.Вильямстың «Дивергентті (шығармашылық) ойлаудың тестісі» (Е.Е.Туниктың бейімдеуімен).

Эксперименттің қалыптастыру кезеңінде, біз анықталған кезеңнің диагностикасы нәтижелерін есепке ала отырып, мектеп-гимназиясының 7-8 сынып оқушыларының ойлау креативтілігі дамуына бағытталған психологиялық тренингтер бағдарламасы құрылып, жүзеге асырылған болатын. Дамыту құралдары ретінде жаттығулар, тренингтер, өзін-өзі таныстыру, әңгімелесу, сұхбат әдісі қолданылды.

Бағдарламаның мақсаты - өз бойындағы креативтілікті ұғыну, қатысушылардың жаңа, стандартты емес (креативті) тапсырма шешімдерін табу қабілеттерін дамыту және топ ішінде коммуникативті байланыстарын қалыптастыру.

Бағдарлама міндеттері:

- ерекшелікті, икемділікті және ойлау тездігін дамыту;
- пайда болған ойларды дамытуды үйрету;
- вербалды креативтілікті дамыту;
- жетістіктерге деген мотивацияны жоғарылату.

Бағдарламаны жүзеге асыру барысында, келесі қағидалар қолданылды:

1. Белсенділік қағидасы. Тренингтік топ қатысушыларының белсенділігі ерекше сипатқа ие. Тренинг барысында, қатысушылар арнайы құрылған әрекеттерге тартылады.

Тренинг мақсаттарына сананың, әдістерді апробациялау мен жетілдіруде, мінез-құлық ерекшеліктерінің, жүргізуші ұсынған ойлардың ерекше тиімділігі болып барлық топ мүшелерінің белсенді қатысуына мүмкіндік береді.

2. Зерттеушілік (шығармашылық) позициясының қағидасы. Бұл қағиданың түпкі мағынасы - тренинг барысында, топ мүшелері ойлар мен заңдылықтарды ұғынып, анықтап, ашады, сонымен қатар, өзінің жеке ресурстарын, мүмкіндіктері мен ерекшеліктерін. Тренингтік топта креативті орта қалыптасады, оның негізгі сипаттамалары болып қиындық, анықсыздық, қабылдау, бағаламаушылық табылады.

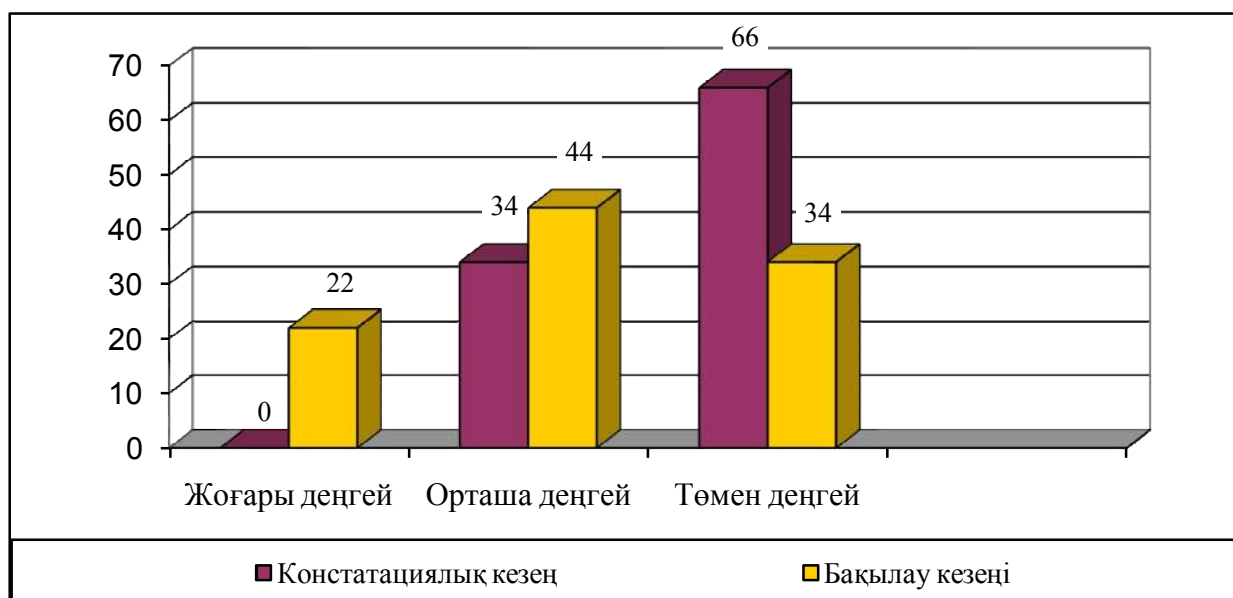
3. Тұрақты кері байланыс қағидасы. Топта тиімді тұрақты кері байланыс орнату үшін арнайы шарттар қалыптастыру қажет. Жүргізуші құратын және ұстап тұратын топтағы кері байланыс - тосыннан, өздігінен.

4. Серіктестік қарым-қатынас (субъект-субъектті) қағидасы. Бұл қағиданың жүзеге асырылуы, топ ішінде қатысушылардың қателіктерден қорықпай, тәжірибе жасауға мүмкіндік беретін, қауіпсіздік, сенімділік, ашықтық ауасын қалыптастырады.

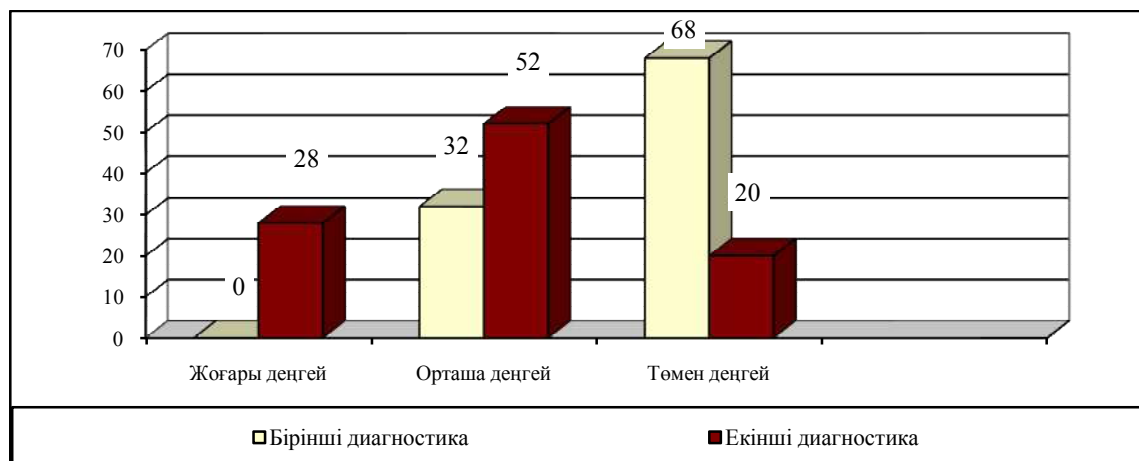
5. Ерікті қатысу қағидасы. Әр қатысушы өзінің бтолықтай тренингке немесе оның бөлек жаттығуларына қатысу жөнінде дербес шешім қабылдайды.

Эксперименттің қорытынды кезеңінде, екінші диагностика нәтижесінде, креативтілік ойлау деңгейінің динамикасы туралы мәліметтер алынды (1-4 суреттерде).

1-ші суретте берілген мәлімет бойынша, эксперименталды топта, вербалды креативтіліктің даму деңгейі көрсеткіштерінде бірқатар өзгерістер пайда болды. Осылайша, бақылау кезеңінде вербалды креативтіліктің жоғары даму деңгейін 22% оқушы көрсетіп отыр. Сонымен қатар, вербалды креативтіліктің дамудың төмен деңгейі сәйкес келетін оқушылар саны 66%-дан 34%-ға төмендеді. Эксперименттің бақылау кезеңінде, эксперименталды топтағы оқушылардың басым бөлігін немесе 66% - ойлаудың икемділік пен ерекшеліктерінің жеткілікті деңгейіне тән, ойлау барысындағы стереотиптілікке сүйенбеу, сөздік шығармашылығын байқататын, еркін толғану қабілеттеріне тән, ауызша сөйлеу алуандығы мен көрнекілігі, сонымен қатар, креативтіліктің одан да жоғары деңгейін ұғыну мен оған жетуге деген мотивациясы жоғары деп сипаттауға болады.

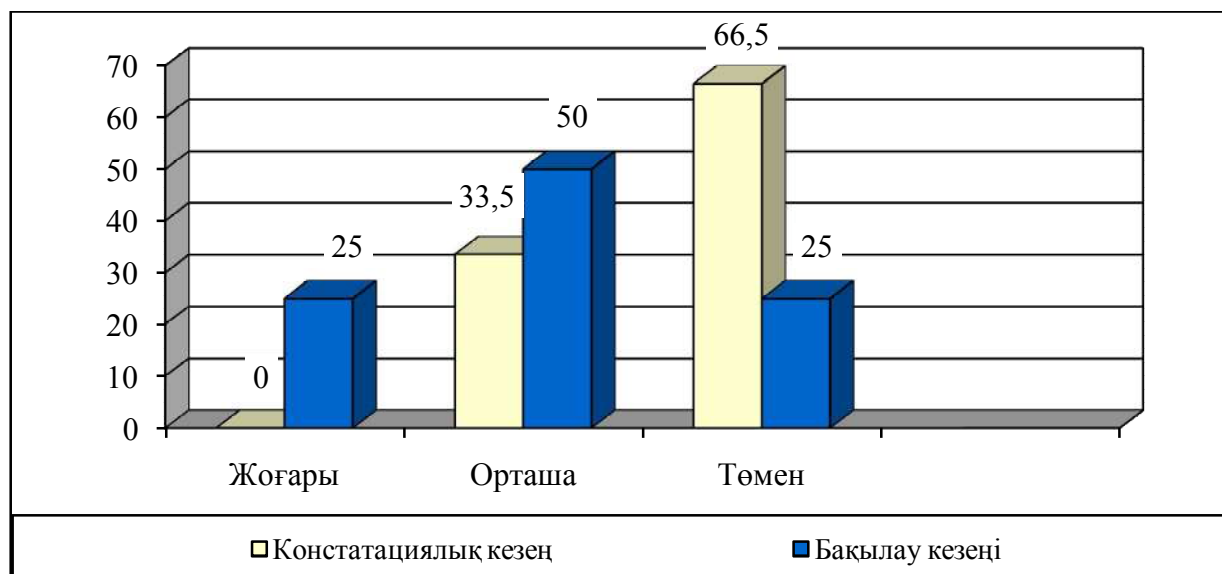
1- Сурет - С. Медниктің «Вербалды креативтілік тестісі» (RAT) негізінде мектеп-гимназиясының 7-8 сынып оқушыларының бірінші және екінші диагностикасының нәтижелері (%)

2 - Сурет - Е. Торранстың «Суретті аяқта» креативтілік тестісінің негізінде мектеп-гимназиясының 7-8 сынып оқушыларының бірінші және екінші диагностикасының нәтижелері (%)

2-ші сурет мәліметтерінен көріп тұрғандай, эксперименталды топ ішінде креативтілік көрсеткіші біршама өскен. Бұл, эксперименталдық топ оқушыларын басым бөлігін :

- ойлау икемділігі жеткілікті деңгейге жеткен (пластикалық, ақпараттанудың жеткілікті деңгейі, интеллектуалды әлеуеттің жаңа даму мүмкіндіктері, мотивацияның қалыптасуы);
- ойлау икемділігі жоғарлаған (жоғары интеллектуалды белсенділік, толғанулардағы тәуелсіздік, ерекше, шығармашылық және қызықты жауаптарға деген талпыныс);
- суреттің ұйымдастырылуы жеткілікті деңгейде жоғарылады және көрсеткіштері орташадан жоғары (шығармашылық және құрастырмалық қызметтің бастапқы негіздемелерінің жүзеге асырылды, іс-әрекеттердің тәртіптілігі мен ойластырушылығы пайда болды) деп сипаттауға болады.

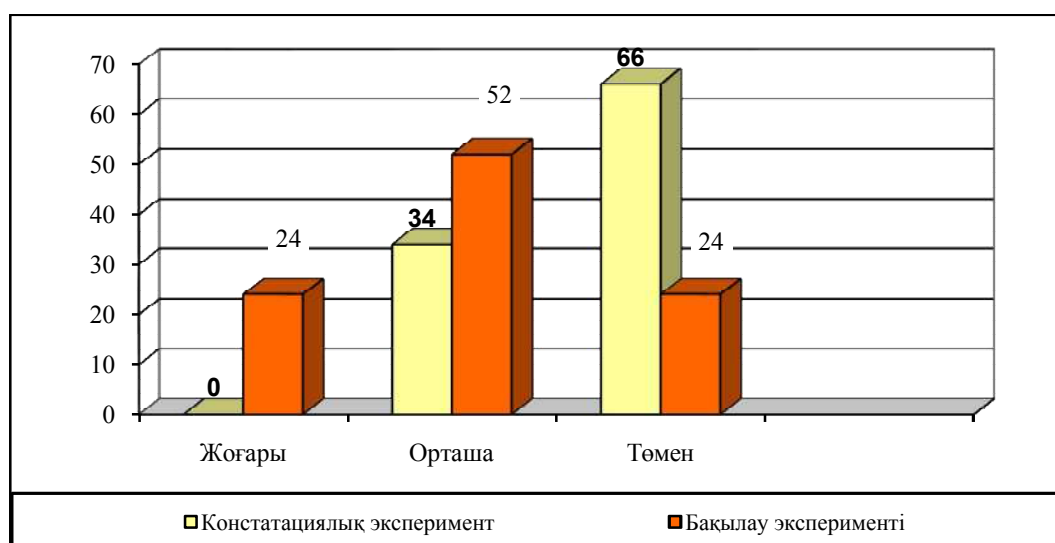

3- Сурет - Дж. Брунердің «Ойлау түрін мен креативтілік (шығармашылық қабілеттері) деңгейін анықтау тестісі» негізінде мектеп-гимназиясының 7-8 сынып оқушыларының бірінші және екінші диагностикалаудың нәтижелері (%)

3-ші суретке сәйкес көретініміз, бірінші диагностика кезінде мектеп-гимназиясының 7-8 сынып оқушыларында ойлаудың пәндік және белгілік типтерінің жиірек кездесуі, эксперименттің бақылау кезеңінде онша айқын емес. Сонымен қатар, белгілік және бейнелік ойлау қабілеттері деңгейі жоғары оқушылар пайда болды. Креативті ойлау дамуының төменгі деңгейі 66,5%-дан 25%-ға дейін төмендеді.

Эксперименттің бақылау кезеңінде, эксперименталды топ оқушылары қабылданған ақпаратты түрлендіру үрдісін тек заттық іс-әрекеттер, кезекпен орындалған операциялар, жаңа құрылымдар түрінде ұсынылған ережелер көмегімен емес, сонымен қатар, ақпараттарды ойланып-толғану нәтижесінде келген ойлар, заттан кеңістікте және уақыт аралығында жеңіл алыстатылатын жаңа ойлар мен идеяларды құрастыру, жаңа бейнелерді өмірге келтіру жолымен де жүзеге асырады. Бұл, эксперименталды топ оқушыларының 75%-да, ойлау креативтілігінің жалпы деңгейінің жоғарылау көрсеткіші болып табылады.

4-ші суреттен көрініп тұрғандай, ойлау шығармашылығының дамуының деңгейі, барлық топ бойынша алғанда (мұның алдыңғы әдістемелер бойынша да) орташа-жоғары болып табылады. Эксперименттік топтың қатысушылары, эксперименттің бақылау кезеңінде, мәселені түсінуге қатысты жеңіл қабылдағыш және өте сезімтал, синтезге қабілетті, толық бейнелер құру мақсатында жеткіліксіз детальдарды қайта жаңарту қабілеті бар, ойлау дивергенттілігі, ойлау тездігі (сөйлеу тездігі) бар болып сипатталады, және бұл қасиеттер жеткілікті жоғары деңгейге дейін өсті, әдетте бір-бірінен ажыратылған болып қабылданатын заттар мен құбылыстарды логикалық түрде байланыстыру қабілеттері жоғарылады, ерекшелік деңгейі (өзінің ерекше ойлау тәсілдерін ұсыну қабілеті) жеткілікті деңгейде дамыды.

4 - Сурет - Ф. Вильямстың «Дивергентті (шығармашылық) ойлаудың тестісі» негізінде мектеп-гимназиясының 7-8 сынып оқушыларының бірінші және екінші диагностикалаудың нәтижелері (%)

Қорытынды

Креативтіліктің даму мәселесі әр түрлі шетелдік және отандық ғалымдармен кеңінен зерттеледі. Креативтіліктің теориялық аспектілері көптеген шетелдік авторлармен қарастырылады (Г.Ю.Айзенк, Ф.Баррон, Д.Векслер, М.Вертгеймер, Дж.Гилфорд, Х.Грубер, Р.Крачфилд, А.Маслоу, С.Медник, Р.Стенберг, Р.Е.Тафель, Е.Торранс, М.Уоллах, Дж.Хеслруд, Э.Шехтель). Шығармашылық әлеуеттің кешенді құрылымдық-функционалды

талдауынан басқа, шығармашылықтың, дамудың психологиялық-педагогикалық негіздері зерттелген (В.И.Андреев, А.В.Брушлинский, И.С.Кон, И.Н.Семенов, С.Ю.Степанов); субъект-субъекттік қарым-қатынас пен өнімді қатынас (А.А.Бодалев, Л.С.Выготский, А.Г.Ковалев, Б.Ф.Ломов); креативтіліктің тұлғалық ұқсастықтары (Л.Б.Ермолаева-Томина, А.Н.Лук, Р.В.Рескин); шығармашылық әлеуеттің дамуы мен коммуникативті біліктілік пен коммуникативті мәдениеттің дамуы (Э. де Боно, М.С.Каган , Р.Крачфилд, А.М.Матюшкин, А.Л.Петровская, Е.Торранс, М.Уоллах); креативтілік диагностикасы (Д.Б.Богоявленская, Дж.Гилфорд, Л.Б.Ермолаева-Томина, Е.Торранс, Н.Б.Шумакова, Е.И.Щебланова).

«Креативтілік» сөзінің анықтамасы әр түрлі екеніне қарамастан, олар екі басты талаптарға жауап береді - жаңашылдық пен орындылық. Шығармашылықты зерттеген шетелдіктердің тәжірибесін ортақтай келе, креативтілік әр түрлі мүмкіндіктердің жинағы ретінде қарастырылады және оның келесі көрсеткіштерін ажыратады:

- 1) тәжірибеге дайын болу - жаңа мәселелерге деген сезімталдық;
- 2) санаттау ендігі - біріктірулер қашықтығы, біріктіру қатарының ендігі;
- 3) ойлау тездігі - бір санаттан екінші санатқа жылдам ауысу мүмкіндігі, бір шешу тәсілінен екіншісіне;
- 4) ойлау ерекшелігі - дербестік, төтендік, шешімнің тапқырлығы.

Біз креативтілікті шығармашылықтың субъективті детерминантасы, жүйелі (көп өлшемді, көп деңгейлі) психологиялық білімі ретінде анықтаймыз. Креативтілік адам өмірінің барлық салаларының (тануда, ойлауда, қарым-қатынаста, кәсіби қызметінде, өзін-өзі кемелдендіруде және т.б.) инновациялық түрлендіруінде байқалады, келесі деңгейлерде: тұлға (потенциал) - үрдіс - нәтиже. Шығармашылық үрдісі екі тең бағытталған беталыстан - жасампаздықтан және стереотиптерді құру мен жоюдан (қайта құру) тұратынын ескере отырып, жеке тұлғаның креативті жүріс-тұрысын «жасампаз қирату» ретінде қарастыруға болады.

Біздің ойымызша, «креативтілік» сөзінің анықтамасы «шығармашылық әлеует» сөзінің анықтамасынан кең мағыналы болып келеді, себебі креативтілік феномені әлеуетті және өзекті пішінге ие. Креативтілік феноменінде әлеуетті және ағымдағы нысаны болғандықтан, бұл түсініктің мағына өрісі шығармашылық әлеуеттен ауқымдырақ. Ағымдағы нысаны - іске асырылған (көрсетілген) креативтілік. Шығармашылық тұлға - өз креативтілігін инновациялық жетістіктерде іске асыратын тұлға. Шығармашылық қабілеттер (зияткерлік, эстетикалық, коммуникативті және т.б.) - креативтіліктің құрылымдық құрамдастары.

Біз креативтілік дамуының 6 көрсеткішін ұстанамыз:

- мәселені анықтау мен оны шешу мүмкіндігі;
- «ойлау тездігі» (бірлік уақыт ішінде пайда болатын ойлар саны);
- ерекшелік (ортақ қабылданған көзқарастардан айырмашылығы бар, ойларды тудыру қабілеті);
- икемділігі - әр түрлі ойларды өндіру қабілеті;
- мәліметтерді қоса отырып, объекті жетілдіру қабілеті;
- мәселелерді шешу қабілеті, яғни, саралау мен синтез қабілеті.

Мектеп-гимназия оқушыларында креативтілік дамуының негізгі критерийлері деп келесіні санаймыз:

- жаңа тәжірибеге дайын болу;
- шығармашылық әлеуеттің өсуі;
- зейін қою қабілеті;
- эмпатия;
- оқыту үрдісіне деген қызығушылық.

Мектеп-гимназия оқушыларында ойлау креативтіліктің дамыту бойынша өткізілетін психологиялық жұмыстар ретінде, біз ерекшелік, икемділік пен ойлау тездігінің дамуына бағытталған психологиялық тренингтер мен жаттығуларды қолдану тиімді деп еспетейміз.

ӘДЕБИЕТ

- [1] Нагымжанова К.М. Формирование креативного стиля мышления будущих педагогов в образовательной среде высшего учебного заведения / К.М.Нагымжанова, Ш.Т.Таубаева // Вестник АПН Казахстана. - 2015. - №4. - Б. 57-64.
- [2] Taylor C.W. Various approaches to and definitions of creativity / C.W.Taylor, R.Sternberg, T.Tardif. - Cambridge: Cambridge University Press, 1988. - P. 99-126.
- [3] Фор М.В. Динамика интеллекта и креативности в период взрослости/ Научно-практическая конференция «Ананьевские чтения». - СПб., 2007. - Б. 252-253.
- [4] Guilford J.P. Creativity / J.P. Guilford // American Psychologist. - 1950. - №5. - P. 444-454.
- [5] Guilford J.P. . The nature of human intelligence / J.P. Guilford. - N.Y., 1967. - 538 p .
- [6] Renzulli J.S. The tree-ring conception of giftedness: A developmental model for creative productivity / J.S. Renzulli, R.I. Sternberg, J.E. Davidson. - Cambridge: Cambridge University Press, 1986. - P. 53-92.
- [7] Amabile T.M. The social psychology of creativity / T.M.Amabile. - New York: Springer, 1983. - 390 p .
- [8] Torrance E.P. Creativity and futurism in education: Retooling / E.P.Torrance // Education. - 1980 (b). - V. 100. - P. 298-311.
- [9] Mednick S.A. The associative basis of the creative process / S.A.Mednick // Psychological Review. - 1962. - V. 69. - № 2. - P. 220-232.
- [10] Гейвин Х. Когнитивная психология / Х.Гейвин . - СПб., 2013. - 256 б.

REFERENCES

- [1] Nagymzhanova, K.M. & Taubaeva, Sh.T. (2015). Formirovanie kreativnogo stilya myshleniya budushchih pedagogov v obrazovatel'noj srede vysshego uchebnogo zavedeniya [Formation of a creative style of thinking of future teachers in the educational environment of a higher educational institution]. Vestnik APN Kazakhstan - Bulletin of the APS of Kazakhstan, 4, 57-64 [in Russian].
- [2] Taylor, C.W., Sternberg, R. & Tardif, T. (1988). Various approaches to and definitions of creativity. Cambridge: Cambridge University Press [in English].
- [3] For, M.V. (2007) Dinamika intellekta i kreativnosti v period vzroslosti [The dynamics of intelligence and creativity in the period of maturity]. Nauchno-prakticheskaya konferenciya «Anan'evskie chteniya» - Scientific and practical conference «Ananiev Readings» (p p . 252-253). Saint-Petersburg [in Russian].
- [4] Guilford, J.P. (1950). Creativity. American Psychologist, 5, 444-454 [in English].
- [5] Guilford, J.P. . (1967). The nature of human intelligence. N.Y. [in English].
- [6] Renzulli, J.S., Sternberg, R.I., & Davidson J.E. (1986) The tree-ring conception of giftedness: A developmental model for creative productivity. Cambridge: Cambridge University Press [in English].
- [7] Amabile, T.M. (1983). The social psychology of creativity. New York: Springer [in English].
- [8] Torrance, E.P. (1980). Creativity and futurism in education: Retooling. Education, Vol. 100, 298-311. [in English].
- [9] Mednick, S.A. (1962). The associative basis of the creative process. Psychological Review, V. 69, 2, 220-232 [in English].
- [10] Gejvin, H. (2013). Kognitivnaya psihologiya [Cognitive Psychology]. Saint-Petersburg [in Russian].

Иргалиев А.С., Нұрбекқызы Г.

РАЗВИТИЕ КРЕАТИВНОГО МЫШЛЕНИЯ ПОДРОСТКОВ В УСЛОВИЯХ ШКОЛЫ-ГИМНАЗИИ

Аннотация. В статье рассмотрены научно-методологические основы проблемы развития креативного мышления на основе творчества, механизмы развития креативности в науке, творческая реализация личности в получении креативных знаний, развитие творческой инициативы в личности, мнения зарубежных ученых о креативности (Дж.Гилфорд, К.Тейлор, Дж.Рензулли и др.), различные определения креативности (гештальтистское; инновационное, креативное; эстетическое или экспрессивное; психоаналитическое или динамическое). Креативность определяется как субъективный детерминант творчества, системное психическое образование, творческая личность - личность, реализующая свою креативность в инновационных достижениях, а творческие способности (интеллектуальные, эстетические, коммуникативные и др.) как структурные составляющие креативности. В статье приведен анализ результатов психологической диагностики («Тест вербальной креативности», тест креативности Е.Торранса, «Тест на определение уровня креативности» Дж.Брунера, «Тест дивергентности мышления» Ф.Вильямса), анализируется краткое содержание программы психологических тренингов, направленных на развитие креативности мышления у учащихся школы-гимназии.

Ключевые слова: креативность; творчество; интеллект; инновационное разнообразие; креативность; креативный процесс; креативный продукт; креативная личность; креативная среда; дивергентное мышление; стереотипное мышление; скорость мышления; самостоятельность мышления.

Irgaliyev Assylbek, Nurbekkyzy Gauhar

DEVELOPMENT OF CREATIVE THINKING OF TEENAGERS IN THE CONDITIONS OF A SCHOOL-GYMNASIUM

Annotation. The article considers the scientific and methodological foundations of the problem of developing creative thinking based on creativity, the mechanisms of creativity development in science, the creative realization of the individual in obtaining creative knowledge, the development of creative initiative in the individual, the opinions of foreign scientists about creativity (J. Gilford, K. Taylor, J. Renzulli, etc.), various definitions of creativity (gestaltic; innovative, creative; aesthetic or expressive; psychoanalytic or dynamic).

Creativity is defined as a subjective determinant of creativity, systemic mental education, creative personality-a person who realizes his creativity in innovative achievements, and creative abilities (intellectual, aesthetic, communicative, etc.) as structural components of creativity. The article analyzes the results of psychological diagnostics («Test of verbal creativity», test of creativity by E. Torrance, «Test for determining the level of creativity» by J. Bruner, «Test of divergence of thinking» by F. Williams), analyzes the summary of the program of psychological trainings aimed at developing creative thinking in high school students.

Keywords: creativity; creativity; intelligence; innovative diversity; creativity; creative process; creative product; creative personality; creative environment; divergent thinking; stereotypical thinking; speed of thinking; independent thinking.

ӘОЖ 796.83

ҒТАХР 77.29.10

DOI 10.37238/1680-0761.2021.81(1).9

Байтлесова Н. Қ., Тлебалиев А. А.*М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, Орал, Қазақстан***E-mail:** Asiljan.t.a@mail.ru**ЖАСӨСПІРІМ БОКСШЫЛАРДЫҢ ҚУАТТЫЛЫҚ ЖӘНЕ ЖЫЛДАМДЫҚ
ҚАБІЛЕТІН ДАМУҒА БАҒЫТТАЛҒАН ӘДІС-ТӘСІЛДЕР**

Аңдатпа. Мақалада жасөспірім боксшылардың жылдамдық қабілетін дамытуға арналған әдіс тәсілдер көрсетіледі. Спортшыларға жоғары қуаттылықты дамытудың жолдары қандай жағдайда жүзеге асырылатындығы жөнінде айтылады. Боксшының арнайы жылдамдығы реакцияның латентті уақыты, жоғары қарқында бір соққы орындау уақыты көрініс табады. Арнайы күш қолдану арқылы жекпе жекте бұлшық еттің қатаюы азайса нәтижені бағалауға болады. Жасөспірім боксшыларды жалпы күш дайындығы әдістер ішінде оқу жаттықтыру процесінде металл таяқшаны кеудеден итеру қолданылады (салмағы 5-10 кг). Отырып тұру жаттығуларынан кейін аяқты түзеу мен тіректен тартылу жылдам жүзеге асады. Аяқ пен қолды түзеу уақыты баспен тік соққы жасау уақытқа сай болуы керек. Күш дайындығының құралы мен әдісін таңдауда динамикалық сәйкестілік принципін басшылыққа алу керек. Бұл процесстер спортшыларды күш дайындығында жаттықтыру жаттығуларын, кинематикалық және динамикалық құрылымына сәйкес жаттығулар таңдау керек.

Кілт сөздер: жылдамдық реакциясы; жаттықтыру процессі; аралық координациялар; қимылдар сериясы; динамикалық күш; реактивті қабілет.

Кіріспе

Боксшының арнайы жылдамдығы реакцияның латентті уақыты, жоғары қарқында бір соққы орындау уақыты көрініс табады. Арнайы күш қолдану арқылы жекпе жекте бұлшық еттің қатаюы азайса нәтижені бағалауға болады.

Спортшыларда жоғары қуаттылықты екі жол арқылы жүзеге асыруға болады:

а) бұлшық ет массасын ұлғайту;

б) бұлшық ет іші мен бұлшық ет арасы координациясын жетілдіру есебінен.

Қуаттылық бұлшық ет массасы бой өсімімен қатар ұлғайса ұзақ сақталса, бұлшық ет массасы ұлғаймаса күш жылдам жоғалады. Егер спортшы бұлшық ет қатаюын талап ететін жаттығуларды жүйелі түрде қолданбаса бұлшық ет күш төмендей береді.

Жасөспірім боксшыларды жалпы күш дайындығы әдістер ішінде оқу жаттықтыру процесінде металл таяқшаны кеудеден итеру қолданылады (салмағы 5-10 кг). Отырып тұру жаттығуларынан кейін аяқты түзеу мен тіректен тартылу жылдам жүзеге асады. Аяқ пен қолды түзеу уақыты баспен тік соққы жасау уақытқа сай болуы керек [1].

Боксшыларда бұлшық ет аралық координацияларды жақсартудың жалпы дайындық құралы ядро лақтыру мен соққы техникасын сақтай отырып тас лақтыру болып табылады (салмағы 3-5 кг).

Аталған жаттығулар 8-15 есе сериямен орындалады, осыдан кейін 10-15 секунд ішінде жедел қарқынмен тартылыссыз соққы қимылдары орындалады, осыдан кейін босаңсуға арналған жаттығулар мен бұлшық еттің қайта қалыпқа келуіне дейін бұлшық еттің уқалау жаттығулары жасалады. Бір сабақта 5 серияға дейін әрбір жаттығу жасалады.

Жылдам күшті жетілдіру үшін сыртқы тартылыс жаттығулары қолданылады. Қол үшін 200 ден 500 г дейін, аяқ үшін - 1,5 кг жаттығулар қолданылады. Қимыл сериясын және қимыл жаттығуларын аяқ астынан орындауға айрықша назар аудару керек.

Жалпы дамытушылық жаттығулары арасында теннис добы мен тасты алысқа лақтыру, нысанаға дәл тигізу жаттығулары ұсынылады.

Бұлшық еттің жарылыс күшке қабілетін көрсетудің айрықша формасы жүйке бұлшық ет аппаратының реактивті қабілеті болып табылады. Ол бұлшық еттің басым режимінен қалыс қалған режиміне ауысу қимылында көрініс табады. Бұлшық еттің механикалық созылуынан кейін жедел қысқаруы жүзеге асып, динамикалық күш қатар көрініс табады.

Бокста белгілі бір үйлесім қол, аяқ, дененің қимылының соққы күшінің ұлғабында үлкен рөл атқарады.

Боксшының соққы қимылы мынадай келісім элементтерінен тұрады:

- а) аяқтың бүгілу қимылы;
- б) дененің бұрылуы;
- в) қолдың қимылы.

Күш дайындығының құралы мен әдісін таңдауда динамикалық сәйкестілік принципін басшылыққа алу керек. Бұл процесстер спортшыларды күш дайындығында жаттықтыру жаттығуларын, кинематикалық және динамикалық құрылымына сәйкес жаттығулар таңдау керек [2].

Динамикалық сәйкестілік принципін сақтау – боксшыларға қажетті бұлшық етті жаттықтыруда дамыту керек.

Зерттеу материалдары мен әдістері

Боксшыға керекті күш – жылдам әрі жарылыс күші болып табылады. Бұл күштің түрлерінің дамуы боксшылардың динамикалық сәйкестілік принциптерінің талаптарына жауап беретін жаттығуларын келесі әдістерді қолдануына ықпал етеді:

- 1) динамикалық күш әдісі (жоғары жылдамдықпен салмақ тартылысын ауыстыру бойынша жаттығулар);
- 2) соққы әдісі (бұлшық етті снаряд немесе спортшының денесінің кинетикалық энергиясын жұмсау арқылы күшейту).

Бұлшық ет топтарының жылдам және жарылыс күштерін тәрбиелеу үшін жаттығулары қатары дайындалады. Келесі жаттығулар тәжірибеде қолданылатын және бокста күш дайындығының әдісінің талаптарына сәйкес болады.

Аяқтың бүгілуі мен жазылуы.

- 1) Секіргішпен жұмыс.
- 2) Жедел жоғары секіру.
- 3) Алға жедел секіру сериясы.

Бұл жаттығулар соққы әдісімен аяқ бұлшық етінің жарылыс күшінің дамуына ықпал етеді. Олардың әрқайсысында қосымша тартылыс қолдану қарастырылады. Тартылыс салмағы мен тапсырманы орындау уақыты айналысушылардың күштілік мүмкіндіктерімен реттеледі. Жылдамдықтың төмендеуінің бірінші белгісіне дейін жаттығуды жалғастыруға болады. 2 және 3 тапсырмаларда жерге отырған уақытта және секірген уақытта аяқтың жұмысының әртүрлі үйлесімі мүмкін. Сол аяқпен бір секіріс, екінші жаттығу екі аяқпен тартыла секіру.

- 4) Аяқпен әртүрлі снарядтарды лақтыру немесе қозғау.
- 5) Аз амплитудалы отыру 20-30 % дейін салмақпен тартылу арқылы.

Бұл жаттығулар динамикалық күш әдісінің аяқ бұлшық еттерінің жылдам күшін дамытуда қолданылады. Жаттығуда снаряд ретінде ядро, үрмелі доптар, тастар

қолданылады. Жаттығулар аяқтың жазылуы мен дененің бұрылуы, қолдың жазылуы есебінен орындалуы керек.

Бұл жаттығулардың әрқайсысын орындау барысында оның жылдамдығының төмендеуі байқалады.

Денені бұруды жүзеге асыратын бұлшық еттер.

6) Инерция сәтін уақыттағы жаттығулар.

Ол жаттығулар мысалы иыққа таяқша қою арқылы дененің бұрылуы. Нүктелер арасында ара қашықтық инерция көлемін айқындайды, ара қашықтық үлкен болса инерция уақыты да үлкен болады.

7) Эспандер қарсылығын бағындыру жаттығулары.

Екі жаттығу да жылдамдық жоғары болған уақытқа дейін орындалады. Жылдамдық төмендеген уақытта (индикатор болып табылатын дененің бұрылу жиілігін азайту) бұл жұмысты тоқтату керек болады.

Денені бүгетін және жазатын бұлшық еттер, және олардың антагонистері.

8) Азамплитудалы еңкею мен дененің бүгілуі 10-15 % дейінгі тартылыс күшінің сақталуы.

Иық белдеуі мен қол бұлшық еттері.

Бұл бағыттағы жасөспірім боксшылардың күш дайындығының жаттығулары айрықша сақтықпен таңдау керек. Бұлшық ет топтары боксшы соққысының соңғы фазасы болып табылады. Жаттығуда жүйелі түрде қолданса, тартылысты жоғары қолданса, жаттығуларды ұзақ қолданса, бұлшық еттің қысқарылымының жылдамдығының төмендеуіне әкеледі және айналысушының соққысының баяндауына әкеледі. Сондықтан, динамикалық сәйкестік принципі сақталуы маңызды.

Иық белдеуі мен қолдың бұлшық еттерінің күш дайындығының әдісі динамикалық күш барысында спортшының өз салмағының 0,5-1 % салмақтан көп емес тартылыс қолдану керек.

Жаттығулар бұл уақытта соққылар немесе қимылдар болып табылады. Тартылулар гантелдер, тастар болады.

9) Гантелмен жасалатын жаттығулар.

10) Алынатын жүктер арқылы жасалатын жаттығулар.

Тәжірибеде боксшының салмағынан 0,5-1 пайыз шамасында тартылу салмағын айқындау керек. Сондықтан жеңіл тартылыс қолдану ұсынылады, бастапқы тартылыс орындалатын қимылдың жылдамдығын төмендету керек. Бұл салмақтың кемшілігі жұмыстың ұзақтығы мен қарқындылығын қалыпқа келтіру болады.

11) Таспен жасалатын жаттығулар (жаттықтыруда).

12) Үрмелі доппен жасалатын жаттығулар.

1-3 кг салмақтағы үрмелі доптармен жасалатын жаттығулар айрықша назар аудартады. Жаттығуларда боксшы жоғары күшпен және жылдамдықпен үрмелі доппен жасалатын тек қимыл ғана емес, сонымен бірге тік соққы жасалады (динамикалық күш әдісі), бұлшық етте қарсыластың лақтырған снарядтың кинетикалық энергиясын сақтайды [3].

Зерттеу нәтижелері

Әдістемелік ұсыныстар.

1. Күштілік дайындығының жаттығуларын таңдауда жаңадан бокспен айналысушылар динамикалық сәйкестік принципін ұстану керек.

Жасөспірім спортшының күштілік дайындығы оның ағзасына жан жақты әсер етуі мүмкін деген пікір бар. Жас адамның бұлшық ет аппаратының қабілетін жетілдіру керек. Осындай жан жақты күшті жүктеме бұлшық ет қызметінің ерекшелігінде боксшылар үшін екінші дәрежелі гипертрофия пайда болуы мүмкін. Сондықтан жасөспірім боксшылардың

күштілік дайындығында бокстан бас тартуға болмайды: боксшының күштілік қабілеті жылдам қимыл барысында көрініс табуы керек (бұл белгілі бір дәрежеде бұлшық ет топтарының кейбір гипертрофиясына ықпал етеді, жаттықтыру барысында тартылыс көлемінен артпауы керек) арнайы бокс әдістері (бұлшық еттің боксшыға керекті жаттығуларының тартылуы).

2. Жасөспірім боксшылардың күш дайындығы 13-17 жас аралығында тиімді болады.

Бұл адамның күш қабілетінің сынамалы кезеңі жылдам және жарылыс қимылында көрініс табады.

3. Күштілік дайындығы барысында спортшы жаттықтыру сабағының негізгі бөлігінде жүзеге асыру керек.

Бұлшық ет күші мынаған байланысты:

а) физиологиялық кереғарлық пен бұлшық еттің жағдайына;

б) орталық жүйке жүйесінің қызметіне байланысты. Сондықтан, күштілік жаттығулары орталық жүйке жүйесінің тыныш жағдайына байланысты, сонда бұлшық ет күшінің өсіміне ықпал ететін жүйке координациялық жетілуі жүзеге асады. Сабақ соңында күш жүктемесін қолдану тиімділігі азаяды.

Осыған байланысты тағы бір ұсыныс: интервалды әдіспен күш жаттығуларын орындаған уақытта толық қайта қалыпқа келтіруге дейін қайталаулар арасында демалыс міндетті. Сабақ тығыздығы жұмыссыздық интервалына байланысты төмендемеу үшін әртүрлі бұлшық ет топтарына жүктемелерді ауыстыру олардың арасында 1-1,5 минутты демалыс арқылы жүргізілуі керек [4].

4. Жасөспірім боксшының күш дайындығы 15-20 минутты сабаққа арналады. Күш жүктемесін ауыстыру бағыты мен әдісі дұрыс бағытталса тиімділігі жоғары болады [5].

Қорытынды

Жаттығуларды орындаған уақытта айналысушылардың тіректен итеру мен жоғары қарқынмен секіруге назарын аударуға тиіс. Соққы әдісінің арнайы варианты сол және оң қапталмен секіру, негізгі бокстық тірек жағдайында отыру (дененің 60-80 % салмағы атқа қойған аяқта болады). Отырғаннан кейін артқа қойған аяқтың бүгілуін тез орындау керек және артта ұстаған қолдың тік соққысын жасау керек. Қимыл ассиметриясын тегістеу үшін және атлеттің техникалық мүмкіндігін кеңейту үшін сол жаққа және оң жаққа тірекке отырып аталмыш жаттығуды орындау керек.

ӘДЕБИЕТ

- [1] Ланда Б.Х. Методика комплексной оценки физического развития и физической подготовленности / Б.Х.Ланда. – М.: Физическая культура и спорт, 2004. – 234с.
- [2] Зациорский В.М. Теоретические и метрологические основы отбора в спорте / В.М.Зациорский Учебное пособие для слушателей УСО и ВВП / ГЦОЛИФК – М. 2005. – 41с.
- [3] Матвеев Л.П. Основы общей теории спорта и системы подготовки спортсменов / Л.П. Матвеев. – Киев: Олимпийская литература, 1999. – 318 с.
- [4] Платонов В.Н. Выносливость спортсмена и методика ее совершенствования. Ч. 1: учеб.-метод. пособие / В.Н. Платонов, М.М.Булатова. Киев.: КГИФК, 1992. - 51 с.
- [5] Никифоров Ю.Б. Построение и планирование тренировки в боксе / Ю.Б.Никифоров, И.Б.Викторов - М.: Физкультура и спорт, 1978. – 146 с.

REFERENCES

- [1] Landa, B.H. (2004). Metodika kompleksnoj ocenki fizicheskogo razvitiya i fizicheskoy podgotovlennosti [Methods of complex assessment of physical development and physical fitness]. – М.: Fizicheskaya kul'tura i sport [in Russian].
- [2] Zatsiorsky, V. (2005). Teoreticheskie i metrologicheskie osnovy otbora v sporte [Theoretical and metrological bases of selection in sports]. Uchebnoe posobie dlya slushatelej USO i VNP / GCOLIFK - Textbook for students of USO and GNP / GTSOLIFK-M. [in Russian].

[3] Matveev L.P. (1999). Osnovy obshchej teorii sporta i sistemy podgotovki sportsmenov [Fundamentals of the general theory of sports and the system of training athletes]. – Kiev: Olimpijskaya literatura [in Russian].

[4] Platonov, V. N. (1992). Vynoslivost' sportsmena i metodika ee sovershenstvovaniya [Endurance of the athlete and the methodology of its improvement]. CH.1: ucheb.-metod. posobie - Ch. 1: textbook.-method. manual. Kiev.: KGIFK [in Russian].

[5] Nikiforov, YU.B. (1978). Postroenie i planirovanie trenirovki v bokse [Construction and planning of training in boxing]. Fizkul'tura i sport - Physical Culture and Sport, - M. [in Russian].

Байтлесова Н. К., Тлебалиев А. А.

МЕТОДЫ И ПРИЕМЫ, НАПРАВЛЕННЫЕ НА РАЗВИТИЕ СИЛОВЫХ И СКОРОСТНЫХ СПОСОБНОСТЕЙ ЮНЫХ БОКСЕРОВ

Аннотация. В статье будет показана методика, предназначенная для развития скоростных способностей юных боксеров. Спортсменам расскажут, в каких условиях реализуются пути развития высокой мощности. Специальная скорость боксера выражается в латентном времени реакции, время выполнения одного удара в высоком темпе. Оценить результат можно, если в бою с применением специальной силы снижается мышечная напряженность. Общая силовая подготовка боксеров-подростков в процессе учебной тренировки используется отжимание металлической палочки от груди (вес 5-10 кг). После упражнений с сидя быстро осуществляется выпрямление ног и подтягивание на перекладине. Время выпрямления ног и рук должно соответствовать времени выполнения вертикального удара головой. При выборе средства и метода силовой подготовки следует руководствоваться принципом динамической идентичности. Эти процессы должны включать в себя тренировочные упражнения в силовой подготовке спортсменов, подбор упражнений в соответствии с их кинематической и динамической структурой.

Ключевые слова: скоростная реакция; тренировочный процесс; промежуточные координаты; серия жестов; динамическая сила; реактивная способность.

Baytelesova Nursulu, Tlebayev Asilzhan

METHODS AND TECHNIQUES AIMED AT THE DEVELOPMENT OF POWER AND SPEED ABILITIES OF YOUNG BOXERS

Annotation. The article will show a technique designed to develop the speed abilities of young boxers. Athletes will be told in what conditions ways of development of high power are realized. The special speed of a boxer is expressed in latent reaction time, the time to perform a single punch at a high pace. You can evaluate the result if the muscle tension is reduced in combat with the use of special force. General strength training of teenage boxers in the course of training, a push-up of a metal stick from the chest (weight 5-10 kg) is used. After the sitting exercises, the legs are quickly straightened and pulled up on the crossbar. The time of straightening the legs and arms should correspond to the time of performing a vertical headbutt. When choosing a means and method of strength training, you should be guided by the principle of dynamic identity. These processes should include training exercises in the strength training of athletes, the selection of exercises in accordance with their kinematic and dynamic structure.

Keywords: rapid reaction; training process; intermediate coordinates; series of gestures; dynamic force; reactivity.

ӘОЖ 377.5.02

ГТАХР 14.07.09; 06.81.23

DOI 10.37238/1680-0761.2021.81(1).10

¹Кульбаева Б.С., ²Есенғұлова М.Н.¹Баишев университеті, Ақтөбе, Қазақстан²Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе, Қазақстан

E-mail: Kulbaeva_1972@mail.ru, ms.miko77@mail.ru

ҚАШЫҚТЫҚТАН ОҚЫТУ ЖАҒДАЙЫНДА БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ КӨРКЕМ ЖАЗУ ДАҒДЫЛАРЫН ЖЕТІЛДІРУ

Аңдатпа. Мақалада қазіргі таңдағы пандемия кезіндегі қашықтықтан оқыту жағдайында бастауыш сынып оқушыларының көркем жазу дағдыларын қалыптастыру мүмкіндіктерін арттыру туралы идея алынған. Жазу жұмысы – бастауыш сыныптағы жалпы, оқу процесіндегі аса маңызды салаларының бірі, ол үздіксіз әрі ырғақпен жазу жаттығуларын орындап отыруды, көркем жазуға баулу барысында жүйелі жұмыс істеуді қажет етеді. Сонымен қатар, мақалада мектептерде жаңартылған білім мазмұнына көшу және пандемия жағдайындағы қашықтықтан оқыту жүйесіне ауысу бастауыш сынып оқушыларының көркем жазу дағдыларын қалыптастыру мәселесінің қажеттілігін және оның өзектілігі айтылған. Бастауыш сыныпта жазу дағдысын қалыптастыру барысында баланың жас ерекшелігін ескеру негізінде әдістемелерді оқыту жолдары көрсетілген және жазуға үйрету процесі баланың психологиялық, физиологиялық дамуына және сенсорлық дағдының қалыптасуына тигізетін ықпалдары зерттелген. Қашықтықтан оқыту жағдайында бастауыш сынып оқушыларының көркем жазу дағдыларын қалыптастырудың жаңа формалары қарастырылып, оқытушыларға ұсынылған.

Кілт сөздер: Бастауыш сынып; қашықтықтан оқыту; көркем жазу; дағды; көркем жазу әдістемесі; сенсорлық дағды; функционалдық сауаттылық; жазу әдістемесі; психофизиологиялық даму; жас ерекшеліктері; графикалық дағды; көркем жазу курсы.

Kіpіcнe

XXI ғасыр әлем жұртшылығы адам мен оның мәдениетіне ерекше мән беруді алға тартып отыр. Осы тұрғыдан келгенде, Қазақстанның мәдени мұраға тиісті дәрежеде көңіл бөле бастауы әлемдік үрдіске әбден сай келеді.

Қазіргі заманның тарих, археология, этнография, тіл біліміне маманданушы білімдер жас буын мәдени мұраның қайнар бұлағынан нәр алса ғана рухани уызына жарып, бәсекеге дайын болып өседі.

Адамзат мәдениетінің зор табыстарының бірегейі жазу болады. Қазақтың байырғы өркениетінің биік шыңы да оның атадан балаға мирас болып келе жатқан жазулары екені белгілі.

Көркем жазу әдістемесінің дамуы жазудың шығу тарихымен байланысты. Ертеректе көркем жазу өнер пәндерінің циклінде оқытылды. Бұл пәннен сурет, сызу пәндерінің мұғалімдері дәріс берді. Олар әріпті таңбалай білуге ғана үйретті, тек әдемі әрі жылдам жазу міндетін қойды. XIX ғасырдың ортасында көркем жазуға байланысты бірнеше әдістемелер шыға бастады: В.Половцев «Шапшаң жазу курстары», И.Е.Евсеев «Көркем жазуды үйретудің әдістемесі», В.Ходоровский «Шапшаң жазу курстары», П.Е.Баранцевич «Шапшаң жазуға жетелеу», П.Е.Градовоев «Қызмет іс-қағаздары: тізімдеме, есепшот, қолхат, вексельдердің әдемі жазу үлгісін» шығарды. Соның ішінде И.Е.Евсеевтің «Көркем жазуды үйретудің әдістемесі» еңбегінің маңызы ерекше болды. Онда автор барлық қолданыста

болған жазу әдістеріне, жалпы көркем жазудың даму тарихына шолу жасай келе, жазуға үйретудің жаңа әдіс-тәсілдерін ұсынды, ол әріптерді топтастырып үйретуді және оларды қандай ретпен үйрету қажеттігін айқындап көрсетті, құралдың қосымша бөлігінде шрифт пен көркем жазудың үлгілерін ұсынды. Бұл әдістемелік құрал сұранысқа ие болып, бірнеше рет қайта басылды [1].

К.Д.Ушинский 1824-1870 жылдары көркем жазудың толыққанды жаңа әдістемесін жасады, бұрынғыша сылдыр көшіріп жазу емес, ойланып, түсініп жазуды ұсынды. Сөйтіп, сауат ашудың дыбыстық талдау-жинақтау әдісін енгізді [2].

Кейінгі ғасырларда кітап басу ісінің өркендеуіне байланысты көркем жазу өнері графика, көркемдеу салаларында ғана шектеліп қалды. Кейіннен бастауыш мектепте пән ретінде қалыптасты. Көркем жазу қағидалары, әсіресе, грамматика мен емлені оқытуда басшылыққа алынады. Жазудың графикалық жақтарын үйретудегі мақсат дыбысты әріппен белгілей білу, жазудың сыртқы түрін, әріптердің әдемілігі мен тіркесу жолдарын игеру, әріп элементтерін сақтай жазу, шапшаң жазу, көшіріп жазу, естіп жазу, санаумен жазу, сөйлемді, тұтас мәтінді дұрыс, анық, таза жаза білу, ойын бірте-бірте жазба түрде баяндай білу секілді дағдыларды меңгеру болып табылады. Бұл жазу дағдыларын көркем жазу әдістемесінде қарастырады. Аталмыш ғылымда басқа ғылымдар сияқты қалыптасып, дамуда. Бұл мәселені зерттеуге атсалысқан көрнекті орыс педагогтары, психологтары мен әдіскерлері: Л.С.Выготский, А.Р.Лурия, К.Д.Ушинский, И.Г.Агаркова, В.А.Илюхина және т.б. өз еңбектерінде «каллиграфия» терминін әдемі жазу өнері, дұрыс мәнерлі жаза білу деп түсіндірді [3]. Осы кезекте, жазуға үйретудің жүйесі мен дәстүрлі оқыту бағдарламаларын ұсынған И.В.Занков, Д.Б.Эльконин, В.В.Давыдовтардың еңбектерін айта кетуге болады. Олардың барлығы келесі міндеттерді шешуге бағытталады:

- әріптердің кескін үйлесімін (конфигурациясын) дұрыс қабылдауы, таңбалардың өзара ұқсастығы мен айырмашылықтарын ажырата білуі, жазудағы қол қимылдарының дұрыс болуы үшін бірінші сынып оқушыларының көрнекі-бейнелі ойлауын жаңа деңгейге көтеру;
- әр түрлі пішіндерді көзбен көріп қабылдау дағдыларын жетілдіру;
- дәптер беті, жол сызықтары кеңістігінде дұрыс бағдар жасап, жазу элементтерінің арасындағы кеңістік қарым-қатынасын тез анықтау қабілетін қалыптастыру;
- қолды нығайту, оның қозғалыс координациясын жақсарту, жалпы жазу қызметіндегі қолдың барлық күрделі жүйесін өзбетімен басқару дағдыларын жақсарту.

Сонымен жазуға үйретудің Д.Б.Эльконин, В.В.Давыдов ұсынған жүйесінің жазу-сызу үшін пайдасы – дыбысталған сөзді жазарман қалай әріп таңбаларына айналдырады деген мәселені қамтитынында. Олар каллиграфиялық дағдыны қалыптастырудың орфографиялық дағдыны қалыптастырумен байланыстылығын ескертеді. Сызбалардың көмегімен сөздің дыбыстық құрамын модельдеу, жазу жұмысына дайындық жаттығулары, дұрыс жазу ережелерімен танысу және оларды тәжірибеде қолдану, сауатты, қатесіз жазу дағдыларын қалыптастыру мәселелері оқу қызметін әрі қарай жалғастыруға мүмкіндік береді.

Кез келген адам үшін қарым-қатынастың жазу тәсілін қолдана алуы анағұрлым маңызға ие болып табылады. Жазу өте күрделі процесс. Егер де жазу анық, мүмкіндігі бойынша әдемі жазылып, ыңғайлы оқылатын болса, жазушының өзінің де мәдениеті аңғарылады және жағымды қарым-қатынасы байқалады. Сонымен қатар, жазу адамның миының іс-әрекетімен және адамның анатомиялық, физиологиялық, психологиялық даму құрылымымен байланысты. Ми қыртысының бұзылуы болған жағдайда адамның сөйлеу және жазу дағдысының қалыптасуына кері әсерін тигізетіні Р.Е.Левина, Ж.И.Шиф, С.М.Блинков, А.Р.Лурия т.б. еңбектерінде қарастырылған. Жазудың барлық түрлері, яғни диктант, мазмұндама, шығарма, эссе жазу мидың анатомиялық-физиологиялық құрылымымен

байланысты. Физиолог Е.В.Гурьяновтың айтуынша - мектеп жасына дейін бала түрлі қимыл-әрекеттерге дағдыланады. Ал, мектепке келердеқаламсаппен, қаламмен жұмыстар (ұстау, түрлі формаларды сызу, ауада жазу, көзбен дәптер арақашықтығын сақтау т.б.) жиынтығы қосылады. Жазбаша сөйлеудің қабылдаушыға әсер ететіндей қосымша құралдары жоқ; ол бүкіл оқушы қауымға арналады; онда автордың эмоциясы мен сезімі, толқуы мен мұңаюы, қуанышы реніші т.б.с.с. бәрі сөз арқылы жеткізіледі; жазу тілін қабылдау қиялдың жұмысын қажет етеді. Ол адамның ми іс – әрекетімен тығыз байланысты. Адам өмірде кездесетін әр түрлі деректі, ақпаратты басқа біреуге жеткізу қажеттілігінен жазғысы келеді; бірдеңені айтуды, жазуды қалайды, сол арқылы адамдар арасындағы қарым-қатынастардың алғы шарттары байқала бастайды. Екінші кезеңде жаңағы өмірден туған қажеттілік, яғни белгілі бір хабар миға ауысады, адамның санасында бейнеленеді, ой туғызады. Үшінші кезеңде адам санасындағы қалыптасқан ой сөзге, сөйлемге айналады. Сол ойды дұрыс жеткізу үшін тіл үйренуші тиімді сөздерді іздейді, айтқысы келетін хабардың ең басты мәнін дәл, нақты жеткізуді қалап, сөздердің мағынасын ойластырады. Төртінші кезеңде ойда жинақталған сөздер графикалық таңбалар арқылы тізбектеліп, белгілі бір ережелер заңдылығымен қағазға түсіп, жазуға айналады. Ол жазудың үлгісімен ғана емес, білдіретін мазмұндық сипатымен де ерекшеленеді [1].

Жазу баланың сенсорлық дағдысын қалыптастырумен байланысты бола отырып, оқу қызметінде жазылым процесін, айтылым мен оқылыммен біріктіре басқарады.

Сонымен қатар, қазіргі заманғы әдіскерлердің айтуынша, көркем жазуға үйретуде әріп таңбаларын әдемі, көркем етіп салуға жаттықтыру мақсатында жүргізілетін жұмыстар оқушы бойында жақсы қасиеттердің қалыптасуына ықпал етеді. Таза, әдемі жазуға баулу оқушының әсемдік сезімін оятып, мінез-құлқын тәрбиелеп, жауапкершілікке, тыңғылықтылыққа, ұқыптылыққа үйретеді [1].

Қазіргі заманғы қоғамда, ғылыми-техникалық прогресс және ақпарат ағымының күрделенген кезеңінде адамға білім алумен және білімін жетілдірумен көбірек айналысуға, дәрістерді жазбаша түсіруге, хабарламалар, конспектілер, тезистер жазуға тура келеді, сондай-ақ ғылыми-ақпараттық хаттардың үлесі де арта түседі: қатынасхаттар, хаттамалар, құжаттар, есеп жазу, мақалалар әзірлеу және тәжірибені, бақылауды, зерттеуді сипаттау және т.б. Барлық жағдайларда тек анық етіп жазу қажеттілігі туындап қана қоймай, сонымен қатар тез жазу да қажет етіледі. Компьютерлік графиканың қарыштап дамыған қазіргі қоғамында да көркем жазу өзінің өзектілігін жоғалтқан жоқ және «леттеринг» атауымен дамып келе жатырған жаңа бағыттың негізіне айналды.

Дүние жүзінде болып жатырған ғаламдық мәселелер, қазақстандық білім беру жүйесінің тиімділігіне бағыттала отырып, оның өзгеруіне себеп болды. Оған коронавирустық пандемия және соның салдарынан білім беру жүйесінің қашықтықтан оқыту жүйесіне ауысуын, компьютерлік және ақпараттық технологияларының дамуын және PISA халықаралық емтиханының нәтижелерін жатқызуға болады.

Соңғы PISA халықаралық емтиханының нәтижелері бойынша Қазақстан оқушыларының көрсеткіштері алдыңғы жылдардың көрсеткіштерінен төмен екендігі анықталды. Білім беру нәтижесін көрсету деңгейінің бірі – функционалдық сауаттылық, ол тұлғаның білім, білік және дағдылар негізінде әлеуметтік қатынастар жүйесінде қалыпты қызмет ету, нақты мәдени ортаға барынша жылдам бейімделу қабілеті ретінде анықталады. Оқушылардың функционалдық сауаттылық мазмұны келесі құзыреттіліктерден көрінеді: оқу, жазу сауаттылығынан; жаратылыстану ғылымындағы сауаттылығынан; математикалық сауаттылығынан; компьютерлік сауаттылықтан; денсаулық мәселесіндегі сауаттылықтан; құқықтық сауаттылығынан. Осы қатардағы сауаттылықтардың алдыңғы шебіндегі оқу, жазу сауаттылығының алғашқы баспалдағы бастауыш сыныптағы сауат ашу пәні болып табылады. Бастауыш білім беру деңгейінің 1-сыныбы

үшін «Сауат ашу» пәні бойынша үлгілік оқу бағдарламасында (ҚР БЖҒМ 2016ж 8 сәуір, №266 бұйрық) «Сауат ашу» пәнін оқытудың мақсат, міндеттері, соның ішінде *жазылым* дағдысын қалыптастыру барысы қарастырылған [4].

Әлемдік пандемия кезінде қашықтықтан оқыту жағдайында бастауыш сынып оқушыларын көркем жазуға үйрету, жылдам, қатесіз және әдемі жазуға төселдіру мәселелері қалыс қалып қойды. Қашықтықтан оқытуды ұйымдастыру үшін көптеген мүмкіндіктер жасалғанымен, көркем жазуға үйрету және сол дағдыларды жетілдіру мүмкіндіктері қарастырылмаған. Бұл жағдайда, біздің ойымызша, мынадай қызмет түрлері: көркем жазу онлайн-мектептерін ұйымдастыру, қашықтықтан оқыту жағдайында көркем жазуға үйрету әдістемелерін әзірлеу, жинақтау, көркем жазуға үйрету жұмыстарын мұғалім-оқушы-ата-ана үштігінде бірлесіп атқару жұмыстары ұйымдастырылуы қажет. Сондай-ақ, педагогтердің мұндай қызметке дайын емес екенін де ескеру қажет, көптеген мұғалімдер оларды іс жүзінде қолдануға дайын емес.

Оқу материалын қашықтан үйренуді қолайлы ету – ұстаз бен ата-ана алдындағы үлкен жауапкершілік. Бірақ, көп жағдайда каллиграфиялық сауаттылықты жетілдіру жолда қалып жатады немесе үстіртін қадағаланады. Егер, ұстаз нұсқаулығымен, ата-ананың немесе оның орнын алмастырушы өзге де жауапты тұлғаның қолдауымен басты назарға алынса зор нәтиже берері сөзсіз. Қазіргі оқушылар өте ақылды әрі дарынды, сондықтан еш қиналмастан кез келген бағдарламаны үйіріп алып кете алады.

Пандемия кезеңінде COVID-19 коронавирустық инфекцияның таралуына жол бермеу үшін барлық білім беру ұйымдарында 2019-2020 оқу жылының 4 тоқсаны қашықтықтан оқыту форматында ұйымдастырылды. Қиын кезең кемел адамдарды қалыптастырады демекші, педагогтар қауымының шеберліктері мен біліктіліктерінің арқасында біраз психологиялық-педагогикалық ағарту жұмыстары жүргізілді, қашықтықтан оқытудың қыр-сырын меңгеріп, төселді. Білім және ғылым министрлігімен бекітілген барлық бұйрықтар мен әдістемелік ұсыныс-нұсқаулықтар бойынша оқу үрдісін мүмкіндігінше жалғастырды. Мектептерде оқыту телесабақтар, Google classRoom, Zoom, «Bilimland», «Daryn» платформасында, WhatsApp чаттарда ұйымдастырылды, күнделікті сабақтарды теледидардан - «Балапан» арнасынан көрді.

Сабақ – қашанда жетіліп отыратын шығармашылық сипаттағы үрдіс, ал мұғалім – сабақтағы басты тұлға, өйткені ол оқушылардың жүйелі түрде білім алу дағдысын, іскерлігін қалыптастырады. Қашықтықтан оқыту жағдайында мұғалімнің негізгі міндеттерін жүзеге асыруда қиыншылықтар кездескені жасырын емес. Себебі, қазақ тілді сауат ашу мен көркем жазуға дағдыландыратын онлайн ресурстар жоқтың қасы.

Елбасы Нұрсұлтан Назарбаев «Бірлесе білген ел бәрін жеңеді» мақаласында: «Кез келген қиындық адамды тығырықтан шығуға, өзгеше ойлауға, қалыптасқан жұмыс тәсілдерін жетілдіруге бастайды. Ал бұл ғылым мен технологияны дамытуға, сергек өмір салтын қалыптастыруға алып келеді» дегенді. Осы жағдай қарастырылып отырған мәселенің негізін қазіргі қолданыстағы оқыту технологиясымен байланыстыруымызға түрткі болды [5].

Қазіргі кезде білім беру саласы толық цифрландыруды қажет етіп отыр. Ақпараттық-коммуникациялық технологияны қолдану - келешек ұрпақтың жан-жақты білім алуына жол ашады. Сапалы терең білімді меңгеруге талпынған өскелең ұрпақтың жеткілікті дәрежеде сандық сауаттылығы бар, себебі олар өмір жағдайлары барысында жаңа технологияның барлық мүмкіндіктерін пайдаланады. Ал, сол мүмкіндіктерді нәтижелі қолдану мұғалімнің біліктілігіне, біліміне, тәжірибесіне байланысты. Қашықтықтан оқыту тәсілі бойынша жұмыс істейтін оқытушы оқытудың жаңа технологиясын, оқытудың компьютерлі және тораптық жүйелерін жетік біліп, олармен іс жүргізу ісін орындау шарт. Бұл цифрлық жүйелер оқушыларға өткен сабақты немесе бұрын талқыланған тақырыпты қайта қарауға, сондай-ақ онлайн сабақ өткізуге,

кері байланыс орнатуға, жеке дара оқыту мен тапсырмаларды геймификациялауға зор мүмкіндік береді. Қашықтықтан оқыту – оқушыдан қашықтықта болу деген сөз емес, оқушыға бұрынғыдан да қатты жақындау, тығыз байланыста болу.

Зерттеу материалдары мен әдістері

Қазіргі тандағы пандемия кезіндегі бастауыш сынып оқушыларының көркем жазу дағдыларын қалыптастыруды қашықтықтан оқыту жағдайында ұйымдастыру мәселесіне кешенді ғылыми талдау жасау және жүзеге асыру жолдарын қарастыру барысында төмендегідей мақсат - міндеттер негізге алынады:

1. Қашықтықтан оқыту жағдайында бастауыш сынып оқушыларының көркем жазу дағдыларын қалыптастырудың ғылыми-теориялық, лингвистикалық және психологиялық негіздеріне талдау жасау.

2. Қазақстанда бастауыш білім беруде қашықтықтан оқыту мәселесін тиімді ұйымдастыру бойынша жүргізілген зерттеулер нәтижелерін талдау.

3. Қашықтықтан оқыту жағдайында бастауыш сынып оқушыларының көркем жазу дағдыларын қалыптастыруда басшылыққа алынатын принциптер мен талаптарды ескеру.

4. Қашықтықтан оқыту жағдайында бастауыш сынып оқушыларының көркем жазу дағдыларын қалыптастырудың тиімділігіне ықпал ететін факторларды анықтау.

5. Қашықтықтан оқыту жағдайында бастауыш сынып оқушыларының көркем жазу дағдыларын қалыптастыруда қолданылатын құралдар мен формаларды анықтау.

Негізге алынған мақсат-міндеттерді орындау барысында оқушылардың жазу жұмыстарына қызығушылығын арттыру үшін қашықтықтан оқытуда мұғалімдерге видео-теле, онлайн жобаларды арнайы іске асыруға арналған әдістемелік нұсқаулар мен үйретуші контенттер әзірлеу қажеттігі туындайды.

Бұдан шығатын гипотеза: егер қашықтықтан оқыту жағдайында бастауыш сынып оқушыларының көркем жазу дағдыларын қалыптастырудың жаңа тәсілдерінің тиімділігін тәжірибе жүзінде жүзеге асырып және ол толық зерттелген жағдайда бастауыш сынып оқушыларының потенциалдарын арттыру сәтті жүзеге асады:

- бастауыш сынып оқушыларын қашықтықтан оқытуда балаға арналған әдістемелік нұсқаулар мен үйретуші контенттер әзірлеу арқылы оқушылардың жазу жұмыстарына қызығушылығын арттыру;

- қашықтықтан оқыту жағдайында бастауыш сынып оқушыларын көркем жазуға үйретуге негізделген арнайы видео-теле, онлайн жобаларды іске асыруға арналған әдістемелік құралдар әзірлеу;

- жалпы білім беру мектептерінің бастауыш сатысымен академиялық серіктестік апробациясын жүзеге асыру.

Қашықтықтан оқыту жағдайында бастауыш сынып оқушыларының көркем жазу дағдыларын қалыптастыру бағытында эксперимент жұмыстары жалпы білім беру мектептерінің бастауыш сыныптарында жүргізіледі. Эксперимент барысында офлайн форматтағы оқушылармен көркем жазу бағытында жүргізілген жұмыстар мен оқушылардың жетістіктері талданады.

Қашықтықтан оқыту жағдайында көркем жазу жұмыстарына қажетті жағдайлар әзірленіп, оқушылардың оқу мүмкіндіктері сараланып, қашықтықтан оқыту жағдайында балаға арналған әдістемелік нұсқаулар әзірлеу және үйретуші контенттер құруға арналған әдістемелік құралдар жасалады.

Қашықтықтан оқыту жағдайында бастауыш сынып оқушыларының көркем жазу дағдыларын қалыптастыру мәселелерін кешенді ғылыми талдау жасауда және жүзеге асыру жолдарын қарастыруда біршама қиындықтар туындайды, зерттеу теориялық және эмпирикалық деңгейде жүзеге асады.

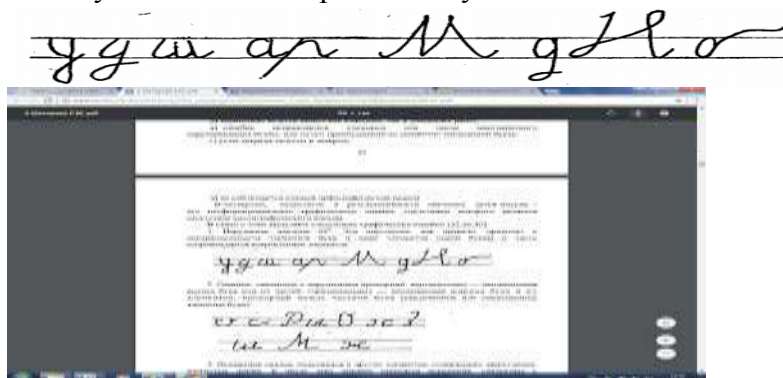
Эмпирикалық жолмен қашықтықтан оқыту жағдайында бастауыш сынып оқушыларының көркем жазу дағдыларын қалыптастыру мәселесін сипаттайтын нақты материалдар жинау жоспарланады: бастауыш сыныптың оқу процесі мен қашықтықтан оқытуды ұйымдастыру мәселелерінің арасындағы объективті байланысты анықтау, зерттеу проблемасына байланысты кез келген ақпаратты және құбылысты жан-жақты зерттеу. Нақты материалдарды жинақтауға сондай-ақ қосымша әдістер жинағы да қолданылады: әдебиет көздерін қолдану, бақылау, сөйлесу, «педагогикалық консилиум», тәжірибені қорыту және зерттеу, балалардың қызмет түрлерін зерттеу, құжаттарды зерттеу, тәжірибелік жұмыс және т.б.

Алғашқы (бастапқы) ақпаратты жинау әдістері, оның дереккөздері және зерттеу жұмысының міндеттерін шешу үшін қолдану, деректерді өңдеу тәсілдері, сондай-ақ олардың шынайылығы мен жаңғыртылуын қамтамасыз етіледі. Ақпаратты жинақтау және өңдеу үшін талдау, жинақтау, салыстыру әдістері мен математикалық әдістер (шкалалау және ранжирлеу) қолданылады. Жиналған сандық ақпарат негізінде өлшемдік нәтижелер жасалады.

Ақтөбе қаласындағы №33 қазақ жалпы орта білім беру мектебінің 1а- сыныбы оқушыларының жазу жұмыстарын талдаған жағдайда жазу жұмысын жүргізу барысында төмендегідей қателердің кездесетіні анықталды.

Қазіргі мектеп тәжірибесін зерттеу нәтижесіне қарағанда, бастауыш сынып оқушыларының каллиграфиясы айтарлықтай дәрежеде жақсартылып, түбегейлі жетілдіруді керек ететінін байқауымызға болады. Көптеген оқушылар көркем, сұлу жазуға машықтанбаған. Каллиграфиялық кемшіліктермен қатар жазу тазалығы да талапқа сай емес. Сондай-ақ, бір қалыпты ритмикалық және жедел жазу икемділігі қалыптаспаған. Кейбір оқушылар әріптеп, сөзді бөлшектеп, үзіп, баяу, жазуға әдеттеніп алған.

Бірінші сынып оқушыларының жазу жұмыстарында байқалатын тұрақты кемшіліктердің бірі – әріп элементтерін бұзып жазу, тастап кету, бірімен-бірін ауыстыру немесе таза жазу ережесін сақтамау. Осының салдарынан әріптер де, әріптерден құралатын сөздер де бұрмаланып, түсініксіз қалады. Екінші сынып оқушыларының жазуындағы басты кемшіліктерге көлбеу жазуды сақтамауы, әріптердің біркелкі биіктікте жазылмауы, әріп көлемі мен олардың ара қашықтығының әртүрлі жазылуы сияқты қателерді жатқызуға болады.

Жазу барысында қолдың дұрыс бағытта қозғалмауына байланысты жоғарыдағыдай қателер жіберіледі. Бұл жағдайда оқушыға нақты нұсқау бере отырып, мұғалім қолды дұрыс бағытта қозғалтуын көрсетуі қажет. Орыс педагогы М.Р.Львов жазу қателерінің түрлерін және олардың болу себептерін анықтады:

1. **Алфавиттік-графикалық қателер:** әріп элементтерін толық жазбау немесе артық элемент қосып жазу. Себебі – дұрыс көңіл бөлмеу және әріптің жазылуын есте сақтамау.

2. **Каллиграфиялық қателер:**

- Жазу жолын сақтамау;
- Әріптердің байланысуын сақтамау;

- «Дірілдеп жазу»;
- Ірі немесе ұсақ жазу, әріп элементтерін бұзып, ара қашықтығының сақтамай, алшақ не жақын жазуға байланысты жіберілетін қателер;
- Әріп элементтерін дұрыс жазбауға байланысты жіберілетін қателер;
- Жазу көлемі мен біріктірілуін сақтамауға, биіктігін бірдей етіп жазбауға байланысты жіберілетін қателер;

Бұл қателер жеке балаға қатысты және қосымша сабақтарда жөндеу жұмыстарын жүргізуге болады.

3. Дисграфиялық қателер:

- Ерекше **фонетикалық** алмастырулар. Бұл қателер сөйлеу мүшелерінің және әуезінің нәзік белгілерімен ғана айыруға болатын бір топқа жататын дыбыстарды айыруының жеткіліксіздігін көрсетеді.

- Сөздің буындық құрылысының бұзылуы.

Балалар мектепке келгенде сөйлеу мүшелері (аппараттары) жетілген, есту мүшелері дамыған, яғни сөздердің мағынасын ажырата алатын деңгейде болады және практикада пайдалана алады. Дегенмен ғалымдар балалардың сөйлеу тіліне зерттеу жүргізулері барысында оқушылардың тіл дыбыстарына байланысты кемшіліктерінің барлығын байқаған. Оқушылар арасында кітап оқу кезінде дыбыстардың (о, ә, ү, у, ұ) екінші-үшінші буында жазылмауына байланысты сол буындарда келетін езулік дыбыстарды еріндік қылып айту кездеседі. Мысалы,

<i>жазылуы</i>	<i>айтылуы</i>
домбыра	домбұра
жорық	жорұқ

4. Оқушылардың ауызекі сөйлеу тілін бақылау барысында, жазба жұмыстарында оқушылардың басым көпшілігі **лексикалық қателер** жіберетіні байқалады. Ол қателерді төмендегідей топтастыруға болады:

- *Сөздің мағынасына байланысты туатын қателер.* Оқушылар өз ойын жеткізуде, сөйлем құрауда кейбір сөздердің мағынасын түсінбей қолданады. Мысалы: «Қанат» сөзі – құстың қанаты, киіз үйдің қанатын білдіретін сөз.

- *Негізгі ойға қатыссыз артық сөздерді қолдануда жіберілетін қателер.* Оқушылар кейде өз ойын, пікірін жеткізуде қажетсіз, басы артық сөздерді және сөз тіркестерін көп қолданып, әңгіменің көркемдігіне нұқсан келтіреді, ойын шашыратып жібереді.

Грамматикалық қателер. Грамматикадағы «сөз құрамы» тақырыбы бойынша тілдік ережелер мен қағидаларды тиімді жолдармен тиянақты түсіндірмеу салдарынан туынды түбір, түбір сөздер, қос сөздер, біріккен сөздер, көмекші сөздердің, септік жалғауларының түсіп қалуы немесе дұрыс қолданылмауы, қосымшалар (жұрнақ, жалғау) мен шылауды да ажырата алмағандықтан қателер жібереді. Әдетте мұндай қателерді грамматикалық ережелерді құрғақ жаттап алған, саналы меңгермеген, нақты сөздерге қандай ереже бойынша, қандай қосымша жалғанатынын жете түсінбеген оқушылар жіберіп отырады. Мұндай қателердің болуы мұғалім тарапынан грамматикалық ережелерге сәйкес қажетті жаттығулар мен бақылау жұмыстары атүсті жүргізіліп, оларды оқулықтардан құр көшіріп жазғызумен ғана шектелген жағдайда болады. Мұғалім баламен бірлесе отырып, материалды саналы меңгеріп қана қоймай, шығармашылықпен пайдалана алған жағдайда ғана бұл кемшілік жойылатыны белгілі.

Қателерді болғызбас үшін қатемен жұмыс түрлерін үнемі, мақсатты, жүйелі жүргізіп отыру қажет. Әрбір жазба жұмыстарынан кейін қатемен жұмысқа мән беріп, оны орындап отыру жөн болады.

Қателерді болдырмаудың алдын алу үшін үнемі жазба жұмыстарына талдау жүргізіліп және өздігінен жұмыс істеу дағдысын дамытып отырған жағдайда белгілі бір нәтижеге жетуге болады.

Қате жазулар сараптамасы. Бұл – өзін-өзі бақылау сезімін, қырағылығын, ұқыптылығын, әріп формасын жадында сақтау қабілетін дамытушы тиімді тәсіл. Әдетте үлгіден көшіру барысында қолданылады.

Көркем жазуды қалыптастыру процесі баланың психофизиологиялық дамуына және сенсорлық дағдысының қалыптасуына бірден-бір септігін тигізеді анық.

Графикалық дағдылар адамның сенсомоторлық дағдысына жатады. *Дағды* – қайталау арқылы қалыптасатын іс-әрекет. Алайда көптеген сенсомоторлық дағдылардан ерекшелігі, оның еңбектік қызметтен тұратындығында (тігу, мүсіндеу дағдылары, қандай да бір құралмен жұмыс) немесе бір спорттық іс-әрекет (коньки тебу, билеу, доппен ойнау және т.б.) хаттың графикалық дағдылары адамның оқу қызметімен байланысты және жазу тілінің процесін қамтамасыз етеді. Олардың қалыптасуының ерекшелігі мен күрделілігі де осында. Олар оқумен, орфографиямен, жазу тілінің дамуымен тығыз байланысты. Жазу процесі қалыптасуының ең жоғарғы деңгейінде орфографиялық және каллиграфиялық қырлары сезілмейді немесе оларға аз көңіл бөлінеді. Адамның негізгі назары ойды сөзбен қалай жеткізуіне бағытталады. Сонымен қатар, жазу процесінде баланың назары қолының қимылына ауысуы мүмкін, алайда жазу барысында қолдың қимылын бақылаудың қажеті жоқ. Оқушы дағдылана келе сөзді жазуды жеңіл және тез жүзеге асырады [1].

Кіші жастағы мектеп оқушыларын көркем жазуға үйретудің негізгі мақсаты қарапайым *графикалық дағдыларын* қалыптастырудан басталады. Ол кеңістікте бағдарлау, яғни жазу жолын, жоларалық кеңістікті, жолдың жоғарғы және төменгі, көлбеу, тік сызықтарын дұрыс жазу дағдысын қалыптастыру, қолдың ұсақ бұлшық еттерін дамыту, қозғалысты ритмикалық, бір қалыпты жетілдіру жұмыстарымен байланысты. Бұл әдістеме балалардың графикалық дағдыларын: талдау-жинақтау, салыстыру, қорыту және жүйелеу сияқты ойлау операцияларын дамытуға бағытталады. Жазу барысында баланың ойлау, есте сақтау, елестету, қабылдау қабілеттері және тұрақты зейіні дамиды.

Оқушыларды дұрыс әрі көркем жазуға үйрету үшін оның қалыптастыру жолдарын білу керек. Яғни психологиялық ерекшеліктерін ескеру қажет. Жазу дағдыларын қалыптастыру және оны дамытып отырудағы негізгі шарттардың бірі әрі бастысы оқушылардың жазба жұмыстарын орындау кезіндегі психологиялық ерекшеліктерін айқындау болып табылады. Сынып оқушыларының біреуінде немесе әрбір оқушыда жазба жұмыстарын орындау барысында әр түрлі психологиялық өзгерістер болып отыруы мүмкін. Ондай психологиялық өзгерістерді байқамау салдарынан орындалған жазба жұмыстарының нәтижесі де әр деңгейде болады.

Жазу жұмысы – оқу процесінің аса бір қиын саласы. Ол үздіксіз көп жазып жаттығуды, жүйелі жұмыс істеуді керек етеді.

Жазуға үйрету барысында кішкентай оқушылардың жас ерекшелігімен тікелей санасудың үлкен мәні бар. Мұғалім жазу процесінің кішкентай жазушы үшін аса қиын да күрделі жұмыс екенін естен шығармауы тиіс. Бастауыш сынып оқушыларының жас ерекшелігіне байланысты қолы, саусақтары тез шаршап қалады. Әрі жазу барысында оқушы бір мезгілде партада дұрыс отыруды, дәптерді ұстауды, қаламды пайдалануды талапқа сай орындауы тиіс. Бірнеше ережені бір уақытта орындау балаға қиын. Сондықтан жұмыс барысында жазу мен дем алу сәті алмасып отыруы тиіс және жұмыс тақтасы, «Дұрыс отыр» ережесі, алфавит – үлгі жазу болуы керек.

Көркем жазуға оқытудың табыстылығы көбінесе *гигиеналық талаптардың* орындауымен де анықталады: мектеп жиһаздарының дұрыс іріктелуі және дұрыс орналасуы, партаның

(үстелдің) оқушының бойына сәйкес келуі, жазу үшін оның құрылымының ыңғайлылығы, жұмыс орнының қажетінше жарықтандырылуы. Гигиеналық талапты орындау баланың физиологиялық тұрғыда дене бітімінің дұрыс қалыптасуына да септігін тигізеді [1].

Қашықтықтан оқытуды тиімді жүзеге асыруда, оқушының көркем жазу дағдысы да шеттелмеуі тиіс. Ондаған жылдар бойы қолмен әдемілеп жазу әлемге ортақ ереже болатын. Қазіргі компьютер көркем жазуды ұмыттырып барады деген стереотипті бұзып, керісінше тиімді жағына қарай оңтайландыру, ықпалдастыру керек. Біздің негізгі мәселені қозғаудағы мақсаты да ресурстарды жасау, сараптау, тарату бойынша озық тәжірибелерді республика көлемінде жүзеге асыру болып табылады. Бастауыш сынып оқушыларының көркем жазу дағдыларын қалыптастыру мәселесінің қашықтықтан оқыту жағдайында тиімді стратегияларын ұсыну бұл зерттеудің ғылыми қажеттіліктері болып табылады. Қашықтықтан оқыту жағдайында көркем жазуға үйрету жұмыстарының бала денсаулығы мен психологиясына теріс әсерінің болмауы және негізгі оқу пәндерімен тығыз байланыстылығы мен тиімділігіне назар аударылады.

Қазіргі таңда мемлекеттік стандартта көркем жазуға көп уақыт бөлінбегендіктен **«Көркем жазу» курсы**н бастауыш сыныптың оқу бағдарламасына таңдау пәні ретінде енгізетін болса мақсатты тұтынушы аудитория үшін де, білім беруші тарап үшін де сапалы нәтиже беретіні анық. Оқушы көркем жазуға дағдыланып қана қоймайды, эстетикалық сезімін оятып, талғамын қалыптастырады, мінез-құлқын тәрбиелейді, жоғары этикалық нормаларды бойына сіңіреді. Оқушының «Көркем жазудың» бастапқы негіздерімен танысу арқылы жазу тәртібін меңгеру, графикалық белгілерді есте сақтау, жазу нормативтеріне бағыну, қатесіз және жатқа жазу, сондай-ақ уақытты дұрыс үнемдей білу секілді білім-білігі қалыптасады. Оған қоса, графикалық қателерді көру және жөндеу жолдарын табу, әріптер мен сөздер арасындағы қажетті пропорцияларды сақтау, сөздер арасындағы қашықтықты сақтау, әріп элементтерінің жазылу алгоритмін, әріптер мен әріптердің байланыстырып жазу, жазу жылдамдық нормаларын орындау, баспа мәтінінен көшіріп жазу және жай сөздерді жатқа жазу сияқты дағдыларды меңгереді. Мұғалім де осындай әдістерді қолдану арқылы оқушыларда ой қозғап, білімдерін бекітеді. Курс соңында оқушылар жазуды алгоритм реттілігімен орындауға, көркем жазу техникаларын қолдауды саналы және нақты орындауды меңгереді.

Зерттеу нәтижелері

Зерттеу барысында атқарылған жұмыстардың нәтижесіне тоқталсақ:

- әлемдік пандемия кезіндегі қашықтықтан оқыту және бастауыш сынып оқушыларының көркем жазу дағдыларын қалыптастыру мәселелері бойынша халықаралық және отандық ғылыми-теориялық жұмыстарға талдау жүргізу міндетін жүзеге асыру үшін жалпы білім беру мектептеріндегі қашықтықтан оқыту жүйесінің тиімді сипаттамаларын анықтаудағы әлемдік және отандық зерттеулерді, бастауыш сынып оқушыларының көркем жазу дағдыларын қалыптастыру және қашықтықтан оқыту жүйесі туралы озық педагогикалық тәжірибені жүйелеу жұмыстары жүргізілді. Отандық және шетелдік авторлардың еңбектерін іріктеу және зерттеу, ғылыми-теориялық әдебиеттер мен зерттеу нәтижелеріне талдамалық шолу жасалып, тиімді тұстары анықталды.

- қашықтықтан оқыту жағдайында бастауыш сынып оқушыларының көркем жазу дағдыларын қалыптастырудың мүмкіндіктерін қарастыру міндетін жүзеге асыруда бастауыш сынып оқушыларымен қашықтықтан жұмыс жүргізу формаларына және көркем жазуға үйрету бойынша мектеп құжаттарына талдау жасалды.

- қашықтықтан оқыту жағдайында бастауыш сынып оқушыларының көркем жазу дағдыларын қалыптастырудың тиімді жүйесін әзірлеу міндетін жүзеге асыру үшін зерттеу базасын таңдап және көркем жазу дағдыларын қалыптастыруға бағытталған оқу бағдарламасы, әдістемелік нұсқаулар, әдістемелік-дидактикалық құралдар дайындалды.

Зерттеу нәтижелері қашықтықтан оқыту жағдайында бастауыш сынып оқушыларында көркем жазу дағдыларын қалыптастыруға арналған практикалық ұсыныстар әзірлеуге қызмет етеді. Көркем жазу дағдыларын қалыптастыру құралдарын, әдіс-тәсілдерін, практикалық жұмыстарын әзірлеу және жұмыс нәтижесінде дайындалған қорытындылар мен ұсыныстарды жалпы орта білім беру мектептерінде 1-4 сыныптар негізінде «Көркем жазу» таңдау курсы бойынша пайдалануы мүмкін.

Қорытынды

Зерттеудің ғылыми маңыздылығы қашықтықтан оқыту жағдайында бастауыш сынып оқушыларының жазу дағдыларын қалыптастыру әдіс-тәсілдерін пайдалана отырып атқарылатын жұмыстарды жүйелеу барысында балаға психологиялық және физиологиялық тұрғыдан әсер ететін факторларды анализ жасау арқылы анықтай келе, көркем жазу дағдыларын қалыптастыру мәселесіне қоғамдық назар аударуға мүмкіндік берді.

№33 қазақ жалпы орта білім беру мектебінің 1а- сыныбы оқушыларымен көркем жазу дағдысын қалыптастыруға бағытталған әдіс-тәсілдерді жүйелі пайдалану барысында оң нәтиже көрсетті.

«Көркем жазу» таңдау курсына қарастырылатын мәселелерді этика, эстетика, психология және физиология ғылымдарының теориялық негіздерімен біріктіру және үйлестіру маңызды болып табылады.

Қорытындылай келе, қашықтықтан оқыту жағдайында бастауышта көркем жазу дағдыларын қалыптастырудың жаңа тәсілдерінің тиімділігі толық зерттелген және тәжірибе жүзінде пайдаланған жағдайда бастауыш сынып оқушыларының потенциалдарын арттыру сәтті жүзеге асады.

ӘДЕБИЕТ

- [1] Кульбаева Б.С. Каллиграфия: Оқу құралы / Б.С.Кульбаева. – Ақтөбе, 2018. – 175 б.
- [2] Әуелбаева Ш. Бастауыш мектепте қазақ тілін оқытудың әдістемесі / Ш. Әуелбаева. Алматы, 1987ж.
- [3] Тұрдалиева Г.Ж. Бастауыш сыныптарда қазақ тілін оқыту әдістемесі. Оқу әдістемелік құралы / Тұрдалиева Г.Ж.- Астана: Фолиант, -2012ж., 292б.
- [4] Қазақстан Республикасы нормативтік құқықтық актілерінің ақпараттық-құқықтық жүйесі <http://adilet.zan.kz> (22.04.2016).
- [5] Қазақстан Республикасының тұңғыш президенті – Елбасы Нұрсұлтан Назарбаевтың ресми сайты <https://elbasy.kz> (08.04.2020)
- [6] Шиф Ж.И. Развитие научных понятий у школьников / Ж.И.Шиф - М. - Л., 1935.
- [7] Блинков С.М. Мозг человека в цифрах и таблицах / С.М. Блинков, И.И. Глезер. - Л., «Медицина», 1964.
- [8] Гурьянов Е.В. Развитие навыка письма у школьника / Е.В. Гурьянов.- М., Учпедгиз, 1940.
- [9] Левина Р.Е. Недостатки чтения и письма у детей / Р.Е. Левина.- М., Учпедгиз, 1940.
- [10] Лурия А.Р. Мозг человека и психические процессы / А.Р. Лурия.- М, Изд-во АПН РСФСР, 1963.

REFERENCES

- [1] Kulbaeva, B.S. (2018). Kalligraphy: Oqy quraly [Calligraphy: Textbook]. – Aktobe [in Kazakh].
- [2] Auelbaeva, Sh. (1987). Bastyysh mektepte qazaq tilin oqytıdyń adistemesi [Methods of teaching the Kazakh language in primary school]. Almaty [in Kazakh].
- [3] Turdalieva, G.Zh. (2012). Bastyysh synyptarda qazaq tilin oqytı adistemesi. Oqy adistemelik quraly [Methods of teaching the Kazakh language in primary school. Textbook]. Astana: Foliant [in Kazakh].
- [4] Qazaqstan Respýblıkasy normativtik quqyqtyq aktileriniń aqparattyq-quqyqtyq júiesi [Legal information system of Regulatory Legal Actsof the Republic of Kazakhstan] <http://adilet.zan.kz> (22.04.2016).
- [5] Qazaqstan Respýblıkasynyń tuǵysh prezidenti – Elbasy Nursultan Nazarbaevtyń resmı saıty [Official website of the first president of the republic of Kazakhstan - Elbasy Nursultan Nazarbayev] <https://elbasy.kz> (08.04.2020)
- [6] Shif, Zh.I. (1935). Razvitie nauchnyh ponyatij u shkol'nikov [Development of scientific concepts in school children]. – M. L. [in Russian].

- [7] Blinkov, S.M., Glazer, I.I. (1964). *Mozg cheloveka v cifrah i tablicah* [The human brain in numbers and tables]. L., «Medicine» [in Russian].
- [8] Guryanov, E.V. (1940). *Razvitie navyka pis'ma u shkol'nika* [Development of writing skills in schoolchildren]. M., Uchpedgiz [in Russian].
- [9] Levina, R.E. (1940). *Nedostatki chteniya i pis'ma u detej* [Disadvantages of reading and writing in children]. M., Uchpedgiz [in Russian].
- [10] Luria, A.R. (1963). *Mozg cheloveka i psichicheskie processy* [The human brain and mental processes]. M., APNRSFSP [in Russian].

Кульбаева Б.С., Есенгулова М.Н.

РАЗВИТИЕ НАВЫКОВ ХУДОЖЕСТВЕННОГО ПИСЬМА УЧАЩИХСЯ НАЧАЛЬНОЙ ШКОЛЫ В УСЛОВИЯХ ДИСТАНЦИОННОГО ОБУЧЕНИЯ

Аннотация. В статье раскрывается идея расширения возможностей дистанционного обучения в условиях пандемии в развитии навыков художественного письма учащихся начальной школы. Письмо - одно из важнейших направлений учебного процесса в начальной школе, которое требует непрерывной и постоянной, систематической работы при выполнении письменных упражнений в процессе обучения художественному письму. Кроме того, в статье подчёркивается необходимость и актуальность формирования навыков художественного письма у младших школьников в условиях обновлённого содержания образования в школах и перехода на дистанционную систему обучения в период пандемии. Показаны методы обучения с учетом возраста ребенка при формировании навыков письма в начальной школе и изучено влияние процесса обучения письму на психологическое, физиологическое развитие ребенка и формирование сенсорных навыков. Рассмотрены и представлены учителям новые формы формирования навыков художественного письма у младших школьников в условиях дистанционного обучения.

Ключевые слова: начальный класс; дистанционное обучение; художественное письмо; навыки; методы художественного письма; сенсорные навыки; функциональная грамотность; техника письма; психофизиологическое развитие; возрастные особенности; графические навыки; курс художественного письма.

Kul'baeva Bakit, Esengulova Meiramgul

IMPROVING STUDENTS' ART WRITING SKILLS IN DISTANCE LEARNING

Annotation. The article reveals the idea of expanding the possibilities of distance learning in the context of a pandemic in the development of artistic writing skills of primary school pupils. Writing is one of the most important areas of the educational process in primary school. This requires continuous and constant, systematic work when performing written exercises in the process of teaching art writing. Today, the transition to the updated content of education and the transition to a distance learning system in the context of a pandemic has shown the need to increase the relevance of the issue of the formation of artistic writing skills in younger pupils. For this purpose, the work will consider new forms of the formation of artistic writing skills in younger pupils in the context of distance learning.

In addition, the article emphasizes the need and relevance of the formation of artistic writing skills in younger pupils in the context of the updated content of education in schools and the transition to a distance learning system during a pandemic. The teaching methods are shown taking into account the child's age in the formation of writing skills in elementary school and the influence of the process of teaching writing on the psychological, physiological development of the child and the formation of sensory skills is studied. Considered and presented to teachers new forms of formation of skills in artistic writing among younger pupils in conditions of distance learning.

Keywords: primary grade; distance learning; art writing; skills; methods of artistic writing; sensory skills; functional literacy; writing technique; psycho-physiological development; age features; graphic skills; art writing course.

УДК 519.87

МРНТИ 27.35.33

DOI 10.37238/1680-0761.2021.81(1).11

Махмудова Ш.Д., Уразгалиева А.Н.*Западно-Казахстанский аграрно-технический университет имени Жангир хана,
Уральск, Казахстан***E-mail:** cmb-zko@mail.ru, urazgalieva.akmaral@mail.ru**ДЕЙСТВИЕ ПО ГАМИЛЬТОНУ И НЕОБХОДИМЫЕ УСЛОВИЯ В ФОРМЕ
УРАВНЕНИЙ ЭЙЛЕРА - ЛАГРАНЖА**

Аннотация. В процессе изучения математики важно показать применение ее результатов в других дисциплинах. Применение математики при изучении специальных дисциплин, можно осуществить в процессе междисциплинарных связей, а также при решении прикладных задач.

В различных приложениях, в частности в аналитической механике возможно применение отдельных положений теории дифференциальных игр, а именно условий существования равновесных ситуаций в бескоалиционных дифференциальных играх нескольких лиц.

В данной статье приведены исследования необходимых и достаточных условий существования ситуации равновесия, с использованием некоторых понятий и принципов аналитической механики. Так определяя действие по Гамильтону, получены необходимые условия в форме уравнений Эйлера-Лагранжа. Такая форма необходимых условий в дифференциальных играх N лиц представляет интерес для студентов естественно-технических направлений.

Основной целью этой статьи является – доступность и ясность, для того, чтобы ею могли воспользоваться студенты различных специальностей. Предлагаемая работа может быть использована в качестве руководства к изучению данного направления аналитической механики, как студентами ВУЗов, так и молодыми учеными.

Ключевые слова: Дифференциальная игра; динамические системы; стратегии игроков; ситуация равновесия; равновесная траектория; функция выигрыша; функция Лагранжа; функция Гамильтона; уравнений Эйлера-Лагранжа; условия Вейерштрасса-Эрдмана.

Введение

Удобными математическими моделями динамических систем, управляемых в условиях конфликта или неопределенности, являются дифференциальные игры нескольких лиц, пока еще далекой от своего окончательного завершения. Изучение вопросов моделирования и исследования конфликтных ситуаций является актуальным.

Так как невозможно получить достаточно общие теоремы существования ситуаций равновесия в программных стратегиях, а частые классы, имеющие равновесие, практически необозримы, большую помощь в решении вопроса о существовании равновесия в конкретной игре, не входящей ни в один из классов, для которых известны теоремы существования, могут оказать необходимые и достаточные условия существования решения для как можно более общих по постановке задач. Отметим, что необходимые условия более развиты и выполняют двойную роль: или критерия отсутствия решения, или средства для его нахождения[1]. Теория же достаточных условий менее развита. В данной статье приведем некоторые принципы получения необходимых и достаточных условий существования

ситуаций равновесия в дифференциальных играх на основе понятий, аналогичных фундаментальным понятиям аналитической механики, а также применяя и другие.

Рассмотрим дифференциальную игру N лиц, состояние которой характеризуется в каждый момент времени t фазовым вектором $x(t) = (x^{(1)}(t), \dots, x^{(n)}(t))$ пространства R^n (R^n – n – мерное евклидово пространство с нормой $\|x\|_{R^n} = (\sum_{j=1}^n x_j^2)^{\frac{1}{2}}$), изменяющимся в соответствии с дифференциальным уравнением (связями) в векторной форме:

$$\dot{x}(t) = f(t, x(t), u_1(t), \dots, u_i(t), \dots, u_N(t)), t \in [t_0, t_f] \quad (1)$$

При заданных начальных условиях

$$x(t_0) = x_0 \quad (2)$$

Программная стратегия $u_i(t)$, $t \in [t_0, t_f]$ i – го участника называется допустимой, если $u_i(t)$ – кусочно-непрерывная функция, а значения стратегии $u_i(t)$ в каждый момент времени t принадлежит некоторому заданному компактному множеству $U_i(t)$ в евклидовом пространстве R^{r_i} (удовлетворяет «геометрическому» ограничению):

$$u_i(t) \in U_i(t), t \in [t_0, t_f], i = \overline{1, N}. \quad (3)$$

Определим множество

$$D = \{u_i(\cdot) / u_i(t) \in U_i(t), i = \overline{1, N}, t \in T, u(\cdot) \mapsto x(\cdot)\}, \quad (4)$$

На множестве D зададим функционал

$$I_i(u(\cdot)) = g_i(x(t_f)) + \int_{t_0}^{t_f} h_i(t, x(t), u_1(t), \dots, u_i(t), \dots, u_N(t)) dt, \quad (5)$$

который примем за функцию выигрыша i – го игрока.

Определим множество

$$D_i(u^p(\cdot)/u_i(\cdot)) = \{u^p(\cdot) \parallel u_i(\cdot) \in D\}, i = \overline{1, N}.$$

Ситуация $u^p(\cdot)$ определяет ситуацию равновесия на множестве D в игре (1) – (5), если справедливо отношение

$$J_i(u^p(\cdot)) = \max_{u_i(\cdot) \in D_i(u^p(\cdot)/u_i(\cdot))} J_i(u^p(\cdot) \parallel u_i(\cdot)), i = \overline{1, N}. \quad (6)$$

Условие (6) означает, что ни один из игроков не заинтересован в отклонении от ситуации равновесия $u^p(\cdot)$, если остальные игроки ее придерживаются. (Другими словами, выбирая стратегию, отличную от равновесной, ни один из игроков не может увеличить свой выигрыш при условии, что остальные игроки придерживаются своих равновесных стратегий).

Материалы и методы исследования

Для каждого игрока определим функцию Гамильтона $H_i(t)$:

$$\begin{aligned} H_i(t) &= \max_{u_i(t) \in U_i(t)} \prod_i (t, x(t), u_1(t), \dots, u_i(t), \dots, u_N(t), \psi_i(t)) = \\ &= \psi_i(t) f(t, x(t), u(t) \parallel u_i^p(t)) + h_i(t, x(t), u(t) \parallel u_i^p(t)), i = \overline{1, N}. \end{aligned} \quad (7)$$

Впервые определение функции Гамильтона в форме (1) приведено в работах [2;3;4] для задач оптимального управления.

Отметим, что функция Гамильтона i – го игрока не зависит от программной стратегии $u_i(t)$ этого игрока и является непрерывной функцией времени. Действительно, во всех точках t отрезка $[t_0, t_f]$, где непрерывны $u_i(t)$ функции Понтрягина i – ого игрока (функция Гамильтона) непрерывна в силу непрерывности функции $f(\cdot)$, $h_i(\cdot)$, $\psi_i(t)$.

Из условия (7), очевидно, что

$$\prod_i (t, x(t), u(t) \parallel u_i(t), \psi_i(t)) \leq \prod_i (t, x(t), u(t) \parallel u_i^p(t), \psi_i(t)) = H_i(t), \quad (8)$$

где

$$u_i(t) \in U_i(t), t \in [t_0, t_f], i = \overline{1, N}.$$

По постановке задачи (1) – (6) функция $u_i(t)$ имеет конечное число точек разрыва. Пусть τ – одна из них.

В неравенстве (8) перейдем к пределам:

$$\lim_{t \rightarrow \tau-0} \prod_i (t, x(t), u(t) \parallel u_i(t), \psi_i(t)) \leq \lim_{t \rightarrow \tau-0} \prod_i (t, x(t), u(t) \parallel u_i^p(t), \psi_i(t)) = \\ = \lim_{t \rightarrow \tau-0} H_i(t), i = \overline{1, N}.$$

Откуда получим

$$\prod_i (\tau, x(\tau), u(\tau) \parallel u_i(\tau - 0), \psi_i(\tau)) \leq H_i(\tau - 0), i = \overline{1, N}.$$

Из условия (7) и последнего неравенства имеем:

$$H_i(\tau) = \max_{u_i(\tau-0) \in U_i(\tau)} \prod_i (\tau, x(\tau), u(\tau) \parallel u_i^p(\tau - 0), \psi_i(\tau)) \leq H_i(\tau - 0).$$

С другой стороны, используя условие (8), имеем:

$$H_i(\tau - 0) = \lim_{t \rightarrow \tau-0} \prod_i (t, x(t), u(t) \parallel u_i^p(t), \psi_i(t)) = \\ = \prod_i (\tau, x(\tau), u(\tau) \parallel u_i^p(\tau - 0), \psi_i(\tau)) = \lim_{u_i \rightarrow u_i(\tau-0)} \prod_i (\tau, x(\tau), u(\tau) \parallel u_i(\tau - 0), \psi_i(\tau)) \leq \\ \leq \prod_i (\tau, x(\tau), u(\tau) \parallel u_i^p(\tau), \psi_i(\tau)) = H_i(\tau), i = \overline{1, N}.$$

Таким образом, мы получаем следующие неравенства:

$$H_i(\tau - 0) \leq H_i(\tau) \text{ и } H_i(\tau - 0) \geq H_i(\tau), i = \overline{1, N},$$

из которых получим, что

$$H_i(\tau - 0) = H_i(\tau), i = \overline{1, N},$$

т.е. функция $H_i(\tau)$ – непрерывна слева в точке τ .

Если повторить все рассуждения, начиная с неравенства (8), но при условии, что $t \rightarrow \tau + 0$, то получим непрерывность функции Гамильтона $H_i(\tau)$ в точке τ справа.

Итак, мы получим, что если $t \in [t_0, t_f]$ – некоторая точка разрыва стратегии $u_i(t)$ i -ого игрока (при условии, что стратегии остальных игроков фиксированы), то функция $H_i(t)$ непрерывна в этой точке как слева, так и справа, т.е. $H_i(t)$ непрерывна во всех точках отрезка $[t_0, t_f]$.

Дальнейшие рассуждения будем проводить в предположении гладкости функции Гамильтона $H_i(t)$, $i = \overline{1, N}$.

Условия непрерывности функций $\psi_i(t)$ и $H_i(t)$ в точках разрыва программных стратегий игроков, т.е. в точках излома $\dot{x}$ носят название условий Вейерштрасса-Эрдмана [5] и имеют вид:

$$H_i(\tau + 0) = H_i(\tau - 0), i = \overline{1, N}, \\ \psi_i(\tau + 0) = \psi_i(\tau - 0), i = \overline{1, N}.$$

Вывод этих условий можно провести по схеме аналогичной [5].

Теперь для каждого игрока, имея функцию Гамильтона (7), рассмотрим функционал вида

$$S_i(x(\cdot), u(\cdot)/u_i(\cdot), \psi_i(\cdot)) = g_i(x(t_f)) + \int_{t_0}^{t_f} [H_i(t, x(t), u(t)/u_i(t), \psi_i(t)) - \psi_i(t)x'(t)] dt, \\ i = \overline{1, N}. \quad (9)$$

Последний отличается от функционала $S_i^{u_i(\cdot)}(*)$ из

$$S_i^{u_i(\cdot)}(x(\cdot), u_1(\cdot), \dots, u_N(\cdot), \psi_i(\cdot)) = g_i(x(t_f)) + \\ + \int_{t_0}^{t_f} [\psi_i(t)(f(t, x(t), u_1(t), \dots, u_N(t)) - x'(t)) + h_i(t, x(t), u_1(t), \dots, u_N(t))] dt, i = \overline{1, N} \quad (10)$$

тем, что в определении (9) выполнена операция максимизации по допустимому управлению $u_i(t)$ i -го игрока подынтегральной функции. Функционал $S_i(*)$ из (9) будем называть действием по Гамильтону [3] i -го игрока.

Из условий

$$\begin{aligned} \Pi_i(t, x(t), u_1(t), \dots, u_N(t), \psi_i(t)) &= h_i(t, x(t), u_1(t), \dots, u_N(t)) + \\ &+ \psi_i(t)f(t, x(t), u_1(t), \dots, u_N(t)), i = \overline{1, N}; \end{aligned} \quad (11)$$

$$\prod_i(t, x^p(t), u^p(t), \psi_i(t)) = \max_{u_i(t) \in U_i(t)} \prod_i(t, x^p(t), u^p(t) \parallel u_i(t), \psi_i(t))$$

и (7) следует, что на ситуации равновесия $u^p(\cdot)$ и соответствующей равновесной траектории $x^p(\cdot)$ существуют такие функции $\psi_i(\cdot)$, $i = \overline{1, N}$ для которых имеет место соотношение

$$S_i^{u_i(\cdot)}(u^p(\cdot), x^p(\cdot), \psi_i(\cdot)) = S_i(x^p(\cdot), u^p(\cdot) / u_i(\cdot), \psi_i(\cdot)), i = \overline{1, N}.$$

С учетом последнего равенства вариация действия $S_i(*)$ из (9) в ситуации равновесия по фазовой переменной $x(t)$ и вариация по сопряженным переменным $w_i(t)$, $i = \overline{1, N}$ приводят к системе уравнений Гамильтона

$$\begin{cases} \dot{w}_i(t) = - \frac{\partial H_i(t, x^p(t), u^p(t) \parallel u_i(t), w_i(t))}{\partial x}, i = \overline{1, N} \\ \dot{x}(t) = - \frac{\partial H_i(t, x^p(t), u^p(t) \parallel u_i(t), w_i(t))}{\partial w_i}, i = \overline{1, N} \end{cases} \quad (12)$$

$$\text{Здесь} \quad \frac{\partial H_i(*)}{\partial x} = \frac{\partial H_i}{\partial x^{(1)}}, \dots, \frac{\partial H_i}{\partial x^{(n)}}, \quad \frac{\partial H_i(*)}{\partial w_i} = \frac{\partial H_i}{\partial w_i^{(1)}}, \dots, \frac{\partial H_i}{\partial w_i^{(n)}}.$$

Система уравнений (12) не содержит управления i -го игрока $u_i(t)$ и является аналогом Гамильтоновых систем в механике [6;7].

Введем обозначение

$$L_i(t, x(t), \dot{x}(t), u(t) / u_i(t), w_i(t)) = H_i(t, x(t), u(t) / u_i(t), w_i(t)) - w_i(t)\dot{x}(t), i = \overline{1, N}. \quad (13)$$

Здесь функция $L_i(*)$ - аналог функции Лагранжа (лагранжиан) i -го игрока, которая фигурирует в известных принципах аналитической механики [6;7]. Из определения (13) функции Лагранжа, определим функцию Гамильтона в виде:

$$H_i(*) = L_i(*) + w_i(t)\dot{x}(t), i = \overline{1, N},$$

которую в аналитической механике называют внутренней энергией [6;7;8] i -ой подсистемы (i -го игрока).

Если подынтегральное выражение в (10) обозначить через

$$L_i^{u_i(\cdot)}(t, x(t), \dot{x}(t), u(t), w_i(t)) = H_i(t, x(t), u(t)) + w_i(t)(f(x(t), u(t), t) - \dot{x}(t)), i = \overline{1, N},$$

то из (11) и (7) следует, что функции $L_i(*)$ из (13) можно представить в виде:

$$L_i(*) = \max_{u_i(t) \in U_i(t)} L_i^{u_i(\cdot)}(*), i = \overline{1, N}.$$

Иногда, например, при выводе уравнений Эйлера-Лагранжа, в выражениях для $L_i(*)$, $L_i^{u_i(\cdot)}(*)$ функция $\psi_i(t)$ фиксирована и в этом случае, как и в механике [6;7;8], будем считать функции $L_i(*)$, $L_i^{u_i(\cdot)}(*)$ зависящими только от $(t, x(t), \dot{x}(t), u(t) / u_i(t))$ и $(t, x(t), \dot{x}(t), u(t))$ соответственно.

Из определения $L_i(*)$ (13) имеем, что

$$\begin{aligned} \frac{\partial L_i(*)}{\partial x} &= \frac{\partial H_i}{\partial x}, \quad \frac{\partial L_i(*)}{\partial \dot{x}} = -w_i(t), i = \overline{1, N}, \\ \frac{\partial L_i(*)}{\partial x} &= \left(\frac{\partial L_i}{\partial x^{(1)}}, \dots, \frac{\partial L_i}{\partial x^{(n)}} \right), \quad \frac{\partial L_i(*)}{\partial \dot{x}} = \frac{\partial L_i}{\partial \dot{x}^{(1)}}, \dots, \frac{\partial L_i}{\partial \dot{x}^{(n)}}. \end{aligned}$$

Откуда из (12) следует, что для ситуации равновесия и соответствующей равновесной траектории имеет место система управлений:

$$\frac{d}{dt} \frac{\partial L_i(t, x^p(t), \dot{x}^p(t), u^p(t) / u_i(t))}{\partial \dot{x}} - \frac{\partial L_i(t, x^p(t), \dot{x}^p(t), u^p(t) / u_i(t))}{\partial x} = 0, i = \overline{1, N} \quad (14)$$

т.е. на ситуации равновесия и соответствующей равновесной траектории для каждого игрока справедливы уравнения Эйлера-Лагранжа (в точках разрыва управлений (излома $\frac{\partial L_i(*)}{\partial \dot{x}}$) понимаются производные справа, производные слева также существуют).

В точках $\phi, k = \overline{1, s}$ излома экстремалей функции $L_i(*)$ удовлетворяют условиям Вейерштрасса-Эрдмана[5], которые принимают вид:

$$\left. \frac{\partial L_i(*)}{\partial \dot{x}} \right|_{t=\phi_k-0} - \left. \frac{\partial L_i(*)}{\partial \dot{x}} \right|_{t=\phi_k+0} = 0, k = \overline{1, s}, \quad (15)$$

$$\left(L_i(*) - \frac{\partial L_i(*)}{\partial \dot{x}} \dot{x} \right) \Big|_{t=\phi_k-0} - \left(L_i(*) - \frac{\partial L_i(*)}{\partial \dot{x}} \dot{x} \right) \Big|_{t=\phi_k+0} = 0, k = \overline{1, s} \quad (16)$$

и которым можно дать геометрическую интерпретацию следующим образом. Если фиксировать переменные t и x и откладывать на одной из координатных осей $\dot{x}$, а на другой – значение функции $L_i(*)$, то мы получим некоторую кривую, изображающую $L_i(*)$ как функцию от $\dot{x}$. Тогда условие (15) означает, что касательные к этой кривой в точках $\dot{x}(\phi_k - 0)$ и $\dot{x}(\phi_k + 0), k = \overline{1, s}$ параллельны между собой. Условие (16) перепишем в виде:

$$L_i(*)|_{\phi_k-0} - L_i(*)|_{\phi_k+0} = \left. \frac{\partial L_i(*)}{\partial \dot{x}} \right|_{\phi_k+0}^{\phi_k-0}, k = \overline{1, s},$$

которое показывает, что эти касательные в точках $\dot{x}(\phi_k - 0)$ и $\dot{x}(\phi_k + 0), k = \overline{1, s}$ не только параллельны, но даже совпадают.

Для канонических переменных [6;7;8;9]

$$w_i(t) = -\frac{\partial L_i(*)}{\partial \dot{x}}, \quad H_i(*) = L_i(*) - \frac{\partial L_i(*)}{\partial \dot{x}} \dot{x}, \quad i = \overline{1, N}.$$

Условия Вейерштрасса-Эрдмана просто означают, что канонические переменные непрерывны в точках излома экстремалей.

Результаты исследования

Итак, получили следующее необходимое условие существования ситуации равновесия в дифференциальной игре (1) – (5).

Теорема: При сделанных выше предположениях о свойствах функции $f(t, x(t), u_1(t), \dots, u_N(t)), H_i(t, x(t), u_1(t), \dots, u_N(t)), g_i(x(t_f)), H_i(t, x(t), u(t)/u_i(t), w_i(t)), i = \overline{1, N}$ в ситуации равновесия $u^p(\cdot) = u_1^p(\cdot), \dots, u_N^p(\cdot), u^p(\cdot) \mapsto x^p(\cdot)$ в игре (1) – (5) для каждого игрока справедливы уравнения Эйлера-Лагранжа (12).

Заключение

Результаты статьи позволяют сделать вывод о том, что методы аналитической механики являются общими, едиными для изучения движения и равновесия, применимы для различных материальных систем. В частности, действие принципов аналитической механики позволили выразить условия существования ситуации равновесия в бескоалиционной дифференциальной игре лиц через уравнения движения в форме Эйлера – Лагранжа.

ЛИТЕРАТУРА

- [1] Розоноэр Л.И. Обмен и распределение ресурсов (обобщенный термодинамический подход) / Л.И. Розоноэр // Автоматика и телемеханика. - 1973. - №№5,6,8. - С. 115-132, 65-79, 82-103.
- [2] Иванилов Ю.П. Применимость методов аналитической механики в оптимальном управлении / Ю.П. Иванилов // Изв.АН СССР. Техническая кибернетика. - 1983. - №2. С. 61-71.
- [3] Иванилов Ю.П. Принцип освобождения от связей в форме штрафных функций / Ю.П. Иванилов // Изв.АН СССР. Техническая кибернетика. - 1985. - №3. – С. 170-178.

- [4] Иванилов Ю.П. Главная функция Гамильтона и условия оптимальности / Ю.П. Иванилов // Автоматика и телемеханика. - 1988. - №5. – С. 51-61.
- [5] Гельфанд И.М. Вариационное исчисление/ И.М.Гельфанд, С.В. Фомин. - М.: Физматгиз, 1961. - 228 с.
- [6] Бухгольц Н.Н. Основной курс теоретической механики в 2-х т. Т.2./ Н.Н. Бухгольц. - М.: Наука, 1969. - 332 с.
- [7] Голдстейн Г. Классическая механика / Г.Голдстейн. – М.: Наука, 1975. - 408 с.
- [8] Авдеев Н.Ф. Теоретическая механика / Н.Ф. Авдеев. - М.: МГИУ, 2010. - 119 с.
- [9] Алексеев В. М. Оптимальное управление / В.М. Алексеев, В.М. Тихомиров, С.В. Фомин. - М.: ФИЗМАТЛИТ, 2005. - 408 с.

REFERENCES

- [1] Rozonojer, L.I. (1973). Obmen i raspredelenie resursov (obobshhennyj termodinamicheskij podhod) [Resource exchange and allocation (generalized thermodynamic approach)]. Avtomatika i telemehanika [in Russian].
- [2] Ivanilov, Ju.P. (1983). Primenimost' metodov analiticheskoy mehaniki v optimal'nom upravlenii [Applicability of analytical mechanics methods in optimal control]. Izv.AN SSSR. Tehnicheskaja kibernetika[in Russian].
- [3] Ivanilov, Ju.P. (1985). Princip osvobozhdenija ot svyazej v forme shtrafnih funkcij [The principle of freeing from bonds in the form of penalty functions]. Izv.AN SSSR. Tehnicheskaja kibernetika [in Russian].
- [4] Ivanilov, Ju.P. (1988). Glavnaja funkcija Gamil'tona i uslovija optimal'nosti [The main Hamilton function and optimality conditions]. Avtomatika i telemehanika. [in Russian].
- [5] Gel'fand, I.M., & Fomin, S.V. (1961). Variacionnoe ischislenie [Calculus of variation]. M.: Fizmatgiz [in Russian].
- [6] Buhgol'c, N.N. (1969). Osnovnoj kurs teoreticheskoy mehaniki [Basic Course in Theoretical Mechanics]. V.2. (Vols. 1-2). M.:Nauka [in Russian].
- [7] Goldstejn, G. (1975). Klassicheskaja mehanika [Classic mechanics]. M.: Nauka [in Russian].
- [8] Avdeev, N.F. (2010). Teoreticheskaja mehanika [Theoretical mechanics]. M.: MGIU [in Russian].
- [9] Alekseev, V. M. (2005). Optimal'noe upravlenie [Optimal control]. M.: FIZMATLIT [in Russian].

Махмудова Ш. Д., Уразгалиева А. Н.

ГАМИЛЬТОН БОЙЫНША АМАЛДАУ ЖӘНЕ ЭЙЛЕР-ЛАГРАНЖ ТЕНДЕУЛЕРІ ФОРМАСЫНДАҒЫ ҚАЖЕТТІ ШАРТТАР

Аңдатпа. Математиканы оқу процесінде оның нәтижелерінің басқа пәндерде қолданылуын көрсету маңызды. Математиканы арнайы пәндерді оқуда қолдану пәнаралық байланыс процесінде, сонымен қатар қолданбалы есептерді шешуде жүзеге асырылуы мүмкін.

Әр түрлі қолданылуларда, атап айтқанда, аналитикалық механикада дифференциалды ойындар теориясының кейбір ережелерін, нақты айтқанда, бірнеше ойыншылардың коалициялық емес дифференциалды ойындарындағы тепе-теңдік жағдайларының болу шарттарын қолдануға болады.

Бұл мақалада аналитикалық механиканың кейбір тұжырымдамалары мен принциптерін қолдана отырып, тепе-теңдік жағдайының болуы үшін қажетті және жеткілікті шарттарды зерттеу қарастырылған. Осылайша, Гамильтон бойынша әрекетті анықтай отырып, Эйлер-Лагранж теңдеулері түрінде қажетті шарттар алынды. N тұлғалардың дифференциалды ойындарындағы қажетті жағдайлардың бұл формасы жаратылыстану және техникалық мамандықтарының студенттерін қызықтырады.

Бұл мақаланың басты мақсаты - қол жетімділік пен айқындылық, сондықтан оны әр түрлі мамандық студенттері пайдалана алады. Ұсынылып отырған жұмысты университет студенттері де, жас ғалымдар да аналитикалық механиканың осы саласын зерттеуге нұсқау ретінде пайдалануға болады.

Кілт сөздер: Дифференциалды ойын; динамикалық жүйелер; ойыншылардың стратегиялары; тепе-теңдік жағдайы; тепе-теңдік траекториясы; төлем функциясы; Лагранж функциясы; Гамильтон функциясы; Эйлер-Лагранж теңдеулері; Вейерштрас-Эрдман шарттары.

Makhmudova Sholpan, Urazgalieva Akmaral
ACTION ACCORDING TO HAMILTON AND NECESSARY CONDITIONS IN THE
FORM OF EULER - LAGRANGE EQUATIONS.

Annotation. Interdisciplinary application of learning outcomes is essential to the field of mathematics, attainable at intersection of math with other subjects – which includes applied tasks.

Analytical mechanics, among other disciplines, enables leverage of certain aspects of the theory of differential games, namely, equilibrium conditions in non-coalitional differential games of several players.

This article provides studies of the necessary and sufficient conditions for the existence of equilibrium situations, using some concepts and principles of analytical mechanics. In line with Hamilton's definition, necessary conditions were obtained in the form of Euler-Lagrange equations. This form of necessary conditions in differential games of N persons is of interest to students of natural and technical fields.

The article was written with clarity and simplicity in mind, to make it more digestible for a diverse body of students. Proposed work can aid in study of this area of analytical mechanics by university students and young scientists alike.

Keywords: Differential play; dynamic systems; player strategies; equilibrium situation; equilibrium trajectory; payoff function; Lagrange function; Hamilton function; Euler-Lagrange equations; Weierstrass-Erdmann conditions.

УДК 371.14

МРНТИ 14.01.45

DOI 10.37238/1680-0761.2021.81(1).12

Катаев Е.С.

*Филиал Центра педагогического мастерства Автономной организации образования
«Назарбаев Интеллектуальные школы» г. Уральск, Республика Казахстан*

E-mail: erdan62@gmail.com

ОБ ИТОГАХ РЕАЛИЗАЦИИ МОДЕЛИ ФОРМИРОВАНИЯ ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКИХ КОМПЕТЕНЦИЙ ПЕДАГОГА ОБЩЕОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ ШКОЛЫ

Аннотация. В статье представлены основные процессуально-содержательные составляющие модели формирования исследовательских компетенций педагога общеобразовательной школы в условиях обновления содержания образования. Определены наиболее важные показатели обеспечения психологической комфортности образовательной среды в процессе формирования исследовательских компетенций педагогов, предлагаются этапы работы и диагностический инструментарий по измерению исследуемого качества. Даются отдельные формы и методы работы с педагогами школ в условиях аутентичного учебно-воспитательного процесса с целью эффективного развития их исследовательских умений и навыков. Представлены итоговые результаты экспериментальной работы, приводятся доказательства истинности нулевой и альтернативной гипотез в аспекте исследуемого качества. Результаты работы подтверждают валидность предлагаемой модели как диагностического инструментария развития исследовательских компетенций педагога общеобразовательной школы, которую можно использовать в целях систематизации подхода Lesson Study.

Ключевые слова: модель формирования исследовательских компетенций; уровни сформированности исследовательских компетенций; техники и методы работы с педагогами; результаты исследования.

Введение

Моделирование представляется одним из самых широко используемых методов научного исследования в психолого-педагогических изысканиях, как специально созданная система элементов, воспроизводящих связи и функции предмета исследования, в основе которой лежит определённое соответствие оригиналу [1]. Формирование, определяется как процесс «целенаправленного педагогического воздействия на обучающегося с целью развития у него определенных качеств личности – мировоззрения, знаний, навыков, внимания, ценностных ориентаций» [2, с. 242].

В качестве предпосылок разработки, динамики и трансформации Модели в практику школы, взяты: актуальные вызовы учебного процесса в условиях обновления содержания образования; социальные и личностные (ценностные) установки педагога общеобразовательной школы; государственные нормативные правовые документы в сфере среднего и послевузовского образования.

С целью разработки модели формирования исследовательских компетенций педагога общеобразовательной школы (далее - Модель) на этапе констатирующего эксперимента, проведен анализ сбора данных, выявлены трудности и барьеры в учении учащихся и в преподавании учителей в условиях внедрения обновленного содержания образования (Государственные стандарты общего среднего образования РК) [3], изучена психолого-педагогическая литература. Как важная особенность Модели, в условиях обновления

содержания образования, выделена из «системы элементов» аксиологическая составляющая, которая определяет «стороны, связи, функции предмета исследования» [4, с. 120]. Учитывая, что Модель предполагает работу с педагогами по формированию их исследовательских умений и навыков, важной стороной Модели становится акмеологический подход. Идея акмеологического подхода, основывается на разработке «путей и стратегий преобразования наличного уровня личностно-профессионального развития педагога в высший, ... через соотношение реальных характеристик развития педагога с оптимальной моделью развития» [5, с. 10].

Изучение педагогических ситуаций, их понимание и ценностная оценка, осмысление и интерпретация, разработка форм и методов педагогического взаимодействия с обучающимися, актуализируют философские, герменевтико-феноменологические особенности формирования исследовательских компетенций педагога. Если ранее, традиционная (филологическая) герменевтика была «искусством понимания», ориентированным на интерпретацию текстов, то сейчас её позиционируют с универсальным подходом к проблеме понимания и интерпретации [6, с. 210].

В разработанной Модели важным является тот факт, что приоритет гуманистического, человековедческого профессионализма должен преобладать над профессионализмом «предметным», от педагога требуется естественная вовлеченность в рефлекссию собственной практики. Учителя должны получить индивидуальный духовный опыт, взгляд, обращенный внутрь себя, как «результат познающего воображения» [7].

Определение уровня сформированности исследовательских компетенций проводится в несколько этапов (четыре Модуля). Итоги получают посредством триангуляции промежуточных результатов: 1) соответствующего уровня сформированности исследовательских компетенций на основе разработанного автором ресурса-проформы, 2) критического отчета педагога о проведении исследования в действии или цикла уроков-исследований (эссе); 3) на основе результатов психолого-педагогических опросников (в разрезе компонентов исследовательских компетенций).

Таким образом, методологическая основа Модели характеризуется следующей логической последовательностью (аксиология – акмеология – герменевтика – феноменология), а результаты реализации Модели могут быть представлены качественно и количественно с использованием номинативной и порядковой шкал, как диагностический инструмент профессионального развития педагога.

Материалы и методы исследования

Основными методами исследования являются экспертные оценки, анализ документов, психолого-педагогическое тестирование, анализ динамических изменений в личностно-профессиональном развитии, методы математической статистики. Содержательно-процессуальная составляющая Модели (рисунок 1) раскрывает компоненты и вектор формирования исследовательских компетенций: становление активной исследовательской позиции педагогов общеобразовательной школы и формирование устойчивого интереса к исследовательской деятельности (мотивационно-ценностный компонент); повышение уровня теоретико-методических знаний и методологии педагогического исследования (теоретико-познавательный компонент); развитие творческих и исследовательских навыков, рефлексивного сопровождения собственной педагогической деятельности (организационно-деятельностный компонент). Каждый из компонентов состоит из пяти исследовательских компетенций и разделен на четыре уровня (высокий, выше среднего, средний и низкий) с соответствующими дескрипторами.

Исследовательские компетенции педагога общеобразовательной школы: герменевтико-феноменологический аспект

Содержательный компонент

Подходы

Системно-деятельностный, компетентностный, культурологический, личностно-ориентированный

Организационно-педагогические условия

Совместное исследование; практикоориентированность и поддержка администрации; диалог и обсуждение; ориентиры творческого роста; рефлексия и анализ педагогической ситуации; осмысленная исследовательская деятельность

Компоненты исследовательских компетенций

Мотивационно-ценностный
МЦ₁, МЦ₂, МЦ₃, МЦ₄, МЦ₅

Теоретико-познавательный
ТП₆, ТП₇, ТП₈, ТП₉, ТП₁₀

Организационно-деятельностный
ОД₁₁, ОД₁₂, ОД₁₃, ОД₁₄, ОД₁₅

Принципы

Научности; единства сознания и деятельности; соответствия; относительности; дополнителности; единства личностного и профессионального; сочетания самообразования и педагогической поддержки; взаимной отражаемости науки и искусства

Функции исследовательской деятельности

Рефлексивная, интроспективная, проектировочная, интеракционная, прогностическая

Критерии сформированности компетенций

Исследовательская деятельность на основе внутренней мотивации

Знание методологии педагогического исследования

Творческая реализация исследовательских умений и навыков

Процессуальный компонент (Учебный год)

Модули (этапы) процесса формирования исследовательских компетенций

Модуль 1 (I четверть)	Модуль 2 (II четверть)	Модуль 3 (III четверть)	Модуль 4 (IV четверть)
Развитие методологической культуры педагога	Выявление проблем в практике обучения	Рефлексия процесса в обучения	Активизация деятельности педагогических сообществ обсуждения результатов

Результаты

Формирование мотивационно-ценностного и теоретико-познавательного компонентов (от низкого до высокого уровня)	Формирование организационно-деятельностного компонента (от низкого до высокого уровня)	Эссе, рефлексивный отчет. Повышение уровня сформированности компонентов исследовательской компетентности	Презентации, выступления, публикации с обсуждением в сетевых сообществах, коррективная работы. Повышение уровня сформированности компонентов исследовательской компетентности

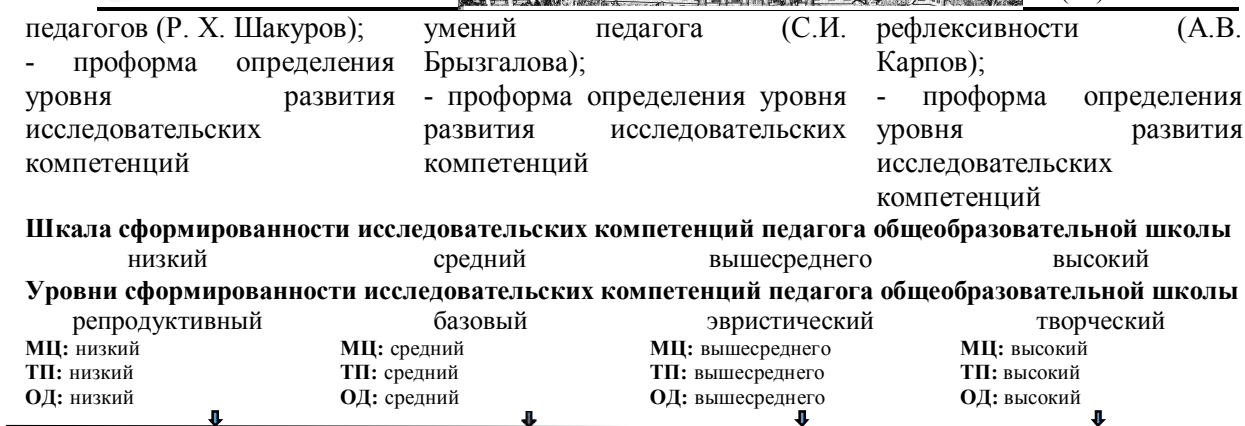
Организационные формы, методы и средства

Формы	Методы	Средства
Лекции, семинары, тренинги, конференции; кейс-стади, творческие задачи	Система менторинга и коучинга – (MaC); «силовое поле» К. Левина, SWOT-анализ, SMART	Lesson Study (LS), исследовательский диалог, микропреподавание; «критического друга», рефлексивный дневник

Оценочный компонент

Инструментарий определения уровня сформированности исследовательских компетенций

Мотивационно-ценностный	Теоретико-познавательный	Организационно-деятельностный
- анкета определения мотивов творческого роста	- адаптированная методика самооценки исследовательских	- опросник определения уровня развития

Рисунок 1- Модель формирования исследовательских компетенций педагога общеобразовательной школы в условиях обновления содержания

Сформированность уровня исследовательских компетенций (репродуктивный, базовый, эвристический, творческий) определяется методом триангуляции результатов используемого диагностического инструментария в совокупности трех компонентов. Взаимосвязанные компоненты педагогической деятельности В.А. Сластенин характеризует системой «интеллектуальных, волевых и эмоционально-оценочных отношений к миру, педагогической действительности, которые являются источником его активности» [8, с. 23].

Мотивационно-ценностный компонент определяется совокупностью эмоционально-волевых и мотивационно-ценностных отношений субъекта к деятельности, к окружающему миру, к людям, к самому себе, к развитию способностей обучающихся. Применение в практике учебно-познавательных игр, экспериментов, ставят его в позицию исследователя, побуждают его творческий потенциал, что формирует осознанность и мотивацию к целенаправленной исследовательской деятельности. Теоретико-познавательный компонент включает систему знаний о природе, обществе, мышлении, технике, способах деятельности, усвоение которых обеспечивает формирование в сознании субъекта научной картины мира. Организационно-деятельностный компонент представляет творческий опыт как системообразующее качество, которое определяет процессуальную готовность к творческому преобразованию действительности, к решению поставленных задач.

В основу организационно-педагогических условий взяты результаты исследований И.А. Баевой и Е.Б. Лактионовой, где представлены наиболее важные показатели обеспечения психологической комфортности образовательной среды в ходе освоения нововведений: обобщенность; осознаваемость; эмоциональность; референтность; удовлетворенность; защищенность; устойчивость [9, с. 10]. Для определения инструментария реализации Модели предлагаются 4 этапа формирования исследовательских компетенций педагога общеобразовательной школы, адаптированные с подходами Ш. Таубаевой (2000): 1) осознаёт необходимость собственной исследовательской деятельности, анализирует и обобщает свой опыт, опыт коллег, выявляет дидактические затруднения, ищет пути решения, формулирует проблемы; 2) пересматривает традиционные формы собственной методической работы, проводит аналогию и сопоставление активных форм и методов организации урока, и технологий обучения, в результате чего происходит апперцепция собственной педагогической деятельности; 3) проводит рефлексию собственной профессиональной деятельности посредством изучения и обобщения происходящих изменений школьной практики, результатов исследований, участвует в профессиональных педагогических сообществах; 4) разрабатывает авторские программы и учебно-методические комплексы,

учебно-методическую литературу, готовит научные статьи, создает новые методики обучения, пишет монографию [10].

Для оценки уровня сформированности исследовательских компетенций использованы: экспертные опросы и оценки на основе разработанной проформы определения уровня развития исследовательских умений и навыков; адаптированный опросник самооценки исследовательских умений педагога С.И. Брызгаловой [11]; анкета определения мотивов творческого роста (Р.Х. Шакуров) [12], методика определения рефлексивности педагога (А.В. Карпов) [13], ранжирование и интерпретация результатов анкетирования. Для обработки результатов исследования использованы программы Microsoft Excel и программа статистической обработки данных SPSS. В процессе опытно-экспериментальной работы выборка составляла 120 респондентов: контрольная (КГ) насчитывала 54 педагога, экспериментальная (ЭГ) – 66. Программа диагностики уровней сформированности исследовательских компетенций педагога общеобразовательной школы представлена в таблице 1.

Таблица 1 – Программа диагностики уровней сформированности исследовательских компетенций педагога общеобразовательной школы

Компоненты	Методы диагностики
Мотивационно-ценностный (МЦ)	–Анкета определения мотивов творческого роста педагогов (Р.Х. Шакуров, модернизированная); –Проформа определения уровня развития исследовательских компетенций (мотивационно-ценностный компонент, авторская); –Анкета определения уровня развития рефлексивности (А.В. Карпов).
Теоретико-познавательный (ТП)	–Методика самооценки исследовательских умений педагога (С.И. Брызгалова, адаптированная); –Проформа определения уровня развития исследовательских компетенций (теоретико-познавательный компонент, авторская); –Анкета диагностики знаний педагогов основ исследовательской деятельности (авторская).
Организационно-деятельностный (ОД)	–Проформа определения уровня развития исследовательских компетенций (организационно-деятельностный компонент, авторская); –Эссе «Педагог как исследователь»; –Проективная методика «Качества педагога-исследователя».

Формирующий этап эксперимента представлен несколькими техниками работы с педагогами школ: 1) техника последовательной конденсации смысла; 2) определения проблем методом феноменологический редукции; 3) установления системы менторства по принципу герменевтического треугольника; 4) дискурсивными и дивинаторными беседами; 5) интерпретацией педагогического знания.

Адаптированная техника последовательной конденсации смысла использована для выявления перечня исследовательских компетенций учителя школы. В описание конденсированного смысла включаются мнения экспертов, которые получили интерсубъективное согласие или, когда «повторные наблюдения одного и того же феномена разными наблюдателями должны давать один и тот же результат» [14, с. 70]. Эксперты, на основе личного опыта и знаний, определили (ограничили) круг компетенций (герменевтический круг), которые, на их взгляд, является наиболее важными для

исследовательской деятельности педагога. В отличие от феноменологической редукции, здесь, напротив, задействованы личный опыт и знания педагогов.

Техника последовательной конденсации «представляет собой движение к смыслу через структурированный процесс, предполагающий постоянную опору на данные» [14, с. 59; 15, с. 192-194].

Эффективной авторской техникой работы стало использование «герменевтических треугольников» или техника «Менторство по принципу герменевтического треугольника» (рисунок 2). Данная схема полезна для эффективного взаимодействия участников образовательного процесса в ходе формирования исследовательских компетенций при планировании и проведении Lesson Study [17; 18]. Схема состоит из трех этапов: 1) основы мотивационно-ценностного компонента формируются, через систему тренингов, семинаров, мастер-классов; 2) педагог трансформирует свою роль от интерпретатора в автора проводимых изменений, в ходе практической деятельности происходит формирование теоретико-познавательного компонента исследовательских компетенций; 3) ученик трансформирует свою роль от интерпретатора к автору собственной учебной деятельности, в процессе которой у педагога формируется организационно-деятельностный компонент исследовательских компетенций.

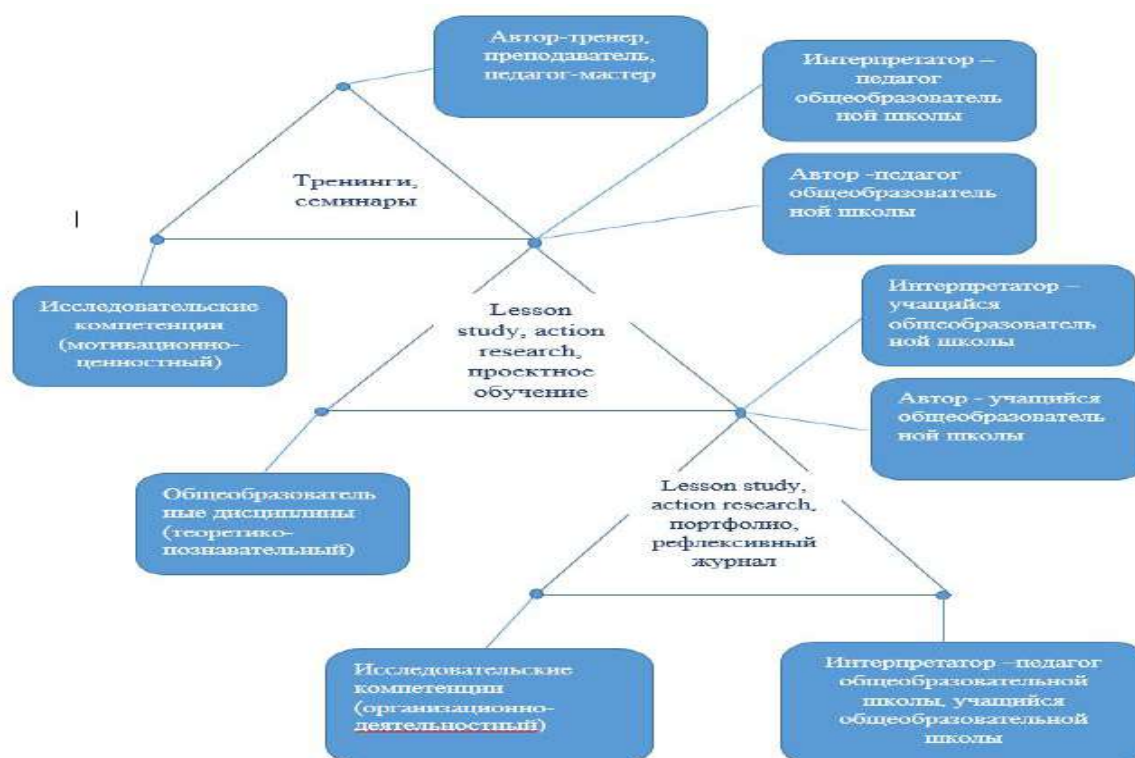

Рисунок 2 – Система менторства посредством герменевтического треугольника

Педагоги школы и учащиеся исследуемого класса определяются как конкретные участники в группы взаимодействия, идентифицируются их роли, ставится цель (вершины треугольников). Планируются формы и методы работы.

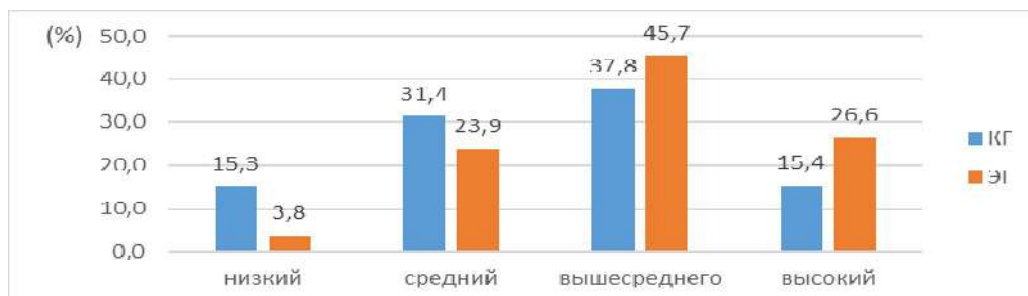
Одной из вершин треугольника является педагог-ментор, другой – интерпретатор или педагог-менти, третья вершина – педагогические проблемы. Каждый педагог может быть в вершине не только одного треугольника в качестве менти или в роли ментора. Здесь же используется понятие «герменевтического горизонта», когда понимание сути изучаемого, с

одной стороны, есть новое, которое дается как целое, с другой, уже имеющиеся у педагога знания психолого-педагогических основ представлены как отдельные его части, (то для понимания отдельных частей, уже нужно иметь представление о смысле целого, и наоборот). Успех интерпретации выступает как слияние горизонтов, имеющегося и вновь приобретаемого или слияние отдельных частей имплицитного и эксплицитного знаний интерпретатора. В системе менторства и коучинга большую роль имеют тренинги, дискурсивные и дивинаторные беседы. Участие в открытых беседах или pedagogical discursus (на основе исследовательской беседы), дает участникам возможность «проживания» обсуждаемого, помогает им делать выводы об их значимости. Pedagogical divination (на основе куммулятивной беседы), позволяет каждому предложить свой обоснованный прогноз или сценарное планирование по тому или иному спорному вопросу. Pedagogical divination предполагает нарративный способ познания, определяемый фантазией, воображением и образным восприятием.

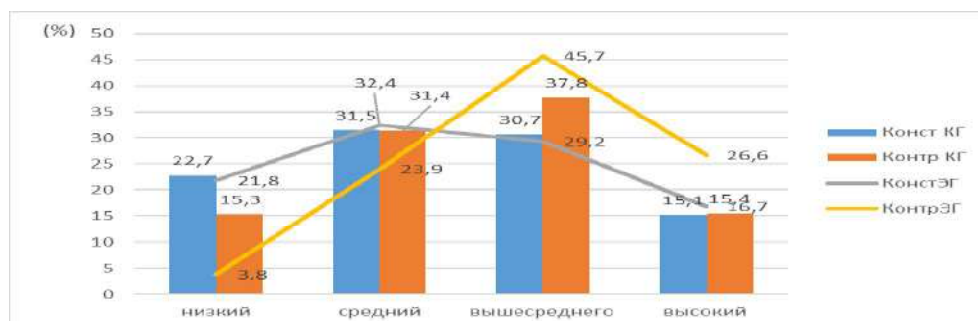
Интерпретация педагогического знания. Включает четыре этапа работы с педагогами: а) анализ научной, публицистической и художественной литературы по изучаемой проблеме, обоснование точки зрения на основе конфликта мнений; б) переформулировка проблемы на академический язык педагогики, интерпретация проблемы с позиции участников образовательного процесса; в) поиск в педагогической литературе рекомендаций и путей решения выявленных противоречий, формулировка проблемы и цели; г) предвосхищение содержания данных текстов, предложение своих версий, позволяющих избежать имеющихся в тексте противоречий.

Результаты исследования

Проведенная работа позволила получить определенные результаты, демонстрирующие положительную динамику в развитии исследовательских компетенций педагогов в экспериментальной группе (ЭГ), в отличие от контрольной группы (КГ). Итоговые результаты сформированности исследовательских компетенций педагога общеобразовательной школы на контрольном этапе (Контр.) в сравнении с констатирующим (Конст.) даны на рисунках 3 – 5.

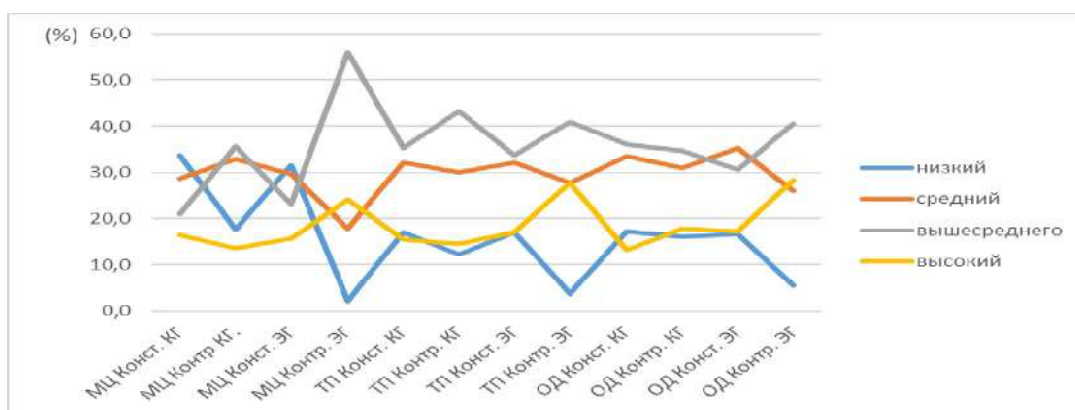

Рисунок 3 – Итоговый свод данных контрольного этапа эксперимента

Рисунок 4 – Сравнительный анализ данных констатирующего и контрольного этапов исследования в разрезе групп

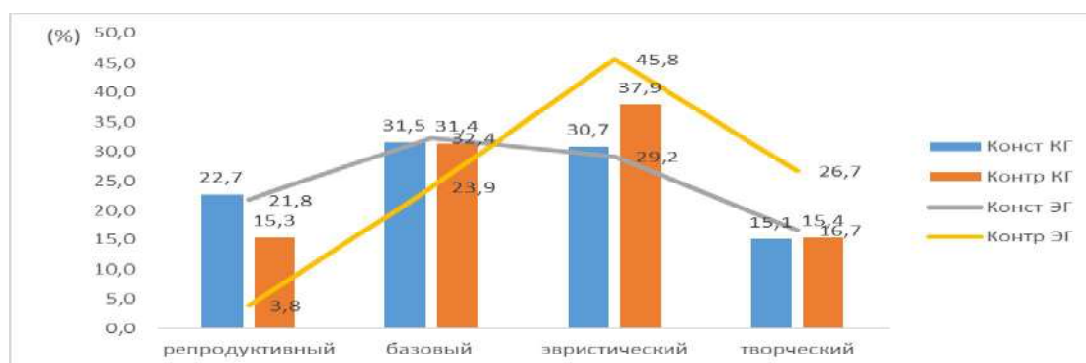

Рисунок 5 – Сравнительный анализ данных констатирующего и контрольного этапов исследования в разрезе групп и компонентов исследовательских компетенций

Как видно из сводных рисунков 3–5, на контрольном этапе исследования в ЭГ отмечается положительная динамика сдвига формируемого качества. Так, по мотивационно-ценностному компоненту: «низкий» уровень уменьшился на 29,4%, «средний» – на 11,8%, тогда как «вышесреднего» повысился на 32,9%, а «высокий» – на 8,3%. По теоретико-познавательному компоненту: «низкий» уровень уменьшился на 13,3%, «средний» – на 4,5%, тогда как «вышесреднего», повысился на 7,1%, а «высокий» – на 10,7%. Организационно-деятельностный компонент изменился следующим образом: «низкий» уровень уменьшился на 11,3%, «средний» – на 9,4%, тогда как «вышесреднего», увеличился на 9,7%, а «высокий» – на 10,9%.

В КГ отмечена следующая динамика. В мотивационно-ценностном аспекте: «низкий» уровень уменьшился на 16,2%, «средний» увеличился на 4,3%, «вышесреднего» – на 14,6%, а «высокий», уменьшился на 2,3%. По теоретико-познавательному компоненту: «низкий» уровень уменьшился на 4,9%, «средний» – на 1,9%, тогда как «вышесреднего», повысился на 7,9%, а «высокий» уменьшился на 1,1%. Организационно-деятельностный компонент изменился следующим образом: «низкий» уровень уменьшился на 1,0%, «средний» – на 2,5%, тогда как «вышесреднего», уменьшился на 1,25%, а «высокий», увеличился на 4,5%.

Результаты уровней сформированности исследовательских компетенций педагога даны на рисунке 6.

Рисунок 6 – Сводные результаты уровней сформированности исследовательских компетенций

Из рисунка 6 видно, что в КГ значительных изменений не произошло. Доля педагогов, работающих на «творческом» уровне увеличилась на 1,6%, на «эвристическом» – на 7,1%, на «репродуктивном» – уменьшилась на 7,4%. Тогда как в ЭГ творчески работающие педагоги составили 26,7%, что 10% превышает показатель, полученный в ходе констатирующего этапа, на «эвристический» уровень перешли 16% педагогов из нижестоящих уровней.

Достоверность полученных данных доказана посредством методов математической статистики с использованием Т-критерия Стьюдента на базе программы SPSS для каждой из использованных методик [18].

На констатирующем этапе сформулированы две гипотезы:

H_0 – уровни сформированности исследовательских компетенций КГ и ЭГ не отличаются.

H_1 – уровни сформированности исследовательских компетенций КГ и ЭГ отличаются.

Проверка достоверности гипотезы H_0

Проверка достоверности гипотезы H_0 для разработанной *проформы определения уровня сформированности исследовательских компетенций педагога общеобразовательной школы с помощью Т-критерия Стьюдента (констатирующий этап)*

При заданном доверительном интервале 95% и $[al'fa] = 0.05$ получены следующие результаты:

– по мотивационно-ценностному компоненту (МЦ): «Ориентация в системе общечеловеческих ценностей» ($МЦ_1$) – $t(120) = 1.094$, $[ro] = 0.276$; «Ответственность по отношению к участникам» ($МЦ_2$) – $t(120) = 0.116$, $[ro] = 0.907$; «Склонность к самокритичности и постоянному обучению» ($МЦ_3$) – $t(120) = -0.14$, $[ro] = 0.889$; «Склонность к личностному росту коллег, быть "критическим другом» ($МЦ_4$) – $t(120) = 1.601$, $[ro] = 0.112$; «Стремление к саморазвитию и профессиональному росту» ($МЦ_5$) – $t(120) = -0.314$, $[ro] = 0.754$;

– по теоретико-познавательному компоненту (ТП): «Знание современных методологических принципов» ($ТП_1$) – $t(120) = 0.178$, $[ro] = 0.859$; «Обладание когнитивно-дискурсивными умениями» ($ТП_2$) – $t(120) = 1.132$, $[ro] = 0.189$; «Умение использовать современные информационно-коммуникационные технологии» ($ТП_3$) – $t(120) = 0.767$, $[ro] = 0.445$; «Способность самостоятельно использовать в практике знания и умения» ($ТП_4$) – $t(120) = 0.651$, $[ro] = 0.516$; «Способность к приращению теоретических знаний и внедрения их в практику» ($ТП_5$) – $t(120) = 0.444$, $[ro] = 0.658$;

– по организационно-деятельностному компоненту (ОД): «Способность к анализу, синтезу и обобщению данных исследования» ($ОД_1$) – $t(120) = 0.305$, $[ro] = 0.761$; «Способность четко формулировать проблему обучения и планировать исследование» ($ОД_2$) – $t(120) = 0.818$, $[ro] = 0.415$; «Способность составлять аналитические отчеты» ($ОД_3$) – $t(120) = -0.640$, $[ro] = 0.523$; «Способность применять в исследованиях методы и подходы других наук» ($ОД_4$) – $t(120) = -0.98$, $[ro] = 0.922$; «Способность эффективно решать педагогические проблемы в нестандартных ситуациях» ($ОД_5$) – $t(120) = 1.008$, $[ro] = 0.316$ [21, с. 117].

Во всех случаях, значимость p много превышает интервал значимости $[al'fa] = 0.05$, на основании чего можно утверждать о справедливости нулевой гипотезы, что значения ЭГ не превосходят КГ по уровню сформированности исследовательских компетенций.

Проверка достоверности гипотезы H_1 (контрольный этап)

Проверка достоверности гипотезы H_1 для разработанной *проформы определения уровня сформированности исследовательских компетенций педагога общеобразовательной школы с помощью Т-критерия Стьюдента.*

К концу экспериментального исследования (на контрольном этапе) используя t - критерий Стьюдента получены результаты, значительно отличающиеся в уровне сформированности исследовательских компетенций у экспериментальной и контрольной

групп по сравнению с началом эксперимента ($[ro]_{эмп} < 0.05$). Так, $МЦ1 - t(119) = -3.38$, $[ro] = 0.001$; $МЦ2 - t(119) = -3.238$, $[ro] = 0.003$; $МЦ3 - t(119) = -3.229$, $[ro] = 0.002$; $МЦ4 - t(119) = -4.572$, $[ro] = 0.001$; $МЦ5 - t(119) = -3.351$, $[ro] = 0.001$; $ТП1 - t(119) = -3.482$, $[ro] = 0.001$; $ТП2 - t(119) = -3.393$, $[ro] = 0.001$; $ТП3 - t(119) = -3.075$, $[ro] = 0.003$; $ТП4 - t(119) = -2.306$, $[ro] = 0.023$; $ТП5 - t(119) = -2.923$, $[ro] = 0.004$; $ОД1 - t(119) = -3.983$, $[ro] = 0.001$; $ОД2 - t(119) = -4.268$, $[ro] = 0.001$; $ОД3 - t(119) = -3.928$, $[ro] = 0.001$; $ОД4 - t(119) = -5.825$, $[ro] = 0.001$; $ОД5 - t(119) = -3.879$, $[ro] = 0.001$. Во всех случаях, значимость p много меньше интервала значимости $[al'fa] = 0.05$, на основании чего можно утверждать о справедливости не нулевой гипотезы, что значения ЭГ превосходят КГ по уровню сформированности исследовательских компетенций.

Заключение

Таким образом, в данной статье представлены итоговые результаты эксперимента по реализации модели формирования исследовательских компетенций педагога общеобразовательной школы на основе реализации процессуально-содержательных составляющих модели формирования исследовательских компетенций педагога общеобразовательной школы в условиях обновления содержания образования. Выделенные основные показатели обеспечения психологической комфортности образовательной среды для педагога в совокупности с определенными формами и методами работы, согласованные с акмеологическими особенностями аутентичного учебно-воспитательного процесса, способствовали эффективному развитию исследовательских компетенций педагогов. И использованный психолого-педагогический инструментарий диагностики изменений исследуемого качества позволяет констатировать о его существенной положительной динамике. Так, в контрольной группе доля педагогов, работающих на «творческом» и эвристическом уровнях увеличилась только на 1,6% и 7,1%, соответственно, тогда как в экспериментальной группе аналогичные показатели составили 10% и 16%, соответственно. Определенная положительная динамика в контрольных группах объясняется тем, что в настоящее время во всех школах страны, в том числе и в школах с контрольными группами, проводится Lesson Study. Методом математической статистики проведено доказательство достоверности полученных результатов.

ЛИТЕРАТУРА

- [1] Краевский В.В. Методологические характеристики научного исследования / В.В.Краевский // Школьные технологии. – № 2. – 2010. – С. 11–23.
- [2] Новиков А.М. Педагогика: словарь системы основных понятий / А.М.Новиков. – М.: Издательский центр ИЭТ, 2013. – 268 с.
- [3] Об утверждении Государственных общеобязательных стандартов образования всех уровней образования/Приказ Министра образования и науки Республики Казахстан от 31 октября 2018 года № 604. <http://adilet.zan.kz/rus/docs/V1800017669>.
- [4] Краевский В. В. Методология педагогики: новый этап., учеб пособие для студентов вузов, обучающихся по педагогическим специальностям / В.В.Краевский, Е.В.Бережнова. – М.: Академия, 2006. – 400 с.
- [5] Кошман Д.М. Научно-методические основы акмеологической компетентности будущего учителя: практическое руководство / Д.М.Кошман. Гомельский гос. ун-т им. Ф. Скорины. – Гомель: ГГУ им. Ф. Скорины, 2017. – 47 с.
- [6] Дьяков С.И. Субъектность педагога. Психосемантические модели и технология исследования [Электронный ресурс]: учеб. пособие / С.И. Дьяков. — 3-е изд., стер. — М.: ФЛИНТА, 2016. — 528 с.
- [7] Гадамер Г.Г. Философия и герменевтика / Г.Г. Гадамер. Актуальность прекрасного. М.: Искусство, 1991.
- [8] Сластенин В.А. и др. Педагогика Учеб. пособие для студ. высш. пед. учеб. заведений / В.А.Сластенин, И.Ф.Исаев, Е.Н.Шиянов; Под ред. В.А.Сластенина. - М.: Издательский центр "Академия", 2002. - 576 с.

- [9] Баева И.А. Экспертная оценка состояния образовательной среды на предмет комфортности и безопасности / И.А.Баева, Е.Б.Лактионова // Психологическая наука и образование. 2013. № 6. С. 5–13.
- [10] Таубаева Ш. Исследовательская культура учителя / Ш.Таубаева. - Алматы: Алем, 2000. -370с. Tuning Educational Structures in Europe. Lifelong Learning Programme. Date Views [01.07.2019] www.unideusto.org/tuningeu/tuning-academy.html/.
- [11] Брызгалова С.И. Формирование в вузе готовности учителя к педагогическому исследованию: Теория и практика: Монография / С.И.Брызгалова. – Калининград: КГУ, 2004. – 360 с.
- [12] Шакуров Р. Х. Творческий рост педагога / Р.Х.Шакуров. – М.: Знание, 1985. – 80 с.
- [13] Карпов А.В. Рефлексивность как психическое свойство и методики её диагностики / А.В.Карпов // Психологический журнал. 2003. Т. 24. № 5. С. 45–57.
- [14] Бусыгина Н.П. Феноменологический и герменевтический подходы в качественных психологических исследованиях / Н.П.Бусыгина // Культурно-историческая психология. – 2009 – №1. С. 57-65.
- [15] Квале С. Исследовательское интервью / С.Квале. – М.: Смысл, 2003. –301 с.
- [16] Dudley P. Lesson Study: Professional learning for our time. Routledge research in Education. Taylor & Francis Group, London. 2015. p. 178. URL:<https://b-ok.org/book/2566008/2e3bbc> (accessed 15.04.2020). (In Eng.).
- [17] Vermunt J., Vrikk M., Van Halem N., Warwick P., Mercer N. The impact of Lesson Study professional development on the quality of teacher learning. // Teaching and Teacher Education. No. 81. Pp. 61-73. 2019. DOI: 10.1016 / j.tate.URL: https://www.researchgate.net/publication/331641177_The_impact_of_Lesson_Study_professional_development_on_the_quality_of_teacher_learning (accessed 27.07.2020). (In Eng.).
- [18] Кричевец А.Н. Основы статистики для психологов / А.Н.Кричевец, А.А.Корнеев, Е.И.Рассказова. М.: Акрополь, 2019. – 286 с.

REFERENCES

- [1] Kraevskij, V.V. (2010). Metodologicheskie harakteristiki nauchnogo issledovaniya [Methodological characteristics of research]. Shkolnye tehnologii. – School technology, 2, 13–23 [in Russian].
- [2] Novikov, A.M. (2013). Pedagogika: slovar' sistemy osnovnyh ponjatij [Pedagogics: Dictionary of the System of Basic Concepts]. - Moscow: IET Publishing Center [in Russian].
- [3] Ob utverzhdenii Gosudarstvennyh obshheobjazatel'nyh standartov obrazovaniya vseh urovnej obrazovaniya/Prikaz Ministra obrazovaniya i nauki Respubliki Kazahstan ot 31 oktjabrja 2018 goda № 604 [About approval of the state obligatory standards of education of all levels of education \ Order of the Minister of education and science of the Republic of Kazakhstan from October 31, 2018 № 604]. (n.d.). Retrieved from <http://adilet.zan.kz/rus/docs/V1800017669>.
- [4] Kraevskij, V. V., Berezhnova, V. (2006). Metodologija pedagogiki: novyj jetap., ucheb posobie dlja studentov vuzov, obuchajushhihsja po pedagogicheskim specialnostjam [Methodology of pedagogy: a new stage., Textbook for university students studying in pedagogical specialties] M: Akademija [in Russian].
- [5] Koshman, D.M. (2017). Nauchno-metodicheskie osnovy akmeologicheskoy kompetentnosti budushhego uchitelja: prakticheskoe rukovodstvo. Gomelskij gos. un-t im. F. Skoriny [Scientific and methodological foundations of the future teacher's acmeological competence: a practical guide]. Gomel: GGU im. F. Skoriny [in Russian].
- [6] Djakov, S.I. (2016). Subektnos pedagoga. Psihosemanticheskie modeli i tehnologija issledovaniya: ucheb. posobie [The subjectivity of the teacher. Psychosemantic models and research technology: textbook. allowance]. (3d ed.). M: FLINTA [in Russian].
- [7] Gadamer, G.G. (1991). Aktualnost prekrasnogo [The relevance of beauty]. A.V. Mikhailov (Ed.). Moscow: Art [in Russian].
- [8] Slastenin, V.A., Isayev, I.F., Shiyanov E.N. (2002). Pedagogika Ucheb. posobie dlja stud. vyssh. ped. ucheb. Zavedenij [Pedagogy tutorial for students. Educational institutions] V. A. Slastenin, Under the ed. V.A. Slastenina. - M.: Publishing Center "Academy," [in Russian].
- [9] Baeva, I.A., Laktionova, E.B. (2013). Jekspertnaja ocenka sostojaniya obrazovatel'noj sredy na predmet komfortnosti i bezopasnosti [Expert assessment of the state of the educational environment for comfort and safety] Psychological science and education, 6 [in Russian].
- [10] Taubayeva, Sh. (2000). Issledovatel'skaja kul'tura uchitelja [Research culture of the teacher]. - Almaty: Alem [in Russian].
- [11] Bryzgalova, S.I. (2004). Formirovanie v vuze gotovnosti uchitelja k pedagogicheskomu issledovaniju: Teorija i praktika: Monografija [Formation of the teacher's readiness for pedagogical research at the university: Theory and practice: Monograph]. Kaliningrad: KGU [in Russian].

- [12] Shakurov, R. H. (1985). *Tvorcheskij rost pedagoga* [Creative growth of the teacher]. M.: Znanie [in Russian].
- [13] Karpov, A.V. (2003). *Refleksivnost kak psichicheskoe svojstvo i metodiki ejo diagnostiki. Psihologicheskij zhurnal* [Reflexivity as a mental property and methods of its diagnosis. Psychological journal]. Vol. 24, 5, 45–57 [in Russian].
- [14] Busygina, N. P. (2009). *Fenomenologicheskij i germeneticheskij podhody v kachestvennyh psichologicheskijh issledovanijah* [Phenomenological and hermeneutic approaches in qualitative psychological research]. *Kulturno-istoricheskaja psichologija – Cultural-historical psychology*, 1, 57-65 [in Russian].
- [15] Kvale, S. (2003). *Issledovatel'skoe intervju* [Research interview]. M.R. Mironova (Ed.). Moscow: Smysl [in Russian].
- [16] Dudley, P. *Lesson Study: Professional learning for our time*. Routledge research in Education. Taylor & Francis Group, London. 2015. p. 178. URL: <https://b-ok.org/book/2566008/2e3bbc> (accessed 15.04.2020). (In Eng.).
- [17] Vermunt, J., Vrikki, M., Van Halem N., Warwick, P., Mercer, N. The impact of Lesson Study professional development on the quality of teacher learning. // *Teaching and Teacher Education*. No. 81. Pp. 61-73. 2019. DOI: 10.1016 / j.tate. URL: https://www.researchgate.net/publication/331641177_The_impact_of_Lesson_Study_professional_development_on_the_quality_of_teacher_learning (accessed 27.07.2020). (In Eng.).
- [18] Krichevec, A.N., Korneev, A.A., Rasskazova, E.I. (2019). *Osnovy statistiki dlja psichologov* [Fundamentals of Statistics for Psychologists]. M: Akropol [in Russian].

Катаев Е.С.

ЖАЛПЫ БІЛІМ БЕРУ МЕКТЕБІ МҰҒАЛІМІНІҢ ЗЕРТТЕУШІЛІК ҚҰЗЫРЕТТЕРІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ ҮЛГІСІН ЕНГІЗУ НӘТИЖЕЛЕРІ ТУРАЛЫ

Аңдатпа. Мақалада білім беру мазмұнын жаңарту жағдайында орта мектеп мұғалімінің зерттеу құзыреттілігін қалыптастыру моделінің негізгі процедуралық және мазмұндық компоненттері келтірілген. Педагогтардың зерттеушілік құзыреттіліктерін қалыптастыру процесінде білім беру ортасының психологиялық жайлылығын қамтамасыз етудің маңызды көрсеткіштері анықталады, жұмыс кезеңдері мен зерттелген сапаны өлшеудің диагностикалық құралдары ұсынылады. Мектеп мұғалімдерімен жұмыстың жеке формалары мен әдістері олардың ғылыми-зерттеу дағдыларын тиімді дамыту мақсатында шынайы білім беру процесі жағдайында берілген. Эксперименттік жұмыстың соңғы нәтижелері келтіріліп, зерттелген сапа тұрғысынан нөлдік және альтернативті болжамдардың растығы келтірілген. Жұмыс нәтижелері жалпыға бірдей білім беретін мектеп мұғалімінің зерттеу құзыреттіліктерін дамытудың диагностикалық құралы ретінде ұсынылған модельдің негізділігін растайды, оны Lesson Study тәсілін жүйелеу үшін қолдануға болады.

Кілт сөздер: зерттеу құзыреттіліктерін қалыптастыру моделі; зерттеу құзыреттіліктерінің даму деңгейлері; мұғалімдермен жұмыс істеу әдістері мен әдістері; зерттеу нәтижелері.

Kataev Yerdan

ON THE RESULTS OF IMPLEMENTATION OF THE MODEL OF FORMATION OF RESEARCH COMPETENCES OF A TEACHER OF A GENERAL EDUCATIONAL SCHOOL

Annotation. The article presents the main procedural and substantive components of the model of the formation of research competencies of a teacher of a secondary school in the context of updating the content of education. The most important indicators of ensuring the psychological comfort of the educational environment in the process of forming the research competencies of teachers are determined, the stages of work and diagnostic tools for measuring the studied quality are proposed. Separate forms and methods of work with school teachers in an authentic educational process are given in order to effectively develop their research skills. The final results of the experimental work are presented, evidence of the truth of the zero and alternative hypotheses in terms of the investigated quality is presented. The results of the work confirm the validity of the proposed model as a diagnostic tool for the development of research competencies of a teacher in a general education school, which can be used to systematize the Lesson Study approach.

Keywords: model of formation of research competencies; levels of development of research competencies; techniques and methods of working with teachers; research results.

ӘОЖ 377(075.8)

ҒТАХР 14.35.01

DOI 10.37238/1680-0761.2021.81(1).13

Кинжекова Р.С.*Батыс Қазақстан инновациялық–технологиялық университеті, Орал, Қазақстан***E-mail:** Kinzheкова1958@mail.ru**БОЛАШАҚ МҰҒАЛІМДЕРДІҢ КӘСІБИ СӘТТІЛІГІН ҚАМТАМАСЫЗ
ЕТЕТІН МАҢЫЗДЫ ТҰЛҒАЛЫҚ ҚАСИЕТТЕРІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ ЖОЛДАРЫ**

Аңдатпа. Мақалада ҚР-да жаңа тұрпатты мұғалімдер дайындаудың негізгі ұстанымдары белгіленген. Жоғары білікті мамандар дайындауда оқу процесіне енгізуге тиісті технологиялар сараланған. Жаңа технологиялар арқылы дамытуға тиісті педагогтың тұлғалық қасиеттері ретінде - коммуникативтік құзыреттілігін, эмоциялық-ерік сферасын, эмоциялық тұрақтылығын, әр түрлі жағдаймен факторлерге бейімделу іскерліктерін ерекшелеген. Тәжірибелік зерттеу барысында кәсіби іс-әрекет үшін маңызды қасиеттердің студенттер бойындағы деңгейін анықтап, дамытуға тиісті тұлғалық атрибуттарды жіктеген. Жеткіншектерді тұлғалық-психологиялық тұрғыдан жетілдіруге нақты ұсыныстар жасаған.

Кілт сөздер: технология; тұлға; қасиеттер; құзыреттілік; коммуникативтік; эмоция; іскерлік; кәсіби іс-әрекет; қалыптастыру; маман.

Kipicne

Қазақстан Республикасының "Білім туралы" заңы білім беру жүйесінің басты міндеті ретінде ғылым мен практиканың жетістіктері негізінде тұлғаның кәсіби қалыптасуы мен дамуына бағытталған білім беру үшін қажетті алғы шарттарды жасау деп белгілеген. Педагог кадрларды даярлауда әлемдік және отандық мәдениеттің ортақ мәселелерін бағдарлауға, жалпы адамзаттық құндылықтарды игеруге, демократиялық және жаңа әлеуметтік-мәдени ортада өмір сүрудің ережелерін үйренуге, ұлттық сана-сезімді дамытуға бағыттап үйрету қажет.

Қазақстан Республикасындағы жаңа тұрпатты мұғалімдер төмендегідей ұстанымдар негізінде қалыптасады:

- білім берудің ізгілікті, тұлғалық-бағдарлық сипатының болуы;
- пәндік, психологиялық-педагогикалық, жалпы мәдени даярлықтың жоғары сапасы және іргелі-ғылыми негізделуі;
- базалық пәндер кешенін, мазмұнын жетілдіру, мақсат пен талаптың бірлігі, әлемнің бүтіндей бейнесін қалыптастыру негізінде пәнаралық байланысты, интеграцияны қамтамасыз ету;
- болашақ мұғалімдердің базалық даярлығының кәсіби және жалпымәдени аспектілерін қамтамасыз ететін пәндер жиынтығының толықтығы, әмбебаптығы;
- педагог тұлғасының даму деңгейінің бірізділігі;
- үздіксіз педагогикалық білім беру жүйесіндегі білім беру үдерісінің мазмұны мен технологиясының өзгергіштігі мен икемделуі;
- мұғалімнің өзгермелі өндірістік және әлеуметтік жағдайда бейімделе білу қабілетін дамыту;
- тұлғаның рухани сұранысын қанағаттандыру, білім берудің дамытушылық сипатының болуы;

- дәстүрлі және жаңа типтегі ресми және биресми білім беру құрылымдарының бірігуі;

- білім беру құрылымы мен деңгейіне барлық әлеуметтік топтардың, әр жас өкілдерінің қамтылуы [1].

Бұл мақсаттарға жету оқу процесінде жаңа технологияларды қолданбайынша мүмкін емес екені белгілі. Біріншіден, оқыту технологиясы- оқу ақпараттардың пайда болып көріну, өзгеру, өңделу әдістері мен құралдарының жиынтығы болса, екінші жағынан, оқыту барысындағы мұғалімнің оқушыға қажетті техникалық және ақпараттық құралдарды қолдана отырып, әсер ету жолдары туралы ғылым.

Оқыту технологиясы- оқу бағдарламаларында қарастырылған алға қойған мақсатқа жетудің тиімділігін қамтамасыз ететін оқытудың әдіс, құрал және түрлерінің жүйесі арқылы оқыту мазмұнын жүзеге асыру жолы. В.П.Беспальконың түсіндіруі бойынша "педагогикалық технология –оқу үдерісін жүзеге асыруға көмектесетін мазмұндық техника" [2,с.12]. Г.К.Селевко бойынша педагогикалық технология педагогикалық үдерісті жобалаушы, нәтижеге жетелейтін мақсат, әдістер мен құралдардың бірлігі, жеке, заттық, әдіснамалық құралдардың бірлікте жұмыс істеуі түрінде көрінеді [3, с.178]. М.А.Чошанов "оқыту технологиясы" мен "әдістемелік жүйенің" айырмашылықтары белгілермен айқындалады дей келе, педагогикалық технологиялардың белгілерін былай береді:-диагностикалау мен мақсатқа жетуге, тиімділікке кепілдік беруі, уақытты үнемдеу, жедел түрде кері байланыс жасау [4, с.56].

Зерттеу материалдары мен әдістері

К.Ж.Бұзаубақова білім беру саласындағы инновациялық үдерістерді зерттеген ғылыми-педагогикалық әдебиеттерді талдау барысында төмендегідей педагогикалық технологияларды ұсынады:

1.Психотехнология-сеземін, сезінемін,көрсетемін қарым-қатынасы. (ТРИЗ өнертапқыштық есептерді шешу теориясы).

2. Ақпараттық-кибернетикалық технология. (Компьютерлік техникамен жұмыс).

3. Диалогтық технология-мұғалім мен оқушы арасындағы ерекше қатынас.

4. Имитациялық технология. (Модельдер, рөлдік оқыту,шешім қабылдау әдістері).

5. Толық меңгеру технологиясы. (Кері байланыс үшін тестілеу әдісін қолдану).

6. Акмеологиялық технология-оқытуда жоғары нәтиже мен жетістікке жеткізетін технология.

7. Зерттеушілік технологиясы - жаңалық ашу арқылы оқыту.

8. Тренингтік технология-іскерлік пен дағдыларды қалыптастыру.

9. Жобалау технологиясы-жобалау жұмыстарын ұйымдастыру.

10. Видеотехнология-оқытудың аудиовизуалдық құралдарын қолдану [5, б.25].

Студенттің тұлғалық дамуы мен кәсіби қалыптасуының өзара байланысы кәсіби іс-әрекетті жүзеге асыру үшін бір қасиеттердің маңыздылығына сәйкестігі ЖОО-дағы оқыту үдерісінде студент тұлғасын дамыту динамикасы арқылы айқындалады.

Е.Л.Доценко, О.С.Андреева психологтың кәсіби маңызды қасиеттерінің жалпыланған нобайын модификациялау негізінде маман тұлғасын талдаудың бірнеше сферасын айқындайды: *когнитивтік, эмоционалдық-еріктік, іс-әрекеттік, тұлғааралық қатынас және өзінді қатынас сферасы*. Біз болашақ мұғалімдерді даярлауда әлеуметтік-педагогикалық технологияларды пайдалануы мен тұлғалық қасиеттерін қалыптастыру үшін құзырлылық қатынасқа сүйене отырып, студент тұлғасының рухани-этикалық құзырлылығын дамытуды көздейміз [6, с.93].

Зерттеу нәтижелері

Түлектер мен студенттерге әр қасиеттің маман үшін маңыздылығына сәйкес, сонымен қатар ЖОО-да оқу-кәсіби даярлау барысындағы өзгеру деңгейі бойынша да әр қасиет

бағаланады. Осындай зерттеу негізінде екі негізгі көрсеткіш алынды, біріншісі – студент тұлғасының кәсіби маңызды қасиетін бағалау (КМК), осы қасиеттердің даму деңгейін өзіндік бағалау. Кәсіби маман іс-әрекетін қамтамасыз ететін жоғары деңгейі іріктелген топтардан алынған нәтижеден көрінетіндей (сапалардың ешқайсысы 50% -дан төмен баға алған емес), сонымен қатар жоғары білім алу барысында мәнді өзгерістердің жүретіндігі анықталды.

Тұлға қасиетінің мұғалімнің кәсіби іс-әрекеті үшін маңыздылық деңгейі (МД) және ЖОО-да оқыту үдерісінде даму деңгейі (ДД). Кейбір зерттеулерге сүйенсек, тұлға қасиетінің мұғалімнің кәсіби іс-әрекеті үшін маңыздылық деңгейі және ЖОО-да оқыту үдерісінде даму деңгейі (1-20-ға дейінгі рангпен есептелді): Мінез-құлықтың өзгергіштігі-3 ранг; Өзін ұстай білу, эмоциялық тұрақтылық-5 ранг; Стреске қарсы тура білу, әр түрлі жағдайға және факторлерге бейімделу іскерлігі-7 ранг; Анализдік-конструктивтік ойлау, өзіндік пікірдің болуы -11 ранг; Логикалық қорытынды жасай білу қабілеті-13; Өзін-өзі тану, өзін талдауға қабілеттілігі -15; Төзімділік, төзе білу-17 ранг екендігі көрінді.

Болашақ мұғалімнің кәсіби іс-әрекетінің сәттілігін қамтамасыз ететін маңызды қасиеттеріне маманның *коммуникативтік құзыреттілігін, эмоциялық-ерік сферасын, эмоциялық тұрақтылығын, әр түрлі жағдаймен факторлерге бейімделу* іскерліктерін жатқызамыз. Студент үшін азырақ мағынаға ие болатыны *жауапкершілік, байқампаздық, мінез-құлықтың өзгергіштігі*.

Тәуекелге баруға даярлық, әзілдей білу сезімі, креативтілік, ұйымдастырушылық қабілеті маманның кәсіби іс-әрекеті үшін маңыздылығы деңгейінің жоғары бағалануына қарамастан маман тұлғасы үшін ерекшелігін құрамайды.

ЖОО-да оқыту үдерісінде мынадай ерекшеліктер (тәуекелге баруға дайындық қалыптан тыс ойлау) қасиеттер иерархиясында соңғы орынды иеленуде. Өзінің тұлғалық өзгерісін өзіндік бағалауда бірінші позицияға мынадай қасиеттер шығады: *жауапкершілік, адамдармен қарым-қатынас жасай білу іскерлігі, өзгені сезінуге, өзгені ұғынуға талпыну, өзіндік өзгеріс, өзіндік даму, өзіндік жетілдіруге деген дайындығы мен қабілеттілігі*.

Осы қасиеттер тұлғааралық қатынас пен өзіндік қатынаста маңыздылыққа ие болғандықтан, жоғары психологиялық, педагогикалық білім беруде тұлғаның осы ерекшеліктері маңызды өзгерістерге ұшырайды.

Кейбір нәтижелер жеке рефлексияны талап етеді, яғни психологтың маңызды тұлғалық атрибуты эмпатияға деген қабілеттілік және өзге қасиеттердің қатарында маңыздылығы аздау болып табылады. (16 және 20 рангіде орналасуда). Тәжірибе барысында ЖОО-ның педагогика және психология мамандығының түлектерінің стреске қарсы тұра білу деңгейінің жеткіліксіздігі эмоциялық, өзіндік бақылау, үрейлілік деңгейінің төмендігі анықталды, өз мінез-құлқын өзіндік реттеу қабілетінің болуын көптеген авторлармен және студенттер мұғалімге қажетті қасиеттері деп айқындайды [7,б.174].

Студенттердің әлеуметтік-педагогикалық білімдерін және іскерліктерін, әлеуметтік-педагогикалық ерекшеліктерін қалыптастыру барысында мына әдістер жақсы нәтижеге қол жеткізетіні анықталды:

- Пікірталастық әдістер – проблемалық жағдаяттарды талдау үшін топтық пікірталас жүргізу.
- Ойын әдістері – іскерлік, ролдік, шығармашылық, дидактикалық ойындар.
- Сензитивтік тренинг.

- Осы әдістер мен тәсілдерді қолданып студенттерді қарым-қатынас жасауға, өзгенің көңілкүйін, сезімін, күйзелісін ұғынуға үйретуге болады. Тыңдау іскерлігі – мұғалімге қажетті маңызды қасиет. Оқушының ойын және сезімін ұғынуға және оған түсіністікпен қарауға үйрету үшін төмендегідей тәсілдерді қолданамыз:

- Рефлексивті емес тыңдау – серіктестің әңгімесіне кіріспеу, үндемей отырып тыңдау, сонымен қатар көңіл бөлу, қолдау көрсету, сездіруді үйрену .

- Рефлексивті тыңдау - өз сезімін толықтай бейнелеуге көмектесу.

- Айқындау – серіктесінен толықтыруды сұрап отыру: «Түсіндіріңізші», «Мына проблема жайында айтасыз ба? Сіз оны қалай түсінесіз?».

- Қайталап айту – оқытушының студент ойын өзге сөздермен қайталап айтуы.

- Бейнелеу – оқытушының студент қаншалықты түсінгендігін көрсете білуі.

- Түйіндеме жасау – ұзақ әңгімелесуден соң негізгі ойды жинақтауы.

- Эмпатиялық тыңдау – эмпатия өзгенің сезімін ұғына білуі, түсінгендігін көрсете білуі [8,б.41].

- Практикалық сабақтарда «тыңдай білу іскерлігін» үйрету үшін жаттығулар өткізілді. Студенттерге ролдік ойындар түрінде жаттығулар жүргізілді.

- Болашақ мұғалімдердің оқушылармен әлеуметтік-педагогикалық технологияны пайдалана білуі үшін төмендегідей ролдік ойындар жүргізуде мына мәселелерге көңіл бөлінуі тиіс:

- алдымен, ролдік ойынның тақырыбын айқындау.

- зерттелетін құбылысқа әсер ететін негізгі факторлерді айқындау (ұжымдағы оқушылар саны педагогтың өтілі, ұжымдағы шиеленіс деңгейі, ұжымдағы хал-ахуал, лидерлер ролі т.б.).

- жан-жақты дамыған педагог образын қалыптастыру нобайын анықтау. Ойын мүшелерінің шешімді бағалау критериілерін іздеу, ойын барысында мүшелерге қажетті нұсқауларды қолдану.

- ойын сценарийін құрастыру, ойынды өткізу ережесін, ойын мүшелері мен қазылар алқасына материалдар дайындау.

- әлеуметтік-педагогикалық іс-әрекетке дайындау жүйесіндегі ойынның ролін анықтау.

- ойынның негізгі ұғымдарын анықтау: дайындық, нұсқау, машықтану, қазылар.

Студенттерге шығармашылық тапсырмалар беру де тиімді. Мысалы: белгілі жағдаяттағы мұғалімнің оқушымен әлеуметтік-педагогикалық іс-әрекетінің алгоритмін іздеу. Жобалау технологиясы бойынша «Мектептегі әлеуметтік-психологиялық қызметті ұйымдастыру» жобасы жеткіншектермен, әлеуметтік педагогпен, мектеп психологымен, пән секцияларының жетекшілерімен және пән үйірмелерінің жетекшілерімен жүргізуге болады [9, с.89].

Жоба: «Мектептегі әлеуметтік-психологиялық қызметті ұйымдастыру». Қатысушылар: жеткіншектер, әлеуметтік педагог, мектеп психологы, пән секцияларының жетекшілері, пән үйірмелерінің жетекшілері.

Мақсаты: мектептегі әлеуметтік-психологиялық қызметті ұйымдастыра отырып, оқушылардың әлеуметтенуі үшін мақсатты тәрбиелік ықпалдардың жүйелі жүзеге асырылуын және әр түрлі мекемелер мен тәрбиелік және қоғамдық ұйымдардың өзара байланысын қамтамасыз ету. Оқушылардың өмірдегі әр түрлі дағдарыстық жағдайлардан шыға алу жолдарын меңгеруін қамтамасыз ету. Мерзімі: 4 апта, аптасына 1 сағаттан.

Жобамен жұмыс: Мектептегі әлеуметтік-психологиялық қызметті ұйымдастыру үшін мынадай 4 топпен тығыз байланыста болуымыз қажет. Олар:

1. *Педагог* - мектептің педагогикалық кеңесі; психологиялық-педагогикалық консилиум; психологиялық-педагогикалық семинар-тренингтер; пікірталас түрлері; дөңгелек үстел; ұйымдастырушылық іскерлік ойындар, ролдік ойындар; кеңес берулер;- пән әдістемелік бірлестіктері.

2. *Отбасы* - ата-ана комитетінің мәжілісі; ата-аналар университетінің сабақтары; отбасылық клубтар; бірлескен мекемелермен кештерді өткізу; тренингтер; кеңес берулер; ата-аналарға ақпараттық стенділер дайындау.

3. *Оқушылар* - жеке және топтық кеңес беру; коррекциялық-дамытушылық; коррекциялық-тәрбиелік сабақтар; тренингтер; педагогикалық клубтар; кәсіби бағдар беру

жұмысы; оқушылардың өндірістік бригадалары; жазғы демалысты және бос уақытты ұйымдастыру.

4. *Мектептен тыс ұйымдар мен мекемелер* - үйірмелер, секциялар, клубтар; қайырымдылық акциялары; мөлтек аудандағы мекемелері, аула клубтары [10, б.114].

Қорытынды

Зерттеуге қатысқан жеткіншектердің, студенттердің, педагогтардың, психологтардың жауаптарындағы айтылған психологиялық проблемалар мазмұны бойынша жіктеліп, былайша топтастырылды: жеткіншектердің тұлғалық-психологиялық қиындықтары: *сенімсіздік; ұялшақтық; қорқақтық; жалқаулық; сенгіштік; күмәншілдік т.с.с.*; тұлғааралық қарым-қатынастағы шиеленістер: *қарым-қатынас жасай алмауы; өзгелермен тіл табыса алмауы; бастамашылдықтың болмауы; тұйықтық, өзімшілдік т.с.с.* іс-әрекет түрлеріне қатысты туындаған проблемалар: *сәтсіздікке бой алдыру; іс-әрекеттеріне көңілінің толмауы; уақытын басқара алмауы; бірлесе әрекет ете алмау; ерік-жігердің жетіспеуі т.с.с.*; әлеуметтік жағдайына байланысты туындаған проблемалар: *тұрмысының және экономикалық жағдайының нашарлығының ұнамауы; дем алуға уақыттың болмауы; күн тәртібінің болмауы т.с.с.*; материалдық жағдайлардан туындайтын проблемалар: *қаржыны үнемдей алмау; материалдық жағынан тәуелсіздіктің болмауы; материалдық жағдайға байланысты дәрменсіздікті сезіну, кредит ала алмауға және алғандардың оны өтей алмауына байланысты психологиялық тығырықтар т.с.с.*; өзін-өзі дамытуға, өзін-өзі жетілдіруге байланысты проблемалар: *өмірде өзіндік орын таба алмауы, болашағына сенбеуі, өзіндік танымның жеткіліксіздігі; өзіндік бағаның адекватты болмауы т.с.с.*; микроортада туындаған психологиялық проблемалардың әсері: *отбасы жағдайының нашарлығы; жақын адамның денсаулығындағы мәселелер; «қазіргі адамдар көзқарасының өзгеруі» т.с.с.*; психикалық және психологиялық денсаулыққа байланысты туындаған проблемалар: *шаршау, қалжырау; денсаулықтың нашарлауы; қорқынышқа, стресске бой алдыру т.с.с.* Проблемалардан қашқақтауы және оны өзгелермен бөліскісі келмеуі: бұл қорғаныс механизмдерінің ықпалын танытады. Осы жоғарыдағы жобаларды талқылау барысында оқушы тұлғасымен және әлеуметтік орта арасындағы негативті ықпалдарды интеграциалау қажеттігі туындайды.

Университет жағдайында болашақ мұғалімдердің тұлғалық қасиеттерінің қалыптасуының құрылымдық мазмұндық нобайы күрделі психологиялық-педагогикалық жүйе, құрылымы психологиялық-педагогикалық және мазмұндық сипаттамалардың бірлігімен анықталады.

ӘДЕБИЕТ

- [1] Қазақстан Республикасының 2007 жылғы 27 шілдедегі № 319-III Заңы // Алматы: Юрист. 2007.-3 б.
- [2] Беспалько В.П. Педагогика и прогрессивные технологии обучения / В.П. Беспалько.- М.: Диалектика, 1995.-12 с.
- [3] Селевко Г.К. Педагогические технологии на основе информационно-коммуникационных средств / Г.К. Селевко.-М.: Академия, 2005. – 178с.
- [4] Чошанов М.А. Гибкая технология проблемно-модульного обучения: методическое пособие / М.А. Чошанов.-М.: Педагогика, 1996. - 56с.
- [5] Бұзаубақова К.Ж. Оқу – тәрбие үрдісінде ақпараттық – коммуникациялық технологияны қолдану қажеттілігі / К.Ж. Бұзаубақова // Информатика негіздері. -2018. - № 4 - Б.25.
- [6] Доценко Е.Л. Психология манипуляции: феномены, механизмы и защита /Е.Л. Доценко, О.С. Андреева.- Москва: ЧеРо, Издательство МГУ, 2014. - 93с.
- [7] Тұрғынбаева Б.А. Мұғалімнің шығармашылық әлеуетін біліктілікті арттыру жағдайында дамыту: теория және тәжірибе / Б.А. Тұрғынбаева.- Алматы: Аруна LTD, 2005. - 174б.
- [8] Бәшірова Ж.Р. Тұлғааралық қарым-қатынас педагогикасы: оқу құр. / Ж.Р. Бәшірова, Н.С. Әлқожаева. - Алматы: Қазақ университеті, 2011.-41 б.
- [9] Тасимова А.А. Современные образовательные технологии / А.А. Тасимова.-Алматы: Полиант, 2019.- 89 с.
- [10] Бердібаева С.Қ. Тұлға психологиясы: оқу құр. / С.Қ. Бердібаева.- Алматы: Эверо, 2016.-114 б.

REFERENCES

- [1] Kazakhstan Respublikasynyn 2007 zhylgy 27 shildedegi № 319-III Zany [Law of the Republic of Kazakhstan of July 27, 2007 N 319-III].(2007). Almaty: Jurist [in Kazakh].
- [2] Bepalko, V.P. (1995). Pedagogika i progressivnye tehnologii obuchenija [Pedagogy and advanced learning technologies].Moskva:Dialektika [in Russian].
- [3] Selevko, G.K. (2005). Pedagogicheskie tehnologii na osnove informacionno-kommunikacionnyh sredstv [Pedagogical technologies based on information and communication tools].Moskva:Akademija [in Russian].
- [4] Choshanov, M.A. (1996). Gibkaja tehnologija problemno-modul'nogo obuchenija: Metodicheskoe posobie [Flexible technology of problem-based modular training: a Methodological guide].Moskva:Pedagogika [in Russian].
- [5] Buzaubakova, K.Zh. (2018). Ogu – tarbie yrdisinde akparattyg – kommunikacijalyk tehnologijany koldanu kazhettigli [The need to use information and communication technologies in the educational process]. Informatika negizderi - fundamentals of Computer Science, 4,25 [in Kazakh].
- [6] Docenko, E.L., & Andreeva, O.S. (2014). Psihologija manipuljacji:fenomeny, mehanizmy i zashhita [Psychology of manipulation: phenomena, mechanisms, and protection] Moskva: CheRo, Izdatel'stvo MGU [in Russian].
- [7] Turgynbaeva, B.A. (2005). Mugalimnin shygarmashylyk aleuetin biliktilikti arttyru zhagdajynda damytu: teorija zhane tazhiribe [Development of the teacher's creative potential in the context of professional development: theory and practice].Almaty: Aruna LTD [in Kazakh].
- [8] Bashirova, Zh.R., & Alkozhaeva, N.S. (2011). Tulgaaralyk karym-katynas pedagogikasy: ogu kur [Pedagogy of interpersonal communication: educational content].Almaty: Kazak universiteti [in Kazakh].
- [9] Tasimova, A.A. (2019). Sovremennye obrazovatel'nye tehnologii [Modern educational technologies].Almaty: Poliant [in Russian].
- [10] Berdibaeva, S.K. (2016). Tulga psihologijasy: ogu kur [Personality Psychology: Learning]. Almaty:Jevero [inKazakh].

Кинжекова Р.С.

ФОРМИРОВАНИЕ ЛИЧНОСТНЫХ КАЧЕСТВ БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ С ПОМОЩЬЮ НОВЫХ ТЕХНОЛОГИЙ

Аннотация. В статье «Формирование личностных качеств будущих учителей с помощью новых технологий» рассматриваются принципы подготовки учителей нового формата РК. Рассматриваются виды новых технологий для внедрения в учебный процесс при подготовке высококвалифицированных специалистов. Предлагается использование новых технологий для развития личностных качеств, таких как: эмоционально-волевая сфера, эмоциональная устойчивость и другие факторы, обеспечивающие эффективную адаптацию к различным ситуациям. В ходе экспериментальной работы определены уровни профессиональной компетентности и определены необходимые личностные атрибуты будущих специалистов. Дана рекомендация для развития психологических качеств личности студентов.

Ключевые слова: технология; личность; качества; компетентность; коммуникация; эмоция; деятельность; личностные атрибуты; формирование; специалист.

Kinjekova Ryskanym

THE FORMATION OF PERSONAL QUALITIES OF FUTURE TEACHERS BY USING NEW TECHNOLOGIES

Annotation. The article deals with the principles of new format teachers training in RK. It touches upon the new technologies types for implementation into educational process in high qualified specialists training. It is also offered using of new technologies for the purpose of personal qualities development, such as: emotional-volition sphere, emotional stability and other factors, ensuring effective adaptation to different situations. In the process of experimental work is defined the degree of professional competence and required personal attributes for future specialists. Recommendations are given for the development of students personal qualities.

Keywords: technology; personality; quality; competency; communication; emotion; activity; personal attributes; formation; specialty.

УДК 343.2/.7

МРНТИ 347.12

DOI 10.37238/1680-0761.2021.81(1).14

Найзабеков А.А.*Университет КАЗГЮУ имени М.С. Нарикбаева, Нур-Султан, Казахстан***E-mail:** pro100arslan@mail.ru**КОРРУПЦИОННЫЕ РИСКИ В ВЫСШИХ УЧЕБНЫХ ЗАВЕДЕНИЯХ**

Аннотация. В статье рассматриваются отдельные коррупционные риски, существующие в сфере высшего образования Казахстана. В настоящее время выявление коррупционных рисков в деятельности высших учебных заведений является одним из эффективных механизмов, предупреждающих возникновение коррупции в сфере образования. В этой связи, органами по борьбе с коррупцией в Республике Казахстан этой проблеме уделяется особенное внимание. В работе приведены примеры осуществляемых мероприятий, инициированных как государственными органами: Министерством образования и науки Республики Казахстан, Агентством по противодействию коррупции (Антикоррупционная служба), так и организациями высшего образования и их ассоциациями (Лига академической честности), которые способствуют выявлению факторов коррупционных рисков. Кратко дана характеристика отдельных видов коррупционных рисков в сфере высшего образования. Среди них: низкий уровень заработной платы, нарушения при распределении государственных грантов, несоблюдение принципов академической честности. Разработаны предложения по снижению коррупционных рисков, в результате которых будут минимизированы факторы коррупционного риска, что приведет к искоренению коррупции в высших учебных заведениях.

Ключевые слова: коррупционные риски; коррупция; высшие учебные заведения; Саналы ұрпақ; академическая честность; заработная плата; государственный грант; преподаватель; студент.

Введение

В современных условиях полномасштабной модернизации страны на первом плане стоит реализация задачи защиты прав граждан, повышения эффективности государственного управления, инвестиционной привлекательности страны. Достижение этих задач реализуется различными комплексными мероприятиями, в том числе, путем внедрения в стране нулевой терпимости к коррупции. Борьба с коррупцией является приоритетным направлением, т.к. она сдерживает социально-экономическое развитие страны. В Республике Казахстан поэтапно и целенаправленно проводится курс по созданию эффективных, соответствующих мировым стандартам, институтов и механизмов противодействия коррупции [1]. В Послании народу от «31» января 2017г. Казахстана «Третья модернизация Казахстана: глобальная конкурентоспособность» Первый Президент Республики Казахстан Н. Назарбаев отметил: «Мы сделали существенные шаги по снижению уровня коррупции в стране. В то же время, основной акцент направлен на борьбу с последствиями коррупции. Необходимо усилить работу по выявлению и искоренению причин и предпосылок коррупции» [2].

Статистические данные антикоррупционной службы Республики Казахстан показывают, что ежегодно, в среднем по стране выявляется и регистрируется более 2000 коррупционных преступлений, к ответственности привлекается свыше 1000 лиц [3]. В образовательной сфере за 11 месяцев минувшего года зафиксировано 163 правонарушения, связанных с коррупцией. Это составляет примерно 9 % от объема всех зарегистрированных коррупционных нарушений [4]. Такие показатели можно рассматривать как высокий уровень

коррупции. Повышение коррупционных проявлений в период активного реформирования образовательной сферы обусловлено низким индексом эффективности управления на всех уровнях. В полной мере это распространяется и на сферу высшего образования. По словам Главы государства: Министерство образования и науки должно с раннего возраста прививать гражданам основы антикоррупционной культуры [5]. Стоит отметить, что с каждым годом увеличиваются большие расходы на образование. С момента приобретения независимости Казахстан предпринимал активные шаги для интеграции в мировое образовательное пространство. В то же время вузовская среда относится к зоне повышенных коррупционных рисков и необходимость выработки мер по преодолению коррупции получает всестороннюю поддержку.

В настоящее время на улучшение антикоррупционной политики уделяется большое внимание факторам коррупционных рисков. Оценивание таких факторов рисков позволяет выработать эффективные способы превентивного противодействия коррупции, а также обеспечивает базовую информацию для разработки мер борьбы с существующими коррупционными схемами. Правоприменительная практика свидетельствует о том, что существует потребность в улучшении методологии, позволяющей осуществлять системную оценку коррупционных рисков. Это позволит выявить возможные «коррупциогенные» факторы, определить функции организаций, наиболее предрасположенных риску возникновения коррупции. Проведение анализа коррупционных рисков в высших учебных заведениях необходимо для понимания текущей и будущей ситуации, выработки более новой антикоррупционной стратегии и усовершенствование антикоррупционного законодательства. Изучение существующих коррупционных рисков, методологии оценки в последнее время приобретают особую актуальность в Казахстане.

Основная часть

Система высшего образования имеет некоторые факторы, которые могут быть отнесены к коррупционным рискам. Коррупционные риски в современном образовательном процессе являются одной из угроз национальной безопасности страны, подрывают основы демократии, равенства и социальной справедливости. Наличие коррупционных факторов в сфере высшего образования приводит к тому, что деятельность вузов становится неполноценной, тормозится их академическое, экономическое и научное развитие.

Вопросы коррупции и коррупционных составляющих в вузах страны неоднократно озвучивались на различных площадках. Так, на семинаре-совещании по антикоррупционной политики в вузах в 2015 году представителями Министерства образования Республики Казахстан была озвучена информация о том, что в системе высшего образования существует теневой оборот, который по оценкам некоторых экспертов может превышать 100 млн долларов в год. По оценкам аналитиков, в России ежегодный оборот денежных средств от коррупции оценивается в 5,5 млрд. долларов [6].

Вопросам противодействия коррупции, снижению коррупционных рисков, в том числе и в сфере высшего образования, уделяется большое внимание, однако реализация государственных антикоррупционных программ, показывала недостаточно высокую результативность методов, форм и механизмов социального контроля в отношении коррупции в высшем образовании, наличие разрозненных подходов при противодействии данному явлению, что еще более усугубляет сложившуюся ситуацию. Из-за неэффективных государственных антикоррупционных программ, необходимо изучить и заново понять саму коррупцию, коррупционные риски, которые применимы к высшему образованию, выработать шаги к минимизации коррупциогенных факторов в системе высшего образования, которые будут направлены на консолидацию, имеющихся средств в целях комплексной, планомерной борьбы с этим социальным явлением.

Актуальность исследования обусловлена также недостаточной степенью ее научной разработанности. Проблема коррупции в учреждениях высшего образования в настоящее время является актуальной для Республики Казахстан. Однако, в научной среде данная проблематика не получила должного освещения. Научных исследований в данном направлении практически не проводилось. Разве что этой проблеме впервые в Республике Казахстан получила в целом развернутое изложение в коллективном труде Бектибаевой О.С., Когамовым М.Ч., Косыбаевым Ж.З., Нарикбаевым Т.М. и Нюсуповым С.Н. на тему: «Академическая коррупция в Вузах Республики Казахстан: Коррупционные схемы и методы противодействия», которая была издана под общей редакцией доктором юридических наук, профессором Когамовым М.Ч. Отдельные вопросы коррупционных проявлений в сфере образования встречаются в работах М.Ч. Когамова [7], О.Б.Хусаинова [8], Ж.З. Косыбаева [9]. Вопросы коррупции в сфере высшего образования получили свое отражение в работах российских специалистов С.Д.Красноусова и Н.В. Хлонова [10], А.Н. Митина [11], М.М. Полякова [12], М.Н. Макарова и Р.В. Вахрушев [13].

В последние годы большое внимание уделяется этому вопросу со стороны государственных органов, в том числе Министерством образования и науки Республики Казахстан и Агентством Республики Казахстан по делам государственной службы и противодействия коррупции, а также самими учреждениями высшего образования. Среди общественно значимых можно отметить проект «Саналы ұрпақ», целью которого является искоренение коррупции в системе образования, формирование среды всеобщего неприятия коррупции через систему образования. В рамках антикоррупционного проекта «Саналы ұрпақ – жарқын болашақ» представителями вузов, колледжей и школ совместно с представителями органов по борьбе с коррупцией осуществляются разные мероприятия по устранению возможных коррупционных рисков. В частности, разработана Карта коррупционных рисков в сфере образования. В ней отражена деятельность учреждений образования в различных сферах: управленческая, финансово-хозяйственная, образовательно-научная, социальная и воспитательная. Подготовленный проект Карты оценки коррупционных рисков содержит критерии мониторинга и рейтинговой оценки показателей состояния антикоррупционной деятельности учреждений образования, которые позволят сформировать антикоррупционные технологии и рекомендации для эффективного использования ресурсов образовательных учреждений, направляемых на предупреждение коррупции. Мониторинго-рейтинговая деятельность по оценке коррупционных рисков будет осуществляться посредством проведения социологических опросов по специально разработанной методике. Использование предусмотренных Картой инструментов позволит оценивать состояние антикоррупционных мероприятий, выявить их эффективность и составить рейтинг эффективности антикоррупционной деятельности в организациях образования. Антикоррупционный рейтинг будет являться стимулом для организаций образования в вопросах совершенствования антикоррупционной политики [14].

В целях консолидации деятельности по противодействию коррупции и снижению коррупционных рисков ведущими университетами Казахстана была создана ассоциация вузов «Лига академической честности». В нее вошли десять вузов Казахстана, среди которых: Академия Государственного Управления при Президенте Республики Казахстан, Университет КАЗГЮУ имени М.С. Нарикбаева, Алматы Менеджмент Университет, Казахский Национальный Исследовательский Технический Университет имени К. Сатпаева, Казахстанско-Британский Технический Университет (KBTU), Медицинский Университет Караганды, Международный Университет Информационных Технологий, Северо-Казахстанский Государственный Университет имени М. Козыбаева, Университет имени Сулеймана Демиреля (SDU), Университет Международного Бизнеса (UIB) и Казахский

Национальный Медицинский Университет имени С. Асфендиярова. Основная цель Лиги повысить качество высшего образования посредством применения принципов академической честности [15].

В соответствии с пп.12. ст.1 Закона Республики Казахстан «О противодействии коррупции» от 18 ноября 2015 года № 410-V коррупционным риском признается возможность возникновения причин и условий, способствующих совершению коррупционных правонарушений. Природа коррупционных рисков имеет некоторые особенности: принятие решения формируется окружающей средой; лицо имеет представление о последствиях совершаемого деяния и оценивает существующие санкции за нарушение. Методы оценивания коррупционных рисков позволяют оценить не только последствия для лица, совершающего противоправное деяние, но и для третьих лиц, которые могут пострадать в результате коррупционных действий лица. Оценка рисков определяется, как инструмент анализа, направленный на выявление сведений о вероятных возможных исходах и предполагаемом ущербе. Международные организации, такие как Организация Объединенных Наций (ООН), Организация экономического сотрудничества и развития (ОЭСР), Группа государств по борьбе с коррупцией (ГРЕКО) и другие рассматривают оценку коррупционных рисков как одну из приоритетных задач повестки дня.

В соответствии с исследованием USAID оценка коррупционных рисков осуществляется в целях понимания коррупционной ситуации в государстве, определения целей и первостепенных задач антикоррупционных программ, и прогнозирования желаемых результатов антикоррупционной деятельности.

По справедливому мнению ученых, коррупция в сфере высшего образования – это не только взяточничество преподавателей и злоупотребления в рамках учебного процесса, но и нецелевое использование бюджетных средств, помещений и иных активов вуза, отраслевая коррупция в области управления высшим образованием, включая расхищение фондов, нарушения в ходе государственных закупок и иные мошеннические и незаконные действия. [7] Опасность коррупции в высших учебных заведениях имеет высокий индекс социальной опасности, т.к. она ведет к распаду и деградации общества. К негативным последствиям коррупции в высших учебных заведениях можно отнести вовлеченность в коррупционную практику молодежи. Участие в таких порочных схемах обучающийся, в дальнейшем выпускник, воспринимает коррупцию как нормальное явление и возможно в дальнейшей деятельности будет распространять такую же порочную социальную практику.

Как правило, данные по уровню коррупции и коррупционных рисках в высших учебных заведениях содержатся в результатах проводимых внешних аудитов вузов страны. Аудиторские проверки особое внимание уделяют рациональному и целевому использованию государственных средств, которые отражаются в финансовой отчетности. Данные результатов ревизии Счетного комитета Республики Казахстан за 2016 год показывают, что за один квартал в высших учебных заведениях страны совершается примерно 110 финансовых правонарушений, оборотная сумма которых составляет около 14,3 млрд. тенге [16]. В 2018 году сумма таких нарушений составила более 58 миллионов тенге [17]. В исследованиях, посвященных коррупционным рискам в образовании, выделяют такие формы коррупционных проявлений, как подкуп и взятки, хищения, действия в обход критериев, мошенничество и злоупотребления в академической среде, неэтичное индивидуальное поведение, фаворитизм, nepотизм, коммерческий подкуп.

Одним из факторов коррупционного риска является система распределения *государственных образовательных грантов*. Государственный образовательный грант на обучение в вузах РК распределяется республиканской конкурсной комиссией и является основным источником государственной поддержки студентов в РК. Образовательный грант

присуждается после окончания среднего или средне-специального образования. В случаях, когда в процессе получения высшего образования высвобождается грант, на него могут претендовать студенты, обучающиеся на платной основе. Из-за высокой стоимости высшего образования, освободившиеся гранты очень востребованы. Коррупционный риск в данном случае заключается в слабой прозрачности при распределении свободного гранта. Абитуриенты зачастую не знают о том, что появляются высвободившиеся гранты. Если первичные гранты распределяются республиканской конкурсной комиссией, то получение Абитуриентом освободившегося гранта зависит от университета, то есть сами университеты по моему внутреннему убеждению должны контролировать этот процесс, для соблюдения принципа прозрачности и открытости. Данный процесс регламентирован «Правилами присуждения образовательного гранта для оплаты высшего или послевузовского образования с присуждением степени «бакалавр» или «магистр», утвержденных постановлением Правительства Республики Казахстан от 23 января 2008 года № 58. Указанные Правила регулируют порядок предоставления свободного гранта, также в них описан порядок, требования к кандидатам, процесс подачи заявлений и оформления грантов. При этом, в Правилах не устанавливается обязанность вуза по обеспечению прозрачности процесса выделения грантов, в частности, о своевременном опубликовании информации об освободившихся грантах. Правилами не регламентировано право на обжалование решения об отказе в выдаче гранта. Согласно отчету «Антикоррупционные реформы в Казахстане» в рамках Стамбульского плана действий по борьбе с коррупцией, данный коррупционный риск указывается как один из основных в анализе коррупции в секторе высшего образования [18]. Данный фактор коррупционного риска является серьезной угрозой для добросовестного распределения бюджетных средств.

В этой связи необходимо предпринять следующие меры:

- обеспечить распределение государственного образовательного гранта в рамках прозрачного процесса, в том числе путем заблаговременного опубликования информации об освободившихся грантах, их распределении и решениях
- предоставить возможность подачи апелляции при несогласии с решением об отказе в выдаче гранта с четко прописанной процедурой;
- обеспечить качественное рассмотрение жалоб и применение санкций к нарушителям.

Отметим также, что на различных уровнях предпринимаются меры для снижения коррупционных рисков в процессе распределения государственных грантов. Так, в 2018 году по инициативе Агентства по делам госслужбы и противодействия коррупции РК и Министерством образования и науки РК был разработан проект «Карта общественного контроля» с вовлечением граждан Казахстана в процесс распределения образовательных грантов. Заинтересованные граждане в качестве независимых наблюдателей участвовали в работе конкурсных комиссий, распределяющих гранты на поступление в вузы и колледжи Казахстана. Усиление общественного контроля станет одним из действенных механизмов по предупреждению коррупционных проявлений в данной сфере [8].

В настоящее время ответственность за обеспечение *академической честности при подготовке письменных работ*, т.е. признание академической нечестности нарушением, несут отдельные вузы.

Предполагается, что они самостоятельно разрабатывают правила соблюдения академической честности, охватывающие выполнение письменных заданий, подготовку научных работ и письменных ответов в ходе зачетов и экзаменов. Хотя принятие таких правил является одним из условий аккредитации, рамочные стандарты не требуют, чтобы

правила и проявления академической нечестности были сформулированы каким-либо определенным образом.

Единственным уточнением можно считать, что они должны быть ориентированы прежде всего на студентов, а не на преподавателей. Учитывая, что рамочные стандарты сформулированы самым общим образом, можно предположить, что, по всей вероятности, в документах всех учреждений высшего образования есть формальное упоминание принципа академической честности.

Кодекс РК об административных правонарушениях от 5 июля 2014 года № 235-V ЗРК предусматривает санкции в отношении учреждений высшего образования, не выполняющих требования о разработке правил против академической нечестности. Что касается выбора наказаний для отдельных нарушителей, он является прерогативой вузов. В Типовых правилах проведения аттестации содержится лишь косвенное указание на то, что вузы могут исключать студентов, прибегающих к списыванию и иным формам обмана. Тем не менее, по сведениям, полученным во время визита, эта мера применяется крайне редко. С точки зрения экспертов, слабость контроля в этой области может объясняться ограниченным набором санкций. Независимо от тяжести содеянного, единственной санкцией, предусмотренной Типовыми правилами, является отчисление студента из вуза [19].

На наш взгляд, данную проблему можно решить изменением санкций в сторону возможности наложения более мягких наказаний вместе с введением эффективного внешнего мониторинга. Это поспособствует выявлению случаев академической недобропорядочности при выполнении письменных работ. Благоприятным фактором, минимизирующим факторы коррупционных рисков будет принятие вузами страны единых правил академической добропорядочности.

Установлено, что низкий *уровень заработной платы* является одной из причин процветания коррупции в различных отраслях государственного сектора, в том числе сфере образования. Система высшего образования РК подтверждает данный факт.

Как гражданские служащие, работники сферы высшего образования РК получают зарплату в соответствии с существующей системой оплаты труда. Зарплата преподавателей и сотрудников управленческого аппарата вузов повышается с ростом стажа и научными заслугами, при этом повышение может быть весьма значительным.

Например, различие в уровне ежемесячного дохода между лекторами самой низкой и высшей категории составляет примерно 45%, а между начинающими преподавателями и их коллегами, стоящими на пороге выхода на пенсию, – свыше 20%. Те, кто находится в верхней части шкалы зарплат, получают на 76% больше, чем их коллеги, только начинающие свою профессиональную карьеру [20].

Даже те из преподавателей государственных университетов, кто имеет самые высокие оклады, зарабатывают меньше, чем представители других профессий, обладающие аналогичной квалификацией.

По результатам проведения исследования в области академической честности в других странах выявлено, что только лишь повышение заработной платы, без применения других антикоррупционных мер, не приводит к снижению коррупционных рисков. Для преподавателей вузов стало нормальным явлением трудиться на нескольких местах работы, при этом зачастую многие стараются найти неофициальные источники заработка. Само по себе осуществление дополнительной деятельности не противоречит законодательству, однако эксперты считают, что данная практика способствует появлению коррупции, т.к. из-за нехватки времени и отсутствия мотивации преподаватели относятся халатно к своим профессиональным обязанностям. В этой связи осуществление преподавателями деятельности по совместительству на нескольких местах, способствуют появлению коррупции.

По мнению экспертов, приведение заработной платы в сфере высшего образования в соответствие с профессиями в других сферах экономики необходимо для устранения коррупционного риска.

Заключение

Как показал анализ, коррупционные риски в высших учебных заведениях являются одним из актуальных вопросов, требующих научного изучения. В результате исследования, выявлены некоторые коррупционные риски, являющиеся наиболее критичными для сферы высшего образования, среди которых: низкий уровень заработной платы, академическая нечестность, нарушения при распределении государственных грантов. В целях снижения изученных коррупционных рисков требуется системная работа по противодействию академической коррупции; необходим комплекс организационных антикоррупционных мер, применение которых позволит снизить факторы коррупционного риска, и, возможно, исключит их последующее возникновение. Деятельность по предупреждению вышеуказанных коррупционных рисков в сфере высшего образования может способствовать значительному снижению коррупции, что несомненно отразится как на качестве, эффективности обучения, так и на имидже высшего образования.

ЛИТЕРАТУРА

- [1] Антикоррупционная стратегия Республики Казахстан на 2015–2025 годы, утвержденная Указом Президента Республики Казахстан от 26 декабря 2014 года № 986 // Информационно-правовая система нормативных правовых актов «Әділет» <http://adilet.zan.kz/rus/docs/U1400000986>.
- [2] Назарбаев: Необходимо усилить работу по выявлению и искоренению причин коррупции [Электронный ресурс] // <https://www.zakon.kz/4841781-nazarbaev-neobkhodimo-usilit-rabotu-po.html>.
- [3] Президент назвал семь задач по искоренению коррупции [Электронный ресурс] // <https://kapital.kz/gosudarstvo/78350/prezident-nazval-sem-zadach-po-iskoreneniyu-korruptcii.html>.
- [4] Коррупция в образовании. Официальные данные [Электронный ресурс] // <https://rus.azattyq.org/a/29727812.html>.
- [5] Глава государства Касым-Жомарт Токаев провел совещание по вопросам борьбы с коррупцией [Электронный ресурс] // http://www.akorda.kz/ru/events/akorda_news/meetings_and_sittings/glava-gosudarstva-kasym-zhomart-tokaev-provel-soveshchanie-po-voprosam-borby-s-korruptciei.
- [6] Почему нынче экзамен, аттестат, диплом? // Ежедневная газета ГУ МВД РФ по г. Москве и Благотворительного фонда «Петровка, 38» №24 (164) 23 июня 2010 года.
- [7] Когамов М.Ч. Организационная система противодействия академической коррупции в высших учебных заведениях / М.Ч.Когамов // Право и государство, № 3-4 (76-77), 2017 [Электронный ресурс] // <http://repository.kazguu.kz/bitstream/handle/123456789/497/1.%20%D0%9A%D0%BE%D0%B3%D0%B0%D0%BC%D0%BE%D0%B2%20%D0%9C.%D0%A7.%2C%20%D0%91%D0%B5%D0%BA%D1%82%D0%B8%D0%B1%D0%B0%D0%B5%D0%B2%D0%B0%20%D0%9E.%D0%A1.%20%D0%A1.%204-11..pdf?sequence=1&isAllowed=y>.
- [8] Хусаинов О.Б. Некоторые аспекты решения проблем коррупционных правонарушений в образовательной сфере на примере Казахстана и России / О.Б.Хусаинов // <https://articlekz.com/article/19022>.
- [9] Косыбаев Ж.З. Противодействие коррупции в ВУЗах Казахстана: новые механизмы, подходы и способы / Ж.З.Косыбаев // Право и государство № 2 (63). 2014. С. 12-14. <http://repository.kazguu.kz/bitstream/handle/123456789/310/2%20%D0%9A%D0%BE%D1%81%D1%8B%D0%B1%D0%B0%D0%B5%D0%B2%2012-14.pdf?sequence=1&isAllowed=y>.
- [10] Красноусов С. Д. Оценка коррупционных рисков в образовательной организации (на примере г. Красноярск) / С. Д. Красноусов, Н. В. Хлонова // Актуальные проблемы экономики и права. 2015. № 1 (33). С. 254–261.
- [11] Митин А.Н. О контроле за рисками коррупционного свойства в сфере высшего образования / А.Н.Митин // Российское право: образование и наука. 2018. №1. С.13-19. //

<https://cyberleninka.ru/article/v/o-kontrolle-za-riskami-korrupsionnogo-svoystva-v-sfere-vysshego-obrazovaniya>.

[12] Поляков М.М. Противодействие коррупции в сфере высшего образования и научно-исследовательской деятельности / М.М.Поляков // Актуальные проблемы российского права. 2016.

[13] Макарова М.Н. Коррупция в высшем образовании и академическая этика / М.Н. Макарова, Р.В. Вахрушев // Высшее образование в России. 2014. № 12. С.55-63.

[14] В Алматы обсудили коррупционные риски в сфере образования [Электронный ресурс] // <https://www.kaznu.kz/RU/18288/news/one/14182/>.

[15] В КАЗГЮУ созвана «Лига Академической Честности» [Электронный ресурс] // <http://kazguu.kz/ru/2018/09/03/v-kazgyuu-sozvana-liga-akademicheskoy-chestnosti/>.

[16] Счетный комитет нашел нарушения в работе МОН РК [Электронный ресурс] // <https://tengrinews.kz/kazakhstan-news/schetnyiy-komit-et-nashel-narusheniya-v-rabote-mon-rk-330379/>.

[17] Выявлены финансовые нарушения в сфере образования и науки [Электронный ресурс] // <https://24.kz/ru/news/economy/item/286620-vyyavleny-finansovye-narusheniya-v-sfere-obrazovaniya-i-nauki>.

[18] Антикоррупционные реформы в Казахстане. 4-й раунд мониторинга в рамках Стамбульского плана действий по борьбе с коррупцией. – С. 9-10. [Электронный ресурс] // <https://www.oecd.org/corruption/acn/OECD-ACN-Kazakhstan-4thRound-Monitoring-Report-RUS.pdf>.

[19] Антикоррупционные реформы в Казахстане. 4-й раунд мониторинга в рамках Стамбульского плана действий по борьбе с коррупцией. – С. 204-205. [Электронный ресурс] // <https://www.oecd.org/corruption/acn/OECD-ACN-Kazakhstan-4thRound-Monitoring-Report-RUS.pdf>.

[20] Антикоррупционные реформы в Казахстане. 4-й раунд мониторинга в рамках Стамбульского плана действий по борьбе с коррупцией. – С. 207. [Электронный ресурс] // <https://www.oecd.org/corruption/acn/OECD-ACN-Kazakhstan-4thRound-Monitoring-Report-RUS.pdf>.

REFERENCES

[1] Antikorrupcionnaya strategiya Respubliki Kazahstan na 2015–2025 gody, utverzhennaya Ukazom Prezidenta Respubliki Kazahstan ot 26 dekabrya 2014 goda № 986 [Anti-corruption strategy of the Republic of Kazakhstan for 2015–2025, approved by the Decree of the President of the Republic of Kazakhstan dated December 26, 2014 No. 986] Informacionno-pravovaya sistema normativnykh pravovykh aktov «Ədilet» Information and legal system of regulatory legal acts "Adilet" Retrieved from <http://adilet.zan.kz/rus/docs/U1400000986> [in Russian].

[2] Nazarbaev: Neobhodimo usilit' rabotu po vyyavleniyu i iskoreneniyu prichin korrupcii [Nazarbayev: It is necessary to intensify efforts to identify and root out the causes of corruption] Retrieved from <https://www.zakon.kz/4841781-nazarbaev-neobkhodimo-usilit-rabotu-po.html> [in Russian].

[3] Prezident nazval sem' zadach po iskoreneniyu korrupcii [President named seven tasks to eradicate corruption] Retrieved from <https://kapital.kz/gosudarstvo/78350/prezident-nazval-sem-zadach-po-iskoreneniyu-korrupcii.html>. [in Russian].

[4] Korruptsiya v obrazovanii. Oficial'nye dannye [Corruption in education. Official data] Retrieved from <https://rus.azattyq.org/a/29727812.html> [in Russian].

[5] Glava gosudarstva Kasym-ZHomart Tokaev provel soveshchanie po voprosam bor'by s korrupciej [Head of State Kassym-Jomart Tokayev held a meeting on the fight against corruption] Retrieved from http://www.akorda.kz/ru/events/akorda_news/meetings_and_sittings/glava-gosudarstva-kasym-zhomart-tokaev-provel-soveshchanie-po-voprosam-borby-s-korrupciei [in Russian].

[6] Pochem nynche ekzamen, attestat, diplom? [How much is an exam, a certificate, a diploma today?]. Ezhenedel'naya gazeta GU MVD RF - Weekly newspaper of the Main Directorate of the Ministry of Internal Affairs of the Russian Federation for Moscow and the Charitable Foundation "Petrovka 38". 24 (164), 23, 2010 [in Russian].

[7] Kogamov, M.Ch. (2017) Organizacionnaya sistema protivodejstviya akademicheskoy korrupcii v vysshyh uchebnyh zavedeniyah [Organizational system of combating academic corruption in higher educational institutions] Pravo i gosudarstvo - Law and State, 3-4 (76-77), Retrieved from <http://repository.kazguu.kz/bitstream/handle/123456789/497/1.%20%0d%09a%0d%0be%0d%0b3%0d%0b0%0d%0bc%0d%0be%0d%0b2%20%0d%09c.%0d%0a7.%2c%20%0d%091%0d%0b5%0d%0ba%0d%01%82%0d%0b8%0d%0b>

1%0%b0%0%b5%0%b2%0%b0%20%0%9e.%0%a1.%20%0%a1.%204-

11..pdf?sequence=1&isAllowed=y [in Russian].

[8] Khusainov, O.B. Nekotorye aspekty resheniya problem korruptsionnykh pravonarushenij v obrazovatel'noj sfere na primere Kazakhstana i Rossii [Some aspects of solving the problems of corruption offenses in the educational sphere on the example of Kazakhstan and Russia] Retrieved from <https://articlekz.com/article/19022> [in Russian].

[9] Kosybaev, Zh.Z. (2014). Protivodejstvie korruptcii v VUZah Kazakhstana: novye mekhanizmy, podhody i sposoby [Anti-corruption in the universities of Kazakhstan: new mechanisms, approaches and methods]. Pravo i gosudarstvo - Law and State, 2 (63), 12-14. Retrieved from <http://repository.kazguu.kz/bitstream/handle/123456789/310/2%20%D0%9A%D0%BE%D1%81%D1%8B%D0%B1%D0%B0%D0%B5%D0%B2%2012-14.pdf?sequence=1&isAllowed=y> [in Russian].

[10] Krasnousov, S.D, Khlonova, N.V (2015). Ocenka korruptsionnykh riskov v obrazovatel'noj organizacii (na primere g. Krasnoyarska) [Assessment of corruption risks in an educational organization (on the example of Krasnoyarsk)]. Aktual'nye problemy ekonomiki i prava - Actual problems of economics and law, 1 (33), 254–261 [in Russian].

[11] Mitin, A.N. (2018). O kontrole za riskami korruptsionnogo svojstva v sfere vysshego obrazovaniya [On control over the risks of corruption in the field of higher education] Rossijskoe pravo: obrazovanie i nauka - Russian law: education and science, 1, 13-19 Retrieved from <https://cyberleninka.ru/article/v/o-kontrole-za-riskami-korruptsionnogo-svoystva-v-sfere-vysshego-obrazovaniya> [in Russian].

[12] Polyakov, M.M. (2016). Protivodejstvie korruptcii v sfere vysshego obrazovaniya i nauchno-issledovatel'skoj deyatel'nosti [Anti-corruption in the field of higher education and research activities]. Aktual'nye problemy rossijskogo prava - Actual problems of Russian law [in Russian].

[13] Makarova, M.N., Vakhrushev, R.V. (2014). Korruptciya v vysshem obrazovanii i akademicheskaya etika [Corruption in Higher Education and Academic Ethics]. Vysshee obrazovanie v Rossii - Higher education in Russia, 12, 55-63 [in Russian].

[14] V Almaty obsudili korruptsionnye riski v sfere obrazovaniya [Corruption risks in education were discussed in Almaty] Retrieved from <https://www.kaznu.kz/RU/18288/news/one/14182/> [in Russian].

[15] V KAZGYUU sozvana «Liga Akademicheskoy CHestnosti» [«League of Academic Honesty» convened in KAZGUU] Retrieved from <http://kazguu.kz/ru/2018/09/03/v-kazgyuu-sozvana-liga-akademicheskoy-chestnosti/> [in Russian].

[16] Schetnyj komitet nashel narusheniya v rabote MON RK [The Accounts Committee found violations in the work of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan] Retrieved from https://tengrinews.kz/kazakhstan_news/schetnyiy-komitet-nashel-narusheniya-v-rabote-mon-rk-330379/ [in Russian].

[17] Vyyavleny finansovy narusheniya v sfere obrazovaniya i nauki [Revealed financial violations in the field of education and science] Retrieved from <https://24.kz/ru/news/economy/item/286620-vyyavleny-finansovy-narusheniya-v-sfere-obrazovaniya-i-nauki> [in Russian].

[18] Antikorruptsionnye reformy v Kazahstane. 4-j raund monitoringa v ramkah Stambul'skogo plana dejstvij po bor'be s korruptciej [Anti-corruption reforms in Kazakhstan. 4th round of monitoring under the Istanbul Anti-Corruption Action Plan]. 9-10. Retrieved from <https://www.oecd.org/corruption/acn/OECD-ACN-Kazakhstan-4thRound-Monitoring-Report-RUS.pdf> [in Russian].

[19] Antikorruptsionnye reformy v Kazahstane. 4-j raund monitoringa v ramkah Stambul'skogo plana dejstvij po bor'be s korruptciej [Anti-corruption reforms in Kazakhstan. 4th round of monitoring under the Istanbul Anti-Corruption Action Plan]. 204-205. Retrieved from <https://www.oecd.org/corruption/acn/OECD-ACN-Kazakhstan-4thRound-Monitoring-Report-RUS.pdf>. [in Russian].

[20] Antikorruptsionnye reformy v Kazahstane [Anti-corruption reforms in Kazakhstan]. 4-j raund monitoringa v ramkah Stambul'skogo plana dejstvij po bor'be s korruptciej - 4th round of monitoring under the Istanbul Anti-Corruption Action Plan, 207. Retrieved from <https://www.oecd.org/corruption/acn/OECD-ACN-Kazakhstan-4thRound-Monitoring-Report-RUS.pdf> [in Russian].

Найзабеков А.А.

ЖОҒАРЫ БІЛІМ БЕРУДЕГІ ЖЕМҚОРЛЫҚ ҚАУІПТЕРІ

Аннотация. Мақалада жоғары білім саласындағы белгілі бір сыбайлас жемқорлықтың тәуекелдері қарастырылады. Қазіргі таңда, түрлі ұйымдардың қызметінде сыбайлас жемқорлық тәуекелдерін анықтау жемқорлықтың алдын-алудың тиімді механизмдерінің бірі болып табылады. Осыған байланысты халықаралық ұйымдар тарапынан осы мәселеге ерекше көңіл бөлінеді. Жұмыста мемлекеттік органдардың: Қазақстан Республикасының Білім және ғылым министрлігі, Сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл агенттігі (Сыбайлас жемқорлыққа қарсы қызмет) сонымен қатар жоғары оқу орындары мен олардың қауымдастығының (Академиялық адалдық лигасы) бастамашылық етуімен сыбайлас жемқорлық тәуекелділігі факторларын анықтауға ықпал ететін іс-шаралардың мысалдары келтірілген. Жоғары білім саласындағы сыбайлас жемқорлықтың белгілі бір түрлерінің қысқаша сипаттамасы келтірілген. Олардың ішінде: төменгі еңбекақы, мемлекеттік гранттар бөлудегі бұзушылықтар, академиялық адалдықты сақтамау көзделген. Жоғары білім саласындағы жемқорлықты жою мақсатында, зерттелген сыбайлас жемқорлық тәуекелдерін төмендету бойынша ұсыныстар жасалып, нәтижесінде сыбайлас жемқорлықтың тәуекелдік факторлары азайтылады.

Кілт сөздер: Сыбайлас жемқорлық тәуекелдері; сыбайлас жемқорлық; жоғары оқу орындары; саналы ұрпақ – сознательное поколение; академиялық адалдық; еңбекақы; мемлекеттік грант; мұғалім; студент.

Naizabekov Arslan

CORRUPTION RISKS IN HIGHER EDUCATION

Annotation. The article deals with corruption risks in higher education. Identification of corruption risks in the activities of organizations is one of the effective mechanisms to prevent the occurrence of corruption. In this regard, international organizations pay special attention to this problem. The paper provides examples of activities initiated by both state bodies (Ministry of education and science of the Republic of Kazakhstan, anti-Corruption service) and higher education organizations and their associations (League of academic integrity), which contribute to the identification of corruption risk factors. The characteristic of certain types of corruption risks in the sphere of higher education is briefly given. Among them: low wages, violations in the distribution of state grants, failure to comply with academic integrity. The measures to reduce the considered corruption risks are proposed, as a result, corruption risk factors will be minimized, which will lead to the eradication of corruption in higher education.

Keywords: corruption risks; corruption; higher education institutions; Sanali Urpak; academic honesty; wages; state grant; teacher; student.

УДК 343.2/7

МРНТИ 10.77.01

DOI 10.37238/1680-0761.2021.81(1).15

Куставлетов Х.М., Куспанова А.Ж.*Западно-Казахстанский университет имени М.Утемисова,
Уральск, Казахстан***E-mail:** khamidkus@gmail.com, Kuspanova85@list.ru**НЕКОТОРЫЕ АСПЕКТЫ МЕТОДИКИ ПРЕПОДАВАНИЯ УГОЛОВНО-ПРАВОВЫХ ДИСЦИПЛИН**

Аннотация. В статье рассматриваются некоторые особенности методики преподавания уголовно-правовых дисциплин. Современные требования, предъявляемые к выпускникам юридических факультетов, высоки и жизненно обоснованы. Знания, получаемые в процессе обучения, должны иметь практическую направленность. Методика преподавания правовых дисциплин, прежде всего, это алгоритм подготовки специалиста способного реализовать на практике возможности теории права. Отдельные аспекты методики подачи материала уголовно-правовых дисциплин имеют специфику тесно связанную с обеспечением восприятия студентами значимости каждого процессуального действия либо действий по защите личности и интересов государства. Познание теоретических сторон уголовно-правовых дисциплин и их прикладной характер происходит через использование наряду с традиционными формами обучения, активные и интерактивные методы обучения, такие как ролевые и деловые игры, навыковые тренинги, проблемные ситуации и многое другое.

Ключевые слова: методика; рекомендации; уголовно-правовые дисциплины; уголовное право; преподаватель; лекционный материал; семинар.

Введение

Концепция высшего образования предполагает цель получения юридического образования - это правоприменительная деятельность, связанная с определенными мерами государственного принуждения в различных сферах государственного управления, правотворческая деятельность, деятельность по защите законных прав и интересов физических и юридических лиц.

Актуальность затрагиваемых в работе вопросов несомненна по причине востребованности юристов широкого профиля, способных обеспечить качественное выполнение задач уголовного процесса.

Материалы и методы исследования

Уголовное право Республики Казахстан представляет собой одну из ведущих отраслей отечественного права, которая регулирует важнейшую сферу правовых отношений в обществе. Уголовное законодательство конкретизирует деяния, определяя какие из них являются противоправными и общественно опасными для личности, общества и государства, и определяет конкретное наказание за их совершение.

Раскрывая понятие уголовного закона, необходимо уделить особое внимание закреплению студентами важной роли этой отрасли законодательства в общественном и правовом поле, при этом акцент делается на взаимодействие уголовного права с другими отраслями действующего права. Функции уголовного права и показывают такое

взаимодействие. Охранительная функция - установление уголовным законом пределов допустимого поведения участников общественных отношений; регулятивная функция - уголовное право присутствует в любой сфере общественных отношений, при этом имеет возможность регулирования путем предостережения от противоправных нарушений, выделяя преступные деяния и определяя уголовную ответственность за них; функция обеспечения неотвратимости наступления ответственности за совершенное деяние.

Динамичность процесса образования - это жизненная необходимость. Ориентация высшего образования на потребность общества, государства в его выпускниках должна стать основным направлением модернизации высшего образования.

Согласимся с мнением некоторых ученых, которые реально оценивают значение юридического образования в современной жизни. "Ни для кого не секрет, что правовое образование – одно из важнейших условий успеха в современной жизни. Однако для того, чтобы обучающиеся освоили достаточно сложный материал, необходимо сформировать у них интерес к изучаемой дисциплине, т. е., принимая во внимание цели обучения, педагог с особой ответственностью должен подходить к методике преподавания правовых дисциплин – совокупности методов и приемов практической деятельности, приводящей к заранее планируемому результату" [1, с. 6].

Мнение Азаровой Е.С. и Репкина М.Л., также корреспондируется с конечным итогом процесса обучения - востребованности полученных знаний на практике. "Опыт преподавания любой учебной дисциплины показывает, что для того, чтобы учесть будущую профессиональную деятельность студентов и дать им необходимые знания и навыки, надо либо увеличивать количество часов на те или иные темы, либо в пределах объема отведенного времени уделять больше внимания профессиональным вопросам, включая их в план семинарских занятий в сочетании с практическими задачами и упражнениями" [2, с. 87].

Общее правило формирования общих и профессиональных компетенций выпускника юридического факультета, такое же, как и правило формирования компетенций выпускника любой другой специальности. Общие компетенции формируются на основе изучения базовых дисциплин, таких как "Теория государства и право", "Обществоведение" которые являются фундаментом понятий гражданственности, правосознания и правовой культуры. Профессиональные компетенции обеспечивают выпускнику умение грамотно строить трудовые отношения в коллективе и прогнозировать дальнейший карьерный рост.

Еще в далеком 1927 году известный советский юрист и дипломат, историк права Перетерский И.С. говорил: "Преподавание должно вестись, опираясь на практический материал, «от отношения - к норме». Студенты, в сущности, обладают уже бездной юридических знаний, почерпнутых ими из жизни, из чтения газет, из произведений художественной литературы. Часто бывает необходимым лишь систематизировать этот материал, заполнить пробелы, связать его с основными принципами советского права, дать форму уже имеющейся материи. От отдельных случаев жизни, от простейших казусов нужно переходить к уяснению правовых норм". Кроме того, "Все преподавание должно вестись под углом не абстрактного изучения теоретических положений, но под углом рассмотрения права, применяемого в жизни в условиях переживаемой нами переходной эпохи. Отвлеченные юридические схемы представляются в своем изолированном виде не только бесполезными, но прямо вредными для советского юриста как проводника определенной классовой политики. Юрист не должен заслонить общественника, который должен установить правильную классовую линию и, сообразно с этим, уметь пользоваться предоставленными советскому судье широкими полномочиями" [3, с. 5].

Таким образом, уместно будет сказать, что изучая право нужно помнить старый метод - не от закона к жизни, а от жизни к закону - так должна строиться система обучения.

И, конечно же, юрист это в первую очередь - оратор. Именно поэтому умению говорить нужно, обучать с первых студенческих дней. Казакова В.А. отмечает, что "...Преподавание гуманитарных дисциплин одной из основных задач ставит развитие у студентов правовой риторики, умения аргументировано представить свою позицию, обоснованно парировать аргументы лиц, участвующих в споре, гибко и оперативно реагировать на вновь возникающие обстоятельства [3].

К сожалению, и мы констатируем этот факт, дефицит учебного времени не позволяет преподавателю в полной мере научить говорить и дать возможность раскрыться каждому студенту. Этот пробел должен быть восполнен проведением занятий каждым студентом самостоятельно с участием преподавателя. И на это необходимо делать акцент при составлении учебных планов.

Методика преподавания уголовно-правовых дисциплин не может рассматриваться вне ряда факторов, среди которых, в первую очередь, мы отмечаем установки и рекомендации государственных стандартов образования. Далее, мы приведем лишь некоторые факторы, которые по нашему мнению и составляют часть такой методики, при этом перечень этих факторов не является исчерпывающим.

Обязательным фактором является уровень профессионализма самого преподавателя.

Многим из нас из личного опыта известно, что слова, сказанные авторитетным человеком, запоминаются надолго, если не навсегда, и, напротив, безупречные с точки зрения логики, убедительные речи неуважаемого нами человека нередко вызывают лишь раздражение и желание поступить вопреки. Поэтому любовь студентов – высшая форма авторитета преподавателя. И это также является серьезным показателем его преподавательского мастерства [4].

Каждый преподаватель должен иметь свою точку зрения по вопросам уголовного права и четко и верно доводить до сведения студентов, но не навязывать свое мнение, учитывая, что есть и другие позиции. Формирование юридического мышления у студентов требует широкой эрудиции и самого преподавателя, знания, кроме преподаваемой дисциплины, и смежных отраслей права [5].

Следующим важным фактором является материал изложения. Порою шаблонно подготовленный, вырванный из учебников, лекционный материал не вызывает интереса у слушателей.

Делая ударение на эти и некоторые другие факторы, мы попытаемся раскрыть содержание методики преподавания уголовно-правовых дисциплин в вузе.

Как уже отмечалось выше, методика преподавания правовых дисциплин в целом придерживается традиционной схемы, вместе с тем, многие ученые исследуют новые возможности в этой области знания.

Е.А. Певцова в своих научных работах определяет основные задачи методики преподавания права:

1. Подбор учебного материала, способствующего формированию курсов права;
2. Написание специализированных программ, учебных и методических пособий, способствующих правовому обучению;
3. Выбор средств обучения, системы методических приёмов, форм организации обучения;
4. Регулярное усовершенствование уже внедренных методик обучения праву [6, с. 23].

Щуркова Н.Е. даёт следующую характеристику методу обучения: «Метод обучения – способ взаимосвязанной деятельности преподавателя и обучаемых, направленной на решение задач обучения. Методы обучения являются частью методов педагогического процесса» [7, с.128].

Методика преподавания правовых дисциплин исследует совокупность взаимосвязанных средств, методов, форм обучения. Что отличает данную методику? Это то, что обучение тесно связано с правовой жизнью государства, общества, каждого человека. Такие знания представляют собой знание правовых терминов, законов, а также понимание механизмов работы законодательства. Для того чтобы студенты познавали не только теоретическую сторону правовых дисциплин, но и их прикладной характер, необходимо использование наряду с традиционными формами и методами обучения (лекции, семинарские занятия, лабораторные работы и т. д.), активные и интерактивные методы обучения, такие как ролевые и деловые игры, навыки тренинги, проблемные ситуации и многое другое. Особенностью методики преподавания правовых дисциплин является также широкое привлечение данных статистики, фактов и цифр, позволяющих раскрыть не только отдельные стороны процессов и явлений, но и выработать для обучающихся правила поведения в условиях правового государства. Представленные факты должны быть проверены, доказуемы, но при этом они могут вызвать сомнения у студентов, что позволит использовать проблемные методы обучения, такие как мозговой штурм, круглый стол, дискуссии и т.д. [1, с. 45-47].

В современной педагогике нет единой классификации методов обучения праву. Актуальность данного вопроса дает возможность многополярности классификации методов обучения. Традиционной остается классификация методов обучения по источнику получаемых знаний.

Результаты исследования

Исходя из вышесказанного, ведущей формой обучения традиционно была и остается лекция, которая представляет собой определенный способ изложения теоретического материала. В настоящее время практически все теоретические курсы дисциплин проводятся в форме лекций, которые дают комплексные основы научных знаний, раскрывают понятие, принципы и перспективы развития изучаемой науки.

Нет сомнения в том, что лекция имеет и свои недостатки. Современная аудитория, в большинстве своем, пассивна к анализу и усвоению материала лекции, (это касается изучения не только правовых дисциплин). Студент готов к тому, что все сказанное преподавателем неоспоримо. Особенность восприятия лекционного материала по уголовному праву, осознанно закрепилось в сознании студентов, как полное соответствие нормам Уголовного кодекса. То есть, по их мнению, преподаватель лишь пересказывает содержание закона. В этом случае, существует множество методов ведения лекционных занятий с применением элементов "оживления" внимания (к примеру, преподаватель просит студентов привести случаи из их жизни касательно изучаемой темы или проводит точечный опрос слабых студентов. Неожиданно заданный вопрос одному, заставляет других быть "на чеку" и более внимательно следить за ходом занятия.)

Много сложностей вызывает у преподавателя работать в аудитории с разным интеллектуальным уровнем подготовки. Разный склад мышления, в особенности при изучении уголовного права, в своем итоге выливается в ситуацию, когда один студент уже готов задать вопрос преподавателю, другой же только успевает законспектировать сказанное. В этом случае рекомендуется переспросить слабого студента о его уяснении материала. Это занимает определенное время, но плюсом будет то, что студент начнет понимать небезразличное к нему отношение преподавателя.

Согласимся с мнением Чинякова О.Е., который справедливо утверждает: "... что в своей деятельности многие преподаватели ориентированы все-таки на средний уровень студентов, что на наш взгляд является ошибкой. По этой причине преподаватель добивается усвоения лишь основных постулатов, не требуя более глубокого изучения предмета с постановкой проблемных вопросов. Студентам необходимо преподнести информацию таким

образом, чтобы показать свое личное отношение к существующим нормам права, их достоинствам и недостаткам, т. е. достаточно глубоко осветить учебный материал. Студенты, со своей стороны, должны понимать, что их внимание акцентировано на наиболее фундаментальных и сложных для восприятия проблемах и должны уметь отстаивать свою позицию по рассматриваемым вопросам, вступать в аргументированную дискуссию, как между собой, так и преподавателем" [8].

Говоря о преподавании отдельных модулей правовых дисциплин, методика преподавания особенной части уголовного права имеет также свою определенную специфику. Квалификация уголовных правонарушений может осуществляться исследованием произошедшего деяния и нормы уголовного закона, а также методом исключения норм, которые к этому деянию не имеют никакого отношения, либо имеют относительную связь через другую норму. В зависимости от логического мышления студентов ими избираются тот или иной путь квалификации. Умение преподавателя концентрировать внимание на наиболее сложных, узловых вопросах квалификации, стимулируя их активную познавательную деятельность и способствуя формированию профессионального мышления, является ключевым моментом в преподавании уголовного права.

Далее, используя опыт преподавания уголовного права, мы видим практическую пользу использования самостоятельного мышления студентов в составлении схем изучения отдельных институтов уголовного права. К примеру, понятие обратной силы уголовного закона связано напрямую с принципом гуманизма, истоки гуманизма, в свою очередь, уходят в сущность человеческого существования. Таким образом, студент, с помощью построения схем, видит цепочку взаимосвязи не только различных правовых понятий, но и взаимосвязи отраслей права.

В настоящее время, особое значение в учебном процессе, имеет возможность предоставления студентам, попытки проявить полученные теоретические знания в условиях имитации реального уголовного процесса, почувствовать себя в роли участников уголовного процесса. Для этих целей на кафедре правовых дисциплин ЗКУ им. М.Утемисова оборудована учебная аудитория «Зал судебных заседаний». Учебная аудитория предполагает проведение занятий, имеющих практическую направленность, при этом преследуются несколько целей - дать студентам навыки в проведении отдельных процессуальных действий, привить умение активного участия в проводимых судом судебных заседаниях, перебороть страх перед публичным выступлением. Основной формой проведения занятий в учебной аудитории является деловая игра. К примеру, заранее распределяя роли и их последующие действия между одними участниками игры, другим преподаватель определяют только их статус без указаний на дальнейшие действия. В процессе игры возникают моменты импровизации, что заставляет участников прибегать к всевозможным способам поиска нужных знаний (подсказки, интернет, конспекты лекций, нормы законов). Понимание таких моментов, когда наступает тупиковая ситуация, заставляет студентов думать о том, что в реальной жизни подсказки не будет и надеяться нужно только на свои знания.

Современные требования к процессу получения знаний и последующего их применения в профессиональной деятельности, требуют внедрения в учебный процесс новейших компьютерных информационно-технологических приемов и методов. Это относится и к получению юридического образования. К сожалению, дорогая стоимость оборудования и компьютерных программ, не позволяет широко использовать возможности 3D-технологий. Использование таких технологий в изучении уголовного права позволило бы воспроизводить различные ситуации при квалификации того или иного деяния, проводить различные следственные действия при изучении уголовного процесса и криминалистики.

Следует согласиться с Фадеевой В.В. в том, что неопределимое значение приобретает инновационное образование, сочетающее современные и наиболее эффективные

информационные технологии с интенсивной научно-исследовательской деятельностью, многоуровневой подготовкой специалистов, междисциплинарным подходом к учебе, учитывающим требования рынка интеллектуального труда, потребности современных студентов в соответствии с их способностями и возможностями [10, с. 16-20].

Стимулирование активности студентов через активные формы учебных занятий, с привлечением комплекса учебно-профессиональных и практических заданий, сформулированных в виде правовых казусов, на базе информационных компьютерных технологий позволяет сформировать умения и навыки практического применения юридических знаний, владение нормами процессуального законодательства и приобщить студентов к опыту творческой самореализации в сфере трудовой деятельности [11].

Заключение

Таким образом, успешное получение юридического образования связано с сочетанием традиционной методики преподавания и новых методов обучения, в том числе и внедрения информационно-технологических новшеств в учебный процесс.

ЛИТЕРАТУРА

- [1] Евплова Е.В. Методика преподавания правовых дисциплин: учеб.-метод. пособ. / Е.В. Евплова, Е.В. Гнатышина, М.В. Чередникова. – Челябинск: Цицеро, 2016. – 149 с.
- [2] Азарова Е.С. Методика преподавания спецкурсов уголовно-правовой специализации в вузе [Электронный ресурс] / Е.С. Азарова, М.Л. Репкин // Режим доступа: <https://psyjournals.ru/sociosphere/2010/n1/35238.shtml> (дата обращения 18.02.2020г.)
- [3] Казакова В.А. Методика преподавания уголовно-правовых дисциплин [Электронный ресурс] / В.А. Казакова // «Юридическое образование и наука». – 2012. – № 4. – Режим доступа: <http://center-bereg.ru/1687.html> (дата обращения 18.02.2020г.)
- [4] Корнакова С.В. О некоторых проблемных аспектах этики преподавателя высшего учебного заведения [Электронный ресурс] / С.В. Корнакова, О.С. Сергеева // – Режим доступа: <https://cyberleninka.ru/article/n/o-nekotoryh-problemnyh-aspektah-etiki-prepodavatelya-vysshego-uchebnogo-zavedeniya> (дата обращения 25.02.2020г.)
- [5] Скворцова Ю.С. Проблемы преподавания уголовного права в современных условиях [Электронный ресурс] / Ю.С. Скворцова // Мир науки и образования. – 2015. – № 1. – Режим доступа: <https://cyberleninka.ru/article/n/problems-prepodavaniya-ugolovnogo-prava-v-sovremennykh-usloviyah> (дата обращения 25.02.2020г.)
- [6] Певцова Е.А. Теория и методика обучения праву: Учеб. для студ. высш. учеб. заведений / Е.А. Певцова. - М.: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 2003. – 23 с.
- [7] Щуркова Н.Е. Педагогическая технология / Н.Е. Щуркова / М.: Педагогическое общество России. – 2012. – 128 с.
- [8] Чиняков О.Е. Проблемы преподавания уголовного права в вузе и пути их решения [Электронный ресурс] / О.Е. Чиняков // Мир науки и образования. – 2015. – № 1. – Режим доступа: <https://cyberleninka.ru/article/n/problems-prepodavaniya-ugolovnogo-prava-v-vuze-i-puti-ih-resheniya> (дата обращения 24.02.2020г.)
- [9] Перетерский И.С. О методике преподавания правовых дисциплин в университете [Электронный ресурс] / И.С. Перетерский // Режим доступа: <https://cyberleninka.ru/article/n/o-metodike-prepodavaniya-pravovyh-disciplin-v-universitete> (дата обращения 25.02.2020г.)
- [10] Фадеева В.В. Создание профессиональной информационной обучающей среды подготовки специалиста органов внутренних дел / В.В. Фадеева // Использование современных информационных технологий и проблемы информационной безопасности в деятельности правоохранительных органов: сб. науч. ст. / Юрид. ин-т МВД России. - Калининград. – 2011. - С. 16-20.
- [11] Болонина С.В. Научно-методические основы преподавания правовых дисциплин в неюридических вузах: дисс. канд. педагогических наук: / С.В. Болонина. // – Москва. – 2000. – С. 161

– Режим доступа: <https://www.dissercat.com/content/nauchno-metodicheskie-osnovy-prepodavaniya-pravovykh-distiplin-v-neyuridicheskikh-vuzakh> (дата обращения 25.02.2020г.)

REFERENCES

- [1] Evplova, E.V., Gnatyshina E.V., & Cherednikova M.V. (2016). Metodika преподавания правовых дисциплин: учеб.-метод. пособ [Methods of teaching legal disciplines: study guide. manual]. Cheljabinsk: Cicero. [in Russian].
- [2] Azarova, E.S., & Repkin M.L. (2010). Metodika преподавания спецкурсов уголовно-правовой специализации в вузе [Methods of teaching special courses in criminal law specialization at the university]. Retrieved from: <https://psyjournals.ru/sociosfera/n1/35238.shtml> [in Russian].
- [3] Kazakova, V.A. (2012). Metodika преподавания уголовно-правовых дисциплин [Methods of teaching criminal law disciplines]. Juridicheskoe obrazovanie i nauka – Legal education and science 4. Retrieved from: <http://center-bereg.ru/l687.html> [in Russian].
- [4] Kornakova, S.V., & Sergeeva O.S. O nekotorykh problemnykh aspektakh jetiki prepodavatelya vysshego uchebnogo zavedeniya [On some problematic aspects of the ethics of a teacher of a higher educational institution]. Retrieved from: <https://cyberleninka.ru/article/n/o-nekotorykh-problemnykh-aspektakh-etiki-prepodavatelya-vysshego-uchebnogo-zavedeniya> [in Russian].
- [5] Skvortsova, Ju.S. (2015). Problemy преподавания уголовного права в современных условиях [Problems of teaching criminal law in modern conditions]. Mir nauki ob obrazovanii. - The world of science and education 1. – Retrieved from: <https://cyberleninka.ru/article/n/problemy-prepodavaniya-ugolovnogo-prava-v-sovremennykh-usloviyakh> [in Russian].
- [6] Pevcova, E.A. (2003). Teoriya i metodika obucheniya pravu: Ucheb. dlja stud. vyssh. ucheb. zavedenij. [Theory and methodology of teaching law: Textbook. for stud. higher. study. institutions.] M.: Gumanit. izd. centr VLADOS, 23. – M.: Humanit. ed. center VLADOS. [in Russian].
- [7] Shhukova, N.E. (2012). Pedagogicheskaja tehnologija. [Pedagogical technology] Pedagogicheskoe obshchestvo Rossii – Russian Pedagogical Society, 128. [in Russian].
- [8] Chinjakov, O.E. (2015). Problemy преподавания уголовного права в вузе и пути их решения [Problems of teaching criminal law at a university and ways to solve them]. Mir nauki i obrazovanija. – The world of science and education, 1. – Retrieved from: <https://cyberleninka.ru/article/n/problemy-prepodavaniya-ugolovnogo-prava-v-vuze-i-puti-ih-resheniya> [in Russian].
- [9] Pereterskij, I.S. O metodike преподавания правовых дисциплин в университете [On the methodology of teaching legal disciplines at the university]. Retrieved from: <https://cyberleninka.ru/article/n/o-metodike-prepodavaniya-pravovykh-distiplin-v-universitete> [in Russian].
- [10] Fadeeva, V.V. (2011). Sozdanie professional'noj informacionnoj obuchajushhej sredy podgotovki specialista organov vnutrennih del [Creation of a professional information learning environment for training a specialist of internal affairs bodies]. Ispolzovanie sovremennykh informacionnykh tehnologij i problemy informacionnoj bezopasnosti v dejatel'nosti pravoohranitel'nyh organov: sb. nauch. st. / Jurid. in-t MVD Rossii. - Kaliningrad. – The use of modern information technologies and the problems of information security in the activities of law enforcement agencies: collection of articles. scientific. Art. / Legal. Institute of the Ministry of Internal Affairs of Russia. - Kaliningrad, 16-20 [in Russian].
- [11] Bolonina, S.V. (2000). Nauchno-metodicheskie osnovy преподавания правовых дисциплин в неюридических вузах [Scientific and methodological foundations of teaching legal disciplines in non-legal universities]. Candidate's thesis. Moskva. Retrieved from: <https://www.dissercat.com/content/nauchno-metodicheskie-osnovy-prepodavaniya-pravovykh-distiplin-v-neyuridicheskikh-vuzakh> [in Russian].

Куставлетов Х.М., Құспанова А.Ж.

ҚЫЛЫСТЫҚ-ҚҰҚЫҚТЫҚ ПӘНДЕРДІ ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІНІҢ КЕЙБІР АСПЕКТІЛЕРІ

Аңдатпа. Мақалада қылмыстық-құқықтық пәндерді оқыту әдістемесінің кейбір ерекшеліктері қарастырылған. Заң түлектеріне қойылатын заманауи талаптар жоғары және өмірлік маңызы бар. Оқыту процесінде алынған білім практикалық болуы керек. Құқықтық пәндерді оқыту әдістемесі, ең алдымен, құқық теориясының мүмкіндіктерін іс жүзінде қолдана алатын маман дайындаудың

алгоритмі болып табылады. Қылмыстық-құқықтық пәндер материалын ұсыну әдістемесінің белгілі бір аспектілері студенттердің мемлекеттің жеке басы мен мүдделерін қорғауға арналған әрбір процедуралық әрекеттің немесе іс-әрекеттің маңыздылығын қабылдауымен тығыз байланысты ерекшелікке ие. Қылмыстық-құқықтық пәндердің теориялық аспектілері мен олардың қолданбалы табиғатын білу дәстүрлі білім беру формаларымен қатар оқытудың белсенді және интерактивті әдістерін, мысалы, рөлдік ойындар мен іскери ойындар, шеберлікке арналған тренингтер, проблемалық жағдайлар және тағы басқаларды қолдану арқылы пайда болады.

Кілт сөздер: әдістеме; ұсыныстар; қылмыстық-құқықтық пәндер; қылмыстық құқық; оқытушы; дәріс материалы; семинар.

Kustavletov Khamidulla, Kuspanova Aigerim
SOME ASPECTS OF THE METHODOLOGY OF TEACHING CRIMINAL LEGAL
DISCIPLINES

Annotation. The article examines some of the features of the teaching methods of criminal law disciplines. Modern requirements for law graduates are high and vital. The knowledge gained in the learning process should be practical. The methodology of teaching legal disciplines, first of all, is an algorithm for training a specialist who is able to put into practice the possibilities of the theory of law. Certain aspects of the methodology for presenting the material of criminal law disciplines have a specificity that is closely related to ensuring that students perceive the significance of each procedural action or actions to protect the personality and interests of the state. Knowledge of the theoretical aspects of criminal law disciplines and their applied nature occurs through the use, along with traditional forms of education, active and interactive teaching methods, such as role-playing and business games, skill trainings, problem situations and much more.

Keywords: technique; recommendations; criminal law disciplines; criminal law; teacher; lecture material; seminar.

УДК 512

МРНТИ 27.17

DOI 10.37238/1680-0761.2021.81(1).16

Қауысқалиев А.А., Мулдағалиев В.С.*Западно-Казахстанский университет им. М. Утемисова, Уральск, Казахстан***E-mail:** kauys_aliev@mail.ru**АТОМНОСТЬ И БУЛЕВОСТЬ РЕШЕТКИ КРУЧЕНИЙ**

Аннотация. Понятие радикала является одним из важных инструментов структурной теории колец и алгебр. Это объясняется тем, что радикал дает возможность выделить в классе всех рассматриваемых алгебр два противоположных подкласса – класс полупростых и класс радикальных алгебр, причем в ряде случаев каждый из этих классов описывается более или менее удовлетворительно. Но для того чтобы получить большую информацию об алгебрах из соответствующего класса, необходимо налагать дополнительные условия не только на рассматриваемые алгебры, но и на радикалы.

В настоящей главе мы применим общую теорию радикалов для построения и изучения различных классов наследственных радикалов ассоциативных алгебр. В связи с этим всюду ниже считаем, что основной класс $\mathcal{U}$ алгебр состоит только из ассоциативных алгебр. Поэтому все рассматриваемые алгебры ассоциативные, если противное не оговорено особо. Все рассматриваемые классы алгебр – абстрактные подклассы $\mathcal{U}$, содержащие нулевую алгебру.

Ключевые слова: радикал; теория колец; повороты; ассоциативный характер; теорема; алгебраический идеал.

Введение

В силу ассоциативности рассматриваемых алгебр кручения и наследственные радикалы – это одно. Поэтому, если $r: \mathcal{U} \rightarrow \mathcal{U}$ – наследственный радикал, то $r(B) = B \cap r(A)$ для любой алгебры A и любого идеала B этой алгебры. Это позволяет легко строить кручение с помощью конструкции нижнего радикала. А именно, для любого класса $\mathcal{M}$ алгебр, замкнутого относительно взятия идеалов и гомоморфных образов, нижний радикал $l_{\mathcal{M}}$ будет кручением. Рассмотрим построение кручений с помощью конструкции верхнего радикала, так как конструкция нижнего радикала рассмотрена достаточно подробно.

Материалы и методы исследования

В результатах исследования приведены предложения с доказательствами, теоремы и следствия. Применяя леммы, теоремы были доказаны.

Результаты исследования

Решетки в силу кручения образуют «полную дистрибутивную решетку» $Tors = Tors(\mathcal{U})$. В связи с этим можно выделить в классе $Tors$ всех кручений те или иные интересные подклассы с помощью «решеточных» свойств.

Начнем с изучения атомов «решетки» $Tors$, т.е. минимальных ненулевых кручений. Они оказываются тесно связаны с квазипростыми (в смысле Бурбаки) алгебрами. Напомним, что ненулевая алгебра K называется *квазипростой*, если единственными идеалами в K являются 0 и K . Таким образом, *простые* алгебры – это в точности квазипростые алгебры K

с $K = K^2$. С другой стороны, если квазипростая алгебра K не проста, то $K^2 = 0$, т.е. K – алгебра с нулевым умножением. Описание квазипростых алгебр с нулевым умножением дает

Предложение 1. Пусть K – квазипростая алгебра с нулевым умножением. Тогда существует и притом только один такой максимальный собственный идеал M в Φ , что алгебра K изоморфна алгебре $(\Phi/M)^0$ с нулевым умножением, полученный из простого модуля Φ/M . В частности, алгебра K порождается одним элементом и единственными подалгебрами в K являются 0 и K .

Действительно, в алгебре с нулевым умножением понятия идеала, подалгебры и подмодуля (унитарного левого Φ -модуля K) совпадают. Поэтому K – простой (унитарный левый) Φ -модуль. А это равносильно тому, что для некоторого максимального собственного идеала M (т.е. подмодуля) в Φ модули K и Φ/M изоморфны. Но тогда алгебры K и $(\Phi/M)^0$ изоморфны. При этом по построению

$$M = \{\alpha \in \Phi \mid \alpha K = 0\} = (0:K)_\Phi,$$

и потому существует точно один максимальный собственный идеал M в Φ , для которого алгебры K и $(\Phi/M)^0$ изоморфны.

Предложение доказано.

Напомним, что алгебра R называется *подпрямо неразложимой*, если *сердцевина* C алгебры R – пересечение всех ненулевых идеалов алгебры R – сама является ненулевым идеалом. В силу известной теоремы Биркгофа любая алгебра является подпрямым произведением подпрямо разложимых алгебр.

Лемма 1. Пусть R – подпрямо неразложимая алгебра с сердцевиной C . Тогда либо $C^2 = 0$ (т.е. C – алгебра с нулевым умножением), либо C будет простой алгеброй. Алгебра R первична тогда и только тогда, когда алгебра C проста.

Действительно, пусть $C^2 \neq 0$. Тогда $C = C^2$, так как C – наименьший ненулевой идеал алгебры R . Учитывая это, возьмем любой ненулевой идеал D алгебры C . В силу леммы 1.1.5, если D_R – идеал в R , порожденный D в R , то $D_R^3 \subseteq D \subseteq D_R$. Кроме того, $D_R \subseteq C$, так как $D \subseteq C$. Но тогда $D_R = C$, так как D_R – ненулевой идеал алгебры R . Отсюда вытекает

$$C = D_R = C^2 = C^3 = D_R^3 \subseteq D \subseteq C$$

т.е. $C = D$. Следовательно, C – простая алгебра. При этом алгебра R первична, так как для любых двух ненулевых идеалов I_1, I_2 получаем последовательно $I_1 \supseteq C$, $I_2 \supseteq C$, $I_1 I_2 \supseteq C^2 = C \neq 0$. Обратно, если алгебра R первична, то $C^2 \neq 0$, и потому $C^2 = C$ – простая алгебра в силу доказанного выше. Лемма доказана.

Теорема 1. Пусть основной класс $\mathfrak{A}$ содержит хотя бы одну ненулевую алгебру. Тогда в $\mathfrak{A}$ есть квазипростые алгебры. При этом:

а) Кручение τ будет ненулевым тогда и только тогда, когда существуют квазипростые – радикальные алгебры.

б) Кручение τ будет атомом, т.е. минимальным ненулевым кручением, тогда и только тогда, когда существует такая квазипростая алгебра K , что τ совпадает с нижним радикалом $l_{\langle K \rangle}$, порожденным классом

$$\langle K \rangle = \{A \mid A \text{ – алгебра, изоморфная } K, \text{ или } A = 0\}$$

в) Если K – квазипростая алгебра, то нижний радикал $l_{\langle K \rangle}$, порожденный классом $\langle K \rangle$, будет кручением. При этом ненулевая алгебра R будет $l_{\langle K \rangle}$ – радикальный тогда и только тогда, когда R имеет строго возрастающий нормальный ряд

$$0 \subset R_0 \subset R_1 \subset \dots \subset R_\alpha \subset R_{\alpha+1} \subset \dots \subset R_\gamma = R \quad (2)$$

все члены которого достижимы по ряду, а все факторы изоморфны K . Алгебра Q будет $l_{\langle K \rangle}$ – полупростой тогда и только тогда, когда она не имеет ненулевых метайдеалов, являющихся алгебрами, изоморфными K .

г) Если K_1 и K_2 – квазипростые алгебры, то кручения $\langle_{\langle K_1 \rangle}$ и $l_{\langle K_2 \rangle}$ совпадают тогда и только тогда, когда алгебры K_1 и K_2 изоморфны. Поэтому, с точностью до изоморфизма алгебр, соответствие $K \mapsto l_{\langle K \rangle}$ является взаимно однозначным соответствием между квазипростыми алгебрами и атомами в «решетке» $Tors = Tors(\mathfrak{A})$ кручений.

С л е д с т в и е 1. «Решетка» $Tors$ кручений атомна, т.е. любое ненулевое кручение содержит некоторый атом «решетки» $Tors$.

Действительно, в силу теоремы 1 каждое ненулевое кручение τ содержит некоторый атом $l_{\langle K \rangle}$, где K – квазипростая τ –радикальная алгебра.

О п р е д е л е н и е 1. Кручение τ назовем *атомным*, если –объединение некоторого семейства $\{\alpha_i | i \in \Gamma\}$ атомов «решетки» $Tors$. В частности, нулевое кручение 0 будет атомным как объединение пустого семейства атомов.

С помощью теоремы 1 нетрудно описать все атомные кручение.

А именно, будем считать, что основной класс $\mathfrak{A}$ содержит хотя бы одну ненулевую алгебру. Тогда в силу теоремы 1 в $\mathfrak{A}$ есть и квазипростые алгебры. Положим

$$\mathcal{U} = \{K | K \text{ – квазипростая алгебра или } K = 0\}$$

Нетрудно видеть, что класс $\mathcal{U}$ и все его подклассы *) замкнуты относительно взятия идеалов и гомоморфных образов. Поэтому в силу следствия 2.4.7 для любого подкласса $\mathcal{T}$ в $\mathcal{U}$ нижний радикал $l_{\mathcal{T}}$ является кручением – наименьшим кручением, относительно которого все алгебры из класса $\mathcal{T}$ радикальны.

Т е о р е м а 2. Нижний радикал $l_{\mathcal{U}}$ является наибольшим атомным кручением. Соответствие $\mathcal{T} \mapsto l_{\mathcal{T}}$ индуцирует взаимно однозначное отображение класса $\mathcal{B}(\mathcal{U})$ всех подклассов в $\mathcal{U}$ на класс $\mathcal{U}(\mathfrak{A})$, так как

$$\mathcal{T}_1 \subseteq \mathcal{T}_2 \Leftrightarrow l_{\mathcal{T}_1} \leq l_{\mathcal{T}_2}$$

Для любых двух подклассов $\mathcal{T}_1, \mathcal{T}_2 \in \mathcal{U}$. Если $\mathcal{T}$ – подкласс в $\mathcal{U}$, то τ – радикальные, в смысле атомного кручения $\tau = l_{\mathcal{T}}$, алгебры – это в точности алгебры, имеющие нормальный ряд, все члены которого достижимы по ряду, а все факторы – алгебры из класса $\mathcal{T}$, τ – полупростые алгебры – алгебры без ненулевых метайдеалов, являющихся алгебрами из класса $\mathcal{T}$.

С л е д с т в и е 2. Кручение τ атомно тогда и только тогда, когда $0 \leq \tau \leq l_{\mathcal{U}}$.

Действительно, в силу теоремы 2 кручение $l_{\mathcal{U}}$ является наибольшим кручением. Поэтому, если –атомное кручение, то $\tau \leq l_{\mathcal{U}}$. Обратно, пусть $\tau \leq l_{\mathcal{U}}$ и τ – кручение. В силу теоремы 2.3ю3 «решетка» $Tors$ «сильно дистрибутивна». Поэтому, записывая $l_{\mathcal{U}}$ в виде объединения атомов α_i , получаем

$$\tau = \tau \bigwedge l_{\mathcal{U}} = \tau \bigwedge \left(\bigvee_{i \in \Gamma} \alpha_i \right) = \bigvee_{i \in \Gamma} (\tau \bigwedge \alpha_i).$$

Но для каждого атома α_i либо $\tau \bigwedge \alpha_i = 0$ в силу минимальности α_i . Поэтому, выбрасывая нулевые слагаемые, мы получаем, что $\tau = \bigvee_{j \in \Delta} \alpha_j$ – объединение некоторого семейства атомов, т. е. τ – атомное кручение.

С л е д с т в и е 3. Следующие свойства основного класса $\mathfrak{U}$ равносильны:

а) «Решетка» Тогскручение булева, т.е. для любого кручения τ существует такое кручение $\bar{\tau}$, что $\tau \bigwedge \bar{\tau} = 0, \tau \bigvee \bar{\tau} = \varepsilon$.

б) Все кручения атомные.

в) $l_{\mathcal{U}} = \varepsilon$.

г) Любая нулевая алгебра $R(\text{из } \mathfrak{U})$ имеет такой строго возрастающий нормальный ряд (2), что все члены достижимы о ряду, а все его факторы- квазипростые алгебры,

Действительно, утверждение б), в), г) равносильны в силу теоремы 2 и следствия 2.

а) $\Rightarrow$ в). Пусть «решетка» Тогсбулева. Тогда, в частности, существует такое кручение $\bar{l}_{\mathcal{U}}$, что $l_{\mathcal{U}} \bigwedge \bar{l}_{\mathcal{U}} = 0, l_{\mathcal{U}} \bigvee \bar{l}_{\mathcal{U}} = \varepsilon$. Из первого равенства вытекает, что кручение $\bar{l}_{\mathcal{U}}$ не содержит атомов, так как все атомы содержатся в $l_{\mathcal{U}}$ в силу теоремы 2. Но тогда в силу следствия 1 $\bar{l}_{\mathcal{U}} = 0$. Применяя теперь второе равенство, получаем $\varepsilon = l_{\mathcal{U}} \bigvee \bar{l}_{\mathcal{U}} = l_{\mathcal{U}} \bigvee 0 = l_{\mathcal{U}}$.

б) $\Rightarrow$ а). Пусть все кручение атомные. Тогда в силу теоремы 2 для любого кручения τ найдется такой подкласс $\mathcal{T} \in \mathcal{U}$, что $\tau = l_{\mathcal{T}}$. Но если

$$\bar{\mathcal{T}} = \bigcup \{ \langle K \rangle \mid K - \text{квазопростая алгебра}, K \notin \mathcal{T} \},$$

то, очевидно, $\mathcal{T} \bigcup \bar{\mathcal{T}} = \mathcal{U}, \mathcal{T} \bigcap \bar{\mathcal{T}} = 0$. Применяя теорему 2 (см. (3)), получаем $l_{\mathcal{T}} \bigvee \bar{l}_{\mathcal{T}} = \varepsilon, l_{\mathcal{T}} \bigwedge \bar{l}_{\mathcal{T}} = 0$, так как наибольшим атомным кручением, в рассматриваемом случае, является наибольшее кручение ε . Следовательно, «решетка» Тогскручений булева.

А из доказанного вытекает, что все утверждения а) – г) равносильны.

К условиям булевости «решетки» Тогскручений можно подойти и с другой стороны. Начнем с одной общей леммы.

Л е м м а 2. Пусть τ – произвольный радикал, A – произвольная алгебра и $\{\tau_i \mid i \in \Gamma\}$ – любое семейство радикалов такое, что

$$\forall i \in \Gamma \mid \tau(\bar{A}) \bigcap \tau_i(\bar{A}) = 0 \quad (5)$$

для любого гомоморфного образа $\bar{A}$ алгебры A . Тогда

$$\tau(A) \bigcap (\bigvee_{i \in \Gamma} \tau_i)(A) = 0 \quad (6)$$

О п р е д е л е н и е 2. Пусть τ – произвольный радикал, $\mathbb{T}$ – произвольный класс радикалов, содержащий нулевой радикал 0. Скажем, что радикал ς является дополнительным в классе $\mathbb{T}$ к радикалу τ , если ς – наибольший среди всех таких радикалов τ из класса $\mathbb{T}$, что $\tau(A) \bigcap \tau'(A) = 0$ для любой алгебры A . Радикал τ будем называть $\mathbb{T}$ – двойственным, если существуют радикал τ° , дополнительный в классе $\mathbb{T}$ к радикалу τ , и радикал $\tau^{\circ\circ}$, дополнительный в классе $\mathbb{T}$ к радикалу τ° , причем $\tau = \tau^{\circ\circ}$.

П р е д л о ж е н и е 2. Пусть $\mathbb{T}$ – любой такой класс радикалов, что для любого *) семейства $\{\tau_i \mid i \in \Gamma\}$ радикалов из класса $\mathbb{T}$ объединение $\bigvee_{i \in \Gamma} \tau_i$ тоже является радикалом из класса $\mathbb{T}$. Тогда для любого радикала τ существует радикал τ° , дополнительный в классе $\mathbb{T}$ к

радикалу τ . При этом радикал τ будет $\mathbb{T}$ –двойственным тогда и только тогда, когда он дополнительно в классе $\mathbb{T}$ к некоторому радикалу s из класса $\mathbb{T}$.

Действительно, первое утверждение вытекает из леммы 2 и определения 2. А именно радикал τ° , дополнительный в классе $\mathbb{T}$ к радикалу τ , совпадает с объединением всех таких радикалов $\tau' \in \mathbb{T}$, что $\tau(A) \cap \tau'(A) = 0$ для любой алгебры A .

Всюду ниже (в доказательстве леммы) мы будем обозначать символы τ° радикал, дополнительный в классе $\mathbb{T}$ к радикалу τ . Из доказанного вытекает, что для любого радикала τ существует радикалы τ° и $\tau^{\circ\circ} = (\tau^\circ)^\circ$. Легко видеть что для любых двух радикалов τ_1 и τ_2 верно соотношение

$$\tau_1 \leq \tau_2 \Rightarrow \tau_1^\circ \geq \tau_2^\circ. \quad (11)$$

Пусть τ –двойственный радикал. Тогда по определению $\tau = \tau^{\circ\circ} = (\tau^\circ)^\circ$. Следовательно, радикал τ дополнителен в классе $\mathbb{T}$ радикалу $s = \tau^\circ$ из класса $\mathbb{T}$.

Обратно, пусть радикал τ дополнителен в классе $\mathbb{T}$ к некоторому радикалу s из класса $\mathbb{T}$. По доказанному существуют радикалы s° и $s^{\circ\circ}$, причем по определению $s^{\circ\circ}(A) \cap s^\circ(A) = 0$ для всех алгебр A . Но $s^\circ \in \mathbb{T}$ и по доказанному существует радикалы $s^{\circ\circ\circ}$. Еще раз применяя определение, получаем, что $s^\circ \leq s^{\circ\circ\circ}$. С другой стороны, $s^\circ(A) \cap s(A) = 0$ для любой алгебры A и $s \in \mathbb{T}$ по условию. Поэтому $s \leq s^{\circ\circ\circ}$. Но тогда, применяя (11), получаем, что $s^\circ \geq s^{\circ\circ\circ}$. Следовательно, $\tau = s^\circ = s^{\circ\circ\circ} = \tau^{\circ\circ}$, и мы доказали, что радикал $\tau = \mathbb{T}$ -двойственным, Предложение доказано.

Недостатком доказанного утверждения является его «неконструктивность»: он не дает информации о радикальных или полупростых алгебрах, соответствующих радикалу τ° . Чтобы исправить этот недостаток, замечаем, что верна

Л е м м а 3. Для любых радикалов τ_1 и τ_2 равносильны утверждения:

- $\tau_1(A) \cap \tau_2(A) = 0$ для любой алгебры A
- $\tau_1(B) \cap \tau_1 = 0$ для любой подпрямо неразложимой алгебры B
- Все не τ_1 -полупростые подпрямо неразложимые алгебры τ_2 -полупросты.

П р е д л о ж е н и е 3. Пусть τ –произвольный радикал, $\mathbb{T}$ –произвольный класс радикалов, содержащий нулевой радикал 0 , причем существует радикал τ° , дополнительный в классе $\mathbb{T}$ к радикалу τ . Тогда τ° –наибольший среди всех таких радикалов τ' из класса $\mathbb{T}$, что все не τ -полупростые подпрямо неразложимые алгебры τ' -полупросты.

А это с очевидностью вытекает из определения 2.2 и леммы 3.

П р е д л о ж е н и е 4. Пусть τ –произвольный радикал. Тогда существует такой радикал τ^* . Дополнительный к радикалу τ в классе всех радикалов. При этом

а) Класс $\mathcal{P}(\tau^*)$ всех τ^* -полупростых алгебр является наименьшим полупростым классом в смысле Куроша, содержащим все не τ -полупростые подпрямо неразложимые алгебры.

б) Алгебра $R\tau^*$ -радикальна тогда и только тогда, когда она не отображается гомоморфно на ненулевые мета-идеалы подпрямо неразложимых не τ^* -полупростых алгебр.

Д о к а з а т е л ь с т в о. Утверждение а) вытекает из предложения 3 и свойств порядка для радикалов. Существование радикала τ^* из предложения 2. Остается доказать утверждение б).

Учитывая а), строим класс алгебр

$$\mathcal{M} = \{A | A \text{ — метаидеал некоторый не } \tau \\ \text{ — полупростой подпрямо неразложимой алгебры}\}.$$

Ясно, что класс $\mathcal{M}$ замкнут относительно взятия идеалов и потому удовлетворяет условию $K * 1$. Поэтому можно строить верхний радикал $S_{\mathcal{M}}$. В силу следствия 2.1.2 класс $\mathcal{P}(S_{\mathcal{M}})$ всех $S_{\mathcal{M}}$ -полупростых алгебр является наименьшим полупростым в смысле Куроша классом, содержащим класс $\mathcal{M}$. Но в силу ассоциативности рассматриваемых алгебр любой класс, полупростой в смысле Куроша, замкнут относительно взятия идеалов. Поэтому, если полупростой в смысле Куроша класс $\mathcal{P}$ содержит все не τ -полупростые подпрямо неразложимые алгебры, то он содержит и класс $\mathcal{M}$. Из сказанного и доказанного вытекает, что $\mathcal{P}(S_{\mathcal{M}})$ –наименьший полупростой в смысле Куроша класс, содержащий все не τ -полупростые подпрямо неразложимые алгебры. Поэтому в силу а) верно равенство $\mathcal{P}(S_{\mathcal{M}}) = \mathcal{P}(\tau^*)$. Следовательно, радикал τ^* , дополнительный радикалу τ в классе всех радикалов, совпадает с верхним радикалом $S_{\mathcal{M}}$, определенным классом $\mathcal{M}$. Еще раз применяя следствие 2.1.2, получаем, что верно и утверждение б).

Т е о р е м а 3. Пусть τ –кручение, τ^* –дополнительный к радикалу τ радикал в классе всех радикалов. Тогда:

а) Класс $\mathcal{N}(\tau)$ всех подпрямо неразложимых алгебр с τ –радикальной сердцевиной *) удовлетворяет условию $K * 1$ и определяет верхний радикал $S_{\mathcal{N}(\tau)}$, совпадающий с радикалом τ^* .

б) Класс $\mathcal{P}(\tau^*)$ всех τ^* -полупростых алгебр является наименьшим полупростым в смысле Куроша классом, содержащим все подпрямо неразложимые алгебры с τ -радикальной сердцевиной.

в) Алгебра A τ^* - радикальна тогда и только тогда, когда она сильно τ –полупроста, т.е. когда любой гомоморфный образ A алгебры A будет τ –полупростой алгеброй. Это равносильно тому, что любой гомоморфный образ алгебры A разлагается в подпрямое произведение подпрямо неразложимых алгебр с τ –полупростой сердцевиной.

Если r -кручение, то радикал r^* , дополнительный к радикалу r в классе всех радикалов, имеет достаточно «конструктивное» описание. Однако радикал r^* может оказаться не кручением, как будет показано в следующем параграфе. Поэтому естественно рассмотреть дополненность в классе Tors всех кручений.

Т е о р е м а 4. Пусть r -кручение. Тогда существует кручение r° , дополнительное к кручению r в классе Tors всех кручений. При этом:

а) Класс $\mathcal{P}(r^\circ)$ всех r° полупростых алгебр является наименьшим полупростым классом, содержащим все подпрямо неразложимые алгебры с r -радикальной сердцевиной.

б) Класс $\mathcal{R}(r^\circ)$ всех r° -радикальных алгебр является наибольшим радикальным классом, содержащимся в классе $\mathcal{P}(r)$ всех r -полупростых алгебр. Все r° -радикальные алгебры сильно r -полупросты.

в) Кручение r° является наибольшим среди всех таких кручений r' , что $r \wedge r' = 0$.

Теперь мы можем указать еще один критерий булевости «решетки» Tors кручений. Ниже для любого кручения r символом r° обозначается кручение, дополнительное к кручению r в классе Tors всех кручений. Напомним, что $l\mathcal{U}$ –наибольшее атомное кручение, т.е. сумма всех атомов «решетки».

С л е д с т в и е 4. Равносильны утверждения:

а) «Решетка» Tors кручений булева, т.е. для любого кручения r существует такое кручение $\hat{r}$, что $r \wedge \hat{r} = 0$, $r \vee \hat{r} = \varepsilon$.

б) Все кручения Tors - двойственны, т.е. $r = r^{\circ\circ}$ для любого кручения r .

в) Если r - кручениеи $r^\circ = 0$. $\text{tor} = \varepsilon$.

г) $l\mathcal{U} = \varepsilon$.

Заклучение

Действительно из теоремы 2.3.3 легко вытекает, что если $r \wedge \hat{r} = 0$ и, одновременно, $r \vee \hat{r} = \varepsilon$, то $\hat{r}$ – наибольшее среди всех таких кручений r , что $r \wedge \hat{r} = 0$. Но тогда в силу теоремы 4 $\hat{r} = r^\circ$. Следовательно, если верно а), то

$r = \hat{r} = r^{\circ\circ}$ и потому верно б). Если верно б) то для любого

кручения r из $r^\circ = 0$ вытекает $r = r^{\circ\circ} = 0^\circ = \varepsilon$, т.е. верно в).

Пусть верно в). Из следствия 1 вытекает, что для любого ненулевого кручения ε кручение $I_\varepsilon = \varepsilon$, т.е. верно г).

Остается заметить, что г) $\Rightarrow$ а) в силу следствия 3.

ЛИТЕРАТУРА

- [1] Андрунакиевич В.А. Радикалы В.К.Н.: Итоги науки. Алгебра / В.А. Андрунакиевич.- Топология 1982, 114-207.
- [2] Андрунакиевич В.А. Радикалы алгебр и структурная теория / В.А. Андрунакиевич, Ю.М.Рябухин.- М., Наука, 1979, 168-171.
- [3] Шеврин Л.Н. У.М.Н / Л.Н.Шеврин, 1978. 23, №1. 3-20.
- [4] J.WEISSGLASS, Semigroup rings and semilattice sums of rings, Proc. Amer. Math.Soc., 39 N 2(1973), 471-431.
- [5] Значение РАДИКАЛЫ в математической энциклопедии: http://lib.repetitors.eu/encmathematics/?dictid=1568&dic_tid=4584.
<http://www.mathnet.ru/links/1e7c0d2e95d3beb05381a3672ca10456/inta106.pdf>
- [6] Андрунакиевич В. А. К определению радикала кольца / В.А.Андрунакиевич // Изв. АН СССР. Сер. Мат. - 1952. - 16. - С. 217–224.
- [7] Peng C.Turovskii Yu. Topological radicals, VI. Scattered elements in Banach, Jordan, and associative algebras// Stud. Math. - 2016. - 235. - С. 171–208.

REFERENCES

- [1] Andrunakievich, V. A., (1982). Radicals.- V. K. N.: Results of science. Algebra Topology, 114-207 [in Russian].
- [2] Andrunakievich, V. A. and Ryabukhin, Yu. M. (1979). Radikaly algebra i strukturnaya teoriya [Radicals of Algebras and Structural Theory], Nauka, Moscow [in Russian].
- [3] Shevrin, L. N. (1978). U. M. N, 23, 1. 3-20 [in Russian].
- [4] WEISSGLASS, J. (1973). Semigroup rings and semilattice sums of rings, Proc. Amer. Math.Soc., 39, 2, 471-431 [in English].
- [5] Znachenije RADIKALY v matematicheskoy entsiklopedii [The meaning of RADICALS in the mathematical Encyclopedia]: http://lib.repetitors.eu/encmathematics/?dictid=1568&dic_tid=4584.
<http://www.mathnet.ru/links/1e7c0d2e95d3beb05381a3672ca10456/inta106.pdf>
- [6] Andrunakievich, V. A. (1952). K opredeleniyu radikala kol'tsa [To the definition of a radical of a ring]. Izv. AN SSSR. Ser. Mat. - Bull. Acad. Sci. USSR. Ser. Math, 16, 217–224 [in Russian].
- [7] Peng, C., Turovskii Yu. (2016). Topological radicals, VI. Scattered elements in Banach, Jordan, and associative algebras. Stud. Math, 235, 171–208 [in English].

Қауысқалиев А.А., Мулдағалиев В.С. АТОМДЫҚ ЖӘНЕ БУЛЕВТІК БҰРАЛУ ТОРЫ

Аңдатпа. Радикал ұғымы сақиналар мен алгебралардың құрылымдық теориясының маңызды құралдарының бірі болып табылады. Бұл радикал қарастырылып отырған барлық алгебралардың класында екі қарама – қарсы субкласс-жартылай өсу класы мен радикалды алгебралар класын бөлуге мүмкіндік беретіндігі мен түсіндіріледі, ал кейбір жағдайларда бұл сыныптардың әрқайсысы аз немесе аз

қанағаттанарлық сипатталады. Тиісті сыныптан алгебра туралы көбірек ақпарат алу үшін қарастырылып отырған алгебраларға ғана емес, радикалдарға да қосымша шарттар қою керек.

Осы тарауда біз ассоциативті алгебралардың тұқым қуалайтын радикалдарының әр түрлі кластарын құру және зерттеу үшін радикалдардың жалпы теориясын қолданамыз. Осыған байланысты төменде $\mathcal{U}$ алгебраларының негізгі класы тек ассоциативті алгебралардан тұрады деп санаймыз. Сондықтан, қарастырылып отырған барлық алгебралар ассоциативті болып табылады, егер қарама-қайшылық ерекше айтылмаса. Барлық қарастырылған алгебра сыныптары нөлдік алгебрадан тұратын абстрактілі $\mathcal{U}$ қосалқы сыныптары болып табылады.

Кілт сөздер: радикал; сақина теориясы; бұрылыстар; ассоциативті сипат; теорема; алгебралық идеал.

Kauyskaliev Akzhol, Muldagaliev Vali
ATOMIC AND BOOLEAN TORSIONAL LATTICE

Annotation. The concept of the radical is one of the important tools of the structural theory of rings and algebras. This is due to the fact that the radical makes it possible to distinguish two opposite subclasses in the class of all the considered algebras – the class of semisimple and the class of radical algebras, and in some cases each of these classes is described more or less satisfactorily. But in order to get more information about the algebras from the corresponding class, it is necessary to impose additional conditions not only on the considered algebras, but also on the radicals.

In this chapter, we will apply the general theory of radicals to the construction and study of various classes of hereditary radicals of associative algebras. In this connection, we assume everywhere below that the main class of $\mathcal{U}$ algebras consists only of associative algebras. Therefore, all the considered algebras are associative, unless the opposite is specifically stated. All the classes of algebras under consideration are abstract subclasses of $\mathcal{U}$ containing the null algebra.

Keywords: radical; ring theory; rotations; associative character; theorem; algebraic ideal.

УДК 811.111

МРНТИ 31.04.45

DOI 10.37238/1680-0761.2021.81(1).17

Сдикова Г.Ж., Мендалиева К.К.*Западно-Казахстанский университет имени М. Утемисова, Уральск, Казахстан***E-mail:** moon619@mail.ru**ТЕОРЕТИЧЕСКАЯ МОДЕЛЬ МЕТОДИЧЕСКОЙ СИСТЕМЫ ОБУЧЕНИЯ
СТУДЕНТОВ ОБЩЕЙ ХИМИИ В УСЛОВИЯХ ИНТЕГРАЦИИ
С АНГЛИЙСКИМ ЯЗЫКОМ**

Аннотация. В статье рассмотрена теоретическая модель методической системы обучения студентов по дисциплине «Общая химия» в условиях интеграции с английским языком. В основу модели положена технология модульно - интегративного обучения, способствующая формированию предметной, профессиональной и языковой компетентности обучающихся. Рассмотрены такие методы и методические приёмы, как последовательный перевод, визуальная поддержка, билингвальная контекстная замена, билингвальное дополнение и др. Предложена модульная структура курса общей химии, состоящая из 6 модулей. В каждом модуле выделяются учебные элементы изучаемого материала, с определением его содержания. Учебные элементы нацелены на формирование базовых терминов, понятий, определений, фундаментальных законов, которые студенты должны усвоить на двуязычной основе (язык обучения и иностранный язык). На примере вводного модуля 1 представлены инвариативная и вариативная части, содержащие приёмы расчётов, подтверждающие основные положения.

Ключевые слова: билингвальное обучение; полиязычие; технология модульно – интегративного обучения; общая химия; английский язык; методы; компетентность.

Введение

Изменения, происходящие во всех сферах жизнедеятельности общества, определяют необходимость знания как можно большего числа языков, что требует разработки педагогических условий, способствующих развитию полиязычного образования, особенно для такого многонационального государства, как Казахстан. Основной задачей создателей образовательных программ является изменение содержания форм и методов обучения, направленности профессиональной подготовке будущих учителей химии.

Необходимость билингвального и полиязычного обучения определяется и возросшим требованием к выпускникам химико - педагогического направления, одним из которых является билингвальная компетенция. Билингвальная компетенция, наряду с предметной, методической компетентностью, составляет одну из структурных единиц профессиональной компетенции и данному вопросу в настоящее время многими исследователями [1, 2] уделяется достаточно большое внимание.

Материалы и методы исследования

По мнению автора работы [2, с.18] билингвальное обучение – это взаимная деятельность преподавателя и обучающегося в процессе изучения отдельных предметов или предметных областей посредством родного и иностранного языков, которые способствуют более глубокому освоению содержания изучаемого предмета и овладению иностранным языком.

Автор работы, анализируя российский опыт билингвального образования, выделяет дублирующую или сопровождающую модель билингвального обучения, которая

«предполагает предъявление одной и той же единицы содержания на родном и иностранном языках. В процессе использования этой модели у обучающихся устанавливается устойчивая ассоциативная связь между содержательной единицей и набором языковых средств».

В работе [3] автор в вопросе о билингвальном обучении исходит из принципов обучения, которые сформулированы следующим образом:

- принципы параллельного представления материала на двух языках;
- принцип дополнительности, где основное содержание излагается на иностранном языке;
- принцип полной замены языка обучения на иностранный язык;
- принцип интеграции содержания и языковой подготовки, который, по мнению автора [3] считается более рациональным.

По мнению автора [4, с. 261] перспективным направлением в образовательной системе является интегративно – модульное обучение. Особенности технологии интегративно – модульного обучения обуславливаются интеграционной дидактической целью.

Целью данного исследования является освоение предметного содержания дисциплины «Общая химия» и формирование языковой компетентности на основе понятийно - терминологического аппарата, т.к. понятийно – терминологический аппарат является основополагающим в любой области знаний.

Выбор интегративно – модульной технологии обусловлен ещё и тем, что эта технология позволяет интегрировать английский язык в предметное обучение, и способствует формированию предметно – языковой компетентности в методической подготовке учителя – химии.

Необходимость интегрирования иностранного языка в процесс изучения разделов «Общей химии» определяется тем, что понятийно – терминологический аппарат, необходимый при изучении химии в школьном курсе, формируется при изучении общей и неорганической химии, которые изучаются в образовательной программе на начальном этапе химико - педагогического направления. Решение данной задачи возможно при разработке методической модели обучения химии, в частности общей химии, на основе полиязычного образования, где язык обучения является основным средством приобретения предметных компетенций.

Основой методической модели является профессиональная компетентность будущего учителя. Профессиональный подход к построению методической модели обеспечивает правильный отбор содержания, изучаемого материала, правильно использовать методы, формы обучения, отбирать средства обучения и современные технологии. Всё это в совокупности позволит сформировать комплекс компетенций, необходимых будущему учителю химии.

Для разработки теоретической модели использована технология интегративно – модульного обучения. Особенностью технологии интегративно – модульного обучения химии является то, что она реализуется путём взаимосвязи, объединения, интеграции и синтеза информационно - функциональных узлов, обусловленных интегративной дидактической целью [4, с. 78]. Конструктивность интегративно – модульной технологии заключается в том, что она позволяет в каждом модуле выделять системообразующие структурные единицы, выделять фундаментальную часть образовательной системы и дидактический материал, способствующие формированию профессиональной компетенции [4, с. 261].

Модульный подход к отбору и структурированию содержания общей химии осуществляется на основе системного подхода [5, 6]. Дидактической целью интегративно – модульного обучения дисциплины «Общая химия» является реализация предметно – ориентированного подхода, суть которой состоит в соблюдении схемы обучения [7, с. 108]

при освоении основного содержания дисциплины на основе двуязычия (на языке обучения и иностранного).

Для структурирования учебного содержания курса и каждого модуля в отдельности выбран системный подход, согласно которому структура содержания дисциплины строится с учётом анализа образовательных программ для общеобразовательной школы с использованием понятийно – терминологического аппарата, которые необходимы выпускнику, обучающемуся по химико – педагогическому направлению. Такое построение модуля способствует концентрировать внимание обучающего на основных терминах, понятиях, определениях и позволяет легче осваивать изучаемый материал.

Структурирование каждого модуля должно осуществляться с учётом основных дидактических принципов:

- научность;
- системность;
- доступность,
- действенность;
- принцип развивающего обучения;
- профессиональная направленность;
- принцип интеграции.

Конструирование методической модели ориентировано на осуществление педагогического процесса с учётом личностного - ориентированного обучения, основной задачей которого является использование субъектного опыта обучающегося в образовательных целях. Личностно – ориентированное обучение позволяет обучающимся самостоятельно приобретать и творчески использовать полученные знания [8, с. 29-30].

Для успешной реализации билингвального обучения в учебном процессе авторами работ [9-10] предлагаются различные методы и методические приёмы. Это последовательный перевод, визуальная поддержка, билингвальная контекстная замена, билингвальное дополнение и др. Модульное структурирование содержания общей химии предполагает чёткое определение цели и задач обучения. Разработанная модульная структура курса общая химия на основе модульно – интегративной концентрации содержит инвариативную, фундаментальную часть образовательной программы, и вариативную часть, содержащую приёмы расчётов, подтверждающие основные положения и состоит из следующих структурных единиц.

Модуль 1. Основные понятия и определения. Основные законы количественных расчётов в химии.

Модуль 2. Строение атома. Периодический закон и периодическая система. Химическая связь.

Основным системообразующим фактором является знание теории строения атома, взаимосвязь периодичности изменения свойств элементов и их соединений со строением атома и периодическим законом; взаимосвязь строения атома и образования химической связи, её типов и особенностей.

Модуль 3. Основные понятия химической термодинамики. Термохимия. В данном модуле рассматриваются первоначальные понятия химической термодинамики, использование термохимических и термодинамических расчётов, позволяющих установить возможность протекания химических реакций.

Модуль 4. Растворы. Растворимость. Молекулярные растворы и электролиты. Ионное произведение воды, водородный показатель. Кислоты, основания и соли, гидролиз солей, точки зрения теории электролитической диссоциации и протолитической теории.

Системообразующей основой служит описание состояния растворов, физико – химического процесса растворения; свойства молекулярных разбавленных растворов и растворов электролитов. Протекание химических реакций в водных растворах и объяснение их с точки зрения теории электролитической диссоциации и протолитической теории.

Модуль 5. Окислительно – восстановительные реакции. Степень окисления и валентность. Составление уравнений реакций. Электродный потенциал, уравнение Нернста. Количественные характеристики окислительно – восстановительных свойств веществ и реакций. Гальванические элементы, электролиз, коррозия.

Модуль 6. Химическая кинетика. Скорость химической реакции. Катализ. Химическое равновесие.

В каждом модуле выделяются учебные элементы изучаемого материала, с определением его содержания. Учебные элементы нацелены на формирование базовых терминов, понятий, определений, фундаментальных законов, которые студенты должны усвоить на двуязычной основе.

Важное место в методической системе подготовки будущих учителей химии занимает дидактика – методическое обеспечение процесса обучения. Дидактический материал позволяет овладеть основами содержания материала. С целью повышения эффективности усвоения изучаемого материала в содержание модуля включены примеры выполнения задач и упражнений, а также задания для самостоятельной работы. Самостоятельная работа активизирует познавательную деятельность обучающегося, позволяет упорядочить, углубить и превратить знания в навыки, что реализуется на практических и лабораторных занятиях, СРСР, СРС.

Реализацию методической модели обучения курса общей химии можно рассмотреть на примере модуля 1, который является вводным модулем. Вводный модуль вводится с целью актуализации содержания, корректировки довузовских знаний по понятийно – терминологическому аппарату и формирования знаний терминов, понятий, определений на английском языке. Инвариантное содержание определяется следующими вопросами:

1. Основные понятия и определения.
2. Основные законы количественных расчётов в химии.
3. Основные законы газового состояния.

Вариантная часть включает в себя: расчёты на вычисления относительной молекулярной и молярной массы веществ, определение формул веществ, вычисления с использованием числа Авогадро и закона эквивалентов, молярный объём расчёты с использованием газовых законов и др.

Интегративная часть направлена на формирование знаний на английском языке понятий, терминов, определений веществ, простое и сложное вещество, смеси, аллотропия, химический элемент, относительная атомная и молекулярная масса и др.

Результаты исследования

При изучении иностранного языка очень важно постоянно пополнять свой лексический запас, с помощью методов, которые помогут эффективно запоминать новые слова. Например: глоссарий, запоминать фразы (словосочетания), ассоциативные сети, запоминание противоположности и однокоренные слова и другие.

Глоссарий представляет собой словарь узкоспециализированных терминов в какой-либо сфере, пример которого представлен в таблице 1.

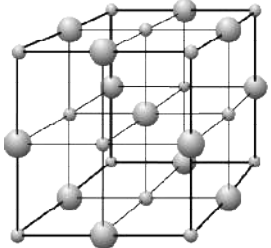
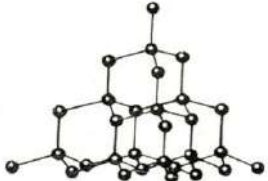
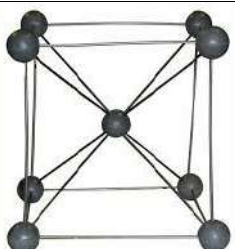
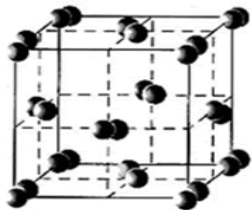
Таблица 1 – Глоссарий

Химия	chemistry	['kɛmɪstri]
Состав	composition	[,kɒmpə'zɪʃən]

Растворимость	solubility	[,sɒljʊ'bɪlɪti]
Агрегатное состояние	state of aggregation	[steɪt ɒv ,ægrɪ'geɪʃ(ə)n]
Смеси веществ	mixtures of substances	['mɪksʃəz ɒv 'sʌbstənsɪz]
Свойство	property	['prɒpəti]

В таблице 2 представлена визуальная поддержка, которая предполагает написание иностранного названия на натуральных объектах или их изображениях во время работы с билингвальными текстами или в процессе билингвальной - коммуникации.

Таблица 2 – Визуальная поддержка

Кристаллические решётки	Наименование на языке обучения	Наименование на иностранном языке
	Ионная кристаллическая решётка	Ionic crystal lattice
	Атомная кристаллическая решётка	Atomic crystal lattice
	Металлическая кристаллическая решётка	Metal crystal lattice
	Молекулярная кристаллическая решётка	Molecular crystal lattice

По мнению авторов [11-13] универсальным методическим примером является последовательный перевод, который позволяет обеспечивать полное понимание обучающимся изложенной информации. Последовательный перевод может осуществляется, как с языка обучения, так и наоборот.

Например: *A chemical element* is a type of atom with a certain positive charge of the nucleus, which does not decompose during chemical reactions.

Химический элемент - это вид атома с определённым положительным зарядом ядра, который при химических реакциях не разлагается.

Dalton, believing that the absolute atomic masses are very small, proposed to determine *the relative atomic masses*.

Дальтон, считая, что абсолютные атомные массы очень малы, предложил определить *относительные атомные массы*.

Для проверки усвоения знаний по использованию уравнения Клайперона – Менделеева студенту необходимо помнить, что величина R - универсальной газовой постоянной зависит от единицы измерения давления и объёма. Дается задание на английском языке.

Determine the volume occupied by 1,2 mol of nitrogen at a temperature of 27°C and pressure:

- 1) 151987,5 Pa;
- 2) 1,5 atm;
- 3) 1140 mm Hg st;
- 4) 151,987 kPa;
- 5) 1,5 bar

Билингвальная контекстная замена – это методический приём, который предполагает переход от названия химического элемента, вещества, термина или оборудования на одном языке к его названию на другом языке согласно контексту, некоторые примеры билингвальной контекстной замены приведены в таблице 3.

Таблица 3 – Билингвальная контекстная замена

Уравнения реакций	Реакция на иностранном языке	Реакция на языке обучения
$\text{CaCO}_3 \xrightarrow{t} \text{CaO} + \text{CO}_2$	Calcium carbonate $\xrightarrow{t}$ calcium oxide + carbon dioxide	Карбонат кальция $\xrightarrow{t}$ оксид кальция + углекислый газ
$\text{H}_2 + \text{Cl}_2 \rightleftharpoons 2\text{HCl}$	Hydrogen + Chlorine $\rightarrow$ Hydrochloric acid	Водород + хлор $\rightarrow$ соляная кислота

Заключение

При переходе процесса обучения от одного модуля к другому понятийно – терминологический аппарат обучающегося на основе двуязычия будет пополняться, совершенствоваться, что в конечном итоге будет способствовать формированию профессиональных компетенций, как по изучаемому предмету, так и возможности преподавать на иностранном языке.

Взаимное изучение предмета и языка является развивающим и стимулирующим фактором формирования профессионально – значимых знаний, умений, направлено на достижение предметной и языковой компетентности и совершенствования методической компетентности обучающегося будущего учителя химии.

ЛИТЕРАТУРА

- [1] Хабарова Л.П. Билингвальное образование в высшей школе: зарубежный и отечественный опыт / Л.П. Хабарова // Известия пензенского гос. пед. университета. - 2011. - №24. - С. 846-852.
- [2] Ширин А.Г. Билингвальное образование в отечественной и зарубежной педагогике: автореф. дис. на соискание уч. степени д-ра пед. наук: 13.00.01 «Общая педагогика, история педагогики и образования» / А.Г. Ширин. - Великий Новгород, 2007. - 54 с.

- [3] Москoвская Н.А. Билингвальное образование в высшей школе: проблемы и решения / Н.А.Московская // Наука, образование, культура. - 2018. - С.66-72.
- [4] Пак М.С. Теория и методика обучения химии. – СПб: РГПУ им. А.И. Герцена, 2015. - 306 с.
- [5] Мифтахова Н.Ш. Адаптация студентов факультета химии и нефтехимии к обучению в вузе в двуязычной среде / Н.Ш. Мифтахова // Вестник Казанского технологического университета. - 2011. - №1. - С. 254-265.
- [6] Мифтахова Н.Ш. Адаптационное обучение билингвальных студентов в высшей школе / Мифтахова Н.Ш., Иванов В.Г. // Высшее образование в России. – 2013. - №3. - С. 94-97.
- [7] Касаткина Н.Э. Современные образовательные технологии в учебном процессе вуза. – Кемерово: КРИПО, 2011. – 237 с.
- [8] Мезенцова О.И. Современные педагогические технологии. – Новосибирск: Немо Пресс, 2018. – 140 с.
- [9] Певзнер М.Н. Билингвальное обучение: цели, проблемы, перспективы / М.Н. Певзнер // Мир образования. – 1997. - №2 - С. 12-13.
- [10] Котляр М.М. Как использовать знания иностранного языка: при обучении химии / М.М. Котляр // Химия в школе. - 2001. - №3. - С. 46-48.
- [11] Борунов Е.Б., Перевозчикова Н.В. О реакции межпредметных связей химии с английским языком / Е.Б. Борунов, Н.В. Перевозчикова // Химия в школе. - 2010 - №1.- С. 26-32.
- [12] Салехова Л.Л. Интеграция предметного и языкового компонентов содержания при обучении на билингвальной основе / Л.Л. Салехова // Интеграция образования. - 2004. - №2. - С.87-93.

REFERENCES

- [1] Khabarova, L.P. (2011). Bilingual'noe obrazovanie v vysshej shkole: zarubezhnyj i otechestvennyj opyt [Bilingual education in higher education: foreign and domestic experience]. Izvestija penzenskogo gos. ped. universiteta [in Russian].
- [2] Shirin, A.G. (2007). Bilingual'noe obrazovanie v otechestvennoj i zarubezhnoj pedagogike. Avtoreferat diss. na soisk. uch. st. dokt. ped. nauk. [Bilingual education in domestic and foreign pedagogy author's]. Extended abstract of Doctor's thesis. Velikij Novgorod [in Russian].
- [3] Moscow, N.A. (2018). Bilingual'noe obrazovanie v vysshej shkole: problemy i reshenija [Bilingual education in the higher school: problems and solutions]. Nauka, obrazovanie, kul'tura - Science, education, culture, 66-72 [in Russian].
- [4] Pak, M.S. (2015). Teorija i metodika obuchenija himii: uchebnik dlja vuzov. [Theory and methods of teaching chemistry: textbook for universities]. SPb: RGPU im. A.I. Gercena [in Russian].
- [5] Miftakhova, N.Sh. (2011). Adaptacija studentov fakul'teta himii i neftehimii k obucheniju v vuze v dvujazyčnoj srede [Adaptation of students of the Faculty of Chemistry and Petrochemistry to study at a university in a bilingual environment]. Vestnik Kazanskogo tehnologičeskogo universiteta [in Russian].
- [6] Miftakhova, N.Sh. & Ivanov, V.G. (2013). Adaptacionnoe obuchenie bilingval'nyh studentov v vysshej shkole [Adaptational training of bilingual students in higher school]. Vysshee obrazovanie v Rossii - Higher education in Russia, 3, 94-97 [in Russian].
- [7] Kasatkina, N.E. (2011). Sovremennye obrazovatel'nye tehnologii v uchebnom processe vuza [Modern educational technologies in the educational process of the university]. Kemerovo: KRIRPO [in Russian].
- [8] Mezentsova, O.I. (2018). Sovremennye pedagogičeskie tehnologii [Modern pedagogical technologies]. Novosibirsk: Nemo Press [in Russian].
- [9] Pevsner, M.N. (1997). Bilingual'noe obuchenie: celi, problemy, perspektivy [Bilingual education: goals, problems, prospects]. Mir obrazovanija - The world of education, 2, 12-13 [in Russian].
- [10] Kotlyar, M.M. (2001). Kak ispol'zovat' znanija inostrannogo jazyka: pri obuchenii himii [How to use the knowledge of a foreign language: when teaching chemistry]. Himija v shkole - Chemistry in school, 3, 46-48 [in Russian].
- [11] Borunov, E.B. & Perevozchikova, N.V. (2010). O reakcii mezhpredmetnyh svjazej himii s anglijskim jazykom [On the reaction of intersubject connections of chemistry with the English language]. Himija v shkole - Chemistry in school, 1, 26-32 [in Russian].

[12] Salekhova, L.L. (2004). Integracija predmetnogo i jazykovogo komponentov sodержaniya pri obuchenii na bilingval'noj osnove [Integration of subject and language content components in bilingual education]. Integracija obrazovaniya - Integration of education, 2, 87-93 [in Russian].

Сдикова Г.Ж., Мендалиева К.К.

СТУДЕНТТЕРДІ ЖАЛПЫ ХИМИЯ ПӘНІН АҒЫЛШЫН ТІЛІН КІРІКТІРІП ОҚЫТУДЫН ӘДІСТЕМЕЛІК ЖҮЙЕСІНІҢ ТЕОРИЯЛЫҚ МОДЕЛІ

Аңдатпа. Мақалада «Жалпы химия» пәні бойынша студенттерді ағылшын тілін кіріктіріп оқытудың әдістемелік жүйесінің теориялық моделі ұсынылған. Теориялық модель білімалушылардың пәндік, кәсіби және тілдік құзреттіліктерін қалыптастыру мақсатында модульді - интегративті технологияға негізделіп жасақталған. Тізбектелген аударма, көрнекі қолдау, екі тілді контексттік ауыстыру, билингвалды қосымша және т.б сияқты әдістер мен әдістемелік әдістер қарастырылған. Жалпы химия курсы бойынша 6 модульден тұратын модульдік құрылымы ұсынылған. Әр модульде оның мазмұнын анықтай отырып, оқытылатын материалдың білім беру элементтері көрсетілген. Оқу элементтері негізгі терминдерді, ұғымдарды, анықтамаларды, заңдарды екі тілде (оқыту тілі және шет тілі) меңгеру үшін бағытталған. 1 кіріспе модуль мысалында негізгі ережелерді растайтын вариантты және инвариантты бөлімдер ұсынылған.

Кілт сөздер: билингвалды оқыту; көптілділік; модульді - интегративті оқыту технологиясы; жалпы химия; ағылшын тілі; әдістер; құзыреттілік.

Sdikova Guliya, Mendaliyeva Kamila

A THEORETICAL MODEL OF A METHODOLOGICAL SYSTEM FOR TEACHING STUDENTS OF GENERAL CHEMISTRY IN THE CONTEXT OF INTEGRATION WITH THE ENGLISH LANGUAGE

Annotation. The article considers the theoretical model of the methodological system of teaching students in the discipline "General Chemistry" in terms of integration with the English language. The model is based on the technology of modular-integrative learning, which contributes to the formation of subject, professional and language competence of students. Such methods and methodological techniques as sequential translation, visual support, bilingual contextual substitution, bilingual addition, etc. are considered. A modular structure of the general chemistry course consisting of 6 modules is proposed. In each module, the educational elements of the studied material are highlighted, with the definition of its content. The training elements are aimed at forming basic terms, concepts, definitions, and fundamental laws that students must learn on a bilingual basis (the language of instruction and a foreign language). On the example of the introductory module 1, the invariant and variable parts are presented, which contain calculation techniques that confirm the main provisions.

Keywords: bilingual education; multilingualism; technology of modular-integrative education; general chemistry; English; methods; competence.

ФИЛОЛОГИЯ – PHILOLOGY

ӘОЖ 398

ГТАХР 17.71.07

DOI 10.37238/1680-0761.2021.81(1).18

¹Пангереев А.Ш., ²Пыхтина Ю.Г.¹Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе, Қазақстан²Орынбор мемлекеттік университеті Федералды мемлекеттік бюджеттік жоғары білім беру мекемесі, Орынбор, Ресей

E-mail: pan.abat@mail.ru, pyxtina-2008@mail.ru

ТОПОНИМДІК ФОЛЬКЛОРДЫҢ ҚАЛЫПТАСУЫ ЖӘНЕ ЖАНРЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Аңдатпа. Мақалада фольклор мен топонимиканың тығыз байланысты екендігі дәлелденеді. Фольклор сюжеттерінен орын алған топонимдік атаулардың танымдық, деректілік, ақпараттық сипаты зерделеніп топонимдік фольклор жанрының қалыптасуы негізделеді. Сонымен бірге топонимдік фольклордың жанрлық түрлері сараланып көрсетіледі.

Әрине, топонимика фольклортанудың қасында кенже дамыған сала. Жиналу, зерттелу жұмыстары кенжелеу болғанымен халық санасымен бірге туып, бірге жасасып келе жатырған фольклордың сюжеттерінен о бастан-ақ тұрақты орын алып, алайда ол ерекшелігі еленбей келе жатырған жер-су атауларының да тарихы әріде. Бұл жағынан алғанда ол фольклор құрамында қарастырылуы тиіс. Фольклорлық туындыларда топонимдік атаулардың мол кезігіп отыратындығы, олардың сюжетке әсері, қолданылу ерекшеліктері, кейіпкерлерге қатысы еріксіз назар аудартып, зерттеу нысанына алуға сұранып тұрған факторлардың бірі болып табылады. Осылайша фольклор үлгілерінің бойынан табылып, өзі де халықтың шығармашылық өнімі түрінде поэтикалық сипатқа, танымдық мәнге ие жер-су атаулары топонимдік фольклор жанрының туып, қалыптасуына негіз бола алады.

Кілт сөздер: фольклор; топоним; жанр; сюжет; таным; поэтика; функция.

Kipicne

Қазақ фольклортану мәселелері зерттелуі жағынан осы кезге дейін көптеген жетістіктерге қол жеткізді. Фольклор үлгілері жиналып, жүйеленді, жанрлары айқындалып, сараланды. Алайда халықтың ғасырлар бойы жинақталған төл мәдениетінің үлгісі, ой санасының жемісі саналатын фольклор атты құлашы кең шығармашылық өнер түгелімен зерттелініп болды деп айта алмаймыз. Себебі қазіргі жаһандану заманында қазақ фольклорының алдында ұлтымыздың мәдени өресін, шығармашылық зердесін әлемдік әдебиет, мәдениет айдынында танытатын жаңа міндеттер, әлі де шешімін табар мәселелер тұр. Сол мәселелердің бірі – фольклордың басқа ғылым салаларымен байланыстылығы негізінде туындайтын қазақ фольклорын өзгеше қырынан танытатын жанрлар жөніндегі мәселе.

Топонимдік фольклор – жалпы ұлттық фольклордың бір саласы ретінде қарастырылуы тиіс. Оның ұлттық ерекшелігі бірнеше белгілерден байқалады. Алдымен ол фольклордың жанрларымен тығыз байланыста. Фольклордың үш сипаты [1, б. 9] болса, ол сол үшеуімен де қатысты дамып отырады. Атап айтқанда, ежелгі дүниетаным түрінде, немесе көне мәдениет мағынасында көріне алады, оған фольклорда қолданысқа түсетін жер-су ұғымдары алғашында мифтік ұғым бойынша аталып, танылғандығын, эпсана, хикаяттарға арқау

болғандығын жатқызуға болады. Ал ертегілерде топонимдік атаулар нақты аталмайды, олар жалпылама тау, су, дария түрінде келеді. Сондықтан біз ертегіден тыс халық прозасы жанрларын назарға аламыз, ежелгі мәдени мұралардың жер-су атаулары арқылы танылатын ерекшелігін ашуды басты нысана етеміз.

Сонымен бірге топонимдік фольклор утилитарлық та қызмет атқарады. Оның танымдық мәнімен бірге эстетикалық, мағлұматтық, қоғамдық қызметтері өмірлік қажеттіліктер болып табылады. Сайын далада бағыттан таймай жүріп-тұру үшін де топонимдік атаулардың ролі қандай екендігі белгілі. Осыдан топонимдік фольклордың қолданбалылық сипаты да көрінеді.

Топонимдік фольклор бұрын өз алдына жеке зерттеу объектісі болған жоқ. Ал, енді бұл зерттеуге алынып отырған ертегіден тыс халық прозасының түрлері бұрыннан қарастырылып келе жатырған жанрлар екендігі аян. Алайда біз олардың жер-суға қатысты түрлерін дербес алып зерттеуді көздейміз. Себебі халықтың өз танымы тұрғысынан табаны тиген жерлерге өшпестей белгі қалдырып отыруы, яғни ол жердің, немесе өлкенің кескін келбетіне, сыр сипатына қарай ат қойып, айдар таға білуі ұлттық шығармашылық өнердің қандай мөлшерде өзіндік қасиетке ие екендігін көрсетеді. Сондықтан қазақ фольклорының жанрлық түрлерінде үнемі қолданысқа түсіп отыратын топонимдік атаулар фольклор сюжеттерінің құрамында танымдық, мағлұматтық, образдық сипатқа барынша ие, себебі олар ежелден қалыптасқан халық танымының, қоршаған ортаға берген бағасының, ой зердесінің, поэтикалық тілінің көрінісі. Бұл екеуі, яғни фольклор мен топонимика, өз алдына жеке ғылым салалары ретінде теориялық тұрғыда дербес қарастырылғандарымен этникалық мәдениетімізді таныту жолында практикалық тұрғыда мәндес келіп жатады. Бұны табиғи құбылыс деп те айтуға болады. Себебі фольклор сюжеттерінің бірқыдыру бөлігі жер-су атаулары жөнінде болып келеді, ал тіпті сюжет басқа мағынада болғанның өзінде көтерілген мәселенің айқындық табуы (оқиғаның болған жері, мезгілі, мекені) топонимдердің қатысы арқылы жүзеге асып отырады.

Фольклордың көп қырлы сипаты, дүниенің, болмыстың, заттың, яғни айнала қоршаған ортаның мәнін түсіндіріп, мағынасын ашып көрсетудегі қуаты оның жанрлық жүйеде үздіксіз даму тенденциясын дәлелдеп бере алады. Фольклордың осындай мүмкіндіктерінің қатарына оның топонимикамен байланысы, сол байланыс-бірлік арқылы туындайтын топонимдік фольклордың жанрлық түрлері айқындалады. Және де бұл ғылыми пәндердің байланыстылығы өзінен-өзі көрініп тұр деп те айта аламыз. Өйткені фольклор сюжеттерінде сипатталатын жер-су атауларын алып тастар болсақ, не болмаса оларға мән бермей өте шығар болсақ, онда ол сюжеттер жалпылай абстракцияға ұшырап оқиға тарихи тұрғыда баяндалғанымен әйтеуір нақтылы мазмұндалу жағы жетімсіздеу болар еді. Сонымен бірге фольклор мәтіндерінде көрініс табатын бағзы замандардан келе жатырған халықтың танымы мен эстетикалық мұраты да айқындық таппас еді деп білеміз. Өйткені қазақ фольклорының негізгі ерекшеліктерінің бірі – осы жер-су атаулары арқылы көрінетін халықтық танымға негізделеді. Фольклор ұлттың тарихи жадының куәсі, ұлт тарихының айнасы деп білсек, онда бұл екеуі ажырамас бірлікте екені аян. Сондықтан фольклор мен топонимиканың етене байланысы қазақ халқының мәдениеті, көшпенділік өмір салты, поэтикалық зердесі, эстетикалық арман-мұраты, жалпы барлық ұлттық ерекшелігінен туындайтын құбылыс деп білеміз.

Әлемдегі қандай ұлттың болса да озық мәдениетінің бір айғағы оның фольклорынан орын алған жер-су атаулары болмақ. Өйткені, жер-суға ат қою арқылы халықтың қоршаған ортаға қатынасы, эстетикалық ой-танымы, зердесі, ұлттық болмысы аңғарылып отырады.

Жер-су туралы ежелгі халықтық түсінік-пайымдаулар ұлттың ұлт болып қалыптасуымен бірге жасалған, тіпті адам санасының қалыптасып, қоршаған ортаны

тануына негіз болған факторлардың бірі деп қарау керек. Қазіргі отан ұғымы, немесе атамекен, туған жер, кір жуып кіндік кескен мекен деп жүргеніміз түптеп келгенде байырғы көне түркілік «жер-су» деген түсініктен шығады.

Жер-судың ежелгі мәні мен маңызы, әлеумет өмірінде атқарған қызметі туралы сөз қозғағанда ең алдымен адам есіне ғаламның жаратылуы, қоршаған әлем, табиғат жөніндегі қадым заманнан бері келе жатқан адамзат түсінігі, наным-сенімі қатар түседі. Ол – заңды құбылыс. Өйткені жер-су адамның саналы тіршілік иесі болуына жағдай жасаған қойнау, кеңістік, табиғаттың өзі. Сондықтан да адам өміріндегі ең маңызды орын – жер-суға тиесілі болмақ.

Адамзаттың өзін қоршаған табиғат объектілері, яғни жер-сулар жөніндегі алғашқы таным-түсініктері қазіргі ғылымда миф ұғымында қарастырылады. Философиялық мағынада миф – дүниетану. Алайда, бұл жерде дүние (жаратылыс) мен жер-су туралы ұғымның арасын алшақтатуға болмас, көп ретте бұл екеуі бір мағынадағы түсінікті береді.

Әрине, белгілі бір құбылыс пен мифтің арасы алшақтаған сайын оның бұрынғы табиғи мәні солғынданып, өше бастайтыны, оның тұрақты белгісі тек фольклор мәтіндерінде сақталып, символдық өң алатындығы ұғымға қонатын түсінік.

Әрбір топонимнің белгілі межеде символ екендігі рас, бірақ, біздің бұл жерде айтпағымыз байырғы (тарихи) топонимдер, солардың бойында бұйып, бұйығып тұрған символдық мән. Сонымен, фольклорда айтылатын топонимдік атау сол фольклор мәтінінің ішінде символдық мәнге ие болып, бағзы бір кезеңдерде шындық деп қабылданған құбылыс, не оқиғаның нақты, деректі баяндалуына, сенімді суреттелуіне арқау бола алады. Ал, егер тарихи топонимдерді жеке алып, төркінін ізерлеп таныр болсақ, онда керісінше, сол топоним төңірегінде көне мифтік болмысқа бастайтын соқпаққа кезігіп, оны баян ететін мол фольклор үлгілеріне келіп түсеміз. Міне, осы екіжақты процесс фольклор мен топонимика ғылымының бір-бірімен тығыз байланысты екендігін бір жағынан дәлелдеп бере алады.

Осы дүниетаным адамдарға (түркі жұртына) өзі өмір сүріп отырған кеңістік шегін (ауқымын) жер-су (иер – су, иер – суб) деп атауға негіз болған сияқты.

Осы ойларды салмақтай келе біз топонимияға қатысты сюжеттердің фольклор жүйесіне жанр аралық қосылыстар негізінде трансформациялану үрдісін творчестволық процестің даму заңдылығы деп қабылдай аламыз. Сонымен бірге жер-судың мағынасын, оның халықтың жасампаз өнері – фольклорға қаншалықты деңгейде қатыстылығын бағамдай аламыз.

Зерттеу материалдары мен әдістері

Қандай да болмасын ғылымда белгілі бір жанрды жіктеп тану, теориялық қисынын жасау, мақсат, міндеттерін белгілеу оңай еместігі, ол үшін ортақ негізді табу керек екендігі белгілі. Біздің зерттеуіміздегі ол негіз – фольклордағы жер-су атаулары.

Бұл жөнінде В.Я.Пропп айтқан мына бір пікір уәжді деп білеміз: «Точное определение того, что понимается под жанром, невозможно вне рамок классификации жанров; жанры должны быть определены каждый как сам по себе, так и в их отношении к другим жанрам, от которых их нужно отличать. Оба эти вопроса – вопрос об определении жанров и о их классификации, по существу составляют две стороны одного большого вопроса» [2, б. 36].

Осы айтқандай біз жер-суды зерттейтін ғылым – топонимиканы, жер-суды халық шығармашылығының өзегіне айналдырған фольклорды бір жүйеде қарастырып, ортақ жанрлық принциптерін белгілеуді мақсат етеміз.

Әрбір ғылым саласының өзалдына томаға-тұйық күйінде дамымайтындығы, көкжиегі кеңу үшін басқа да ғылым, білім салаларымен өзектесе дамып отыратындығы белгілі.

Сол сияқты негізінен географияның объектісі болса да топонимика бірнеше ғылым салаларымен байланысты болып келеді. Топонимиканың әдебиет пен фольклордан басқа да ғылымдармен байланысты екендігі жөнінде еңбектерінде В.А.Никонов [3], А.А.Реформатский [4], Р.А.Агеева [5], Э.М.Мурзаев [6], А.Әбдірахманов [7] және т.б.

ғалымдар атап көрсетті. Бұл ғалымдардың еңбектерін салыстыра қарастырғанда олардың топонимиканы басқа ғылымдармен еншілестіру жөніндегі пікірлері әртүрлі. Мәселен, өз зерттеуінде Э.М.Мурзаевтопонимдер адрестік қызмет атқаратындығымен бірге оның ғасырлар бойғы жасаған халық шығармашылығы екендігін айта келіп, былай дейді: «...Но не слудет думать, что значение топонимов ограничивается только этой функцией. Такое одностороннее представление не вскрывает богатства их содержания и большого информационного потенциала. Ведь географические названия, их совокупность суть народное творчество, создаваемое веками. Истоки его уходят в далекое прошлое и нередко теряются в истории человечества»[6,б. 4]. А.А.Реформатский топонимдерді қолдану жөніндегі географиялық, лингвистикалық және тарихи әдістерді схема түрінде дәлелдей сызып көрсетеді де: «Но так как топонимика законно интересует и географов, и историков, а не только лингвистов, то надо здесь предусмотреть интересы всех заинтересованных и наметить разделение труда в этой области » [4, б. 31-34] деп қорытады. Бұл айтылған пікірлердің қай-қайсысы да дұрыс. Себебі әңгіме топонимиканы «қай мағынада тану ғана емес, қай мағынада жұмсауға» байланысты болып отыр. Лингвисттің лингвистикаға, географтың географияға, тарихшының тарихқа тартатыны, өз пәнін жаңаша пайымдау үшін топонимиканы мақсатты «жұмсауға» бейімдейтіні сондықтан.

Топонимдік фольклорды ұлттық фольклордың бір саласы ретінде қарастырғанда біз алдымен фольклор мен топонимиканың ара қатынасын анықтап, олардың ортақ негіздерін табуды мақсат еттік. Ол үшін алдымен фольклор сюжеттерінде көрініс беретін жер-су атауларының ілкі мотивтерін іздестіру қажеттілігі туды. Оны таппай салған жерден топонимдердің аңызда бейнелетіндігін, эпосқа арқау болатындығын айта жөнелу мәселенің мәнін ашпас еді. Сондықтан зерттеу барысында алдымен фольклорға да, топонимикаға да ортақ келетін мифтік ұғымдарды, оның жер-су туралы халықтық шығармашылық түрлерінің туындауына қатысы қандай екендігін анықтау басты талаптың бірі деп білеміз. Сайып келгенде фольклор секілді жер-су туралы шығармашылықтың да авторы халықтың өзі екендігі белгілі. Осы себепті біз халық танымы негізінде туып қалыптасқан топонимдік фольклордың табиғатын тану үшін алдымен оған әсер еткен мифтік мотивтерді саралап қарастырдық.

Екінші кезекте жер-су туралы фольклор түрлеріне қиялдың қатысы қандай дәрежеде екендігіне тоқталып, оның өзекті буындарын ашып көрсетуді нысанаға алдық. Топонимдік фольклорда қиялдың қатысы жайдан-жай айтыла салатын нәрсе емес, ол өсіп - өнген жеріне, жалпы табиғатқа, оның жер-суына деген халықтың перзенттік сезімін білдіреді. Туған жер төсіндегі топонимдік атауларды танып білуге деген ыстық ықылас шығармашылықтың бұндай түрлерін көптеп тудыруға әсер ететіндігі айқын. Сондықтан жер-су туралы фольклорлық сюжеттер халықтың өзі таныған объектілеріне қатысты толассыз туындай беруі заңды құбылыс. Сондай-ақ ел қиялы аспан денелеріне, жұлдыздарға байланысты неше түрлі сюжеттер шығарған. Аспан шырақтарын тану көшпелілер үшін рухани құндылық қана емес, сонымен бірге тұрмыстық, өмірлік қажеттілік екендігі аян. Түн мезгілінде жол тауып жүру үшін көшпелі елдің баласына ай, жұлдыздарды білу шарт, әйтпесе сайын далада адасатыны айқын. Бұл топонимдік фольклордың утилитарлық қызметін танытатын фактордың бірі. Дегенмен топонимдік фольклордың сюжеттерінің бәрі қиялдан тұрмайтыны белгілі. Ілкі мотивтері мифтік негізде, қиял дәрежесінде келгенімен, уақыт өте келе адамның болмысты тануы, табиғатты игеруі, одан бертін келе қоғамдық қатынастардың орнауы сияқты негіздер әлеумет өмірінің шындықты тұстарын бейнелеп көрсететін жер-су атауларының тарихи дамуына да әсер етті. Себебі топонимдік атаулар адам санасымен бірге, қоғамдық дамуға орай, елдің танымына сәйкес жаңаша өң алып отыруы түсінікті нәрсе. Біз оның осындай диалектикалық даму жолымен көрінетін ерекшелігін де атап өткіміз келеді. Өйткені топонимдік фольклордың танымдық мәні мен қатар қоғамдық маңызы да келелі

мәселенің бірі. Оның осы қырлары яғни топонимдік фольклордың алдымен танымдық мәні, қоғамдық қызметі және эстетикалық функциясы өзіндік ерекшелігі болып табылады. Топонимдік фольклордың табиғатының осындай ерекшеліктері, яғни оның қиялға қатысы, тарихи шындықты бейнелеудегі деректілік сипаты, танымдық, эстетикалық қызметі сайып келгенде топонимдік фольклордың жанрлық түрлерін саралауға, олардың функциясын айқындауға негіз болады. Біз осыған көз жеткізе келіп топонимдік фольклордың жанрлық түрлерін халық прозасы жанрларына сәйкестендіре танып топонимдік аңыз, топонимдік эпсана, топонимдік хикаят, топонимдік әңгіме деп төрт түрге бөліп жіктедік. Бұлай жіктеу олардың өзіндік белгілері мен атқаратын қызметтеріне байланысты жүзеге асырылды.

Бұл жерде ерекше мән беріп айта кететін бір жәйт бар. Ол – ертегіден тыс халық прозасының өз алдына жанр ретінде бұрыннан қалыптасқандығы, ғылыми айналымда бар екендігі. Алайда бұл жанрлардың сюжеттерінен байқалатын басты ерекшелік олардың басым бөлігінің жер-суға қатысты болып келетіндігі. Біз осы ерекшеліктеріне байланысты орныққан жанрлардың ішінен топонимдерге байланысты түрлерін бөлектей алып оларды жанрлық түр ретінде зерттеу қажет деп ойлаймыз. Оған толық негіз бар деп есептейміз, өйткені олардың бойында көрініс табатын топонимдер шоғыры мол. Мәселен аңыз жанрының өзінің тарихи аңыздар және топонимикалық аңыздар деп шартты түрде екіге бөліне қарастырылғанының өзі осыны айғақтайды.

Жер-суға байланысты айтылатын аңыздардың астарына үңілсек тарихи аңыздардың топонимдік сипатта болып келетін, ал топонимдік аңыздардың тарихи негізде келетін өзгешеліктері бар екені байқалады. Аңыздардың туып, қалыптасуына халықтың кір жуып кіндік кескен туған жерінің тарихын білуге деген құштарлық сезімі себеп болған деп айтуға болады. Өйткені үлкен танымдық мәнге ие топонимдік аңыздардың жер атауына байланысты белгілі бір тарихи оқиғаны баяндауы арқылы сол өлкенің тарихын, ол кезеңде өмір сүрген адамдар тағдырын қоса білдіріп отыратын ерекшелігі бар. Сондай-ақ топонимдік аңыздар іштей бірнеше түрлерге бөлінеді және олардың туындауына себеп болатын факторлар әр түрлі болып келеді. Яғни кейде белгілі бір аймақта болған тарихи оқиға топонимдік аңыздың туындауына себеп болса, кейде елге (аймаққа) белгілі тарихи тұлға төңірегінде айтылатын әңгімелер себеп болады. Енді бірде бағзы бір жер атауының этимологиясы, немесе белгілі бір заттық белгісіне байланысты да сюжеттер туындап отырады.

Топонимдік аңыздың осындай ерекшеліктері болса, топонимдік эпсананың құрылымы да өзгеше. Эпсана да фольклордың жанры түрінде қалыптасқан, ғылыми ортаға танылған ұғым. Біз топонимдік эпсана деп атағанда оның жер-суға байланысты түрлерін бөлектей алып, топонимдік фольклордың ішкі жанрлық түрі ретінде қарастырдық. Себебі эпсана да аңыз секілді жанрлық түрлерге бөліне алатын ерекшелікке ие.

Бұл олардың ұқсас келетін тұсы болса, ал топонимдік сипаты жағынан айырмашылықтары үлкен. Ол айырмашылық алдымен уақыт пен кеңістікке байланысты білінеді. Мәселен аңызда бейнеленетін оқиғалар өткенді баяндаса, эпсанада уақытқа шек қойылмайды. Атқаратын функциясы жағынан да эпсана аңыздан өзгеше, яғни эпсана аңыздағыдай жартылай шындықты әңгімелеп, танымдық функция атқармайды, баяғыда болған бір кереметке толы оқиғаны баяндап, ғибрат беруді көздейді.

Бұл жерде мынадай байлам жасауға болады деп ойлаймыз: егер жер-су атаулары белгілі бір мекенде, аймақта болып өткен тарихи оқиғаны растайтын дерек ретінде көрінсе – аңыз, ал жер-судың атауының шығу себебі көркемделе, қиял арқылы баяндалса, немесе белгілі бір жәйтті, оқиғаны суреттеп айтқанда тарихи дерегі болмай ғибраттық сипатта келсе – эпсана болады.

Тақырыптық және сюжеттік мазмұнына қарай топонимдік эпсаналарды тарихи-мекендік және утопиялық деп екіге бөлуге болады. Алайда жер-суға байланысты туындаған тарихи-мекендік эпсаналар утопиялық эпсаналарға қарағанда молырақ.

Сонымен жер-суға байланысты тарихи-мекендік және утопиялық сипатта келетін эпсаналарды топонимдік эпсаналарға жатқызсақ, ал сюжеті діни мағынада келетін, белгілі бір жер-судың, өлкенің атының пайда болу себептерін баяндайтын шығармаларды топонимдік хикаят түрінде қарастырдық.

Топонимдік хикаяттың жер-суға байланысты аңыздық прозаның басқа түрлерінен ерекшелігі – ол елдің бәріне түсінікті болады және таралу ареалы да кең. Егер топонимдік аңыз бен эпсана көбіне аймақтық мәнде келетін болса, яғни белгілі бір аймақ, өңір адамдарына ғана жақсы таныс, түсінікті болса, ал топонимдік хикаят барша жұртқа мәлім деуге болады. Оның себебі топонимдік хикаяттардың кейіпкерлері пайғамбарлар, әулиелер, киелі адамдар болып келеді. Ал олар ислам дінінің орнауына орай ел ішінде белгілі, кең тараған сюжеттер екендігі рас. Бұларда діннің гуманистік сипаттары да сөз болып отырады. Сонымен бірге көбіне діннің тиымдық жағын танытатын, елге үрей тудыра айтылатын топонимдік хикаяттар да бар. Бұндай хикаяттар белгілі бір жер-судың атын шайтанға байланысты атап, Шайтансай, Шайтанкөл, Шайтанкөпір сияқты топонимдік сюжеттер туындатып отырады. Осындай сипаттары жағынан алып қарағанда топонимдік хикаяттардың мифпен байланысты екендігі байқалады. Сондықтан онда өте ерте заманда болған деп есептелетін оқиғалар жатуы мүмкін. Дегенмен топонимдік хикаяттардың басым бөлігі исламға байланысты айтылатын сюжеттерді құрайды. Сонымен топонимдік эпсана мен хикаятты екі бөлек алып қарастырғандағы себеп – екеуінің орындалу функциясы, діттеген мақсаты екі бөлек, яғни бірі дінге қатысты, бірі қатыссыз болып келетіндігінде.

Ал, топонимдік әңгіменің мәні тіптен басқаша. Фольклордың жанры ретінде оның да өзіндік орны бар. Өйткені оның бастаулары көне замандарда жатқандығы белгілі. Әңгіменің де танымдық сипаты мен орындалу ерекшелігіне байланысты өзіндік түрлері болады. Оның халық прозасының басқа жанрларынан айырмашылығы уақытқа байланысты байқалады, яғни оның пайда болу мерзімі олардан әлде қайда кейінгі уақыт.

Топонимдік әңгіменің өзіне тән белгілері болған оқиғаны қоспасыз реалды түрде баяндауынан көрінеді. Әңгімені айтушы адам көбіне баяндалып отырған оқиғаға өзін қатыстыра сөйлейді. Сондықтан көзбен көріп отырғандай кейіпте естіген әңгімесіне ел де сенеді.

Сонымен, ойдан шығарылмай, өмірде болған оқиғаны баян ететін, ол оқиғаның әңгімелеп отырған мекенде, өңірде бар нақты жер-су атына байланыстырыла айтылатын әңгімелерді топонимдік әңгіме санатында қарастырамыз.

Ал енді топонимдік фольклордың мүмкіндігі осымен шектелді деуге болмайды, оның ұлттық фольклорымыздың басқа да жанрларында көрініс беретін ерекшелігі бар. Ондай іргелі сала - эпостық жанрлар, тарихи жырлар, тарихи өлеңдер. Сондықтан топонимдік фольклордың қаһармандық, романдық эпостардағы көріністерін зерделеп, тарихи жыр, өлеңдердегі жер-су атауларының танымдық мәнімен қатар деректілік сипатта келетін ерекшеліктерін де зерттеу аса маңызды.

Зерттеу нәтижелері

Зерттеу мақаламыздың көздеген мақсатына орай айтатын болсақ, әдебиет те, фольклор да топонимдік атауларды қолдана алады. Алайда әдебиеттік тәсіл көбіне мақсатты болып келеді. Яғни әдебиеттегі жер-су атаулары белгілі бір образды бейнелеу үшін, немесе баяндалатын оқиғаның деректілігін білдіру үшін қолданылады. Ал, фольклор туындыларында бұл құбылыс табиғи түрде жүзеге асып отырады. Бұнда жер-су атаулары сол баяндалып отырған сюжеттен бөлінбей, ажыратылмай айтылады. Бүтін мәтіндік композиция құрайды. Фольклорлық

шығарманы айтушы өзі сол оқиғаның, әрекеттің ішінде отырғандай баяндайды. Сайып келгенде бұл топонимияны қолданудағы фольклорлық принципті айқындайды.

Әрине, фольклордың да, топонимиканың да өзіндік принциптері бар екендігі, өзіндік ішкі жанрлық белгілері қалыптасқандығы аян. Жанр өзгермейтін сіресіп қалған догма емес, ол адамзаттың мәдени қарым-қатынасының артуына, өркениеттік даму барысына, заман сұранысына орай түлеп, өзгеріп отыратындығымен де ерекшеленеді.

Жанрдың туып, қалыптасуы да, өсіп өнуі де, сонымен қатар алғаш атқарған функциясы өзгеріп басқа сипат алуы, немесе тіпті әлеуметтік мәні жойылып кетуі де уақытқа, заман талабына, қоғам өлшеміне тәуелді.

Фольклор жанрларының өзгермелік сыры туралы Р.Бердібайдың пікірі бұл ойымыздың дұрыстығын білдіреді: «Фольклор туындыларының өзгеруіне, немесе белгілі дәрежеде жаңаша сипат алуына, кейбіреулерінің «қатардан шығып» қалуына себепкер болатын күрделі заңдылықтар бар. Ол – заманның, дүниетанымның өзгеруі, бұрынғы ұғымдардың бағасы «қайтадан өлшенетін» кезеңнің тууы, уақыттың күн тәртібіне жаңа міндеттердің қойылуы, тіршілік қажеттерінің тың бағытқа беттеуі секілді нәрселер» [8, б.283].

Фольклор жанрларының теориясын сараптаған еңбегінде С.Қасқабасов: «Жанр-өнердің, әдебиет пен фольклордың, бір жағынан көп қырлы универсалды, екінші жағынан нақтылы категориясы. Әр жанрдың өзіндік ерекшелігі болады дей келе «жанр - өмірді, оқиғаны бейнелеу тәсілі [9,б. 10], жанр-шығармадағы сюжеттің баяндалу, бейнелену, өрілу тәсілдері [9,б. 13], жанр-оқиғаны, сюжеттік материалды белгілі бір мақсатпен тұтас мазмұнды, айқын идеялы шығармаға айналдырудың әдісі [9,б. 17] – деп уәжді анықтама береді. Әдебиеттануда бұл ұғымдар поэтикалық жүйенің жиынтығымен анықталатындығын ескерсек, оны фольклор саласына да қолдануға болады деп енді батыл айта аламыз. Кең мағынада жанр өзінің поэтикалық жүйесінің жалпылығымен біріктірілген ескерткіштер қатары, немесе жиынтығы ретінде анықталады. Фольклор ауызша өнер шығармаларынан тұратындықтан, ең алдымен сол шығармашылық түрінің ерекшелігі мен заңдылықтарын, оның поэтикасын тану қажет. Поэтикада көркемдік мақсат пен эмоциялық және ойлау әлемін танытуға қажетті тәсілдер жиынтығы, немесе қысқаша айтқанда оның нақты, фабулалық және идеялық мазмұнымен байланысты форма түсініледі.

В.Я.Пропп бұл жөнінде: «Надо сказать, что изучение поэтики, закономерностей художественного творчества народа находится в некотором пренебрежении как в русской фольклористике, так и в фольклористике других стран» [2,б. 36], – деп аталмыш мәселенің маңыздылығын ашып көрсетеді. Сонда бұл проблема қаншама уақыт зерттеу объектісіне айналып келсе де фольклористика үшін әлі күнге дейін маңызды болып табылатындығы осы мысалдан-ақ көрінеді.

С.Қасқабасов кеңес фольклорының әдебиеттану терминдерін пайдаланғандығын жазады. Оны заңды деп көрсетеді. Өйткені әдебиет те, фольклор да сөз өнеріне жатады [9,12].

Топонимдік атаулардың басқа да фольклор туындылары секілді таза халық шығармашылық өнерінің жемісі екендігін ескерсек, оның таным тарапындағы мәнін, поэтикалық өңі мен эстетикалық қуатының жоғары екендігіне көз жеткіземіз. Пропп айтқандай, фольклорды жіктеп танушының бірінші міндеті – өз халқының фольклорының жанрлық құрамын белгілеу [2,б. 13]. Олай болса әр кезең, әр дәуірде халық өмірінің шежіресіне айналған фольклорлық мұрамыздың ұлттық ерекшелігімізді жан-жақты танытар мүмкіншілігін шектемей, оның басқа ғылым салаларымен байланысын таныту, таныта отырып уақыт сұранысына орай туындайтын жанрларын белгілей алу бүгінгі өскелең ғылым міндетіне алар келелі істің бірі екендігіне дау жоқ.

Қазіргі жаһандану кезеңіндегі ғылымда фольклортану мәселелері бойынша жаңаша пайымдаулар үрдіс алып, фольклор синкретті өнер ретінде бұрынғыдан да айқын танылып,

зерттеу арнасы кеңейіп, халықтың сан жылғы тарихи есінің жиынтығындай ауыздан-ауызға жетіп сақталған шығармашылық өнерінің жемісі ретінде өзектілігі артып келе жатырғандығы анық байқалады. Халқымыздың телегей – теңіз мәдени мұрасы – оның фольклоры қаншама уақыт өтсе де ұлтымыздың сан ғасырлық өмір тәжірибесі ретінде мәнін жоймай әр дәуірде жаңаша сөйлеп, жаңадан өркен салып, жанрлық жүйеде үздіксіз дами бермек. Соның нәтижелі көрінісінің бірі – осы топонимдік фольклор жанрының қалыптасуы.

Қорытынды

Өнердің барлық түрі секілді топонимдік фольклор да халық өмірінің белгілі бір кезеңдерін көркемдеп танытуға қызмет атқарады.

Өзінің даму, жанрлық тұрғыдан саралану жолында фольклордың атқаратын қызметтерінің ішінде танымдық пен эстетикалық қызметтерін даралап атау орынды. Өйткені, фольклор ең алдымен бұрынғыны қазіргіге жеткізуші, ол бұл жолда эстетикалық, идеологиялық, тәрбиелік дегендей өзіне табиғи сіңісті ешқандай жайттарға мойын бұрмайды, оның мақсаты сөз мұрасы арқылы халық жадында таңбаланып танылған өткен өмір харекеттерінің елеулі деген тұстарын бүгінгіге жалғап жеткізу. Фольклордың атқаратын қызметтерінің ішінде ең басты саналатын оның осы танымдық қасиеті десек қателеспейміз деп ойлаймыз. Өйткені ауызша тараған сөз мұрасының бірінші мақсаты осы. Одан келе орындалу ерекшелігіне, таралу аймағына, баяндалатын ортасына байланысты оның басқа да қызмет формалары қалыптасып дамиды деп білеміз.

Танымдық сырымен қатар сөз өнері болғандықтан фольклордың эстетикалық функциясы да айрықша екендігі белгілі. Академик С.Қасқабасов бұл жөнінде былай дейді: «Жалпы, фольклор жанрларының өмірге қатынасына байланысты атқаратын қызметін сөз қылғанда, өте маңызды нәрсе – фольклордың көркемдігі. Көркем өнерге айналмаған фольклордың басты мақсаты – танымдық. Бұған халық прозасының ертегіге жатпайтын тобы кіреді, атап айтқанда: ауызекі әңгіме, хикая, аңыз, шежіре, миф, эпсана-хикаят. Бұлардың міндеті – жас ұрпаққа белгілі дәрежеде маңайдағы табиғат, елдің өткен-кеткен өмірі жайлы «білім» беру, тыңдаушыларды ел тарихынан хабардар ету. Сол себепті бұл жанрларда асыра көркемдеу, әсірелеу суреттеу өте аз болады» [10, б. 29].

Осы айтылған теориялық қисынды өзіміз көтеріп отырған тақырып, топонимдік фольклор жанрына байланысты қарастырсақ екі түрлі ерекшелік анықталады. Бірі – топонимдік фольклор құрамында қызмет жасайтын жанрлардың бір қатарының танымдық, енді бірлерінің эстетикалық функция атқаратындығы. Әрине, фольклордың эстетикалық қызмет атқаратындығы, тәрбиелік мәні оның ең басты ерекшелік белгісі екендігі рас.

Демек, фольклор жанрларын атқаратын қызметтеріне қарай саралап танымдық функция атқаратын жанрларды бір бөлек, эстетикалық қызметі айқын жанрларды бір бөлек жіктеу принципі топонимдік фольклордың жанрлық түрлеріне пайдалануға келмейді. Себебі топонимдік фольклордың жанрлық түрлері осы екі қызметті де қатар атқарады. Сондықтан оның атқаратын функциясын белгілеуде біз танымдық пен эстетикалық қызметті қатар аламыз. «Фольклорды зерттегенде, оның танымдық түрін де, көркем түрін де жан-жақты қарастыру қажет. Өйтпеген күнде жанрлар теориясын жасау мүмкін емес, көркем түрлердің даму заңдылықтарын да ашу қиын. Мысалы, көркемдігінен гөрі танымдық қызметі басым прозалық жанрлардың осы күнге дейін қазақ фольклортануында зерттелмей келуі – жоғарыда айтқан принципті сақтамаудың салдары. Соның нәтижесінде бізде әлі күнге дейін қазақ халық прозасы жанрлық тұрғыдан зерттелмей келді, жанрлар ғылыми саралауға түскен жоқ, олардың ішкі даму заңдылықтары мен тұрақты белгілері айқындалған жоқ. Ал, белгілі бір жанрдың табиғатын, ерекшелігі мен заңдарын білмейінше, ол жанрға жататын шығарманы объективті түрде және дұрыс бағалау қиынға соғады. Себебі қашан болса да бір нәрсенің ерекшелігі, жалқылық қасиеті тек жалпымен, ортақтықпен байланыста ғана анықталады» [10, б. 30].

Біз осылайша топонимдік фольклордың өз алдына дербес жанр ретінде қалыптасуының алғышарттарын, жанрлық түрлерін және олардың атқаратын қызметтері мен орындалу ерекшеліктеріне тоқталып өттік.

ӘДЕБИЕТ

- [1] Қазақ әдебиетінің тарихы. Он томдық. 1-том / Ред. басқарған С. Қасқабасов. -Алматы: ҚАЗАқпарат, 2007. – 670 б.
- [2] Пропп В.Я. Фольклор и действительность / В.Я. Пропп. – М.: Наука, 1976. – 310 с.
- [3] Никонов В.А. Введение в топонимику / В.А. Никонов. - М.: Наука, 1965. – 180 с.
- [4] Реформатский А.А. Топономастика как лингвистический факт // Топономастика и транскрипция / А.А. Реформатский. - М.: Наука, 1964. – 200 с.
- [5] Агеева А. Происхождение имен рек и озер / А.Агеева. – М.: Наука, 1969. – 304 с.
- [6] Мурзаев Э.М.Очерки топонимики / Э.М. Мурзаев. - М.: Мысль, 1974. – 382 с.
- [7] Әбдірахманов А. Қазақстан этнотопонимикасы / А. Әбдірахманов. – Алматы: Ғылым, 1979. – 127б.
- [8] Бердібай Р. Эпос – ел қазынасы / Р.Бердібай. – Алматы: Рауан, 1995. – 351 б.
- [9] Қасқабасов С. Елзерде / С. Қасқабасов. – Алматы: Жібек жолы, 2008. - 504 б.
- [10] Қасқабасов С. Жаназық / С.Қасқабасов. – Астана: Аударма, 2002. – 584 б.

REFERENCES

- [1] Qazaq ádebiyetiniń tarihy [History of Kazakh literature] (2007). S. Qasqabasov (Ed.), (Vols. 1-10). Almaty: Qazaqparat [In Kazakh].
- [2] Propp, V.Ia. (1976). Fólklor i deistvitel'nos [Folklore and efficiency]. M.: Naýka [In Russian].
- [3] Nikonov, V.A. (1965). Vvedenie v toponimikú [Introduction to toponymy]. M.: Naýka [In Russian].
- [4] Reformatskiy, A.A. (1964). Toponomastika kak lingvisicheskii fakt. Toponomastika i transkripsia [Toponomastica as a linguistic fact. Toponomastica and transcription]. M.: Naýka [In Russian].
- [5] Ageeva, A. (1969). Proishozhdenie imen rek i ozer [The origin of rivers and lakes]. M.: Naýka [In Russian].
- [6] Mýrzaev, E.M. (1974). Ocherki toponimiki [Essays on toponymy].M.: Mysl [In Kazakh].
- [7] Ábdirahmanov, A. (1979). Qazaqstan etnotoponimikasy [Ethnotoponymy of Kazakhstan]. Almaty: Gýlym [In Kazakh].
- [8] Berdibaı, R. (1995). Epos – el qazynasy [Epos-the treasure of the country]. Almaty: Raýan [In Kazakh].
- [9] Qasqabasov, S. (2008). Elzerde [In country memory]. Almaty: Jibek joly [In Kazakh].
- [10] Qasqabasov, S. (2002). Janazyq. Astana: Aýdarma [In Kazakh].

Пангереев А.Ш., Пыхтина Ю.Г.

ФОРМИРОВАНИЕ И ЖАНРОВЫЕ ОСОБЕННОСТИ ТОПОНИМИЧЕСКОГО ФОЛЬКЛОРА

Аннотация. В статье доказывается тесная связь фольклора и топонимики. Изучается познавательный, источниковый, информационный характер топонимических названий сюжетов фольклора, обосновывается формирование жанра топонимического фольклора. При этом дифференцируются жанровые формы топонимического фольклора.

Конечно, топонимика-это отрасль фольклористики. В то время как сбор, изучение работ, хотя и с трудом, но постоянно занимает место в сюжетах фольклора, рожденного и творящегося вместе с народным сознанием, но при этом игнорируется специфика названия земли и воды. В этом смысле она должна рассматриваться в составе фольклора. В фольклорных произведениях обилие топонимических названий, их влияние на сюжет, особенности употребления, отношение к героям

являются одними из факторов, требующих внимания и внимания к предмету исследования. Таким образом, названия земель и вод, найденные по образцам фольклора и имеющие поэтический характер, познавательное значение в виде творческого продукта народа, могут служить основой для возникновения и формирования жанра топонимического фольклора.

Ключевые слова: фольклор; топоним; жанр; сюжет; познание; поэтика; функция.

Pangereev Abat, Pykhtina Juliana

FORMATION AND GENRE FEATURES OF TOPONYMIC FOLKLORE

Annotation. The article proves the close connection between folklore and toponymy. The cognitive, source, and informational nature of toponymic names of folklore subjects is studied, and the formation of the genre of toponymic folklore is justified. At the same time, the genre forms of toponymic folklore are differentiated.

Of course, toponymy is a branch of folklore studies. While the collection, the study of works, although with difficulty, but constantly occupies a place in the plots of folklore, born and created together with the national consciousness, but the specifics of the name of the land and water are ignored. In this sense, it should be considered as part of folklore. In folklore works, the abundance of toponymic names, their influence on the plot, features of use, and attitude to the characters are among the factors that require attention and attention to the subject of research. Thus, the names of lands and waters found on the samples of folklore and having a poetic character, cognitive value in the form of a creative product of the people, can serve as the basis for the emergence and formation of the genre of toponymic folklore.

Keywords: folklore; toponym; genre; plot; cognition; poetics; function.

UDC 81'25

IRSTI 16.31.41

DOI 10.37238/1680-0761.2021.81(1).19

Shameyeva Shynar*Kazakh Ablai khan university of international relations and world languages,
Almaty, Kazakhstan***E-mail:** shynar.mk@gmail.com**PECULIARITIES OF ECONOMIC MEDIA DISCOURSE TRANSLATION**

Annotation. This article examines different interpretations of the term discourse, gives a definition of economic discourse. The proposed work also examines the main features of the translation of economic media discourse that a specialist needs to know. The characteristics of stylistic, lexical, syntactic features of economic media discourse were given. The article examines the mistakes that a specialist can make, as well as the difficulties that arise in the translation process. These difficulties arise not only due to the lack of knowledge of the language, but also due to insufficient knowledge of the translator in the field of economics. The knowledge that a translator must have in order to translate accurately was examined. For an in-depth understanding, the work provided examples of translation of some terms and phrases from the English language, with examples of their use in certain situations.

Keywords: discourse; translation; economic media; economic discourse; terms; economic texts.

Introduction

In modern linguistics, discourse is interpreted as a speech interaction, in the process of which social-role, sociocultural, psychological, cognitive and communicative moments merge. B.A. Akhatova gives the following definition of discourse: "Discourse is a look" beyond the text "when many parameters are taken into account: social context, symbolic series, i.e. both verbal and non-verbal components" [1]. According to G.G. Burkitbaeva accepts the following definition of "discourse": "Discourse is the verbal interaction of two or more communicants in oral or written form, taking place in a specific communicative situation, the result of which is a text or thematically combined texts" [2].

The concept of "discourse", as it is understood in the world of modern linguistics, is similar in meaning to the term "text", but emphasizes the dynamic, unfolding in time nature of language communication; whereas the text is characterized as a static object, the result of linguistic activity. Sometimes the concept of "discourse" includes two components: the dynamic process of linguistic activity, inscribed in its social context, and its result (ie, text); it is this understanding that is preferred.

The study and analysis of various types of discourse is presented in the works of Kazakh linguists. E. D. Suleimenova explores the discourse in the discourse of Kazakh linguistics. She writes: "The study of the language in its dynamic interaction with the real changing world and the worlds of new technologies has expanded, expanding the possibilities of receiving, storing and transmitting information by an individual and society as a whole, the emergence of new types of texts and updating of previous genres and styles" [3].

Materials and methods of research

Economic discourse is one of the types of discourse based on certain economic ideas (eg bankruptcy, fraud, tax) [4]. Economic discourse is a special type of discourse that conveys knowledge about economic phenomena, properties and characteristics of economic phenomena.

Economic media discourse is represented in linguistics by studies developed by such authors as S.V. Gubik, E.G. Petrushevskaya [5], A. Polonsky [6]. It includes a large number of different sectors of the economy (entrepreneurship, marketing, trade relations, management, etc.). The substantive aspects of economic discourse are updated by such basic concepts as “goods”, “money”, “profit”, “market”, “investment”, “economy”, “economic activity” [7].

The current understanding of economic discourse makes it possible to distinguish the following features:

- complexity and heterogeneity of the structure (the main communicative-speech areas are represented by professional economic activities, non-professional economic activities are located on the periphery),
- a diverse composition of communication participants (scientists, specialists, non-specialists),
- a variety of situations communication.

Documents of economic discourse are characterized by a complete set of stylistic, lexical, syntactic features. For economic documents, the use of special vocabulary, special speech formulas and patterns is characteristic. The lexical composition of documents of economic discourse is characterized by an extensive set of financial, economic, banking, socio-political and other definitions. Through mastering the genre features of economic discourse, the knowledge, skills and abilities necessary for a detailed understanding, assimilation and translation of texts on economic subjects are formed.

Economic translation is the translation of any texts that are related to the financial activities of enterprises. A characteristic feature of economic translation is the abundance of definitions, abbreviations, professional expressions. A specialist performing such a translation must not only be fluent in the language, but also know the fundamentals of the economy.

When translating economic texts, difficulties may arise such as:

- Availability of definitions for which there is no specific definition.
- The presence of financial transactions, phenomena, services and services that are not in our country.
- Different interpretation of terms.

The translation of economic documents is considered to be one of the most difficult by the fact that the economy is constantly developing, new processes and terms are being formed. When translating such documents and texts, even an elementary error can lead to serious consequences. The translator should be aware of financial events taking place in the world. That is why the most highly qualified specialists of the country are engaged in it.

“Economic translation is today one of the most popular types of translation services. This type of translation has a number of features. Translation of economic texts requires not only knowledge of special terms used in economics and business. In addition to this, the translator should be guided in the modern economy in general and have a clear idea of both the general trends of its development and the segment of the economy with which the texts to be translated are associated. Otherwise, mutual understanding, so important for today's economy, may be broken” [8].

The main task of the translation of economic texts and documents is to convey the most accurate and correct translation, taking into account the features available in the economic dictionary of different countries of the world.

A high-quality translation requires a number of conditions: excellent knowledge of the necessary foreign language, an extensive and rich vocabulary, skills in using bilingual dictionaries, and knowledge of a certain amount of foreign economic vocabulary (terminology). It is extremely important to be able to select the appropriate theses in the economic vocabulary: the relevant terms may be absent or formed in accordance with the economic realities of the language, the translation of which must be carried out.

In some cases, for the success of interlanguage communication, achieving maximum equivalence in translation is optional, and sometimes even undesirable. This necessitated the introduction of the appraisal term “adequacy of translation”, which means that the translation complies with the requirements and conditions of a particular act of interlanguage communication [4].

Vinogradov sees the purpose of the translation not “in fitting the text to someone’s perception, but in preserving the content, functions, stylistic, stylistic, communicative and artistic values of the original”. And if this goal is achieved, then the perception of translation in the language environment of the translation will be relatively equal to the perception of the original in its language environment. Exaggeration of the role of the communicative-functional factor in translation leads to erosion of the internal content, the informative essence of the text itself, the original and translation, to the replacement of the essence of the object by the reaction to it from the side of the perceiving subject. It is not the text itself that becomes decisive, but its communicative function and implementation conditions [9].

When translating the terms of economic texts into different languages, the following problems may arise:

1. The discrepancy of the grammatical forms of one of the components of the comparable terms SL (source language) and TL (language of translation).
2. Divergences in the lexical composition of terms.
3. Divergences in the lexical and grammatical structure of the terms SL and TL.
4. The ambiguity and variability of correspondences in translation.
5. Equivalent terms.

The Kazakh scientist M. Malbakov gives the following definition of the term: “A term is a lexical unit with a definition of a place designated in the conceptual thesis of a certain field of knowledge and the nature of the place of this thesaurus” [10].

For example, consider the term “hedge”. This is a tracing word from the English language, since there is no equivalent to this concept in Russian. In English, the term refers to the concept: barrier, hedge. But in Russian, this term in the field of economics is used to denote such a thing as: protection against inflation [7].

Results of research

When translating financial and economic documents, a specialist may encounter such “false friends of the translator”, such as: “interest - проценты”, not “интерес”, “data” - данные, not “дата”, “object – цель, предмет”, not “объект”, “receipt – квитанция, чек”, not “рецепт”.

More complicated cases are those English “false friends of the translator”, which only in one or two meanings coincide with the Russian words, but diverge in the rest, for example: “person – legal entity”, and not just “person”; “figure - number”, not just a “figure”, “contract is an agreement”, not just a “contract”.

It is unfair to think that “false translator friends” can only mislead beginner translators. Even an experienced translator can make a mistake when translating such words. Inadequate translation of these words can lead to a loss of meaning contained in the document and lead to large losses for the company.

Words used in meanings that differ from everyday life represent a separate group of words difficult to translate. For example, the adjective “to be red” in the phrase “to be in the red” has different meanings at the stylistic level and translates as “go bankrupt or have debt”. For example: “The economic crisis shows no sign of improving and we are deep in the red at the bank” [11] - “Экономический кризис не показывает никаких признаков улучшения, и мы имеем задолженности банку”.

Economic terms that consist of two or more words are also difficult to translate. The words of these concepts separately can mean completely simple concepts that are often used in everyday conversation and do not create difficulties during translation. The data concepts that are collected in the phraseological turn present difficulties for the translator if he does not have knowledge in economics. We give an example from the English-Russian explanatory dictionary of monetary terms, which contains a large number of phrases with interpretation and translation. The concept of acceptance credit means acceptance credit: it is a payment method in international trade; here, the exporter writes bills to the bank, which accepts them and often takes them into account in the money market, so the exporter is able to quickly receive payment [12].

The next concept - acceptance cross-facility - is an acceptance cross-lending program. This concept denotes an agreement between two banks that have the same major client, accept half of the bills of the latter and take into account bills accepted by another bank [12].

Conclusion

Thus, difficulties in the translation of economic terms, texts and documents arise for the translator due to insufficient knowledge in the field of economics, and not as a result of lack of knowledge of the language. The peculiarity of the translation of economic texts is the knowledge of not only a foreign language, but also a specialist must have knowledge in the field of economics.

REFERENCES

- [1] Ahatova, B.A. (2008). Politicheskij diskurs: formy vyrazhenija jazykovogo soznaniya [Political discourse: forms of expression of linguistic consciousness] - Extended abstract of candidate's thesis. Almaty [in Russian]
- [2] Burkitbaeva, G.G. (2005). Delovoj diskurs. Ontologija i zhanry [Business discourse. Ontology and genres] – Almaty: Gylm [in Russian]
- [3] Sulejmenova, Je.D. (2006). Diskurs v diskurse kazahstanskoj lingvistiki [Discourse in the discourse of Kazakh linguistics]. Sovremennye problemy diskursa: teorija i praktika. Sb. nauch. trudov Mezhd. nauchno-prakt. konf.Centr-AziatskojAssoc. po Delovomu Obshheniju i KazUMOMJa im. Abylaj hana, Almaty [in Russian]
- [4] Dinisko, N.S. Osobennosti perevoda special'nyh tekstov [Features of translation special texts] Serija «Gumanitarnye i social'no-jekonomicheskie nauki», 5 [in Russian]
- [5] Petrushevskaja, E.G. (2008). Jazyk populjarnogo jekonomicheskogo diskursa [The language of popular Economic discourse] – Extended abstract of candidate's thesis. Kolonna [in Russian]
- [6] Polonskij, A. (2012). Media – diskurs – koncept: opyt problemnogo osmyslenija. Sovremennij diskurs – analiz, 6 – Retrieved from <http://discourseanalysis.org/ada6/st43.shtml> [in Russian]
- [7] Iljuhin, V.M. (2001). Strategii v sinhronnom perevode [Simultaneous interpretation strategies] – M.: MGLU [in Russian]
- [8] Erogova, A. M. (1986). Teorija i praktika perevoda jekonomicheskikh tekstov anglijskogo jazyka na russkij [Tekst] [Theory and practice of translating economic texts from English into Russian [Text]].– M.: Prosveshhenie [in Russian]
- [9] Vinogradov, V.S. (1971). Perevod: Obshhie i leksicheskie voprosy [Tekst]. [Translation: eneral and lexical questions]. M.: Vysshaja shkola [in Russian]
- [10] Malbakov, M. (2002). Bir tilde sozdiktin qurylymdyk negizderi [Structural bases of a monolingual dictionary]. - Almaty [in Kazakh]
- [11] Almaty qalasynyn akimdiginin ‘Til’ oqu-adistemelik quraly [‘Til’ textbook] (2014). - Almaty [in Kazakh]
- [12] Fjodorov, B.G. (1992). Anglo-russkij slovar' valjutno-kreditnyh terminov [English-Russian dictionary of monetary and credit terms] – M.: Finansy i statistika [in Russian]

Шамеева Ш. К.

ЭКОНОМИКАЛЫҚ МЕДИАДИСКУРС АУДАРМАСЫНЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Андатпа. Мақалада дискурс терминіне әр түрлі ғалымдардың берген түсіндірмелері мен анықтамалары қарастырылып, экономикалық дискурсқа анықтама беріледі. Ұсынылып отырған жұмыста аудармашы маман білуі қажет экономикалық медиа дискурсты аударудың негізгі ерекшеліктері де қарастырылған. Экономикалық медиа дискурстың стилистикалық, лексикалық, синтаксистік ерекшеліктерінің сипаттамалары келтіріледі. Мақалада аудармашы жіберуі мүмкін қателіктер, сондай-ақ аударма процесінде туындайтын қиындықтар қарастырылған. Бұл қиындықтар тек тілді білмегендіктен ғана емес, сонымен қатар аудармашының экономика саласындағы білімінің жеткіліксіздігінен туындайды туралы айтылған. Аудармашының дәлме дәл аударма жасауы үшін білуі керек біліктіліктер жайлы анық жазылады. Тақырыпты тереңірек меңгеру үшін мақалада кейбір экономикалық терминдер мен сөз тіркестерін ағылшын тілінен аударудың мысалдары келтіріліп, оларды түрлі жағдайларда қолдану жағдайлары көрсетілген.

Кілт сөздер: дискурс; аударма; экономикалық медиа дискурс; терминдер; экономикалық мәтіндер.

Шамеева Ш.К.

ОСОБЕННОСТИ ПЕРЕВОДА ЭКОНОМИЧЕСКОГО МЕДИАДИСКУРСА

Аннотация. В данной статье рассматриваются разные трактовки термина дискурс, дается определение экономическому дискурсу. Также в предложенной работе исследуются основные особенности перевода экономического медиа дискурса, которые необходимо знать специалисту. Были даны характеристики стилистических, лексических, синтаксических особенностей экономического медиа дискурса. В статье исследованы ошибки, которые может допустить специалист, а также трудности, возникающие в процессе перевода. Данные трудности возникают не только в следствии незнания языка, но и по причине недостаточных знаний у переводчика в области экономики. Были исследованы знания, которыми должен обладать переводчик для точного перевода. Для углубленного понимания в работе были приведены примеры перевода некоторых терминов и словосочетаний с английского языка, с примерами использования их в определенных ситуациях.

Ключевые слова: дискурс; перевод; экономический медиа дискурс; термины; экономические тексты.

УДК 82.0; 82.09

МРНТИ17.07.65

DOI 10.37238/1680-0761.2021.81(1).20

Темирболат А.Б.*Казахский национальный университет имени Аль-Фараби, Алматы, Казахстан***E-mail:** aluatem2015@gmail.com**КОГНИТИВНЫЕ АСПЕКТЫ ПОЭЗИИ ЖАМБЫЛА ЖАБАЕВА**

Аннотация. В статье рассматривается творчество классика казахской литературы Жамбыла Жабаева. Его стихотворения анализируются с точки зрения когнитивного подхода. Использование данного метода позволило, во-первых, глубже раскрыть психологию автора, героев, читателя, их представления об окружающей действительности; во-вторых, понять механизмы мышления поэта и их отражение на различных уровнях поэтики произведений. В работе описываются способы моделирования внутреннего мира лирического героя, особенности его мышления и мироощущения, отношения к окружающей действительности. Проводится анализ ментальных пространств, получивших отражение в стихотворениях поэта. На основе сопоставления произведений Ж. Жабаева и А. Кунанбаева раскрываются особенности построения его индивидуально-авторской картины мира. Описывается своеобразие его концепции бытия и личности. На примере изучения произведений Ж. Жабаева с точки зрения когнитивного подхода обосновывается эффективность и перспективность данного метода.

Ключевые слова: когнитивный подход; поэзия; мировосприятие; личность; ментальный мир; психология; время; пространство; образ; когнитивная модель.

Введение

Имя Жамбыла Жабаева широко известно общественности. Его произведения, написанные в конце XIX – первой половине XX веков, отражают события одного из наиболее сложных и переломных периодов истории Казахстана. На страницах своих стихотворений, поэм Ж. Жабаев рассуждает о вечных и общечеловеческих ценностях, изменениях и преобразованиях, происходящих в стране и в общественном сознании. Большое внимание в его творчестве уделяется внутреннему миру человека. Поэт глубоко проникает в душу лирических героев, раскрывая их чувства, переживания, сомнения, мечты.

Произведения Ж. Жабаева характеризуются многогранностью, емкостью содержания и созданных образов. Показывая красоту и величие окружающего человека мира, поэт затрагивает философские, нравственные и социальные проблемы.

Литературное наследие Ж. Жабаева вызывает огромный интерес читателей, исследователей. Его творчество рассматривается в работах таких известных ученых, как М. Ауэзов, Х. Суюншалиев, А. Байтанаев, М. Балакаев, Б. Кенжебаев, Е. Исмаилов, М. Жолдасбеков, С. Бегалин, С. Садырбаев, Ж. Дадебаев, М. Умбетаев, К. Жармаганбетов, Е. Сыдыков и другие. В своих статьях, монографиях они описывают биографию Ж. Жабаева, раскрывают его поэтическое и импровизаторское мастерство. «Жамбыл, – пишет М. Жолдасбеков, – умел не только великолепно сочинять стихи экспромтом. Но и виртуозно играть на домбре, мастерски исполнять объемные эпические спевы, перепевать по памяти свои айтысы и партии других акынов, сказывать предания, генеалогии и сказки» [1, с. 15].

Изучению проблемы премственности и новаторства, влияния устного народного творчества, эпической традиции на поэзию Ж. Жабаева посвящена монография Е. Исмаилова

«Акыны» [2]. Опираясь на сравнительно-типологический анализ, исследователь раскрывает особенности идейно-тематического содержания произведений великого акына, своеобразие его художественного мира и метода.

О сказительском и поэтическом таланте Ж. Жабаева рассуждают Б. Кенжебаев [3], Х. Суюншалиев [4]. На основе анализа его произведений исследователи раскрывают многогранность дарования Ж. Жабаева.

Художественное своеобразие творчества Жамбыла Жабаева, его эстетические идеалы и ценности раскрывается в работах Ж. Дадебаева. По словам исследователя, отличительными особенностями поэтического наследия акына являются искренность, чистота духовных порывов и помыслов [5, с. 276].

Осмыслению роли Ж. Жабаева в историко-культурном процессе Казахстана, значения его поэтического наследия посвящена книга Е. Сыдыкова «Жамбыл» [6]. Описывая жизненный и творческий путь великого акына, автор раскрывает особенности развития общества в XX столетии. В книге рассматриваются вопросы преемственности национальных традиций. Большое внимание уделяется преломлению исторических событий сквозь призму судьбы и творчества поэта.

Однако несмотря на столь пристальное внимание ученых к наследию Ж. Жабаева, до сих пор остается неизученным вопрос о когнитивных аспектах его творчества. Между тем, анализ принципов мышления поэта позволит раскрыть своеобразие построения его индивидуально-авторской картины мира, глубже понять его психологию, особенности мировосприятия и мироощущения.

Актуальность и научная новизна данного исследования обуславливается тем, что на основе обобщения работ, посвященных когнитивному анализу художественных произведений, раскрываются ментальные пространства, когнитивные модели, получившие отражение в творчестве Ж. Жабаева. Большое внимание уделяется постижению системы образов стихотворений поэта. Впервые с точки зрения когнитивного подхода его творчество рассматривается в сопоставлении с произведениями великого мыслителя, философа Абая Кунанбаева. Такой подход позволил выявить новые грани лирики Ж. Жабаева, получить целостное представление об особенностях его мышления.

Материалы и методы исследования

Материалом исследования послужили труды отечественных ученых, посвященных творчеству Ж. Жабаева. На основе их обобщения были выявлены основные направления изучения наследия поэта, раскрыты особенности его мировоззрения и мироощущения.

Большое внимание было уделено работам зарубежных ученых, в которых рассматриваются проблемы современного литературоведения, психология писателя, природа художественного творчества. Их анализ и систематизация способствовали выработке принципов подхода к изучению когнитивных аспектов литературного творчества и, в частности, ментальных пространств.

В процессе исследования были использованы историко-функциональный, психологический, герменевтический, сравнительно-исторический методы, позволившие, во-первых, раскрыть природу поэтических произведений; во-вторых, понять, особенности мироощущения и мировосприятия А. Кунанбаева, Ж. Жабаева, их концепцию бытия и личности.

Историко-функциональный метод способствовал постижению эпохи, в которую творили классики казахской литературы. Он позволил осмыслить связи их стихотворений с событиями реальной действительности, проследить прототипические модели, легшие в основу сюжета поэтических произведений.

Психологический метод способствовал раскрытию внутреннего мира автора и лирического героя, пониманию их переживаний, сомнений. На основе его применения были выявлены особенности ментальных пространств, получивших отражение в лирике А. Кунанбаева, Ж. Жабаева.

Герменевтический метод способствовал пониманию идейно-тематического содержания поэтических произведений классиков казахской литературы. Его использование позволило раскрыть суть авторской концепции, смыслы, заложенные в произведениях.

Сравнительно-исторический метод способствовал выявлению близости и различия в мировосприятии поэтов. Его использование позволило понять особенности подходов А. Кунанбаева, Ж. Жабаева к изображаемой ими действительности.

Результаты исследования

Принципы мышления определяют особенности восприятия действительности. Они, обуславливают, с одной стороны, построение индивидуально-авторской картины мира; с другой – систему образов произведения. Любое явление действительности осмысливается поэтом сквозь призму его мировоззрения, мироощущения, душевного состояния, жизненного опыта. Более того, при создании художественных образов автор вкладывает свое понимание и видение, которые меняются под влиянием психических импульсов. Соответственно изображаемые поэтом явления и события действительности характеризуются многогранностью, сложностью, иногда амбивалентностью. Пример тому – стихотворения о весне А. Кунанбаева, Ж. Жабаева. Данное время года описывается в их произведениях с нескольких точек зрения и приобретает различное смысловое содержание. Так, в стихотворении А. Кунанбаева «Весна» она ассоциируется в чувством любви. По словам классика казахской литературы, невеста-земля всю зиму ждала своего жениха, которым является солнце. Встретив его, она начала преображаться, что отразилось на окружающем ее мире. Все вокруг зацвело, оживилось. Тем самым автор показывает единство понятий весны и любви. Их связь обуславливается их влиянием на мир. Весна несет обновление и преображение природы. Любовь меняет внутренний мир человека, вызывая в нем стремление к прекрасному, возвышенному, светлому.

Описывая весну, А. Кунанбаев отмечает изменения в настроении людей. Как указывается в стихотворении, жителей аула охватывает радость. Они смеются, шутят. Их сердца бьются от радости.

Весна вызывает, по мнению поэта, позитивные эмоции. Под ее влиянием уходит грусть. Она наполняет сердца людей надеждой и заставляет их поверить в мечту. Более того, меняется состояние самой природы. «Благодатною радостью мир напоен», – говорит поэт [7, с. 23]. Тем самым автор показывает единство человека и природы, их взаимовлияние и взаимозависимость.

Стихотворение пронизано мотивом музыки. Поет молодежь. Музыкой наполнена природа. Земля, встретив солнце, поет.

На этом уровне раскрываются, с одной стороны, особенности влияния казахской культуры, в которой песни, музыка играют ключевую роль, с другой – состояние души самого поэта, его мироощущение. Будучи талантливым композитором, он воспринимает окружающую действительность многогранно. Каждое явление природы пробуждает в его сознании множество ассоциаций и связывается с определенной мелодией.

Образы весны, земли переплетаются в стихотворении с образами девушек. Их связь проявляется на нескольких уровнях. Во-первых, описывая весну, автор параллельно характеризует красоту девушек, изменения в их внешности, обновление их нарядов с приходом теплого времени года. Во-вторых, землю поэт называет невестой, с нетерпением

ждушей своего жениха. При этом он упоминает встречу юноши с девушкой в степи в момент возвращения его с охоты и делает акцент в ее реплике на словах «молодой, холостой». Тем самым поэт подчеркивает желание молодежи любить. В-третьих, характеризуя изменения во внешности девушек, автор отмечает, что «долины в тюльпанах, как пестрый ковер» [7, с. 23]. Описывая окружающий мир, поэт указывает: «Бесконечно украшен создателем он!» [7, с. 23]. В данном случае образуется сложный ассоциативный ряд: наряды девушек – цветение степи – ковер, отражающий единство мира природы и мира человека.

В стихотворении А. Кунанбаева затрагивается тема жизни и смерти. Ее включение раздвигает границы изображаемого мира и придает произведению философское содержание. По словам поэта, «песни, солнце, ветер и птичий галдеж» могут поднять людей со смертного ложа. В этом плане образ весны, переплетаясь с мотивом музыки, символизирует жизнь, ее бесконечность.

В произведении затрагивается тема труда. Поэт упоминает весенние сельскохозяйственные работы. Он указывает, что жителям аула нужно пахать землю, сеять хлеб, чтобы осенью собрать урожай. В этом плане на уровне образа весны отражаются темпоральные ритмы людей и раскрывается единство настоящего и будущего.

Параллельно А. Кунанбаев описывает приезд купца с товарами. Возникновение образа каравана показывает цикличность бытия. Более того, образ весны приобретает дополнительное значение. Она становится воплощением гармонии, символом которой выступает круг.

Стихотворение содержит противопоставления. Они наблюдаются при описании образов весны, земли. По словам автора, в это время года все становятся щедрыми, «кроме злого скупца», «Всё дивится ликующей силе земной, / Всё живет, кроме черного камня-гольца» [7, с. 24]. Описывая землю, поэт отмечает, что она поседела, ожидая всю зиму своего жениха, а теперь стала молодой и расцвела, как мак.

Такое построение произведения способствует углублению психологизма. Противопоставление подчеркивает животворящую силу весны.

Обособленность «злого скупца» и «черного камня-гольца» показывает замкнутость границ их частных хронотопов, их невключенность во всеобщий поток жизни, круговорот природы. Данные образы выступают символом негативных, темных начал. В этом плане происходит раздвижение границ изображаемого поэтом мира. Образ весны соединяется с темой извечной борьбы двух противоположных начал, характеризующих бытие человека.

При описании невесты-земли и жениха-солнца происходит раздвижение границ пространственно-временного континуума произведения до вселенских масштабов, что отражает особенности мышления поэта. А. Кунанбаев воспринимает весну масштабно, глобально. В его понимании она преобразует весь мир – космос, природу, бытие и пространство души как отдельной личности, так человечества в целом.

Данное время года изображается в стихотворениях Ж. Жабаева «Весна», «Праздник весны», «Гимн весне и первомаю». Весна в понимании поэта, как и у А. Кунанбаева, прежде всего – период, отличительными особенностями которого являются тепло, солнце, возрождение природы, пение птиц. Характеризуя данное время года, Ж. Жабаев отмечает, что всё вокруг цветет, преобразуется.

Обновление природы, теплая и ясная погода поднимают настроение людей, вызывая в их душе радость, которая нередко выражается посредством песни. Содержание стихотворений «Весна», «Праздник весны», «Гимн весне и первомаю» пронизано мелодиями казахских кюев, исполняемых поэтом.

Включение мотива песни, с одной стороны, углубляет психологизм произведений, позволяет лучше понять душевное состояние автора и изображаемых им лиц; с другой – способствует раскрытию личности самого Жамбыла Жабаева. Будучи поэтом-импровизатором, он тонко чувствует изменения, происходящие в окружающем его мире, а его

воображение порождает богатые ассоциативные ряды, тем самым делая каждый образ неповторимым и ярким.

На уровне мотива песни образ весны соединяется с образом домбры. Они предстают как две грани понятия мелодии. Весна – музыка природы. Она наполнена шелестом трав, журчанием ручьев, смехом людей, ржанием жеребят. Домбра – музыкальный инструмент, посредством которого казахский народ выражает свои чувства. В зависимости от настроения исполнителя она звучит по-разному. Ее аккорды могут быть грустными, веселыми, волнующими, трогательными.

В стихотворениях Ж. Жабаева, соединяясь с образом весны, домбра звучит в унисон данному времени года. Они наполняют произведения поэта позитивными эмоциями, светлыми, жизнеутверждающими мелодиями, в которых сливаются голоса людей, журчание ручьев, пение птиц.

Образ весны тесно переплетается в стихотворениях поэта с темой труда. Во всех трех произведениях автор указывает, что в это время года начинается работа на полях. Например: «Беспечальны люди, стал радостью труд» («Весна»); «И тракторы мчатся густым табуном» («Праздник весны»); «Степь засеяли пшеницей» («Гимн весне и первому» [8, с. 292-293].

В этом плане проявляются, во-первых, душевные порывы человека, вызванные преображением природы; во-вторых, социальные ритмы людей; в-третьих, особенности исторической эпохи, в которую жил и творил Ж. Жабаев; в-четвертых, близость, на первый взгляд, совершенно разных понятий. Тем самым, соединение образа весны и темы труда позволяет проследить принципы мышления поэта, особенности его сознания и отношения к действительности.

Потепление погоды, цветение степи обуславливают позитивные изменения внутреннего мира личности. Под влиянием внешних факторов человек испытывает чувства радости, счастья. В нем пробуждается желание творить, созидать. Меняется не только мироощущение человека, но и его мировосприятие.

Весна неразрывно связана с темпоральными ритмами общества. В это время года испокон веков люди начинают сеять пшеницу, рожь, сажать деревья, цветы, выгонять скот на пастбища.

Весна и труд предстают в произведениях поэта как близкие по содержанию понятия. По мысли автора, они несут в себе значение преображения. Весна – символ обновления природы. Благодаря солнцу, таянию снега, начинается цветение полей, садов. Мир, окружающий людей, становится красочным. Труд преображает человека, позволяя ему не только приобрести новые навыки и умения, но и создать что-то новое.

Образ весны переплетается в произведениях поэта с темой молодости. Описывая преображение природы, Ж. Жабаев отмечает изменения, происходящие в нем самом. Например: «Молодею, радуюсь солнечной весне» («Весна»); «Иду, не старея, с Отчизной родной / Веселый, счастливый, всегда молодой» («Праздник весны»); «С сыновьями я пирую, / Радостный и молодой» («Гимн весне и первому» [8, с. 292, 293, 320].

На данном уровне раскрываются особенности взаимодействия человека и окружающего его мира. Утверждается идея о том, что внешние факторы оказывают существенное влияние на душевное состояние людей, их мысли, чувства, ощущения.

В стихотворениях возникает образ озера. Автор акцентирует внимание на особенностях его воды. Например: «Зыбь озера – словно пена каймака» («Весна»); «Бушуют озера весенней волной» («Праздник весны»); «На зеркальные озера» («Гимн весне и первому» [8, с. 292, 293, 320].

Интерес поэта к данному образу обуславливается емкостью его содержания. Озеро – источник жизни. Его волны символизируют перемены. Сравнение зыби озера с пеной каймака (сметаны) воплощает обновление, которое несет весна. Зеркальная поверхность

воды отражает мир. Она позволяет увидеть и почувствовать красоту весенней природы, перемены, происходящие в жизни людей.

Одним из центральных образов практически всех произведений Ж. Жабаева является народ. Поэт постоянно упоминает о нем. При этом Ж. Жабаев нередко использует притяжательное местоимение «мой». Тем самым поэт подчеркивает, с одной стороны, единство своей судьбы и судьбы народа, с другой – неразрывную взаимосвязь всего сущего на земле – человека, общества, природы.

Данный образ соединяется в стихотворениях с образом весны. Их взаимодействие происходит на нескольких уровнях. Во-первых, описывая весну, восхищаясь преображением природы, поэт обращается к народу. Он как бы вступает в диалог с людьми. Во-вторых, в произведениях получили отражение социальные ритмы жителей аула. Весна вызывает подъем в душе людей, побуждая народ к активности, к труду. В-третьих, поэт характеризует настроение жителей аула. Он описывает радость и вдохновение, охватывающие народ под влиянием весны.

В стихотворениях наблюдается противопоставление. Описывая весну, поэт сравнивает прошлое и настоящее. Он отмечает, что впервые данное время года приносит людям радость. Весна наполняет их сердца счастьем, побуждая верить в светлое и прекрасное будущее. Тем самым поэт противопоставляет две разные исторические эпохи. В его понимании весна ассоциируется с новым общественным укладом, преобразованиями, происходящими в стране в первой половине XX века.

Для произведений художественной литературы характерна категоризация. Она обуславливается особенностями мышления человека. В процессе восприятия действительности, описания и обсуждения происходящих событий, объяснения наблюдаемых явлений люди используют категории, на основании которых складываются их представления и формируются знания. Тем самым создаются когнитивные модели. Будучи формой организации знаний, они делятся на пять типов. Вслед за Дж. Лакоффом исследователи выделяют пропозициональные, образно-схематические, метафорические, метонимические, символические идеализированные когнитивные модели. Они неразрывно связаны с психическими конструктами [9].

Когнитивные модели получили отражение в произведениях художественной литературы. Их анализ позволяет глубже постичь принципы мышления автора, его восприятие и понимание явлений действительности. В этом плане интерес представляют стихотворения А. Кунанбаева и Ж. Жабаева, в которых описывается старость. На уровне данной категории четко раскрываются мировосприятие поэтов, их понимание особенностей данного возрастного периода.

В стихотворениях А. Кунанбаева «Вот и старость. Скорбны думы, чуток сон...», «Вот и старость. Свершиться мечтам не дано!» раскрывается философское содержание понятия «старость». По мысли поэта, она представляет собой тот временной период, когда человек подводит итоги своей жизни.

В процессе описания старости А. Кунанбаев использует несколько когнитивных моделей. Они раскрывают прежде всего его понимание данного возрастного периода. Более того, в произведениях получили воплощение особенности мироощущения поэта и ассоциации, вызванные в его сознании наступлением старости.

Пропозициональная идеализированная когнитивная модель данной категории содержит такие онтологические элементы, как изменение душевного и физиологического состояния человека, понимание необратимости и скоротечности времени, стремление оценить минувшее и подвести итоги прожитым годам. Она неразрывно связана с общественными представлениями.

Основу стихотворений А. Кунанбаева составляют размышления. Отмечая происходящие с лирическим героем изменения, автор делает акцент прежде всего на его внутреннем мире. Как указывает поэт, в старости сон человека становится чутким, думы

печальными и скорбными. В этот период люди ощущают свое одиночество, обусловленное непониманием окружающих.

Старость замыкает границы частного хронотопа человека. В силу возрастных изменений человек отдаляется от более молодого поколения. Он погружается в воспоминания, пытается дать оценку своей прожитой жизни. Отсюда наличие восклицаний, выражающих сожаление о недостигнутом, о несбывшихся мечтах, досаду, горечь.

Старость в произведениях поэта становится своеобразным импульсом для назидания. Поэт обращается к нынешним и будущим поколениям. Он разъясняет им подлинный смысл бытия, описывает качества, которыми должен обладать человек.

Категория старости осмысляется А. Кунанбаевым в единстве с категорией времени. В процессе рассуждений автор подчеркивает невозможность вернуть прошлое, относительный и преходящий характер всего сущего на земле:

«Дней минувших не вернуть из тишины,
Радость где-то остается позади,
Всё проходит, все деянья непрочны» [7, с. 77].

В стихотворении затрагивается тема жизни и смерти. «Всем рождение и кончина суждены», – говорит поэт [7, с. 77]. Тем самым он рассматривает старость как период, предшествующий смерти. Этим обуславливается особенность душевного состояния человека и его пространственно-временной позиции. Он как бы становится созерцателем, который со стороны, с высоты своих прожитых лет смотрит на окружающий мир.

Когнитивная модель категории «старость» в поэзии А. Кунанбаева содержит в себе несколько психологических установок и представлений, обусловленных мировоззрением и мироощущением поэта, его жизненным опытом, состоянием его внутреннего мира. Во-первых, данная категория обозначает возрастной период, вносящий определенные изменения в жизнь человека. В этом плане отражаются традиционные представления, сложившиеся в обществе. Во-вторых, старость осмысляется как своеобразная граница между двумя мирами – жизнью и смертью, преходящим и вечным. На этом уровне четко проявляются философские основы воззрений А. Кунанбаева. В-третьих, старость – особое состояние внутреннего мира человека, его пространства души и сознания. В этом плане раскрываются психологические установки поэта, его мысли и переживания.

Категория «старость» осмысляется в стихотворениях Ж. Жабаева «В горах», «Старость», «Достиг я, шагая, вершины горы». В данных произведениях четко прослеживаются отличительные особенности и признаки конкретного возрастного периода, отношение поэта к возрастным изменениям.

В процессе описания старости автор оперирует несколькими когнитивными моделями. Они с одной стороны, отражают его знания о данном возрастном периоде. С другой – показывают личное восприятие поэта и ассоциации, связанные в его сознании с понятием «старость».

Пропозициональная идеализированная когнитивная модель данной категории включает несколько онтологических элементов. Основными из них являются противопоставление молодости, изменение внешности и физических возможностей человека, приближение к завершению жизненного пути.

Старость как возрастной период приобретает в стихотворениях Ж. Жабаева негативную окраску. Она лишает поэта многих возможностей, которые он имел в молодости. Ему не нравятся перемены, происходящие в нем.

Старость материализуется в произведениях поэта. По словам автора, она толкает его, садится на него, отнимает его силы, «укрывает его глаза холодной краснотой», «съедает его мясо».

В этом плане содержание данной категории существенно расширяется и выходит за рамки традиционного понимания. Понятие «старость» приобретает дополнительные

признаки, обусловленные особенностями мышления и психического состояния поэта. Данная категория получает эмоциональную окраску и выступает некой силой, довлеющей над человеком, неизбежно побеждающей его в определенный временной период жизни.

В стихотворении «Достиг я, шагая, вершины горы» автор соотносит старость с болезнью. Он обращается к врачу с вопросом и в итоге констатирует, что вылечить ее невозможно. На этом уровне категория «старость» соединяется с категорией времени. Сопоставляя два понятия, автор фактически подчеркивает наличие в бытии человека двух начал – неизбежного и преходящего. Ибо старость наступает независимо от воли и желания человека. Болезнь – временное состояние, которое можно исправить с помощью лечения.

Стихотворение «Старость» содержит обращение поэта к старости. Рассуждая о своем состоянии, автор задает ей вопросы и восклицает. Тем самым он одушевляет данную категорию. Происходит сокращение пространственно-временной дистанции между миром автора и его возрастным периодом.

Когнитивная модель категории «старость» в поэзии Ж. Жабаева включает в себя несколько психологических установок и представлений, обусловленных мировоззрением поэта, его жизненным опытом, душевным состоянием, философско-эстетическими идеалами и ценностями. Во-первых, данное понятие выступает обозначением возрастного периода, неизбежно наступающего в жизни каждого человека. В этом плане отражаются традиционные общественные представления. Во-вторых, старость предстает как зло, некая сила, которая, подобно року, довлеет над людьми. На этом уровне раскрывается отношение поэта к данному возрастному периоду. В-третьих, старость предстает как нечто одушевленное, материальное, способное оказывать воздействие на человека. Такое представление обуславливается эмоциональным, психическим состоянием поэта, его нежеланием принять перемены, произошедшие с ним. В-четвертых, старость соотносится с болезнью. На этом уровне данная категория соединяется с категорией времени. Сопоставление старости и болезни позволяет глубже постичь душевное состояние поэта, охватывающие его сомнения, противоречия, переживания. В-пятых, старость ассоциируется с завершением жизненного пути человека. В этом плане она соединяется с вечной проблемой жизни и смерти, и ее значение раздвигается до глубоких философских обобщений.

На страницах своих произведений Жамбыл Жабаев создал свой особый неповторимый мир. Его уникальность обуславливается своеобразием подхода поэта к изображению действительности. Для творчества Ж. Жабаева характерны правдивые, реалистичные картины жизни. Объектом внимания поэта становятся исторические события, социальные явления, бытовой уклад казахского народа.

Огромную роль в поэзии Ж. Жабаева играет категория хронотопа. Она обуславливает особенности построения индивидуально-авторской картины мира. На уровне хронотопа раскрываются философские и эстетические взгляды поэта, его отношение к действительности.

В поэзии Ж. Жабаева получили отражение реальное (внешнее) и ментальное (внутреннее) пространства. Первое служит показателем места развития событий, описываемых автором. Второе отражает особенности мышления поэта, его мироощущение и мировосприятие.

Ментальное пространство представляет собой динамическую форму когнитивного опыта человека, которая актуализируется в процессе его взаимодействия с окружающим миром [10, с. 96]. Его отличительными особенностями являются субъективность, условность, недоступность для внешнего наблюдателя, фрагментарность.

Ментальные пространства, согласно точке зрения исследователей, способны заменять возможные существующие миры. Они отражают понимание гипотетических и вымышленных ситуаций [11].

Специфика ментальных пространств обуславливается тем, что они неразрывно связаны с психическими процессами, происходящими на двух уровнях внутреннего мира личности – сознательном и бессознательном [12, с. 20]. Первый охватывает мысли, чувства, ощущения, воображение. Второй связан со сновидениями, грезами, воспоминаниями, ассоциациями.

В творчестве Жамбыла Жабаева прослеживаются несколько видов ментальных пространств. Они определяют особенности хронотопа его произведений. Так, в стихотворении «На джайляу» раскрывается чувственное восприятие мира. Автор описывает звуки, запахи, ощущения. По его словам, он слышит, как «растут голоса в тишине, катятся вдаль волной». Он сравнивает дуновение ветра с прикосновением шелка. Сердца жителей аула пьяны от запаха трав. Бегущая с гор вода прозрачна и холодна.

Стихотворение содержит диалог, который разворачивается на уровне ментального пространства поэта. Автор дословно передает просьбу жителей аула, обращенную к нему, и свой ответ. При этом он детально описывает чувства, охватывающие его и окружающих людей.

Изображаемое в стихотворении ментальное пространство связано с сознательным уровнем личности. Поэт создает чувственные образы – зрительные, слуховые, осязательные, обонятельные. Они образуют единую и целостную картину бытия. Благодаря им складывается впечатление об изображаемых поэтом событиях и его отношении к ним. Реальность осмысливается через ментальное пространство автора.

Размышляя о поездке на джайляу, поэт отмечает, что он найдет пастбище, даже если сомкнет веки, и наступит мгла. При этом он акцентирует внимание читателя на том, что смотрит на горы Алатау.

На этом уровне автор создает воображаемое пространство. Мысленно он представляет себя в ином, не существующем в данный момент измерении. Звеном, соединяющим два мира – реальный и воображаемый, – выступают горы Алатау.

При построении гипотетической модели действительности поэт использует многоочие. Тем самым он показывает неопределенность, незавершенность ситуации и возможность ее развития в различных направлениях.

В стихотворении «К портрету Абая» представлены интеллектуальное пространство и пространство воображения. Ж. Жабаев, с одной стороны, описывает силу и могущество мысли великого казахского поэта и философа, с другой – выражает свои предположения и идеи.

Характеризуя Абая, автор указывает основные качества, которыми он обладал. Согласно точке зрения Ж. Жабаева, А. Кунанбаев имел незаурядный ум и отвагу. Течением мысли он был глубок, как море.

Слова Абая автор сравнивает с яркостью звезд. Тем самым Ж. Жабаев, с одной стороны, подчеркивает содержательность высказываний и произведений А. Кунанбаева, с другой – придает наглядность создаваемым им образам.

Характеризуя интеллектуальное пространство великого казахского поэта и философа, автор ставит многоочие. Тем самым он подчеркивает безграничность внутреннего мира, масштабность, емкость мыслей Абая.

В произведении описывается отношение людей к А. Кунанбаеву. По словам автора, «аргын и найман удивлялись ему».

Такое отношение народа подчеркивает особенность пространственно-временной позиции великого казахского поэта и философа. Своим талантом он возвышается над всеми, вызывая их восхищение. Свидетельство тому – риторический вопрос Ж. Жабаева: «Какой же с Абаем сравнится поэт?» [8, с. 315].

На этом уровне раскрывается личная позиция автора. Для него Абай – недостижимая вершина, мастер слова, пример для нынешних и грядущих поколений.

Пространство воображения отражает авторские идеи относительно личности А. Кунанбаева. Восхищаясь Абаем, Ж. Жабаев указывает: «А сердце мне шепчет: «Он был одинок...» / Без радости, но с душой непреклонной, / С досадою гений из мира ушел»[8, с. 315].

Пространство воображения соединяется в стихотворении с миром чувств. Связующим звеном между ними выступает образ сердца. Оно порождает переживания поэта относительно судьбы Абая. Чувства ложатся в основу идеи Ж. Жабаева об одиночестве А. Кунанбаева и его неудовлетворенности жизнью, мирозданием.

Различные ментальные пространства получили воплощение в стихотворении «Песня о счастье». Автор раскрывает свои мысли, чувства, идеи. Духовное пространство соединяется с миром мечты.

Описывая слова старика о его несчастной судьбе, поэт сопровождает их собственными комментариями (смотрите: «Слова, в которых сердца крик»). Тем самым он пытается раскрыть душевное состояние своего собеседника, его чувства, переживания, разочарования. В данном случае ментальное пространство выстраивается на основе личных впечатлений и наблюдений автора. Оно отражает его предположения относительно чувственного мира собеседника.

В стихотворении раскрывается пространство грез. Поэт описывает свои мечты о счастливой жизни в краю, где медовое море. В этом плане происходит соединение ментальных пространств сознательного и бессознательного уровней.

Внутренний мир поэта переплетается в произведении с внешним миром. Поведав о своей мечте, поэт рассказывает о своей жизни. При этом хронотопы внутреннего и внешнего миров пересекаются на уровне образа мёда, ибо песнь Жамбыла «сладка, как мёд пчелиных сот», Жамбыл приглашает народ, чтобы угостить мёдом. Тем самым автор показывает красоту своей жизни, которая, в отличие от жизни его собеседника, сложилась удачно и счастливо. Его мечта претворилась и стала реальностью.

Стихотворение содержит множество метафор (например: «Дрофой от жажды я страдал», «В пыли я жемчугом лежал», «В хрусталь воды не нагляжусь»). Они, с одной стороны, придают красочность изображаемому автором миру, с другой – порождают различные ассоциации в сознании читателя.

Заключение

Таким образом, исследование литературного наследия Ж. Жабаева с точки зрения когнитивного подхода является недостаточно изученной проблемой в современном литературоведении. Между тем, данный метод позволяет глубже постичь содержание произведений поэта и особенностей построения индивидуально-авторской картины мира.

В процессе когнитивного анализа раскрываются творческий замысел поэта, специфика его национального менталитета, жизненный опыт, душевное состояние. Ибо авторские размышления, переживания, идеи, отношение к явлениям действительности получают отражение на уровне содержания, системы образов, языка художественных произведений. Они обуславливают особенности построения когнитивных моделей.

Ментальные пространства способствуют раздвижению границ изображаемого в произведении мира. Их анализ дает представление об особенностях мышления, воображении поэта, его переживаниях, мечтах. Они позволяют проследить причины, вызвавшие воспоминания лирических героев, навевшие их сновидения и грезы.

Применение когнитивного подхода в процессе сопоставительного анализа творчества двух и более национальных поэтов способствует постижению особенностей их мировоззрения и мироощущения, влияния национальной культуры, исторической эпохи, общественных идеалов и ценностей, жизненного опыта, системы знаний.

Изучение когнитивных аспектов поэтических произведений Жамбыла Жабаева способствовало пониманию принципов мышления, своеобразия мировосприятия и мироощущения классика казахской литературы. В его стихотворениях представлены различные ментальные пространства. Созданные им образы характеризуются сложностью и многогранностью. В произведениях Ж. Жабаева широко используются сравнения, метафоры, которые отражают чувства поэта, его отношение к описываемым событиям, явлениям.

Индивидуально-авторская картина мира поэта характеризуется самобытностью. Изображая явления действительности, поэт передает собственное их видение и восприятие.

В стихотворениях Ж. Жабаева четко прослеживаются когнитивные модели категорий, связанных с бытием и внутренним миром личности. Они раскрывают психологические установки и представления поэта. На уровне когнитивных моделей получают отражение общественные стереотипы, идеалы и ценности.

ЛИТЕРАТУРА

- [1] Жолдасбеков М. Жамбыл и его поэтические традиции: автореф. дис. На соискание уч. степени доктора филолог. наук: спец. 10.01.02 «Казахская литература» / М. Жолдасбеков. – Бишкек: КГУ, 1993. – 39 с.
- [2] Исмаилов Е. Акындар / Е. Исмаилов. – Алматы: Көркем әдебиет, 1956. – 340 б.
- [3] Кенжебаев Б. Жамбыл Жабаев – қазақ халқының жыршысы / Б. Кенжебаев. – Алматы: Қазақ мемлекет баспасы, 1955. – 32 б.
- [4] Сүйіншалиев Х. Жамбыл Жабаев – қазақ халқының ұлы ақыны / Х. Сүйіншалиев. – Алматы: Қазақ мемлекет баспасы, 1955. – 42 б.
- [5] Дәдебаев, Ж.Д. Тандамалы шығармалар: [2-томдық]. 1-том. / Ж.Д. Дәдебаев. – Алматы: Өнер, 2008. – 352 б.
- [6] Сыдыков Е.Б. Жамбыл / Е.Б. Сыдыков. – М.: Художественная литература, 2015. – 367 с.
- [7] Кунанбаев А. Стихи. Поэмы. Проза / А. Кунанбаев. – Алматы: Мектеп, 2002. – 192 с.
- [8] Джабаев, Д. Избранные произведения / Д. Джабаев. – Алма-Ата: Жазушы, 1980. – 400 с.
- [9] Поляков С.Э. Концепты и другие конструкты сознания. [Электронный ресурс] / С.Э. Поляков. – СПб: Питер, 2017. – 621 с. – Режим доступа: <http://psyfactor.org/lib/polyakov1.htm>
- [10] Холодная М.А. Психология интеллекта: Парадоксы исследования / М.А. Холодная. – СПб: Питер, 2002. – 272 с.
- [11] Динсмор Дж. Ментальные пространства с функциональной точки зрения / Дж. Динсмор // Язык и интеллект: сборник науч. трудов. – М.: Прогресс, 1995. – С. 385-412.
- [12] Шадриков В.Д. Мир внутренней жизни человека / В.Д. Шадриков. – М.: Университетская книга. Логос, 2008. – 392 с.

REFERENCES

- [1] Zholdasbekov, M. (1993). Zhambyl i ego poeticheskie tradicii [Zhambyl and his poetical traditions]. Extended abstract of Doctor's thesis. Bishkek:KSU [in Russian].
- [2] Ismailov, Ye. (1956). Akyndar [Poets]. Almaty: Artistic Literature [in Kazakh].
- [3] Kenzhebaev, B. (1955). Zhambyl Zhabaev – Kazakh khalkynyn zhyrshysy [Zhambyl Zhabaev is narrator of Kazakh people]. Almaty: Kazakh State Publishing house [in Kazakh].
- [4] Suyinshaliev, Kh. (1955). Zhambyl Zhabaev – Kazakh khalkynyn uly akyny [Zhambyl Zhabaev is great poet of Kazakh people]. Almaty: Kazakh State Publishing house [in Kazakh].
- [5] Dadebaev, Zh.D. (2008). Tandamaly shygarmalar [Selected works]. Vols 1-2; Vol.1. Almaty: Onyer [in Kazakh].
- [6] Sydykov, Ye.B. (2015). Zhambyl [Zhambyl]. Moscow: Artistic literature [in Russian].
- [7] Kunanbaev, A. (2002). Stihi. Poemy. Proza [Poetry. Poems. Prose]. Almaty: Mektep [in Russian].
- [8] Dzhabaev, D. (1980). Izbrannye proizvedeniya [Selected works]. Alma-Ata: Zhazushy [in Russian].

[9] Polyakov, S.E. (2017). Concepty i drugie konstrukty soznaniya [Concepts and other constructions of consciousness]. psyfactor.org/lib/polyakov1.htm.Saint Petersburg:Peter. Retrieved from <http://psyfactor.org/lib/polyakov1.htm> [in Russian].

[10] Kholodnaya, M.A. (2002). Psychologiya intelekta: Paradoxy issledovaniya [Psychology of intelligence:Paradoxes of research].Saint Petersburg:Peter [in Russian].

[11] Dinsmor, D. (1995). Mental'nye prostranstva s funktsional'noi tochki zreniya [Mental spaces from a functional point of view]. Yazyk i intellekt: Sbornik nauchnykh trudov – Language and intelligence: collection of scientific works. Moscow: Progress [in Russian].

[12] Shadrikov, V.D. (2008). Mir vnutrennei zhizni cheloveka [The world of man's inner life].Moscow: University book. Logos [in Russian].

Темірболат А.Б.

ЖАМБЫЛ ЖАБАЕВ ПОЭЗИЯСЫНЫҢ КОГНИТИВТІ АСПЕКТІЛЕРІ

Андатпа. Мақалада қазақ әдебиетінің классигі Жамбыл Жабаевтың шығармашылығы қарастырылады. Оның өлеңдері когнитивті тәсіл тұрғысынан талданады. Бұл әдісті пайдалану, біріншіден, автордың, кейіпкерлердің, оқырманның психологиясын тереңірек ашуға, олардың қоршаған орта жайлы түсініктерін көруге; екіншіден, ақынның ойлау механизмдерін және олардың шығарма поэтикасының түрлі деңгейіндегі көрінісін түсінуге мүмкіндік берді. Жұмыста лирикалық кейіпкердің ішкі әлемін модельдеу тәсілдері, оның ойлауы мен дүниетанымының ерекшеліктері, қоршаған ортаға деген қарым-қатынасы сипатталады. Ақын өлеңдерінде көрініс тапқан менталдық кеңістікке талдау жасалады. Ж. Жабаев пен А. Құнанбаевтың шығармаларын салыстыру негізінде оның жеке-авторлық әлем суретінің ерекшеліктері ашылады. Оның болмыс пен тұлға тұжырымының ерекшелігі сипатталады. Ж. Жабаев шығармаларын когнитивті тәсіл тұрғысынан зерттеу мысалында аталған әдістің тиімділігі мен болашағы негізделеді.

Кілт сөздер: когнитивті тәсіл; поэзия; дүниетаным; тұлға; менталды әлем; психология; уақыт; кеңістік; бейне; когнитивті модель.

Temirbolat Alua

COGNITIVE ASPECTS OF ZHAMBYL ZHABAEV'S POETRY

Annotation. In the article the work of Kazakh literature's classic Zhambyl Zhabayev is considered. His poems are analyzed in terms of a cognitive approach. The use of this method allowed, firstly, to more deeply reveal the psychology of the author, heroes, reader, their ideas about the surrounding reality; secondly, to understand the poet's thinking mechanisms and their reflection at various levels of the poetics of works. In the article the ways of modeling of the lyrical hero's inner world, peculiarities of his thinking, attitude towards the surrounding reality are described. The analysis of mental spaces, reflected in the poems of the poet. Based on a comparison of the works of Zh. Zhabaev and A. Kunanbaev, the features of the construction of his individually-authored picture of the world are revealed. The originality of his concept of being and personality is described. On the example of studying the works of Zh. Zhabayev from the point of view of the cognitive approach, the effectiveness and prospects of this method are substantiated.

Keywords: cognitive approach; poetry; worldview; personality; mental world; psychology; time; space; image; cognitive model.

ӘОЖ 81'373.2

ҒТАХР 16.21.47

DOI 10.37238/1680-0761.2021.81(1).21

Қожанұлы М.*Нұр-Сұлтан, Қазақстан***E-mail:** m_kozhanuly@mail.ru.**ҚАЗАҚ ЭТНОНИМИ ЖҮЙЕСІНДЕГІ ҚОСАРЛЫ ЭТНОНИМДЕР ПРОБЛЕМАСЫ**

Аңдатпа. Мақалада қазақ этнонимі жүйесіндегі күрделі сөздің бір түрі қос сөздер арқылы жасалған этнонимдер проблемасы қарастырылады. Автор қазақтың қосарлы ру аттарына қатысты материалдардың зерттеу әдіс-тәсілдерін түсіну-талдау проблемасын оңтайландыру мақсатында, қос сөздерді, ең әуелі қайталама қос сөздер және қосарлама қос сөздер деп бөліп, қазақ этнонимін қайталанған және қосарланған этнонимдер аясында сөз етеді. Зерттеу нәтижесінде қос сөздердің жасалу жолдары тәсілі көне тілдік құбылыс екенін ескеріп, қазақ этнонимдер жүйесіндегі қосарлану, қайталану немесе бірігу арқылы жасалған этнонимдердің өн бойында о бастағы бір-бірімен туыстығын, бір атадан тараған ұрпақ сабақтастығын және руаралық байланысы деген қорытындыға келеді. Сондай-ақ, қазақ этнонимдер жүйесіндегі қосарлы (қос сөздер) этнонимдер мен қосарлы тарихи тұлғалар да кешегі қазақ халқының тұтастығы жолындағы ерлік пен елдіктің ақ туын бірлікте ұстаған ата-бабалар өмір жолының бір парағы ретінде, олардың фонетикалық, морфологиялық және семантикалық сипаттарына талдау жасап, зерттеу – қазақ ономастикасының өзекті проблемаларының бірі екенін алға тартады.

Кілт сөздер: этноним; қазақ этнонимі; күрделі сөздер; қос сөздер; қосарланған этноним (қосарлы ру аттары); қайталанған этноним; қосарлы тарихи тұлға.

Kipicne

Ғылым дамыған сайын оның салалары дараланып, зерттеу мәселелері пайда болып, одан әрі айқындала береді. Соның бірі – күрделі сөздер.

Тіл ғылымында айқындалғандай, күрделі сөздер о баста жай сөз тіркестерінің бірігуінен, қосарлануынан және еркін сөз тіркесінің тұрақты тіркеске айналуынан қалыптасқан тарихи құбылыс.

Қазақ тіл білімінде күрделі сөздер мәселесін алғаш сөз еткен – қазақ лингвистикасының теориялық негізін қалаушы профессор Қ. Жұбанов. Ол, 30-жылдардың өзінде-ақ күрделі сөздерді дұрыс тұжырымдаса да, уақыт өткен сайын олардың әлі де басы ашылмаған мәселелері барлығын профессор А. Ысқақов: «Күрделі сөздердің қай-қайсысы болса да әуелгі синтаксистік жай сөз тіркесінің я лексикалануы, я грамматикалануы негізінде қалыптасатындықтан, олардың компоненттерінің ара қатынасынан іздеген дұрыс» [1, б. 128-129],- деп, ғалым тіліміздегі ертеден келе жатқан синтетикалық, аналитикалық және лексика-семантикалық тәсілдерімен де тікелей байланысты екенін алға тарып, тілдегі идиомалану, лексикалану, делексикалану, т.б. процестері де қос сөздерге тән қасиет екенін орынды атап көрсетеді.

«Қазіргі қазақ тілінің сөзжасам жүйесі» [2] атты монографиялық еңбек авторлары сөздің күрделену процесіндегі фонетикалық, лексика-семантикалық және грамматикалық факторларының сипаттары туралы отандық және шетелдік ғалымдар көзқарастарына жан-жақты тоқталғандықтан, бұл жерде оның мынадай ішкі түрлерін: 1) сөзқосым (бұл тәсілді: біріккен, кіріктіру деп екіге бөледі), 2) қосарлау, 3) тіркестіру, 4) қысқарту,- атап көрсетуді орынды деп санадық.

Зерттеу материалдары мен әдістері

Зерттеу нысанамызға орай, отандық (Қ. Жұбанов, М. Балақаев, Г. Жәркешева, А. Ысқақов, Ы. Маманов, Н. Сауранбаев, Ә. Қайдаров т.б.) және шетелдік (Н.К. Дмитриев, А.Н. Кононов, Н.А. Баскаков т.б.) ғалымдардың пікірлеріне сүйене отырып және ғылымда қалыптасқан зерттеу методологиясына сай, зерттеу материалдарында қолданылатын әдіс-тәсілдерді түсіну, талдау нәтижелерін оңтайландыру мақсатында, қазақ тіліндегі күрделі сөздердің өзге түрлері сияқты қос сөздерді, ең әуелі қайталама қос сөздер және қосарлама қос сөздер деп бөліп алдық.

Қазақ ономастикасының қалыптасып дамуына саналы ғұмырын арнаған ономаст-ғалым Т. Жанұзақов [3, б.202] қазақ ономастиологиясының материалдары мен олардың құрылымдары да регионалдық сипаты жағынан да алуан боп келеді,- деп жазғандай, қос сөздер арқылы жасалған қазақ этнонимдері проблемасына тоқталуды жөн көрдік.

Тілдегі кез келген сөздер сияқты, күрделі сөздер компоненттері сыртқы түр-түрпаты жағынан тіркесу, қосарлану, бірігу және аффикстер (жұрнақ, жалғау) арқылы қалыптасқан қарым-қатынас нәтижесінің көрінісі екенін ескерсек, онда жазушы Б. Қорқытов: «...Мен қазақтың сол кездегі әдет-ғұрпы, салты бойынша руымды айтып,- Есен-Беріш Шойтас ауылының баласымын»,- дедім» [4, б.115],- деп айтқандай, қазақ этнонимдер аясында да белгілі бір сөзді (қос сөз) қайталап не қосарлап айту ежелден келе жатқан тілдік құбылыстар екенін көреміз. Демек, тілімізде бұл тәсілдің көнелілігін ескерсек, онда қос сөздер арқылы жасалған этнонимдерді зерттеу қажеттілігінің туындап отырғаны заңдылық. Алайда, зерттеу материалдарынан байқағанымыздай, түбір, туынды, біріккен сөздер арқылы жасалған этнонимдерге қарағанда, қосарлы этнонимдер (қос сөздер - *астын сызған автор*) сан жағынан аз да кездеседі.

Академик Ә. Қайдар [5, б.135] «қазақ» этнонимінің шығу төркініне тілдік тұрғыдан талдау жасай келіп, тілімізде қазақ ру, тайпаларының қосарлануы арқылы жасалған Алтай-Қарпық, Арғын-Найман, Албан-Суан, Әлім-Жаныс, Алтын-Жаппас, Үйсін-Қоңырат, Абақ-Тарақ этнонимдері барын еске салады.

Ғалым Ә. Қайдар қосарлануы арқылы келген Әлім-Жаныс руының екінші компонентіндегі Жаныс руын Ұлы жүздің аттас тармағымен байланыстырады. Алайда, шежірелік деректерден, сондай-ақ ру, тайпалардың қосарлану заңдылықтарынан байқағанымыздай, Жаныс руын Әлімұлы құрамындағы Шөмекей руының Көнектен тарайтын тармағы ретінде қараған орынды секілді (қараңыз: келтірілген мысалдардың ішінде Үйсін-Қоңыраттан басқасы, сол жүздің өз ішіндегі руларымен ілік-шатыс екенін аңғартады). Біздіңше, қосарлану немесе бірігу арқылы жасалған этнонимдердің өн бойынан о бастағы бір-бірімен туыстығын, бір атадан тараған ұрпақ сабақтастығын және руаралық байланысын байқауға болады.

Зерттеу нәтижелері

Қазақ этнонимдерін жинау және шежіре деректерін зерделеу барысында кез келген ру-тайпаларда қосарлап не қайталап айту бар. Мысалы, Әлімұлы руында Әлім - Шөмен; Әлімұлы руы ішінде Бұжырдан тарағандарды қосарлап Назар - Шүрен; Қабақ, Тілеуден тарағандарды Тілеу - Қабақ (кейде біріктіріп Тілеуқабақ); Жалайыр руы ішінде Андастан тарағандарды қосарлап Құттық - Қарақұл, Түрке - Саурық, Андабай - Таңғыт, Байқара - Жұман, Қошқар - Шүрек; Жетіру руы ішіндегі Табын, Тама руларын қосарлап, Табын - Тама делінсе, Байұлының Шеркеш руы ішіндегі Қылыш, Кестен тарағандарды Қылыш - Кестен деп қосарланса, ал ауызекі сөйлеу тілінде Беріш руынан тарағандарды «Қаратоқай - Беріш, Себек - Беріш, Жайық - Беріш, Есенғұл - Беріш» деп қайталап айту кездесетінін байқадық.

Зерттеу барысында қолданылатын әдіс-тәсілдер аясында материалды түсініп-талдауда тіліміздегі қос сөздердің [1, б. 112-130] қайталама және қосарлама қос сөздер деп, оның үш түрлі жолмен дамып, қалыптасу заңдылығын негізге алдық. Сонымен:

Қайталама арқылы жасалған (қайталанған) этнонимдерде ауызекі тілде бірінші орында сол рудан не тармағындағы ру аты түрі, екінші орында о бастағы негізгі ру аты жиі айтылса, кейде бірінші орында о бастағы негізгі ру аты, екінші орнында сол рудан не тармағындағы ру аты түрі кездеседі. Мысалы, «Қаратоқай - Берішпіз», «Есенкұл - Берішпіз», «Себек - Берішпіз», «Есен - Беріш» не «Беріш - Бегіс» т.б. Бұдан біз, негізгі рудың не ру бөлігінің қайталануынан, яғни *үстеме (не күшейтпе) буын ретінде* (курсив біздікі – М.Қ.) сол рудың рөлін күшейту мәнінде қолданылғанын байқаймыз. Бір сөзбен айтқанда, этнонимнің қайталануы, тілдегі қайталама қос сөздің үстеме (не күшейтпе) буын түріндегі қалыптасқан түрі – сын есімге тән формасының рөлін атқаратынын көруге болады. Біздіңше, бұл қалыптасқан форма негізгі руды не ру бөлігін қайталап қолдану этноним процесінде көне дәуірдің жемісі болуы мүмкін.

Осы орайда, ғалым А. Ысқақов «Бұл үстеме буын сөзге жаңа лексикалық мағына қоспайды, тек ұлғайту, я солғындату реңкін жамайды» [1, б. 116],- десе, ал К. Аханов: «А.Н. Кононов мұндай формаларды сын есімдердің күшейткіш формалары (усилительные форма) деп атап, оларды жартылай редупликация [<лат. reduplicatio – «еселену», «қайталану»] жолымен жасалған деп есептейді [6, б. 385],- деген пікірін алға тартады. Сондай-ақ, зерттеу барысында алғашқы бір буынның өзгеріп қайталанып қолданылған (*қайталанған*) этнонимдер сирек болса да кездеседі. Мысалы, Қанай - Қонай, Абад - Жабад, т.б. Бұл тәсіл арқылы жасалған аталымда экспрессивтік, эмоциялық реңк (ұлғайту, бәсеңдету, жинақтау, топтау т.б.) мән беру мақсаты немесе зілсіз, жеңіл әзіл-қалжыңы (еркелету) байқалады.

Осы жерде этнонимнің қайталануына мына фактіні келтірсек те жеткілікті. Тарихта болған, өзін «Қаратоқай-Берішпіз» деп атаған Құлбарақ батырды жазушы Б. Қорқытов: «Он екі ата Байұлының бір баласы – Беріш. Осы Беріштің бұтағы – Қаратоқай. Қаратоқайдан Андағұл, Сасыған, Айтқожа туады. Андағұлдан Есболай мен Бекбауыл туады. Есболайдан: Итемген, Көтен, Мәймен, Күшік, Қоныс тарайды. Итемгеннен: Табылды, Қара, Қабыл, Қалдыбай, Мәтен туады. Бұларды ел «Итемгеннің бес бөрісі» деп атайды. Табылдықтан Құлбарақ туады. Міне, біздің айтып отырғанымыз осы Құлбарақ» [4, б. 22],- деп, осылайша тарқатады.

Жалпы, қос сөздердің қайталанып қолдануында түбірдің я біреуіне, я екеуіне де бірдей қосымшасыз, не қосымшалы түрінің екі рет, не сөздің я бір (я бірнеше) дыбысына, не бір буынның өзгеріп қайталануында жаңа сөз тумай, тек грамматикалану процесін еске алсақ, ал *қайталанған этнонимдердің* тек екінші сыңарына жалғау жалғанатынын немесе ауызекі тілде қайталанған этнонимдерде атау түрінде түбір ықшамдалып қолданылатынын байқадық. Бұл тәсіл арқылы жасалған этнонимдерде сол руды жік-жігімен, сала-саласымен бөліп, «бір тұтастық, топтық» ұғым-түсінікті көрсетуімен қатар, экспрессивтік, эмоциялық реңк (ұлғайту, бәсеңдету, жинақтау не жалпылау, топтау т.б.) мәнін немесе зілсіз, жеңіл әзіл-қалжыңды (еркелету) білдіреді. Жалпы, қайталанған этнонимдерді (генонимдерді) мысал ретінде тізе беруге болады.

Тілімізде қазақ руларымен қатар, тарихи тұлғаларды қосарлап айту да бар.

Қосарланып айтылатын егіз есімдер туралы Б. Қорқытов: «Тарихта «Исатай-Махамбет» деп қосарланып айтылатын егіз есімдей, Атырау өңірі ел аузында «Беріште Есет-Айтуар» деп қоса айтылатын егіз есімнің бірі - Айтуар. Өйткені Есет пен Айтуар екеуі замандас, бірге жүріп, бірге тұрған, көздері жұмылғанша жұптары жазылмаған.

Есет пен Айтуар тарихта болған адамдар.

Есет би – 1179 жылы Қарабау (осы күнгі Қызылқоға ауданы) деген жерде туады. Оның шыққан тегі Итемгеннің бес баласының бірі Қарадан осы Есет туады. Сонда Құлбарак пен Есет ағайынды туыс болып шығады» [4, б. 32],- деп, одан әрі Айтуар туралы: «Айтуар 1783 жылы туып, 1856 жылы 73 жасында дүниеден өтеді. Ол он екі ата Байұлының бірі Беріштің Байбақты деген баласынан Әсілбас, Шақай, Құсылбас туады. Әсілбастан Себек пен Жаңбырша туады. Бұл атадан тарағандар өздерін «Себек-Берішпіз» деп атайды. Айтуар осы Себектің Сары деген аталығынан шығады, өз әкесінің есімі - Үсен» [4, б. 39-40],- деп жазады. Сондай-ақ, Қазақстан Ұлттық ғылым академиясының қолжазбалар қорында сақталған «Асау-Барақ» дастан-жырының [7] басты кейіпкерлері Жетірудің Табын руынан шыққан әкелі-балалы Барақ пен Асау есімдері де мәтінде қосарланып беріліп отырады. Бұлар да тарихта болған адамдар. Бір сөзбен айтқанда, қазақ этнонимдер жүйесіндегі қосарлы этнонимдер мен тарихи тұлғалар да кешегі қазақ халқының тұтастығы жолындағы ерлік пен елдіктің ақ туын бірлікте ұстаған ата-бабалар өмір жолының бір парағы.

Зерттеу барысында қосарлама сөздердің құрамындағы компоненттерінің өзіне лайықты дербес мағыналық ерекшелігіне қарай іштей: қарама-қарсы (антонимдес), мәндес (синонимдес) және ұштас (коррелятивтес) болып үш топқа бөлінетінін ескерсек, онда қосарлама сөздер арқылы жасалған этнонимдерді шартты түрде ұштас мағыналы қосарланған этнонимдер деп қарауға болатын секілді. Осы орайда, тілдегі қос сөздердің қосарлануында жинақтау, топтау т.б. процестерін еске алсақ, материалдарды зерделеу барысында қосарлы ру аттарының шыққан тегі о баста бөлек-бөлек болып, кейін уақыт өте келе қосарланған рулар жинақтау, топтау ұғымы дәрежесіне жеткенін байқадық. Сонымен, *ұштас мағыналы қосарланған этнонимдер* о бастағы ру бір атадан тарап, кейін өз алдына жеке аталық (дара) рулық дәрежеге жеткен немесе көршілес отырған, я белгілі бір қарым-қатынаста болып, сондай-ақ бір ру тармақтары ішіндегі екінші ру тармағымен туыстық жағынан байланысы бар, өзара одақтасып, жалпы бір атаның ұрпағы мағынасында келіп, жарыса, қосарлану арқылы қалыптасса керек.

Осы орайда, бір ғана Найман бірлестігі құрамындағы Айтолқын-Қонақбай деген қос этнонимге қатысты мына шежіре дерегіне тоқталсақ та жеткілікті. Аңыз-әңгімеде: «Айтолқын - Желек қызының аты, оның күйеуі нашар адам болып шыққан. Айтолқын әкесіне қайтып оралып, оның балалары Желектің екінші ұлы Қонақбайдың балаларымен бірге өскен. Кейін Айтолқын мен Қонақбай балаларының ұрпақтары бір аталық руға бірігіп, Айтолқын-Қонақбай деген атанса керек» [8, б. 184],- деп айтылады. Жалпы, қосарланған этнонимдерге (генонимдерге) қатысты шежіре деректеріндегі аңыз-әңгімелерді (мифология) осылайша тізе беруге болады.

Зерттеу барысында қазақ этнонимдерінің өн бойында қосарлама қос сөздердің екі түрлі жолмен дамып, қалыптасқан тәсілдері де көрініс тапқан. Сонымен:

Қосарлама арқылы жасалған (қосарланған) этнонимдерде аталық рудан бөлініп, өз алдына жеке аталық ру дәрежесіне жетіп, о бастағы шыққан тегі бір, бұл күнде үлкен екі түрлі аталық рудан құралса (мысалы, Әлім - Шөмен, Тама - Табын, т.б.), енді бір тобы бір ғана аталықтан тараған рулар кейін өзара одақтасып, бір ру ретінде қосарланып (кейде бірігіп), аталған сияқты. Мысалы, Назар - Шүрен, Қылыш - Кестен (кейде Қылышкестен), Тілеу - Қабақ (кейде Тілеуқабақ), Арық - Тыным (кейін бір атаға бірігіп Арықтыным), Тайқожа/Тойқожа - Ақкете, Қойлы - Атығай, Құттық - Қарақұл, Түрке - Саурық, Андабай - Таңғыт, Байқара - Жұман, Мамыр - Айым, Қошқар - Шүрек, Айтолқын - Қонақбай, Асан - Үмбет, т.б. Сондай-ақ, этнонимдерді қосарлап айту поэзияда да кездеседі. Мысалы, Махамбетте:

Айқайлап жауға тигенде,
Ағатай-Беріш ұраным!-дейді.

Махамбеттің арғы атасы Беріш болғандықтан, «Ағатай-Беріш» атанған. Ал Ағатай батыр ауызша айтылатын шежіре әңгімелерге қарағанда, XVII-ғасырдың орта шенінде өмір сүрген адам [4, б. 12].

Ал Ы. Шөрековтің «Исатай-Махамбет» дастанында Исатайдың арғы аталары:

...Арғы атаң *Беріш-Байсейіт*

Жайық-Наурыз-Тілеуке

Айтуда солай шамасы.

Қайым қылып заманын

Хандардың бұзған қамалын

Ұранға шыққан Ағатай

Бірге туған Есіркеп

Аруақты бабасы...[4, б. 16].

Енді бірде:

...Ене сойын сұрасаң –

Есентемір - Тағашы [9, б. 57],- деп, қосарланып баяндалады.

Сонымен қатар, қазақ этнонимдер құрамында қосарлама қос сөздердің белгілі бір тобы қазақ халқымен көршілес, қоныстас және түбі бір туыстық байланысы бар ру, тайпа атымен жарыса, қосарлап қолдануы кездеседі, оған Ноғай - Қазақ этнонимін жатқызуға болады.

Зерттеу барысында шежіре деректерінен байқағанымыздай, *қосарлама арқылы жасалған (қосарланған) этнонимдер* бірде бір-бірімен қосарланып бір бүтін аталым ретінде келсе, енді бірде олар бір-бірінен ажырап, жеке дара аталым ретінде қолданылады. Мысалы, әлімұлы шежіресіндегі Назар - Шүрен руы қосарланып айтылса, енді бірде Назар, Шүрен деп, сондай-ақ, жалайыр шежіресіндегі Байқара-Жұман руы қосарланып айтылса, енді бірде Байқара, Жұман деп, жеке дара айтылады. Жалпы, бұл тәсіл арқылы жасалған қосарланған этнонимдерді (генонимдерді) мысал ретінде тізе беруге болады. Сонымен, қосарлама қос сөздің осы тәсілі туралы ғалым А. Ысқақов: «Қос сөздердің екі сыңары да бірдей бірыңғай, демек, бір ғана сөз табына тән сөздерден құралатын себебінің бір негізі олардың бірыңғай мүшелермен ұштастығында да болуға тиіс» [1, б.129-130],- деп, орынды атап көрсетеді.

Жоғарыдағы мысалдардан байқағанымыздай, қосарлы этнонимдердің екі компоненті де дербес мағыналы сөздер болып, белгілі бір атау тұлғалы сөз табынан болып келеді. Бұл тәсіл арқылы жасалған этнонимдер бір-бірімен о бастағы шыққан тегі, туыстық жағынан бір-біріне жақын, әрі жинақталған топтық ұғым-түсінікті білдіреді. Бір сөзбен айтқанда, жоғарыда аталған белгілер ономастикалық кеңістікте қазақ этнонимдер жүйесіндегі қосарлама (қос) сөздер табиғатын жеке қарастырып, жан-жақты зерттеуге негіз болады деп ойлаймыз.

Қорытынды

Қазақстанның өңірлік (Батыс, Оңтүстік, Солтүстік және Шығыс Қазақстан облыстары) ономастикалық атауларын зерттеген тілші-ғалымдар өз зерттеулерінде өңірлік этнонимдерге тоқталып, оны жұмыстарының тараулары етіп қарастырып келсе, ал соңғы кезде тілші-ғалымдар, қазақ этнонимдерін арнайы ғылыми зерттеу объектісі мәселесіне де көңіл бөле бастады. Оған осы жол авторының «Қазақ этнонимдер жүйесі» атты монографиясы [10] жарық көрді. Сонымен қатар, Ғаламтор-ресурстарынан [11] қазақ этнонимдерін зерттеу туралы рефераттар мен дипломдық бағыттағы ғылыми жұмыстарды көруге болады.

Тілдегі күрделі сөздер арқылы жасалған этнонимдердің (түбір, туынды, біріккен және қос сөздер) құрылысын тарихи-тілдік аспектіде зерттеу, яғни жалпы түркітану ғылымындағы сөздің түбір құрылысын зерттеу мәселесін кезінде Г. Вамбериден бастап, академик А.Т. Қайдаров [12] және Н.А. Баскаков [13; 14], т.б. ғалымдардың еңбектерінде

жан-жақты қарастырылғанмен, бұл мәселе әлі күнге дейін өз шешімін таппағаны белгілі. Олай болса, мақала көлеміне қарай, қазақ этнонимдер жүйесіндегі қосарлы этнонимдердің өзіндік ерекшелігі бар, өте ертеде қалыптасқан тілдік жүйелі құбылыс ретінде қарап, олардың тарихи шығу тәркінін, қалыптасу заңдылықтарын ескеріп, қос сөздер арқылы жасалған этнонимдерді фонетикалық, морфологиялық және семантикалық сипаттарына қарай ажыратып қарастыру – алдағы міндеттердің және қазақ ономастикасының өзекті проблемасының бірі екені даусыз.

Алғыс

Зерттеу барысында материалдарды жинау және шежіре деректерін нақтылау барысында кезінде (2006-2010 жж.) үнемі көмектесіп, ақыл-кеңестерін берген Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі Ұлттық Ғылым Академиясы Орталық ғылыми кітапханасының қолжазба қоры қызметкерлеріне және М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының текстология және қолжазбалар бөлімі қызметкерлеріне алғыс білдіремін.

ӘДЕБИЕТ

- [1] Ысқақов А. Қазіргі қазақ тілі. Морфология / А.Ысқақов. - А., 1974. - 408 б.
- [2] Қазіргі қазақ тілінің сөзжасам жүйесі / Жауапты ред. Н.О. Оралбаева. - А., 1989. - 368 б.
- [3] Орталық Қазақстанның жер-су аттары / Жауапты ред. Т. Жанұзақов. - А., 1989. - 256 б.
- [4] Қорқытов Б. Атырау билері мен батырлары / Б. Қорқытов. - А., 1992. - 128 б.
- [5] Қайдар Ә. Қазақ тілінің өзекті мәселелері: Актуальные вопросы казахского языка / Ә. Қайдар. - А., 1988. - 304 с.
- [6] Аханов К. Тіл білімінің негіздері / К. Аханов. - А., 1973. - 624 б.
- [7] Қазақстан Ұлттық ғылым академиясы, қолжазбалар қоры, № 365 папка (қараған күні - 15.09.2003 ж.).
- [8] Арғынбаев Х. Қазақ шежіресі хақында / Х.Арғынбаев, М.Мұқанов, В.Востров (Құраст.: Ә. Пірманов). - А., 2000. - 404 б.
- [9] Маданов Х. Кіші жүздің шежіресі / Х. Маданов. - А., 1993. - 168 б.
- [10] Қожанұлы М. Қазақ этнонимдер жүйесі / М. Қожанұлы. - Аст., 2011. - 448 б.
- [11] Қазақ халқының этногенезі. [Электрондық ресурс] Кіру режимі://<http://referat.resurs.kz/ref/kazak-halkinin-etnogenezi>; Тарихи этнонимдердің ерекшеліктері [Электрондық ресурс] Кіру режимі://<https://stud.kz/referat/show/103561>; Қазақ этнонимінің синонимі. [Электрондық ресурс] Кіру режимі://<https://stud.kz/referat/show/83492>.
- [12] Кайдаров А.Т. Структура односложных корней и основ в казахском языке / А.Т. Кайдаров. - А., 1986. - с. 326.
- [13] Баскаков Н.А. Историко-типологическая характеристика структуры тюркских языков (Словосочетания и предложения) / Н.А. Баскаков. - М., 1988. - 208 с.
- [14] Баскаков Н.А. Историко-типологическая фонология тюркских языков / Н.А. Баскаков. - М., 1988. - 208 с.

REFERENCES

- [1] Iskakov, A. (1974). Sovremennyy kazahskij jazyk. Morfologija [Modern Kazakh language. Morphology]. Almaty [in Kazakh].
- [2] Oralbaeva, N.O. (Eds.). (1989). Slovoobrazovatel'naja sistema sovremennogo kazahskogo jazyka [Word-formation system of the modern Kazakh language]. Almaty [in Kazakh].
- [3] Zhanuzagov, T. (Eds.). (1989). Toponimija Central'nogo Kazahstana [Toponymy of Central Kazakhstan]. Almaty [in Kazakh].
- [4] Korkytov, B. (1992). Batyry i biev Atyrauskoj oblasti [Batyrs and biys of Atyrau region]. Almaty [in Kazakh].
- [5] Kajdar, A. (1988). Aktual'nye voprosy kazahskogo jazyka [Topical issues of the Kazakh language]. Almaty [in Kazakh].
- [6] Ahanov, K. (1973). Osnovy jazykoznanija [Fundamentals of linguistics]. Almaty [in Kazakh].

- [7] Kazhastanskaja Nacional'naja Akademija Nauk, fond rukopisej, papka № 365 (data obrashhenija - 15.09.2003 g.) [Kazakhstan National Academy of Sciences, fund of manuscripts, folder № 365 (date of access - 15.09.2003)]. [in Kazakh].
- [8] Argyubaev, Kh., Mukanov, M., Vostrov, V. (2000). Letopis' genealogicheskoe drevo kazahov (Sost.: A. Pirmanov) [Chronicle of the genealogical tree of the Kazakhs (Comp.: A. Pirmanov)]. Almaty [in Kazakh].
- [9] Madanov, Kh. (1993). Letopis' Mladshogo Zhuza [Chronicle of the Younger Zhuz]. Almaty [in Kazakh].
- [10] Kozhanuly, M. (2011). Sistemy kazahskogo jetnonimov [Systems of Kazakh ethnonyms]. Astana [in Kazakh].
- [11] Jetnogenez kazahskogo naroda [Ethnogenesis of the Kazakh people]. Retrieved from [**Кожанулы Манасбай**](http://referat.resurs.kz/ref/kazak-halkinin-etnogenzi; Osobennosti istoricheskikh jetnonimov. [Features of historical ethnonyms] Retrieved from: //https://stud.kz/referat/show/ 103561; Sinonim kazahskogo jetnonima. [Synonym for the Kazakh ethnonym]. Retrieved from: //https://stud.kz/referat/show/ 83492 [in Kazakh].</p>
<p>[12] Kajdarov, A.T. (1986). Struktura odnoslozhnykh kornej i osnov v kazahskom jazyke [The structure of monosyllabic roots and stems in the Kazakh language]. Almaty [in Russian].</p>
<p>[13] Baskakov, N.A. (1988). Istoriko-tipologicheskaja harakteristika struktury tjurkskikh jazykov (Slovosochetaniya i predlozheniya) [Historical and typological characteristics of the structure of the Turkic languages (Phrases and sentences)]. Moscow [in Russian].</p>
<p>[14] Baskakov, N.A. (1988). Istoriko-tipologicheskaja fonologija tjurkskikh jazykov [Historical and typological phonology of the Turkic languages]. Moscow [in Russian].</p>
</div>
<div data-bbox=)

ПРОБЛЕМА ПАРНЫХ ЭТНОНИМОВ В СИСТЕМЕ КАЗАХСКОГО ЭТНОНИМА

Аннотация. В статье рассматривается проблема этнонимов, образованных парными словами, одним из типов сложных слов в системе казахских этнонимов. В целях оптимизации проблемы осмысления и анализа методов исследования материалов, относящихся в контексте повторяющихся и парных слов казахского этнонима, автор разделяет их на повторные и сдвоенные парные слова. В результате исследования, учитывая, что метод образования парных слов является древнеязычным явлением, он приходит к выводу, что этнонимы, созданные путем дублирования, повторения или слияния в казахской системе этнонимов, связаны друг с другом, происхождением, преемственностью и межродовыми связями. Исследование, анализ и изучение фонетических, морфологических и семантических характеристик параллельных (парных) этнонимов исторических личностей, пути героических подвигов предков, за целостность казахского народа – одна из важнейших проблем казахской ономастики.

Ключевые слова: этноним; казахский этноним; сложные слова; парные слова; сдвоенные этнонимы (параллельные родовые имена); повторные этнонимы; сдвоенные исторические личности.

Kozhanuly Manasbay

THE PROBLEM OF PAIRED ETHNONYMS IN THE SYSTEM OF KAZAKH ETHNONYMS

Annotation. The article deals with the problem of ethnonyms formed by paired words, one of the types of compound words in the system of Kazakh ethnonyms. In order to optimize the problem of comprehending and analyzing the methods of researching materials related to the context of repetitive and paired words of the Kazakh ethnonym, the author divides them into repeated and paired words. As a result of the study, given that the method of forming paired words is an ancient linguistic phenomenon, he comes to the conclusion that ethnonyms created by duplication, repetition or merging in the Kazakh system of ethnonyms are related to each others origin, continuity and intergeneric relations. Research, analysis and study of phonetic, morphological and semantic characteristics of parallel (paired) ethnonyms of historical personalities, heroic deeds for the integrity of the Kazakh people is one of the most important problems of Kazakh onomastics.

Keywords: ethnonym; Kazakh ethnonym; compound words; paired words; double ethnonyms (parallel tribal names); repeated ethnonyms; doubled historical personalities.

ӘОЖ 82:316.3

ҒТАХР 16.21.55

DOI 10.37238/1680-0761.2021.81(1).22

Серғалиев Н. Х., Қыдыршаев А.С.*М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, Орал, Қазақстан***E-mail:** kdirshaev_abat@mail.ru**«АРҒЫМАҚТЫҢ БАЛАСЫ АЗ ОТТАР ДА, КӨП ЖУСАР,
АЗАМАТ ЕРДІҢ БАЛАСЫ АЗ ҰЙЫҚТАР ДА, КӨП ЖОРТАР»**

Аңдатпа. Мақалада қазақ жырының ар-намысы, рухани ұранымыз Махамбет сынды ақынның азаматтық, шешендік тәлім-тағылымы баса айтылады. Күллі түркілерге түгел ортақ ауыз әдебиетіне тән заңдылық қазақ поэзиясында, әсіресе, Махамбет поэзиясында тұтастай табиғи үндестікпен көрініс тапқаны түйінделеді. Десек те, Махамбеттің өлмес мұраларының бізге әлі де түгелдей жетпегені, ал жинақталған және жарияланған жырларының әлі де зерттеушілердің, тіл мамандарының айрықша зейінін аударуы қажеттілігі баяндалады. Егер де шешендік сөздер халық өміріндегі, ел ішіндегі алуан түрлі оқиғалардың нәтижесінде туған келелі ойдың тұнбасы десек, осыншама қазынадан нәр ала өрілген Махамбет баба толғаулары, өлең-жырларының шешендік иірімдерге, тапқыр ойларға толылығы таразыланып, нақтылы мысалдармен дәйектеледі. Нәтижеде бүгінгі ел үшін еңбек етер патриот кәсіби маман болуда халық даналығының қайнар бұлағы ұлттық шешендік сөздерінен нәр алудың, Махамбет сынды қайталанбас күдіретті тұлғалы шешенінің, ақынының тұңғыш мағынаға толы өлең-толғауларын үлгі тұтудың бағасы теңдесіздігіне акцент берілді.

Кілт сөздер: рухани жаңғыру; Махамбет ақын; Анахарсис; поэзия; Асан қайғы; феномен; шешендік сөз; Исатай батыр; намыс дабылы; рух; ұлттық құндылық; қазақ елі; шешендік толғау; шешендік нақыл; патриот.

Kipicne

Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті-Елбасы Н.Ә.Назарбаевтың «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру», «Ұлы Даланың жеті қыры» мақалалары – сананы сілкінетін, ойды отарсыздандыратын, жадыны жаңғыртатын, тарихты түлететін, өнер атаулының өрісін кеңейтетін, ұрпағымызды еркін тыныстатар келелі кемел бағдарлама. Осы тұрғыдан келгенде тарихымызды тану, зерделеу, таразылау – тағдырымызды, бүгінгі тұрпатымызды тану, келешегімізді бағдарлап, алдағы жүрер жолымыздың сілемін табу. Халқының басына түскен тауқымет қабырғасын қайыстырып, сол жолда басын бәсекеге тігіп, қасықтай қанын аямай, шыбын жанын шүберекке түйген өр тұлғалардың тағдырын танытатын да, ұрпаққа өнеге етіп, алдына тартатын да – тарих [1]. Осы сапта сараласақ, *Махамбет бабамыз – қайталанбас Тәуелсіздік тұманы, арымас Алаш арысы, бұлқынған асау намысы*. Елбасының Махамбет сынды тұлғаны рухани ұранымыз, қазақ жырының ар-намысы тұрғысында жоғары бағалағаны Мәңгілік ел келешегі жалынды жастарымызға мәлім.

Зерттеу материалдары мен әдістері

Жалпы түркі мәдениеті, дала поэзиясы небір таңғажайыптарға толы. Мәселен, сонау ежелгі Грекия кезінде дала жырауы, сахара шайыры, Сақ ханзадасы Анахарсисің ой ұшқырлығы мен тапқырлығына тәңгі болғаны мәлім. Егер де ой-қазына десек, бұл б.з.д. V-VII ғ.ғ. бағзы мәдениет бұлақтарынан, арғықазақ арналарынан тарқатылады. Анахарсисің жақсылық та, жамандық та тілден екенін дәл мөлшерлеп, жалған сөзді желге ұшқан сөз деп ұғып, теңіздің дәмін

тамшысынан аңғарып, ақыл атасының ақиқаттығын меңзеп, теңізге шыққандардың ажалдан өздері мінген кемеңіз қалыңдығындай ғана қашықтықта жүретіндігін аңғартып, ашуланған адам алдымен өз басына жамандық тілеп аларына көз жеткізуіне қатысты сөз мұрасы дүйім өркениетке танымал. Сөз саптасының айрықша өрнегі, ой тұжырымының жымдастығы оны Солон, Фалес, Биант, Клеобул, Эзоп сынды ұлы грек ойшылдарынан ерекшелеп, пікірталастарда озық шығарып, көпшіліктің назарына іліктірген, даңққа бөлеген [2, б. 18; 6, б. 19].

Күллі түркілерге түгел ортақ ауыз әдебиетіне тән заңдылық қазақ поэзиясында, әсіресе, Махамбет поэзиясында тұтастай табиғи үндестікпен көрініс тапқаны аян. Махамбет ақынның оқи да, жаза да білетініне дәлел-дерек мол, десек те ол өзінен бұрын ғұмыр кешкен, *«Құйрығы жоқ, жалы жоқ, құлан қайтіп күн көрер, Аяғы жоқ, қолы жоқ, жылан қайтіп күн көрер?!», «Бұл заманда не ғаріп?.. Жақсыларға айтпаған, асыл шырын сөз ғаріп», «Ғылымым жұрттан асты деп, кеңессіз сөз бастама»* деп жырлаған Асан қайғы (XV ғ.), өмірмен қоштасқан сәтінде жасы әлі отызға да толмаған, *«Қоғалы көлдер, қом сулар, қоныстар қонған өкінбес, Жұпарын қардай боратып, арулар құшқан өкінбес», «Тоғай, тоғай, тоғай су, тоғай қондым, өкінбен, Толғамалы ала балта қолға алып, топ бастадым, өкінбен...»* дейтін Доспамбет жырау (XVI ғ.), қазақ жыраулық поэзиясының атасы, *«Жақсының жақсылығы сол болар, жаманменен бас қосып, сөйлемекке ар етер, Жаманның жамандығы сол болар, сөйлесе дәйім бетін қара етер», «Шағырмақ бұлт жай тастар, Ағытқан қойды жол бастар, Ақ желкенді жел бастар, Ғадыл төре ел бастар, Батыр жігіт қол бастар, Шешен адам сөз бастар», «Жапалақ ұшпас жасыл тау, Жақсылардың өзі өлсе де сөзі сау. Ойлап тұрсам жаманның, жалаңдаған өз басына тілі жау», «Дұшпанға белінді шешіп иланба, Илантып тұрып өлтірер», «Бүркіттен қыран құс болмас, Баулуы жетпей бөрі алмас. Бидайықтан алғыр құс болмас, Қауырсыны қатпай ұша алмас»* деп үн қатқан Шалкиіз ақын (1456-1560 ж.ж.) шығармаларын арқау ете отырып, ауызша шығармашылыққа ден қойды. Біздіңше, махамбеттанудағы бұл реттегі зерделеу ісі өз жалғасын тапса игі [3, б. 18; 12, б. 18].

Дау жоқ, Махамбет өзін ғана емес, күллі ұлтты асқақтатты. Махамбет феноменін ұлтты оның ақынымен бағалау тұрасындағы тұжырым дәл көрсетеді. Десек те, көсемсөздегі жазушы-драматург Рақымжан Отарбаевтың тұжырымы ащы, ащы болса да шындық. Мәселен, жазушы кезекті бір сұхбатында: *«Жазылғанына он жыл болып республикалық конкурста екінші орын алса да, алғашқыда ешбір театр қоюға тәуекел етпеген «Бас» деген пьесам бар. Махамбетке арналған. Режиссерлер оқып көреді де, осының ішінде бір пәле бар, магиялық күшке ие деп қашып шығады. Өзім де таңмын. Осы аттас романды аяқтадым. Оның ішінде тірі Махамбет жоқ. Айқай соғыс жоқ. Бүгінгі күннің пенделік тірлігі суреттеледі. Оқиға былайша өрбиді: Махамбеттің сүйегін Қараойдан кезінде антрополог Ноэль Шаяхметов қазып алған. Бас сүйегіне қарап мүсінін жасаған. Хош! Сосын Мәскеуге көшетін боп, «Махамбеттің бас сүйегін алып қалыңдар» деп талай құзырлы мекемелерді жағалаған. Бәрі де ат-тонын ала қашқан. Демек, бұ қазаққа Махамбеттің ақындығы, атақ-даңқы керек. Күйі керек. Ал, бас сүйегі қажет емес. Солай ғой. Сөйтіп бас жоғалды. Өзге сүйегі бөлек жатқан, ол да жоғалды. Екеуі екі жер төледен бөлек-бөлек 14 жылдан соң табылды. Міне, біздің ұлы тұлғаға қатысты құрметіміздің түрі. Осыдан соң тәуекел етіп, бұ қазаққа сеніп өліп көр», -* деген-ді. Ойланатын тұс.

Ескерер тұстың бірі, Махамбеттің өлмес мұралары бізге әлі де түгелдей жеткен жоқ, ал жинақталған және жарияланған жырлары әлі де зерттеушілердің, тіл мамандарының айрықша зейінін аударуын қажет етеді. Мәселен, махамбеттанудың қай тұсы ескерілмей жүргендігі хақындағы сауалға қаламгер Рақымжан Отарбаев: *«Бір нәрсені айтайын, өлеңдерінде жүйе жоқ, өлеңдерін көбейту үшін, бір өлеңнен үш өлең жасаған тұстары бар. Үзіктері жалғанбай жатқан өлеңдер бар. Біреу кандидаттық қорғайды, біреу докторлық қорғайды, әрі қарай ұмытады. Мен интервьюімде айттым. Ол кезде мектепте оқимын,*

үйге Махамбеттің өлеңдерін жатқа оқуға берген. Махамбеттің өлеңдерін кітаптан жаттап отырмын. «Шыға алмаған далаға-ай, Міне алмаған алаға-ай, Атаңа нәлет Жәңгір хан, Исі қазақ баласын, Көзінен түзіп айдады-ау, Орынбор деген қалаға-ай». Әжсем: «Кімнің өлеңі?» - деді. «Махамбеттің өлеңі», - дедім. «Үкімет те аузына келгенін айта береді екен», - деді. «Мынау - біздің әжселеріміздің өлеңі. Қара қазақ баласын оқытып, онымен қоймай оқуға жіберіп, сонда орыстың даласына алып кеткенде айтқаны ғой. Қайдағы Махамбеттікі?» - деді.

Қазіргі таңдағы махамбеттану іліміне сүйене айтсақ, *Исатай* – ел айбары, басқа қонған бақтың қайнары болса, *Махамбет* – арлы ана құрсағынан жаралған сардаланың сардар ері, таулары асқақ даланың мұзбалағы, арлы Алаштың азаткер ақыны. Демек, *Махамбет поэзиясы* – намыс дабылы. Арқалы ақынның әр сөзі оқырманның күш-қайратын жанып, намысын қайрайды, патриоттықтың ерекше үлгісін көрсетеді. Ал *Махамбет баба күйлері* – даланың сыры, сан ғасырлар үні, ақынның жүрекжарды сырларының күміс құймасы. Демек, бүгінгі даусыз ақиқат мәселе – Махамбеттің бірегей феномен құбылыс екендігі. Шешендерше шешіле сөйлесек, түбі бір түгел сөзді ежелден кие тұтқан халқымыздың рухани әлемінде Махамбеттің жауһар жырларының жұлдызы қашан да биік. Тұяғынан от шашқан көне қыпшақ жорық жырларының сарқыты, батырлық пен жыраулық қос тізгінін тең ұстаған Ноғайлы заманының жығылмаған туы, жыраудың соңы, ақынның басы – Махамбет жыры – ерлік пен елдіктің символы. Хан ұлынан қаймықпай халық мұңын мұндау, жоғын жоқтау, ерегескен дұшпанға қызыл сырлы жебедей қадалу, жақсыларға еп, жамандарға көп болу – тек Махамбет ақын, Махамбет батырдың ғана маңдайына біткен ерекше қасиет. Жалынды сөзі жай оғындай жарқылдаған, жігерді жанып, намыстың туын тіктер отты жырлары – Ұлт-Рухтың шарқайрағындай қазақ халқын тарихтың қаңқасаптарынан аман алып қалу үшін жаралғандай [4, б. 27; 7, б. 26].

Махамбет баба тағылымы – телегей теңіз. Мәселен, Махамбет сынды арқалы ақынның өмір өткелдері турасындағы өлеңмен өрілген шағын энциклопедияның өзі бір дүние. Ақындар әр тұлғалы киелі сөз иесі Махамбет бабамызды түрліше сипаттайды: «*Елінің кекке туған өр перзенті*», «*Тас тескен оғы да оқ, сөзі де оқ, Жауына болды атылған өзі де оқ! Бетпе-бет ханмен қарсы қағысқанда, Оқтай бір атылмаған сөзі де жоқ*», «*Халқының құйған құрыш көк қалқаны!*» [5, б. 10-13]; «*Далама біткен биігім!*», «*Бұлт тіреген тірегім!*», «*От ауызды орақтым, Жауға шапқан жарарқтым*», «*Тумасы жарық жұлдызым, Тұлғасы алып шың-құзым*», «*Жыр сапырған дауылсың*», «*Сен қырдағы заңғар тауымсың*», «*Сен бейне мұздыбалақ қыран ең, Қанатыңмен тас жарып, ажалын күткен қиядан*» [6, б. 13-17]; «*Жасын боп түскен жаудың төбесінен, Нарынның наркескендей қос арысы*», «*Исатай – батырлардың батырындай, Махамбет – ақындардың ақынындай*», «*Жығылмайтын жалау жыр жадымдағы*» [7, б. 26-28]; «*Әрбір сөзің, о, баба, төске түскен балғадай*», «*Құм Нарында сыңсып жел, әлі сені жоқтайды*», «*Жүнжіген жуас жарлының, шылбырдай естің жігерін*», «*Жетем деп жауың мұратқа, сілтеді балта еменге... Өтпеді қару бірақ та, өзіңнен туған өлеңге!*» [8, б. 38-40], «*Тұлғасының өзі – жыр-шабыт!*» [9, б. 49-56], т.б. Қуанарлығы, Махамбет сынды айбарлы Ұлт ұлының қасиеті хақында ауыз толтыра кең тыныспен кеуде кере айта бергің келеді, айта бергің келеді. Асыл туған баба қасиеттілігі осында болса керек-ті [10; 8]. Қазақ халқы шешендік сөздерінің табиғаты ерекше. Оған тек таңдай қағып тамсану аз, тұңғығына терең сүңгіп, түсіну керек. Ұлттық шешендік сөздердің таңғажайыптығы көлемінің шағын, сөйлемінің ықшам болуында; тыңдаушысын жалықтырмай, зеріктірмей ұйытып, үйіріп әкететін әсерлі келуінде; шешендік сөздердің қысқа болғанымен, мақал-мәтел емес, бір оқиғаға байланысты туып, белгілі адамдардың атынан айтылған сөз екендігінде. Шешендік сөздердің құндылығы тек шындығында емес, ойының тапқырлығында, қиядан жол, қиыннан сөз табуында; шешендік сөздердің

тартымдылығы тапқырлығымен бірге батылдығында, ойының қисынды, сөздерінің мәнділігінде. Демек, шешендік күші шындықта, шындықты тартымды ой, шебер тілмен тыңдаушыларға жеткізе, ұғындыра білуде. Нәтижеде тек сондай көркем тіл, жүйелі оймен батыл айтылған және мақал, нақыл сияқты белгілі халық даналығымен шегеленген шешендікпен, тапқырлықпен өрілген көркем сөздер ғана тыңдаушының ақылын баурап, сезімін тебіренге алмақ [11, б. 48]. Ал ата-бабамыздың шешендік мұрасының ұрпақ атаулыға жұғысты болар өнегелік-тағылымдық қыры сөздің құдіретті күшке ие екендігін аңғартуында; сөздің өзіндік бояуы, дәмі, адам сезіміне әсер етерлік қоңыр иісі бар екендігін, ал оның күші дауыс ырғағы арқылы берілетіндігін танытуында; дауыс үнділігінің тұлға атаулының әр қилы, әр қырлылығын танытатын басты құрал екендігін, шешендіктің ой еркіндігі, сөз еркіндігі, ауызекі тілдегі сөздерді әдемі тізбектеп оралымды орналастыру, тиімділігін күшейтіп, қисынды ойға сыйғызу екендігін аңғартуында; сөзбен тоқтату, сөзден жаңылыстыру, қарсыласын сөз тыңдарлық жағдайға түсірудің орасан күшті өнер екендігіне көз жеткізуінде; тұспалдап сөйлеуге, меңзеуге, бернелеуге, символдауға, басқаша айта отырып, нені нысаналап отырғанын жасыра айтуға, жұмбақтап айтуға, яғни, терең зейінділік пен ойлылыққа төселтуінде; шешендік айтыстың арқауы астарлы сөз десек, астарлап сөйлеу халқымыздың сөйлеу мәнері екендігін, бұл тек сөйлеу шеберлігімізді ғана емес, сөйлеу мәдениетімізді де танытатын, ойлау қабілетімізді аса тереңдететін құбылыс екендігін аңғартуында; тапқырлыққа, шапшандыққа, тез жауап берушілікке баулуында; өзгені тыңдауға, өзгенің өнегелі ісінен тағылым алуға жөн сілтеуінде [12, б. 52].

Демек, халық шешендік сөздері – ұлттық құндылық көзі. Қазақ халқының шешендігі – ұлт тектілігінің белгісі. Шешендік сөздер – халық өміріндегі, ел ішіндегі алуан түрлі оқиғалардың нәтижесінде туған келелі ойдың тұнбасы. Ал, осыншама қазынадан нәр ала өрілген Махамбет баба толғаулары, өлең-жырлары шешендік иірімдерге, тапқыр ойларға толы. Тізе ұсынсақ, кейбірі төмендегіше: *«Аз сөйлер де көп тыңдар қас асылдың баласы»;* *«Жаманнан туған жақсы бар, Атасын айтса нанғысыз. Жақсыдан туған жаман бар, Жарамды бір теріге алғысыз»;* *«Ежелгі дұшпан ел болмас, Етекпен кесіп жең болмас»;* *«Түлейді түнде жортқан жолбарыстай»;* *«Арпа жемес арғымақ, Ақ селеу отқа зар болар»;* *«Арғымақтың баласы арығанын білдірмес», «Хас жақсының баласы арада тұрып сөйлемес»;* *«Жақсыменен дос болсаң, басыңа қиын іс түссе, алдыңнан шығар өбектеп, жаныңа не керек деп»;* *«Жаманменен дос болсаң, басыңа қиын іс түссе, басқа кетер бөлек деп, қолдан берер есептеп, сыртыңнан жүрер өсектеп»;* *«Арғымақтың баласы аз оттар да, көп жусар»;* *«Азамат ердің баласы аз ұйықтар да көп жортар»;* *«Ат - жігіттің майданы»;* *«Қылыш - жанның дәрмені»;* *«Өлім - хақтың пәрмені»;* *«Біткен істің міні жоқ, бітірген ердің кемі жоқ, тура ажалдың емі жоқ»;* *«Ереуіл атқа ер салмай, Егеулі найза қолға алмай, Ерлердің ісі бітер ме?»;* *«Тебінгі терге шірімей, Терлігі майдай ерімей, Алты малта ас болмай, Өзіңнен туған жас бала, Сақалы шығып жат болмай, Ерлердің ісі бітер ме?!»;* *«Өзегі талып ет жемей, Ер төсектен безінбей, Ұлы түске ұрынбай, Түн қатып жүріп, түс қашпай, Ерлердің ісі бітер ме?!»;* *«Тебінгі теріс тағынбай, Темірқазық жастанбай, Қу толағай бастанбай, Ерлердің ісі бітер ме?»;* *«Туырлығы жоқ тұл үйге, Ту байласаң тұрар ма?»;* *«Беркініп садақ асынбай, біртіндеп жауды қашырмай,.. халыққа тентек атанбай, үйде жатқан жігітке, төбеде тегін атақ болар ма?»;* *«Атақты ермен бірге өлсе, жігіттің болмас арманы, Өте шыққан қызыл гүл, бұ дүниенің жалғаны»;* *«Жүйрік аттың белгісі, Тұрады құйрық-жалында»;* *«Ат туады байталдан, Айт деңіз, лебіз қайтарман. Халық қайғысын айтуға, Хан ұлынан тайсалман»;* *«Аруана жисаң жарасар, Ұлы күнде сапарға»;* *«Мұсылманылық кімде жоқ, Тілде бар да, дінде жоқ»;* *«Көшпелі дәулет кімде жоқ, Бірде бар да, бір де жоқ»;* *«Туған ұлдан не пайда, Атаның жолын қумаса?!»;* *«Алаштың байлығынан не пайда, Тарығып келген ерлерге қайыры оның болмаса?!»;* *«Алтын*

тақты хандардың, Хандығынан не пайда, Қаріп пенен қасірге, Туралық ісі болмаса?!»; «Бағаналы терек жарылса, Бақыраш жаман болар ма?!»; «Кәрісі кімнің жоқ болса, Жасы болар дуана»; «Бір сынаған жаманды екіншілей сынама»; «Ермін деген жігітті кеңшілікте сынама»; «Әлпешті ұлың жат болмай,.. Бұзбай құлан пісірмей, Мұз үстіне от жақпай,.. Қақ жүректен найза түйретпей, Найзаны күнге қуратпай,.. Қабырғасын бір-бірінен күйретпей, Әлі де болса қорқа алман»; «Мен келелі қара бұлтпын, Келе жаумай ашылман»; «Табаны жалпақ тарланбоз, Шабарында есінер»; «Шын ажалың жетпесе, Ажалдан бұрын өлмессің, Жалаңаш бар да жауға ти»; «Асыл туған арулар, Жанын пидә етпей ме, Шын сүйіскен теңі үшін?!»; «Қылыштай қиғыр алмас ем, Шарға шауып мұқалдым, Суаруы қанық көк сүңгі ем, Сұғуын таппай тот алдым», т.б. [13, б. 55]. Барлап-байқағанымыздай, Махамбет жырлары қызыл сөзден ада, оған ақылгөйісу мүлдем жат. Ғылыми байламдарға бойлай айтсақ, Махамбет поэзиясы – ерлік симфониясы, онда арғымақтардың дүбірі, сынған қабырға мен опырылған найзаның сытыры, күңіренген күрсініс пен пәршеленген дененің соңғы ырсылы, жауынгерлік шақыру естіледі. Ақынның күллі жырлары біртұтас ритмикамен, бір желімен, бір екпінмен өрнектелген. Олар бейне бір полотноға ғана емес, партитураға да сұранып тұрғандай.

Қазақ елі – өз бостандығынан сөз бостандығын кем көрмейтін және сөзді қадірлей білетін халық. «Бас кеспек болса да, тіл кеспек жоқ», «Жақсының ісін бетіне айт, нұры тасысын, жаманның мінін батыра айт, құты қашсын» тұрғысындағы мақалдарды ұлт данышпандары тудырған. Өз тұсында атақты қазақ феномені Шоқан Уәлиханов дұшпаннан тайсалмай сөйлейтін шешендікті қамал бұзған ерлікпен қатар санаған. Зерттеуші айтқан ерлік, шешендік қасиеттердің барлығы да бір Махамбет басынан табылғандай. Оның ұлт-азаттық көтерілісі басшыларының бірі болуы мен батырлығын былай қойғанда, хан-сұлтандарға қайтарған жауаптары, жазған хаттары мен өлең-толғаулары – ерлік пен шешендік өнердің айқын да озық үлгісі. Әлемге әйгілі Әуезовше қайырсақ, Махамбет – «соғыста – батыр, сөзде – от ауызды, орақ тілді дегендей жалындаған алғыр шешен». Сөз зергері Зейнолла Қабдолов: «Исатай – ақылды көсем би, Махамбет - от ауызды, орақ тілді шешен», - дей келе: «Батыр ақын бұрқанған күшке, бұла қайратқа, шиыршық атқан жігерге, ызалы ашуға, ашулы ақылға, ақылды нақылға толы өлең-жырын тұтастай алғанда өзінің автопортретіне айналдырды. Өйткені оның «қорғасыннан құйылған» ап-ауыр әр сөзінен өзін танимыз. Көнеретін архаизм да емес, жаңаратын неологизм де емес, нақ екі арадағы екеуіне бірдей етене, еркін, еспе мағыналы ерке де серке сөздерді қайдан ғана іздеп тауып, қалай ғана ағыл-тегіл, ақпа-төкпе өлеңге өріп жібергеніне таң қаласыз. Контекстегі әр сөз әрін де, нәрін де келтіретін орнын дәл тауып, ойнап тұр», - деп толғайды. Ғұлама ғалым-жазушылар айтса айтқандай, Махамбет құдай берген талант-күдіретінің арқасында аз ғұмырында өзі басынан кешкен өмір өткелдерін өнер-қасиетке көшірген де, мәңгілік өлеңге айналдырып, ұрпақтан-ұрпаққа тірілердің бәріне-бәрімізге түгел жаттатып кеткен.

Махамбет батыр ерлік ісімен, үлгілі сөзімен халық шешендігіне қаһармандық рух дарытқан. Ол – халық алдында хан-сұлтанды әшкерелеп, тайсалмай сөйлейтін жауынгерлік шешендік сөзге үлес қосушы. Ал, Махамбеттің шешендігін танытатын аңыз-әңгімелер, шешендік сөздер көп. Мәселен, Махамбеттің Баймағамбет сұлтанға қайтарған жауабы төмендегідей:

- Әй, Махамбет! Исатайдың жауға алынарын, өзіңнің қаңғып қаларыңды білмедің бе? Ханыңмен қалайша араз болдың? Қане, баяндашы!-дейді Баймағамбет.

- Ей, Баймағамбет! Ханы қарам болса, елге бүлік, тәңір қаһарланса, жерге бүлік. Исатайдың жауға алынғаны, менің жалғыз қалғаным – атаңа нәлет өздеріңдей жауыз хандардың, қарны жуан билердің елімізге салған бүлігі емес пе?! – деп жауап береді Махамбет.

- Ей, Махамбет! Нарынға сыймадың, Маңғыстауға сыймадың, саған жер беті тар келді, енді аспанға ұшамысың?

- Ей, Баймағамбет! Аспанды жаңбыр бермейді, жерді Жәңгір бермейді, Еділді қалмақ бермейді, Жайықты казак-орыс бермейді, Нарыннан хан-төре қоныс бермейді. Оны өздеріңдей жауыз хандардың көзі көрмейді. «Кел, Жәңгірді шауып өлтірейік» деп едім, Исатай ерік бермейді, енді қайтейін?!

- Ей, Махамбет! Тағы не айтасың? Сені жырау дейді ғой!

- Иә, Баймағамбет! Бірақ менің тілім екі айыр алмас қой. Біреуі тіліп кетсе, ханмын деп қаһар қыларсың. Мен қаңғырмын деп қарап тұрмаспын, сенің басыңды алармын. Мен өлсем ештеңе етпес, өздеріңдей хан өлсе, дауы бітпес. Мен – аспандағы жұлдызбын, Баймағамбет маған қолың жетпес, Атаңа нәлет хандар мен жауыз құрбылардың айтқан сөзі естен кетпес,- дей келіп, атақты «Мұнар да мұнар, мұнар күн, Бұлттан шыққан шұбар күн...» деп басталатын жырын толғап кетеді. Осы секілді Махамбет жыраудың әрбір сөзі шешендікпен басталып, ақындықпен аяқталады.

Бұл орайда белгілі әдебиеттанушы ғалым С. Негимов: «Сахара сайыпқыраны Махамбетке тағдыр мұздан төсек, бұлттан шатыр, мәрт жаратылыс беріп, оған ақындық, жыраулық, тапқыр шешендік, күйшілік өнерді бұйыртқан. Задында, соғыс өнері және күй өнері Махамбеттің бір басында сұлу үйлесім тауып тоқайласқан. Ол Қазтуған, Доспамбет, Марқасқа сынды ұлы жорықшы жыраулардың дәстүрлерін сәтті сабақтастырып, олардың мәдени-рухани болмысын бойына түгелдей дарытқан деуге болады. Әрі Ұлы Даланың ділмар-шешендері Кет-Бұға бидің, алғыр тілді Алиын Әйтеке бидің, Мөңке бидің, Көсеу бидің, Бөкен бидің таңғажайып өнегелі толғамдарын жадына берік тоқыған. Олар толқынды топтың ішінде шешендік-билік сөздерін тудырса, ал Махамбет ұрыс үстінде алмас семсерін жарқылдата жүріп, тосыннан туған, тапқырлыққа суарылған, көктен саулаған нұрдай асыл сөздерімен сарбаздарын ерлік-қаһармандық қимылдарға үндеген. Елдің есендігі, жер-судың тағдыры үшін шешендік интонацияға негізделген жыр-толғауларын туындатқан. Әлбетте, мұндай түйдек-түйдек толғаныстар кәнігі қара өлең ырғағымен емес, тақпақтата, ескектете, мақамдата айтылған. Сөз құдіретін барынша екпінді қуатпен дауыстап жеткізуге лайықталған,- деп жаза келе:

«Садағына сары жебені салдырған,
Садағының кірісін
Сары алтынмен малдырған,
Сұр жебелі оғына
Тауықтың жүнін қойдырған,
Маңдайын сары сусар бөрік басқан,

Жауырынына күшіген жүнді оқ шанышқан («Тарланым»). Бұл – ауызекі сөйлеу үлгісінде, яғни, ділмар-шешендердің сөз саптау, ой толғау үрдісінде шығарылған. Махамбет сұңқарша саңқылдамаса, сөзі алмастай жарқылдамаса, ділмар-шешендердей тереңнен толғанбаса, суреткерлікпен сипаттамаса, санаткерлікпен салмақтамаса, көрегендікпен болжамаса, көсемдікпен бастамаса, буырқанған керемет кесек сөздер туар ма еді?!» – тұрғысында толғатады [14, б. 80].

Махамбет мұрасында шешендік толғау, шешендік нақыл, шешендік арнау түрлері молынан кездеседі. Мәселен, шешендік нақылға бір мысал: Бұл дүниенің жүзінде, Айдан ару нәрсе жоқ, Ол түнде бар да, күндіз жоқ. Күннен ару нәрсе жоқ, Ол күндіз бар да, түнде жоқ. Мұсылманишылық кімде жоқ, Тілде бар да, дінде жоқ. Көшпелі дәулет кімде жоқ, Бірде бар да, бірде жоқ. Не болмаса ақын поэзия тілінің мәнерлілігін, әсерлілігін күшейту мақсатында риторикалық сипаттағы лепті, сұраулы, арнаулы сөйлемдерді шебер де ұтымды пайдалана білгені анық. Мәселен, Еңсесі биік ақ орда, Еріксіз кірсем деп едім!

Керегесін қиратып, Отын қылсам деп едім! Туырлығын кескілеп, Тоқым етсем деп едім! Немесе: Желп-желп еткен ала ту, Жиырып алар күн қайда? Орама мылтық тарс ұрып, Жауға аттанар күн қайда? Жалаулы найза қолға алып, Жау тоқтатар күн қайда? [14, б. 80].

Зерттеу нәтижелері

Біз таныған Махамбет – төгілген тармақтардың, тегеурінді тіркестердің ұстасы. Мәселен, Махамбеттің *«Еділ үшін егестік, Жайық үшін жандастық, Қиғаш үшін қырылды, Тенітер үшін тебістік»* дегені – нағыз шешен сөздің үздік үлгісі. Махамбет поэзиясының тілі, шын мәнінде, халықтық тіл. Ақынның дауылды жырларының әрбір үзігінен халық даналығы, танымы мен талғамы, ұрпақтан ұрпаққа мирас болып келе жатқан асыл қазынаның жақұт-жарқылы еседі. Махамбет баба жырлары шешендік тағылымға, ұшқынды ойларға толы. Махамбет ақынның *«Толарсақтан саз кешіп, Тоқтамай тартып шығарға. Қас үлектен туған қатепті, Қара нар керек біздің бүйткен бұл іске»* болып келетін жолдарындағы «үлек» сөзінің бірінші мағынасы *нар түйенің таза тұқымды бұрасы*; екінші мағынасы *үлек бота – таза үлек пен аруанадан туған жалғыз өркешті еркек бота* дегенді білдіреді. Бұл орайдағы «қас» күнделікті қолданысымызда *біреуге жамандық ойлаушы, өш алушы дұшпан, жау* мағынасында, сондай-ақ *әдейі, жорта қастық істеу* деген ұғымдарда қолданылады. Ал жоғарғы контексте *тым, аса, нағыз* деген мағынада «үлек» сөзімен тіркесе келе *нағыз таза тұқымды, қаны таза, асыл текті* деген мағынада берілген. Ал *«қас үлектен туған қатепті»* тармағындағы «қатеп» *тұрмыста жүк батпас үшін нар түйенің үстіне лайықталып жасалған жабдық* дегенді аңғартады. Сәйкесінше *«қатепі бар нар жүкке мойымайды»* деп жатады. Бұл жердегі ақынның суреткерлік шеберлігі соншалық – біздің қолға алған бұл іске *нағыз суға салса батпайтын, отқа салса күймейтін, еш нәрсеге мойымайтын, мақсатынан қайтпайтын хас батыр ғана шыдайды* деген мағынаны бір ғана сөзбен өрнектей білдіруі ақынның қаншалықты ойының ұшқырлығын, бейнелеу, теңеу сөздерін айқын пайдалануын, тек құр ұйқас сөз қумай, ақындық нақтылықпен өмір шындығын қаз-қалпында қолдан құйғандай етіп поэтикалық көркемдік шындыққа айналдыру шеберлігін тайға таңба басқандай аңғартса керек-ті. Бұл реттегі сөздер – ой теңізінің тұңғық түбінен терілген, өлшемдік бітімі, идеялық табиғаты, тілдік қуаты әбден пісіп, айқындалып барып өмірге келген маржан тіркестер. Демек, Махамбет шешендігінің, шеберлігінің құдіреттілігі, туындыларының саф алтындығының бір қыры осында деп білеміз. Не болмаса, *«Атқанын қардай боратқан, Көк шыбығын қанды ауыздан жалатқан, Арыстан еді-ау Исатай! Бұл фәнидің жүзінде, Арыстан одан кім өткен?!»* («Тарланым») өлең жолдарын алайық. Асылы, қай жазушы, қай ақын болсын, шындық болмысты образ арқылы суреттейді. Жоғарыдағы контекстегі *«көк шыбығын қанды ауыздан жалатқан»* тіркесі арқылы ақын хас батыр образын тудырып тұр. Күнделікті тұрмыста *«көк шыбық»* – *ағаштың бұтағы, жапырағы жоқ, ұзын да жіңішке, солқылдақ жас өркен*. Алайда, *«шыбық»* сөзінің бұл семантикалық мағынасы ақын тіліндегі *«көк шыбық»* тіркесінің семантикалық сипатын ашып бере алмайды. Десек те, ақын қолданысындағы мағынаны дәл айтып беру қиындау. Біздіңше, төмендегіше болжам жасауға болады. 1. *«Көк шыбық»* – *бұл қылыш (семсер)*. Ғалым Қ. Мұқаметхановқа сүйенсек, зерттеуші келтірген *«Әділ сұлтан»* жырындағы *«Орақтың ұлы Қарасай, Шалқасқаны мінеді енді, Көк шыбығын байланып, Ғаскерінің Қарасай, Басы болып жүрді енді»* үзіндісіндегі *«көк шыбық»* сөзі *«қылыш»* мағынасын береді. Олай деуімізге дәлелді негізді татар әдебиетінен табамыз. *«Чура батыр хикаяте»* атты дастанда Шағали ханның қызы Сарқанидың батырлардың әрқайсына өз дәрежесіне қарай сыйлық үлестіргені баяндалады. Шора батырға бір алтын қобди береді. Бұл сыйлыққа батырдың көңілі толмай, қобдиды ашып та қарамастан тастай салады. Бірнеше күн шайқасқа шықпай жатып алады. Шағали хан қызы Сарқаниды батырға жолдап, шайқасқа

шықпай шалқалай жатуының себебін сұратады. Сонда Шора батыр Сарқаниға: - Мен саған өкпелеп жатырмын, сен маған құр қобди бердің, ал басқа батырларға сауыт бердің, - дейді. Сонда Сарқани сұлу: - Қане, батыр, сол қобдиды ашып қарашы, - дейді. Шора батыр қобдиды ашып қараса, ішінде «Көк шыбық» («Кук чыбык») атаулы қылыш бар екен. Шора батыр мұны көріп, қызға риза болып, әскерімен аттанып, дүйім жауды жайратып тастайды. Сөйтіп, батырға әдейі арнап соқтырған әйгілі қиыр қылыш «көк шыбық» аталып, ерлік жырларында ежелден қолданылатын бейнелі сөз болғанын аңғарамыз. Демек, зерттеушілер келтірген тілдік деректерде *көк шыбық мықты (көк) қылыш* ретінде айшықталады. 2. «Көк шыбық» тұрғысында *садақ* та аталуы мүмкін. Оған дәлел мына өлең жолдары: «Орақтың ұлы Қарасай, Шалқасқаны ту астында жсықтырып, Көк шыбықты орта белден бүктіріп, Көк сырлы оғын төктіріп, Баданадай сауытын, Тері тондай жыртытырып...» (Әділ сұлтан), не болмаса, «Жас шыбықтан жай тарттың, Жалғыз шиден оқ аттың...» («Ер Тарғын»). 3. Біздіңше, Махамбет тіліндегі *көк шыбық жебе (садақтың оғы)* ұғымында. Бұған дәйек ретінде жоғарыда көрсетілген Махамбет ақынның өлеңіне қарасақ, мазмұнына бойласақ жеткілікті. «Адырнасын ала өгіздей мәңгіреткен, Атқан оғы Еділ, Жайық тең өткен, Атқанын қардай боратқан, Көк шыбығын қанды ауыздан жалатқан, Арыстан еді-ау Исатай!». Байқағанымыздай, шумақтың мазмұнына сәйкес контекстегі «атқан оғы, атқаны» сөздері негізгі мағынаға тірек бола алған. Бұл орайда «көк шыбық» сөзінің мағынасын «жебе» (*садақтың оғы*) тұрғысында болжауға негіз бар. «Көк шыбық» тіркесінің «жебе» мағынасы «қандыауыз» сөзіне байланысты айшықтала түседі. Қандыауыз сөзінің бірнеше мағынасы бар. Соның бірі – қару-жараққа қатысты. Мысалы, «Тасада мерген кезген, Қанды ауызға жолығар» (Ауыз әдебиеті); «Қатынасы биік көлдерден, Қатар түзеу құ ұшар. Алғасап тез оқ ата көрмеңіз, Қандыауыздан сыйлы жебе сайламай» (Шалкиіз); «Аударылмас қара кемедей, Қандыауызға сырлап салған жебедей» («Ер Шобан»). Келтірілген өлең жолдарының мазмұнына қарағанда, қандыауыз – «садақ» ұғымында. Демек, ұзын сөздің қысқасы, Махамбет ақынның «Көк шыбығын қанды ауыздан жалатқан» тармағындағы ақынның «қандыауыз» сөзі «садақ» мағынасын танытса, «көк шыбық» тіркесі «жебе» мағынасында жұмсалады. Демек, «Көк шыбығын қанды ауыздан жалатқан» тұрғысындағы өлең тармағы нағыз батыр қолбасшының сөз өнеріндегі мәңгілік бейнесі. Ақын қайталанбас батыр тұлғасын «көк шыбығын қанды ауыздан жалатқан» тіркесі арқылы биік мәртебеге көтерген, қайталанбас образ тудырған. Ал әр сөзін орынды, дәл ме дәл төге білу ақынның дүлділігін, сөз ұсталығын тағы бір айқындай түссе керек-ті... Олай болса, бұл бағыттағы ізденісті зерттеулер тізбегі кейінгіге жетсе игі [15, б. 34].

Қуанарлығы – асыл сөздің ажарын алыстан аңғарып, сөзді ежелден кие тұтқан халқымыздың рухани әлемінде Махамбеттің жауһар жырларының жұлдызы қашан да биіктігі. Бірегей феномен құбылыстың кейінгі ақындарымыздың қай-қайсысының да кеуделерін күмбірлетіп, өлеңнен өрім өргізуі тегін емес. Мәселен, *еліміздің көрнекті ақындарының бірі Рафаэль Ниязбектің* дауылпаз ақын Махамбет бабамыздың туғанына 200 жыл толуы құрметіне арнап 200 өлеңнен тұратын «Махамбеттің майданы» аталатын жыр кітабын қолға алып көрдік пе? Ақынның Махамбет бабамыздың, Исатай батырдың және олардың жауынгер жолдастарының ұрпақтан ұрпаққа аңыз болып келе жатқан ерлік істерінің бұрыннан мәлім-беймәлім қырларын поэтикалық көркем тілмен, азаматтық пафоспен һәм шынайы тебіреніспен жырлағанына куә боламыз. Біздіңше, Рафаэль Ниязбектің «Теңдік қуып, алмас қылыш тағынганда», «Әділ жолдан замана жаңылғанда», «Ат арытып, мұң кешіп сабылғанда», «Жорық күйлер жыр болып ағылғанда» және «Махамбеттің өр-рухын сағынганда» дейтін тақырып табиғатына сай ырғақта буырқанып, шиыршық атқан бес бөлімнен тұратын мұндай еңбектің басылым көруі – бүгінгі қазақ поэзиясындағы елеулі оқиға. Демек, Махамбет рухын пір тұтып, ол күйінсе күйініп, ол күңіренсе күңіреніп, ол

қаһарға мініп күркіресе күркіреп, оның от-жалынға оранған өмір өткелектері жайында жыр-толғау тудырған ақынның шабытты еңбегі қандай мадаққа да лайық. Ал ақын толғауларының үзіктері де сом әрі бірегей. Кейбірі: «Махамбет – ұлт намысы»; «Не десе егер Ерлікті, Махамбет дер ем ойланбай!»; «Махамбет рухын пір тұтып...»; «Уа, Махамбет, айбарлым!»; «Бұрқақ атқан Ар-намыс болсаң егер, Айналмайсың, жан баба, қалай жырға»; «Жер мен көктің арасын жауынға орап, Оқығанда кеудеме өрт кіреді»; «Серттен таймас ер едің Ар ойлаған»; «Жырың алмас семсердей өткір еді, Содан менің көңілім көп түледі»; «Асқақ рухы қазақтың, Махамбет болып сомдалған»; «Жанарыма жарқ етіп шоқ түседі, Ойлы көзбен жсырыңа үңілгенде»; «Буыршындай мұзға жығылған, Махамбет серттен тайып па?»; «Нарын – қанды ұрыста мың өліп, мың тірілген көзсіз батыр өлкесі»; «Исатай-Махамбет-ұлт рухы»; «Махамбет – өр рухтың байрағы, ерлердің намыс қайрағы»; «Нарын – ғасырлар ерлігін арқалаған өлке»; «Махамбеттің әр жсыры – бір жебе, кеудесіне қадалған Қараулықтың»; «Үй жақсысы асыл Алаштан, ер жақсысы арлы ағаштан»; «Махамбеттің сарқыты - мен шығармын, қамшысының ұшы боп түйінделген» [16, б. 57]. Біздіңше, Махамбет сынды ақын туындыларынан рухани қуат алу, өлең құдіретін, қасиетін сезіну, рухани құндылықтар тұңғығына терең бойлау – ұлтымыздың рухани жаңғыруының алғышарты.

Қорытынды

Демек, Махамбет – 1836-46 ж.ж. ұлт-азаттық қозғалысы басшыларының бірі ғана емес, оның жалынды жаршысы, жауынгер шешені. Қазақ халқының сонау тұстағы сөз атасы атанған Майқы биден, ой меңзегіш Мөңке, ердің құнын екі ауыз сөзбен бітірген Едіге, «Әз» атанған Төле, Қазыбек, Әйтекелерден, атақты Сырымнан бергі шешендік дәстүрді жадында тоқып үйренген халық батыры, ойшыл Махамбет шешендік өнерді ел қанаушы-тонаушыларға қарсы халық көтерілісінің идеялық қаруына айналдырған, отты тұйғын жырларына ұластыра келе, классикалық поэзия дәрежесіне көтерген.

Қысқасы, бүгінгі ел үшін еңбек етер патриот кәсіби маман болуда халық даналығының қайнар бұлағы ұлттық шешендік сөздерінен нәр алудың, Махамбет сынды қайталанбас құдіретті тұлғалы шешенінің, ақынының тұңғыық мағынаға толы өлең-толғауларын үлгі тұтудың бағасы теңдесіз. Түйін сауал – *Махамбет сынды біртуар бабамызды танып болдық па?* Біздің мақсат – «аз сөйлер де көп тыңдар қас асылдың баласы» деп, Махамбет ақын айтқандай, баба мұрасының тұңғыығына бойлай түсу, кейінгі ұрпақтың ақын рухы мен жалынды сөздерінің мәңгі өлмес қазынасынан сусындауы. Осы жолда баршамызға Исатай-Махамбет бабаларымыздың рухы жар болғай!

ӘДЕБИЕТ

- [1] Махамбет елі – Родина Махамбета. – Алматы: «Өлке» баспасы, 2003. – 9 б.
- [2] Махамбет. Жыр-жебе. – Алматы: Дайк-Пресс, 2002. – 6 б.
- [3] Қыдыршаев А.С. Махамбет поэзиясы-рухани құндылықтар көзі / А.С. Қыдыршаев // IX Махамбет оқулары. Республикалық ғылыми-тәжірибелік конференция-сының материалдары. М. Өтемісов атындағы БҚМУ. – Орал: 2017. – 12 б.
- [4] Жыр арқауы – Махамбет. Жыр жинағы. «Махамбет әлемі» сериясы, 6-том, – Алматы: «Арыс» баспасы, 2003. – 7 б.
- [5] Жароков Т.Ж. «Махамбет туралы аңыз» / Т.Ж. Жароков Жыр арқауы – Махамбет. Жыр жинағы. – Алматы: «Арыс» баспасы, 2003. – 10 б.
- [6] Бекхожин Қ.Н. «Махамбет кабіріндегі тебіреніс» / Қ.Н. Бекхожин. – 13 б.
- [7] Сейітов С.С. «Біртуар мақтанышы халқымыздың» / С.С. Сейітов. – 26 б.
- [8] Мырзалиев Қ.Ғ. «Махамбет», «Еменге біткен иір бұтақ» / Қ.Ғ. Мырзалиев. – 38 б.
- [9] Оңғарсынова Ф.О. «Түс немесе Махамбетпен қалай кездестім» / Ф. О. Оңғарсынова. – 49 б.

- [10] Қыдыршаев А.С. Ұлттық шешендік өнер және Махамбет / А.С. Қыдыршаев – Орал: «Орал өңірі» газеті, 2013. – 8 б.
- [11] Қыдыршаев А.С. Махамбет ақынның шешендігі хақында / А.С. Қыдыршаев // М. Өтемісұлының 210 жылдығына арналған дәстүрлі «V Махамбет оқулары» атты республикалық ғылыми-тәжірибелік конференция материалдары. – Орал: 2013. – 48 б.
- [12] Қыдыршаев А.С. Шешендіктану / А.С.Қыдыршаев. – Орал: «Ағартушы» баспасы, (2004). – 156 б.
- [13] Қыдыршаев А.С. Ұлт феномені Махамбет Өтемісұлының шешендік тағылымы / А.С.Қыдыршаев // Ғылыми жинақ. Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық университеті. – Астана: 2014. – 80 б.
- [14] Негимов С.Н. Махамбеттің шешендігі / С.Н. Негимов // Махамбет және әдебиеттану. Зерттеулер. – Алматы: «Арыс», 2004. – 80 б.
- [15] А.С. Қыдыршаев Махамбет ақынның шешендігі / А.С. Қыдыршаев – Орал: «Исатай Махамбет» баспасы, 2015. – 34 б.
- [16] Ниязбек Р.Н. Махамбеттің майданы. Өлеңдер / Р.Н. Ниязбек – Алматы: «Арыс» баспасы, 2003. – 248 б.

REFERENCES

- [1] Mahambet eli – Rodina Mahambeta [Makhambet motherland]. (2003). Almaty: «Olke» baspasy [in Kazakh].
- [2] Mahambet. Jyr-jebe [Mahambet.Song and arrow]. (2002). Almaty: Daik-Pres [in Kazakh].
- [3] Kydyrshaev, A. S. (2017). Mahambet poeziasy-ryhani Kundylyktar kozi [Makhambet poetry is a source of spiritual values] // IX Mahambet okylary. Respyblikalyk gylymi – tajiribelik konferensiasynyn materialdary / Oral: M. Otemisov atyndagy BKMY [in Kazakh].
- [4] Jyr arkayy – Mahambet. Jyr jinagy [The backbone of the song is Makhambet]. (2003). Almaty: «Arys» baspasy [in Kazakh].
- [5] Jarokov, T.J. (2003). «Mahambet tyraly anyz» ["The legend of Makhambet"].Almaty: «Arys» baspasy [in Kazakh].
- [6] Bekhojin, K.N. «Mahambet Kabirindegi tebirenis» ["Tremors in the tomb of Makhambet"] [in Kazakh].
- [7] Seitov, S.S. «Birtyar maktanyshy halkymyzdyn» ["The unique pride of our people"] [in Kazakh].
- [8] Myrzaliev, K.G. «Mahambet», «Emenge bitken iir butak» ["Makhambet", "An oak twig "] [in Kazakh].
- [9] Ongarsynova, F.O. «Tus nemese Mahambetpen kalai kezdestim» ["How did I meet Tus or Makhambet"] [in Kazakh].
- [10] Kydyrshaev, A.S. (2013). Ulttyk sheshendik oner jane Mahambet [National oratory and Makhambet]. Oral: «Oral oniri» gazeti [in Kazakh].
- [11] Kydyrshaev, A.S. (2013). Mahambet akynnyn sheshendigi hakynda [About the oratory of the poet Makhambet] // M. Otemisulynyn 210 jyldygyna arналған dasturli «V Mahambet okylary» attы respyblikalyk gylymi-tajiribelik konferensia materialdary [in Kazakh].
- [12] Kydyrshaev, A.S. (2004). Sheshendiktany [Oratory]. Oral: «Agartyshy» baspasy [in Kazakh].
- [13] Kydyrshaev, A.S. (2014). Ult fenomeni Mahambet Otemisulynyn sheshendik tagylymy [Oratory of Makhambet Utemisov, a phenomenon of the nation] // Gylymi jinak. L.N. Gymilev atyndagy Eyrasia Ulttyk yniuersiteti [in Kazakh].
- [14] Negimov, S.N. (2004). Mahambettin sheshendigi [Makhambet's eloquence] // Mahambet jane adebiettany. Zertteyley. Almaty: «Arys» [in Kazakh].
- [15] Kydyrshaev, A.S. (2015). Mahambet akynnyn sheshendigi [Makhambet's eloquence]. Oral: «Isatai-Mahambet» baspasi [in Kazakh].
- [16] Niazbek, R.N. (2003). Mahambettin maidany. Olender [Makhambet's front. Poems]. Almaty: «Arys» [in Kazakh].

Сергалиев Н. Х., Кдыршаев А.С.

**ЖЕРЕБЁНКУ, ЧТОБЫ СТАТЬ АРГАМАКОМ НАДО БОЛЬШЕ ПИЩИ, МОЛОДОМУ
МУЖЧИНЕ, ЧТОБЫ СТАТЬ ГЕРОЕМ СВОЕГО НАРОДА,
НАДО БОЛЬШЕ ЗНАТЬ О СВОЕМ НАРОДЕ!**

Аннотация. В статье раскрывается гражданская, ораторская доктрина казахского поэта Махамбета, духовного вдохновителя своего народа. Закономерность, характерная для всех тюрков в общей устной литературе, нашла свое естественное созвучие в казахской поэзии, особенно в поэзии Махамбета. Автор статьи отмечает, что не всё бессмертное наследие Махамбета дошло до наших дней, и изданные псалмы еще требуют особого внимания исследователей, языковедов. Махамбет, выходец из народа! Несмотря на это его стихи, описывающие самые разнообразные события из жизни народа, страны, наполненные остроумными мыслями, являются шедеврами ораторского искусства. Делая акцент на этом, автор статьи приходит к выводу, что сегодня стране нужен патриот, профессионал своего дела, умеющий отразить в национальном ораторском искусстве источник народной мудрости, для которого примером для подражания будет являться поэт Махамбет. Махамбет, обладавший незаурядным талантом уникального могучего оратора!

Ключевые слова: духовное возрождение; поэт Махамбет; Анахарсис; поэзия; феномен; ораторское искусство; герой Исатай; зов чести; воинский дух; национальные ценности; казахская страна; ораторское искусство; ораторское наследие; патриот.

Sergaliev Nurlan, Kydyrshayev Abat

**A FOAL, IN ORDER TO BECOME AN ARGAMAK, NEEDS MORE FOOD,
A YOUNG MAN, TO BECOME A HERO OF HIS PEOPLE,
NEEDS TO KNOW MORE ABOUT HIS PEOPLE!**

Annotation. The article reveals the civil, oratory doctrine of the Kazakh poet Makhambet, the spiritual inspirer of his people. The regularity, characteristic of all Turks in the general oral literature, found its natural consonance in Kazakh poetry, especially in the poetry of Makhambet. The author of the article notes that not all of Makhambet's immortal heritage has survived to this day, and the published psalms still require special attention from researchers and linguists. Makhambet, a native of the people! Despite this, his poems, describing the most diverse events in the life of the people, countries filled with witty thoughts, are masterpieces of oratory. Focusing on this, the author of the article comes to the conclusion that today the country needs a patriot, a professional in his field, who knows how to reflect in the national oratory the source of folk wisdom, for which the poet Makhambet will be an example to follow. Makhambet, who had an extraordinary talent for a unique and powerful orator!

Keywords: spiritual revival; poet Makhambet; Anacharsis; poetry; phenomenon; oratory; the hero Isatai; call of honor; military spirit; national values; Kazakh country; oratory; oratorical heritage; patriot.

УДК 82-14 (470/574)

МРНТИ 17.07.41.

DOI 10.37238/1680-0761.2021.81(1).23

Умарова Г.С.*Западно-Казахстанский университет имени М. Утемисова, Уральск, Казахстан***E-mail:** umarova_1959@mail.ru**ПСИХОЛОГИЗМ КАК ОДНА ИЗ ОСОБЕННОСТЕЙ ПОЭТИКИ ЖЕНСКОЙ
ЛИРИКИ В РУССКОЙ И КАЗАХСКОЙ СЛОВЕСНОСТИ
(СОПОСТАВИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ)**

Аннотация. Рассматривается психологизм в качестве эстетических категорий. Освещены основные положения по теоретическому осмыслению психологизма в литературоведении. Проведен общий вывод по трактовке понятия. Представлены результаты изученных исследований по поэтике женской лирики в русской и отечественной литературоведческой науке. Предпринята попытка проанализировать своеобразие использования индивидуализированного воспроизведения переживаний персонажа, героя в их взаимосвязи и динамике в художественном стиле поэтов-женщин русской и казахской лирики. Рассмотрены лирические произведения А.Ахматовой и Ф.Онгарсыновой по отображению в них психологизма, сложной гаммы чувств, внутреннего мира лирического героя. Исследована поэтика отражения проблемы сознательного и бессознательного, онтологической тайны жизни и смерти.

Сопоставительный анализ художественных текстов поэтов двух литератур предоставляет возможность инвариантного освещения художественных стилей авторов.

Ключевые слова: эстетическая категория; психологизм; сопоставительный анализ; женская лирика; лирический герой; художественный стиль.

Введение

Способность художественной литературы раскрывать, описывать тайны внутреннего мира человека, изображать душевные движения точно и ярко словами, что, как обычно, не всегда присуще людям в реальной жизни, принято называть психологизмом. Данную проблему исследовали Н.Г.Чернышевский, А.Потебня и В.А.Овсяннико-Куликовский, Л.Я.Гинзбург, Г.Н.Поспелов, Б.В.Томашевский, В.Е.Хализев и др.

Темой исследования, предпринятого в данной статье, является выяснение художественных особенностей изображения тайны души человека, т.е. психологизма как одного из показателей поэтики лирики русской и казахской словесности.

Материалы и методы исследования

Сопоставительное исследование психологизма как одной из особенностей поэтики А.Ахматовой и Ф.Онгарсыновой было проведено на основе использования филологического, психологического и сравнительно-исторического методов.

Тщательно индивидуализированное воспроизведение переживаний персонажа, героя в их взаимосвязи и динамике в современном литературоведении понимается как «психологизм» [1, с. 128].

В начале истории развития художественной литературы интерес к умонастроениям человека не отмечен. Эпос и драма, как первоначально возникшие жанры, отражали только сферы решительных поступков и поворотных событий, не касаясь того, что находилось вне

всего этого. Элементарное изображение переживаний, чувств, думы героев появляется в народных же сказках. Элементы психологизма, по В.Хализеву [2], обнаруживаются в описании хоронящего своего сына Гектора горя Приама в «Иллиаде». Хотя психологизм, в современном смысле этого слова, здесь отсутствует, отмечает автор «Теории литературы», это описание является одним из глубочайших проникновений античной литературы в мир человеческих переживаний.

Ощущение горя отца, его умение собрать свою волю в такие трагические моменты жизни подчеркивает решение Приама отправиться в лагерь ахейцев, врага, чтобы выкупить тело сына. Внутреннее состояние страдающего отца, глубину постигшей его трагедии автор «Иллиады» передает через монолог героя («Я испытую, чего на земле не испытывал смертный»), через его стенания, проливаемые им слёзы; через повествование о девятидневном оплакивании Гектора, пышности похорон. Элементы психологизма Гомером использованы при описании предельного в своей силе и яркости чувства горя отца, хотя в художественной литературе еще не разработаны были средства описания «диалектики» переживаний.

Элементы психологизма более ярко и явственно проявились в средневековой литературе, а также в рыцарских романах. Сложные переживания героев наиболее ярко представлены произведениями позднего средневековья и Возрождения, в произведениях Данте («Божественная комедия»), Боккаччо (повесть «Фьяметта»), Шекспира (трагедии).

Проявление чувств, внутреннего мира героев считалось главным в произведениях писателей-сентименталистов XVIII века, в произведениях Руссо («Юлия, или Новая Элоиза»), Стерна («Сентиментальное путешествие»), Гёте («Страдания юного Вертера»); Карамзина («Бедная Лиза»). Эти писатели впервые в истории художественной литературы значимыми в произведениях видят способность героев глубоко чувствовать, их душевные состояния.

Возвышенно трагические, нередко иррациональные переживания личности стала демонстрировать литература романтизма (повести Гофмана, поэмы и драмы Байрона). Резко возросший интерес писателей к внутренним мотивам человеческого поведения послужило причиной внедрения психологизма в литературу XVIII – XIX веков. Ф.Шиллер считал, что писатели «должны видеть не только, как он (герой – В.Х.) совершает свой поступок, но и как задумывает его. Его мысли значат ... бесконечно больше, чем поступки, и ... гораздо важнее источник этих мыслей, чем последствия его поступков» [2, с. 497].

Конфликтно сталкивавшиеся между собой сложные умонастроения героя как традиция психологизма в реалистической литературе XIX в. представили Бальзак и Стендаль, Лермонтов и Тургенев. Причём движения человеческой мысли, переживаний они связывали с ситуациями из жизни героев. Не возникновение и формирование умонастроений изображали эти писатели, а чаще воссоздавали сложившиеся умонастроения.

Теоретическое осмысление психологизма в XIX веке анализируется с творчества Л.Н.Толстого Н.Г.Чернышевским. Он считал, что «психологический анализ может принимать различные направления: одного поэта занимают все более очертания характеров; другого – влияния общественных отношений и житейских столкновений на характеры; третьего – связь чувств с действиями; четвертого – анализ страстей...» [3, с.505]. Оценка Н.Г.Чернышевским психологического анализа как «едва ли не самого существенного из качеств, дающих силу творческому таланту», актуальна и сейчас.

Принцип анализа произведения в его художественно-эстетическом своеобразии предложили представители психологического направления культурно-исторической школы литературоведения А.Потебня и В.А.Овсяннико-Куликовский. Из их принципа анализа значимы психологическая индивидуальность автора произведения и духовный облик воспринимающего читателя [4, с.8-9].

Зависимость проявления психологизма от особенностей исторической эпохи в художественном произведении, искусстве подчеркивается Л.С.Выготским («Психологии искусства»): «Каждая эпоха имеет свою психологическую гамму, которую перебирает искусство».

Психологическое содержание художественной литературы с конца XIX века превращается в активно обсуждаемую проблему многоаспектного исследования (психология творчества, восприятия), становится объектом интереса различных наук [5, с.93]. Проблема психологизма обсуждается писателями и литературоведами с 20-30-х годов по 60-е годы XX столетия. Дискуссия о психологизме/антипсихологизме («живом человеке») в аспекте художественного метода, традиций и новаторства, перехода к теоретическому и историческому осмыслению проблемы активизируется в 70-80-е годы.

«Тенденция рассматривать сам психологизм как открытие реализма XIX века и игнорировать предшествующие этапы его развития» [6, с.4] заметна исследованиях литературоведов. Они полагают, что реалистическая литература XIX века углубилась в психологию человека как социально детерминированной единицы, во внутренний мир личности, понимаемой как «характер, сформированный определенными социальными и историческими обстоятельствами» [7, с.106]. Активно и плодотворно осмысливаются психологизм в художественной литературе в историко-типологических исследованиях Д.С.Лихачева [8], Л.Я.Гинзбурга [9]. Имманентный движению историко-литературному процессу в аспекте с художественной спецификой литературных произведений, его этапов психологизм исследовался И.В.Николаевой, И.И.Буровой, Т.П.Усачевой, В.Гудонене, Е.Ю.Хонг в 90-е годы.

Таким образом, в сложном и неоднозначном освоении литературного произведения продолжается переосмысление психологизма как теоретической и конкретно-исторической проблемы. Нам интересен психологизм как потаённая жизнь человеческой души, проблемы сознательного и бессознательного, отображенные в художественной литературе. Психологизм воспринимается нами как соотношение между концепцией личности, присущей эпохе, и ее художественным воссозданием.

Результаты исследования

Попытаемся, применяя освещенный теоретический материал, проанализировать проявление психологизма как особенность поэтики женской лирики в современной русской и казахской литературе.

Специфические особенности женской поэзии освещались многими исследователями. Среди них наши взгляды по данной проблеме созвучны видению данной проблемы А.Кузнецовой. Она отмечает такие свойства женщины, как умение «глубже и подробнее» чувствовать, как себя, так и «все живое». Исследователь полагает, что женская поэзия обогащается за счёт «бесконечно малых величин» женского мира; одаренная поэтическим даром женщина способна выражаться не только «на языке своей личности, преображающем и родовое, и фольклорное», но и переформатировать их «в индивидуальное и уникальное» [10, с.57].

Разграничение женского и мужского типов художественного сознания, их кардинальной разницы через специфический взгляд, «социальный и культурный опыт» женщины, оказывающиеся причиной расположения произведений авторов-женщин в позиции «вторичного чужого» исследовали Т.Ровенская и М.Михайлова [11, с.93].

Самобытность творческого наследия, ее зависимость от идейных исканий поэтически одаренных женщин, которые внесли свой вклад в художественные открытия русской литературы XIX века наравне с известными поэтами-мужчинами, исследовала Изусина Е.В. [12]. Ею феномен женской поэзии, занимающей позитивное положение в литературном процессе, ассоциируется с именами первых поэтесс в развитии русской лирики А.П.Буниной,

К.К.Павловой, М.А.Лохвицкой. Принципиально новое, ранее не известное проявление эстетики XIX века, возникшей благодаря лирическим произведениям этих трех поэтически одаренных личностей, явилось вызовом патриархальному сознанию исторической эпохи. Своеобразие их таланта, их самоотверженность привели к разоблачению «мифа о несостоятельности женской поэзии». Поэтому, по мнению исследовательницы, значение поэзии А.П.Буниной, К.К.Павловой, М.А.Лохвицкой «выходит далеко за пределы классической литературы». Изусина считает, что поэзия А.А.Ахматовой или М.И.Цветаевой и других последующих поэтов-женщин состоялась благодаря опыту художественного осмысления действительности талантливых женщин-лириков XIX века.

В свою очередь, мы позволим себе не согласиться со взглядами исследователей по разделению поэзии по полу: мужской и женской. Соглашаясь с М.Цветаевой по этому вопросу, приведем ее мысли, считавшей, что «...есть в поэзии признаки деления более существенные, чем принадлежность к мужскому или женскому полу» [10]. В стихах настоящих поэтов, и женщин, и мужчин, говорится о сущей тайне жизни и смерти, толковании действительности, как и у философов, только не в понятиях, а в образах.

Характерные особенности романтического мировоззрения первой половины XIX века, своеобразное использование свойственных литературному стилю эпохи романтизма художественных средств в поэзии Е.Растопчиной, К.Павловой, Ю.Жадовской в сопоставлении с текстами Е.Баратынского, балладами и стихотворениями В.А.Жуковского, произведениями М.В.Ломоносова (XVIII в.), А.Блока, З.Гиппиус (XX в.), исследованы Д.Обидиным [12]. На основе результатов его исследований мы убеждаемся в том, женской поэзии присущ психологизм, связанный с исторической эпохой и характерным данной эпохе литературным направлением.

В русском литературоведении, кроме перечисленных, имеются немало исследований, посвященных особенностям женской поэзии. Среди них работы В.Ф.Абрамовича, А.Л.Зорина, А.В.Корнеева, М.Ф.Файнштейна и Фридкина, освещающие вопросы истории литературы и биографии. Анализ частных аспектов поэтического творчества К.Павловой содержится в диссертации Н.А.Табаковой [13], лирики (мировидения и поэтики) Ю.В.Жадовской – Е.Трушиной [14] и др.

По истории появления и развития женской лирики в казахской литературе в отечественном литературоведении нами не найдены фундаментальных научных работ. Но из поэзии, художественной литературы известны имена одаренных поэтическим талантом казашек, слагавших стихи экспромтом и участвовавших в айтысах, поэтических состязаниях. Так, в XVIII веке прославилась Жантола тем, что на поэтических состязаниях побеждала соперников-мужчин. О ней узнаем из стихотворения Ф.Онгарсыновой «Монолог Жантолы». Ей, акындар, серілер!// Отырсындар ма алқалы топқа сөз маржандарын тізбектеп./ бұл дүниенің мықтылары деген біз деп тек...//... Алшандай басып жүргендер бар-ау, қайтерсің, алақандай көріп аспанды. ...//... Қыз болып тусам, кінәлі ме екем бұған да? /Алтынды сірә көлеміне қарап сынар ма!.../ Елбелектеген еркектер сынды арзанқол сөздер жат маған/(Бабалар айтқан дана сөздерді «өзімдікі» деп те жаттаман)... //...Шығындар бермен жүректерің болса жыр атқан./шабыттарыңның да шалқарлығын бүгін сынап қал!/Сендер секілді періштесінген пендені/ шығайын айдап жұмақтан! [15]. // Э-эй, акыны-гении, приросшие к кошке, /сквозь жемчуга зубов поддельный жемчуг песен...// Один смешон, другой еще смешней – /сам полнокровен, а слова – покойника бледней.../Приехала. Средь вас, средь молодцов,/я слову истинному подтяну подпругу./...И ты, прославленный Мурат, ты с ними вкупе,/хотел унижить, а унизился, простак!./Есть суть народа – он-то неподкупен, карает себялюбцев!//.../Меня порочить? Вот предназначенье!//За то, что женщина? Ну, я не так слаба!.../...Со мной сразитесь, коль в душе не пусто,/спасайте песней честь родного края!» [16, с.82.].

Повествование Ф.Онгарсыновой демонстрирует нам лирическую героиню XVIII века, которой свойственны талант изложить свои мысли, миропонимание поэтическим языком. Она мужественна, одна способна защитить не только честь её самой, но и всех женщин, и, в первую очередь, защищает предназначение Поэзии, искусства гласить правду о жизни. Жантола уверена в том, что народ ценит Поэзию, которая не однодневна, а вечна, и выступает выразителем мыслей многих. Современный критик С.Баруздин восхищен смелостью Жантолы, подчеркивая ее достоинство в поведении непризнанного поэта, отмечает смелость ее вызова несправедливости, ее гордое презрение к неблагородству, к подделке, приспособленчеству. Ему симпатична захватывающая энергия поэзии Жантолы, звенящая от гнева строк, лаконичных и убийственных.

Предназначение поэзии в действительности – открывать людям истину, указывать на человеческие пороки во имя того, чтоб люди становились нравственно чище; заражать людей светлыми мыслями. Так считала известная казахская певица, композитор XIX века Майра Уалиева, испытавшая в жизни осуждение за свой талант: Баянның бақтарында, / шың-құзды шатқалында / ерке өскен жас маралмын /шомылып ақ сағымға...// Мекенім – дарқан далам, / Жарысар жел – серігім. // Мұң жұтар жай жағада / жалынсыз жасық адам. / Мен барда айналама / шаттық-нұр шашыраған [15, с.93]. Талант – порок, / краса – вина... //Меня же хоть сожги, /из пепла встану песней новой. Образ поэтессы с ее тончайшей способностью толковать, объяснять бытийное посредством поэтического языка, создан Ф.Онгарсыновой в стихотворении «Песня Майры» [16, с.87].

Сара Тастанбекова – талантливый поэт (1878-1916) становится популярной в конце XIX – нач. XX вв. Еще юной, в тринадцать лет, прославилась участием и победой в поэтическом состязании. Айтыс между Сарой и Биржаном Кожагуловым (1834-1897), акыном-композитором, певцом – шедевр казахской поэзии, золотой фонд национальной культуры. Айтыс является не просто состязанием в красноречии, он – показатель громадного потенциала, каким обладает казахская поэзия. И Биржан Кожагулов, и юная Сара создали насыщенные метафорами художественные образы, близкие к реальной жизни [17].

Вернемся к нашей основной теме о проявлении психологизма в современной русской и казахской женской лирике. Попробуем изложить результаты наших исследований по проблеме на основе анализа поэтики лирики Анны Ахматовой (1889-1966) и Фаризы Онгарсыновой (1939-2014). Исходим из мысли, что авторы, прежде всего, отражают историческую эпоху, в которой состоялись их творчество.

Историческая эпоха осмысливалась, преломлялась в лирике А.Ахматовой. О том утверждает сам поэт: «Я не переставала писать стихи. Для меня в них – связь моя с временем, с новой жизнью моего народа...». В её судьбе было немало трагических событий личного характера, и не только. Она не ожесточилась, приняла и старалась облагородить свое время. «Как памятник началу века// Там этот человек стоит...» – так напишет она об А.Блоке. Его Ахматова видела высшим проявлением сути «серебряного века». Его она считала» человеком-эпохой, т.е. самым характерным представителем своего времени», называя еще «величайшим европейским поэтом первой четверти двадцатого века». Соглашаясь с оценкой Н.Скатова, приведем его слова о том, что «...если Блок действительно самый характерный герой своего времени, то Ахматова, конечно, самая характерная его героиня, явленная в бесконечном разнообразии женских судеб» [18, с.291]. Основные черты ахматовской поэтики сложились уже в первых ее сборниках. Это сочетание недосказанности «с совершенно четким и почти стереоскопическим изображением» (А.И.Павловский); выраженность внутреннего мира через внешний (зачастую по контрасту) (И.Гурвич), напоминающая о психологической; преимущественное внимание не к состоянию, а к

изменениям, к едва наметившемуся, еле уловимому, вообще к оттенкам, к «чуть-чуть» при сильнейшем напряжении чувств (Е.Добин) и т.д. [19, с.387].

Потаённая жизнь человеческой души, отражение сознательного и бессознательного, проявленные при непростых отношениях между мужчиной и женщиной, заметны в стихотворении «Сжала руки под темной вуалью...» (1911). Внимание автора сосредоточено не к состоянию, а к едва уловимым оттенкам чувств при сильнейшем напряжении их. Проявление психологизма через отражение сознательного и бессознательного его и её передается через разговор с невидимым собеседником, очевидно с собственной совестью. О герое как хорошо известном героине и важном для нее человеке слушатель лишь догадывается. Метафора «...я терпкой печалью / Напоила его допьяна» передает содержание отсутствующего всего разговора. Печалью «напоив» его, теперь страдает в этом виноватая сама героиня, раскаиваясь в причиненном ему зле. Метафора перерастает в скрытое сравнение: напоенный «допьяна» «вышел», «шатаясь», но это не снижение героя, ведь он только как пьяный, выбитый из равновесия.

Героиня, страдающая, не управляет потоком собственной памяти, выделяет самые напряженные внешние моменты события. Не замеченная ею самой мимика выделена поэтом («Искривился мучительно рот»). Не справляясь с потоком собственной памяти, вспоминает происшедшее с дорогим ей человеком («Как забуду?»); перечисляет свои действия («Я сбежала, перил не касаясь. / Я бежала за ним до ворот»). Эти действия героини вызваны гаммой охвативших чувств. Слова *сбежала*, *бежала* передают мощь внутреннего перелома в героине, ее психологическую насыщенность в результате расставания с НИМ.

Стремительность бега еще раз упоминается в третьей строфе: «Задыхаясь, я крикнула...». Из сдавленного горла вырывается только крик. И в конце первого стиха последней строфы повисает слово «шутка». Для героини все предыдущее было всерьёз, она, не думая, пытается опровергнуть ранее сказанные жестокие слова. Слово «шутка» не содержит в этом случае ничего смешного, наоборот, непоследовательно переходит к предельно серьезным словам: «Шутка / Все, что было. Уйдёшь, я умру». (Опущена часть предложения: Если ты...). Героиня верит в то, что говорит, но ОН уже не верит, лишь благородно изображает спокойствие. Оно отображается на лице в виде страшной маски (опять его мимика): «Улыбнулся спокойно и жутко». (Автор использует излюбленный синтаксический прием – оксюморон, сочетание несочетаемого). Он не вернется, но принесшую ему такое горе женщину по-прежнему любит, заботится о ней, просит ее, разгоряченную, уйти со двора: «И сказал мне: «Не стой на ветру» [20, с.177-178].

Таким образом, автором дано описание душевного состояния, внутреннего мира лирической героини, сознательное и подсознательное в ее поступках, важный для героини человек не представлен, но в контексте произведения чувствуется его присутствие. Ахматовой проявлена способность точно описать и представить душевное переживание лирической героини, ее психологическое состояние не через самое состояние, а через едва уловимые оттенки чувств при сильнейшем напряжении их.

Способность поэта абстрагироваться от своего «Я» и представить себя, воспринявшей трагическую участь, вобравшей в себя муки современности, трагическое время потерь и разрушений присуща А.Ахматовой. В «Реквиеме» (1940) лирическая героиня представлена в образе Марии: Магдалина билась и рыдала, / Ученик любимый каменел, / А туда, где молча Мать стояла, / Так никто взглянуть и не посмел (Реквием, 1940). Личное у Ахматовой (арест сына) соединяется с общенациональным (трагическая история России) и вечным (Богородица). Восприятие боли своей эпохи как свою собственную, передача трагедии страны через трагедию личной судьбы – характерная особенность лирики Ахматовой. Она

стала голосом национальной трагедии: Звёзды смерти стояли над нами, /И безвинная корчилась Русь /Под кровавыми сапогами /И под крышами марусь (Реквием, 1940).

Личность поэта не буквально, а в высшей степени творчески выражают стихотворения Ахматовой. Художественное описание чувства страха, тревоги как психологических явлений дано в стихотворениях «Тот август, как желтое пламя...», «Колыбельная» в сборнике «Anno Domini» (1921-1922). Создание их связано с уходом Н.С.Гумилева (супруг Ахматовой) на войну. После его ареста в августе 1921 г. Ахматова пишет два тревожных четверостишия – «Не бывать тебе в живых. / Со снегу не встать...». Стихотворение «Страх, во тьме перебирая вещи...» Ахматова посвятила дню расстрела Гумилёва, по её гипотезе, в ночь 25 августа, который она считала датой расстрела (хотя точная дата неизвестна). Героиня стихотворения предпочла бы собственную казнь постоянному страху, тревоге за любимого: «Запах тленья обморочно сладкий /Веет от прохладной простыни». В сентябре создается «Заплаканная осень, как вдова...». Ту же тему развивают «Я гибель накликала милым...», мини-цикл «Царскосельские строки» («Каждая клумба в парке /Кажется свежей могилой», «Все души милых на высоких звездах»). Основная мысль этих стихотворений – поминовение поэтов Царского Села, ставших жертвами той исторической эпохи.

Историческая эпоха, при которой происходили аресты и ссылки, репрессии безвинных людей, нашла отражение в стихотворениях Ахматовой «Привольем пахнет дикий мед...» и «Воронеж», посвященных О.Э.Мандельштаму. Причиной появления произведений Ахматовой после первого ареста и ссылки поэта О.Э.Мандельштама (1934), высылки в 1935 году многих интеллигентов из Ленинграда явились психологическое состояние ощущения раздробленности бытия, тревоги. Трагические события связывались с репрессиями и спровоцированным убийством Кирова. В первом стихотворении «приволью» и чудесным запахам природы противопоставляется запах крови – ею «пахнет только кровь...». Во второй части стихотворения вспоминаются «наместник Рима», умывающий руки, и «шотландская королева», т.е. леди Макбет, которая «напрасно с узких ладоней / Стирала красные брызги / В душном мраке царского дома...». Помета в одном из вариантов стихотворения «1934. Ленинград» – способствует созданию ассоциации далекого евангельского и литературного, трагедийного сюжета.

Второе произведение посвящено ссылке О.Мандельштама. В этом городе Ахматова посетила поэта. В стихотворении это «оледенелый» город, где явно не просто «пейзажный» штрих: «А в комнате опального поэта / Дежурят страх и Муза в свой черед. / И ночь идет, /Которая не ведает рассвета. Автором описан страх в состоянии бесконечности, абсурдность в сочетании несочетаемого: страх и Муза. Мысль о преждевременной и насильственной смерти близких, а затем и многих вытесняет первоначальный вариант этой темы – думы о собственной смерти в раннем творчестве Ахматовой.

Целый ряд стихотворений Ахматовой с молитвенными чертами («Молитва», «Мне не надо счастья малого...», «И вот одна осталась я...») созданы на основе арестов родных и друзей. В руки Господа, в вере и молитве обретая успокоение и смирение перед роковыми событиями, героиня вверяет себя. Страх за арестованных родных не только от имени автора, но и всех тех, кто стоял с поэтом все семнадцать месяцев перед дверью тюрьмы звучит в «Реквиеме». Хотя произведение создано на биографической основе (об аресте сына и супруга автора), содержание поэмы шире: поэма изображает трагическую эпоху тирании, скорбящая героиня выступает выразительницей боли своей эпохи, всех матерей. Лирическая героиня пытается найти в себе еще силы собраться духом: Ничего, ведь я была готова, /Справлюсь с этим как-нибудь...//...Надо память до конца убить, / Надо, чтоб душа окаменела, /Надо снова научиться жить.

Если до этого времени от всех пережитых страданий в дни ареста близких и родных, унижений, одиночества, попрания ее свободы как личности, Ахматова говорит о своей готовности к смерти, то теперь пытается выстоять, научиться жить снова. Поток мыслей лирической героини в «Реквиеме» Ахматовой переданы на основе «последствий ее поступков». Движения мысли героини связаны окружающей ее и поэта социальной реальностью, с фактами их личной жизни, с их собственными духовными исканиями. Поэт учится противостоять одиночеству, страху в себе, пытаться «научиться жить по-новому», вобрав в себя трагедию народа. «Реквием» – высшее проявление психологизма в поэзии Ахматовой.

Рассмотрим в аспекте нашего исследования лирику казахского поэта. Фариза Онгарсынова (1939-2014) – поэт, чье творчество занимает особое место в современной казахской поэзии своей открытостью, отражением всего потаенного души казахской женщины; умением перевоплотиться в судьбы своих предшественниц, одаренных поэтическим талантом, но живших на века раньше ее самой. Поэзия Онгарсыновой поражает оригинальностью мировосприятия, миропонимания, выражением психологизма человека эпохи, в которой состоялась судьба поэта.

Лирика Ф.Онгарсыновой представлена в сборниках «Твоя любовь», «Откровение» (1998), «Прикосновение» (2003), «Ғашық сезім» (2013), «Толық шығармалар жинағы» (2015) и в др.

О мастерстве Ф.Онгарсыновой отображать сложную гамму чувств писал А.Кекильбаев. Он считал ее лириком, способным придать точное звучание своему откровению, человеческой печали, человеческому размышлению, поистине детской радости. Ее творения – это накал, драматизм, полифония чувств. Дух симфонии, как правило, превалирующий над лирическим началом. Особо Кекильбаевым в художественном стиле Онгарсыновой отмечались задумчивая философичность, с которой она вглядывается в природу явления, в окружающий мир; гражданственность человека, переживающего за судьбу своего народа. В итоге, по Кекильбаеву, в поэзии Онгарсыновой, получается портрет не одного только человека, не одной только нации – получается человеческое обобщение, целый портрет времени художника.

По оценке А.Кекильбаева, «поэтов, подобных ей, сумевших, вкусив и радости, и горечи сложной человеческой жизни, правдиво передать свои ощущения, не очень-то много».

Психологическая круговерть духа стихов Ф.Онгарсыновой [Русский вариант фамилии Фаризы Онгарсыновой в советское время /Г.У./ требует серьезного исследования, – считает автор статьи о сборнике стихотворений «Откровение» Жалел Каттебаев, воспринмающий автора лирических произведений как мыслителя, философа. [21, с.304]. Именно Фаризе удалось впервые создать образ той Женщины, чей груз социальной и гражданской ответственности с каждым днем становится всё тяжелей, весомой на фоне общечеловеческих истин. Даже колыбельная песня Ф.Онгарсыновой равносильна высочайшему воззванию к добру. В ее стихах параллельно присутствуют образы лирических «Я» и «Она». Первое, совершенствуясь, стремится к вершинам человеческого бытия; второе – видит бесконечность и безнадежность, обреченность этого бытия со всеми его благами и возможностями. Первое, измеряя каждый свой шаг и поступок бескомпромиссной правдой, ищет путь борьбы в океане людской жизни, порой даже предстает в трагическом облачении: в театре жизни как на театре войны. Ей не присуще поражение, она в постоянных поединках с нечистью, в непримиримой схватке со злом.

Размышления о весомости лирического образа в стихах Онгарсыновой, о таланте поэта-женщины Фаризы, у автора вызывают ассоциацию с абаевским видением себя: «Я – весь в загадках дух». Сложность образа, по мнению Ж.Каттебаева, в глубине духа, не при нем, а в нем. Только так, полагает критик, можно понять, открыть, найти меру познания.

Только этим определяется величие тем Любви, Материнства, Подвига, Гражданственности – то, что веками питало поэзию мира, придавало ей красоту и могущество.

Поэзия Онгарсыновой, как поэта и гражданина, с годами освобождалась от многозначительной абстракции и однозначной сентиментальности, засверкав новыми гранями. Ее лирическое «Я» проявилось резко, до боли в стихах в сборнике «Твоя любовь». Полюбившая безоглядно, беспамятно (гордость не позволяла ей в этом признаться), познав горечь, логически лирическая героиня предстаёт перед судом предназначения женщины. Зрелые, выстраданные размышления о женской природе приходят вместо прежних непосредственности чувств, нередко трогательной наивности в следующем сборнике «Откровение». Во внутреннем мире героини, подобно осени, пришедшей на смену красочного лета, происходят изменения, она испытывает отрезвляющую мудрость: «Чужое горе. Поднимаю груз. /В сраженьях с горем я жила и крепла./ Как женщину мне возродить из пепла – /бедетную, без мужа и без муз?» Эти строки из цикла «Девичья судьба» – как бы осмысление прошлого опыта, ответ бескомпромиссной женщине из сборника «Твоя любовь». «...Иного счастья/ не ищи напрасно, /очаг и колыбель – вот где оно!».

«В пору возмужания лирического «Я» так искрится чувство Женщины-Матери. В ней горит таинственный огонь Анны Карениной, блоковской Прекрасной Дамы: это любовь, в которой собраны весь дух человеческий и жажда познания новых горизонтов мира. Убеждаешься, что стихия Онгарсыновой – в тоске по Подвигу, в коленопреклонном к нему стремлении. Для автора подвиг немыслим вне человеческого блага. Подвиг для нее – это и начало мужественной гражданственности, и залог добрых, каких-то очень женских качеств, и духовного возмужания, проявляющихся каждым поступком смертного. Если ранняя Онгарсынова говорила с лирической «Она» на языке любви, надеясь только на силу чувства; то в «Откровении» язык ее становится более социальным; он острее, весомей: «...В сраженьях с горем я жила и крепла». Подвиг побеждает Гордыню: «Смотри теперь: земля другая, другой небосвод, /и силы иные, правящие ныне. / Вот потому, чтобы познать все вновь, нужно мне начать все сначала, / пылать, мучиться, гореть...»[21].

Мы же понимаем внутренний мир лирической героини Ф.Онгарсыновой в стихотворении «Испытания» из сборника «Откровение» чуть по-иному, в ней сталкиваются два состояния женской психологии: любовь и страх признаться в ней: Я отвернусь – / под сердцем станет пусто,/ но ты не верь – /душа моя добра. / А можешь разувериться, пожалуй. /Звони. Стучи – /я не открою дверь/и, к телефону кинувшись, устало/скажу, любя:/ «Любви моей не верь». /Отныне станет /боль твоя – безмерна...». [21, с.183]. Автор передает тонкую психологическую особенность лирической героини, женский страх перед собой, перед любимым признаться в своих чувствах, и в то же время героиня способна проникнуться состраданием к любимому, которому она приносит страдания.

Лирическая героиня Ф.Онгарсыновой умеет воспринять многогранность оттенка нежного взгляда любящего ее человека, который может «переливать пламя» своего сердца в ее кровь, и в то же мгновение героиню опять посещает страх, ей кажется, что любимый покушается на ее свободу. В результате сомнений героиня обреченно произносит «Прощай!». Это непослушное слово, ее «непослушные уста/приговорили» дорогого ей человека «к изгнанию,/а сердце умоляет вернуться. / Что теперь делать?!» [21, с.116]. Теперь героиню посещает страх потери свободы перед любовью, но душа требует обратного: молча кричит, умоляет вернуться.

Психологизм в лирике Ф.Онгарсыновой связан не столько с исторической эпохой и характерным данной эпохе литературным направлением, сколько отражением потаенного внутреннего мира женской души.

Заклучение

Нами проделана попытка проанализировать поэтику лирики русского поэта-женщины А.Ахматовой и казахского – Ф.Онгарсыновой, в частности, психологизм как одну из художественных особенностей индивидуального стиля авторов.

Анализ поэтических текстов А.Ахматовой по передаче потаенной жизни человеческой души показал мироощущение поэтессы как жесткой зависимости личности от общества и государства, лишения свободы, реакции на отчуждение от мира. В ранних стихотворениях Ахматовой отражены сознательное и бессознательное, проявленные при непростых отношениях между мужчиной и женщиной. Психологизм в лирических произведениях Ахматовой передан через проявление чувств, внутреннего мира лирической героини через отношения к любимому. Автором описаны душевные состояния героинь, тонко и глубоко чувствующих.

Поэзия Ф.Онгарсыновой отмечена проявлением психологизма, отражением тончайших чувств женщины, изображением внутреннего мира лирической героини, которой присущи сомнения, страдания, даже страх в минуты, когда ее касается «мера совершенства любви». Лирическая героиня способна переживать за дорогого ей человека, в страданиях которого она винит себя, одновременно жалея его. Ф.Онгарсынова не просто описывает чувства, переживания героини, ей удается изобразить мотивированность, обусловленность внутренней жизни, поступков персонажа. Лирическая героиня погружена в тайны своей страдающей души. Ф.Онгарсынова мастерски передает самоанализ замкнутого в самой себе, обдумывающей каждый свой шаг и поступок героини.

В художественном стиле, лирике и А.Ахматовой, и Ф.Онгарсыновой одной из особенностей поэтики выступает психологизм как умение передать тонкости потаенной жизни человеческой души, отразить проблемы сознательного и бессознательного, онтологической тайны жизни и смерти, тонкости чувств женского внутреннего мира.

ЛИТЕРАТУРА

- [1] Введение в литературоведение: Учебник для филологических специальностей университетов / Под ред. Г.Н.Поспелова. – 2-е изд., доп. – М.: Высш.школа, 1983. – 327 с.
- [2] Хализев В.Е. Теория литературы / В.Е.Хализев. – М.: Высшая школа, 2013.
- [3] Чернышевский Н.Г. Полн. собр. соч. / Н.Г.Чернышевский. – М., 1947. – Т. 3. – [Электронный доступ] ebooks.grsu.by/.../1-issledovanie-khudozhestvennogo-psikhologizma-v-otechestvenn
- [4] Аскольдов С. Психология характеров у Достоевского / Достоевский Ф.М.: Статьи и материалы. Сб. 2. / С.Аскольдов. / Под ред. А.С.Долинина. – Л., 1924.
- [5] Выготский Л.С. Психология искусства / Л.Выготский. – СПб.: Азбука, 2000.
- [6] Забабура Н.В. Стендаль и проблемы психологического анализа / Н.В.Забабура. – Ростов-на-Дону: Изд-во Ростов. ун-та, 1982.
- [7] Зингерман Б.И. Пикассо, Чаплин, Брехт, Хемингуэй / Б.И.Зингерман // Образ человека и индивидуальность художника в западном искусстве XX в. – М.: Наука, 1984. – С. 106.
- [8] Лихачев Д.С. Человек в литературе Древней Руси / Д.С.Лихачев. – М.: Наука, 1970. – 178 с.
- [9] Гинзбург Л.Я. О психологической прозе / Л.Я.Гинзбург. – М.: INTRADA, 1999. – 415 с.
- [10] Кузнецова А. Женский вопрос : о женской поэзии / А.Кузнецова. // Арион. 2003. № 4. С. 55- 60.
- [11] Ровенская Т. Феминизм и женская литература в России, история последнего десятилетия / Т. Ровенская, М. Михайлова // Литературная учеба. 2004. Кн. 1. с. 93-97.
- [12] Обидин Д.Л. Особенности романтической поэтики и женская лирика первой половины XIX века. / Автореф.диссерт. / Д.Л.Обидин. – М., 2007. – [Электронный доступ]// www.scholar.ru > speciality
- [13] Табакова Н.А. Творчество Каролины Павловой / Н.А.Табакова. – М., 1999.
- [14] Трушина Е.А. Лирика (мировидение и поэтика) Ю.Жадовской / Е.А.Трушина. – Пенза, 2003 - <http://cheloveknauka.com/lirika-yu-v-zhadovskoy#ixzz6FsPTB0fS>].

- [15] Фариза Оңғарсынова: Толық шығармалар жинағы / Оңғарсынова Фариза. – Алматы: «Сардар» баспа үйі, 2015. – IV кітап. – 320 с.
- [16] Унгарсынова Ф. Прикосновение. Стихи / Ф. Унгарсынова. – СПб.: Славия, 2003. – 192 с.
- [17] Карибаева Б. Современная казахская лирика (проблемы поэтики) / Б. Карибаева, 1988 [Электронный доступ] proza.ru/2017/03/03/283.
- [18] Русская литература XX века. – В 2 ч. Ч.2 / Под ред. В.В. Агеносова. – 4-е изд. – М.: Дрофа, 1999. – 352 с.
- [19] История русской литературы XX века. 20-90-е годы. Основные имена. / Отв. редактор С.И. Кормилов. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 2008. – 576 с.
- [20] Русская литература XIX- XX века: в 2 т. Том II. Русская литература XX века: Литературоведческий словарь. / Сост. и науч. ред. Б.С. Бугров, И.И. Голубков. – 12 изд. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 2013. – 576 с.
- [21] Унгарсынова Ф. Откровение: Лирика / Ф. Унгарсынова. – Алматы: Казахстан, 1998. – 320 с.

REFERENCES

- [1] Pospelova, G.N. (1983). Vvedenie v literaturovedenie: Uchebnik dlja filologicheskikh special'nostej universitetov [Introduction to Literary Studies: Textbook for philological specialties of universities] – 2-e izd., dop. – M.: Vyssh.shkola [in Russian].
- [2] Halizev, V.E. (2013). Teorija literatury [Theory of literature]. – M.: Vysshaja shkola [in Russian].
- [3] Chernyshevskij, N.G. (1947). Poln. sobr. soch. [Complete Works]. – M. – [Elektronnyj dostup] ebooks.grsu.by/.../1-issledovanie-khudozhestvennogo-psikhologizma-v-otechestvenn [in Russian].
- [4] Askol'dov, S. (1924). Psihologija harakterov u Dostoevskogo [The psychology of the characters in Dostoevsky]. Dostoevskij F.M.: Stat'i i materialy. Sb. 2. [in Russian].
- [5] Vygotskij, L.S. (2000). Psihologija iskusstva [Psychology of art] – SPb.: Azbuka [in Russian].
- [6] Zababurova, N.V. (1982). Stendal' i problemy psihologicheskogo analiza [Stendhal and the problems of psychological analysis] – Rostov-na-Donu: Izd-vo Rostov. un-ta [in Russian].
- [7] Zingerman, B.I. (1984). Pikasso, Chaplin, Breht, Heminguej [Picasso, Chaplin, Brecht, Hemingway]. Obraz cheloveka i individual'nost' hudozhnika v zapadnom iskusstve XX v. [The image of a person and the individuality of the artist in the Western art of the twentieth century]. – M.: Nauka [in Russian].
- [8] Lihachev, D.S. (1970). Chelovek v literature Drevnej Rusi [Man in the literature of Ancient Russia] – M.: Nauka [in Russian].
- [9] Ginzburg, L.Ja. (1999). O psihologicheskoy proze [About psychological Prose]. – M.: INTRADA [in Russian].
- [10] Kuznecova, A. (2003). Zhenskij vopros: O zhenskoj poezii. [Women's question : about women's poetry]. Arion, 4. 55- 60. [in Russian].
- [11] Rovenskaja, T. (2004). Feminizm i zhenskaja literatura v Rossii, istorija poslednego desjatiletija [Feminism and women's literature in Russia, the history of the last decade] // Literaturnaja ucheba. Kn. 1. s. 93-97. [in Russian].
- [12] Obidin, D.L. (2007). Osobennosti romanticheskoy pojetiki i zhenskaja lirika pervoj poloviny XIX veka [Features of romantic poetics and women's lyrics of the first half of the XIX century]. Avtoref.dissert. [Elektronnyj dostup]. www.scholar.ru > speciality [in Russian].
- [13] Tabakova, N.A. (1999). Tvorchestvo Karoliny Pavlovoj. – M. [in Russian].
- [14] Trushina, E.A. (2003). Lirika (mirovidenie i pojetika) Ju.Zhadovskoj [Lyrics (the world-view and poetics) Yu.Zhadovskaya]. – Penza. - <http://cheloveknauka.com/lirika-yu-v-zhadovskoy#ixzz6FsPTB0fS> [in Russian].
- [15] Ongarsynova, F. (2015). Fariza Oңғарсынова: Tolyқ shyғarmalar zhinaғы [Fariza Ongarsynova: Complete Works]. – Almaty: «Sardar» baspa үйі. – IV kitap [in Kazakh].
- [16] Ungarsynova, F. (2003). Prikosnovenie. Stihi [Touch. Poems]. – Spb.: Slavija [in Russian].
- [17] Kariabaeva, B. (1988) Sovremennaja kazahskaja lirika (problemy pojetiki) [Contemporary Kazakh lyrics (problems of poetics)]. [Elektronnyj dostup]//proza.ru/2017/03/03/283 [in Russian].
- [18] Agenosov, V.V. (1999). Russkaja literatura XX veka [Russian literature of the XX century]. 2, 2, 4. – M.: Drofa [in Russian].

- [19] Kormilov, S.I. (2008). Istorija russkoj literatury XX veka. 20-90-e gody. Osnovnye imena [Major names]. – M.: Izd-vo Mosk.un-ta [in Russian].
- [20] Bugrov, B.S., & Golubkov, I.I. (2013). Russkaja literatura XIX- XX veka: v 2 t. Tom II. Russkaja literatura XX veka: Literaturovedcheskij slovar' [Russian literature of the XIX-XX centuries: in 2 volumes. Volume II. Russian Literature of the XX century: Literary Dictionary].– 12 izd. – M.: Izd-vo Mosk.un-ta [in Russian].
- [21] Ungarsynova, F. (1998). Otkrovenie: Lirika. [Revelation: Lyrics]. – Almaty: Kazakhstan [in Russian].

Умарова Г.С.

ПСИХОЛОГИЗМ – ОРЫС ЖӘНЕ ҚАЗАҚ СӨЗ ӨНЕРІНДЕГІ ӘЙЕЛ ЛИРИКАСЫНЫҢ ПОЭТИКАСЫ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІНІҢ БІРІ (САЛЫСТЫРМА ТАЛДАУ)

Аңдатпа. Ғылыми мақалада психологизм эстетикалық санат ретінде қарастырылады. Әдебиеттанудағы психологизмді теориялық ұғыну бойынша негізгі ережелер берілген. Ұғымды түсіндіру бойынша жалпы қорытынды жасалды. Орыс және отандық әдебиеттану ғылымындағы әйел лирикасының поэтикасы бойынша зерттелген еңбектердің нәтижелері ұсынылған. Орыс және қазақ лирикасының ақын-әйелдерінің көркем стиліндегі кейіпкердің өзара байланысы мен динамикасын, персонаждың уайымдарын дараландырылған түрде жаңғыртуды қолданудың өзіндік ерекшелігін талдауға әрекет жасалды. А.Ахматова мен Ф.Оңғарсынованың лирикалық шығармаларындағы психологизм, күрделі сезім гаммасы, лирикалық кейіпкердің ішкі әлемі бейнеленген жолдары зерттелді. Саналы және бейсаналық мәселелерді, өмір мен өлімнің онтологиялық құпиясын бейнелеудің поэтикасы қаралды.

Екі әдебиеттің ақындарының көркем мәтіндерін салыстырмалы талдау авторлардың көркем стилін инвариантты қаралуына мүмкіндік береді.

Кілт сөздер: эстетикалық категория; психологизм; салыстырмалы талдау; әйелдер лирикасы; лирикалық кейіпкер; көркем стилі.

Umarova Gulnara

PSYCHOLOGISM AS ONE OF THE FEATURES OF THE POETICS OF FEMALE LYRICS IN RUSSIAN AND KAZAKH WORD (COMPARATIVE ANALYSIS)

Annotation. Psychologism is considered as aesthetic categories. The main provisions on the theoretical understanding of psychologism in literary criticism are highlighted. A general conclusion has been drawn on the interpretation of the concept. The results of the covered researches on the poetics of female lyrics in Russian and Kazakh literary science are presented. The author attempts to analyze the originality of using individualized reproduction of the experiences of a character, hero in their relationship and dynamics in the artistic style of female poets of Russian and Kazakh lyrics. The lyrical works of A. Akhmatova and F.Ongarsynova on display in them psychologism, a complex range of feelings, the inner world of the lyric hero. The poetics of the reflection of the problem of the conscious and the unconscious, the ontological mystery of life and death is investigated.

Comparative analysis of literary texts of poets of two literatures provides an opportunity for invariant coverage of artistic styles of authors.

Keywords: aesthetic category; psychologism; comparative analysis; female lyrics; lyrical hero; artistic style.

ӘОЖ 811.512.122

ҒТАХР 16.21.33

DOI 10.37238/1680-0761.2021.81(1).24

Кесикбаева А.Б., Иманалиева Ғ.К.*ал-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан***E-mail:** imanalieva.gaziza@mail.ru; kesikbaeva_aigerim@mail.ru**МӘТІНДІ ЛИНГВИСТИКАЛЫҚ ТАЛДАУ**

Аңдатпа. Мақалада, алдымен мәтін туралы әртүрлі ғалымдардың анықтамалары беріліп кетеді. Жалпы, тіл білімінде мәтін XX ғасырдың екінші жартысынан бастап ғылыми тұрғыдан зерттеліне бастағандығы және мәтінді лингвистикалық талдауда қандай ғалымдар еңбек еткені жайлы айтылады. Сонымен қатар, мәтін талдаудың негізгі мәселелері, әдістері мен амалдары, аспектілері, негізгі деңгейлері және талдау түрлері қарастырылды. Қазақ тілін оқытудың ең негізгі мақсаты – тілімізді терең үйрету, яғни оқушы/студент белгілі дәрежеде қазақ тілінде сөйлеу керек, оқыған мәтіннің мазмұнын түсіну керек, өз ойын басқа адамға жеткізе білу керек. Бұл үшін сабақ барысында мәтіндер қолданылады. Мәтіндерді қолдану мақсаты – балалардың сөздік қорын дамыту, мәтінді талдай білу, сонымен бірге ауыз және жазба тілінің дағдыларын қалыптастыру. Баланың тілін дамытуда мәтін талдау үлкен орын алады, мәтінді талдау балаға білім береді, тілі мен ой-өрісін дамытады және тәрбиелейді. Мәтін талдау оқушылардың/студенттердің шығармашылық ойлау қабілеттерін арттыруға, тілін байытуға, өз ойын қазақ тілінде еркін жеткізу, сауатты жазу үшін елеулі нәтиже береді.

Кілт сөздер: мәтін; мәтін лингвистикасы; мәтін талдау; мәтінді лингвистикалық талдау; әдістері; аспектілері; талдау түрлері; деңгейлері; зерттеу объектісі.

Kipicne

Тіл білімінде мәтін XX ғасырдың екінші жартысынан бастап ғылыми тұрғыдан елеулі жетістіктерге жете бастады. Алдымен мәтін туралы жалпы түсінікті айқындап алатын болсақ. Мәтін ерте кезден-ақ түрлі ғылым салаларының зерттеу нысаны болып табылады. Әуел бастан, діни сакральдық мәтіндер, заң және әдеби мәтіндер ғалымдардың ерекше назарын аударған. Зерттеушілердің айтуынша, мәтін туралы 300-ге жуық анықтама берілген.

Ең алғаш орыс фольклорисі В.Я.Проптың 1928 жылы шыққан, «Морфология сказки» деген кітабында мәтін лингвистикасына ғылыми бағдар берген еңбегі болып табылады. Бүгінде мәтін лингвистикасы ғылыми ой-сана өркениетінің бір белесінен хабар береді.

Батыс Еуропада 1960 ж. мәтін лингвистикалық теориясының негізі қалана бастады. Олар: П.Хартман, Р.Харвег, З.Шмид, В.Дресслер т.б. Олардың еңбектерінде мәтін құрылымдық жағынан қарастырылды. Алайда 1970 ж. ортасында мәтін коммуникативтік процесс ретінде қайта жандана бастады.

1950-60 ж. мәтін құрылымымен Н.Ю.Шведов, Т.Г.Винокур, Е.В.Падчужева т.б. ғалымдар айналысты. Мәтінді лингвистикалық зерттеу 1970-80 ж. өте қарқынды дамып, Т.М.Николаева, С.И.Гиндин, И.И.Резвин, М.И.Откупщикова, И.Р.Гальперин, В.Г.Гак, Б.М.Гаспаров, т.б. еңбектері жарыққа шықты [1, б. 9].

«Мәтін» сөзінің этимологиясы латынның *texo* - «тоқимын», «тігемін», «өремін» етістігіне ұштасады, *textus* - «мата» дегенді білдіреді.

Мәтінге берілген түрлі анықтамаларға тоқталып кететін болсақ:

- қарым-қатынастың негізгі бірлігі.

- жазба құжат түрінде объектіленген аяқталғандықты білдіретін, әдеби тұрғыда өңделген, тақырып лексикалық, грамматикалық, логикалық, стилистикалық байланыстардың әр түрлі типтерімен біріккен, бірқатар ерекше бірліктерден тұратын белгілі бір мақсаты, грамматикалық нұсқамы бар сөздің шығармашылық процесінің туындысы.

- жүйелі, тұтас, тиянақты қалыптасқан және мағыналық жақтан өзара байланысқан сөйлемдердің бірізділігі, коммуникацияға қатысуға тән сөйлемелік бірізділігі, жазу үлгісіндегі ауызша сөйлеу шығармашылығы.

- объективті әлемнің субъективті бейнесі, кең мағынада екі сананың қарым-қатынасқа түсінуінің бір жолы [2, б. 10].

Соңғы жиырма жыл көлемінде «мәтін» ұғымын қазақ лингвист ғалымдары жан-жақты зерттеп, көптеген еңбектерін жарыққа шығарды. Қазақ лингвист ғалымдарын Р.Сыздықтың, Б.Шалабайдың, С.Мұстафинаның, Г.Есмағұловтың, Д.Әлкебаеваның, Г.Смағұлованың, Ж.Қайшығұлованың, т.б. атауға болады. Мысалы, мәтін түзуші тілдік бірліктердің ерекшеліктеріне қатысты: 1989 жылы Р.Сыздықова, Б.Шалабаев. Көркем тексті лингвистикалық талдау; 1996 жылы М.Серғалиев. Көркем мәтіннің тілі; 1997 жылы Б.Шалабай. Қазақ көркем прозасының тілін зерттеудің ғылыми - теориялық негіздері; 2010 жылы Г.Смағұлова. Көркем мәтін лингвистикасы т.б. кітаптары жарық көрді.

Мәтін – мәтін лингвистикасының зерттеу объектісі болып табылады. Демек, мәтінді зерттеу, жан-жақты талдау мәтін лингвистикасы арқылы жүзеге асады деп айтуға болады.

Мәтін лингвистикасы тіл білімінің жеке бір саласы болып қалыптасты. Мәтін лингвистикасының негізгі мәселелері мен ұғымдарына: мәтінді талдау; мәтін параметрлері; мәтін бірліктерін анықтау; мәтін категорияларын анықтау; мәтін бірліктерін грамматикалық және семантикалық зерттеу жатады.

Зерттеу материалдары мен әдістері

Мәтінді лингвистикалық талдаудың өзіндік әдістері мен амалдары бар. Олар:

Семантика-стилистикалық әдісі – мәтіндегі бірліктерді олардың сөздіктердегі мәнімен салыстыру үшін қолданылады.

Стилистикалық эксперимент әдісі – синонимдерді іріктеу, мәтіндегі сөйлемдердің орнын алмастыру сияқты түрлері, сөйлемде компрессия қолдану; бағыныңқы сөйлемді көсемшелік және есімшелік амалдармен алмастыру; мәтіндегі жай және құрмалас сөйлемдердің арақатынасын қарастырады.

Мәтінді сандық талдау әдісі – сандық заңдылықтарды тауып, мәтіннің тілдік құралдарының сапалық айырмашылығын табуға көмектеседі.

Салғастыру-стилистикалық әдісі – түпнұсқа мен аударма мәтіндерін салыстырғанда қолданылады [3, б. 6-7].

Бұл әдістерден басқа мәтін талдаудың бірнеше әдістері қалыптасқан. Олар өз ішінде тағы да талдау әдістеріне бөлінеді. Ең бірінші лексика-семантикалық талдау әдістерін айтуға болады. Бұл әдіс көркем мәтінді түзуші сөздерден басталады. Лексика-семантикалық топтастыруды, мәтінде үш бағыттан байқалады: сөздің шындық болмысқа қатысы, сөздердің грамматикалық қызметі мен қолданысы, сөздердің көпмағыналылығы. Сонымен қатар, лексика-семантикалық талдау да тәсіл түрлері қамтылады.

1. *Классикалық әдіс*. Бұл тәсілге лексикографиялық еңбектерді жатқызамыз. Осы түрлі сөздіктердің шығуынан пайда болған тәсіл. Классикалық тәсіл мәтіндегі барлық сөздерге байланысты түсініктерді саралап береді.

2. *Дәстүрлі парадигмалық әдіс*. Алғашында, Аристотель заманында, бұл әдіс субъект пен предикат ұғымдарына логикалық жағынан қандай сөз түрлері сай келеді деген талдау түрі ретінде қолданылған. Кейіннен, дистрибутивті талдау тәсілі бұл әдісті ығыстырған.

Қазіргі лингвистикада тек тәсіл ретінде емес, тілді жүйе ретінде қарастырылатын термин болып табылады. Тілді жүйе ретінде түсіндіру басты постулат болып табылады.

3. *Семантикалық өріс әдісі*. Бұл әдістің ұстанымдарының негізін қалаған XX ғ. 30 жылдарында Йост Трир есімді неміс ғалымы. Семантикалық өріс әдісі сөз мағынасын анықтауда сөздің ұғымдық немесе мағыналық жағынан шоғырлану ерекшелігіне көңіл аударады. Бұл әдіске ұқсас сөздерді дәстүрлі тақырыптық талдау әдісі бар, яғни сөздерді тақырыптық түрлеріне қарай топтастыру әдісі болып табылады.

4. *Лексика-семантикалық топтар бойынша талдау әдісі*. Бұл әдісті Ф.П.Филин есімді ғалым семантикалық өріс әдісіне қарама-қарсы әдіс ретінде ұсынған. Ф.П.Филин зерттеу мақсатына байланысты тілдегі барлық сөздерді тақырыптық салаға бөліп шығады. Мысалы, спорт, мектеп, құрылыс т.б. сөздерді тереңдете талдау сипатынан көрінеді.

5. *Компоненттік талдау*. Тілші ғалымдар Ж «сема» деп атайды. Бұл тәсіл семантикалық өріс әдісінен туындаған. Бір семантикалық өріске жататын туыстық атаулар компоненттік талдаудың жақсы үлгісін көрсетіп жатады. Семаның өзін архисема, дифференциалдық және потенциалдық семалардан тұрады. Жалпы, семантикалық компонент сөздердің лексикалық мағынасын анықтау үшін коннотативтік, денотативтік, прагматикалық, эмпирикалық т.б. әдістер арқылы жүзеге асады. Бұл әдіс түрлері семантикалық компоненттерді анықтауда өзіндік талдау жолдары болады. Мысалы, коннотативтілік – сөздің қосымша мағынаға ие болуы, эмоционалдық – сөздің эмоция мен сезімге қатысы, прагматика – адам мен заттың арасындағы байланысы, денотаттық – сөздің айналадағы қоршаған заттардың атауы, қасиеті болып табылады.

6. *Эксперименталдық талдау әдісі*. Жоғарыда айтылған әдістер, сөз мағынасына үңілу, түсіндіру болса, ал эксперименталдық талдау әдісі барлығына қосымша әдіс ретінде қарастырылады. Осы әдістің басты ерекшеліктерінің бірі – сауалнама жүргізу арқылы белгілі бір тілде сөйлеушінің сөз мағынасын қаншалықты меңгергендігін анықтау.

7. *Концептуалдық талдау*. Бұл тәсіл жеке адамның өзін қоршаған орта, көзқарасы, жинаған білім қоры. Автор оқырманның назарын маңызды болып саналған лексикалық бірліктерге аударады. Адам санасындағы қоршаған орта, дүние бейнесі әр алуан концептердің көмегімен анықталады. Концептілік жүйе танымдық тіл білімінде жеке тұлғаның әлем, болмыс туралы үнемі толығып отыратын ойы, ақпараты, білімі деп түсіндіріледі. Мәселен, көркем мәтіндердегі махаббат, туған жер, өмір т.б. концептілерге автордың жеке ойы, анықтамасын салыстырып, талдау жасау болып табылады [4, б. 57-60].

Мәтінді талдаудың әдістері мен амалдарынан басқа негізгі аспектілері де бар: тілдік бірліктердің функциялық-стильдік және стилистикалық бояуын қарастыру; семантикалау, ұғымы көмескілеу сөздерді, лексика-фразеологиялық деңгейі ауырлау сөздерді түсіндіру.

Зерттеу нәтижелері

Мәтінді тіл біліміне байланысты талдау – ол оқушыларға/студенттерге грамматиканы саналы түрде үйретудің бір тәсілі. Сол себепті, мәтін талдауды Нұрша Оразахынованың «Сатылай кешенді талдау» технологиясы негізінде жүзеге асыруға болады. «Сатылай кешенді талдау» әдебиеттегі көркем шығарма мен тіл біліміндегі мәтін талдау да тиімді технологияның бірі. Бұл технология оқушыларға/студенттерге грамматиканы немесе көркем шығарманы жүйелі талдауға, түсінуге мүмкіндік туғызады.

«Сатылай кешенді талдау» технологиясын тіл білімінің салаларына байланысты жүргізілетін талдауға бірнеше түрін атап көрсетуге болады: *фонетикалық талдау; морфологиялық талдау; синтаксистік талдау; пунктуациялық талдау*. Осы көрсетілген ретпен мәтінді сатылай талдауға болады.

Ал көркем мәтінді лингвистикалық талдаудың келесі түрлерін атап айтатын болсақ: *функционалдық талдау; құрылымдық талдау; қатысымдық талдау; концептуалдық-семантикалық талдау.*

Функционалдықта дыбыстардың, сөздердің, морфологиялық тұлғалардың, синтаксистік бірліктердің функционалдық қызметі мен стильдік сапа-қасиеттері талданады.

О.Қ.Жармакин мен Қ.Б.Мағзұмов бойынша мәтін талдау 1) бейнелік-тілдік; 2) құрылымдық-композициялық; 3) идеялық-тақырыптық сынды деңгейлерден тұрады.

Ал мәтінді лингвистикалық талдаудың функционалдық түрін бірнеше деңгейге бөліп көрсетуге болады:

1. *Фонетикалық деңгей.* Талдаудың негізгі нысаны *дыбыс* болып табылады. Басшылыққа алынатын негізгі категорияларына: дыбыстық қайталаулар (аллитерация, ассонанс) жатады.

2. *Лексикалық деңгей.* Талдаудың негізгі нысаны сөз, тұрақты тіркестер болып табылады. Басшылыққа алынатын негізгі категорияларына: синоним, антоним, омоним, метафора, метонимия, теңеу, синекдоха т.б. жатады.

3. *Морфологиялық деңгей.* Талдаудың негізгі нысаны сөз тұлғалары болып табылады. Басшылыққа алынатын негізгі категорияларына: жалғау, жұрнақтардың стильдік қызметі, сөз таптарының стилистикасы жатады.

4. *Синтаксистік деңгей.* Талдаудың негізгі нысаны сөз тіркестері, сөйлем болып табылады. Басшылыққа алынатын негізгі категорияларына: синтаксистік құрылымдардың тілдік-стильдік қызметі, синтаксистік стилистика, параллелизм, парцелляция т.б. жатады.

Құрылымдық талдау да негізгі екі ұғым басшылыққа алынады: мүшеленуі және байланысуы.

Кесте – И.Г.Гальпериннің және басқа да ғалымдардың зерттеулеріне қарай мүшелену түрлері:

мәтінді жалпы мүшелеу:	сөйлеу әрекеті түрлеріне қарай мүшелеу:
томға, кітапқа, бөлімге, тарауға, тараушаларға, бөліктерге, абзацтарға, күрделі фразалық тұтасымдарға.	1. автордың сөзі: а) әңгімелеу ә) суреттеу; б) ойталқы. 2. бөгде төл сөз: а) диалог (авторлық ремаркалардың араласып қолданылуы); ә) дәйексөз; 3. төлеу сөз

[5, б. 37; 6, б. 55] бойынша құрастырылған.

Осы мүшеленуге байланысты талдау түрлері анықталады.

1) *Көлемдік-прагматикалық талдау* шығарманың мазмұнын кіші және ірі мағыналық бөліктерге мүшелеуден тұрады. Оның ең кіші бөлшегі күрделі фразалық тұтасым болып табылады. Күрделі фразалық тұтасым кем дегенде бір сөйлемнен тұрып, ол бір абзацты құрай алады.

2) *Құрылымдық-мағыналық талдау* мәтіннің кіші бөлігі күрделі фразалық тұтасымды мүшелеуден тұрады. Құрылымдық-мағыналық талдау атауының өзі, шығармаға арқау болған негізгі тақырып пен микро-тақырыптар анықталып, нақтыланады. Бұл әсіресе прозалық шығармаларда айқын байқалады [5, б. 38].

М.М.Бахтин прозаның роман жанрына тән көпдауысты құрылымды қарастыра келіп, шығарманың баяндау құрылымына композициялық-стилистикалық кірігу формасына ерекше мән береді. Ол композициялық-стилистикалық бірліктерді: «автордың өз атынан тікелей баяндалуы; ауызекі сөйлеу тілінің стильдік мақсатта жұмсалып, баяндалу мәнеріне берілуі; жартылай әдеби тұрмыстық баяндау формасында берілуі; таза көркем әдеби тілде емес, автордың атынан әдеби тілдің түрлі формаларында баяндалуы; кейіпкерлер тілінің стилистикалық дараланып баяндалуы» деп ажыратады [7, б. 33].

Қорытынды

Мәтін лингвистикасы мен оның тәжірибелік курсының, мәтінді лингвистикалық талдау мен әдебиеттанудың ортақ зерттеу объектісі мәтін деп аталады.

Алайда әдебиеттануға қарағанда мәтін лингвистикасын талдау ауқымдырақ, себебі: лингвистика әдебиеттану сияқты тек көркем шығарманы ғана емес, барлық сөйлеу шығармаларын қамтиды. Сонымен қатар, лингвистика мәтінді тудырып тұрған барлық тілдік элементтердің комбинациясы ретінде зерттейді. Ол тілдік арақатынастардың өзгерістерін, мәтін ішіндегі олардың динамикасын зерделеп, мазмұн тұрғысында мәтіннің идеялық-тақырыптық және эстетикалық деңгейінде жасақталуын, айтылым тұрғысындағы қызметін анықтап, әдебиеттанумен ұштасады. Яғни, лингвистика талдауында формадан мазмұнға қарай, ал әдебиеттануда мазмұннан формаға қарай ауысады. Тілші өз талдауын көп жағдайда нақты мәтінді талдаумен шектейді, ал әдебиеттанушы үнемі тарихи, әлеуметтік, философиялық сипатта экскурстар жүргізеді. Тілші мәтінді алдымен адресат тұрғысынан, ал әдебиеттанушы алдымен адресант тұрғысынан талдайды.

Шындығында, оқушылар/студенттер мәтінге талдау жасау арқылы оның көркем табиғатын танып біледі әрі мазмұнын терең түсініп, сыни көзқарастарын қалыптастырады. Бұл дегеніміз – жеке тұлғаның функционалдық сауаттылығын қалыптастыру болып табылады.

Қ.Бітібаева: «Мұғалім талдау барысында екі түрлі қызмет атқаратындығын атап көрсетеді: 1. Талдау нені талап етеді, соны орындату. 2. Талдау мұғалімге байланысты дүние ғана емес, оның алдындағы оқушыларның/студенттерінің көркем туындыны қабылдауы, дүниетанымы мен ой өрісі, сезім дүниесіне де байланысты» - дейді.

Алайда мәтінді талдау, мұғалім басшылығымен жүзеге асырылады, яғни ең басты қызмет мұғалімдікі. Дегенмен де, талдау студенттерден/оқушылардан да көп нәрселерді: дағды-іскерлігі мен машығын, шығармашылықты талап етеді. Мәтін талдау арқылы оқытушы баланың көркем сөзді түсіне білуіне, оған деген ынтасына да әсер етеді. Бірте-бірте оқушы/студент өмірді түсіне бастайды, өзіндік көзқарасы қалыптасады, тұжырымдап айтқанда, мәтін оқушының жеке тұлға ретінде жан-жақты құзіреттіліктерінің қалыптасуына да ерекше әсер етеді, яғни бала жүйелілікті, сыни тұрғыдан ойлауды, өз ойын ашық айтуды меңгереді.

ӘДЕБИЕТ

- [1] Смағұлова Г. Мәтін лингвистикасы / Г.Смағұлова – Алматы: Қазақ университеті, 2002. - 112 б.
- [2] Шалабай Б. Мәтін лингвистикасының негізгі мәселелері / Б.Шалабай, М.Ахметова. – Тілтаным, 2002.- 44-45 бб.
- [3] Жармакин О.Қ. Мәтін лингвистикасы: филология мамандықтарының студенттеріне арналған оқу құралы / О.Қ.Жармакин, Қ.Б.Мағзұмов. – Павлодар: Кереку, 2011. – 84 б.
- [4] Смағұлова Г. Көркем мәтін лингвистикасы: оқулық / Г.Смағұлова – Алматы: Алматы қаласы әкімдігі «Тіл» оқу-әдістемелік орталығы, 2010. – 148 б.
- [5] Казарин Ю.В. Филологический анализ поэтического текста / Ю.В.Казарин – Екатеринбург: Деловая книга, 2004. - 432с
- [6] Гальперин И.Р. Текст как объект лингвистического исследования / И.Р.Гальперин – Москва: Наука, 1981. - 139 с.
- [7] Бахтин М.М. Вопросы литературы и эстетики: Исследования разных лет / М.М.Бахтин – Москва, 1975. – 76 б.
- [8] Сыздыкова Р. Көркем мәтінді лингвистикалық талдау / Р.Сыздыкова, Б.Шалабаев – Алматы: Мектеп, 1989. – 128 б.
- [9] Бітібаева Қ.О. Қазақ әдебиетін тереңдетіп оқытудың инновациялық әдістемесі мен технологиясы / Қ.О.Бітібаева – Алматы: Дәуір-кітап, 2012. – 314 б.
- [10] Тарланова З.Т. Методы и принципы лингвистического анализа / З.Т.Тарланова – Петрозаводск: Из-во Петрозаводского университета, 1995. – 189 с.

REFERENCES

- [1] Smagulova, G. (2002). *Matin lingvistikasy [Linguistics of the text]* Almaty: Kazak universiteti [in Kazakh].
- [2] Shalabaj, B., & Ahmetova, M. (2002). *Matin lingvistikasynyn negizgi maseleleri [The main problems of text linguistics]* Tiltanym [in Kazakh].
- [3] Zharmakin, O.K., & Magzumov, Q.B. (2011). *Matin lingvistikasy: filologiya mamandyktarynyn studentterine arnalgan oku kuraly [Linguistics of the text]* Pavlodar: Kereku [in Kazakh].
- [4] Smagulova, G. (2010). *Korkem matin lingvistikasy: okulyk [Linguistics of literary texts]* Almaty: Almaty kalasy akimdigy «Til» oku-adistemelik ortalygy [in Kazakh].
- [5] Kazarin Ju.V. (2004). *Filologicheskij analiz poeticheskogo teksta [Philological analysis of the poetic text]* Ekaterinburg: Delovaja kniga [In Russian].
- [6] Galperin I.R. (1981). *Tekst kak obekt lingvisticheskogo issledovaniia [Text as an object of linguistic research]* Moskva: Nauka [In Russian].
- [7] Bahtin M.M. (1975). *Voprosy literatúry i estetiki: Issledovaniia raznyh let [Questions of literature and aesthetics: Studies of different years]* Moskva [In Russian].
- [8] Syzdyqova R. (1989). *Korkem teksti lingvistikalyq taldau [Linguistic analysis of literary texts]* Almaty: Mektep [In Kazakh].
- [9] Bitibaeva Q.O. (2012). *Qazaq ádebietin tereńdetip oqytýdyń innovatsıalyq ádistemesi men tehnologıasy [Innovative methodology and technology for in-depth study of Kazakh literature]* Almaty: Dáýir-kitap [In Kazakh].
- [10] Tarlanova Z.T. (1995). *Metody i principy lingvisticheskogo analiza [Methods and principles of linguistic analysis]* Petrozavodsk: Iz-vo Petrozavodskogo universiteta [In Russian].

Кесикбаева А.Б., Иманалиева Г.К.
ЛИНГВИСТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ ТЕКСТА

Аннотация. В статье сначала даются определения текста различными учеными. В целом лингвистика рассказывает о том, что текст начал изучаться научно во второй половине XX века, и над чем работали ученые над лингвистическим анализом текста. Кроме того, были рассмотрены основные проблемы, методы и приемы анализа текста, аспекты, основные уровни и виды анализа. Основная цель обучения казахскому языку - углубленное обучение нашему языку, то есть ученик должен в определенной степени говорить на казахском языке, понимать других и содержание прочитанного текста, уметь передавать свои мысли другому человеку. Для этого во время урока используются тексты. Целью использования текстов является развитие словарного запаса, умения анализировать текст, а также формирование навыков устной и письменной речи. Анализ текста играет важную роль в развитии языка, анализ текста обучает ученика, развивает язык и мышление. Полагаем, что анализ текста окажет существенное влияние на совершенствование навыков творческого мышления учащихся, обогащение языка, умение свободно выражать себя на казахском языке, грамотно писать.

Ключевые слова: текст; лингвистика текста; текстовый анализ; лингвистический анализ текста; методы; аспекты; виды анализа; уровни; объект исследования.

Kesikbaeva Aikerym, Imanalieva Gaziza
LINGUISTIC ANALYSIS OF TEXT

Annotation. The article first gives definitions of the text by various scholars. In general, linguistics suggests that the scientific study of the text began in the second half of the twentieth century, and what scientists worked on for the linguistic analysis of the text. In addition, the main problems, methods and techniques of text analysis, aspects, main levels and types of analysis were considered. The main goal of teaching the Kazakh language is an in-depth study of our language, that is, the student must, to a certain extent, know the Kazakh language, understand others and the content of the text read, and be able to convey their thoughts. to another person. For this, texts are used during the lesson. The purpose of using texts is the development of vocabulary, the ability to analyze the text, as well as the formation of skills in speaking and writing. Text analysis plays an important role in the development of language, text analysis teaches the student, develops language and thinking. We are confident that the analysis of the text will have a significant impact on the development of students' creative thinking, enrichment of the language, the ability to freely express their thoughts in the Kazakh language and write competently.

Keywords: text; linguistics of the text; text analysis; linguistic analysis of the text; methods; Aspects; types of analysis; levels; object of study.

УДК 81

МРНТИ 16.21.07

DOI 10.37238/1680-0761.2021.81(1).25

Коптлеуова К. Б.*Актюбинский региональный университет им. К. Жубанова, Актюбе, Казахстан***E-mail:** koptleuovak@mail.ru**ИНТЕРФЕРЕНЦИЯ КАК ПРОБЛЕМА ПОЛИЛИНГВИЗМА**

Аннотация. В данной статье рассматривается проблема интерференции в условиях формирования полилингвизма. С лингвистической точки зрения описание ситуаций полилингвизма может быть представлено как набор языковых вариаций, которыми располагают полиязычные индивиды и правил их использования в зависимости от той или иной сферы их общественных и личных связей.

Вследствие полиязычия в речи полиязычного носителя наблюдаются явления интерференции. Интерференция многими лингвистами рассматривается как отклонение от норм родного языка, которые появляются в речи полиязычных носителей в результате их знакомства с несколькими языками.

Факты явлений интерференции могут быть обнаружены на фонологическом, грамматическом и лексическом уровнях языка.

Ключевые слова: полилингвизм; двуязычие; билингвология; языковой контакт; интерференция; типы интерференции; лексическая интерференция; фонетическая интерференция; грамматическая интерференция.

Введение

В условиях полилингвизма проблема интерференции приобретает всё большую актуальность.

Языковая интерференция являлась объектом исследования в течение многих лет [1; 2; 3]. «Интерференция (от лат. «inter» - между собой, взаимно и «ferio» - касаюсь, ударяю) - взаимодействие языковых систем в условиях двуязычия, складывающегося либо при контактах языков, либо при индивидуальном освоении неродного языка; выражается в отклонении от нормы и системы второго языка под влиянием родного...» [4].

На сегодняшний день языковая интерференция представляется одним из главных объектов исследований, проводимых в лингвистике, в частности, в теории языковых контактов, а также в рамках относительно нового направления в языкознании - билингвологии. Активное рассмотрение языковой интерференции началось с середины XX в. и продолжается по настоящее время, исходя из чего несложно заключить, что сложился определенный опыт в ее изучении. Также были разработаны теоретические положения, составляющие основу данного феномена (исследовательские подходы, определения, классификации, причины возникновения и т.д.).

Материалы и методы исследования

При проведении исследования мы использовали принципы и методику исследования интерференции, принятых в работах Копыленко М.М. [5], на труд К.М. Байбульсиновой [6]. Другой теоретической базой исследования интерференции послужили работы М.И. Исаева [7], исследовавшего фонетический строй английского и казахского языков и фонетическую интерференцию английской речи казахов, а также труды исследователя английского языка В.Д. Аракина [8].

Основные методы, использованные в работе, - метод контрастивного анализа и наблюдение.

Результаты исследования

Термин «интерференция» (от Lat *inter* «между, взаимно» и *ferentis* «несущий, переносящий»), заимствованный лингвистикой из психологии (а психологией - из физики), как известно, был впервые использован учеными Пражского лингвистического кружка. Вслед за ними многие языковеды и сейчас трактуют интерференцию как отклонение от норм контактирующих языков в речи двуязычных людей, то есть билингвов, или более широко - как любые изменения в системе языка, возникающие вследствие его контакта с другим языком. В подобных определениях интерференция рассматривается прежде всего как результат процесса взаимодействия языков, то есть как факты языка и речи, оцениваемые с точки зрения нормы.

В других определениях интерференции акцент делается именно на процесс взаимодействия систем двух языков и их элементов в ходе общения двуязычного населения или, как в определении Э. Хаугена [9], явление «наложения» двух языковых систем.

Ряд имеющихся определений затрагивает, помимо собственно лингвистического, психолингвистические аспекты взаимодействия языков. В этом случае под интерференцией понимается отрицательный перенос навыков речевой деятельности на одном языке на другой язык, перенос норм родного языка в другой язык в процессе речи, нарушение билингвом правил соотношения контактирующих языков. В определениях такого типа отражается психологический механизм языковой интерференции.

В литературе представлены и другие подходы к толкованию данного понятия. Как правило, существующие определения интерференции выделяют разные стороны одного явления. Это не удивительно, поскольку языковая интерференция представляет собой сложное явление: взаимодействие языков проявляется в разнообразных ситуациях и характеризуется различными аспектами: как собственно лингвистическими, так и психолингвистическими, социолингвистическими, методическими и другими.

Разные аспекты языковой интерференции учитываются в общепринятом определении, предлагаемом в «Лингвистическом энциклопедическом словаре» под редакцией В.Н. Ярцевой: «Интерференция - взаимодействие языковых систем в условиях двуязычия, складывающегося либо при языковом контакте, либо при индивидуальном усвоении неродного языка; выражается в отклонениях от нормы и системы второго языка под влиянием родного» [10, с. 197].

Таким образом, языковую интерференцию можно обобщенно определить как взаимовлияние систем контактирующих языков (межъязыковая интерференция) и единиц одного языка (внутриязыковая интерференция), выражающееся в отклонениях от нормы при производстве и восприятии речи.

Под контактирующими языками вслед за У Вайнрайхом, основоположником теории языковых контактов [3], будем понимать языки, которыми владеет и попеременно пользуется одно и то же лицо, то есть билингв.

Разновидностью интерференции будем считать не только воздействие родного языка на речевую деятельность на иностранном языке, но и обратное, хотя и менее частое, явление, при котором неродной язык влияет на речь на родном языке, вызывая в ней отклонения от нормы.

В. Н. Комиссаров, например, рассматривает интерференцию как «нарушение билингвом (человеком, владеющим двумя языками) норм и правил соотношения двух контактирующих языков» [11, с. 103]. Расширив и уточнив это определение, В. В. Алимов предлагает свое собственное: лингвистическая интерференция «выражается в отклонениях от нормы в одном языке под влиянием другого (при отрицательной интерференции)... под лингвистической интерференцией следует понимать вмешательство элементов одной языковой системы в другую, которое может быть... деструктивным» [12, с. 19]. Э. Хауген утверждает, что интерференция является результатом наложения двух языковых систем в процессе речи [9].

С подобными определениями мы не можем полностью согласиться, так как термин тогда принимает слишком обобщенный характер: неясно, каким образом указанные языки контактируют, о каких конкретных нормах и отклонениях идет речь, и какие конкретно языковые элементы смешиваются. Более того, неясно, какой язык из двух деформирует, а какой - подвергается деформации. Однако подобный подход допускает разнонаправленность интерференции, т.е. интерференция (согласно упомянутым определениям) может быть результатом влияния как первого (родного) языка на второй (иностранннй), так и второго (иностранного) на первый (родной).

С другой стороны, имеется определенное количество исследователей, которые сужают и уточняют понятие интерференции. Можно было бы предположить, что подобный подход наиболее приемлем для проведения лингвистических исследований, так как интерференция в таких случаях приобретает четко очерченные границы: известно, какие языки контактируют, как они влияют друг на друга и куда направлена интерференция.

Многие переводоведы рассматривают интерференцию как источник ошибок, где переводчик находится плену формы оригинала и механически переносит особенности языка-источника на язык перевода.

До сих пор в литературе вопрос интерференции рассматривался на следующих уровнях:

- 1) фонологическом;
- 2) морфологическом;
- 3) синтаксическом;
- 4) лексическом;
- 5) семантическом.

Эйнар Хауген в своей работе «Языковой контакт» пишет: «... Говорящий может не владеть в полной мере фонологической системой иностранного языка и подставлять фонемы своего родного языка в употребляемые им отдельные иностранные слова или целые высказывания на этом языке. Переключение кодов имеет место в тех случаях, когда говорящий переходит с одного языка на другой, в наиболее явных случаях переключение оказывается полным, т.е. в речевом потоке можно указать момент, когда меняются все аспекты высказывания, включая фонологию, морфологию, синтаксис и лексику» [9]. Иногда морфологию и синтаксис объединяют в одном слове «грамматика» и используют термин «грамматическая интерференция». В таких случаях классификацию сужают до трех уровней и говорят об интерференции фонологической (фонетической), грамматической и лексико-семантической. Такая упрощенная классификация интерференции очень удобна для общего описания этого явления, но, когда речь идет об изучении одного иностранного языка и последующих языков, или о переводе с одного языка на другой, все становится гораздо сложнее. Необходимость изучения, систематизации, выработки рекомендаций по преодолению и использованию явления интерференции в профессионально ориентированном переводе диктуется самой жизнью. Личный опыт в процессе изучения иностранных языков, показал, что к явлению интерференции нужно подходить осознанно, его нужно подробно изучать, избегать отрицательной интерференции и использовать положительную.

В основу классификации видов лингвистической интерференции кладутся различные ее признаки (область функционирования, источник, степень учета полилингвом дифференциальных признаков родного языка, форма проявления интерференции, ее коммуникативный эффект и т.д.).

Одной из первых попыток классификации стало исследование У. Вайнрайха, который рассматривает это явление на материале разных языков.

Приведем его классификацию типов интерференции [13]:

- фонетическая – ошибки фонологического характера, затрудняющие и нарушающие акт коммуникации, искажающие звуковую форму и смысл высказывания;

- грамматическая – правила, обязательные для грамматики одного языка, не срабатывают ввиду их отсутствия в грамматике второго языка; ошибки, обусловленные способами и средствами оформления связи согласования и управления, нарушением порядка слов в предложении;

- лексическая – вмешательство лексики одной языковой системы в другую, обычно приводящее к буквализмам.

Сорокина С.С. сделала попытку классифицировать синтаксическую интерференцию, выделив следующие ее подвиды:

- конструктивный – нарушения в структуре и построении предложений;
- позиционный синтаксис – нарушение порядка слов;
- глагольное управление – отклонения от закономерностей управления;
- синтаксическое согласование – нарушения в нормах согласования [14].

По мнению Ж. Багана, типы интерференции можно разделить на фонетический, фонологический, грамматический и лексический [15].

В. В. Алимов классифицирует типы интерференции следующим образом [12]:

- фонетическая, фонологическая, звуковая;
- орфографическая;
- грамматическая (морфологическая, синтаксическая и пунктуационная);
- лексическая;
- семантическая;
- стилистическая.

Кроме того, интерференция может быть прямой, двусторонней и обратной в зависимости от вида речевой деятельности; явной и скрытой в зависимости от формы проявления; межъязыковой (внешней) или внутриязыковой (внутренней); интерференцией первого или второго порядка; затрудняющей, нарушающей или разрушающей в зависимости от результата действия.

Традиционно интерференцию рассматривают на трех (фонетическом, грамматическом и лексико-семантическом), на четырех (фонетическом, морфологическом, синтаксическом, лексическом и семантическом) уровнях.

Таким образом, явление языковой интерференции проявляется практически на всех уровнях языка.

Заключение

Таким образом, изучение полилингвизма и интерференции стало делом актуальным и важным как теоретически, так и в связи с потребностями современного общества.

На протяжении многих столетий люди вступают друг с другом в контакт, который обусловлен различными причинами: политическими, научными, торговыми, военными, культурными. В процессе общения люди оказывают влияние не только на мировоззрение друг друга, но и на языки в целом, что приводит к их изменению, языковому смешению. Это является результатом не столько заимствования, сколько приспособления контактирующих языков с целью их упрощения. В результате анализа поведения языков в многонациональных государствах такие известные ученые, как И. А. Бодуэн де Куртенэ, Г. Шухардт и другие, подтвердили факт влияния языков друг на друга и их смешения. Впоследствии Л. В. Щерба начал исследование языковых контактов как процесса интерференции.

Проблема интерференции вызывает немало трудностей, так как она мало изучена. В условиях расширения контактов между странами в настоящее время остро стоит вопрос об успешности, а следовательно, и эффективности общения.

В настоящее время этот термин используется в методике преподавания иностранных языков, лингвистике, социолингвистике, психолингвистике, психологии.

ЛИТЕРАТУРА

- [1] Алимов В.В. Интерференция в переводе (на материале профессионально-ориентированной межкультурной коммуникации и перевода в сфере профессиональной коммуникации): Дисс. ... докт. филол. наук. / В.В. Алимов. - М., 2005.
- [2] Баранникова Л.И. Сущность интерференции и специфика ее проявления. Проблема двуязычия и многоязычия. / Л.И. Баранникова. - М., 1972. – 142 с.
- [3] Вайнрайх У. Языковые контакты / У. Вайнрайх. - Киев: 1979. – 105 с.
- [4] Дешериева Ю.Ю. О внутриязыковой интерференции / Ю.Ю. Дешериева // НДВШ. Филологические науки. / - 1976. № 4. С. 101-104.
- [5] Копыленко М.М. Фонетическая интерференция в русской речи казахов / М.М. Копыленко, З.К. Ахметжанова. - Алма-Ата: Наука, 1984. - 65 с.
- [6] Байбульсинова К.М. Опыт сопоставительного анализа фонетических систем русского и казахских языков: Автореф. дис. канд. филол. наук / К.М. Байбульсинова - Алма-Ата, 1977 – 33 с.
- [7] Исаев М.К. Динамика фонетической интерференции при формировании казахско-английского билингвизма / М.К. Исаев – Алматы: 1990. – 132 с.
- [8] Аракин В.Д. Сравнительная типология английского и русского языков. Учебное пособие. – 3-е издание / В.Д. Аракин. – М.: Физматлит, 2005. — 232 с.
- [9] Хауген Э. Языковой контакт // Новое в лингвистике. Выпуск VI. Языковые контакты / Э. Хауген. - М.: Прогресс, 1972. С. 61-80.
- [10] Языкознание. Большой энциклопедический словарь / Гл. ред. В.Н. Ярцева. 2-е изд. М.: Большая Российская энциклопедия, 1998.
- [11] Комиссаров В.Н. Проблема интерференции в теории перевода // Проблема интерференции при переводе = Interferenz in der Translation / herausgegeben von Heide Schmidt. / В.Н. Комиссаров. Leipzig, 1989. С. 103-108.
- [12] Алимов В.В. Теория перевода. Перевод в сфере профессиональной коммуникации: учеб. пособие. Изд. 5-е. / В.В. Алимов. - М.: «ЛИБРОКОМ», 2009. 160 с.
- [13] Вайнрайх У. Языковые контакты. Состояние и проблемы исследования / пер. с англ. яз. и комментарии д. филол. н., проф. Ю. А. Жлутенко. / У. Вайнрайх.- Киев: Изд-во при Киевском государственном университете издательского объединения «Вища школа», 1979. 264 с.
- [14] Сорокина С.С. Пути предупреждения и преодоления грамматической интерференции синтаксических подтипов в немецкой речи студентов 1 курса языковых факультетов: Автореф. дис. ...канд. пед. наук. / С.С. Сорокина. – М., 1971.
- [15] Багана Ж. Языковая интерференция в условиях франко-конголезского билингвизма: Автореф. дис. докт. филол. наук. / Ж. Багана. – Саратов, 2004.

REFERENCES

- [1] Alimov, V.V. (2005). Interferentsiya v perevode (na materiale professional'no-orijentirovannoy mezhkul'turnoy kommunikatsii i perevoda v sfere professional'noy kommunikatsii) [Interference in translation]. M. [in Russian].
- [2] Barannikova, L.I. (1972). Sushchnost' interferentsii i spetsifika yeye proyavleniya. Problema dvuyazychiya i mnogoyazychiya [The essence of interference and the specifics of its manifestation. The problem of bilingualism and multilingualism]. M. [in Russian].
- [3] Vaynraykh, U. (1979). YAzykovyye kontakty [Language contacts]. Kiyev: Vishcha shkola [in Russian].
- [4] Desheriyeva, Yu.Yu. (1976). O vnutriyazykovoy interferentsii [On Intralingual Interference]. NDVSH. Filologicheskiye nauki, 4. pp. 101-104 [in Russian].
- [5] Kopylenko, M.M., Akhmetzhanova, Z.K. (1984). Foneticheskaya interferentsiya v russkoy rechi kazakhov [Phonetic interference in the Russian speech of Kazakhs]. - Alma-Ata Nauka [in Russian].
- [6] Baybul'sinova, K.M. (1977). Opyt sopostavitel'nogo analiza foneticheskikh sistem russkogo i kazakhskikh yazykov: Avtoref. dis. .kand. filol. nauk [Experience in comparative analysis of the phonetic systems of the Russian and Kazakh languages]. - Alma-Ata [in Russian].

- [7] Isayev, M.K. (1990). Dinamika foneticheskoy interferentsii pri formirovani kazakhsko-angliyskogo bilingvizma. [The dynamics of phonetic interference during the formation of Kazakh-English bilingualism]. – Almaty [in Russian].
- [8] Arakin, V.D. (2005). Sravnitel'naya tipologiya angliyskogo i russkogo yazykov. Uchebnoye posobiye. [Comparative typology of English and Russian languages]. – M.: Fizmatlit [in Russian].
- [9] Khaugen, E. (1972). Yazykovoy kontakt [Language contact]. Novoye v lingvistike. Vypusk VI. Yazykovyye kontakty. pp. 61-80, M.: Progress [in Russian].
- [10] Yazykoznaniye (1998). Bol'shoy entsiklopedicheskiy slovar' / Gl. red. V.N. Yartseva. 2-ye izd. [Linguistics. Big encyclopedic dictionary]. M.: Bol'shaya Rossiyskaya entsiklopediya [in Russian].
- [11] Komissarov, V.N. (1989). Problema interferentsii v teorii perevoda [The problem of interference in translation]. Problema interferentsii pri perevode, Interferenz in der Translation / herausgegeben von Heide Schmidt. Leipzig [in German].
- [12] Alimov, V.V. (2009). Teoriya perevoda. Perevod v sfere professional'noy kommunikatsii. [Translation theory. Translation in the field of professional communication]. M.: Knizhnyy dom «LIBROKOM» [in Russian].
- [13] Vaynraykh, U. (1979). Yazykovyye kontakty. Sostoyaniye i problemy issledovaniya / per. s angl. yaz. i kommentarii d. filol. n., prof. YU. A. Zhlutenko. [Language contacts. State and problems of research]. Kiyev: «Vishcha shkola» [in Russian].
- [14] Sorokina, S.S. (1971). Puti preduprezhdeniya i preodoleniya grammaticheskoy interferentsii sintaksicheskikh podtipov v nemetskoy rechi studentov 1 kursa yazykovykh fakul'tetov: Avtoref. dis.kand. ped. nauk. [Ways of preventing and overcoming grammatical interference of syntactic subtypes in German speech of 1st year students of language faculties]. – M. [in Russian].
- [15] Bagana, Zh. (2004). Yazykovaya interferentsiya v usloviyakh franko-kongolezskogo bilingvizma: Avtoref. dis. dokt. filol. nauk. [Language interference in the context of Franco-Congolese bilingualism]. – Saratov [in Russian].

Коптлеуова К.Б.

ИНТЕРФЕРЕНЦИЯ ПОЛИЛИНГВИЗМНІЇ ПРОБЛЕМАСЫ РЕТІНДЕ

Аңдатпа. Бұл мақалада көптілділіктің қалыптасуындағы араласу мәселесі қарастырылған. Лингвистикалық тұрғыдан алғанда, көп тілділіктің жағдаяттарын сипаттауды олардың көп тілді жеке тұлғаларында болатын тілдік вариациялардың жиынтығы және олардың әлеуметтік және жеке байланыстарының белгілі бір саласына байланысты қолдану ережелері ретінде ұсынуға болады.

Көптілділіктің арқасында интерференциялық құбылыстар көптілді сөйлеушінің сөйлеуінде байқалады. Интерференцияны көптеген лингвистер бірнеше тілмен танысу нәтижесінде көптілді сөйлеушілердің сөйлеуінде пайда болатын ана тілінің нормаларынан ауытқу ретінде қарастырады.

Интерференция құбылыстарының фактілері тілдің фонологиялық, грамматикалық және лексикалық деңгейлерінде анықталуы мүмкін.

Кілт сөздер: көптілділік; қостілділік; билингвология; тілдік байланыс; интерференция; интерференция түрлері; лексикалық интерференция; фонетикалық интерференция; грамматикалық интерференция.

Koptleuova Kulpash

INTERFERENCE AS A PROBLEM OF POLYLINGUALISM

Annotation. This article examines the problem of interference in the formation of polylingualism. From a linguistic point of view, the description of situations of polylinguism can be presented as a set of linguistic variations that multilingual individuals have and the rules for their use, depending on a particular sphere of their social and personal ties.

Due to polylingualism, interference phenomena are observed in the speech of a polylingual speaker. Interference is viewed by many linguists as a deviation from the norms of the native language, which appear in the speech of polylingual speakers as a result of their familiarity with several languages.

The facts of the phenomena of interference can be detected at the phonological, grammatical and lexical levels of the language.

Keywords: polylingualism; bilingualism; bilingualology; language contact; interference; types of interference; lexical interference; phonetic interference; grammatical interference.

ӘОЖ 811.512.122373

ҒТАХР 16.21.47

DOI 10.37238/1680-0761.2021.81(1).26

Көшімова Б.Ә., Әбішева Ш.С., Каримсакова Б.А., Жеткізгенова А.Т.*Ш.Есенов атындағы Каспий мемлекеттік технологиялар және инжиниринг
университеті, Ақтау, Қазақстан***E-mail:** bibatpa.koshimova@yu.edu.kz, mailto:sharapat.abisheva@yu.edu.kz
baktigul.karimsakova@yu.edu.kz**МАҢҒЫСТАУ ТОПОНИМДЕРІ – ДЕРЕКТІ АҚПАРАТ-ҰЛТТЫҚ САНА**

Аңдатпа. Мақалада жер-су атаулары тілді тұтынатын халықтың санасымен, дүниетанымымен, дәстүрімен, менталитетімен, құндылықтарымен, ойлау жүйесімен тығыз байланыста қарастырылады.

Ата-бабамыз бізге хатталған құжат, басылған кітап тастаған жоқ. Бізге бір сөздің бойына сидырып, ұғым, өзінің дүниені тануын, тарихын, тарихи мәтінін тастады. Бүгінгі ұрпаққа сол таңбалардың кілтін тауып, кодын ашу қалды. Адамның саналы әрекетінің ең соңғы нәтижесі, қорытынды түйіні шиыршықталып келіп (универбтеліп келіп) оның тілінде ғана көрініс тапқан. Сондықтан әсіресе жер-су атаулары жай ғана салынған белгі емес, немесе уәжінен қол үзген бос таңба емес, ол ұлтымыздың тарихынан, танымынан, мәдениетінен, құндылықтарынан маңызды ақпарат беретін ерекше семиотикалық таңба болып табылады.

Тіл деректерінің ішінде жалқы есімдердің таңбалық сипаты жалпы есімдерге қарағанда басым екені көрінеді, себебі олар мәдени контекспен етене жакын. Топонимдерде жалпыадамзаттық құндылықтарға қарағанда ұлттық құндылықтар айқын көрінеді. Жер-су атауларында ұлт, ұлттың рухани өмірі, әрекеті, бағалауы, жады, өзінікі-өзгенікі семантикалық өрістері бар. Сондықтан топонимдер этномәдени бірлік болып табылады. Топонимдер – өзге халық үшін жабық таңбалар, өз халқы үшін ашық таңбалар жүйесі. Топонимдер – ашуға, оқуға болатын таңбалар мен символдар жүйесі.

Кілт сөздер: топономика; ономастикалық; жер су-аттары; тау атаулары; тілдік бейнесі; тілдік сана; ұғым.

Kipicne

«Маңғыстау даласы алыс ғасырлардан бері қарай еуразиялық кеңістіктің ойкуменизациялануының аванпостарының бірі болды. Р.Карутц мәдени нивелирелену процесінен қауіптеніп, көшпелі мәдениетті жедел зерттеуге шақырған» [1]. «Оның еуропа мен Азияның көптеген этностары мен мемлекеттерін қалыптастыруға қатысы барлығын айғақтайтын көптеген жер су-аттары, тау атаулары бар. Бұл жердің ономастикасында огурджик, эрсары, қынқан, ақпан, қараман, оғланды, аусары, қарпын, қызық, эмир, шетпе, бәйті, баянды, даныспан, өгіз, өреуіл, үдек, бесбұлақ, Маңғыстау топонимдері сол қым-қуыт жылдардың көзіндей. Маңғыстау топонимикасы Ноғайты, Ноғайтөбе, Қалау, сары (Исмаилдың ағалары 1540 ж.), манай атаулары толып жатыр» [1]. Бұл әйгілі жазушы Ә.Кекілбаевтың сөзі. Өңір топономикасына зерттеушілердің назарын аударып, қызығушылықтарын арттыратын жолсілтеу. Жер-су атауларының жалаң қорын жасауға, санын түгендеуге, сөзжасамдық тәсілдерін қарастыруға шақырған үндеу емес, «қым-қуыт жылдардың көзіндей» болып сақталған есімдерден сол өңірдің тарихын, халықтың рухани, мәдени өмірін, дәстүрлі дүниетанымын, санасын, құндылықтарын аршып алуға шақырған мінберлі сөз. Өйткені, белгілі тілші ғалым Н.Уәлиұлының ойымен жалғастырсақ, «Тілдің лексикалық байлығы тек атауыш сөздермен шектелмейді. Ана тіліміздегі сөздердің енді бір

қатары халықтың таным бірлігі, зерттеуі, ой қорытуына байланысты пайда болған. Ондай сөздердің номинациялық ерекшелігінен гөрі ұғымдық қасиеті басым болады... Қазақстан топонимдері зерттеушілер үшін ас құнды лингвистикалық, тарихи, этнографиялық деректер береді. Жер-су аттарында көптеген ашылмаған сыр, шешілмеген жұмбақ жатыр» [2, 55].

Зерттеу материалдары мен әдістері

Мақаланың зерттеу материалына Маңғыстау өлкесінің жер-су атаулары негізге алынды. Мақалада топонимдердің этнолингвистикалық сипаттамасын танытуда ономастикалық бірліктердің қызметі, жасалу жолдары арқылы типологиялық зерттеу әдісі, салыстырмалы - тарихи, жүйелі әдістері қолданылды.

Зерттеу нәтижелері

Қазақстанның топонимдер жүйесі әр өңірді жекелей алып жасалған зерттеулермен толығып отырды. Осы еңбектерде міндетті түрде қандай мәселелер қамтылғанын Б.Тілеубердиевтің сөзімен берсек, ол «1) аймақтың тарихи, географиялық ерекшеліктері; 2) аймақтық топонимияның стратиграфиясы (хронологиялық кірме қабаттары); 3) структуралық-сөзжасамдық классификациясы; және ара-тұра 4) топонимдердің этнолингвистикалық сипаттамасы» болып табылады [3, 9]. Бұл пікірді Н.Уәлиұлының мына ойлары бекіте түседі, сондықтан ғалым сөзін толық келтіруді жөн көреміз: «Дәстүрлі парадигмада жалқы есімдер негізінен ономастикалық бірліктердің қызметі, жасалу жолдары (аффиксация, сөздердің бірігуі, қосарлануы, мағыналас дамуы, т.б.), мағыналары, номинация принциптері, лексика-семантикалық топтары, этимологиясы, ауыс-түйістіктер, көне және жаңа қабаттар т.б. қарастырылады. Ал дәстүрлі емес парадигмада, яғни когнитивтік бағыт ономастикалық бірліктер жүйесін когнитивтік сананың құрылымы ретінде қарайды. Тілдік сана жер-су атауларын қалыптастыруды, сақтауды, қайта жаңғыртуды, түрлендіруді, дамытуды жүзеге асыратын ерекше құрылым болып табылады. Сондықтан ономастикалық атаулардың табиғатын когнитивтік құрылым тұрғысынан зерттеудің қажеттілігі, мүмкіндігі еш күмән туғызбаса керек, біріншіден, топоним, антропоним, гидроним, космонимдік т.б. атаулар ақиқат дүниенің үзін бейнелейтін тілдік картиналарға жатады; екіншіден, ономастикалық атаулар тілдік ұжымның, тілдік тұлғаның когнитивтік санасында белгілі бір білімдер жүйесі, аялық білім түрінде өмір сүреді. Ономастикалық атаулар, оның ішінде жер-су атаулары кездейсоқ түзілім емес, ол тілдік санадағы ақиқат дүниені, мәдени-тілдік қоғамдастықтың тарихи иесін бейнелейтін жүйе.

Тілдік субъектілер – жеке адам, халық, ұлт – тілдік сананың иесі. Тілдік сана, жеке адамның болсын, тілдік ұжымның болсын, аса күрделі құрылымы. Оның бір бөлігі ономастикалық сана болып табылады. Ономастикалық санада ономастикалық атаулармен байланысты мәдени-тілдік ұжымның тарихи иесінің үзіктері ретінде білім қоры сақталады. Атты да, атауды да ешкім кездейсоқ қоя салмайды. Қайсыбір объектінің атына, атауына адам санасындағы түсінік, белгілі бір жағдаят негіз болады. Сөйтіп, ат қоюмен бірге әлгі атау, яғни тілдік таңба арқылы белгілі бір мәдени-ұлттық ақпараттар да кодқа салынады. Ал тілді тұтынушы сол таңба арқылы әлгі объектіні басқа бір объектіден ажыратып қана қоймай, сонымен қатар кодқа салынған ақпараттарды да ашады, яғни таңбаның этно-мәдени танымдық мазмұны ашылады (интерпретацияланады). Сондықтан, шартты түрде, жалқы атауларды ең қысқа «мәтін» деуге болады» [4].

Сол ең қысқа мәтіндердің кодын ашудағы негізгі мақсат не болады? Ел егемендігі халықтың рухани-мәдени мұраларынан ұлттық болмысты табу, оны ұлт санасына қайта құю, жаңғырту, сөйтіп, ұлттық сананы оятумен ұзарады. Бұл орайда қазіргі қазақ ономастикалық атауларынан ұлттық идеяны іздеуді алғаш көтеріп жүрген тілші-ғалым Қ.Рысбергген: «Қазіргі ұлттық ономастикалық кеңістіктегі атаулардың концептілік мазмұнында ұлттық идея, нақтырақ айтсақ, ұлттық сана, ұлттық менталитет қаншалықты дәрежеде көрініс табады және

тілге тиек етіп отырған ұлттық идеяны қалыптастыруға, әрі қарай дамытуға ономастикалық атаулар қалай, қаншалықты ықпал ете алады?» – деген нақты сауалдарға жауап іздеудің қажеттілігін айтады [5]. Пифагор кез келген халықты тану үшін алдымен оның тілін тану керек деген екен. XVIII ғасырда И.Гердер адамзаттың ең маңызды феномендері оның тілі, мәдениеті, қоғамы және ұлттық рухы депті. В.фон Гумбольд: «Адам тілі арқылы ғана адам бола алады» дегенінен бастап лингвистикада тілді адамның өзімен байланыстыра қарайтын бағыттар басталды. Осы орайда ХХғ. басында физика ғылымында пайда болған әлем бейнесі деген термин филологияда кеңінен қолданылып, сән тақырыпқа айналғанын білеміз. Ол әртүрлі мазмұнда айтылып келді: әлемге көзқарас, заттар мен оқиғаларды түсіну, идеология, әртүрлі мәдени құндылықтар туралы көркем түсінік, қоршаған ортаны танудың ұлттық ерекшелігі. 1960 ж. бастап семиотика аясында әлем бейнесі деген ұғым бастапқы модельдеу жүйесі (тіл) және қосалқы модельдеу жүйесін (миф, дін, фольклор, поэзия, проза, кино, сурет, сәулет) қарастыру арқылы көрінді. Бірақ әлемді мифтік тұрғыда тану, діни тұрғыда тану, пәлсапалық ойлар арқылы тану, өнер арқылы тану, ғылым арқылы танудың барлығы тілдік бірліктерде көрініс табатыны белгілі болды. Ол тілдік бірліктер үлкен мәтіндерден бір түбірлі атау сөзге дейін келе береді. Әлемде бүгін метафора арқылы тану тұрақты екен. Ортаны танудың субъективті, объективті жақтары әлемді бастапқы кезде тану мен кейін танудың ішінде соңғысы маңыздырақ екенін байқатып отыр. Өйткені кейінгі таным жеке көзқарастардан ада, сана мен ойлауға негізделеді. Ал халық тарихы үшін қайсысы маңызды? Әрине, халықтың танымы мен ойлау жүйесінен ақпарат беретін дерек маңызды. Өйткені, А.Байтұрсынұлы айтқандай, «ақыл ісі аңдау, қиял ісі – бернелеу, көңіл ісі – талғау, көркем сөз – көңіл тілі, жалаң сөз – зейін тілі. Көркем сөз болуға ықтимал деген нәрселерді алып сөз қылады, жоқ нәрсені барға ұйғарып сөз қылады. Қара сөзден адам тек ұғым алады» [6, 210-211 бб.]. Ешбір атауда «бернелеу» (қиял нәтижесі), «көңіл ісі» таңбаланбайды. Тілде соңғы ойқорыту, ойды бекіту таңбаланады. Сондықтан тілтұтынушы санасындағы құндылықтарды тану үшін атау беру процесіне назар аудару маңызды. Бұл – әлемді танудың көне тәсілі.

Философтар мен лингвистер әлемнің екі түрлі бейнесін ажыратады: концептуалды және тілдік. Әлемнің тілдік бейнесін әлемнің концептуалды бейнесіне беттестіретін болсақ, екеуінің беттесетін тұсы инвариант болады да, ол тілдік әмбебаптар болып шығады. Сондықтан екі бейненің арасы өте өтпелі, ажырағысыз. Ал әлемнің концептуалды бейнесінің сыртындағы ақпарат әр тілде әртүрлі нұсқада жүр. Сол себепті әлемнің тілдік бейнесі қаншалықты әмбебап болса, соншалықты ұлттық, жекелік сипатқа ие. Әлемнің тілдік бейнесіне реконструкция жасау қазіргі лингвистиканың маңызды міндеті болып саналады.

Тілде жасырынған ақпараттар әдетте символ, образ, миф, тұрақты тіркестер түрінде көрініс табады. Сөз таңба, ол өзіне көп нәрсені жасырады, тек кілтін тауып, аша білу керек. Кілті тілдік құрылымның өзінде болу мүмкіндігі аз. Егер сөздің, атаудың өзі өз тарихын, жасырынған ақпараттарды ашық қалдырса, тілдің таңбалық сипаты, символдық мәні, бейнелілігі қалмайды. Сөз тарих тезінен өте отырып, өзіне тарих жасырған бар мазмұнды жинайды, таңбалайды. Сондықтан бүгінгі лингвист өзін тілі арқылы танығысы келсе, тек тілші ғана болуы аз. Бұл ойлар тек кейінгі тіл мамандарының ғана пікірлерінде емес, тілді тіл үшін, өз ішінде зерттеген лингвистикалық бағыт өкілдерінің де еңбектерінен табылады: «Тілдің ішінен бәрі табылады, тек тани білетін қырағылық керек» дейді Ғ.Мұсабаев. «Тіл шындық өмірдегі заттар мен құбылыстардың, олардың сан алуан белгілері мен өзара қатысының адам санасындағы бейнелері болып саналады» дейді К.Аханов [7, 50]. Тіл деректерінің ішінде жалқы есімдердің таңбалық сипаты жалпы есімдерге қарағанда басым екені көрінеді, себебі олар мәдени контекспен етене жақын. Өйткені жер бедеріне атау беру адамның табиғатқа қожалығын, иесі болуының алғашқы қадамы. Сондықтан топонимдер –

белгілі бір шынайы мәтіннің, деректі сөздің (речь) жемісі. Топонимдерде жалпыадамзаттық құндылықтарға қарағанда ұлттық құндылықтар айқын көрінеді. Себебі жер-су атауларында ұлт, ұлттың рухани өмірі, әрекеті, бағалауы, жады, өзінікі-өзгенікі семантикалық өрістері бар. Сондықтан топонимдер этномәдени бірлік болып табылады. Топонимдер – өзге халық үшін жабық таңбалар, өз халқы үшін ашық таңбалар жүйесі. Топонимдер – ашуға, оқуға болатын таңбалар мен символдар жүйесі.

Мысалы, Маңғыстау өңірінде *Торқаның төрткілі* деген жер атауы бар. Маңғыстау даласына енді көшіп келгендердің ішінде мыңғырған жылқысы бар, зейнетіне қарай шаруасына өзі де бірге араласып жүретін, сондықтан дәулеті көбеймесе ортаймаған, дәлеті басынан таймаған ел аузында аңыз болған бір Аманұлы Қозыбай деген қазақтың атақты байы болыпты. Түрікмендер де бұл баймен қоңсылас, болып жақын жүргісі келеді екен. Оның үстіне Қозыбай діні өзгенің салт-дәстүрін құрметтей қоюға құлықсыз қазақтар бұрыннан жатқан үйіктерді ойрандап, қозы-лақтың ойнағына айналдыра бастағанда, діні басқа болғанмен құдай бір деп, құдайын таныған елдің тәбәрігін аяқ асты қылмандар деп, үйіктердің тасын жинатып, елге топырағын қайта үйдірген екен дейді. Бұл елге үлгі болып жақын ағайыны Қанай Кенжеұлы да өз қонысындағы бір үйікке қамқорлық жасаған. Кейін осы екі үйікті ел *Қозыбай* мен *Қанай* аттарымен атап кеткен көрінеді. Қозыбайдың 11 ұлдан кейін көрген өзі ақылды, өзі сұлу Торқа деген бір ғана қызы болыпты. Бой жеткенше бай қызын ешкімге атастырмаған екен дейді. Бірақ ұлдары бар ел-жұрттың аңдығаны осы Торқа болады. Құдаласушылар көбейіп, байдың мазасы әбден кеткен соң, Қозыбай біреуіне тоқтамаса болмайтынына көзі жетеді. Бірақ құда түскен Жары руына мынадай шарт қояды: 1) қызымның орнына қолдарыңдағы Серімді беріңдер; 2) қызымның отауы жан баспаған жерге тігіліп, тойы елде болмаған той болсын дейді. Серім – осы ауылдың шаруасын дөңгелентіп жүрген, берекесін келтіріп отырған жалшы жігіт еді. Құдалар жақ келісімге келеді. Торқаның ұзатылу тойы да келін болып түскен тойы да нешеме уақыт ел аузындағы айтулы той болады. Торқаның *Кертөрткіл* деген жерге отауы тігіледі. Нақ Манатадан бір көш жердегі төрткіл төбе *Торқаның төрткілі* атанады. Қозыбай Серімді той жасап қарсы алады. Бір сұлуды алып беріп, алдына мал салады. Қозыбай әулеті Серім әулетін қара шаңырақ тұтып құрметтейді. Осы кезге дейін жас келіндер бұл босағаға сәлем етеді. Қозыбай дүние саларда қызымның келін боп түскен жерін көріп жатайын деген сөзіне байланысты осы маңайға жерленген екен, ол жер *Қозыбайдың төрткілі* атанады [8]. Міне, бұл тарихы ел аузынан үзілмей келе жатқан шындыққа жақын әңгіме. Ақпарат өзінде жасырынған, ел аталу тарихын біле бермейтін жұмбақ атау емес, тарихи дерегі аңыздандыра айтылған мазмұн межесі тұрпат межесінен басым атау. Әдетте аңыз әңгімелер мен тарихи оқиғалар аянышты хал, трагедиямен аяқталған, байға, үстем тапқа, дұшпанға кегі кеткен, арманда қалғандардың өмірлерін жадында сақтаушы еді. Ал бұл аңызда кедей жарлы да жоқ, байға кеткен кек те жоқ, дұшпанға деген жеккөрініш те жоқ. Керісінше а) үстем таптың байлығы (мыңғырған жылқысы болуы), ә) байлығын малданушылық (құда түскен Жары руына шарт қоюы: сол ауылдың шаруасын дөңгелентіп жүрген, берекесін келтіріп отырған жалшы жігітті сұрауы; қызының отауын жан баспаған жерге тігуін, елде болмаған той жасауын қолқалауы), б) байлығының арқасында билік жүргізушілік (түрікмендердің бұл баймен қоңсылас, болып жақын жүргісі келуі, Қозыбайдың қызының келін боп түскен жерін «көріп жатуы үшін» сол маңайға жерленіп, *Қозыбайдың төрткілі* деген жер атауының пайда болуы) көрініс тапқан. Бірақ топоним де, көңілін елжіретіп, жанын сүйсіндіріп айтатын аңыз да ел есінде сақталған. *Торқаның төрткілі* деген атау Қазақстанның өзге өңір тұрғындары үшін екі ақпарат береді: 1) ол жер бедері төрткіл болып келеді; 2) жерге әйел есімі берілген: қорытынды ақпарат – Торқа деген әйел, не қыздың өмірі трагедиялы болған және ол ел үшін қызмет еткен. Бірақ жергілікті халық өкілі бұл таңбаны басқаша ашуы мүмкін, өйткені жергілікті тілтұтынушы

санасында сол өңірді мекендейтін халықтың менталитеті туралы аялық білім бар. Бұл атауға қатысты аялық білім жергілікті халықтың, адай елінің қыз балаға ерекше қарауы болып табылады. Осы мотив аңызды сақтап, бүгінгі күн тұтынушысына әкелген. Өңгімедегі оқиғаның шындыққа қаншалықты жақын екені, оқиғаның қаншалықты аңызданғаны беймағлұм, бірақ аңыз бен атау арасында жеткілікті байланыс бар. *Торқаның төрткілі* топонимдік таңбасының мазмұн межесі тұрпат межесіне сәйкес келіп тұр. Енді бұл тілдік дерек өткен ғасырлардағы қазақ ұлтының (нақтырақ айтсақ, адай елінің) дүниетанымы мен санасы, құндылықтары туралы бізге қандай ақпарат береді? Алдымен, *Торқаның төрткілі* антропотопонимі – этномәдени бірлік. Мұнда құнды информация – қазақ ұлтының қыз балаға ерекше қарауы бар. Бірақ басты кейіпкер Торқа емес, Торқаның әкесі – Қозыбайдың өзге байларға үлгі болатын имандылығы (Қозыбай діні өзгенің салт-дәстүрін құрметтей қоюға құлықсыз қазақтар бұрыннан жатқан үйіктерді ойрандап, қозы-лақтың ойнағына айналдыра бастағанда, діні басқа болғанмен құдай бір деп, құдайын таныған елдің тәбәрігін аяқасты қылмандар деп, үйіктердің тасын жинатып, елге топырағын қайта үйдірген. Бұл елге үлгі болып жақын ағайыны Қанай Кенжеұлы да өз қонысындағы бір үйікке қамқорлық жасаған. Кейін осы екі үйікті ел *Қозыбай* мен *Қанай* аттарымен атап кеткен). Қозыбайдың адамшылығы мен имандылығын бағалаған халық үйікке де, Қозыбай жерленген төрткілге де Қозыбай есімін береді. Сонда топонимнен табылған халық дүниетанымы үшін бағалы құндылық – имандылық, ұрпағына деген қамқорлық, баланың әке үмітін ақтау сезімі болып шығады.

Қорытынды

Қорыта айтсақ, иә, ата-бабамыз бізге хатталған құжат, басылған кітап тастаған жоқ. Бізге бір сөздің бойына сидырып, ұғым, өзінің дүниені тануын, тарихын, тарихи мәтінін тастады. Бүгінгі ұрпаққа сол таңбалардың кілтін тауып, кодын ашу қалды. Адамның саналы әрекетінің ең соңғы нәтижесі, қорытынды түйіні шиыршықталып келіп (универбтеліп келіп) оның тілінде ғана көрініс тапқан. Сондықтан әсіресе жер-су атаулары жай ғана салынған белгі емес, немесе уәжінен қол үзген бос таңба емес, ол ұлтымыздың тарихынан, танымынан, мәдениетінен, құндылықтарынан маңызды ақпарат беретін ерекше семиотикалық таңба болып табылады.

ӘДЕБИЕТ

- [1] Кекілбаев Ә. Ежелгі Маңғыстау құшақ жая қарсы алды / Ә. Кекілбаев // Маңғыстау газеті. 18.09.2007.
- [2] Уәлиев Н. Сөз мәдениеті / Н. Уәлиев.- Алматы, 1984. -117б.
- [3] Тілеубердиев Б. Қазақ топонимдерінің лингвокогнитивтік негіздері филолог.ғыл.докт. ғылыми дәр. алу үшін жазылған дисс. / Б. Тілеубердиев.-Алматы, 2005.
- [4] Уәли Н. Қазақ сөз мәдениетінің негіздері. филолог.ғыл.докт.ғылыми дәр. алу үшін жазылған дисс. / Н. Уәли. - Алматы, 2007. -125 б.
- [5] Рысберген Қ.Қ. Байырғы түрік топонимдік жүйесіндегі этникалық бірегейлік жөнінде / Қ.Қ. Рысберген.- Тілтаным. 2008. -224 б.
- [6] Байтұрсынов А. Шығармалары. Өлеңдер, аудармалар, зерттеулер / А.Байтұрсынов.- Алматы, 1989. -320 б.
- [7] Аханов К. Тіл білімінің негіздері / К.Аханов.- Алматы, 1993. - 496 б.
- [8] Спан Ә. Қабекеннің қазынасы / Ә. Спан.- Алматы, 2003. -200 б.

REFERENCES

- [1] Kekilbaev, A. (2007) Ejelgi Mańǵystaý qushaq jaja qarsy aldy [Ancient Mangystau was greeted with open arms]. Mańǵystaý gazeti - Mangystau newspaper [in Kazakh].
- [2] Ýalıev, N. (1984). Sóz mádenieti [A culture of speech] Almaty [in Kazakh].
- [3] Tileýberdiev, B. (2005). Qazaq toponimderiniń lingvokognitivtik negizderi. filolog. ғыl. dokt. ғыlymı dár. alý úshin jazylǵan diss [Linguocognitive bases of Kazakh toponyms.candidate of science. scientific lecture to get a written dissertation] Almaty [in Kazakh].

- [4] Ýalı, N. (2007). Qazaq sóz mádenietiniń negizderi. filolog.ýyl.dokt.ýylymı dár. alý úshin jazylǵan diss [Fundamentals of Kazakh speech culture. PhD. get a written dissertation] Almaty [in Kazakh].
- [5] Rysbergen, Q.Q. (2008). Baıırǵy túrik toponımdik júesindegi etnikalyq biregeilik jóninde [Ethnic identity in the ancient Turkic toponymic system] Linguistics [in Kazakh].
- [6] Baitursynov, A. (1989). Shyǵarmalary. Óleńder, aýdarmalar, zertteýler [Work. Poems, translations, research] Almaty [in Kazakh].
- [7] Ahanov, K. (1993). Til biliminiń negizderi [Fundamentals of linguistics] Almaty [in Kazakh].
- [8] Span, Á. (2003). Qabekeńniń qazynasy [Kabeken's treasure] Almaty [in Kazakh].

Кошимова Б.А., Абишева Ш.С., Каримсакова Б.А., Жеткизгенова А.Т.

МАНГИСТАУСКИЕ ТОПОНИМЫ - ДОКУМЕНТАЛЬНАЯ ИНФОРМАЦИЯ-НАЦИОНАЛЬНОЕ СОЗНАНИЕ

Аннотация. В статье рассматриваются географические названия в тесной связи с сознанием, мировоззрением, традициями, менталитетом, ценностями, системой мышлением потребляющего языком населения. Наши предки не оставили нам письменного документа или печатной книги. Они дали нам слово, концепцию, мировоззрение, историю, исторический текст. Современное поколение должно найти ключ к этим символам и расшифровать их. Конечный результат сознательного действия человека, вывод которого универсален, выражается только на его языке. Таким образом, особенно географические названия – это не просто встроенный или пустой знак, лишенный мотивации, это особый семиотический знак, дающий важную информацию об истории, знаниях, культуре и ценностях нашей нации.

Среди языковых данных видно, что символический характер имен собственных преобладает над нарицательными именами, поскольку они тесно связаны с культурным контекстом. В топонимах национальные ценности более выражены, чем общечеловеческие.

В географических названиях есть смысловые поля нации, духовной жизни нации, действия, оценки, памяти, своего-собственного. Поэтому топонимы являются этнокультурными единицами.

Топонимы - закрытые символы для другого народа, а открытая система символов для своего народа. Топонимы - это система символов, которые можно расшифровать и прочесть.

Ключевые слова: топонимия; ономастика; топонимы; горные названия; языковой образ; языковое сознание; концепты.

Koshimova Bibatpa, Abisheva Sharapat, Karimsakova Baktigul, Zhetkizgenova Aliya

MANGISTAUKI TOPONYMS - DOCUMENTAL INFORMATION - NATIONAL CONSCIOUSNESS

Annotation. The article considers a close connection between geographical names with the consciousness, worldview, traditions, mentality, values, and the system of thinking of the population of language users. Our ancestors did not leave us a written document either a printed book. Instead of, they left us the word, concept, worldview, history and historical text. The modern generation must find out the key to these symbols and decipher them. The end result of a conscious action of a person, whose conclusion is universal, is expressed only in his language. Thus, especially place names are not just an embedded or empty sign devoid of motivation, it is a special semiotic sign that gives important information about the history, knowledge, culture and values of our nation.

Among the linguistic data, it can be seen that the symbolic nature of proper names prevails over common nouns, since they are closely related to the cultural context. In toponyms, national values are more pronounced than universal ones.

In geographical names there are semantic fields of the nation, the spiritual life of the nation, actions, assessments, memory. Therefore, toponyms are ethnocultural units.

Toponyms are closed symbols for another people, but an open system of symbols for their own people. Place names are a system of symbols that can be deciphered and read.

Keywords: toponymy; onomastics; toponyms; mountain names; linguistic image; linguistic consciousness; concepts.

ӘӨЖ 82-1(574.1)

ҒТАХР 17. 82. 10

DOI 10.37238/1680-0761.2021.81(1).27

¹Мамыров А.И., ²Шортанбаев Ш.¹Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал, Қазақстан²Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

E-mail: mamytov.69@mail.ru, shokhan69@mail.ru

ЖҰБАН МОЛДАҒАЛИЕВ ӨЛЕҢДЕРІНДЕГІ ҰЛТТЫҚ БОЛМЫС

Аңдатпа. Мақалада ақын Жұбан Молдағалиевтің артында қалған мол рухани мұрасының бір бөлігі ұлттық болмыс пен дүниетанымды аңғартатын өлеңдері іріктеліп алынып, автордың айтпақ идеясын жеткізудегі сөз қолданыстары, пайымдары талданады. Өлең шумақтарындағы жекелеген сөздердің ұлттық кодымызды, қазақы болмысымызды танытудағы поэтикалық күші неде деген сұрақтарға мақалада жан-жақты ғылыми негізде жауап берілді. Сондай-ақ зерттеу мақалада өмірден түйгенін өлеңге сыр қып айтқан ақынның бүкіл бір ұлттың ықылым заманнан бері қалыптасқан «объективный мир» шынайы дүниесін оқырманна қалай жеткізе білгендігі автордың «Қазақ», «Менің халқым», «Қазақстан көктемі», «Ғажапсың, Қазақстаным», «Мен қазақ әйеліне қайран қалам», «Қазақстан», «Қазақшадан аударылған», «Қазақ тілі», «Білем, білем бір қазақты», «Біз, қазақтар қызықпыз», «Мен – қазақтың» тағы да басқа өлең, поэмаларынан алынған шумақтар арқылы нақты деректермен көрсетіледі. Және Жұбан Молдағалиев өлеңдеріндегі идеялық-таным мен көркемдік - эстетикалық ізденістер қазақ поэзиясын ұлттық колоритпен байыта түсетіндігі ашып көрсетілді.

Кілт сөздер: Әдеби мұра; еркін рух; ғасырлар белесі; дүниетаным; дәстүр; литмотив; ұлттық характер; градация; интерпретация; ұлттық идеология.

Kipicne

Жұбан Молдағалиев қазақ әдебиетінде өзіндік орны бар ірі ақын. Ақынның әдеби мұрасы бүгінгі таңда бес томдықты құрап отыр. Жұбанның өмірі мен шығармашылығы белгілі бір дәрежеде зерттелді. Қорғалған жұмыстар, жарық көрген монографиялар да бар. «Қазақ әдебиеті тарихы» он томдығының тоғызыншы томында «Жұбан Молдағалиев 1920 жылы қазіргі Орал облысының Тайпақ ауданына қарасты Жыланды деген жерде туған. Әкесінен жасқа толмай тұрған кезде айырылған бала кейін шешесімен екеуі туған жерден басқа жаққа қоныс аударады. Ақынның өз айтуына қарағанда, ...жетінші класты бітіргеннен кейін Оралдағы ауыл шаруашылық техникумында оқиды. Бірінші өлеңі «Орал» газетінде 1939 жылы басылады.

...1942 жылдан бастап, «Отан үшін» деген майдан газетінде тілші болып істейді. Соғыстан кейін «Лениншіл жас» газетінде бөлім меңгерушісі, «Қазақ әдебиеті» газетінде редактордың орынбасары, «Жұлдыз» журналында редактор, 1979-1984 жылдары Қазақстан Жазушылар одағының бірінші хатшысы болып істейді...» деп Жұбан Молдағалиевтің өмірі мен шығармашылығы жан-жақты ашып көрсетіледі [1, б. 399].

Жұбанның азаматтық тұлғасы, ақындық әлемі өзіміздің Батыс Қазақстан облысында, оның ішінде ақынның есімі берілген облыстық әмбебап кітапханада кеңінен насихатталып келеді. Ақынның өмірі мен шығармашылығына қатысты библиографиялық көрсеткіштің дайындалуы, тұлғасы толық сомдалған жаңа ескерткішінің бой көтеруі құптарлық, қуанарлық істер. Ойланатын тұстарымызда бар. Ол Жұбанның ақындық қырын таныту мәселесі. Көбіне естелік айтудан ары асалмай жатамыз. Жұбан қазақ поэзиясына не алып

келді? Өзіндік стилі неден көрінеді? Жұбан өмір сүрген дәуір, орта ақын шығармашылығында қалай көрінді? Міне осы айтылғандарды тани алсақ Жұбанға жақындай түсеміз.

Жұбан поэзияда барынша ұлттық болмысты көрсетуге талпынған ақын. Біз осы кезге дейін Жұбантануда ақынның ұлтын сүйген жүрегінің үнін толық қанды тани алмай келеміз. Жұбан жұртын жырлаған деп жалпылама желдіртіп өте шығамыз. Аздап өлеңдерінің көркемдік ерекшелігін көрсетіп, тілі бай деуді де ұмыт қалдырмаймыз. Бұл шығармашылық талдауда кешегі күннің қалған салқыны. Ақынның сөзінен жан дүниесі нені айтпақ болғанын түсіну бізде әлі тапшы.

«Өлеңге ерте келіп, кеш ер жеттім» деген Жұбан ақынның ұлттық менді танытқан тырнақалдысы «Қазақ» өлеңі (1943) мен «Желтоқсан көтерілісі» деп тарихта атауын алған 1986 жылғы жағдаят кезінде сөйлеген сөзі аралығындағы шығармашылық мұрасын тануда ұлт қорғаны, жұртының жарнамашысы болғанын жан-жақты ашып көрсететін уақыт жетті. Жұбанды қазақ намысының найзағайы, қазақ болмысының оққағары деп танысақ қана ақиқатқа арқа тірейміз.

Зерттеу материалдары мен әдістері

Ғылыми мақаланы жазу барысында қазақ әдебиеттану ғылымындағы методологиялық ұстанымдар негіз болды. Мақалада көтеріліп отырған тақырыптың өзі қазақ әдебиеттану ғылымында еркін ой бостандығы үстемдік құрған соңғы он жылдықтарда бой көрсеткен жаңа пайымдаудың қатарына жатады. Кеңестік кезеңде қазақ әдебиетінің ұлттық болмысты танытатын шығармашылық жетістіктері үстемдік құрған саяси жүйе талаптары негізінде бағамдалып келгені қаперге алынды. Сәйкесінше ізденіс барысында жаңа бағыттағы ғылыми ой-пікірлер мен тұжырымдарға, жаңа әдеби көзқарастар тұрғысынан жазылған зерттеулерге арқа сүйедік. Зерттеу нысаны етіп алынып отырған ұлттық болмыс пен дүниетанымды қазіргі қазақ әдебиеттану ғылымында арнайы қарастырып жүрген Б.Майтанов [2], З.Бисенғали [3], Қ.Ергөбек [4], Б.Омаров [5] сынды әдебиеттанушылардың еңбектері сараланды.

Зерттеу нәтижелері

КСРО Мемлекеттік сыйлығының иегері, ақын, қоғам қайраткері Жұбан Молдағалиевтің әдеби мұрасымен танысқан оқырман бір аныққа көз жеткізеді. Ол қилы заманның өзінде ұлтының болмысын, қазақтығын қисынын тауып мақтан еткен Жұбан жырындағы жығасы жығылмаған далалық еркін рух. Мұны ақынның «Қазақ», «Менің халқым», «Қазақстан көктемі», «Ғажапсын, Қазақстаным», «Мен қазақ әйеліне қайран қалам», «Қазақстан», «Қазақшадан аударылған», «Қазақ тілі», «Білем, білем бір қазақты», «Біз, қазақтар қызықпыз», «Мен – қазақпын» т.б. өлең, поэмаларынан анық көреміз.

Жұбан жырының литмотивіне айналған қазақ болмысының алғашқы көрінісі ақынның 1943 жылы жазылған «Қазақ» өлеңінен бастау алады. Екінші дүниежүзілік соғыстың жауынгері Жұбан Молдағалиев өзгелер «ұлы орыс халқының» қаһармандығын жарыса жазып жатқанда, «өзге емес, өзім айтам өз жайымды» көңіл күйімен көз көріп, көңілге түйгенін ұрыс шебіндегі ұлы дала ұлдары Бауыржан Момышұлы, Мәлік Ғабдулин т.б. ерліктерімен ұштастырып:

«...Сан айқаста қол бастап,
Талқанын жаудың шығарған,
...Момышұлы Бауыржан,
Ол да – қазақ баласы» –

деп атаның ерлік дәстүрі мен ананың ақ сүтін адал ақтаған «Кім еді, сен білемісін?» дей келіп, «Ол – қазақтың баласы» екендігін мақтан қылады [6, б. 45]. Өлең шұбалаңқы, көркемдігі кемшіндеу көрінгенмен жиырма үш жастағы Жұбанның жұртың сүйген жүрегін анық аңартып тұр.

Жүз сексен жолдан тұратын «Қазақ» өлеңі алғаш «Отан үшін» атты майдандық газетте, сол жылы арнаулы тапсырмамен Алматыға келген сапарында «Социалистік Қазақстан» газетінде жарияланды. Бұл мәңгі өлмес «Мен – қазақпын» жырының балаң шыбық болып бүр жарып, бұқараға бой көрсетуі еді.

Бұл туралы жоғарыда айтылған «Қазақ әдебиеті» он томдығының тоғызыншы томында «1943 жылдың қарашасында Жұбан Молдағалиев арнаулы тапсырмамен Алматыға келеді. «Отан үшін» атты майдандық газетте басылған «Қазақ» деген өлеңін ала келеді. Өзі сияқты соғыстан уақытша келген Әбу Сәрсенбаевқа жолығады. Әбекен өлеңді оқып, «аяқ-қолын жерге тигізбей» Жазушылар одағына апарады, С.Мұқанов алдында оқиды. Өлең ақырында радиодан беріліп, «Социалистік Қазақстан» газетінде басылады. Сонан кейінгі жағдайда коммунистік идеология талабына сай келмеген өлең 35 жыл бойы еш жерде басылмай, ақын жинағына да кірмей, тек 1979 жылы шыққан үш томдыққа енген» деген мәлімет біраз нәрседен сыр аңғартқандай [1, б. 400].

Қазақ халқы түп тұқияннан бүгінге дейінгі тарихында замана дауылының дедектетуімен жар қабақтың ұшпасына талай барғанымен асқақ рухының арқасында аман-есен қалған халық. Өмір керуенінде көші малтыққанмен ойсыл қарасы омақасып жүрісін тоқтатқан емес. Осының бәрін ой санасынан өткерген ақын «Ғажапсын, Қазақстаным» өлеңінде танданысын асқақ үнмен былайша жеткізеді:

«Ал бүгін көркің мүлде өзге.
Ғажапсын, Қазақстаным!
Кім айтар сені бір кезде
Көрді деп өмір қыспағын» [6, б. 193].

«Жер бетінде жел өшірген із аз ба?». Бізден әлдеқайда әлеуетті, қарайған халқының саны да көп талай ұлт тілінен, ділінен, дінінен ажырап қалды, болмаса бордай тозып, болмысы мен ата қоныс жерін жоғалтып, тарихта құр атауы ғана қалды. Ақынның Қазақстанды, қазақты ғажапсын дегенінде міне осындай тәу еткен ақ адал пейілі жатыр.

Жұбан жырының үлкен бір арнасы – Қазақ әйелі, аяулы анасы мен асыл жары. Ақынның сұрапыл соғыстың қан майданында жүріп жазған алғашқы өлеңдерінің бірі «Әлия», кейінгі бейбіт өмірде дүниеге келген «Мен қазақ әйеліне қайран қалам», «Жесір тағдыры» т.б. өлең-жырлары тұтасып келіп, қазақ әйелінің бүтін бітімін бейнелеп тұр. Ұрыс даласында ерлермен тізе қосып жауға қарсы тұра білген қайсар қарындас пен бейбіт өмірдің берекелі тірлігінің басынан табылған нәзік жандыларға ризашылығын, танданысын ақын: «Не қазақ әйелінің құдіреті бұл» деп жеткізеді. Автор мен оқырманның келісімге келетін жері де осы.

Ұрпақ тәрбиесіндегі ананың ролі ұлттық болмысымыздың баянды болуының кепілі екендігін ақынның анасына тағзым еткен мына бір жолдарынан оқи аламыз:

«Анашым, аты – Зеріп, беріде өлді,
Ұлына сүтін, күшін беріп өлді.
Әйелдің алдияры, ақсұңқары
Аптапқа, аязға да берік еді...

Кешқұрым жырлап қазақ дастандарын,
Жаныма шашып еді жастан жалын...».

Жұбантанушылар Жұбанның ақындығы анасынан дарыған дей келіп, анасы Зеріп жас күнінде айтыстарға қатысып ауыл-аймағына ақын болып танылғандығын келтіреді. Ақынның өзі де анасы туралы естелігінде: «Ол кісі мені шын мәнінде өлеңмен ауыздандырды» дейді. Жыр жолдарындағы «Ұлына сүтін, күшін беріп өлді», «Жаныма шашып еді жастан жалын» деуінің мәнісі осында [7].

Жұбанның қазақ әйеліне арналған жырын оқығанда бұрын өзің білетін әлемнің беймәлім тұстарын танығандайсың. Әйелдің ару ана, асыл халық болып жырлануы әншейін әспеттеу үшін айтыла салған сөз еместігін «Аздырмай жеткізді олар ұрпақтарын» жолындағы ақиқатпен бетпе-бет келгенде мойындайсың. Иә, ұрпақтың азуы ұлттың тозуы. Қазақтың қазақ болып болмысынан ауытқымауы ақын қайран қалған қазақ әйелінің күдіретінде жатыр. Ғасырлар белесінде ұрпағын аздырмай жеткізген қазақ әйелі ару ана болмағанда кім ару, қазақ әйелі асыл халық болмағанда кім асыл? Соның бірі ақынның жары Софьясы. Өлеңнің соңғы шумағындағы мына бір сезім шуағы соны аңғартады.

«Мен қазақ әйеліне қайран қалам.
Жайнаған, жалындаған, жайраңдаған.
Сол менің жүрегімнің ханышасы,
Жыр шоғын ұсынамын Айдан да оған» [6, б. 266].

Он тоғыз шумақ өлеңнің басында және осы соңында екі-ақ жерде қайталанатын «Мен қазақ әйеліне қайран қалам. Жайнаған, жалындаған, жайраңдаған» деген жолдар автордың қазақ әйеліне, жүрегінің ханшасы сүйген жарына көрсеткен құрметі, азаматтық алғысы.

Бұл көңіл күйді өзара ішкі ұйқас құрап, өлеңнің әуезділігін арттырып, бір құбылыстан іле шала екінші, үшіншіге ауысып динамикалық серпін танытып, түрлік ерекшелігі жағынан градация, яғни, өлеңге дамыту сипатын беріп тұрған шумақтың екінші жолындағы бірыңғай мүшелер «Жайнаған, жалындаған, жайраңдаған» деген жолдардан да анық байқауымызға болады. Сондай-ақ бұл жолдарда ыстық қайратпен жайнаған, нұрлы ақылмен жалындаған, жылы жүрекпен жайраңдаған қазақ әйелінің Абай данамыз атап көрсеткен үш адами қасиеті де бар.

Қазақты өркениеттің төріне шығаратын, рухани құндылықтарын күллі адамзат баласының игілігіне айналдыруға ат салысатын сөз өнері. Қалған тамылжыған әуен де, көз тартар шаһар да, ақ қағаз бен кенепке түскен бейнелер де қазақтың болмысын толық ашып бере алмайды. Әрине бұл өнер туындылары белгілі бір дәрежеде таңқалдыруы, тәнті етуі мүмкін. Қазақтың жан дүниесін айнадай жарқыратып көрсететін күдірет, әдеби мұрасында ғана. Осыны жете түсінген Жұбан ақын қазақтың классиктері шет тілдерге аударылғанда қазағымды әлем танитын болды деп «Қазақшадан аударылған» атты шалқар көңілдің шаттығын танытатын өлең жазады.

«Қазақ үнін енді есітті талайлар.
Қазақ жырын бал бұлаққа балайды ар.
Жер тудырған шоқ жұлдыздар көгінде
Жарқырайды Шоқан, Мұхтар, Абайлар.
Қазақшадан аударылған...
Демек сондай ел бар, қазақ тілі бар» [8, б. 38].

Шексіз әлемде шектеулі тіл білетін адамзат баласы аударма арқылы қаншама халықтың болмысын білуге мүмкіндік алады. Өз елінің елшісіндей өзге тілге тәржімаланған шығармаларға ақын үлкен аманат артқанын байқаймыз.

Әлемдік өркениеттің ықпалымен өзгеріп жататын өміріміз ұлттық болмысымызға да әсер ететіні белгілі. Жаһандану процесінде жұтылып кетпеу үшін рухани құндылықтарымызды бойына сіңіріп өскен толағай тұлғалар қажет. Сондықтан да Абай хакімнің «единица – жақсысы, не бітірмек өңкей нөл» деп жырлағаны. Бұқараның басын біріктіретін, елдің атын шығаратын сол «единица» екендігіне көзіміз жетіп келеді. Осындай нар тұлғаның құрметіне жазылған «Білем, білем бір қазақты» [8, б. 229] өлеңінде Жұбан Молдағалаиев:

«Білем мен
Бір қазақты жұрт жырлайтын,
Ықпайтын,
Жықтырмайтын,
Ұттырмайтын...
Жылқыда
Жақсыны айтса қазан ат деп,
Адамда
Мақтайды ерді азамат деп.
Мұнымен
Бір дидактас болғандарда
Кетеді жігіт-ақ деп,
Қазақ-ақ деп» –

деп, жұрт жырлаған бір қазақ кейіпкерінің кешегі кеңестік кезең тұсында өздерің «аға ұлт» санағандардан ығысып ықпайтынын, туған жерге тігілген туын жықтырмайтынын, өмір көкпарында ұттырмайтынын айтып, «единица – жақсысы» абсолюттік ақиқат екендігін аңғартады.

Осы үзіндінің соңғы жолындағы демеулік шылаулы «Қазақ-ақ» сөзімен берілген күрделі ментальді болмыс сан алуан интерпретацияда ұғынылып, бекзаттықты, мырзалықты, бауырмалдықты, мәрттікті білдіріп ақындық қуатты да танытып тұрғандығын сөз ретінде атап өткен абзал.

Қазағын жырлаудан тынбаған Жұбан ақын кей кезде сол қазаққа қайран қалып сөз таппай «Біз, қазақтар, қызықпыз» деп, ұлтық болмыстың ғасырлар қойнауындағы қалыптасу тарихын тамыршыдай тап басып өнегелі өлеңге айналдыра біледі.

« Біз бір қызық халықпыз кен жаралған,
Болмыстан жат жары жол, енжар адам.
Жазсын тағдыр жазбасын – мол тілейміз,
Жылдар үшін, бәлкі бұл кенде қалған».
Немесе:
Көңілі қалып бір атым насыбайдан,
Жан сезімі болыпты насыр ойран.
Үйге кірсе өлтірмей жыланды да,
Шығарыппыз құйғыштап басына айран [8, б. 286].

Ақын қызық халықпыз деп құр қызықтап қоймайды, өлеңнің өң бойында тек қазаққа тән танымды, мінезді шәк келтірмейтіндей жайып салады, солай екен-ау деген қорытындыға алып келеді. Өмір сүру дағдымыз бен дүниетанымыздағы өзіндік ерекшеліктеріміздің мәнін енді ғана түсінгендей боласын.

Өз ұлтынды сүю, құндылықтарынды қастерлеу, жақсылығынды жария ету Жұбан жырында басқалардан басым. Сондықтан да Жұбан үшін қазақ жылқысы қазан ат, жігіттері намысты азамат, ал даласы қанатты қыран. Даланың қыранға теңеліп, балануы қазақтың ерлігімен, биіктігімен ұштасып жатқандығын «Қыран дала» поэмасындағы:

«Тоғысқан сенде кемедей
Адамзат, ата мұраты.
«Дала» деу – «Қазақ» дегендей,
Қазақтың сенсің бір аты» –

деген шумақ мазмұнынан аңғарамыз [9, б. 205].

Жұбанның шығармашылық даңқын шығарып, 1978 жылы КСРО Мемлекеттік сыйлығын алған «Қыран дала» поэмасы ақынның өлеңдерінде талай көрініс тапқан дарқан дала, ақжайма ауыл, еңселі ел суреттерінің жинақталып, тарихтан сыр шертетін танымдық туынды түрі деуге болады.

Қазақ даласының арғы-бергі тарихын жетік білетін ақын шығармашылық кемеліне келіп, толысқан тұсында туған жер топырағына тәу етіп перзенттік парызын жауһар жырмен өтегісі келген сияқты. «Қыран дала» поэмасын оқыған оқырман осыны тани алса ғана автордың мұратын, шығарманың идеясын дұрыс ұғынып бағалай алады.

«Қазақ болу – зор бақыт» бұл Жұбан Молдағалиевтің атақты «Мен қазақпын» поэмасында авторлық түпкі ойды танытып тұрған жол. Бірдің аузымен айтылғанымен көптің көкейіндегісін дөп басып айтылған сөз. Жай сөз емес шуақты сөз, қуатты сөз. Шуақтылығы жан дүниенді нұрға бөлейді, қуаттылығы кара орман халқынды қанаттандырады. Мың өліп, мың тірілген қазағымның келешегі кемел екендігіне сендіреді, рухтандырады. Оқып көрелік:

«Мен қазақпын, белдімін, байтақ елмін,
Қайта тудым, өмірге қайта келдім.
Мен мыңда бір тірілдім мәңгі өлмеске,
Айта бергім келеді, айта бергім» [9, б. 137].

Айтпақ ойды, шадыман көңілді, кесек мінезді, ұлттық менді танытатын сөз тәуірін ақын ой түбінен теріп ала білген. «Мен қазақпынның» жазылғанынан жұрттың жадында хатталып, күні бүгінге дейін Жұбан ақын болып талай мінбелерден үздіксіз оқылып келе жатуы, міне, осының дәлелі.

Қорытынды

Қазіргі ұлттық идеологиямызда «Мен қазақпын» поэмасындағы авторлық түпкі ой «Қазақ болу – зор бақыт» ұстанымын ұрпақ тәрбиесінде басым бағыттың бірі етіп алуымыз керек. Сонда біз ақын айтқан белді әрі байтақ мәңгілік ел боламыз. Мұны әуелі құлаққа, сосын санаға, кейін жүрекке жету үшін ретімен айта беруіміз қажет. Ертеңгі күні Жұбанша: «Мен – қазақпын, өз халқымды мақтан етемін. Маған оның қатпарлы тарихы қымбат, ал оның бүгінгі күні одан да қымбат» дейтін жастардың қатары қалындай беру үшін де айта беруіміз қажет [10].

Бұл Жұбан Молдағалиевтің 1986 жылы 31 желтоқсанда Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің бірінші хатшысы Геннадий Васильевич Колбинге қарата сөйлеген сөзі. Жазушылар одағына келген бірінші хатшы Жұбанның сөзінен ызғарлы күндерден қазақ деген халықтың сағы сынбағандығын, рухы мықты екендігін сезініп шықты. Ақынның шығармашылығымен таныс халқы да Жұбанның сөзі мен ісі бір жерден табылатынына, «Мен – қазақтың» деген сөз тегін айтылмағанына көздері жетті. Ендігі мақсат «Мың өліп, мың тірілген» қазағына қорған бола білген Жұбанның рухани мұрасын кеңінен насихаттай білу.

ӘДЕБИЕТ

- [1] Қирабаев С.С. Қазақ әдебиетінің тарихы: оқу құралы / С.С. Қирабаев. – Алматы: ҚАЗАқпарат, 2005. – 998 б.
- [2] Майтанов Б.Қ. Тәуелсіздік – күрес мұраты: монография / Б.Қ. Майтанов. – Алматы: Құс жолы, 2012. – 490 б.
- [3] Бисенғали З.Қ. Қазақ прозасы XX ғасыр басы жаңа роман жолында: оқу құралы / З.Қ. Бисенғали – Алматы: Арыс, 2010. – 296 б.
- [4] Ерғөбек Қ. Арыстар мен ағыстар: оқу құралы / Қ. Ерғөбек. – Алматы: Өркениет, 2003. – 368 б.
- [5] Омарұлы Б. Зар заман әдебиеті: монография / Б. Омарұлы. – Астана: Елорда, 2005. – 372 б.
- [6] Молдағалиев Ж. Қыран дала: өлеңдер / Ж. Молдағалиев. – Алматы: Алатау, 2010. – 384 б.
- [7] Молдағалиев Ж. Сел: өлеңдер / Ж. Молдағалиев. – Алматы: Алатау, 2000. – 384 б.
- [8] Молдағалиев Ж. Мен – қазақтың: өлеңдер / Ж. Молдағалиев. – Алматы: Раритет, 2019. – 360 б.
- [9] Молдағалиев Ж. Мен – қазақтың: өлеңдер / Ж. Молдағалиев. – Алматы: Раритет, 2007. – 240 б.
- [10] Молдағалиев Ж. Айттым сәлем: өлеңдер / Ж. Молдағалиев. – Алматы: Алатау, 2013. – 384 б.
- [11] Бейсенова Г.Ә. Жұбан Молдағалиев поэмаларының көркемдік ерекшелігі: монография / Г.Ә. Бейсенова. – Алматы, Өркениет, 2008. – 153 б.

REFERENCES

- [1] Kirabaev, S.S. (2005). Kazak adebietinin tariqy [History of Kazakh literature]. Almaty: KAZakparat [in Kazakh].
- [2] Maitanov, B.K. (2012). Tauelsizdik – kures muraty [Independence - the purpose of the fight]. Almaty: Kus zholy [in Kazakh].
- [3] Bisengali, Z.K. (2010). Kazak prozasy XX gasyr basy zhana roman zholynda [Kazakh prose of the early XX century on the way to a new novel]. Almaty: Arys [in Kazakh].
- [4] Ergobek, K. (2003). Arystar men agystar [Personalities and their life paths]. Almaty: Orkeniet [in Kazakh].
- [5] Omaruly, B. (2005). Zar zaman adebieti [Emergency times]. Astana: Elorda [in Kazakh].
- [6] Moldagaliev, Zh. (2010). Kyran dala [Eagle steppe]. Almaty: Alatau [in Kazakh].
- [7] Moldagaliev, Zh. (2000). Sel [Sel]. Almaty: Alatau [in Kazakh].
- [8] Moldagaliev, Zh. (2019). Men – kazakpyn [I am a Kazakh]. Almaty: Raritet [in Kazakh].
- [9] Moldagaliev, Zh. (2007). Men – kazakpyn [I am a Kazakh]. Almaty: Raritet [in Kazakh].
- [10] Moldagaliev, Zh. (2013). Aittym salem [I said hello]. Almaty: Alatau [in Kazakh].
- [11] Beisenova, G.A. (2008). Zhuban Moldagaliev poemalarynyn korkemdik erekshi [the Artistic specificity of the poems Zhuban Moldagaliev]. Almaty: Orkeniet [in Kazakh].

Мамыров А.И., Шортанбаев Ш.

НАЦИОНАЛЬНОЕ БЫТИЕ В СТИХАХ ЖУБАНА МОЛДАГАЛИЕВА

Аннотация. В статье были отобраны стихотворения поэта Жубана Молдағалиева, отражающие национальное бытие и мировоззрение, проанализированы высказывания автора в передаче его идеи. В статье на всестороннем научном основании были даны ответы на вопросы, в чем заключается поэтическая сила отдельных слов в стихах, в чем проявляется национальный код,

казахское бытие. Также в статье раскрывается роль поэта, как он умел донести до читателя «объективный мир», сформировавшийся с древних времен в стихотворениях и поэмах «Казак», «Мой народ», «Весна Казахстана», «Прекрасный мой, Казахстан», «Я восхищаюсь казахской женщиной», «Казахстан», «В переводе с казахского», «Казахский язык», «Знаю, знаю одного казаха», «Мы, казахи интересны», «Я - казах» и др. Стихи Жубана Молдагалиева раскрывают идейно-познавательные и художественно - эстетические изыскания и обогащают казахскую поэзию национальным колоритом.

Ключевые слова: литературное наследие; свободный дух; века; мировоззрение; традиции; литмотив; национальный характер; градация; интерпретация; национальная идеология.

Mamyrov Azamat, Shortanbaev Shohan

NATIONAL EXISTENCE IN THE POEMS OF ZHUBAN MOLDAGALIEV

Annotation. The article selected poems by the poet Zhuban Moldagaliev that reflect the national life and worldview, analyzed the author's statements in the transmission of his ideas. In the article, on a comprehensive scientific basis, answers were given to the questions of what is the poetic power of individual words in poems, what is the national code, the Kazakh being. The article also reveals the role of the poet, how he was able to convey to the reader the "objective world", formed since ancient times in poems and poems "Kazakh", "My people", "Spring of Kazakhstan", "my beautiful Kazakhstan", "I admire the Kazakh woman", "Kazakhstan", "Translated from Kazakh", "Kazakh language", "I know, I know one Kazakh", "We Kazakhs are interesting", "I am Kazakh", etc. Zhuban Moldagaliev's Poems reveal ideological, educational, artistic and aesthetic research and enrich Kazakh poetry with national flavor.

Keywords: literary heritage; free spirit; centuries; worldview; traditions; literary motive; national character; gradation; interpretation; national ideology.

ӨОЖ 398.5

ҒТАХР 17.71.01

DOI 10.37238/1680-0761.2021.81(1).28

Сейітова Ш.Б., Мамышева М.Е.*Қазақ инновациялық гуманитарлық - заң университеті, Семей, Қазақстан***E-mail:** seitovashinar@mail.ru; moldir_77777@mail.ru**ТАРБАҒАТАЙ АЙМАҒЫНЫҢ ТОПОНИМДІК АҢЫЗДАРЫ**

Аңдатпа. Мақалада топонимге бай өңірдің бірі болып саналатын Тарбағатай аймағы аңыздарының ішінде көп таралған атауларының қойылуы туралы нұсқалар салыстырыла қарастырылады. Тарбағатай тауы, Арғанаты тау шоқылары және Толағай тауы туралы аңыздардың мазмұнына, атаулардың шығуына, тілдік негіздеріне тоқтала келе, ғылыми тұжырымдарды негізге ала отырып, тілдік, фольклортанулық аспектіде талдаулар жасалады. Тарбағатай топонимдік аңыздарының ішінде осы атауларға қатысты айтылған топонимдік аңыздардың тым көне және атаулардың этимологиясы өте ежелгі дәуірлерге тән екені талдаулар арқылы көрсетілді. Атаулардың шығуын ілкібаба (демиург) есімімен байланыстыратын аңыздар да ескеріліп, Тарғытай баба туралы аңыз нұсқасын ескеруге назар аударылады. Аңыз нұсқалары өзара салыстырылып, атаудың шығуы тілдік тұрғыда түсіндіріледі. Топонимдік аңыздардың атау мәнін түсіндірудегі орны анықталады.

Кілт сөздер: топоним; фольклор; аңыз; этимология; орал-алтай тілдері; түркі-монғол тілдері.

Kipicne

Топонимдік фольклорды зерттеудің өзіндік ерекшелігі бар. Өйткені мұнда фольклортану ғылымы мен ономастиканың топонимика саласының принциптері тоғыстырылуы керек. Гуманитарлық ғылымның басқа салаларымен тығыз байланыста қарастырылатын фольклортанудың заманауи міндеттерінің бірі – фольклордың топонимикамен байланысын зерделеу. Топонимдік фольклорды ұлттық фольклордың үлкен бір арнасы деуге болады. Өйткені фольклор үлгілерінде топонимдік атаулар молынан ұшырасып отырады. Жалпы, ономастиканың бір саласы ретіндегі топонимиканы фольклордың да құрамдас бөлігі деп қарауға болады.

Шығыс Қазақстан облысына қарасты Тарбағатай ауданы тарихи топонимдерге өте бай өңір. Бұл топонимдер туралы айтылатын ауызша баяндар көне күндерден бүгінге дейін ел жадында сақталып келеді. Топонимдік фольклор үлгілерінің ішінде Тарбағатай өңіріне қатысты аңыз-эпсаналар көп ұшырасады. Тарихы тым көне дәуірлерден бастау алатын Тарбағатай туралы фольклорлық туындылардың жиһангездердің, зерттеушілердің назарларына іліккені XVIII – XIX ғасырларға тиесілі.

Тарбағатай ауданының аумағында орналасқан елді мекендердің атауларының қойылуы топонимдік миф, аңыз яки эпсана түрінде айтылып, ел жадында сақталған. Өзен-су атаулары, үлкенді-кішілі тау, сай, шоқы, т.б. атаулар туралы аңыз-эпсаналар өте көп. Солардың ішінде ең көп таралған Тарбағатай, Арғанаты, Толағай топонимдерін көне дәуірлерге жатқызуға болады.

Зерттеу материалдары мен әдістері

Алтай мен Тарбағатай, Зайсан туралы қағаз бетіне түскен алғашқы деректер ХҮІІІ ғасырдағы Ресейлік зерттеушілер еңбектерінен кездеседі. Алаш көсемдерінің бірі Ахмет Байтұрсынұлы «Атақты Сібір ұлы қарт Потанин» деп жыр арнаған орыс ғалымы Г.Потаниннің жолжазбаларында да Қазақстанның шығыс бөлігіндегі осы мекендер туралы мәліметтер көптеп ұшырасады [1, б. 195-255]. Сондай-ақ Тарбағатай аумағындағы көне дәуір ескерткіштері туралы Орыс Географиялық қоғамының Батыс Сібір бөлімі Семей бөлімшесі жазбаларында біраз

ақпараттар келтірілген. Патшалық Ресей кезеңінде В.Никитин [2, б. 511], А.В.Адрианов [3, б. 77-79] сияқты авторлар өз жазбаларында Семей өңірінің көне ескерткіштері, олардың атаулары туралы мәліметтер береді. Қазіргі тіл білімінің ономастика саласында ел мен жер атауларын зерделеген еңбектер бірсыпыра.

Тарбағатай топонимдік аңыздарын қарастыруға арналған бұл мақалада талдау, жинақтау, салыстыру әдістері пайдаланылады.

Тарбағатай өңірінде елді мекен, шоқы, төбе, су, т.б. нысандар атаулары туралы аңыз әңгімелер қоры мол. Тарихы тым көне дәуірлерден бастау алатын бұл аймақ қаншама дәуірлерді, ұлы жорықтарды, шапқыншылықты, заманның алмағайып кезеңдерін басынан кешті.

Г.Потанин Тарбағатайдың шығысына сапарында жазылған жазбасында Тарбағатайдағы Сарышоқы, Қожыр, Жаман Арғанаты, Жақсы Арғанаты, Маңырақ, Терісайрық, Қызылшоқы, Қарашоқы, Китіңқара, Ласты, Қотанашы, Қандысу, т.б. мекендер аталып, олардың сипаттамалары беріледі.

«От выступа гранита на Коджуре Тарбағатай разделяется на две ветви – южную центральную и северную побочную, которая в разных местах носит следующие названия, начиная с запада: Кызыл-чоку, Кара-чоку и Киттын-гара, эти ветви образуют продольную долину в которой теперь р. Терс-айрык» [1, б. 214-215].

Осылайша Тарбағатай өңірінің табиғатын, өзіндік ерекшелігін сипаттай келе елді мекен атауларын, жер атауларын келтіріп өтеді. Бұл аталған жерлер күні бүгінге дейін қыстау, жайлау ретінде таныс.

Тарбағатай атауының шығуы туралы айтылатын пікірлердің көпшілігі бұл атау монғол тіліндегі «суырлы тау» деген мағынаны беретінін алға тартады. Суырлы тау туралы баяндар Тарабағатай туралы аңыздың бір нұсқасы. Осы бір тарихы тереңге тамыр тартатын өлкенің көне дәуірдегі тұрғыны Тарғытай болған екен... Әйгілі грек тарихшысы Геродоттың «Тарих» атты тоғыз кітаптан тұратын еңбегінің төртінші томында көшпенділердің мекені болған ұлы дала туралы айта келіп: «Бұған дейін жан мекендемеген бұл елдің тұңғыш тұрғыны Тарғытай деген кісі болыпты» – деп жазған екен. Осы көне жазбаға сүйене отырып, кейбір зерттеушілер Тарбағатай атауын ілкібаба бейнесіндегі Тарғытай есімімен байланыстырады.

Қазақ топонимдік аңыздарының бір нұсқасы былай дейді:

«Ертеде осы тауды қазақ жерін жаулап алған қалмақтар мекен етіпті. Бірақ түнделікте бұл жер дамылдауға, қоныс қылуға өте жайсыз екен. Қаптаған суыр түні бойы ащы дауыстарымен шаңқылдап маза бермепті. Қалмақтар суырды «тарбыға», ал тауды «тай» деп атайды екен. Сонан осы биікті «Суырлытау» яғни «Тарбағатай» деп атап кетеді. Таудың осы атауы күні бүгінге дейін сол қалпында сақталған» [4, б. 241].

Тарбағатай атауы, кейбір зерттеушілердің айтуы бойынша, көне қытай деректерінде «Таргун», «Таргут» атауларымен кездеседі.

«Қазір біз жазып жүрген «Тарбағатай» бұрынғы «Тарғыбатайдың» соңғы орысшаланып өзгерген түрі. Тарихшылар Н.Аристов пен Қ.Халидтің «тарбага» дегенді «суыр» сөзінен шығаруы еш қисынға келмейді. Монғол тілі ешқашан үстем тілге ие болмаған және бұл өңірде монғолдар өмір сүрмеген» деп жазады өнертанушы Ж.Берстен [5, б. 10]. Сөйтіп ілкібаба Тарғытай есіміне байланыстыратын тұжырымға қолдау білдіреді.

Аңыз кейіпкеріне айналған Асан қайғы бабамыз Желмаясын мініп, жер шалып, Жерұйықты іздегенде осы өлкеге де келген екен дейді. Сауыр тауына шығып, төмендегі жазыққа көз салып тұрып: «Айналасын тау қоршаған мына жазықтың үш есігі бар екен, төртіншісі болғанда жердің жұмағы болғандай екен» депті-мыс. Сауыр, Сайқан, Маңырақ, Тарбағатай таулары орналасқан елді мекеннің әрқайсысына қатысты айтылатын аңыз-әпсаналардың бірсыпырасы тарихи оқиғалармен байланысты болып келеді.

Тарбағатай ауданы аумағындағы барынша танымал фольклор үлгілері Арғанаты жотасы мен Толағай тауына қатысты. Толағай туралы аңыз Қазақстанның біраз өңірлерінде кездеседі. Жалпы, Шығыс Қазақстанда Толағай атымен аталатын екі нысан бар. Біреуі – Тарбағатай ауданы Ақжар ауылына жақын, екіншісі – Көкпекті ауылының аумағында орналасқан.

Толағай туралы Қазақстан ұлттық энциклопедиясында «Ақмола облысы Ақкөл ауданында орналасқан шоқы» деген мәлімет беріледі [6, б. 422]. Екінші келтірілген мәліметте «Толағай – халық аңызы. Шығыс Қазақстан облысы Тарбағатай ауданындағы тау атауына байланысты туындаған бұл аңызда Саржан деген аңшының ұлы Толағайдың ертегі желісіндегідей сағат санап өсуі, төрт жасында нағыз батырға айналып, жетіге келгенде белдесуге шақ келер адам таппауы, еліне жұт келгенде ешқашан құрғақшылықты көрмеген Тарбағатайды тауып, оны арқасына салып кері қайтқаны...» деп, ары қарай аңыз желісі бойынша туған жерге тауды жеткізіп, өзінің мерт болған баяны келтіріледі [6, б. 422].

Жүз томдық «Бабалар сөзінің» топонимдік аңыздарға арналған сексенінші томында Толағай туралы аңыздың екі нұсқасы берілген.

Бірінші нұсқасы: *Бұрынғы өткен заманда апайтөс Арқаның бел ортасында бір қауымдық жұрт өмір сүріпті. Жағалары жайлауда, жандары рахатта тамаша ғұмыр кешкен. Шұрайлы жерден қоныс алған малға да, жанға да бай өлкенің тұрғындарында: «Бізде барлығы да бар. Бірақ сол мал-жанды қорғайтын батырымыз болса екен»,—деген бір ғана армандары болыпты. Күндердің күнінде бір отбасында алтын айдарлы алып бала дүниеге келіп, ел-жұрты болып үлкен той жасайды. Сол нәресте жыл санап емес, күн санап ержете бастайды. Туған-туысқандары да көркейіп келе жатқан баланы өз атымен атамай көз тимесін деп, Толағай дейтін болыпты. Сөйтіп баланың аты Толағай ата-нып кетеді. Күндердің бір күнінде жер қуаңшылық тартып, жаңбыр болмай, ел күйзеліске ұшырайды. Халықтың басына түскен ауыртпалық Толағайды да қатты мазалапты. Сонан бері Толағай Дана деген қарт ақсақалға барып, ақыл сұрапты. Сонда қарт айтқан екен:*

– Қарағым Толағай, біздің жеріміз жазық, бұлт үйіріліп тоқтайтын тауы жоқ. Жаңбырдың болмауы сол себептен, – дейді. Толағай айтқан екен:

– Ата, сіз рұқсат етсеңіз, мен барып бір жерден тауды арқалап алып келсем болмай ма? – дейді. Сонда қарт айтқан екен:

– Шырағым Толағай, елді ойлап егіліп тұрсың-ау! Тау арқалап әкелу оңай болмас, дегенмен ондай талабың болса, оң-түстік өлкеде Алатау деп аталатын алып таулардың ақсақалы бар, рұқсатты сонан сұрарсың, –деп батасын береді. Сөйтіп, тауды арқалап әкелуге сайланған Толағай сапарға шығыпты. Арада ай өтеді, жыл өтеді. Бір күндері Ақ басты Алатауға жетіп, «Ассалаумағалейкум» деп сәлем беріпті, өзінің талап-тілегін айтыпты. Маңғаз Алатау талапты ерге зор қошемет көрсетіп, етегінде орналасқан бала тауды Толағайға арқалатып қоя береді. Алғашқыда аяғын иірақ басқанымен иығына түскен салмақ еңсесін езіп, бірте-бірте әлсірете бастайды. Арада көп уақыттар өтеді. Арқасында тау, әлсіреген, қансыраған Толағай елінің шетіне іліге бере тізесі бүгіліп, құлап түседі де ұйқыға кетеді. Арқасындағы тау болса батыр жгігітінің үстінен басып қалыпты. Сонан сол Толағай күні бүгінге дейін тау астында ұйықтап жатыр дейді. Ал жаңағы Бала тауды ел «Толағай» деп атап кетіпті» [4, б. 249].

Бұл аңыз Тарбағатай ауданы Ақжар ауылының маңында орналасқан Толағай тауы туралы. Алатауға барып, сол таудың оқшау тұрған біреуін арқалап елге жеткен батыр баланың ерен ерлігін баян қылатын бұл аңыз Ө.Тәжібаевтің «Толағай туралы аңыз» дастанына арқау болған.

Толағай туралы аңыздың тағы бір нұсқасында Толағай тау деп көрсетіледі.

Екінші нұсқасы: *Бұрынғы заманда бір үлкен алып бар екен. Бұл алыптың екі баласы болыпты. Кіші баласы Ертістің суына шомылып жүріп суға кетіпті. Алып үлкен баласымен қанша дамыл таппай қиналып іздесе де, баласының сүйегін таба алмапты. Сонда Алып Ертісті бөгеуге ойлап, баласын ертіп алып Тарбағатай тауларына келіпті. Бұл тауларда бұлар*

Толағайды иығына көтеріп өздерінің ойлағанын орнына келтіруге Ертіске қарай жүріпті. Жол үстінде бұлар Қалба тауының етегіндегі өздерінің үйлеріне қонуга тоқтапты. Әкесі баласына айтыпты: «Бүгін сен жалғыз жат. Қатыныңмен жолықпа», – деп. Баласы әкесінің өсиетін тыңдамаған себептен таңертең әкесіне қолғабыс қыла алмай Толағайды Ертіске шейін апара алмапты. Әкесі қайғыланып Толағайды Қалба тауларында тастап кетіпті [4, б. 249].

Бұл нұсқада айтылатын Толағай тауы қазіргі Самар ауданына қарасты Көкпекті елді мекеніне жақын орналасқан.

Толағай сөзінің этимологиясы туралы түрлі пікірлер айтылған. Монғол тілінде «толгой» – бас сөзінен метафора тәсілімен жасалған ороним екені дәлелденген [7, б. 1463]. Бірсыпыра сөздіктерде бұл термин «таудың басы» деген мағынада қолданылатындығы көрсетіледі [8, б. 555]. Тілші ғалым Б.Бияров «Толағай тауы тек жұмыр, домалақ, ақ тастардан тұратын тауларға ғана тән болып келеді. Жұмыр, домалақ, ақ тастарды адамның бас сүйегіне ұқсатудан туған ороним екені даусыз» дейді [9, б. 63].

Тарбағатай топонимдік аңыздарының ішінде көп ұшырасатыны – Арғанаты туралы аңыздар. Жалпы, Арғанаты атымен аталатын тау қазақ даласында үшеу. Біреуі – Балқаш-Алакөл маңындағы ұсақ шоқылы тау; екіншісі – Ұлытаудағы Үлкен Арғанаты және кіші Арғанаты деп аталатын қос тау; үшіншісі – қазіргі Тарбағатай ауданы Құйған ауылының батысына қарай орналасқан, Шет Ласты өзенінен шығыстан батысқа қарай созыла жатқан тау сілемдері. Бұл Арғанаты жақсы Арғанаты және Жаман Арғанаты деп аталады. Жергілікті тұрғындар Басқы Арғанаты, Ортаңғы Арғанаты, аяққы Арғанаты деп те атайды. Әйгілі ақын, композитор-әнші Естай Беркімбайұлының: «Ертістің арғы жағы Арғанаты», Әрімжан Жанұзақұлының «Жерім бар аталатын Арғанаты» деп жырға қосқандары осы Жақсы және Жаман Арғанаты таулары. Бір қызығы – осы жақсы Арғанаты атауымен аталатын тау сілемі Орталық Қазақстан территориясында орналасқан Ұлытауда да бар. «Орталық Қазақстанның жер-су аттары» атты кітапта «Арғанаты (Ұлытау жүйелеріндегі таулы шоқылардың аты)... Күйтіңқара (Тарбағатайдағы бір шоқының аты)», т.б. бірсыпыра атауларды Алтай дәуіріндегі топонимдерге жатқызады [10, б.78]. Бұл кітапта, сондай-ақ, Г.Потанин жолжазбасында айтылатын Китіңқара атауы туралы да тілдік түсініктеме берілген. Онда Китіңқара – Күйтіңқара делініп, былайша сипатталады: «Күйтіңқара – Тарбағатайдағы шоқының, Жоңғар Алатауының оңтүстік беткейіндегі бір таудың аты. Атау екі компоненттен жасалған: монғолша: *хуйтэн* – суық+түркі-монғол тілдерінде *қара/хара* – «тау» [10, б. 79]. «Қара» сөзінің түп-төркіні тым ертеде, көне замандарда жатқанын, таулар «қара» деп аталғанын ескерте отырып, «бұл ороним Суықбел, Салқынбел типінде жасалған атау» деп тұжырымдайды [10, б. 80].

М.Қашғари сөздігіне сүйенсек, Арғанаты тау сілемінің атауы «арғу» және «қанат» деген сөздің бірігуінен шыққан [11, б. 157]. «Арғу» сөзі екі таудың арасы деген мағына береді. Кейбір ғалымдар монғолдың «аргаль» – арқар деген сөзінен шығып, «аргалинты» – арқарлы мағынасын береді деген тұжырым жасайды [11, б. 755].

Академик ғалым Ә.Қайдар талдауына сүйенсек: «Арғанаты атауының бірінші сыңарындағы *арған* (*арқан*, *арға*) сөзі «тау қыраттары, сілемі, тізбегі» деген мағыналы сөз болса, ал екінші құрамындағы *-ат* қосымшасы – көне түркі дәуіріне тән көптік жалғау көрсеткіші. Ал атау соңындағы *-ы* кейінгі кездерде қосылған қосымша. Демек, Арғанаты – «бір-бірімен жалғасқан тау тізбектері, қырат-жоталар, тау сілемдері» деген мағынаға жуық» [13, б.168].

Ал, А.Әбдрахмановтың бұл атауды талдауына назар салсақ, ол былай дейді: «Қазақстандағы Тарбағатай, Ұлытау жүйелеріндегі және Талдықорған облысындағы таулы шоқылардың аты. Атаудың түбірі *арғана* сөзі көне алтай заманындағы «*арқар*», «*тау ешкі*» ұғымын білдіріп, кейін монғол тілінде *аргал*, ал түркі тілдеріне *арқар* түріне көшсе керек. Ал *-ты* жұрнағы осы заттың бар екенін білдіретін туынды сын есім жасайтын жұрнақ» [14, б. 39].

Ғалым Т.Жанұзақ былайша тұжырымдайды: «Бұл тым көне атау, оның бірінші сыңары көне орал-алтай, түркі-монғол тілдеріне тән *ар* «өзен» болса, екінші сыңарындағы *ған* да сол көне тіл бірлестігіне тән хан//кан//кен «өзен», «су» сөзінің тіліміздегі фонетикалық нұсқасы екені даусыз. Ал ол атаудың үшінші сыңарындағы *-ат* сол тілдердің көне көптік жалғау көрсеткіші, ал сөз соңындағы жуан дауысты *-ы* қазақ тіліне тән тәуелдік жалғауының көрсеткіші. Демек, Арғанаты «өзен-өзен, көп өзендер, сулар» дегенді білдірсе керек. Соған қарағанда Арғанаты тауының сай-салаларында ерте замандарда бірнеше өзен аққаны байқалады» [15, б. 41].

Арғанаты атауы туралы бұл түсініктемелер аталған таудың сипатына, орналасуына қарай қисынды. Ә.Қайдар түсіндіруіндегі таулар тізбегі немесе тау сілемдері, қырат-жоталар түгелімен Арғанаты тауының болмысын танытады. Ал, А.Әбдрахмановтың түсіндіруі бұл тауды жайлаған арқарға қатысты делініп, ол да шындыққа жақын келеді. Т.Жанұзақов талдауы да бұл атаудың мағынасын қисынды түрде түсіндіруге негізделген. Бұдан шығаратын біздің қорытындымыз – атаудың тым көне дәуірге тән екендігі, уақыт өткен сайын көмескіленуі.

Тарбағатай ауданының территориясында орналасқан Арғанаты тауы туралы аңызда жылқысын қыстан қонды шығаруды ойлаған бір бай қатар созылып жатқан екі тау сілеміне екі жылқыны қалдырып кетеді. Көктем шыға келіп қараса, бір тау сілеміндегі жылқы қонданып, күйлі шығыпты да, екінші тау сілеміндегі жылқы арық, көтерем болып шыққан екен. Содан бері жылқы күйлі шыққан сілемін «Жақсы Арғанаты», көтерем болып шыққан сілемін «Жаман Арғанаты» деп атап кетіпті деседі. Арғанаты – арыған ат деген сөзден шыққан делінеді.

Таудың Арғанаты атауының қойылуы туралы ел аузындағы аңыздардың бірінде арқары көп болғандықтан «Арқарлы тау» деп аталғаны айтылады.

Жақсы Арғанаты – Тарбағатай тау сілемдерінің солтүстік батыс бөлігінде, Жалаңаш және Тымырсық өзендерінің арасында орналасқан тау.

Ал, осы таумен аттас Ұлытаудағы жақсы Арғанаты туралы айтсақ, мына мәліметті келтіруге болады: «Арғанаты (Жақсы Арғанаты) таулары Ұлытау тауынан солтүстікке қарай 50 км жерде орналасқан кішірек аласа таулы сілем... Кейбір ғалымдар таудың аты қазақ тайпаларының ең ірісі – арғын (атау арғын және ата екі сөздің қысқартылуынан, яғни «арғындар атасы» дегеннен пайда болған деген теория бар) атауымен байланысты деп есептейді. Кейбіреулер осы тауларды (бәлкім, жергілікті шындардың бірі болар) арғындар қандай бір мистикалық аңыздағы арғы аталары ретінде қабылдауы мүмкін деп айтады» [16, б. 73].

Тағы бір дерек: Ұлытаудың солтүстік қанатының жалғасы Арғанаты (арқа + қанаты) деп аталады да, сөздің тура мағынасында «солтүстік қанат», яғни Ұлытаудың солтүстік жалғасы деген ұғымды білдіреді. Өз кезегінде, Арғанаты таулары екіге бөлінеді. Оның оңтүстік бөлігі Жақсы Арғанаты (шуақты оңтүстік) және солтүстік Жаман Арғанаты деп аталады (қолайсыз беті)» [17, б. 504].

Археолог ғалымдар Тарбағатай ауданы Құйған ауылының солтүстік батысында орналасқан Арғанаты тау сілемдерінің Жаман Арғанаты атанған саласына жасалған барлаулар нәтижесінде екі қорымды анықтаған. Бұл қорымдар маңында ежелгі қоныстар болғаны анықталып, зерттеулер жүргізілуде. Он екі қорғандардан тұратын көне ескерткіш ерте темір дәуіріне тән екені анықталған.

Арғанаты, Толағай атауларының қазақ даласында көп кездесуі және қазіргі қолданыстағы сөздер емес екендігі ғалымдар айтқандай, бұл атаулардың тым көне дәуірлерге тән атау екенін аңғартады.

Зерттеу нәтижелері

Тарбағатай – тарихы тым көне дәуірлерден бастау алатын тау екені, оған сақ-ғұн дәуірінен жеткен көмбелер дәлел болатыны ғылыми зерттеулерде көп айтылып келеді. Біз мысалға алған топонимдер сол көне дәуірлерге тән екенін бағамдауға болады. Ілкібаба бейнесіндегі Тарғытай, қытай жазбаларындағы деректер, тау көтерген Толағай туралы аңыз, Арғанаты атауының

шығуына қатысты баяндардың әрқилылығы осыған меззейді. Ел мен жерге қатысты топонимдік аңыздар қатарында Тарбағатай, Толағай, Арғанаты атаулары туралы әңгімелер мифтік, көнелік белгілері басым фольклорлық топоним үлгілеріне жатады.

Қорытынды

Тарбағатай ауданы аумағындағы жер-су, тау атауларына байланысты аңыздар көптеп саналады. Бұл атаулардың этимологиялық негізі, жасалу жолдары, атаудың қойылу тарихы туралы жазбалар, зерттеулер бірсыпыра. Біз бұл мақаламызда солардың ішіндегі Тарбағатай тауы, Арғанаты тау шоқылары және Толағай тауы туралы аңыздардың мазмұнына, атаулардың шығуына, тілдік негіздеріне тоқталып, ғылыми тұжырымдарды негізге ала отырып, тілдік, фольклортанулық аспектіде талдаулар жасап, ой қорытуға тырыстық. Тарбағатай атауының шығуын, ауызекі тілдегі «Тарғыбтай» түріндегі айтылуын ескере отырып, ілкібаба бейнесіндегі Тарғыбтай есімімен байланыстыратын аңыз нұсқасы мен соған сәйкес болжамды шындыққа жақын деуге болжауға болады.

ӘДЕБИЕТ

- [1] Потанин Г. Поездка по восточному Тарбагатаю летом 1864 года / Г. Потанин, К. Струве. Избранные сочинения в трех томах. Т. 1. – Павлодар, 2005. – 550 с.
- [2] Никитин В. Краткое описание памятников древности Семипалатинской области / В. Никитин. Известия Археологической комиссии, вып. 2. – Семипалатинск, 1902. – 511 с.
- [3] Адрианов А. К археологии Западного Алтая / А. Адрианов. Известия Археологической комиссии, вып. 62. – Семипалатинск, 1916. – 77 с.
- [4] Қазақстан. Ұлттық энциклопедия. 8 том. – Алматы, 2006. – 704 б.
- [5] Оралбай Е. Тарихқа толы Тарбағатай IV / Е. Оралбай. – Алматы, 2019. – 274 б.
- [6] Бабалар сөзі: Жүзтомдық. Т.80: Топонимдік аңыздар. – Астана, 2011. – 416 б.
- [7] Базылхан Б. Монгол-қазақ толь / Б. Базылхан. – Улаанбаатар-Өлгий, 1984. – 885 б.
- [8] Мурзаев Э. Словарь народных географических терминов / Э. Мурзаев. – Москва, 1984. – 653 с.
- [9] Бияров Б. Қазақ топонимдерінің типтік үлгілері / Б. Бияров. Астана, 2013. – 432 б.
- [10] Әбдірахманов А. Орталық Қазақстан топонимдерінің стратиграфиясы бойынша этимологиялық зерттеулер (лексикалық қабаттар) / А. Әбдірахманов. – Алматы: «Ғылым», 1989. – 256 б.
- [11] Қашқари М. Түрік тілінің сөздігі (Диуани лұғат-ит-түрік): 3 томдық / М.Қашқари. Алматы, 1997. – 528 б.
- [12] Жерінің аты – Елінің хаты. Энциклопедиялық анықтамалық. Алматы: «АрунаLtd» ЖШС, 2006. – 808 б.
- [13] Қайдар Ә. Ғылымдағы ғұмыр. Қазақ тілі этимологиясының ғылыми-теориялық негіздері / Ә. Қайдар. – Алматы, 2014. – 256 б.
- [14] Әбдірахманов А. Топонимика және этимология / А. Әбдірахманов. – Павлодар, 2010. – 238 б.
- [15] Жанұзақов Т. Қазақ ономастикасы. Атаулар сыры / Т. Жанұзақов. – Алматы, 2007. – 532 б.
- [16] Шуптар В. Ұлытау: Туристік жол көрсеткіші / В. Шуптар. – Қарағанды, 2016. – 100 б.
- [17] Алтайдан Каспийге дейін. Қазақстанның табиғи, тарихи және мәдени ескерткіштері мен көрнекті орындарының атласы. 3 томдық. Том 1. – Алматы, 2011. – 584 б.

REFERENCES

- [1] Potanin, G., Strýve, K. (2005). 1864 jyldyń jazynda Shygys Tarbagataıǵa sapar [A trip to East Tarbagatai in the summer of 1864]. - Pavlodar [in Russian].
- [2] Nikitin, V. (1902). Semeı oblysynyń ejelgi eskertkishteriniń qysqasha sıpattamasy [Kratke description of the antiquities of the Semipalatinsk region]– Semeı [in Russian].
- [3] Adrianov, A. (1916). Batys altaıdyń arheologiasyna [To the archeology of the Western Altai] Semeı [in Russian].
- [4] Qazaqstan. Ulttyq ensiklopedia. 8 tom. [Kazakhstan. National Encyclopedia 8 tom]. –Almaty, (2006). [in Kazakh].
- [5] Oralbai, E. (2019). Tarihqa toly Tarbagataı IV. [Tarbagatai IV, full of history]. – Almaty [in Kazakh].

- [6] Babalar sózi: Júztomdyq. T.80: Toponimdik aңызdar. [The word of ancestors: Centum. Vol. 80: toponymic legends]. –Astana, (2011). [in Kazakh].
- [7] Bazyłhan, B. (1984). Mongol-kazah tol [Mongol-Kazakh tol].- Ýlaanbaatar-Ólgıı, [in Kazakh].
- [8] Mýrzaev, E. (1984). Slovar narodnyh geograficheskıh terminov [Dictionary of popular geographical terms]. – Moscow [in Russian].
- [9] Biarov, B. (1984). Qazaq toponimderiniń tiptik úlgileri [Typical examples of Kazakh toponyms]. Astana [in Kazakh].
- [10] Ábdırahmanov, A. (1989). Ortalyq Qazaqstan toponimderiniń stratigrafiyası boyınsha etimologialyq zertteýler (leksikalıyq qabattar) [Etymological research on Stratigraphy of toponyms of central Kazakhstan (lexical layers)]- Almaty [in Kazakh].
- [11] Qashqarı, M. (1997). Túrik tiliniń sózdigi (Dıyanı luǵat-it-túrik): 3 tomdyq. [Etymological research on Stratigraphy of toponyms of central Kazakhstan].- Almaty [in Kazakh].
- [12] Jerińniń aty – Elińniń haty. Ensiklopedialyq anyqtamalyq. [The name of your land is the letter of your country. "I don't know," he said]. – Almaty, (2006) [in Kazakh].
- [13] Qaidar, Á. (2014). Ğylymdaǵy ǵumyr. Qazaq tili etimologiasynyń ǵylymi-teorialyq negizderi. [Life in science. Scientific and theoretical foundations of etymology of the Kazakh language]. – Almaty, 256. [in Kazakh].
- [14] Ábdırahmanov, A. (2010). Toponimika jáne etimologia [Toponymy and etymology]. - Pavlodar [in Kazakh].
- [15] Januzaqov, T. (2007). Qazaq onomastikasy. Ataýlar syry. [Kazakh onomastics. The secret of names]. – Almaty [in Kazakh].
- [16] Shýptar, V. (2016). Ulytaý: Týrisik jol kórsetkishi. [Ulytau: tourist guide]. – Karaganda [in Kazakh].
- [17] Altaidan Kaspıge deın. Qazaqstannyń tabıǵı, tariхі jáne mádeni eskertkishteri men kórnekti oryndarynyń atlası. 3 tomdyq. Tom 1. [From Altai to the Caspian Sea. Atlas of natural, historical and cultural monuments and attractions of Kazakhstan]. – Almaty, (2011). [in Kazakh].

Сейітова Ш.Б., Мамышева М.Е.

ТОПОНИМИЧЕСКИЕ ЛЕГЕНДЫ ТАРБАГАТАЙСКОГО РЕГИОНА

Аннотация. В статье рассматриваются варианты постановки наиболее распространенных названий среди легенд Тарбагатайского региона, одного из богатейших топонимами. Касаясь содержания, происхождения названий, языковых основ мифов о горе Тарбагатай, горном хребте Арғанаты и горе Толағай, делается анализ в языковом, фольклористическом аспекте, исходя из научных выводов. Среди Тарбагатайских топонимических легенд анализом было показано, что топонимические легенды, упоминаемые в отношении этих названий, слишком древни, а этимология названий характерна для очень древних эпох. Учитывается также мифы, связывающие происхождение имен с именем илькибаба (демиург), и обращается внимание на версию легенды о Таргытай-бабе. Варианты легенд сравниваются между собой, а происхождение названия интерпретируется в языковом контексте. Определяется место топонимических преданий в трактовке значения имени.

Ключевые слова: топоним; фольклор; легенда; этимология; урало-алтайские языки; тюрко-монгольские языки.

Seiitova Shynar, Mamysheva Moldir

TOPONYMIC LEGENDS OF THE TARBAGATAI REGION

Annotation. The article compares versions of the most common names among the Legends of the Tarbagatai region, which is one of the regions rich in toponyms. According to the content of legends about Mount Tarbagatai, Mount Arganaty and Mount Tolagai, the origin of names, linguistic bases, based on scientific conclusions, an analysis is made in the linguistic and folklore aspect. Among the toponymic Legends of Tarbagatai, it has been shown through analysis that the toponymic legends mentioned in relation to these names are too ancient, and the etymology of the names is characteristic of very ancient times. Legends linking the origin of the names with the name ilki Baba (Demiurg) are also taken into account, and attention is paid to the version of the legend about targytai Baba. The versions of The Legend are compared with each other, and the origin of the name is interpreted linguistically. The place of toponymic legends in the interpretation of the meaning of the name is determined.

Keywords: toponym; folklore; legend; etymology; Ural-Altai languages; Turkic-Mongolian languages.

УДК 82.091
МРНТИ 17.01.11
DOI 10.37238/1680-0761.2021.81(1).29

Умарова Г.С., Даулетбаева А.Т.

Западно-Казахстанский университет имени М. Утемисова, Уральск, Казахстан

E-mail: umarova_1959@mail.ru; altyngul.dauletbayeva@mail.ru

РЕЦЕПЦИЯ ФЕНОМЕНА ЖЕНСКОЙ ЭМАНСИПАЦИИ В РУССКОЙ И КАЗАХСКОЙ ПРОЗЕ (СОПОСТАВИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ)

Аннотация. Рассматривается рецепция как восприятие автора художественного текста определенной традиционной темы в литературе. Рецепции выступает и как восприятие художественной литературы на личность реципиента. Художественный текст анализируется на основе трактовки его как компонента системы, находящейся во взаимодействии с реципиентом. Объясняется понятие «эмансипация» в литературоведении. Произведения исследуются как исторически подвижное, изменчивое и поддающееся переосмыслению открытое явление.

Освещены основные положения по теоретическому осмыслению рецепции в литературоведении. Проведен общий вывод по трактовке понятия. Представлены результаты изученных исследований по рецепции в русской и отечественной литературоведческой науке. Предпринята попытка сопоставительно проанализировать своеобразие рецепции феномена женской эмансипации в романах русских классиков – Н.Чернышевского, М.Шолохова, и казахских – Г.Мусрепова, А.Нурпеисова. Произведения рассматриваются через призму мировоззрения, отношений женщин с окружающими людьми.

Ключевые слова: феномен; рецепция; реципиент; женская эмансипация; драма «преждевременного человека»; идея о личной свободе; любовный треугольник; идеал женщины.

Введение

В последнее десятилетие в обществе меняются мировоззренческие ориентиры на роль женщины в обществе, в жизни. Особо остро стоит проблема полового воспитания, проблема поиска женщиной адекватного места в жизни, проблема обезличивания и коммерциализации половых отношений, искажения представлений о любви, проблема появления матерей-кукушек. Все эти проблемы, нравственно деградирующие современное общество, объясняют актуальность исследования рецепции феномена женской эмансипации в русской и казахской литературах. Результаты исследований могли бы способствовать переоценке устоявшихся мировоззренческих установок, диалогу с достижениями мировой мысли и культуры, о месте и значении пола, о роли женственного начала и об идеале женщины.

Материалы и методы исследования

В процессе исследования сопоставительного анализа художественных текстов были использованы филологический и сравнительно-исторический методы.

«Рецепция» от лат. «receptio» обозначает «прием, принятие». Впервые термин «рецепция», понимаемый как «восприятие рецепторами», и представленный в форме нервного возбуждения, был введен учеными естественных наук. В литературоведении термин воспринимается как компонент системы, где художественное произведение изучается через призму восприятия реципиента. В результате такого подхода художественный текст исследуется как исторически открытое явление с исторически подвижными, изменчивыми ценностью и смыслом, поддающиеся переосмыслению.

Полагается, по исследованию Е.Г.Мельниковой, тогда возникает возможность изучения проблемы «автор – текст – реципиент» в исторической перспективе, хотя этапы становления современной парадигмы могут восстановиться в несколько обобщенной и схематизированной форме [1].

В то же время понятие «рецепция» интерпретируется как «восприятие художественной литературы», требующее больших усилий, как восприятие, обдумывание идейного содержания произведения, его эстетическую оценку и влияние художественной литературы на личность реципиента, как результат всей деятельности [2]. Реципиентом становится человек, способный на основе увиденного или прочитанного выдать обдуманное перевоссоздание, именуемое художественной рецепцией. Она возникает на основе объективных социальных и исторических причин, но, прежде всего, в зависимости от субъективного таланта воспринимающего реципиента. Неправомерность прочтения художественной литературы как создание единой «данной ценности или одного определенного и неизменного смысла» подтверждаются исследованиями в рамках рецептивного метода. Исследователем Н.Н.Левакиным [3, с. 308] доказывается, что «воздействие на аудиторию и в синхронном, и в диахронном срезе» произведения «многолико».

Понятие «эмансипация» дано в «Толковом словаре живого великорусского языка» В.Даля. Термин объясняется как «освобождение от зависимости, подчиненности, полная свобода, воля» [4]. Авторы «Современного словаря иностранных слов» дают более широкое толкование данному термину. По их пониманию, «эмансипация – это освобождение еще и «от угнетения, от предрассудков; отмена ограничений, уравнивание в правах (например, эмансипация женщин)» [5]. В рамках данной статьи мы останавливаем свой выбор на последнем значении термина.

Вопрос о женской эмансипации является одним из самых главных, актуальных, широко обсуждаемых проблем в художественной литературе.

Впервые понятие «эмансипация» перешло в русский язык из французского языка и появилось в русской литературе в начале XIX века.

«Новое» отношение к женщине в России формировалось в мужской демократической среде. Проблемы женской эмансипации отражали поэзия и проза, научно-публицистические труды Пушкина, Гоголя, Некрасова, Достоевского, Толстого, Тургенева, Гончарова, Лескова, Чернышевского, А.Герцена, В.Белинского, Д.Писарева, Н.Добролюбова, Н.Пирогова, М.Михайлова и других критиков, писателей и ученых. Без женщин писатели не представляли будущее России, а русская литература XIX века преклонялась перед ней. Женский образ становился ставился выше мужского, ведь она – носительница высоких нравственных начал. В русском обществе XIX века было два пути достижения женского равноправия: первый – получение женщиной независимости, второй – получение образования.

Тема женской эмансипации является одной из главных тем в новой казахской литературе и публицистике, – пишет современный исследователь З.Ж.Жаназарова в работе «Социокультурный аспект истории казахской женщины». Не со всеми ее доводами мы согласны. Все же, мы тоже склонны считать, что ко второй половине XIX века, начиная со времен расцвета творчества А.Кунанбаева, Ы.Алтынсарина, С.Кобеева, С.Торайгырова и последующих писателей и поэтов, казахская женщина, не получившая светского образования, отличалась нравственными достоинствами: терпением, трудолюбием, милосердием, силой воли. Ей не хватало только интеллектуальных знаний, полученных на уровне мирового образования того времени [6].

Результаты исследования

«Женская тема» становится одной из актуальнейшей в русской литературе к концу XIX века, когда появились чеховские произведения, затрагивающие эту тему. Исследователь С.Аверинцев пишет о начале возникновения её в русской литературе с темы матери с момента развития русской словесности [7]. Первыми такими произведениями явились фольклорные тексты, среди которых бытовой обрядовой фольклор, свадебные и похоронные песни.

«Женская тема» в истории казахской литературы берет свое начало, как и в русской литературе, еще с фольклора, с произведений социально-бытового эпоса, лироэпических поэм «Козы-Корпеш и Баян-Слу», «Кыз Жибек» и др. Это связано с изображением личностного начала, изображения частной жизни героя, выдвижения на первый план любовной коллизии, с любовно-приключенческими сюжетами.

В казахской письменной литературе «женская тема», представленная как художественное осмысление сущности чувств между мужчиной и женщиной, впервые предстала в лирике Абая Кунанбаева (1845 –1904). В стихотворении «Көзімнің қарасы»/ «Свет моих очей» лирический герой воспекает красоту любимой, выражает свое признание в любви.

Освещение образа женщины, с трагической историей двух влюбленных отображены в прозе и в поэзии Ш.Кудайбердиева (1858-1931), в поэмах «Лейли-Меджнун», «Калкаман-Мамыр», «Енлик-Кебек», особенно ярко и остро в трагическом романе «Әділ мен Мария»/«Адил и Мария».

«Женская тема» с ракурса осмысления права женщины быть матерью осветил в 20-30-е годы в психологическом рассказе-новелле «Вина Шолпан» М.Жумабаева и в рассказах только начинающего творческий путь М.Ауэзова.

К образу матери в казахской словесности, по нашим наблюдениям, стали обращаться лишь в начале двадцатого столетия. Одним из авторов, посвятивших образу матери поэтические произведения, стал Магжан Жумабаев [8, с. 267].

В каждой национальной литературе образ женщины представляет собой сложный комплекс социально-этических, этнографических, культурно-исторических, национальных и психологических параметров, связанных с общественными установками и национальными особенностями, которые каждый писатель индивидуально осмысливает и представляет читателю то, что он считает прекрасным, эстетическим в жизни.

Индивидуально осмыслившим сложный комплекс социально-этических, этнографических, культурно-исторических, национальных и психологических параметров, связанных с общественными установками и национальными особенностями образа женщины в русской литературе, как нам кажется, был Николай Гаврилович Чернышевский (1828-1889) – известный русский писатель второй половины XIX века в романе «Что делать?». Творчество писателя и этот роман в советское время рассматривались с идеологической точки зрения, сам писатель пользовался авторитетом влиятельного общественного и литературного деятеля. Причиной этому были взгляды и активная деятельность Чернышевского в качестве предшественников марксизма [9]. Роман «Что делать?» был написан писателем в заключении в Петропавловской крепости Санкт-Петербурга. Предполагается, что роман написан отчасти как ответ на произведение И.С.Тургенева «Отцы и дети». Центральным персонажем романа является Вера Павловна Розальская. Главная героиня отличилась неординарным по тем временам поступком.

Чтобы избежать замужества, навязываемого корыстной матерью, девушка заключает брак со студентом-медиком Дмитрием Лопуховым. Брак позволяет ей покинуть родительский дом и самостоятельно распоряжаться своей жизнью. «Маменька, я вам два слова скажу. – До свидания, маменька. Я теперь к мужу. Мы с Дмитрием Сергеевичем

третьего дня повенчались. – Он к вам нынче вечером зайдет, маменька. А вы не сердитесь на меня, маменька» [10, с.147].

Вера учится, пытается найти своё место в жизни, наконец, открывает швейную мастерскую «нового типа» – это [https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%9A%D0%BE%D0%BC%D0%BC%D1%83%D0%BD%D0%B0_\(%D0%BE%D0%B1%D1%89%D0%B5%D1%81%D1%82%D0%B2%D0%B5%D0%BD%D0%BD%D0%B0%D1%8F\)](https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%9A%D0%BE%D0%BC%D0%BC%D1%83%D0%BD%D0%B0_(%D0%BE%D0%B1%D1%89%D0%B5%D1%81%D1%82%D0%B2%D0%B5%D0%BD%D0%BD%D0%B0%D1%8F)) хозяйство, объединение, коммуна, как говорили тогда, где нет наёмных рабочих и хозяев, и все девушки одинаково заинтересованы в благополучии совместного предприятия.

Вскоре Вера Павловна понимает, что любит друга Лопухова, с которым они вместе учились в медицинской академии, – Александра Кирсанова. Кирсанов со своей стороны давно влюблен в героиню. Чтобы дать измучившейся жене свободу, Лопухов инсценирует самоубийство (эпизодом мнимого самоубийства начинается роман), сам же уезжает в Америку, чтобы на практике изучить промышленное производство. Он – агент английской фирмы и прибывает по её поручению, чтобы приобрести стеариновый завод у промышленника Полозова. Вникая в дела завода, Лопухов посещает дом Полозова, где знакомится с его дочерью Екатериной. Молодые люди влюбляются друг в друга и вскоре женятся, после чего Лопухов-Бьюмонт сообщает о своем возвращении Кирсановым.

В романе читатель узнает, что женщины – Вера Павловна, Екатерина Полозова – выбирают себе спутников жизни по своему желанию, по велению сердца. В этих случаях автором демонстрируется свободный выбор женщиной спутника жизни, причем и женщина, и мужчина в таком праве равноправны, что было не совсем типично в реальности.

Вывод: «Что делать?» – философско-публицистический роман Н.Чернышевского. Проблемы в романе «Что делать?», прежде всего, касаются женщин и их социальной неустроенности в реалиях царской России. Им некуда пойти на работу, нечем прокормить себя без унижительного брака по расчету или еще более унижительного заработка по желтому билету. Положение гувернантки немногим лучше: хозяину дома никто ничего не сделает за домогательства, если он знатный человек. Так и Вера пала бы жертвой похоти офицера, если бы ее не спас прогресс в лице Лопухова. Он, в отличие от своих сверстников, по-другому относился к девушке, как к равной. Это отношение и является залогом процветания и независимости слабого пола. И дело тут не в оголтелом феминизме, а в банальной возможности обеспечить себя и семью на случай, если с замужеством не получилось бы или не стало бы мужа. На бесправие и беспомощность женщин сетует писатель, а не на недооцененное превосходство одного пола над другим [11].

Феномен женской эмансипации в романе «Что делать?» изображается с позиции общечеловеческого понимания права на свободу выбора спутника жизни, равенства женщины с мужчинами. Национальное в образе главной героини читатель замечает в особенностях воспитания дочери матерью в соответствии развития русского общества того времени. Общепринято было заниматься матери подбором подходящего партнера в жизни жениха по своему усмотрению для дочери, достигшей двенадцати лет. Индивидуальное в образе Веры Павловны ощутимо в ее попытке устроить свою жизнь, выборе спутника жизни, стремлении обучаться новому, создать условия для облегчения быта себе подобных женщин, желании самосовершенствоваться.

Образ неординарной, нетипичной, волевой казахской женщины конца второй половины XIX века, единственной дочери стареющих родителей представлен казахским писателем Габитом Махмутовичем Мусреповым (1902-1985) в романе, названном именем главной героини «Улпан».

В галерее женских портретов, созданных замечательным казахским прозаиком и драматургом Г.Мусреповым, образ Улпан – один из самых значительных и прекрасных.

Автором представлен ее портрет: «Малиновая бархатная шапочка с черным каракулем, легкая шуба из хорьковых лапок, крытая тем же малиновым бархатом, малиновые бархатные шаровары. На ногах хромовые сапожки на высоких каблуках, а поверх кожаные галоши, – их в этих краях называют «косой кавуш». Вся ее одежда была чуть помятая, понятно – вещи достаются из сундука в особо торжественных случаях. Из-под тугой косы, толщиной с ладонь, белела шея. А руки у нее – уверенные, ловкие, привыкшие к труду». Первое впечатление от знакомства с ней уже характеризуют героиню как самодостаточную личность.

Новизна образа Улпан в том, что она, в отличие от большинства своих легендарных сверстниц – и в этом, конечно, веяние времени, в котором она живет, став женой уважаемого ею человека, не растворяется как личность в своих чувствах и заботах семейной жизни. Наоборот, Улпан раскрывается и утверждается как человек. Она идет наперекор издавна принятому правилу поведения. Так, она называет мужа и других мужчин по имени, мало того, заставляет это делать своих подруг.

Хорошо знающий Улпан русский чиновник Саврасов рассказывает гостю из Омска: «Она заставила здешних казахов сеять хлеб и запастись на зиму сеном. Заставила построить зимние жилища. Край этот мы с полным основанием считаем краем, где население перешло на полuosедлый образ жизни». Хотя в романе много светлых страниц, роман все же драматичен – драма «преждевременного человека», человека, опередившего свою эпоху. Без таких людей невозможно движение вперед, но их судьба редко бывает легкой. Старое не собиралось сдаваться и уходить.

Рецепция женской эмансипации в романе Г.Мусрепова «Ее имя Улпан» включает в себя общечеловеческое понятие счастья женщины в семье. Национальное в концепте женского образа содержит воспитанное с детства в женщине уважительного отношения к мужчине, стремление учитывать желания родителей дочерью, поступать в быту, советуясь с мужем. Индивидуальное в характере Улпан: она выбирает спутника жизни больше по разуму, нежели по чувствам. Она стремится учиться всему новому, что видит и наблюдает в жизни других народов, пытается убедить мужа изменить свои взгляды на жизнь, заслужив, тем самым, уважительного отношения мужа и окружающих людей.

Отражение проблемы женской эмансипации мы исследовали в романе «Тихий Дон» (1925-1940) Михаила Александровича Шолохова (1905-1984). Главные женские образы романа – Наталья Мелехова и Аксинья Астахова. Обе они любят одного и того же мужчину, Григория Мелехова. Он женат на Наталье, но любит Аксинью, а та, в свою очередь, замужем за другим казаком, Степаном Астаховым. В романе создан традиционный любовный треугольник, важная составляющая сюжета романа. Любовь к Григорию к финалу романа становится трагедией, приведшей к смерти и Наталью, и Аксинью.

Образ Аксиньи проходит через все произведение. Полюбив Григория, она готова на любые жертвы и лишения. Она не боится людского суда, расправы мужа, грядущих испытаний – лишь бы быть с любимым. Шолохов ценит в Аксинье цельность чувства, активное стремление к счастью.

С волнующей глубиной изображена писателем жизненная драма Натальи. Со страниц романа встает строгий и скорбный облик прекрасной русской женщины, чистой и сильной в своих порывах и переживаниях. Писатель бережно, чутко обнажает скрытую и бурную жизнь женского сердца, со страстной, волнующей силой передает муки и радости любви. Красивая, гордая, бескорыстно преданная Григорию, она вызывает глубокое сочувствие. Наталья до полной самоотдачи, забывая себя, любит детей, в каждой черточке подмечая сходство с мужем. Наталья трудолюбива, отзывчива, доброжелательна. Она многократно прощает измены Григория, но, узнав о том, что он вновь вернулся к Аксинье, решается на

шаг, стоивший ей жизни. Наталья умирает в расцвете жизненных сил, умирает, оставляя двоих детей, но до последней минуты она думает и говорит о муже, прощает ему все дурные поступки. В последние дни перед смертью со всей отчетливостью проявляются величие ее духа и покоряющая нравственная чистота, целомудренная сдержанность и беззаветность чувства к Григорию. В образе Натальи Шолохов подчеркнул ее обаятельные черты: целомудренную чистоту, стыдливость и робость.

Женские характеры в «Тихом Доне», как правило, раскрыты писателем в великом, всепоглощающем чувстве любви. В изображении любви Шолохов сумел выразить все богатство душевного мира, простоту и обаяние русских женщин-тружениц [12].

Феномен женской эмансипации раскрыт в романе «Тихий Дон» с позиции общечеловеческого понимания чистой любви к главному герою. В образе главных героинь национальное демонстрируется через личность казачки и казачий быт. Именно казачка хранит тепло домашнего очага, передает традиции из одного поколения в другое, создает атмосферу добра и любви в доме. Индивидуальное в образах Аксиньи и Натальи ощущается в их характерных особенностях, взаимоотношениях с окружающими людьми. В романе показана любовь «чистая» – чувства Натальи к Григорию и чувства «грешные, грязные» – любовь Аксиньи. На протяжении всего романа мы видим Аксинью, как борца за свое счастье, за свою любовь, а Наталью, напротив, – как верную жену, которая ждет своего любимого с покорностью и терпеливостью.

Таким образом, по нашему видению, рецепция женской эмансипации в романе «Тихий Дон» М.Шолохова представлен как синтез общечеловеческого, национального и индивидуального с акцентом на чувствах женщины и ее миропонимании.

Рассмотрим рецепцию женской эмансипации в художественных текстах казахской прозы, в частности, в романе «Последний долг» Абдижамила Каримовича Нурпеисова (род.1924). Писатель не раз изустно заявлял, что роман-дилогию «Последний долг» он считает главной книгой из всего написанного в своей творческой жизни [13]. События в романе разворачиваются вокруг отношений трех главных героев: Жадигера, Бакизат и Азима.

Бакизат – главная героиня, с которой 13 лет прожил Жадигер. Она же первая любовь Азима, за которого она собиралась выйти замуж в молодости. Мы можем заключить, что в семейной жизни ей не удалось построить гармоничные отношения с мужем. В конце романа Бакизат, оставшись на отколовшейся льдине (события происходят на берегу Арала) с Жадигером, понимает, как, спасая собственную шкуру, оставил ее Азим, ради которого она предала свою семью. И только в конце Бакизат осознает, как дорог ей Жадигер. Она молится Богу за него. Думаем, что Бакизат – это образ «новой» независимой казахской женщины, которая сама выбрала себе спутника жизни, можно сказать: даже и «напросилась» на этот брак, что было чуждо для традиционного казахского воспитания; и в то же время бросила своего мужа ради своей первой любви, что было практически недопустимым понарожному мировосприятию.

Если образ Бакизат проходит через весь роман, то образу Разии, жене Мукана, который впервые заговорил об острове Барсакельмес и выступил против академика Азима Сулейча, отведено маленькое, но значительное место в произведении. Она является полной противоположностью Бакизат. Это тихая, немногословная женщина, которая замужем за больного, «тыквоголового» (как называл Азим) человека, однако счастливая в браке. Разия – мать двоих сыновей «тыквоголового». Ее присутствие в доме почти не замечалось, но она делала все ради мужа и детей, очень дорожила своей семьей. Ведь не зря Мукан всегда думал о жене, как о даре Всевышнего, который выпал на его долю в самый светлый день его жизни. Даже в последние минуты жизни мужа Разия не отходила от его постели.

Одна женщина – поступив эгоистично, выбрала свое личное счастье и отреклась от мужа, с которым прожила целых 13 лет, а другая, напротив, не отказавшись от большого любимого, сохранила свою семью и была около мужа до последнего его вздоха.

Феномен женской эмансипации в романе «Последний долг» А.Нурпеисова осмыслен с позиции общечеловеческого понимания семейных ценностей, семейных отношений. В образе главной героини национальное видим через отношение казахской женщины к мужу. И индивидуальное мы можем увидеть через характеры Бакизат и Разии, их отношения к спутникам жизни и детям.

Попробуем сопоставить женские образы в романах «Что делать?» Н.Г.Чернышевского и «Ее имя Улпан» Г.Мусрепова. Главную героиню произведения Г.Мусрепова протяжении всего сюжета читатель видит разной: вот она веселая и озорная как мальчишка, чуть позже она юная, красивая и с хитрецей девушка, затем это уже молодая, добрая, щедрая жена, а потом мудрая и волевая хозяйка семейного очага. Какие бы трансформации ни происходили с ней, определенные черты ее характера красной нитью проходят через все повествование: ум, справедливость и железная воля.

Удивительно, как автор, будучи мужчиной, смог очень точно передать все невидимые грани женской сущности в вопросах любви и соблазна. Грозный Есенеи, одного упоминания имени которого страшился весь род, превращается рядом с Улпан в «беспомощного мальчишку», готового выполнить любую прихоть своей возлюбленной. Именно этим и пользуется Улпан, которая старается облегчить жизнь тем, кому живется плохо, изменить устоявшийся быт аулов мужа. «Улпан я доверился один раз и навсегда, и никогда не раскаивался. Ее слова не только мои слова, это слова всех сибапов. Пусть ваши уши к этому привыкнут», – говорит своим родственникам Есенеи [15, с. 216].

Улпан – человек исключительного таланта, выдающегося ума, неукротимой энергии, твердой воли, необычайной судьбы. Она умеет преодолеть все трудности на пути к своей мечте, благородной цели. В отличие от других девушек своего круга, она выходит замуж за пожилого батыра Есенея, что в какой-то мере помогает ей приобрести относительную свободу.

Писатель, показывая все притягательные грани внешности, характера, поступков и помыслов Улпан, словно драгоценный алмаз, скупно, но удачно раскрывает достоинства незаурядной справедливой девушки через высказывания о ней Есенея («Улпан не из тех девушек, которые примиряются с божьей волей и родительской, и всю жизнь молча переносят тяготы судьбы») и удачливого свата Туркмена-Мусрепа (Улпан не такая девушка..., чтобы взять задешево»). Такую оценку образа Улпан дает критик М.Каратаев в статье «Мать степного народа Улпан». По его мнению, Улпан, «росшая в вольной обстановке, подчас избалованная, девушка вольного и независимого характера, не лишена проницательности» [16, с.105-106].

Последние годы жизни этой удивительной женщины не оставят равнодушным ни одного читателя. Автор безжалостно добавляет трагические краски в роман, как будто хочет еще больше усложнить и без того непростую судьбу Улпан – женщину, которая «будто родилась намного раньше своего времени».

Заключение

Использование филологического и сравнительно-исторического метода в сопоставительном изучении художественных текстов разных авторов двух литератур дало нам возможность прийти к следующим выводам.

Авторы двух произведений, казахский писатель Г.М.Мусрепов и русский писатель Н.Г.Чернышевский, жили в разные времена, в разном культурном пространстве, принадлежат к разной национальной литературе. Но такие расхождения во времени, в пространстве, в культуре этих писателей не помешало им создать произведения со схожим

сюжетом. Стоит пояснить, что роман «Что делать?» написан во второй половине XIX века (декабрь 1862 – апрель 1863 гг.), а «Улпан» – в 1974 году, во второй половине XX века.

Попробуем сопоставить жизнь героинь Улпан и Веры Павловны в родительском доме. Но вначале обратимся вновь к работе М. Каратаева, где говорится о сожалении автора романа о рождении Улпан «раньше своего времени». Далее критик рассуждает, что такое явление редко, но имело место в истории человечества. По логике Каратаева, Улпан жила во второй половине XIX века, во времена Чокана, Ибрая и Абая. «Жаль, что она была необразованной. А если бы Улпан была вооружена знаниями, если бы социально-исторические условия в Казахстане были бы такими же, как в России, тогда, возможно, Улпан была такой же, как героиня романа Н.Г. Чернышевского «Что делать?» Вера Павловна», – домысливает автор критической статьи.

Вера Павловна уже как 3 года открыла свою мастерскую-швейную, тем самым создав рабочие места для девушек, платила девушкам в свое время, делила прибыль поровну. Была честной. Создала капитал, в котором хранились деньги на всякий случай. Появилось агенство по делам с булочной и молочной лавочкой. В мастерской она преподавала уроки, читала девушкам, отдыхали коммуной вместе, развлекались. Выйдя замуж за Кирсанова, Вера Павловна создала вторую мастерскую в другом конце города, занималась медициной, пробуя свои силы в новой для нее науке.

Улпан же разделила земли Есенея всему народу, убедила людей проводить посевную, строить деревянные дома, как у русских. С тех пор казахи ютились не в юрте, где все всегда, и мерзли, а жили в просторных, теплых домах. Сколько голов скота она отдала нуждающимся, чтобы те построили дома! Улпан – первая женщина в казахской степи, которая построила баню. Построила гостиницу, то есть отдельный дом для приезжих чиновников, строит медресе, духовное учебное заведение. Она никогда не отказывала тем, кто просил у нее помощи.

Вера Павловна – новая женщина нового поколения, как и Улпан. Они обе старались духовно расти, учились всему новому в жизни, стремились помогать окружающим, делать добро.

Героиня Чернышевского говорит, что она не хочет быть зависимой от кого-либо, как и Улпан, которая, придя в есенейское общество, приобрела себе полностью свободу. Вера Павловна выбирает спутника жизни по любви, Кирсанова. Улпан же, как и Вера Павловна, выбрала Есенея, который любит ее. Открывая мастерскую, Вера Павловна спасает многих девушек от бедности и беспутной жизни. Улпан, помогая и убеждая казахов строить теплые дома, спасает их от болезней, меняет их жизнь, быт. «Улпан осталась в памяти и останется, пока на свете найдется хоть один сибан. Безлошадным – она давала лошадей, она кормила голодных, она первой начала сеять хлеб в наших краях – и многих спасла от голодной смерти. Любой бедняк всегда мог рассчитывать – он найдет у нее поддержку и помощь. Столько добра сделала, а сама умерла в горе, в несчастье...» [15, с. 277].

Сравнивая двух героинь, можно сказать, что они наделены умом и честностью. У них есть огромное желание сделать что-нибудь во благо других, улучшить их жизнь, положение.

Следующий ряд произведений нашего сравнения – романы «Тихий Дон» и «Последний долг». М. Шолохов и А. Нурпеисов – писатели, чьи жизненный и творческий пути состоялись в одно историческое время. Им небезразлична судьба родной земли, родного края: если Шолохов воспевал свой Дон и знакомил читателей с казачьей жизнью, то для Нурпеисова была важной судьба и будущее родного Арала. Шолохов начал писать свой знаменитый «Тихий Дон» 50 годами ранее, чем Нурпеисов.

И в «Тихом Доне», и в «Последнем долге» отражены события, происходящие на Дону и на Арале. Сюжеты тесно связаны с любовной историей. Если в «Тихом Доне» Аксинья и

Наталья не могут разделить Григория, то в «Последнем долге» все наоборот – Бакизат становится центром любовного треугольника между Азимом и Жадигером.

Во-первых, Акси́нья жила в дореволюционное время и поэтому была безграмотна, а Бакизат жила в советское время, окончила педагогический институт и работала учителем. Но мы далеки от мысли, что именно образование – главный показатель феномена женской эмансипации.

Во-вторых, Бакизат вышла замуж за Жадигера не по любви, а из-за мести к когда-то любимому Азиму. Соответственно, она не любила мужа. «Маме твоей помощница нужна... Ведь так? – В таком случае я сама оженю тебя! – Да вот... Одна стоит-то... рядом с тобой, если нравлюсь, конечно...» [14, с. 212]. Также и Акси́нью, не испытывающей никаких чувств к Степану, выдали замуж в юном возрасте. «Акси́нья привязалась к мужу после рождения ребенка, но не было у нее к нему чувства, была горькая бабья жалость да привычка» [17, с. 56]

В-третьих, у Бакизат были двое детей от Жадигера, однако она не испытывала к ним материнских чувств, которые затмили бы ее любовь к Азиму. «Когда вы зачали с мужем твоего первенца, ты полагала, нет, была более чем уверена, что теперь-то ж наверняка отпустит сердце, поулягутся твои тайные девичьи горести, уступив место материнской нежности к милому лепету собственного дитяти, неотступно путающегося под ногами. И что же? Вот стала ты матерью, родила уже не одного. Но смогла ли забыть того, что не сбылось в юности?», – задает себе вопросы Бакизат. [14, с. 338-339]. А у Акси́нии не было детей от Степана: ребенок умер, не дожив до года.

В-четвертых, Бакизат всегда любила Азима и мечтала о встрече с ним. «Сколько лет прошло, а стройный красивый юноша, которого когда-то увидела на берегу моря, ни на миг не уходил из сердца твоего, из памяти. Стать женой Азима было твоей неотступной девичьей мечтой», – слышим голос повествователя, обращенный к героине. [14, с.339-340] Также и Акси́нья всю жизнь любила только Григория. «Ну, люб мне Гришка. Пиши хучь наказному атаману, а Гришка мой! Мой! Владаю им и буду владать!» [17, с.66]

В-пятых, если Акси́нья умирает на руках любимого Григория, то на глазах Бакизат, напротив, погибает любящий ее муж – Жадигер, а она остается жива.

По нашему мнению, в двух романах, помимо этих двух героинь, очень похожи образы Разии – жены «тыквоголового» ученого Мукана и Натальи Коршуновой, жены Григория.

Для Разии и Натальи, женщин, исконно придерживающихся своего нравственного мировосприятия, благополучия в семье, любовь к мужу и детям были всегда на первом месте.

У Разии был двое сыновей и у Натальи – мальчик Мишатка и девочка Полюшка. Именно дети были самым главной ценностью жизни для этих двух героинь.

Муж Разии – Мукан всегда вспоминал о своей жене, как о даре Всевышнего, который выпал на его долю в самый светлый день его жизни. А муж Натальи – Григорий не любил жену, видя в ней лишь мать своих детей.

Разия, несмотря на болезнь мужа, была всегда рядом с Муканом до последнего его вздоха. «Му-кам! Мукам, прошу, не переживай, не переживай, пожалуйста, о детях! Не мучайся!» [14, с. 182]. Так же и Наталья, несмотря на то, что Григорий оставил ее и ушел к Акси́нье, она все же не покинула свой очаг.

Выводы

Сопоставительное исследование рецепции феномена женской эмансипации в русской и казахской прозе способствует изучению художественного произведения в его многоликости в воздействии на читателя в синхроническом и диахроническом срезе, как открытое явление, ценность и смысл которого исторически подвижны, изменчивы и поддаются переосмыслению.

Результаты современного прочтения произведений двух литератур смогут оказать помощь в дополнительном освещении намеченной проблемы, в изучении особенностей поэтики рассматриваемых художественных произведений русских и казахских классиков.

В ходе исследования методом вторичного исследования сделаны выводы: методом сравнительного анализа рецепции феномена женской эмансипации в русской и казахской прозе выявлены образы русских и казахских женщин, которым присущи не только общечеловеческие, национальные, а также индивидуальные особенности. Главными движущими показателями в поступках героинь – идея о личной свободе, достоинстве, понимаемая каждой по-своему.

ЛИТЕРАТУРА

[1] Мельникова Е. Г. Понятие рецепции: современные исследовательские подходы к анализу текстов культуры / Е.Г.Мельников. – Ярославль: Ярославский педагогический вестник. –2012. –Том I, № 3 (Гуманитарные науки)

[2] Теория рецепции [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%A2%D0%B5%D0%BE%D1%80%D0%B8%D1%8F_%D1%80%D0%B5%D1%86%D0%B5%D0%BF%D1%86%D0%B8%D0%B8%D0%A5%D1%83%D0%B4%D0%BE%D0%B6%D0%B5%D1%81%D1%82%D0%B2%D0%B5%D0%BD%D0%BD%D0%B0%D1%8F_%D1%80%D0%B5%D1%86%D0%B5%D0%BF%D1%86%D0%B8%D1%8F

[3] Левакин Н. Н. Художественная рецепция как литературоведческое понятие (к вопросу понимания термина) / Н.Н.Левакин. – Известия Пензенского государственного педагогического университета имени В.Г.Белинского. – 2012. – №27. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://cyberleninka.ru/article/n/hudozhestvennaya-retseptsiya-kak-literaturovedcheskoe-ponyatie-k-voprosu-ponimaniya-termina>

[4] Даль В.И. Толковый словарь живого великорусского языка. Т. 4. / В.И.Даль. – М.: 1995. – 664 с.

[5] Современный словарь иностранных слов [Текст] : около 20000 слов. – СПб.: Дуэт, Комета, 1994. – 740 с.

[6] Жаназарова З.Ж. Социокультурный аспект истории казахской женщины / З.Ж.Жаназарова. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: *Ошибка! Недопустимый объект гиперссылки.* [7] Аверинцев С. Горизонт семьи. О некоторых константах традиционного русского сознания / С.Аверинцев. – Новый Мир / Журнал. – 2002. – № 2.

[8] Умарова Г.С. Женская тема в казахской литературе / Статья. «Вестник» ЗКГУ, № 1 (61) / Г.С.Умарова. –Орал-Уральск: 2016. – 274 с.

[9] Багдасарова Е.Н. Астраханский период творчества Н.Г.Чернышевского в контексте его общественно-политических взглядов и литературной деятельности. Автореферат / Е.Н.Багдасарова. – Астрахань, 2004 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://www.dissercat.com/content/astrakhanskii-period-tvorchestva-ng-chernyshevskogo-v-kontekste-ego-obshchestvenno-politiche>

[10] Чернышевский Н.Г. Что делать? / Н.Г.Чернышевский. – М.: Художественная литература, 1978. – 478 с.

[11] Анализ романа Чернышевского «Что делать?» [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://literaguru.ru/roman-chto-delat-analiz/>

[12] Якименко Л. Творчество М.А.Шолохова: монография / Л.Якименко. – М.: Советский писатель, 1977. – 677 с.

[13] Елеукенов Ш. Творчество Абдижамила Нурпеисова в зеркале зарубежной критики / Ш.Елеукенов. – Алматы: Мир Нурпеисова, Международный клуб Абая, 2006. – 164 с

[14] Нурпеисов А. Последний долг / А.Нурпеисов. – М.: изд.дом «Парад», 2007. – 476 с.

[15] Белянинов А. Авторизованный перевод «Улпан ее имя» / А.Белянинов. – Алма-Ата: «Жазушы», 1976. – 281 с.

[16] Каратаев М. Мать степного народа Улпан / М.Каратаев // Қазақ әдебиеті. Казахская литература: хрестоматия / Г.С.Умарова, С.Г.Шарабасов. – Астрахань: Астраханский государственный университет, изд. дом «Астраханский университет», 2011. – Б.2 Ч.2. – 445 с.

[17] Шолохов М. Тихий Дон. Роман в четырех книгах. Книги первая и вторая / М.Шолохов. – М.: Художественная литература, 1980. – 654 с.

REFERENCES

- [1] Mel'nikova, E. G. (2012.). Ponjatie recepcii: sovremennye issledovatel'skie podhody k analizu tekstov kul'tury [The concept of reception: modern research approaches to the analysis of cultural texts]. – Jaroslavl': Jaroslavskij pedagogicheskij vestnik. —Tom I, № 3 (Gumanitarnye nauki) [in Russian].
- [2] Teorija recepcii [The theory of reception]. [Elektronnyj resurs]. – Rezhim dostupa: https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%A2%D0%B5%D0%BE%D1%80%D0%B8%D1%8F_%D1%80%D0%B5%D1%86%D0%B5%D0%BF%D1%86%D0%B8%D0%B8%D0%A5%D1%83%D0%B4%D0%BE%D0%B6%D0%B5%D1%81%D1%82%D0%B2%D0%B5%D0%BD%D0%BD%D0%B0%D1%8F_%D1%80%D0%B5%D1%86%D0%B5%D0%BF%D1%86%D0%B8%D1%8F [in Russian].
- [3] Levakin, N. N. (2012). Hudozhestvennaja recepcija kak literaturovedcheskoe ponjatie (k voprosu ponimaniya termina) [Artistic reception as a literary concept (to the question of understanding the term)]. – Izvestija Penzenskogo gosudarstvennogo pedagogicheskogo universiteta imeni V.G.Belinskogo. – №27. [Elektronnyj resurs]. – Rezhim dostupa: <https://cyberleninka.ru/article/n/hudozhestvennaya-retsepsiya-kak-literaturovedcheskoe-ponyatie-k-voprosu-ponimaniya-termina> [in Russian].
- [4] Dal', V.I. (1995). Tolkovyj slovar' zhivogo velikoruskogo jazyka [Explanatory dictionary of the living great Russian language]. T. 4. – M. [in Russian].
- [5] Sovremennij slovar' inostrannyh slov [Tekst] : okolo 20000 slov. (1994). [Modern dictionary of foreign words [Text]: about 20,000 words]. – SPb.: Dujet, Kometa. [in Russian].
- [6] Zhanazarova, Z.Zh. (2018). Sociokul'turnyj aspekt istorii kazahskoj zhenshhiny. [Socio-cultural aspect of the history of Kazakh women]. [Elektronnyj resurs]. – Rezhim dostupa: <https://bulletin-philopolit.kaznu.kz/index.php/1-pol/article/download> [in Russian].
- [7] Averincev, S. (2002.). Gorizont sem'i. O nekotoryh konstantah tradicionnogo russkogo soznaniya [The horizon family. On some constants of the traditional Russian consciousness]. – Novyj Mir / Zhurnal. – № 2 [in Russian].
- [8] Umarova, G.S. . (2016). Zhenskaja tema v kazahskoj literature / Stat'ja. «Vestnik» ZKGU, № 1 (61) [Women's theme in Kazakh literature]. – Oral-Ural'sk [in Russian].
- [9] Bagdasarova, E.N. (2004). Astrahanskij period tvorcestva N.G.Chernyshevskogo v kontekste ego obshchestvenno-politicheskikh vzgljadov i literaturnoj dejatel'nosti [Astrakhan period of N. G. Chernyshevsky's creative work in the context of his socio-political views and literary activity]. Avtoreferat. – Astrahan' [Elektronnyj resurs]. – Rezhim dostupa: <https://www.dissercat.com/content/astrakhanskii-period-tvorcestva-ng-chernyshevskogo-v-kontekste-ego-obshchestvenno-politiche> [in Russian].
- [10] Chernyshevskij, N.G. (1978). Chto delat'? [What to do?].– M.: Hudozhestvennaja literatura. – 478 s. [in Russian].
- [11] Analiz romana Chernyshevskogo «Chto delat'?» [Analysis of Chernyshevsky's novel "What to do?"]. [Elektronnyj resurs]. – Rezhim dostupa: <https://literaguru.ru/roman-chto-delat-analiz/> [in Russian].
- [12] Jakimenko, L. (1977). Tvorcestvo M.A.Sholohova: monografija [Creativity of M. A. Sholokhov: monograph].– M.: Sovetskij pisatel' [in Russian].
- [13] Eleukenov, Sh. (2006). Tvorcestvo Abdizhamila Nurpeisova v zerkale zarubezhnoj kritiki [Creativity of Abdizhamil Nurpeisov in the mirror of foreign criticism]. – Almaty: Mir Nurpeisova, Mezhdunarodnyj klub Abaja [in Russian].
- [14] Nurpeisov, A. (2007). Poslednij dolg [Last debt]. – M.: izd.dom «Parad» [in Russian].
- [15] Beljaninov, A. (1976). Avtorizovannyj perevod «Ulpan ee imja». [Authorized translation "Ulpan is her name"].– Alma-Ata: «Zhazushy» [in Russian].
- [16] Karataev, M. (2011). Mat' stepnogo naroda Ulpan. [Mother of the steppe people Ulpan]. // Kazak әдебиеті. Kazahskaja literatura: hrestomatija [Kazakh literature: anthology] / G.S.Umarova, S.G.Sharabasov. – Astrahan': Astrahanskij gosudarstvennyj universitet, izd. dom «Astrahanskij universitet». – B.2 Ch.2. – 445 s. [in Russian].
- [17] Sholohov, M. (1980). Tihij Don. Roman v chetyreh knigah. Knigi pervaja i vtoraja. [Quiet Don. A novel in four books. Books one and two]. – M.: Hudozhestvennaja literatura. [in Russian].

Умарова Г.С., Даулетбаева А.Т.

ОРЫС ЖӘНЕ ҚАЗАҚ ПРОЗАСЫНДАҒЫ ӘЙЕЛ ЭМАНСИПАЦИЯСЫ ФЕНОМЕНІНІҢ РЕЦЕПЦИЯСЫ (САЛЫСТЫРМАЛЫ ТАЛДАУ)

Аңдатпа. Рецепция әдебиетте белгілі дәстүрлі тақырыптағы көркем мәтіннің авторын қабылдау ретінде қарастырылады. Рецепция реципиент тұлғасының көркем әдебиетті қабылдауы ретінде жүзеге асырылады. Көркем мәтін реципиентпен өзара байланыста болатын жүйенің компоненті ретінде түсіндіру негізінде талданады. Әдебиеттегі "эмансипация" ұғымы түсіндіріледі. Шығармалар тарихи қозғалмалы, өзгермелі және қайта мән беруге болатын ашық құбылыс ретінде зерттеледі.

Әдебиеттанудағы рецепцияны теориялық ұғыну бойынша негізгі ережелер көрсетілді. Ұғымның түсіндірілуі бойынша жалпы қорытынды жасалды. Орыс және отандық әдебиеттану ғылымындағы рецепциялар бойынша жасалған зерттеулердің нәтижелері ұсынылған. Орыс классиктері – Н.Чернышевский, М.Шолохов және қазақ – Ғ.Мүсірепов, А.Нұрпейісовтің романдарындағы әйелдер эмансипациясы феномені рецепциясының ерекшеліктерін салыстырмалы түрде талдау әрекеті жасалды. Шығармалар әйелдердің дүниетаным призмасы, қоршаған ортамен қарым-қатынасы тұрғысынан қарастырылады.

Кілт сөздер: феномен; рецепция; реципиент; әйел эмансипациясы; «меңгірсіз адам» драмасы; жеке еркіндік туралы идея; махаббат үшбұрышы; любовный треугольник; әйел идеалы.

Umarova Gulnar, Dauletbayeva Altyngul

RECEPTION OF THE PHENOMENON OF FEMALE EMANCIPATION IN RUSSIAN AND KAZAKH PROSE (COMPARATIVE ANALYSIS)

Annotation. Reception is considered as the perception of the author of a literary text of a certain traditional theme in literature. Reception also acts as the perception of fiction on the personality of the recipient. A literary text is analyzed based on its interpretation as a component of a system that interacts with the recipient. The concept of "emancipation" in literary criticism is explained. The works are researched as a historically movable, changeable and accessible for rethinking open phenomenon. The main provisions on the theoretical understanding of reception in literary criticism are highlighted. A general conclusion was made on the interpretation of the concept.

The results of the studied studies on reception in Russian and domestic literary science are presented. An attempt is made to comparatively analyze the originality of the reception of the phenomenon of female emancipation in the novels of Russian classics - N.Chernyshevsky, M.Sholokhov, and Kazakh - G.Musrepov, A.Nurpeisov. The works are viewed through the prism of the worldview, the relationship of women with the people around them.

Keywords: phenomenon; reception; recipient; female emancipation; drama «of premature man»; idea of personal freedom; love triangle; ideal woman.

ТАРИХ – ИСТОРИЯ – HISTORY

ӘОЖ 902.2

ГТАХР 03.41.91;03.81.33

DOI 10.37238/1680-0761.2021.81(1).30

Сагидуллаев Д.З.*Қазан Федералдық университетінің аспиранты, Қазан, Ресей Федерациясы***E-mail:** daryn_sagidullin@mail.ru**ТАСКЕШУ КЕРУЕН-САРАЙЫ**

Аңдатпа. Бүгінде қазақ тарихындағы алтынордалық кезең көшпелі қыпшақ даласындағы тайпалар мен рулардың біріккен бір ұлттылыққа бастама жасаған заман болып табылады. Алтын Орданың негізгі дамуға жетелеген мемлекеттік құрылымы сауданың елдің мәдени дамуына қосқан үлесі өте зор. Сауда жолының Төменгі Еділ бойындағы орталыққа бағытталуы мемлекеттің орталығына Еуразияның түкпір-түкпірінен сан түрлі халықтар мен мемлекет өкілдерінің келуіне себепші болып қана қоймай, өздерінің мәдени-техникалық дамуындағы жетістіктерін ала келіп, солардың негізінде алтынордалық мәдениетті қалыптастырды. Ал ол кезеңнің мәдениетін, сәулет өнерін, қолөнерін, шаруашылығын зерттеу бүгінде басты назардағы мәселе болып табылады. Мақаланың мақсаты – кеңес заманынан бүгінге дейінгі керуен-сарайда жүргізілген зерттеулер қарастыра отырып, шолу жасау. Мақалада 1950 жылдардағы және 2010, 2012 жылдардағы зерттеу нәтижелері көрсетілген.

Кілт сөздер: Алтын Орда; керуен-сарай; Таскешу; Ұлы Жібек жолы; саудагерлер.

Kіріспе

Он үшінші ғасырдың бірінші жартысында пайда болған Жошы ұлысы жеті жылдық жорықтан соң Еуразия даласындағы ірі мемлекетке айналды. Мемлекет өз құрамына Шығыс Еуропадан Ертіске дейін аумақта көптеген халықтар мен қалаларды енгізді. Алғаш кезеңде мемлекет орталығы ретінде сол уақытқа дейін өмір сүрген қалалар алынса, кейін көшпелілік пен сауда жолдарының Дешті Қыпшақ даласы арқылы өткізуді көздеу әсер етсе керек, орталықты Бұлғардан Төменгі Еділ бойына ауыстырып, жаңа сарайды – Сарай Батудың негізі қаланады. Төменгі Еділде қалыптасқан жаңа сарайға Батыс Еуропадан бастап, Қытайға дейінгі аралықтан сан алуан саудагерлер мен саяхатшылар ағылып келе бастады. Мемлекеттегі сауданың басты құрылым болғандығын сауда жолдары мен саудагерлердің қауіпсіздігін ханның өзі қолға алып, қадағалағаны көрсетіп тұр. Осындай қауіпсіз және тиімді сауда жолының ашылуы Орта Азиядан Таяу Шығысқа бағытталатын негізгі сауда жолын Үстірт арқылы Төменгі Еділге, одан Қырым арқылы Еуропаға бағыт алатын үлкен өзекті қалыптастырды. Нәтижесінде, он төртінші ғасырдың бірінші жартысында Төменгі Еділ, Жайық т.б. өңірлердегі ірілі-ұсақты қалалардың саны көбейіп, көшпелілік пен отырықшылықтың саудаға ат салысуы бірдей жүріп, мемлекеттегі материалдық мәдениеттің, қолөнердің жоғарғы деңгейде дамуына алып келді.

Зерттеу материалдары мен әдістері

Мақала 1950 жылдардағы және 2010, 2012 жылдардағы зерттеу жұмыстарының нәтижелері негізінде жазылған. Қазба жұмыстарының нәтижелерін салыстырмалы шолу әдісінде қарастырылған.

Зерттеу нәтижелері

Орта Азия мен қыпшақ даласын жалғайтын ертедегі байланыс өзегі Ұлы Жібек жолы атымен белгілі. Қытайдан бастау алатын бұл жол қыпшақ даласы арқылы өтіп, Қытайдың жібегін Еуропаға тасымалдаған континент аралық байлам болатын (сур. 1). Көптеген ғасырлар бойына Каспий ойпатында мекен еткен тайпалар мен халықтар осы аралықтан өткен сауда жолдарына отырықшыланып, өркендеу мен құлдырау кезеңдерін өткерді.

1-Сурет – Алтын Орда қалалары мен сауда жолдары

Моңғол шапқынышылығынан кейінгі кезеңде қыпшақ даласында жаңа серпіліс, сол заманның өзіндік жаһандануы басталды. Ол сол кезеңге дейінгі қарқынды дамыған мемлекеттердің аяқ асты бағыныштылыққа түсіп, қуатынан айырылған соң, жаңа қалыптасқан орталықтардың дамуына мәдени-технологиялық тұрғыда ат салысуымен айқындалады.

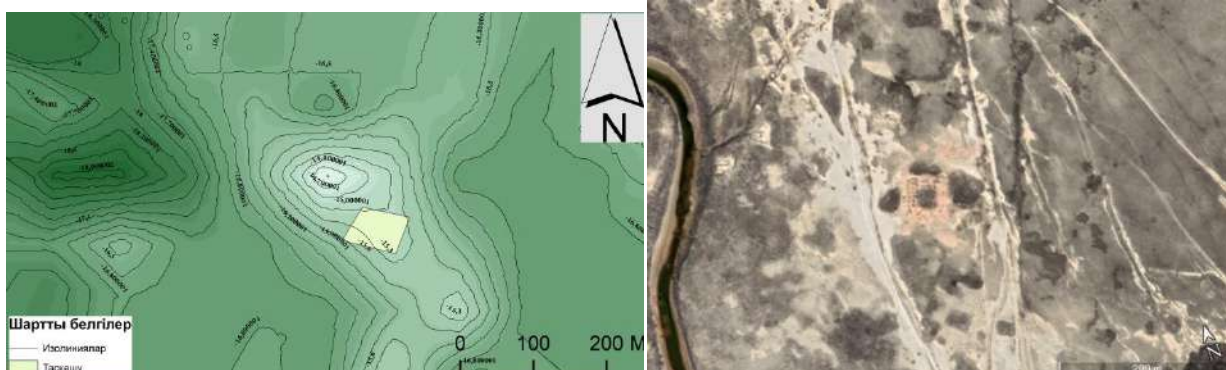
Бағындырған елдер мен халықтардың мәдени-технологиялық жетістіктерін сіңіре отырып, өзіндік даму жолын қалыптастыра бастаған Алтын Орда мемлекеті сауда-саттықты жандандыра түсті. Мемлекеттің гүлденген шағында Еділ бойы көптеген ірі бай қалалардың шоғырына айналып, әр тараптан саудагерлердің лебі тиылмады.

Хорезмдік кезден сауда жолы ретінде белгілі Үргеніштен бастау алып, Үстірт арқылы Сарайшыққа, одан әрі Еділ бойы қалаларына алып баратын байланыс өзегі осы кезеңде кең қолданысқа ие болды. Оның бойына көптеген керуен-сарайлары салынып, саудагерлердің, саяхатшылардың тыныстану аймағына айналды.

Бүгінгі таңда осы сауда жолы торабында орналасқан керуен-сарайлардың біразы белгілі болып, зерттеулер жүргізілген [1]. Белгілі болған керуен-сарайлардың Қазақстан

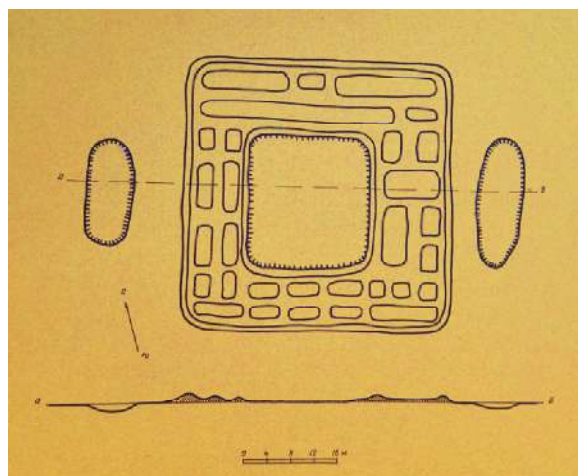
аумағында орналасқандардың ішінде ауқымды зерттеу жүргізілгені Таскешу болып табылады (сур. 2).

2-Сурет – Таскешудің топографиялық және спутниктік түсірілімі

Қазірде Атырау облысы, Мақат ауданында орналасқан Таскешу керуен-сарайын алғаш болып барлау жұмыстарын жүргізіп, жобалы түрде сипаттамасын берген 1950 жылы Хорезм археологиялық-этнографиялық экспедицияның жетекшісі С.П. Толстов болатын. Зерттеушінің қысқа есебінде керуен-сарайдың ірі күйдірілген пештен қаланғандығы көрсетілген. Құрылыстың 42х45 м өлшемінде, қабырға бойлай қаз-қатар үй-жайлардан және ішкі ауладан тұратын, тік бұрышты формада салынғандығын атайды. Құрылыстың ауласында және солтүстік жағынан шурфтық қазбалар салынып, шығыс жағынан тазалау жұмыстары жүргізілген. Қалыңдығы 2,5 м болатын мәдени қабатта күйдірілген кірпіштің сынықтары, ерте ортағысырлық керамиканың қалдықтары, жануарлардың бөлшектелген сүйектері табылған. Құрылыстың айналасынан алтынордалық кезеңге жататын глазуранған және глазуранбаған керамика жинақталған [2, б. 301-325].

Керуен-сарайдағы келесі зерттеу жұмыстары 1950 жылы Батыс Қазақстандық археологиялық экспедициясының аясында археологтар Е.И. Агеева, Т.Н. Сенигова, З.И. Пецевичтің басқаруымен өткізілді.

3-Сурет – 1950 жылғы сызба[3].

Керуен-сарайдың құрылысын шаршы тәріздес формаға ие төмпешік, өлшемдері 46-да 46 м, 0,5-1 м дейінгі биікте деп көрсетеді. Төмпешіктің шамамен орта тұсында шаршы тәріздес (21 де 22 м), жер деңгейіндегі ұңғыманың барын және төмпидің барлық биіктелген бөліктері екі өлшемде кездесетін: 25-26 де 25-26 және 5-6 см, 28-29 де 14-15 және 6-7 см-лік күйдірілген кірпіштердің сынықтарымен көмілген деп сипаттайды (сур. 3). Құрылыс кірпіштерінің сапасы төмен және нашар күйдірілген деп таныған.

Төмпидің кірпіш қалдықтарымен көмілген бөліктерінде көптеген (30 жуық) әр түрлі өлшемдегі, тік бұрышты және шаршы формадағы бөлмелердің іздері анық байқалған. Бұл аумақтың барлық төрт жағын бойлай екі қатарда орналасқалар бөлмелер, болжам

бойынша, ғимараттың ішкі ауласы ретінде қызмет еткенін көрсеткен. Ішкі аулаға кіретін қақпаның қалдықтары төмпидің шығыс бөлігінде анықталған.

Шамамен ғимараттың қалдықтарын 10-12 метрлік қашықтықта Батыс пен Шығысқа қарай дөңес формадағы (4-5 де 12-5 м өлшемдегі) шөп қаптаған ірі шұңғымалар орналасқан. Бұл шұңғымалар құрылысты салу кезінде балшықты алудан қалған болуы керек және кейін шұңғымалар топырақтық немесе жаңбырдың суына толған кезде су қоймасы ретінде қолданылуы мүмкін деген болжамға келеді.

Керуен-сарайға жақын жерде кесенелер мен бейіттердің, араб эпиграфиялық жазбалары бар тас ескерткіштердің және ондағы ру таңбаларының болуы, зерттеушілердің бұл құрылысты кейінгі кезеңге жатқызуға себепші болады [3, б. 16-18].

Жоғарыда көрсетілген деректер тек барлау жұмыстарының нәтижелері болатын, ол кезеңде басты назарда Сарайшық, Ақтөбе-Лаэти секілді ірі қала жұрттары болатын. Таскешу керуен сарайындағы алғашқы жоспарлы қазба жұмыстары 2008-2009 жылдары Атырау облыстық тарих және археологиялық орталығының Астрахан өлкетану музейінің меңгерушісі В.В. Плаховтың қатынасуымен жүргізілді. Өкінші орай бұл қазба жұмыстарының нәтижелері бізге беймәлім.

Таскешудегі кезекті қазба жұмыстары 2010 жылдың маусым айынан Атырау облыстық тарих және археология орталығының, Х. Досмұхамбетов атындағы Атырау мемлекеттік университетінің және Қалмақ мемлекеттік университетінің (Элиста қ.) ғалымдарынан құралған халықаралық археологиялық экспедициясымен басталды.

Таскешудегі қазба жұмыстары ескерткіштің қабырғаларының күйдірілген кірпіштен және іргетасы да сол кірпіштен қаланғандығын анықтауға мүмкіндік берді. Негізгі құрылыс материалы 35х35х5 см болатын күйдірілген кірпіш. Болжам бойынша, кірпіштер түпсіз ағаш рамаларға құйылып, күнге кептірілген соң арнайы пештерде күйдірілген. Кірпіш қаландылары әктің, құмның және ұсақталған кірпіштің қосындысы арқылы байланыстырылған.

4-Сурет – Керуен-сарайдың оңтүстік қапталындағы мұнара мен қабырға. 2010 жылғы қазба жұмыстары көрінісі [4].

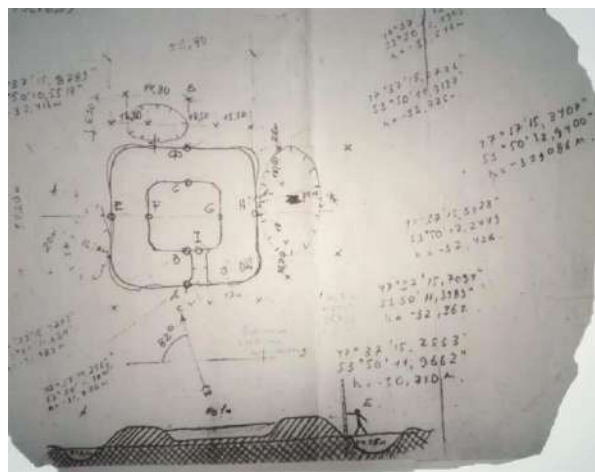
Ескерткіштегі қазба жұмыстары қабатты-шаршы әдісімен, әр қабатты алғаннан кейінгі тазалау арқылы 5 секторда (№ 34, 35, 36, 43, 44) жүргізілген. Зерттелген секторлар ескерткіштің жобасының шамамен қандай болғандығын көруге мүмкіндік беріп, ескерткіш ауданы 55х55 м болатын төртбұрыш тәріздес, бұрыштарын доғаланған мұнара секілді құрылымды болып келгені көрінген. Ескерткіштің айналасын бойлай қорғаныс қазбаларының іздері байқалып, солтүстік қабырғасын бойлай мұнараға алып баратын дәліз

анықталған. Қазба секторлары арасындағы қабырғаларының стратиграфиясын талдаудың нәтижесі құрылыс қирандыларының ортағасырлық құрылыс жиегінен бастап, сектор қабырғасының жоғарғы бетіне дейін жететіндігін көрсеткен. Қиранды қалдықтардың ауқымын бақылай келе керуен-сарай құрылысы көптеген жылдар бойына қирау үстінде болған, қирау табиғи және адами факторлар есебінен жүрген деген шешімге келеді. XIV ғасырда салынған тамаша қорғаныс, тұрғын-үй және сауда құрылыс кешені 1-1,5 метрге дейінгі биіктікте ғана сақталған (сур. 4).

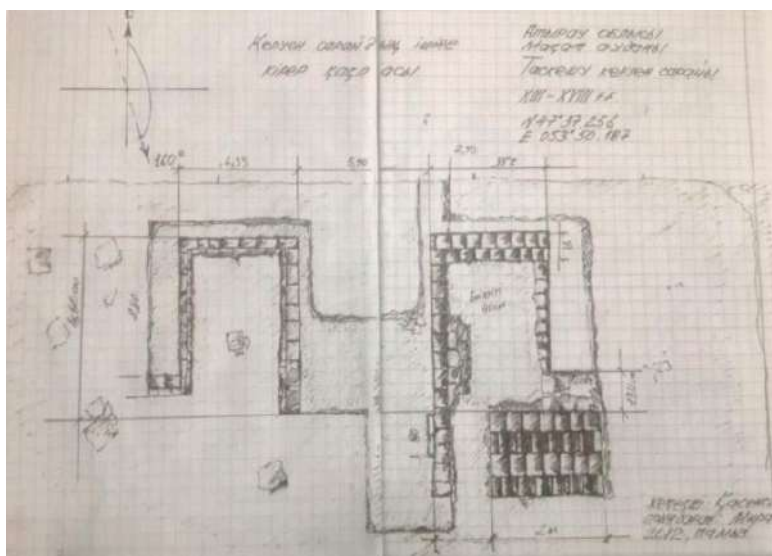
Ескерткіштегі қазба жұмыстары кезінде тек кірпіш қалдықтары ғана емес, құрылыс қалдықтары да табылды. Олардың ішінде едені балшықпен ысылған, еден асты жылытатын суфалы тұрғын (қонақ) бөлмелері бар. Жылыту каналдар көлбей орналасқан плиталық кірпіштердің қасындағы үй қабырға бөлігінен қойылған. Керуен-сарай әр жерден глазуранған плиталармен әрлендірілген.

Ескерткіштегі ең ауқымды табылған жәдігерлер ол керамика. Табылған керамикалық ыдыстардың алуан түрлілігі олардың сырттан алып келген деген болжам қалыптастырды. Сонымен қатар, Өзбек және Жәнібек хандар кезінде соғылған тиындарда табылған [4, б. 24-26].

Керуен-сарайдағы келесі қазба жұмыстары Атырау облыстық тарихи-өлкетану мұражайының археология ғылыми зерттеу бөлімінің 2012 жылы 23 шілде 16 тамыз күндері аралығында жүргізілді. Жетекшісі Қ. Құдабай, археологтар А. Тұрарұлы мен М. Қасеновтер бастаған барлығы 12 адамнан құралған экспедициялық топтың негізгі мақсаты – керуен-сарайдың қақпасын және бөлме орындарын ашу, сәулеттік құрылысын анықтау, толықтай жобасын және сызбаларын алу, сонымен қатар сарай маңындағы қорымда зерттеу жұмыстарын жүргізу болып есептелді (сур. 5).

5-Сурет – Керуен-сарайдың жобасы[5].

6-Сурет – Кіріс қақпа сызбасы[5].

Жүргізілген қазба жұмыстары нәтижесінде, екі бөлме және сарайға кірер қақпа ашылды. Сыртқы қабырғалар қалыңдығы 125 см болса, ішкі қабырғалар қалыңдығы 95 см. Кірпіштердің өлшемдері 30х30х5 см және осының жарты өлшеміндей 30х15х5 см (сур. 6). Керуен сарайдың іргетасы жерді 12 см-дей қазылып, осы кірпіштерден төселген. Ашылған бөлмелер орынында жылыту пештері (суфа) көптеп орналасқан. Болжам бойынша, ашылған бөлме орындары асхана немесе монша қызметтерін атқарған болуы керек. Кірер қақпа керуен-сарайдың оңтүстігінде. Жалпы көлемі 3,90 см, ұзындығы 4,80 см, биіктігі 40 см. қақпаның кіреберіс сыртқы бөлігінде, шығыс және батыс жақтауында шаршы пішінді 2х1,80 м болатын екі портал орналасқан. Бөлме есіктері және қақпаның кіре беріс ауыздарын күйдірілген кірпіштермен бекітіп кеткені анықталды.

Зерттеу нәтижесі бойынша керуен-сарайдың толықтай өлшемі 40х40 м, төрт бұрышты етіп салынғаны, төрт бұрышында дөңгеленген шығыңқы төрт мұнарасы бары және керуен-сарайдың жаңа жобасы алынған.

Керуен-сарайда жүргізілген қазба барысында ыдыс сынықтары мен штампталған құмыра сынықтары, шығыр сынықтары, қазан фрагменті, моншақ, сүйектен жасалған құралдар мен мал сүйектері, сондай-ақ кірпіштердегі ит, сиыр, ешкі тұяқтарының ізі басылған кірпіштер табылған [5, б. 2-4].

Қорытынды

Қорытындылай келе, XX ғасырдың ортасынан бастап зерттеушілердің назары ауа бастаған алтынордалық қалалар мен керуен-сарайлары бүгінгі таңда әлі толық зерттеліп бітпегені анық. Әр жылдардағы барлау және қазба жұмыстарының нәтижелерінде көрсетілген керуен-сарайдың өлшемінің айырмашылығына қарамастан Таскешу осы жолда орналасқан бізге белгілі керуен-сарайлардың ішіндегі ауқымдыларының бірісі болып отыр. Керуен-сарайдың бірнеше керуен жолдарының қиылысында орналасуы, жолаушыларды қабылдау сұранысының жоғарылауына әсер етіп, ғимараттың соған сәйкес үлкендігіне себепші болуы мүмкін.

Жүргізілген қазба жұмыстарының нәтижелері бізге Таскешудің жобалануы бойынша басқа да керуен-сарайлармен ұқсастылығына, бір типтілігіне көз жеткізеді. Демек, бұл керуен-сарайлардың бір кезеңде салынып, бірдей қызмет атқарғандығын көрсетеді. Таскешу керуен-сарайы көпестерді Сарайшыққа жеткізсе, одан Алтын Орданың Еділ бойы орталық қалаларына жеткізетін керуен-сарайлары бізге әліде беймәлім болып отыр.

ӘДЕБИЕТ

- [1] Манылов Ю.П. Караван сарай Центрального Устюрта / Ю.П. Манылов, Н.Ю. Юсупов // Советская археология. – 1982. №1. – С. 170-182; Толстов С.П. Работы Хорезмской археолого-этнографической экспедиции в 1949-1953 гг. / С.П. Толстов // Труды ХАЭЭ. М. 1958. Т. II. С. 14-15.
- [2] Толстов С.П. Хорезмская археолого-этнографическая экспедиция Академия Наук СССР 1950 г. / С.П. Толстов // Советская археология. 1953. Т. XVIII.
- [3] Пацевич З.И. Археологические работы 1949-1952 гг. / З.И. Пацевич, Т.Н. Сенигова // Институт археологии имени А.Х. Маргулана. Ф.–2, Д.–57. – 1953
- [4] Кольцов П.М. Караван-сарай Таскешу как источник по изучению средневековых караванных путей на степных просторах Евразии / П.М. Кольцов, К.П. Кольцова // Вестник Калмыцкого института гуманитарных исследований РАН. №1. 2013.
- [5] Құдабай Қ. Археология ғылыми зерттеу бөлімінің Мақат ауданына қарасты Таскешу керуен сарайына 2012 жылы 23 шілде 16 тамыз аралығында жүргізілген археологиялық қазба жұмыстарының қысқаша есебі / Қ. Құдабай, М. Қасенов // Атырау облыстық Мәдениет басқармасы; КМҚК «Атырау облыстық тарихи-өлкетану мұражайы». – Атырау. 2012

REFERENCES

- [1] Manylov U.P. (1982) Caravan saraii Tcentralnogo Usturtu [Caravanserais of Central Ustyurt]. Sovetskaya arheologiya – Soviet archaeology, 1, 170-182 [in Russian]; Tolstov S.P. (1958) Raboty Horezmskoi arheologo-etnograficheskoi ekspedicii v 1949-1953 gg. [Works of the Khorezm archaeological and ethnographic expedition in 1949-1953.]. Trudy HAEЕ - Works of HAEЕ, Vol. 2, 14-15 [in Russian].
- [2] Tolstov S.P. (1953) Horezmskaya arheologo-etnograficheskaya ekspediciya Akademiya Nauk SSSR 1950 g. [Khorezm Archaeological and Ethnographic expedition Academy of Sciences of the USSR 1950]. Sovetskaya arheologiya – Soviet archaeology, Vol. 18 [in Russian].
- [3] Pacevich Z.I. (1953) Arheologicheskie raboty 1949-1952 gg. [Archaeological works of 1949-1952.]. Institut arheologii imeni A.Kh. Margulana – Institution of archaeology after A.Kh. Margulan, 2, 57 [in Russian].
- [4] Koltcov P.M. (2013) Caravan-sarai Taskeshu kak istochnik po izucheniu srednevekovykh caravannykh putei na stepnykh prostorakh Evrazii [Taskeshu Caravanserais as a source for the study of medieval caravan routes in the steppe expanses of Eurasia]. Vestnik Kalmytskogo institute gumanitarnykh issledovaniy RAN – Bulletin of the Kalmyk Institute for Humanitarian Studies of the Russian Academy of Sciences, 1, 13 [in Russian].
- [5] Qudabai Q. (2012) Arheologiya gylimi zertteu bolimining Maqat audanynda qarasty Taskeshu keruen saraiyna 2012 zhyly 23 shilde 16 tamyz aralygynda zhurgizilgen arheologiyalyq qazba zhymystarynyng qysqasha esebi [A short report of the archaeological work carried out from July 23 to August 16 2012 at the Taskeshu caravanserais in Makat district]. Atyrau oblystyq Madeniet basqarmasy; KMQK «Atyrau oblystyq tarihi-olketanu murazhai» – Department of Culture of Atyrau region; KMKK «Local History Museum of Atyrau region» [in Kazakh].

Сагидуллаев Д. КАРАВАН-САРАЙ ТАСКЕШУ

Аннотация. Золотоордынский период в казахской истории является временем началом объединения в единую народность племен и родов кочевой кипчакской степи. В развитии культуры в Золотой Орде огромную роль сыграло торговля, которое являлось основной структурой развития в государстве. Направления торговых путей через Нижнюю Волгу стимулировали к приходу в центральные города государство не только разных народностей и государственных представителей их разных частей свет Евразий, также с ними пришли культурно-технологические достижений этих стран и на этом основе была создана золотоордынская культура. Исследования культуру, архитектуру, ремесло и хозяйство того времени на сегодняшний день не перестает быть актуальным. Цель статьи – рассмотреть исследования караван-сарая с советских времен и до сегодняшние дни и сделать обзор. В статье показаны результаты раскопок 1950, 2010 и 2012 годов.

Ключевые слова: Золотая Орда; караван-сарай; Таскешу; Великий Шёлковый путь; торговцы.

Sagidullayev Daryn CARAVANSERAI TASKESHU

Annotation. The Golden Horde period in Kazakh history is the time when the tribes and clans of the nomadic Kipchak steppe began to unite into a single nation. In the development of culture in the Golden Horde, trade played a huge role, which was the main structure of development in the state. The directions of trade routes through the Lower Volga stimulated the arrival in the central cities of the state not only of different nationalities and state representatives of their different parts of the world of Eurasia, but also with them came the cultural and technological achievements of these countries and on this basis the Golden Horde culture was created. Research on the culture, architecture, craft and economy of that time today does not cease to be relevant. The purpose of the article is to review the research of the caravanserais from the Soviet times to the present day and make review. The article shows the results of excavations in 1950, 2010 and 2012.

Keyword: Golden Horde; caravanserais; Taskeshu; The Great Silk road; merchants.

UDC 21(574) «17/19»

IRSTI 03.20:21.15

DOI 10.37238/1680-0761.2021.81(1).31

Tasmagambetov Asset

*M. Utemisov West Kazakhstan University, Uralsk, Kazakhstan***E-mail:** t.asset63@mail.ru

FEATURES OF THE DENOMINATIONAL DEVELOPMENT OF RELIGIONS IN KAZAKHSTAN IN THE LATE XYIII-EARLY XX CENTURIES

Annotation. The article examines the history of the organizational, denominational development of the religion in Kazakhstan during the period of its incorporation into the Russian Empire, when significant changes began to occur in all spheres of the life of the Kazakh society, including the spiritual aspect. Based on materials from specific sources on Islam, Orthodoxy and Old Believers, including archival data, the patterns and features of the denominational side of the development of these religions at the noted time are revealed and described from the historical position. In the course of studying this problem, qualitative differences in the processes of organizational development of the noted religions on the territory of our country from previous and subsequent periods are revealed. A comparative description of the specific features of this process in each of these religions, determined by the nature and directions of social phenomena in Kazakhstan at that time, is carried out. The author reasonably shows that the main content and direction of these processes were closely interconnected, and often caused by such a complex and contradictory phenomenon of the period as the annexation of the territory of Kazakhstan to the Russian Empire.

Keywords: Religion; denomination; organizational development; Islam; Russian Orthodox Church; Old Believers; mosque; mullah; temple; oratory; skete; colonization; diocese; spiritual government; administration; Edinoverie.

Introduction

In the course of the formation and spread of religion on a certain territory, as a rule processes of organizational development go through. This organizational development, as a consequence of objective social processes, leads to the formation of individual institutions and attributes within these religions, which begin to largely determine, regulate and direct their activities in societies. In these conditions, given development of religion can be viewed as their denominational development. These processes were also characteristic for the territory of Kazakhstan and in particular, during the late XYIII - early XX centuries. At this time, there had been the development and spread of several religions (Islam, Orthodoxy, Old Believers) inhere. And if we are talking about the insufficient study of the history of religion on the territory of our country today in general, then all the more relevant are the issues of studying such aspects of their development, organizational and denominational activities.

In this regard, it is of interest to study the denominational development of religion on the territory of Kazakhstan in a certain period on a comparative basis. And given the fact that Islam, Orthodoxy and partially the Old Believers spread on the territory of the Kazakh lands at the time under consideration, this comparative description can be made on their example.

Research materials and methods

The subject of the research is the organizational development of religions on the territory of Kazakhstan at the end of the XYIII-beginning of the XX centuries, the determination of the nature and specifics of their denominational activity, and on the basis of a comparative study, the identification of the features of these processes in each of the religions under consideration.

The work uses the scientific principle of historicism, which makes it possible to study phenomena and processes taking into account and in accordance with the conditions of the historical time in which they are considered. To find their common features, a systematic approach with structural analysis was used, which allows us to identify the internal connections of the research subject and consider it as an integral phenomenon in a certain territory and in a certain period of time. On the basis of a comparative analysis, the features of the studied processes are revealed. The principle of objectivity is ensured by the validity of the provisions of the article by specific factual material.

The period in the history of Kazakhstan considered in the article already has a sufficient amount of whole collections of sources on various problems. And on the topic under research, there is the possibility of relying on a number of materials, both factual and theoretical. Since control over the organizational activities in society of the objects studied by us was in the sphere of interests of state bodies, a certain group of materials on this topic accumulated in the central archives of Russia, Kazakhstan and Uzbekistan, in collections of legislative acts of that time, in reference books and various kinds of statistical data, in reports official commissions, in the memoirs and comments of the participants in the processes under consideration.

There are also available materials on the theoretical understanding and description of this problem. Works on religious issues on the outskirts of the Russian Empire began to appear even in the pre-revolutionary period (officials of the tsarist administration, travelers, exiles). But mainly they were of a general descriptive nature. The works of the Soviet period are also poorly concretized on the subject under research and have a one-sided approach to the study of issues on the history of religion, with the exception of the early works of the Kazakh national elite. A more specific scientific understanding of this problem is already contained in the studies of the authors of the post-Soviet period. In them we get acquainted with the advancement and discussion of conceptual approaches on issues close to the topic under consideration (for example, on the missionary work of religion on the outskirts of the Russian Empire at that time). When writing this article, the following were mainly used: in fact, archival data and materials from various collections of legislative acts of that period, reports of the official commission, reference data; in theoretical terms - the works of post-Soviet authors on this area of problems and the works of representatives of the Kazakh intellectual elite of the early XX century.

Research results

Consideration of this problem should be started obviously with Islam, since it is Islam that remained the main religion that spread on the territory of our country, both in previous and subsequent periods.

Islam, even before the time in question, was widespread in the Kazakh lands. During the specified period, it was already significantly strengthening his position here. Moreover, at the end of the XVIII-beginning of the XIX centuries the tsarist government itself, willingly or unwittingly, contributed to this, which of course was connected not with the intentions to really contribute to this but with the tasks of finding optimal ways to colonize the Kazakh lands. This forced policy of the authorities, the growing influence of "Russian" Islam and the gradual strengthening of "book" Islam among the Kazakhs at this time began to create conditions for the organizational development of local Islam and the formation of denominational institutions. This organizational development of Islam in this period in the Kazakh lands leads to the fact that by the end of the 19th century it acquires different denominational features here than before, that is, its dogmatic sides begin to play a more significant role.

It should be noted that up to the time in question in the Steppe Islam for a long time spread and developed in a kind of "folk" form, when the population accepted and assimilated its ideas, and the forms and dogmatic aspects were not given special importance and were not strictly adhered to. There

were also objective reasons for this - in the conditions of a nomadic and semi-nomadic way of life, it was difficult to inculcate "external" aspects of the observance of this religion. Sufis and Khojas played a significant role in strengthening Islam in the Kazakh lands. Their activities among the nomads for a long time contributed to the gradual and painless penetration and spread of Islam among them, the ishans became "pirs" (spiritual mentors) not only of Kazakh khans and sultans, but also of entire clans. This was largely due to the peculiarities of Sufism, which found consonance with the traditional spiritual culture of the steppe people, for example in the worship of saints. The personality of the Sufis, who were mainly ex-spiritually perfect people, also played a significant role.

One can see in this the first feature, which consisted in the fact that before the time under consideration, Islam developed here more ideologically than organizationally and the formation of denominational institutions for the Kazakh lands is a later phenomenon.

During the period under research, Kazakhs gradually began to pay more and more attention to the "external" aspects (dogmatics) of Islam (five-time prayer, regular visits to the mosque, the presence of "decree" mullahs, hajj, zyaket, etc.) regarding spiritual life. In these changes, a significant role was played by the Orenburg Muslim Spiritual Assembly (OMDS) and the Tatar clergy, who contributed to the introduction of organizational principles in the practice of Muslim worship in Kazakhstan. It is necessary to note the significant influence on this process of the settled regions in Central Asia, which was carried out primarily through their merchants. So, notably, they tried to build mosques here (in shopping centers, in places of fairs) at the first opportunity, at the same time creating religious associations with them which already led to organizational principles. The next feature was that the development of organizational principles in Islam in the Steppe and the formation of denominational institutions in a more active form began to be observed here during the period of its annexation to the Russian Empire.

Nevertheless, despite the above processes, at this time the organizational development of Islam in the Kazakh lands has not been completed in the forms that were characteristic of other Muslim regions of the empire. And the most important factor in this regard can be noted that the creation of separate Muslim organizational institutions here did not end with the formation of their own spiritual government, although there were demands for it [1, P.290-313].

Once again, it must be said that Islam, even before the time under consideration, had received significant distribution among the Kazakhs and during this period it began to undergo organizational changes here in its development. And this is not at all due to "indulgences and assistance" from the tsarist government, but due to the complex of objective processes and conditions that were present in the social life of Kazakhs at this stage of their history. Moreover, by the middle of the 19th century, Tsarism was not only moving away from the "policy of support" of strengthening Islam among the Kazakhs, but also taking measures to limit and oust it. Despite this, the Islamization of the Kazakhs only intensified.

In the strengthening of Islam on the territory of our country during the reference period, an important role was played by Muslim missionary work which during this period was carried out not only from Central Asia, the Volga region and Siberia but also, judging by the sources, missionaries from Turkey [2, LL.1-1ob.]. At the same time, a characteristic feature of this missionary work was the spread of canonical Islam among the Kazakhs. This contributed to the denominational development of Islam here (expansion of the activities of mosques, educated clergy, increased pilgrimage to the shrines of Islam and connections with its centers, the spread of religious literature, etc.).

At that time, both Central Asian and Tatar merchants played a significant role in strengthening Islam on the territory of Kazakhstan, moreover, the strengthening in the dogmatic sense. It was they who often initiated the construction of mosques in different parts of Kazakhstan and also imported Muslim religious literature here. Furthermore, they could've penetrated far into the depths of the Steppe. This was also one of the features of the organizational development of

Islam in this territory during this period, that is, a significant role in this of the Central Asian and Tatar merchants.

The activities of the emerging national elite in the late 19th and early 20th centuries should also be noted which contributed to the organizational strengthening of Islam among the Kazakhs too. Thus, for example, A. Bukeikhanov participated in the work of Muslim congresses where he defended the interests of Muslims, including the organizational plan [3, p. 278]. M. Tynyshpayev, in his address to the government, criticized the empire's legal provisions concerning Islam and its institutions in Kazakhstan [4, p.16]. They advocated the creation of a separate spiritual government for the Kazakhs with their own mufti, the abolition of bans and quotas on the construction of mosques, censorship of spiritual books, the transfer of metric books to the Muslim clergy and a number of other measures. This was the following feature - the beginning of participation in the spiritual life of society by the emerging new Kazakh elite.

Nevertheless, during this period, the process of managing spiritual affairs gradually started among the Kazakhs (the most important factor in the organizational development of religion). In the field, it was provided to the mullahs and their approval, as well as the removal from these posts was the prerogative of local governors. The number of these "designated" mullahs was limited to one per volost. At the same time, it was not considered mandatory to elect official mullahs in each volost. But in practice, the possibility of the administration of religious rites and needs by officially unrecognized clergy was not excluded. Responsibilities as such for the mullahs in the Steppe were not defined and they were not given the status of representatives of the governing bodies with the goal of not giving them social status and weight as much as possible. Therefore, during this period, the mullahs in Kazakhstan were not assigned to keep registers [5, LL.5ob.-6]. Mullahs were not allowed to consider marriage and family matters in order to prevent these matters from receiving permission under the Sharia. But, despite its incompleteness, the organizational development of Islam in Kazakhstan continued during this period.

In Turkestan, which at that time included the southern regions of our country, there was also no special body to govern Muslims during this period. In this respect, the colonial authorities based their policy here on the basis of non-intervention. But this non-intervention was not so much a consequence of the policy of religious tolerance, as a kind of "passive" form of struggle to weaken the position of Islam in the region. In addition, the Muslims of the Turkestan Territory were also not subordinated to the OMSA, allegedly due to the fact that the named region was annexed to the Russian Empire later than the establishment of the OMSA and there was no law on the subordination of Muslims of this region to the said Assembly, although attempts were made by the OMSA to do so. It is important to note that OMSA played a significant role in the organizational development of Islam in the Steppe. Being the most important spiritual denominational body, it contributed to the institutional strengthening of Islam among the Kazakhs.

By the end of the 19th and the beginning of the 20th centuries, the territory of Kazakhstan developed its own peculiarities regarding the construction and maintenance of mosques. Their construction was allowed with the permission of the colonial authorities and no more than one mosque was allowed to be built per volost. The official building charter noted that in Ak-mola, Semirechensk and Semipalatinsk regions, the construction of mosques is allowed by the respective governor-general and in the Ural and Turgai regions by the minister of internal affairs [6, p.242]. In the Turkestan Territory, and in this matter, the same external control prevailed. But nevertheless, the active construction of mosques during this period throughout the territory of Kazakhstan also contributed to the organizational development and strengthening of Islam here.

At the beginning of the 20th century, Tsarism was trying to make a number of changes in its religious policy. Muslims were especially encouraged by the royal decree of February 18, 1905, which for the first time proclaimed important rights in the field of religion, according to which the

population for the first time received the official right to submit petitions to higher authorities. During this period, such petitions and petitions were received by the official bodies and from the Muslims of Kazakhstan. One of the main ones in them was the question of creating a separate administration of spiritual affairs for the Muslims of Kazakhstan [1, P.290-313].

But, despite the adoption in the empire in 1904-1905 of manifestos and decrees, which stipulated the protection of rights in matters of faith of all its submitted, the process of their implementation in practice was delayed. The rights and freedoms declared, largely under the pressure of circumstances, in practice diverged from the principles of imperial policy. The authorities recognized the organizational development of Islam in the empire, especially on its outskirts, as dangerous which they considered the basis for the political unification of the entire Muslim population of Russia under the leadership of their spiritual leaders.

The process of organizational development of the Russian Orthodox Church (ROC) on the territory of our country during the specified period also had its own characteristics. Due to the fact that the main link in its organizational structure were dioceses, which at that time, as a rule, in the empire coincided with the provincial administrative borders, the organizational development of the ROC in Kazakhstan was carried out on the basis of three general-governorships, which mainly included at that time the Kazakh lands (Orenburg, West Siberian and Turkestan). In other words, the organizational strengthening and development of official Russian Orthodoxy on the territory of our country consisted in the gradual introduction of the traditional organizational structure of the ROC here as the Kazakh lands were incorporated into the Russian Empire.

Therefore, the organizational development of Russian Orthodoxy in Kazakhstan at the end of the XYIII-XIX centuries was largely associated with the territorial advancement of Russia to the East, with the expansion of its colonial policy in this direction. These processes led to an increase in the flow of immigrants to the territories annexed to the empire, most of whom were Orthodox Christians. The following feature of the organizational development of the ROC here was connected with this - one of the important conditions was the resettlement here and an increase in the number of the Christian population.

Parishes become the main organizational foundation of the ROC in the localities. The parishes that arose in the western part of Kazakhstan at that time were organizationally included in the Orenburg diocese. This diocese initially included the territories of the Ural and Turgai regions [7, p. 134]. Over time, in addition to the aforementioned regions, churches on the Syrdarya line were included in its composition on the territory of Kazakhstan. The growth and spread of Christian communities and churches in the steppe regions during this period was due to those of them that served military posts and garrisons. Accordingly, the next feature was the active participation and influence on the diocesan affairs of the ROC in Kazakhstan at this time of the civil-military power.

The Orenburg diocese played an important role in the organizational development of Orthodoxy throughout our country. By the second half of the 19th century, the most numerous Orthodox population was in the Ural, Turgai, Akmola and Semipalatinsk regions [8, P.14].

On the territory of the Middle Zhuz, settlements with an Orthodox population began to appear from the end of the XYII century. And although this region geographically belonged to the jurisdiction of the Tobolsk diocese, the organizational development of the Orthodox Church here did not yet exist. In addition to the reasons for the territorial remoteness, the Old Believer character of the faith of the population of these few settlements presented a barrier. The situation here began to change in the 19th century. This was due to the new territorial advances of Russia to the southeast. This process led to a rapid increase in the Christian population here, at the base of the followers of official Orthodoxy.

The intention of the authorities to open a separate diocese for the Steppe regions was one of the main reasons for the creation of the Omsk diocese, which opened in March 1895 with its center

in the city of Omsk [9, p.192]. It became an organizational structure in the development of the ROC on the territory of the former Middle and partly Senior Zhuzes.

The Semipalatinsk spiritual government played an important role in the organizational strengthening of Orthodoxy at that time in this region. In Semipalatinsk, already at the beginning of the 19th century, Orthodox churches functioned, the priests of which were called to participate in the administration of the religious needs of the Slavic population that was available at that time in the entire adjacent district. The reasons for the opening of this church-territorial entity were: the emergence of questions of creating parishes here and providing them with the necessary number of clergy; displacement of the administrative center of Western Siberia from north to south; activation of the resettlement of a new wave of colonists from the central regions of Russia to these regions.

After the formation of the Omsk diocese, an important place in it was given to the construction of Orthodox religious buildings, as well as the opening of new and organizational development of existing parishes. The subsequent development of the diocese was also marked by internal structural changes that also affected the territory of Kazakhstan. So, in 1911, the Semipalatinsk Vicariate was established, and in 1913 - the Akmola Vicariate, which a year later was transferred to Petropavlovsk.

The organizational development of the ROC in southeastern Kazakhstan falls mainly in the second half of the 19th and early 20th centuries. It was largely associated with the history of the emergence and development of the Turkestan diocese, although initially the Orenburg and Tomsk dioceses were involved in this process.

In the region, Orthodox parishes were opened simultaneously with Russian colonization. The rapid territorial expansion of Russia to the south in the 60s of the XIX century, the increase in the Slavic population in Turkestan and, accordingly, the number of Orthodox churches and parishes, put on the agenda the issues of their church-territorial subordination and organizational development. In March 1870, the tsar approves the city of Verny as the seat of the bishop and on May 4, 1871 gives approval for the establishment of a separate diocese of the Russian Orthodox Church in the Turkestan Territory [10, LL.5-5ob.].

From the above, it can be seen that the vastness of the territory of Kazakhstan and the great remoteness of stationary settlements from each other also imposed their own peculiarity on the organizational development of the ROC in Kazakhstan - the organizational and structural construction of this church here at this time was carried out mainly along the perimeter of the Kazakh steppes.

In addition to Islam and official Russian Orthodoxy, the organizational development of the Old Believers took place on the territory of Kazakhstan at this time. Here it also had its own characteristics. It should be noted that the Urals was the center of the Orthodox Old Belief in Kazakhstan during this period. Almost all of the Ural Cossacks belonged to the Old Believers and for a long time tried to strictly adhere to their original beliefs. The local Cossacks for a long time retained the right to conduct religious rites by their clergy according to "old printed books". If we talk about organizational principles, then spiritually they obeyed their archpriest, while taking an active part in solving church issues. Here we can talk about one of the important features in the organizational development of the Old Believers in this region - this is the presence of collegiality and democracy in the solution of church issues. These beginnings in their church life were so strong that even when the authorities attempted to establish in 1754 a special (Yaitsk) spiritual government, which was to be subordinate to the Kazan bishop, it all ended in vain [11, p.71].

After that, the ROC and the authorities, taking into account the experience of the past, in the organizational struggle against the Old Believers of the Ural Cossacks, decided to choose a compromise tactic. This tactic has found application in the form of Edinoverie, which has become a kind of compromise coexistence between the Russian Orthodox Church and the Old Believers. It can be seen as

a desire to overcome the division along the organizational line, that is, the institutional one. This was the next feature of the organizational development of the Old Believers here - compromise organizational forms of coexistence with the ROC in order to preserve their identity.

In the Urals, Edinoverie became more widespread and had a long experience of development (since 1795). In this regard, over time, Edinoverie in this region began to acquire even some traits of tradition, and the Ural Cossacks began to consider their faith not a splinter, but a kind of "legitimate" Orthodoxy.

Nevertheless, the main components of the organizational beginning and development of the Old Believers remained distinct: oratories and chapels, sketes and the administration of religious services by the so-called Beglopoppriests. This traditional feature of the organizational development of the Old Believers in Kazakhstan allowed them to preserve their identity and not allow the official Russian Orthodoxy to assimilate themselves organizationally.

In the middle of the 19th century, sketes began to close here, oratories and chapels of Old Believers were destroyed and fugitive priests were persecuted. As a result, most of the Beglopopp communities began to move into the so-called Bezpopovstvo. This became the next feature of the further organizational development of the Old Believers on the territory of our country at the time being studied.

In the development of the Old Believers in the Urals in the second half of the 19th and early 20th centuries, a significant place, especially in terms of organizational development, was occupied by the church of the so-called Belokrinskaya hierarchy. During the second half of the 19th century, this region was one of the main centers of this agreement ("Austrian"). The seat of the head of the Ural Old Believer diocese was the city of Uralsk.

Among other currents of the Old Believers in the middle of the 19th century in the Ural Cossack army, along with the "Austrian consent", Nikudishnichesky way became widespread. They did not accept either fugitive priests or the Belokrinskaya hierarchy. Their religious hopes were connected with the legend of Belovodye, which the Ural Cossacks tried to find several times. They conducted services in their own chapels, usually in secret.

Despite the fact that in the history of the Orthodox schism in Kazakhstan, the main place is given to the Urals, it is mentioned early enough in sources in the north-eastern region of the country. The regular penetration of schismatics into this region of Kazakhstan is observed in the 19th century. This penetration came mainly from the neighboring regions of Western Siberia and was associated with the resettlement of Old Believers in the Tobolsk and Tomsk regions. From here their compact groups penetrated into separate regions of North-East Kazakhstan. As we can see, the resettlement movement was of organizational importance among the Old Believers.

In the first half of the 19th century, the Old Believers of the described region mainly lived in its northeastern outskirts, which belonged both to the priest's direction and to the Bespopov (Pomors) direction. If we proceed from the current borders of our republic, then the materials on the mentioned Old Believers have a borderline character and we are talking about the beginning of the compact penetration of schismatics into the border regions of North-East Kazakhstan.

Considering the policy of the authorities in relation to the religious buildings of the Old Believers (repressive since the 20s of the XIX century), in these areas, which began to be populated by the Old Believers relatively recently, there were practically no officially recorded schismatic churches, chapels and sketes. But this did not mean that there were no Old Believers' chapels here at all. They usually existed underground. Accordingly, one of the features of the organizational and structural development of the Old Believers in Kazakhstan at the time under consideration was its mainly clandestine nature.

As for the regions of Central Kazakhstan, the spread of the Old Believers here was noted by the middle of the 19th century, mainly through the Siberian Cossacks. The Old Belief that penetrated into the region of the "Siberian Kirghiz" was possibly influenced by the Old Believers of

the Ural Cossacks [12, P.8]. An increase in the number of schismatics and, accordingly, the strengthening of their positions in the central part of Kazakhstan began to be observed by the end of the 19th century, during the period of mass agricultural colonization of the territory of our country.

If the mass resettlement movement at the end of the 19th and the beginning of the 20th centuries led to a quantitative growth and spread of the split in the territory of Central and North-Eastern Kazakhstan, then the decree of April 17, 1905 contributed to their organizational strengthening. These were organizations, in addition to the above-mentioned Old Believers, such sectarian directions as Molokans, Baptists, Mennonites and Adventists. Local authorities were not ready for such a turn of events, and the leadership of the "steppe" regions could not cope with the active spread of these religious movements. The organizational development of the Old Believers in the Kazakh lands, as well as in the ROC, was significantly influenced by the resettlement movement. Moreover, it significantly complicated the control over the Old Belief on the part of the authorities here.

The Old Believers in the period under study were also typical for South-East Kazakhstan. But here it took place in the second half of the 19th and the beginning of the 20th centuries. Old faith here was a later phenomenon in comparison with its other regions. The penetration of the Old Believers here was largely due, again, to the annexation of the region to the Russian Empire, and its colonial development.

Conclusion

Based on the materials reviewed, we can conclude that the period of the late XVIII-early XX centuries can be considered as a qualitatively new stage in the development of religion on the territory of Kazakhstan. This time was characterized by the development of new denominational institutions of Islam and Orthodoxy on the territory of our country. If before that one could speak about religion here mainly as about certain systems of people's world perception, which in real life manifested themselves, as a rule, in the form of various rituals and traditions, then at the time in question, denominational forms and institutions of their organization and development begin to occupy an important place.

During the representative period, Islam on the territory of Kazakhstan significantly strengthens its position. An important feature of this process was the rather active development at that time of its external denominational forms. Moreover, at the end of the XVIII-beginning of the XIX centuries, this was facilitated by the tsarist government itself. The influence of "Russian" Islam with its organizational principles, the preaching of mainly "book" Islam among the Kazakhs during this period, the change in the nature of social relations contributed to the organizational development of Islam on the territory of our country through new denominational institutions ("designated" and "unspecified" clergy, mosques and maktabs, subordination of the OMSA, attempts to create their own spiritual government, missionary work, measures to introduce metric records, etc.) and the acquisition of more definite denominational forms by them.

In the strengthening of the position of Islam on the territory of Kazakhstan during the time under research, an important role belonged to Muslim missionary work, which during this period was carried out not only from Central Asia, the Volga region and Siberia, but also, in particular, by representatives of Turkey. At the same time, its important feature was, as already noted, the preaching here basically already the provisions of canonical Islam.

In general, the following features of the organizational development of Islam in Kazakhstan during the period under study can be noted:

- Until the time in question, Islam developed here more ideologically than organizationally, and the formation of denominational institutions for the Kazakh lands was a later phenomenon;
- The development of organizational principles in Islam in the Steppe and the formation of denominational institutions in a more active form began to be observed here during the period of its annexation to the Russian Empire;
- A significant role in the organizational development of Islam among the Kazakhs was played by the Central Asian and Tatar merchants;

- During the stipulated period, the emerging new Kazakh elite began to take an active part in matters of the spiritual life of society;

- Despite its incompleteness, the organizational development of Islam in Kazakhstan continued during this period;

- OMSA played a significant role in the organizational development of Islam in the Steppe. It itself, being the most important spiritual denominational body, contributed to the institutional strengthening of Islam among the Kazakhs;

- The construction of mosques during this period throughout Kazakhstan also contributed to the organizational development and strengthening of Islam here.

At the same time, the organizational development of Islam in the new conditions in our country during this period did not receive its definite completeness. The authorities began to recognize as dangerous the consistent organizational development of Islam in the empire, especially on its outskirts, which, not without reason, they considered the basis for the cultural and moreover, political unification of the Muslim population of Russia under the leadership of their spiritual leaders.

The spread and organizational development of the ROC in Kazakhstan at the end of the XYIII-beginning of the XX centuries was largely associated with the territorial advancement of the Russian Empire to the East, with the expansion of its colonial policy in this direction, with the processes of economic and economic development of the region and its administrative and political reorganization. These processes led to an increase in the flow of immigrants to the territories annexed to the empire, most of whom were Orthodox Christians.

The increase and spread during this period of Christian communities and churches in the steppe regions of Kazakhstan at first went on at the expense of those of them that served military posts and garrisons. This left a certain imprint on their organizational development. Thus, during the period under review, the civil-military power exerted an active influence on the diocesan affairs of the ROC.

The paths of movement of Orthodoxy to the territory of Kazakhstan during this period went mainly from the side of the Orenburg region and Western Siberia. And in this regard, the activity of the Orenburg and West Siberian dioceses (especially Omsk) in this direction was an important prerequisite and condition for the organizational development of the ROC at this time as a whole throughout the entire territory of our country.

The organizational development of the ROC on the territory of our country during this period had the following features:

- The organizational strengthening and development of the official Russian Orthodoxy on the territory of our country consisted in the gradual introduction of the traditional organizational structure of the ROC here as the lands of the Kazakhs became part of the Russian Empire;

- One of the important conditions for the organizational development of the ROC in Kazakhstan was the resettlement here and the increase in the number of the Christian population;

- Active participation and influence on the diocesan affairs of the ROC in Kazakhstan at this time of military-civil power;

- The vastness of the territory of Kazakhstan and the great remoteness of stationary settlements from each other also imposed their own peculiarity on the organizational development of the ROC in Kazakhstan - the organizational and structural construction of this church here at this time was carried out mainly along the perimeter of the Kazakh steppes.

In the history of Orthodoxy on the territory of Kazakhstan during the period under study, the history of the Old Believers also had its place. Moreover, it penetrated here and developed here earlier than the Russian Orthodox Church. The Ural Cossacks played an important role in the spread and development of the Old Believers in Kazakhstan in the late 18th and early 20th centuries. The Urals was the center of the Old Believers in the entire territory of Kazakhstan during the period under study.

The Ural Cossacks, rejecting in the middle of the XVIII century an attempt to introduce official spiritual rule with them, for a long time was under the rule of their archpriest. In terms of organizational building, some rapprochement with the official church began to be observed later through the church of the same faith. But this “compromise” church never made the Ural Cossacks in this period fully followers of the Russian Orthodox Church and, in fact, most of them remained Old Believers.

On the territory of our republic at that time, the old faith of the priest's direction was mainly spread. This, again, was due to the fact that priesthood had been characteristic of the Ural Cossacks for a long time, although they also experienced periods of strengthening unprofessionalism, when persecution of schismatics by the tsarist government intensified.

The appearance of many early Christian religious buildings on the territory of our country was also associated with the Old Believers. The appearance of sketes here, which were then destroyed as the positions of the Russian Orthodox Church were strengthened here, is mainly connected with it. And the first monastics from Orthodoxy on the territory of the Kazakh lands were inhabitants of the Old Believer sketes.

In the penetration of Old Believers into the regions of Kazakhstan, a significant place was occupied, again, by the policy of colonizing new territories. In this regard, the authorities did not particularly interfere with the Old Believers and Russian sectarians, who also penetrated here, increasing the Slavic population on the outskirts of the empire.

Thus, the organizational development of the Old Believers in the Kazakh lands also had its own characteristics. In particular:

- An important feature in the organizational development of the Old Believers was the presence of collegiality and democracy in the solution of church issues;
- Compromise organizational forms of coexistence with the Russian Orthodox Church in order to preserve their identity (common belief);
- And among the Old Believers, in organizational terms, the resettlement movement mattered;
- One of the features of the organizational and structural development of the Old Believers in Kazakhstan at the time in question was its mainly underground nature.
- The resettlement nature of the spread of the Old Believers in certain regions of our country made it much more difficult for the authorities to control the Old Belief.

The Old Believers in the period under study were also typical for southeastern Kazakhstan. But here it took place in the second half of the 19th and the beginning of the 20th centuries. Old faith here was a later phenomenon in comparison with its other regions. In general, the penetration of Old Believers into various parts of our country was largely due, again, to its annexation to the Russian Empire and its colonial development.

In general, if each of the above-mentioned religions had its own characteristics of organizational development in the period under review, the common thing can be seen in the fact that many of these features were associated and, often, determined by the process of the annexation of the territory of Kazakhstan to the Russian Empire.

REFERENCES

- [1] Islam v Rossijskoj imperii (zakonodatel'nye akty, opisaniya, statistika) [Islam in the Russian Empire (legislative acts, descriptions, statistics)]. (2001).– M.: «Akademkniga» [in Russian].
- [2] GAOmO, F.3, Op.9, D.15406
- [3] Bukejhan, A. (1995) Izbrannoe [Favorites]. – Almaty [in Russian].
- [4] Tynyshpaev, M. (1998). Istoriya kazahskogo naroda [History of the Kazakh people] .– Almaty: Sanat [in Russian].
- [5] PSZRI-2.- T.13, Otd.1, № 10956. (1838). – SPb.
- [6] Svod zakonov Rossijskoj imperii [The code of laws of the Russian Empire] (1910). Kn.3, T.XII, CH.1. - M. [in Russian].

[7] Kamzina, A.D. (2005). *Missionerskaya deyatel'nost' russkoj pravoslavnoj cerkvi sredi staroobryadcev v Orenburgskoj eparhii v XVIII - per. pol. XIX vv.* [The Missionary activity of the Russian Orthodox Church among the believers in the Orenburg diocese in the XVIII - first floor. XIX vv.]. *Istoriya pravoslaviya na Urale: sbor.stat. – History of Orthodoxy in the Urals: collection. stat.* Ekaterinburg [in Russian].

[8] Buryakov, YU.F., Zhukova, L.I., Proskurin, V.N. (1998). *K istorii hristianstva v Srednej Azii: sbornik statej* [On the history of Christianity in Central Asia: a collection of articles]. – Tashkent [in Russian].

[9] Marceva, L.M. (2001). *Istoriya russkoj pravoslavnoj cerkvi* [History of the Russian Orthodox Church]. - Omsk: Izd-vo OmGAU [in Russian].

[10] CGA RU, F.I-1, Op.20, D.644.

[11] Trudy Orenb. uchenoj arhiv.komissii [Proceedings of the Orenburg Scientific Archive.commissions] (1907). 10. – Orenburg [in Russian].

[12] Goloshubin, I. (1914). *Spravochnaya kniga Omskoj eparhii* [Reference book of the Omsk diocese]. – Omsk [in Russian].

Тасмагамбетов А.С.

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ XVIII Ғ. АЯҒЫ - XX Ғ. БАСЫНДАҒЫ ДІНДЕРДІҢ КОНФЕССИОНАЛДЫҚ ДАМУЫНЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Андатпа. Мақалада Қазақстанның Ресей империясына қосылу кезеңінде және оның қоғамдық өміріндегі көптеген саласында, соның ішінде рухани саласында, маңызды өзгерістер басталған тұстағы, діндердің ұйымдасушылық және конфессионалдық дамуының тарихы зерделенеді. Тарихи тұрғыдан, ислам, православие және көнедәстүршілерге қарасты нақты деректердің негізінде осы діндердің сол мерзімдегі конфессионалдық даму тұстарының заңдылықтары мен ерекшеліктері айқындалып баяндалады. Мәселені зерттеу барысында еліміздің аумағында сол уақытта аталған діндердің ұйымдасушылық үрдістерінің оған дейінгі және онан кейінгі кезеңдерден сапалы айырмашылықтары айқындалады. Қазақстанда сол мезгілде әлеуметтік құбылыстардың сипаты және бағыттарымен айқындалып отырған аталған үрдістердің әр дінге қатысты өзіне тән ерекшеліктері салыстырмалы түрде жазылып берілген. Сонымен бірге автор бұл үрдістердің мазмұны мен бағыттары сол зерттеліп отырған уақыттағы Қазақстан аумағын Ресей империясына қосуға қарасты шиеленіскен және қарамақайшылық құбылыспен тығыз байланысты екенін негіздеп көрсетеді.

Кілт сөздер: Дін; конфессия; ұйымдасушылық даму; ислам; орыс православ шіркеуі; көнедәстүршілдік; мешіт; молда; храм; тағзым ету орны; скит; отарлау; епархия; діни басқарма; әкімшілік; бірсенімділік.

Тасмагамбетов А.С.

ОСОБЕННОСТИ КОНФЕССИОНАЛЬНОГО РАЗВИТИЯ РЕЛИГИЙ КАЗАХСТАНА В КОН. XVIII-НАЧ.XX ВЕКОВ

Аннотация. В статье исследуется история организационного, конфессионального развития религии Казахстана в период его присоединения к Российской империи, когда стали происходить значительные изменения во всех сферах жизни казахского общества, в том числе и духовной.. На основе материалов конкретных источников по исламу, православию и старообрядчеству, в том числе и архивных данных, с исторических позиции раскрываются и описываются закономерности и особенности именно конфессиональной стороны развития этих религии в отмеченное время. В ходе изучения данной проблемы выявляются качественные отличия процессов организационного развития отмеченных религии на территории нашей страны от предыдущих и последующих периодов. Проводится сравнительное описание специфических особенностей данного процесса у каждой из этих религии, определявшихся характером и направлениями социальных явлений в Казахстане в то время. Автором обоснованно показывается, что основное содержание и направленность этих процессов была тесно взаимосвязана, а, зачастую, и обусловлена, таким сложным и противоречивым явлением того периода, как присоединение территории Казахстана в состав Российской империи.

Ключевые слова: Религия; конфессия; организационное развитие; ислам; русская православная церковь; старообрядчество; мечеть; мулла; храм; молельня; скит; колонизация; епархия; духовное правление; администрация; единоверие.

ӘОЖ 001.892:398(=512.1)

ГТАХР 03.01.09

DOI 10.37238/1680-0761.2021.81(1).32

Имангалиев А.Т., Дүкенбаева З.О.*Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық университеті
Нұр-сұлтан, Қазақстан***E-mail:** imangaliyev_historian@mail.ru, dukenbaevazo@mail.ru**ТҰҢҒЫШ ФАРАБИТАНУШЫ-ҒАЛЫМ АҚЖАН ӘЛ-МАШАНИ
МҰРАЛАРЫНДАҒЫ ЖЫЛ БАСЫ - ӨГІЗ ТУРАЛЫ ОЙ-ТОЛҒАНЫМДАРЫ**

Аңдатпа. Бұл мақалада тұңғыш фарабитанушы-ғалым Ақжан әл-Машани қаламынан туындаған мұраларындағы жыл басы – өгіз туралы ой-толғанымдары сөз болады. Яғни, Өгізхан аңызындағы космологиялық белгілерді, ғарыш әлеміндегі он екі мүшел жұлдыздармен және аттармен, байланыстырып зерделеуінің нәтижесінде көрініс тапқан жыл басы туралы зерттеу жұмыстарының қорытындылары аталып көрсетіледі. Атап айтатын болсақ, мақалада қазақ халқының он екі мүшелдік жыл қайыру, көктемгі күн мен түн теңелісі, «Өгізхан» аңызы, ғарыш әлеміндегі жеті қат көк, АБЖД ғылымы туралы баяндалады.

Ғұлама ғалым, энциклопедист, гуманист Ақжан әл-Машани ҚР ҰҒА-ның негізін қалаушылардың бірі, әл-Фарабидің есімін және мұрасын Ұлы дала еліне алғаш қауыштырушы және Фараби мұраларының негізінде табиғат ғылымдарын қазіргі ғылым жетістігімен сабақтастыра зерттеген бірден-бір тұлға.

Зерттеу жұмысында жазба деректерді сараптау, синтез әдістері қолданылды.

Кілт сөздер: Әл-Фараби; Ақжан әл-Машани; фарабитанушы; «Өгізхан» аңызы; өгіз; астрономия; АБЖД ғылымы; темір; жеті қат көк; он екі мүшел.

Kipicne

«... Бұл кісіден бұрын да, кейін де даналар болды. Бірақ олардың ішінде... дәл Фарабидей геометрия, музыка, астрономия сияқты үш ғылым саласына бірдей ұлы үлес қосқан... аса ірі жаңалық ашқан ғалымдарды табу қиын... Платон, Аристотель, Птолемей сияқты ғұламалар музыканы жөнді меңгере алмағанын өздері жазып кеткен...». Бұл тұңғыш фарабитанушы-ғалым Ақжан әл-Машанидің ортағасырлық ойшыл әл-Фараби есімін және мұрасын зерттеп-зерделеудегі ұзақ жылдарға созылған ізденісінің нәтижесінде айтқан тұжырымы [1, б. 3]. Осылайша, фарабитану ғылымының атасы Ақжан әл-Машани шығыстың дара ойшылы әл-Фарабидің ғылымдар тарихында алатын орнын анықтап көрсетті.

Ең адымен, тұңғыш фарабитанушы-ғалым Ақжан әл-Машанидің ортағасырлық ойшыл есімімен және оның мұрасымен танысуына түрткі болған оқиғаларының бірі – 1943 жылы Алматыға келген Шығыстың ғылыми мұрасын зерттеуші, бұрынғы Чехословакия Академиясының Президенті, профессор Э. Я. Кольманның Орта Азия мен Қазақстан ғалымдарының орта ғасырлардағы ғылымға қосқан үлесі туралы баяндамасын тыңдай отырып, әл-Фараби есімін өзінің назарына алуы еді. Бұл туралы Ақжан әл-Машани «Әл-Фараби және Абай» атты еңбегінде былайша көрсетеді: «Осы араб ғылымын жасауда Орта Азия мен Қазақстан жерінен шыққан ғалымдардың қосқан үлесін ол кісі барынша талдап көрсетті. Әл-Хорезми, әл-Фараби, әл-Жаухари, әл-Беруни, Ибн Сина, Абул Вафи, әл-Фергани, Омар Хайям, ат-Турси, Ұлықбек, әл-Хазин тағы бірсыпыра адамдарды атап өтті» [1, б. 12]. Чех математигі Эдуард Кольманның мақаласынан Ақжан әл-Машани тек қана

шығыс ойшыл-ғұламаларының есімдерімен танысып қана қоймай, Араб халифаты кезеңіндегі ғылым мен мәдениеттің даму үрдісі туралы біле алды.

Ал, Ақжан әл-Машанидің әл-Фарабиді тануына себеп болған екінші жағдай – қазақ халқының ұлы данасы Абай туралы ізденісі мұсылман ренессансының көрнекті өкілі әл-Фараби тұлғасын зерттеуге серпін берді. Бұл туралы «...Абайды оқып, тағлым-тәрбие алмаған болсақ, әл-Фарабиді сөз етер ме едік... Өзіме шындық жолды іздеуге бағыт берген Абай шығармалары деп білемін» [2, б. 10]. Ғалымның Абай арқылы Әл-Фарабиді, Әл-Фараби арқылы Абайды тануға ұмтылысы ғылыми жаңашылдық бастамасы болып табылды.

Осылайша, Ақжан әл-Машани ортағасырлық ойшыл есім мұрасындағы табиғат ғылымдарын, таңбалы тастарды және аят-хадистерді сабақтастыра, зерттеп-зерделеудің негізінде дүниенің шындығына жетуді өзіне мұрат етті [3, б. 213-214]. Осы бағытта, тұңғыш фарабитанушы-ғалым Ақжан әл-Машани ортағасырлық ойшыл әл-Фараби мұрасын зерттеп-зерделеуі арқылы дүниенің шындығы һәм өмір туралы қалам тартты. Атап айтатын болсақ, «Зерде» ғылыми-көпшілік басылымы мен «Заң» газетінде жарық көрген «Наурыздың үш мыңжылдық тарихы бар» [4], «Мүшел басы – доңыз. Астрологиялық есептеу» [5] және «Солнечные часы в Казахстане» [6] атты қолжазбасы мен мақала-сұқбаттарын атауымызға болады.

Зерттеу материалдары мен әдістері

Бұл мақала Ақжан әл-Машани және мұралары туралы сыр шертетін деректер қатары бар томдық еңбектерден, Қостанай облысының Ыбырай Алтынсарин мемориалдық-музейі мен ҚР Ұлттық академиялық кітапхана қорындағы Ақжан әл-Машанидің «Зерде» ғылыми-көпшілік басылымда әр жылдарда жарық көрген мақалаларынан тұрады.

Зерттеу жұмысын жүргізуде деректерді жалпы ғылыми сараптау және синтез әдістері қолданылды.

Зерттеу нәтижелері

Астрономия ғылымында белгілі бір жыл ішіндегі он екі айға он екі топ жұлдыз алынған. Бұл зодиак жұлдыздар тобы деп атайды. Яғни он екі жылдық мүшел мен он екі айлық зодиак екеуі бір-бірімен етене байланысты және екеуі де он екілік дәуір есебінде құрылған. Осы он екі санын беске көбейтсе болады алпыс. Бес саны, баршамызға белгілі ғарыш әлеміндегі планета аттары. Ай мен күнді қоспағанда жеті қат көктің бесеуі сол аттар. Ал, алпыстың есеп теңдігі градусқа, минөтке, секөндке бөлудің негізі болғаны мәлім. Жыл, ай, күн, сағат... бәрі де алпыстық, он екілік жүйесімен есептеледі [7, б. 25].

Жоғарыда атап өткеніміздей күн мен ай есептемегенде ғарыш әлеміндегі аттар (планета) саны бес. Олар: Айқыз (Меркурий), Шолпан (Венера), Арай (Марс), Шоңай (Юпитер), Санжар (Сатурн) [8, б. 85].

Ал, ай мен күнді бірге есептегендегі жеті қат көк он екі мүшелге бөлініп, олардың негізгі орындары (үйлері-ұялары) болып саналады. Ақжан әл-Машани осы түсінікті келесі реттілікпен түсіндіреді:

1-көк – Ай, оның үйі – 4 – мүшел – Қоян;

4-көк – Күн, оның үйі – 5 – мүшел – Ұлу;

Басқы бес саусақтағы көктердің үйлері екіден (оң-солды немесе күндік және түндік);

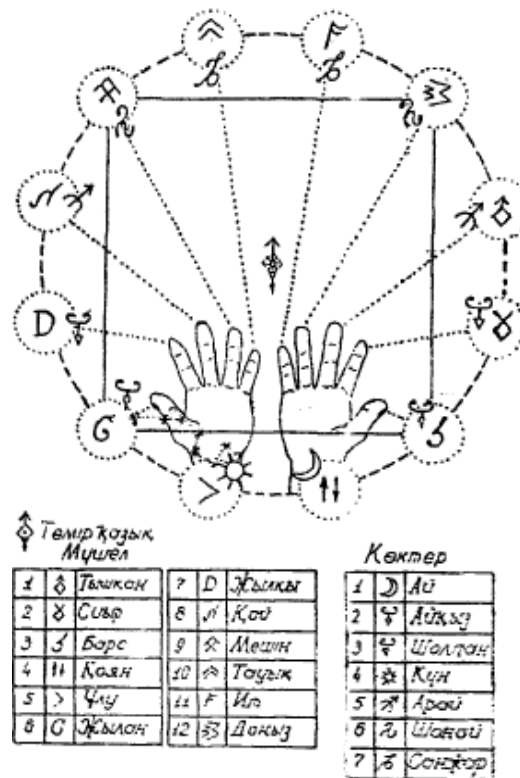
2-көк – Айқыз, оның үйлері: 3-мүшел – Барыс, сол қолындағы – 6 мүшел – Жылан;

3-көк – Шолпан, оның үйлері: 1-мүшел – Тышқан, 8-мүшел – Қой;

5-көк – Арай, оның үйлері: 1-мүшел – Тышқан, 8-мүшел – Қой;

6-көк – Шоңай, оның үйлері: 9-мүшел – Мешін, 12-мүшел – Доңыз;

7-көк – Санжар, оның үйлері: 10-мүшел – Тауық, 11-мүшел – Ит;

1-Сурет - Он екі мүшел – он саусақ) [9, б. 33]

Ақжан әл-Машани атап көрсеткендей, жеті қат көктің он екі мүшелге бөлінуі астрономия ғылымында ежелден келе жатыр. Және де ғылым тарихында он екі мүшел жұлдыздар тобы жеті қат көктің аялдама-бекет орындары болып табылады [8, б. 212-213].

Ғарыш әлеміндегі барлық планеталар күндіз уақыты болған кезеңде бес қат көк, ал түнгі ай уақыты болған кезде қайталанып бес қат көк айналыста болады. Осылайша, жеті қат көктердің белгіленген сызықтарымен қозғалыста болуының негізінде ғарыштағы планеталардың өзара үйлесімдікте екенін білуімізге болады. Осы мәселе аясында, фарабитанушы-ғалым Ақжан әл-Машанидің 1989 жылы «Зерде» ғылыми-көпшілік басылымда жарық көрген мақала-сұқбатында ортағасырлық ойшыл әл-Фараби сынды ғұлама хакімдердің қағидасын келтіре отыра, адамзат баласының келесідей көркем қасиеттерді иелену арқылы дүниенің бұзылмай тұруының төрт негізгі тірегін атап өтеді. Олар: «Ғадалат» - әділдік, турашылдық; «Салауат» - қайырымдылық, жомарттық; «Қанағат» - барға ризалық; «Инабат» - шыншылдық» деп көрсетеді. Осы ретте, адамзат баласы осы төрт тіректі берік ұстаса, дүние көрікті һәм рушан өмір болмақ деп атайды [10, б. 2]. Жер әлеміндегі адамзат баласы жоғарыда аталған көркем қасиеттерді иеленсе, дүниенің асыл болатындығын атап көрсетеді.

1-суретте көрсетілгендей жеті қат көк және он екі мүшел таңбаларымен бірге адам баласының он саусағы суреттелген. Яғни, біртуар ғалым Ақжан әл-Машани аспан әлемі мен адам баласы арасындағы үйлесімділіктің болу керектігі жөнінде тұжырымын алға тартады. Бұл мәселе туралы тұңғыш фарабитанушы-ғалым «Әл-Фараби және бүгінгі ғылым» атты кітабында келесідей көрсетеді:

1. Адамның басы – Хамал (Қошқар) – Тышқан;
2. Мойыны – Сәуір (Сиыр) – Сыыр;
3. Қолдары – Жауза (Егіздер) – Барыс;

4. Кеуде – Саратан (Шаян) – Қоян;
5. Жүрек тұсы – Асад (Арыстан) – Ұлу;
6. Ішек-қарын Сүмбіле (Бикеш) – Жылан;
7. Белдеме – Мизан (Таразы) – Жылқы;
8. Тұқымдық – Ғакраб (Бүйі) – Қой;
9. Сандар – Қаус (Мерген) – Мешін;
10. Тізелер – Жади (Серке) – Тауық;
11. Бұлшық ет – Далу (Уылдырық) – Ит;
12. Табан – Хут (Балық) – Доңыз;

Ақжан әл-Машанидің адам мүшелерін он екі зодиак жұлдыздарымен сәйкестендіруі арқылы кіші ғалам – адам, ал үлкен ғалам – ғаламшар және осы екеуінің толық үйлесімділікте болуы қажеттігі туралы ойын атап өтеді [11, б. 114]. Осылайша, жоғарыда атап өткеніміздей, аспан әлеміндегі бес қат көктің белгіленген сызықтары бойынша қозғалып және адамның көркем қасиеттерді иеленуі екі ғалам арасында үйлесімділіктің бар екендігін көруімізге болады.

Ақжан әл-Машани еңбектерінен жоғарыда аталған әр жеті қат көкке тиесілі он екі мүшелдің ішінде өгізге (сиыр) ерекше тоқталғандығын байқауымызға болады. Солардың бірі ретінде, тұңғыш фарабитанушы-ғалымның «Табу» атты еңбегінде «Өгізхан» аңызына кеңінен тоқталып, оны ғарыш әлемімен байланыстыруы еді. Осы бойынша Ақжан әл-Машани «Солнечные часы в Казахстане» атты қолжазбада былайша келтіреді: «В народном фольклоре имеются многочисленные следы астральной культуры. Древнетюркская легенда «Огизхан» является родоначальником такого рода материалов» [6, б. 7].

Ең алдымен, тұңғыш фарабитанушы-ғалым Ақжан әл-Машани өз зерттеулерінде мысал ретінде келтірген «Оғызнама» дастанындағы Оғызханды «Өгізхан» деп атауының бірқатар себептері бар. Ақжан әл-Машанидің көрсетуі бойынша Фарабидің туған жері болып табылатын оңтүстік өңірде, әсіресе Сырдария бойында мекендеген оғыздарды «өгіз» атты тотеммен байланыстыруы еді [7, б. 208]. Бұл туралы жауапты редакторы Ә.Дербісалин болып табылатын 1986 жылы жарық көрген «Оғыз-наме. Мұхаббат-наме» атты кітапта келесідей ғылыми тұжырымдарды көруімізге болады: «Оғыз» сөзінің арғы түп төркіні жайына оралсақ, бұл туралы әр тұста әр түрлі пікірлер айтылып келген. П. Пельо мен И. Н. Березин мұның түпкі этнонимі «уғыз» - «уыз» деген сөзден шыққан десе, ал, Л.Лигети бұған қарама-қарсы мынадай бір болжам ұсынады. Ол алғашқы «Оқ» түбірі – кәдімгі садақтың «оғы» деген ұғымды білдірсе, «уз» - көптік мағынаны көрсететін жұрнақ деген пікір айтады. Алайда, бұған қарама-қарсы топтың өкілдері «Оғыз» сөзінің арғы тегі тотемдік «өгізден» шыққан деп жорамалдайды [12, б. 6]. Осы ретте, тұңғыш фарабитанушы-ғалым Ақжан әл-Машани Сырдария бойында оғыздардың мекендегенін атай келе, Сырдария-Әмударияны – Өгіздария деп көрсетеді. Яғни, Ақжан әл-Машанидің әл-Фарабидің туған жері Оқсыз қалашығын «Өгіз-оксу-оксус-өгізсу ағыс» өзен деген түсініктермен байланыстырады [7, б. 208]. Осы бойынша 1993 жылы жарық көрген Махмұд Қашқаридың «Түбі бір түркі тілі» атты кітапта былайша көрсетіледі: «Өкүз – жейһүн. Үлкен өзендердің барлығы осылай аталады. Осы сөз оғыз тілінде жеке қолданылғанда «Банагыт - Дәрия» деген ұғымды білдіреді. Оғыз шаһарлары дәрия жағалауларына салынып, олардың көшпенді тұрғындары соғда өмір сүреді. Түркі халықтары жасайтын өңірлердегі бірталай өзендер мен дәриялар да өкүз деп аталады. Ила, Яфынж өзендерінің аралығына орналасқан бір шаһарға да Ікі өкүз деп ат қойылған» [13, б. 13].

Енді Өгізхан аңызына тоқталып кететін болсақ, көне замандардан келе жатқан аңызда Өгізханның Күн сұлу қызға үйленіп, нәтижесінде Аспан анадан Күн, Ай, Жұлдыз атты үш ұл дүниеге келеді. Ал, Ай атты сұлу қызға үйленіп, кейін жер анадан Көк, Тау, Теңіз туады.

Осылайша, Өгізханның алты ұлының әр қайсысында төрт ұлдан болады. Нәтижесінде, алты бала, жиырма төрт немере, барлығын қосқанда мәні отыз, ал Өгізханды қоса есептегенде саны отыз бір болады. Баршамызға белгілі, отыз және отыз бір сандық мәндері бір айдағы күндердің саны [3, б. 112]. Бұл жерден астрономиялық және космологиялық мән бар екендігіне көз жеткізуімізге тағы бір дәлелді негіздер Ақжан әл-Машани өз еңбектерінде математикалық әдіспен есептегендігі айғақтай түсіреді. Мәселен, «Өгізхан» дастанындағы алты (Күн, Ай, Жұлдыз, Көк, Тау, Теңіз атты Өгізхан ұлдары) деген санына тоқталып кететін болсақ, Ақжан әл-Машани келесідей көрсетеді: «Көктер мен жерді алты күнде жаратып, сосын ғаршыны игерді [57-сүре Ал-хадид (темір)...]» [14, б. 40]. Фарабитанушы-ғалым әл-Машани «Шаңырақ» атты томдық еңбегінде алты санының ерекшелігіне байланысты Пәкістан ғалымы Ахмет Дидаттың 1979 жылы жарық көрген «Құран ұлы Мұғжиза» («Al-Quran'an – The miracle of miracles») атты еңбегін мысалға келтіріп, $(19 \times 6 = 114)$ есебін көрсету арқылы, алты және он тоғыз сандары негізінде шыққан жиын санын Қасиетті Құран кітабындағы сүрелердің толық санымен байланыстырады. Ал, мұндағы он тоғыз санын Ақжан әл-Машани табиғи-тарихи мағынада екендігі және он екі мүшел жұлдыз санымен және жеті қат көкпен байланыстырады: $\langle 12 + 7 = 19 / 12 - 7 = 5 \rangle$. Ал егер де, осы жеті қат көк пен он екі мүшел жұлдыз санынан шыққан мәнді жеті атты санды қосу және айырма арқылы есептесек, жиырма алты, он екі сандар шығады. Мұндағы жиырма алты саны – Д. И. Менделеевтің периодтық кестесіндегі темір (Fe) атомындағы электрон саны, ал бес саны, жоғарыда атап өткеніміздей, Күн мен Айды есептемегендегі бес қат көк саны болып табылады [14, б. 16].

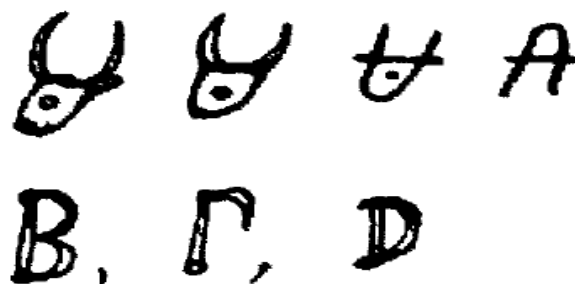
Ақжан әл-Машани «Әл-Фараби және бүгінгі ғылым» атты еңбегінде темір атауының арабшасы – «Хадид» атауының сандық мәнін «АБЖД» ғылымы арқылы келесідей есептейді: «х=сегіз, д=төрт, и=он және д=төрт, қосыныдысы жиырма алты мәніне ие болады. Бұл темір саны электрон санына тең» [11, б. 160]. Тұңғыш фарабитанушы-ғалым әл-Машани өз зерттеулерінде сандық есептеулерді жүргізген кезеңде АБЖД ғылымын кеңінен қолданды. Бұл ғылым туралы Ақжан әл-Машани «Өгізханның қолтаңбасы» атты томдық еңбегінде кеңінен түсіндіреді. Яғни, әрбір заттың аты және сандық мәні және әрбір әріптің атауы мен сандық көрсеткіштері болатындығы жөнінде атайды [7, б. 389]. Осылайша, мақалада аталып өтілгендей, сандық есептеулер арқылы Қасиетті Құран кітабындағы елу жетінші сүренің Ал-хадидтің (темір), периодтық кестедегі темір атомының электрон саны жиырма алтымен сәйкес келуі, аспан және жер әлеміндегі темір металының алатын орнының орасан екендігін байқауымызға болады. Сонымен қатар, қасиетті Құрандағы сүрелердің саны жүз он төрт болатын болса, оны жарты бөлігі сүре саны елу жетінші [Ал-Хадид (темір)] болып табылуы, адам ағзасындағы тыныс (дем алыс) металы – темірдің болуы [3, б. 242] және темір атомының барлық галактикаларға таралуы [3, б. 247] темір металының басқа да қасиеттері жағынан маңызды екендігіне көз жеткізуімізге болады.

Енді Ақжан әл-Машани темір металының атомының электрон санының жиырма алты екенін көрсете келе, бұл сандағы екі және алты сандарын бөлек көрсетіп, жаңа ғылыми тұжырымдарымен бөліседі. Ол туралы «Табу» атты томдық еңбегінде былайша атап өтеді: «олардың ескіше (арабша) таңбаларын ай орақтың екі түрі, біреуінің орағы оңнан солға, ал екіншісінікі солдан оңға қараған». Яғни, екі мен алты сандарының арабша белгілері « » [3, б. 97]. Осы ретте, Ақжан әл-Машани екі мен алты сандарының арабша белгілеріндегі ай орағы арқылы Айдың толуы мен солуы туралы «Өгізханның қолтаңбасы» атты томдық еңбекте толыққанды түсіндіреді. Атап айтатын болсақ, ай он төрт күн солады, он төрт күн толады. Нәтижесінде бір айлық уақыттың күні, яғни мәні жиырма сегіз болады. Ал қалған екі-үш күндер «өліара» делінетін тәуліктер деп атап өтеді [7, б. 11]. Яғни, жоғарыда атап өткеніміздей, Өгізхан аңызындағы ханның отыз баласының жиырма сегіз санын «өліара»

күндерін қосқандағы сандық мәндерімен сәйкес болуы, космологиялық белгілерінің бар екендігін тағы бір мәрте айғақтайды. Мұндағы «өліара» күндер деп Ақжан әл-Машани «Мүшел басы - доңыз. Астрологиялық есептеу» атты мақаласында айдың көзге көрінбейтін кезі деп көрсетеді [5, б. 2].

Сонымен қатар, Ақжан әл-Машани екі және алты сандарының арабша таңбалық белгілерін он екі жылдық мүшелмен байланыстырып араб алфавитіне тарихына тоқталады.

Жалпы, араб алфавитінде жиырма сегіз әріп бар. Оның жартысы ай әрпі және жартысы күн әрпі деп аталады. Жоғарыда атап өткеніміздей, жиырма сегіз саны – Айдың жаңадан туып, көрініп, біртіндеп толып, одан кейін қайтадан солып көрінбей кетуіне байланысты сан. Айдың көзге көрінетін күн тәулік саны – жиырма сегіз, соған сәйкес ең оның жиырма сегіз бекеті, яғни ұясы - жұлдыздар тобы бар екендігін көрсетеді. Мәселен, араб әрпінің бас әрпінің аты – «әліф» - «а». Оның мағынасын, Ақжан әл-Машани Әліф- Алып - өгіз дегенмен сәйкестендіреді.

2-Сурет - Бабыл өгіздерінің басынан алынған алфавиттің бастапқы әріптері [11, б. 112]

Ал, екінші әріп «б» - «бетта» («байт» – араша аударғанда – «үй» деген мағына). Яғни, бұл Ай мен Күннің тоқтайтын тұрағы, бекеті деп көрсетеді. [16, б. 21]. Грекше «а», «б» әріптері – грекше альфа, бетта деген сөздерден алфавит аталынады.

Екінші суретте көрсетілгендей, өгіздің басы төңкеріліп «А» әрпін береді. Бұны Ақжан әл-Машани «Ғажайып от ошағында» атты еңбекте келесідей негіздермен түсіндіреді. Жазуды оңнан солға қарай және керісінше, солдан оңға қарай жазу бар. Алфавитті алғаш құрылып, қолданушыларға жаңа тарай бастаған кезінде екі түрлі тәртіп қолданылған. Оңынан солға қарай арабша, солдан оңға қарай латынша жазды. Осы әдісті ежелгі антика заманының өкілдері гректер жазу деген сөгізді «өгіз қайтару» (Боустрофедон) мағынасында көрсетеді. Ақжан әл-Машани. «Өгіз қайыру» мағынасын өгіздің ерсілі-қарсылы жер жыртумен байланыстырады [15, б. 22]. Бұл дегеніміз, өгіздің (әліфтің) төңкеріліп керісінше жазылуын білдіреді [7, б. 250]. Бұл туралы Д. Дирингер «Алфавит» атты еңбегінде әріптер тарихына кеңінен тоқталып, «А» және «Б» әріптерінің өгіз, үй мағынасында келетіндігі жөнінде бейнемен атап көрсетеді [16, б. 240]. Осылайша, Ақжан әл-Машани «А» әрпін өгіз басымен сәйкестендіруінен ең негізгі жыл басы екендігін атап өтеді.

Ақжан әл-Машани көк өгізді аспан бейнесімен салыстыра келе, бұл торпақ шоқ жұлдызы арабша Саур, қазақша Үркер атты шоқ жұлдыздарға дәл келеді. Ал, тұңғыш фарабитанушы-ғалым ежелгі Вавилон және Египет елдерінде он екі ай ішінде Күн өзінің аспанды айналу жолында он екі топ жұлдыздың аясында болады деп түсінген. Шоқжұлдыздар деген түсінік ерте замандардан белгілі. Он екі зодиак жұлдыз тобы және мүшелдегі жыл аттары көбінесе жануарлар аттары. Соған байланысты «Зодиак» деген атау қалыптасқан деп көрсетеді Ақжан әл-Машани «Өгізханның қолтаңбасы» атты еңбегінде [7, б. 248].

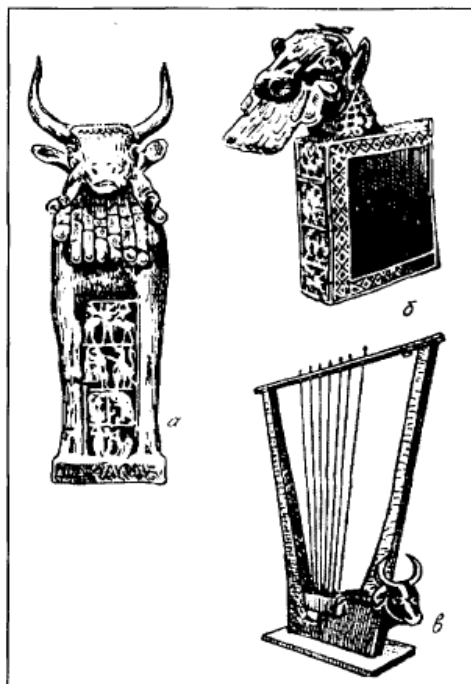
Тұңғыш фарабитанушы-ғалым Ақжан әл-Машани «Мүшел басы – доңыз. Астрологиялық есептеу» атты мақаласында былайша негіздейді: «Ежелгі қыпшақ даласында жыл есептеудің он екі жылдық мүшесі болғаны мәлім. Олар: Хамал (Қошқар), Сәуір (Өгіз),

Зауза (Егіз), Саратан (Шаян), Асад (Арыстан), Сүмбіле (Бикеш), Мизан (Таразы)..., соңғысы Хұт (Балық). Осының ішінде жалғыз Мизаннан (Таразыдан басқасы) тіршілік иелері... Сиыр жылының тұсындағы Сәуір (Үркер) жұлдызы наурыз айына дәл келеді. «Сәуір болмай тәуір болмайды» деген мәтел көктемгі күн мен түн теңелген тұстағы айдың жаңа орағының алдында Сәуір (Өгіз) жұлдызының тоғысына байланысты айтылған» [5, б. 2]. Ақжан әл-Машани осы тарихи астрологиялық фактілерді келтіре отыра, Өгізді (Сәуір) Наурыз мейрамымен байланыстырып жыл басы ретіндегі ерекшелігін көрсетуге тырысты.

Ақжан әл-Машани ежелден өгіздің жыл басы ретінде орны ерекше болғандығы жөнінде өзінің көптеген еңбектерінде атайды. Осы мәселеде Ақжан Әл-Машани әлемдік археология ғылымы арқылы 1966 жылы жарық көрген Эрих Цереннің «Библейские холмы» атты еңбекті ерекше атайды. Бұл еңбекте ежелгі дәуірдегі құлаған қалалар орындары және зерттеу жұмыстарының нәтижелері аталып көрсетілген. [3, б. 145]. Осы орайда, ғұлама ғалым Ақжан Жақсыбекұлы ғылыми жұмыстарында Ескі Вавилония ескерткіштерін тоқталып өтеді. Солардың бірі ретінде, ежелгі әлемдік тарихтан белгілі Ур атты қаладан бірнеше құнды да таптырмас жәдігерлер табылды. Осы қала аумағындағы археологиялық ғылыми экспедицияны басқарып жүргізген Лондондағы Британия музейінің қызметшісі К.Томпсон, кейін Г.Р. Холл, басқарды. Кейіннен, бұл ғылыми экспедицияны 1922 жылы ағылшын археологы Л. Вулл бастаған Америка Құрама Штаттарының Пенсильвания университетіндегі музей қызметкерінен тұратын арнайы экспедициясы жалғастырады [3, б. 146]. Осылайша, Ақжан Әл-Машани өз еңбегінде осы археологтардың ізімен ғажайып сыр тарихынан шертетін Ур қаласының храмынан табылған жәдігерлер туралы ғылыми тұжырымды ойларын қағаз бетіне түсіреді. Солардың ішінде, аталмыш тарихи храмдағы патша қабірінен табылған өгіз-арфа туралы тарихи-ғылыми талдау жасайды. Ойшыл ғалымның аталмыш еңбегінде Урдағы патшаның қабірі күрделі құрылымды үлкен қазаншұңқыр бартын. Шұңқырдан диадем (әйелдер тәжі), маржан алқалар тағынған он шақты әйелдер және табылған қаңқалардың жанында алтын және піл сүйегімен безендірілген қымбат арфалар қалдығы табылды. Арфаны безендірген қымбат шытыра арасында бүркіт, қошқар, екі өгіз, өгіздің арыстанмен айқасы, адам-өгіздің мүйізінің бейнелері кездеседі. Ақжан әл-Машанидың көрсетуінше мұнда діни сюжет көрініс тапқандығы жөнінде атап өтеді. Сондай-ақ, Арфадан мыстан жасалған өгіздің басы мен пластинка, ал басқа арфадан басын, көзін мен сақалын және мүйізінің ұштарын лазуриттен жасалған өгіздің басы сақталынған. Сонымен қатар, аталмыш қаладан табылған жәдігерлердің ішінде басы адам, денесі өгіз сияқты суреттер өте көп кездесетіндігін көрсетеді [11, б. 119-120]. Осы ретте, Ақжан Машанов Ур атты тарихи қаласынан табылған құнды жәдігерлерді бірлескен астрономия және музыка ғылымы салаларын көруімізге болатындығын атайды.

Фарабитанушы Ақжан Әл-Машани Ур қаласынан тапқан жәдігерлердің астрономиялық және музыкалық ғылым салалары бойынша зерттеді. Атап өтетін болсақ, арфаның басы – өгіз, ал басқа жақтары асыл тастардан, алтын-күмістен безендірілген. Яғни, ай мүйіз – тәжі ретінде, жерге жарық жаз көктемін әкелетіндігі және аталған арфада жеті шек орналасқандығын атай келе, ол жеті қат көкті, сондай-ақ, жеті нотаны көрсетеді [17, б. 142]. Аталған ойды әрі қарай тарқата келе, арфадағы ай орағы өгіздің екі мүйізі ретінде Ай мен Үркердің тоғысқаны деп атайды. Яғни, Ақжан Машанидың 1996 жылы «Заң» газетінде жарық көрген «Наурыздың үш мың жылдық тарихы бар» атты ғылыми мақаласында көктемгі Наурыз мерекесінің келгендігі жөнінде және ежелден қазақ халқы, Наурызды «тоғыс» деп атады [4, б. 2]. Осы ретте, Ақжан Машанов Өгіз арфаны барлық космологиялық халықтардың белгісі және жаңа жыл басын анықтаудағы қасиетті құрал болғандығы жөнінде атап көрсетеді.

3-Сурет – Ескі Вавилония ескерткіштері

а, б – Урдан табылған екі шумер музыка аспаптары қабымен, в – Өгіз басынан жасалған арфа [11, б. 149]

Фарабитанушы-ғалымның ғылыми зерттеулері бойынша дәйектеген тұжырымдарынан Ур қаласынан табылған Өгіз арфасы арқылы жыл басы өгіздің ежелден қасиетті саналғандығын археологиялық қазба жұмыстарынан табылған артефактілер дәлелдей түсіреді.

Қорытынды

Тұңғыш фарабитанушы-ғалым Ақжан Жақсыбекұлы Әл-Машанидің ғылыми мұралары тарихнамалық, деректемелік тұрғыдан және пәнаралық зерттеулерді қажет етеді. Солардың бірі ретінде, жыл басы - өгіз туралы ой-толғанымдары. Аталмыш зерттеуі арқылы ғылымның жан-жақты қырларына сапар шеуге болады.

ӘДЕБИЕТ

- [1] Машанов А. Әл-Фараби және Абай / А. Машанов - Алматы: Қазақстан, 1994. – 192 б.
- [2] Машани А. Әл-Фараби көпірі: Мақалалар, «Әл-Фараби» романы. 1. Т. / А. Машани. - Алматы: Алатау, 2005. - 352 б.
- [3] Әл-Машани А. Табу. 5. Т. / А. әл-Машани. - Алматы: Алатау, 2007. - 296 б.
- [4] Машанов А.Ж. Наурыздың үш мыңжылдық тарихы бар / А.Ж. Машанов // Заң газеті. – 1996. – № 14. – 8-9 б.
- [5] Машанов А.Ж. Мүшел басы - доңыз: Астрологиялық есептеу / А.Ж. Машанов, Ш. Абдраман // Ана тілі. – 1995. - № 8-10. – 15 б.
- [6] Машанов. А.Ж. «Солнечные часы в Казахстане» қолжазба көшірмесі. / А.Ж.Машанов. Қостанай облыстық Ыбырай Алтынсарин мемориалдық музейі қорынан алынды.
- [7] Әл-Машани А. Көп томдық шығармалар жинағы. Өгізханның қолтаңбасы. 15. Т. / Әл-Машани А. – Алматы: Алматы-Болашақ, 2011. – 432 б.
- [8] Әл-Машани Ақжан. Көп томдық шығармалар жинағы. Тұран қақпасы. 14. Т. / Әл-Машани А. - Алматы: Алматы-Болашақ, 2011. – 392 б.
- [9] Әл-Машани А. Көп томдық шығармалар жинағы. Ғалами мөр. 13. Т. / Әл-Машани А. - Алматы: Алматы-Болашақ, 2011. – 400 б.

- [10] Машанов А.Ж. Шындық іздеген заман жетті / А.Ж. Машанов // Зерде. – 1994. - № 5. – 42 б.
- [11] Әл-Машани А. Әл-Фараби және бүгінгі ғылым / А.әл-Машани. - Алматы: Алатау, 2007. – 224 б.
- [12] «Оғыз-наме», «Мұхаббат-наме» / жау.ред. Ә.Дербісәлин. - Алматы: Ғылым, 1986. – 208 б.
- [13] Кесікбаев. Ө. Қашқари Мамуд. Түбі бір түркі тілі. («Диуани луғат ат-турк») / Кесікбаев Ө.; тәрж.: Қ. Бекетаев, Ә. Ибатов - Алматы: Ана тілі, 1993. – 190 б.
- [14] Машани А.Ж. Шаңырақ. / А.Ж. Машанов – Алматы: «Алатау» баспасы, 2008 ж. – 236 б.
- [15] Машанов А.Ж. Ғажайып от ошағында / А.Ж. Машанов, Ж.Ш. Машанова. – Алматы: Қазақстан, 1978. – 140 б.
- [16] Дирингер Д. Алфавит / Д. Дирингер. - Москва: Издательство иностранной литературы. 1963. – 656 б.
- [17] Әл-Машани А. Көп томдық шығармалар жинағы. Әл-Фараби және музыка. 16. Т. / Әл-Машани А.– Алматы: Алатау, 2010. – 368 б.

REFERENCES

- [1] Mashanov, A. J. (1994). Ál-Farabı jáne Abai [Al-Farabi and Abai]. Almaty: «Kazakhstan» [in Kazakh].
- [2] Mashani, A. (2005). Ál-Farabı kópiri: Maqalalar, «Ál-Farabı» romany [The bridge of Al-Farabi: Articles, the novel of «Al-Farabi»]. V. I. Almaty: Alatau [in Kazakh].
- [3] Ál-Mashani, A. (2007). Tabý [The Finding]. V. V. Almaty: Alatau [in Kazakh].
- [4] Mashanov, A. J. (1996). Naýryzdyń úsh myńjyldyq tarıhy bar [The Nauryz holiday has a three thousand-year history]. Zań gazeti – The newspaper of Law 14, 8-9. [in Kazakh].
- [5] Mashanov, A. J., Ábdiraman, Sh.Á. (1995). Múshel basy - dońyz: Astrologıalyq esepteý [The big in the twelve-year cycle - Astrological calculation]. Ana tili – The native language 8-10, 15. [in Kazakh].
- [6] Mashanov, A. J. «Solnechnye chasy v Kazahstane» qoljazba kóshirmesi [Copy of manuscripts of «Sundial in Kazakhstan»]. Qostanai oblystyq Ybyrai Altynsarın memorialdyq múzeı qorynan alyndy.[in Russian].
- [7] Ál-Mashani, A. (2010). Kóp tomdyq shyǵarmalar jınaǵy. Ógizhannyń qoltańbasy [The multi-volume collected works. The subscription of bull]. V.X. Almaty: Alatau [in Kazakh].
- [8] Ál-Mashani, A. (2011). Kóp tomdyq shyǵarmalar jınaǵy. Turan qaqpasy [The multi-volume collected works.Turan Gate]. V. XIV. Almaty: Bolashak [in Kazakh].
- [9] Ál-Mashani, A. (2011). Kóp tomdyq shyǵarmalar jınaǵy. Ǵalamı mór [The multi-volume collected works. Universe stamp]. V. XIII. Almaty: Bolashak [in Kazakh].
- [10] Mashanov, A. (1994). Shyndyq izdegen zaman jetti [It's time to look for the truth]. Zerde – The Mind 5, 42 [in Kazakh].
- [11] Ál-Mashani, A. (2007). Kóp tomdyq shyǵarmalar jınaǵy. Ál-Farabı jáne búgingi ǵylym [The multi-volume collected works. Al-Farabi and the science of contemporary]. V. VI. Almaty: Alatau [in Kazakh].
- [12] Derbisálin, Á. (Eds.). (1986). Oǵyz-name, Muhabbat-name [Oguz-name, mukhabbat-name]. Almaty: The science [in Kazakh].
- [13] Kesikbaev, Ó. Mahmud Qashǵari. Túbi bir túrki tili. («Dıyanı lıǵat at-týrk») [Makhmud Kahsgari. Diwany lugat at-turk]. (K. Beketayev, A. Ybatov, Trans). Almaty: Ana tili [in Kazakh].
- [14] Ál-Mashani, A. (2008). Kóp tomdyq shyǵarmalar jınaǵy. Shańyraq [The multi-volume collected works.Shanyrak]. V. X. Almaty: Alatau [in Kazakh].
- [15] Mashanov, A. & Mashanova, Zh. (1978). Ǵajayıp ot oshaǵynda [The miracle in the fire of tagan]. Almaty: Kazakhstan [in Kazakh].
- [16] Dyrynder, D. (1963). Alfavyt [The Alphabet]. Moscow: Yzd-vo ynostrannoj lyteraturyi [in Russian].
- [17] Ál-Mashani, A. (2010). Kóp tomdyq shyǵarmalar jınaǵy. Ál-Farabı jáne múzyka [The multi-volume collected works. Al-Farabi and music]. V. XVI. Almaty: Alatau [in Kazakh].

Имангалиев А.Т., Дүкенбаева З.О.

**БЫК В ДВЕНАДЦАТИЛЕТНЕМ ЖИВОТНОМ ЦИКЛЕ В НАСЛЕДИИ
ПЕРВОГО УЧЕНОГО-ФАРАБИЕВЕДА АҚЖАНА АЛЬ-МАШАНИ**

Аннотация. В статье рассматривается бык в двенадцатилетнем животном цикле в наследии первого ученого-фарабиеведа Акжана аль-Машани. То есть, отмечаются итоги исследовательской работы о быке, в результате изучения космологических знаков в легенде об «Огузхане», связанные с двенадцатилетним циклом и названиями в мире космоса. В частности, статья повествует о восточном летоисчислении, весеннем равноденствии, легенде об «Огузхане», семи планетах в космологии и науке «Абджад».

Ученый, энциклопедист, гуманист Акжан аль-Машани – один из основателей Национальной академии наук Республики Казахстан. Более того, он доказал ученому миру что, Аль-Фараби был родом из Казахской земли, также открыл миру роль великого ученого Абу Насра Аль-Фараби.

В исследовании использовались методы анализа и синтеза письменных данных.

Ключевые слова: Аль-Фараби; Акжан аль-Машани; фарабиевед; миф об «Огузхане»; бык; астрономия; наука АБЖД; железо; семь планет; двенадцатилетний цикл.

Imangaliyev Almas, Dukenbaeva Zadash

**THE BULL IN TWELVE-YEAR ANIMAL CYCLE IN LEGACY OF
THE FIRST SCIENTIST-PHARABIOLOGIST AKZHAN AL-MASHANI**

Annotation. The article considers the bull in the twelve-year animal cycle in the legacy of the first Farabian scientist Akjan al-Mashani. That is, the results of research work on the bull are noted, as a result of the study of cosmological signs in the legend of Oguzhan, related to the twelve-year cycle and names in the space world. In particular, the article tells about the Eastern chronology, the spring equinox, the legend of Oguzhan, the seven planets in cosmology and the science of Abjad.

The scientist, encyclopedist, humanist Akzhan al-Mashani is one of the founders of the National Academy of Sciences of the Republic. Moreover, he proved to the scientific world that Al-Farabi was originally from the Kazakh land, also discovered to the world the role of the great scientist Abu Nasr Al-Farabi.

The study used methods of analysis and synthesis of written data.

Keywords: Al-Farabi; Akzhan al-Mashani; a farabiologist; the legend of Jguz khan; a bull; astronomy; the science of Abjad; Ferro; the seven planets; the twelve-year cycle.

УДК 94.(574) «1941/1945»

МРНТИ 78.09.15

DOI 10.37238/1680-0761.2021.81(1).33

Рысбеков Т.З., Калинина Е.А.*Западно-Казахстанский университет имени М. Утемисова, Уральск, Казахстан***E-mail:** tuyakbai.rysbekov@mail.ru, eka782010@mail.ru**«ЭВАКУАЦИЯ ПРЕДПРИЯТИЙ И НАСЕЛЕНИЯ В ГОДЫ ВЕЛИКОЙ
ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ВОЙНЫ В УРАЛЬСК»**

Аннотация. Казахстан во время войны принял огромное количество эвакуированных людей, предприятий и учреждений страны. Западно-Казахстанская область играла роль транзитного региона и принимала сотни тысяч эвакуированных, оборудование, инженерно-технический состав и рабочих десятков заводов. Огромный поток беженцев вызвал серьезные трудности в их размещении. Люди, потерявшие родных и кров, остались без средств к существованию, нуждались в работе. На местах предпринималось все возможное для создания им необходимых условий. Эвакуированные прибывали организованно и стихийно и ввиду их многочисленности, но в то же время небольшого штата управления, занимающегося их переписью, возникли трудности с их учетом. Также в регион прибывало много детских домов из разных городов Советского союза. Десятки сирот были усыновлены местными семьями.

Эвакуированные обращались за материальной помощью к местным органам власти. Заявления рассматривались в короткий срок и беженцам выделялись деньги для улучшения их материально-бытового состояния, проезда, лечения.

Ключевые слова: Западно-Казахстанская область; Великая Отечественная война; прифронтовая зона; эвакуация; учет; единовременные пособия; эвакогоспиталь.

Введение

Стоит отметить, что Великая Отечественная война – событие судьбоносное. Являясь частью Второй мировой, она определила исход самой кровопролитной – в истории человечества – войны. Вторая мировая война прочно удерживает первенство среди самых кровопролитных конфликтов. Даже сейчас, спустя десятки лет с момента ее завершения, не представляется возможным назвать точное число жертв. По разным подсчетам, от 40 до 72 миллионов человек. Она же признана самой разрушительной: общий ущерб воюющих стран превзошел материальные потери от всех предыдущих войн вместе взятых и считается равным полутора, а то и двум триллионам долларов. В этой войне – по этой причине ее именуют мировой – в той или иной форме участвовали 62 государства из 73 существовавших в тот момент на планете, или 80% населения Земли [1]. Она шла на земле, в небесах и на море. Боевые действия велись на трех континентах и в водах четырех океанов. Это был единственный до настоящего момента конфликт, где применялось ядерное оружие. Именно поэтому память о ней должна бережно храниться и передаваться нашим детям. В преддверии 75-летия победы в ВОВ эта тема имеет огромное значение.

«Для организации и руководства эвакуацией ЦК ВКП (б) и СНК СССР в первые дни войны приняли постановления «О порядке вывоза и размещения людских контингентов и ценного имущества» и создании Совета по эвакуации во главе с Н.М. Шверником, а позднее Управление по эвакуации населения, созданное при Совете по эвакуации. Значительная часть эвакуированных направлялась в Казахстан, поэтому при СНК Казахской ССР была создана комиссия по приему и устройству эвакуированных» [2, с. 31].

Уже летом и осенью 1941 года в г. Уральск, ставший позже прифронтовой зоной, стали прибывать эвакуированные: «Ворошиловоградская военная школа пилотов, Одесское Краснознаменное пехотное училище им. Ворошилова, Ленинградское военное училище связи им. Ленсовета, 22-ая и 40-ая военно-авиационные школы воздушных стрелков-радиостов и младших авиаспециалистов. Московская школа радиоспециалистов, курсы младших лейтенантов и командиров рот Сталинградского фронта, 249-ый полк 35-ой дивизии НКВД, 1-ый и 43-ий отдельные ремонтно-восстановительные батальоны связи, 489-ый линейный батальон связи, 106-я и 111-я отдельные телеграфно-строительные роты, военно-оперативный узел связи, 54-я база резерва танков и самоходных установок, 8-й и 134-й автобатальоны, филиал Центрального химполигона Красной армии, 5-й батальон химической обороны, Центральный химсклад №3435 и химическая мастерская литер «М», 3-й фронтовой железнодорожный парк, 5-й и 71-й отдельные батальоны воздушного наблюдения, оповещения и связи (ВНОС), авиасклад №19 и автобронетанкового имущества №2035, 10 фронтовых эвакогоспиталей (2343, 1806, 3261, 304, 2997, 3011, 3974, 3975, 4111 и сортировочный) и передвижной госпиталь №3261, 214-й и 213-й Центральный и окружной продсклады и 40-й полевой мясокомбинат; 1622-й санитарный и 707-й ветеринарный фронтовые склады, 2122-й и 1048-й базисные склады ГСМ, этапно-заградительная комендатура, отдельная рота по охране архивов Великой Отечественной войны, 335-я и 399-я аэродромно-технические роты, 189-я аэродромно-техническая команда, 126-я комендатура промежуточного аэродрома; 16-я и 57-я отдельные радиостанции «РАФ»; 354-й авиасклад боеприпасов и отдельные подразделения» [2, с. 18-19].

Для их размещения и создания необходимых условий для подготовки командного и начальствующего состава, выполнения заданий фронта и особенно лечения раненых, требовались соответствующие помещения, а также жилье для обслуживающего персонала.

Западный Казахстан стал домом для тысяч беженцев. Можно выделить три основные направления эвакуации: индивидуальное беженство, организованная эвакуация мирных жителей и эвакуация инженерно-технического персонала и высококвалифицированных рабочих с членами их семей. Для приема прибывших создавались эвакуопункты, которые занимались, помимо прочего, организацией эвакогоспиталей, размещением эвакуированных предприятий. «По мере усиления потока беженцев были созданы специальные переселенческие управления по областям. Они подчинялись непосредственно Совнаркому Казахской ССР и Переселенческому управлению СНК СССР. В областях региона такие управления были образованы уже в июле 1941 года» [3, с. 248].

В Западно-Казахстанской области приемом эвакуированных занимался переселенческий отдел, а 3 сентября 1941 года специальным решением Исполкома областного Совета депутатов трудящихся был создан эвакуационный отдел.

«В начале августа 1941 года секретарь Мосгорисполкома Кудрявцев телеграммой сообщил: «Отправлен Уральск один поезд детей и взрослого населения прошу обеспечить их прием». С этого времени в область начали прибывать эвакуированные из Москвы, Ленинграда, Киева и других областей страны. Работа осложнялась тем, что Уральску пришлось принять на себя заботу о питании, медицинском обслуживании огромного потока эвакуированных, следовавших в Казахстан и среднюю Азию. Причем значительная часть эвакуированных оседала здесь, перекрыв все расчеты эвакоотдела республики на равномерное распределение по областям. На 5 сентября Казахстан принял 18% запланированного ему эваконаселения, а Западно-Казахстанская область уже около 50%»» [2, с. 31-32].

В связи с резким увеличением населения и прибытием крупных предприятий из прифронтовой полосы в Уральске создали специальную комиссию по упорядочению их размещения во главе с секретарем обкома партии и заместителем председателя исполкома

областного Совета депутатов трудящихся. На вокзалах члены комиссии установили постоянное дежурство.

Точную цифру эвакуированных указать не представляется возможным из-за отсутствия учета в первые месяцы войны, огромного потока переселенцев и малочисленного состава переселенческого управления.

«Первоначально состав Западно-Казахстанского областного переселенческого управления состоял из 5 человек. Поэтому учесть всех прибывших было практически невозможно» [1, с.248]. В материалах имеются расхождения по цифрам, что говорит о неполноте учета эвакуированных, самовольном переселении под влиянием ухудшившейся обстановки на фронте, которая приводила к переэвакуации людей... В ноябре 1941 года эвакоотдел сообщает, что в область прибыло 37 153 человека, но только по 15 439 имеется списки [3, с.250].

Партийные, советские и особенно профсоюзные организации проявили максимум внимания и заботы приему и размещению эвакуированных. «В Уральске для их размещения было предоставлено 5604 квартиры и комнаты. 4435 семей получили топливо, отпущено более чем на 80 тысяч рублей промтоваров и 195 005 горячих блюд на сумму 224 тысячи 832 рубля. Эвакуированное население, размещенное в колхозах области, было обеспечено хлебом и жирами. В колхозах имени Володарского и «Красный трудовик» Приурального района эвакуированных обеспечили валенками, пошили телогрейки шаровары. В колхозе имени Чапаева Каменского района для эвакуированных приобрели 10 коек, каждому выделили по 1,5 кг шерсти для вязки теплых варежек и чулок, большинство эвакуированных обеспечивали себя продуктами питания за счет работы в колхозах. Так, в колхозе «Политотдел» Зеленовского района (ныне район Байтерек) из 29 трудоспособных 26 человек перевыполняли нормы трудовой и полностью обеспечивали себя хлебом» [2, с. 32-33].

Особую заботу проявили к детям, эвакуированным в Уральск из домов ребенка и детских домов: Харькова, Тулы, Полтавы, Ворошиловограда, Могилева. Хотимска и других городов. «Почти единовременное размещение более 1300 детей вызвало на первых порах серьезные осложнения: не хватало коек, теплой одежды и белья, мыла, имели место перебои с топливом. Комсомольцы города, совместно с городским отделом народного образования, в короткий срок организовали подвозку топлива, собрали среди населения города и раздали детям более тысячи штук различного теплого белья, одежды, обуви, наладили регулярное горячее питание. Детей обеспечили играми, книгами и музыкальными инструментами. Более 190 детей-сирот, потерявших родителей на фронте, при бомбежках во время эвакуации был взяты на воспитание женщинами-патриотками, окруживших маленьких граждан материнской заботой и лаской» [2, с. 33].

Много детей размещали в Чингирлауском детском доме (поселок Чилик), Круглоозерновском (Зеленовский район), Новопавловском (Теректинский район). «Достаточно отметить, что за первые 6 месяцев войны только в Бурлинский и Чингирлауский районы прибыло 1353 ребенка» [4, с. 8].

«Большая помощь эвакуированному населению была оказана в снабжении хлебом за счет фондов государства. Кроме того, 1 июня 1942 года эвакуированные получили единовременных пособий на сумму 243.835 рублей» [2, с. 33].

В соответствии с постановлением правительства республики были выделены средства, строительные материалы и область приступила к упрощенному строительству жилья для эвакуированного населения.

Помимо единовременных пособий по решению Правительства СССР рабочим, служащим и членам их семей выплачивалось пособие в размере месячной заработной платы. «В итоге выплаты населению в связи с эвакуацией только во втором полугодии 1941 года составили по Советскому Союзу около 3 миллиардов рублей» [2, с. 33].

Эшелоны с оборудованием, рабочими и их семьями еще двигались по железным дорогам центральных областей России, а в Казахстане в оперативном порядке были изысканы свободные производственные площади и возможные варианты перемещения местных предприятий и учреждений для приема и размещения эвакуированных предприятий и жилье для рабочих и их семей. Проблема решалась за счет достраиваемых зданий, организаций и учреждений, которые легко переместить. Так, в Западно-Казахстанской области изыскивали 13 тысяч квадратных метров. «Уральск, расположенный на границе Европы и Азии, имеющий крупную железнодорожную станцию, речной путь, был в начале войны глубоким тылом, куда эвакуировали – полностью или частично – 14 промышленных предприятий и приняли на хранение оборудование семи эвакуированных предприятий (в том числе Полтавский институт сельскохозяйственного строительства и несколько научно-исследовательских станций и других учреждений [2, с. 34].

В числе первых в августе 1941 года в Уральск начало прибывать оборудование Ореховского моторемонтного завода. Из Киева доставили оборудование валяльно-войлочной фабрики, артели «Объединение» из Суража. В сентябре встречали рабочих и оборудование ленинградских заводов №231 им. К. Ворошилова, «Двигатель», а позднее оборудование с заводов «Компрессор», «Знамя труда». В ноябре частично поступило оборудование завода «Красный факел», кожевенного завода имени Землячки из Москвы, «Рязский ликероводочный завод, южное аэрогеодезическое предприятие из Ростова, а позднее полностью или частично размещено оборудование предприятий связи из Одессы, Полтавы и Запорожья, Орловской типографии, Киевского мясокомбината и других предприятий, архивов и учреждений из Ростова, Сталинграда, Харькова, Курска, Тулы, Мелитополя, Сумы, Ельца и других городов» [2, с. 35].

Производственных площадей не хватало, поэтому эвакуированным предприятиям передавалась значительная часть рабочих площадей местных заводов, фабрик, мастерских, гаражей, вплоть до школьных зданий.

По мере прибытия новых эшелонов с эвакуированными дала о себе знать перенаселенность в городе. «Исполком областного Совета депутатов трудящихся установил временную жилищно-санитарную норму во всех жилых домах Уральска сначала на 5, а затем 4 квадратных метра на человека, запретил частным владельцам вселение жильцов на излишнюю жилплощадь без разрешения исполкома горсовета, сократил до минимума список лиц, пользующихся правом на дополнительную жилплощадь. Фактически уже вскоре нормой становится 2 квадратных метра и более того, нередко были факты, когда в комнате в 10-12 метров жили 9-11 человек. И не случайно зам. председателя СНК Казахстана Шнырев в своей телеграмме от 07.03.1942 года, сообщая о принятом специальном Постановлении ЦК Казахстана и СНК республики от 08.02.1942 года о необходимости принятия срочных мер по разгрузке чрезмерного скопления эвакуанселения в Уральске» [2, с. 36].

Несмотря на меры, такая ситуация сохранялась в Уральске еще долго...

Будет уместным привести архивные документы. Так, в ведомости №11 имеются данные о выдаче пособий остро нуждающимся эвакуированным семьям. Только за шесть дней декабря, с пособия (от 25 до 300 рублей на руки) получили 23 человека на общую сумму 1975 рублей. Обратившиеся Михаил Курасов и Алексей Иванов получили максимальные пособия в 200 и 300 рублей соответственно [5, л. 1]. Мама двоих детей Глейзер, эвакуированная из Первомайска Одесской области писала «Нахожусь сейчас в больнице (детской) с больным ребенком – сыном 5 лет. Дочь 12 лет также больна, находится в городской больнице. Я очень нуждаюсь. Из дома выехала в чем стояла с двумя детьми. Прошу вас оказать ... материальную помощь для того, чтобы дать питание больным детям». Ей, nasledующий день после написания заявления, выдали 80 рублей. [5, л. 4]. 70 рублей получила М.И.Тартаковер «Прошу оказать единовременную

денежную помощь я эвакуированная из г. Кировограда имею на иждивении 3-х детей и 2 сыновей в РККА». [5, л. 7].

Были случаи, когда в отдел обращались за денежной помощью для того, чтобы покинуть город. Например, такое заявление писала Фридман Р.А., рассчитывая на помощь для выезда в Саратов к семье, которая находилась на ее иждивении. Сама заявительница, инструктор сектора учета кадров Курского обкома ВКП (б) оказалась в Уральске как сопровождающая партийные документы этого обкома. 24 декабря 1941 года ей выдали 100 рублей [5, с. 14]. Аналогичную сумму получила многодетная мама Гинде Д.Е. из Харькова «У меня 5 детей, очень нуждаемся. Совершенно нет у нас одежд и обуви. Прошу помочь мне, 2 сына в Красной Армии» [5, л. 24].

Заявления такого характера поступали и в последующие годы, в частности, в 1945 году. Строки, полные горечи и страданий, заставляют представить трудные условия, в которых жили и работали люди, какой ценой заработали они победу. Так, И.Т. Рудовских в августе 1945 года писал: «просто умираем от голода и нам выслали вызов и мы не имеем надорогу чем поехать то что это товариш заведующе просим вас очень очень увойти в наше положение» [5, л. 29]. Меркина С.Л., эвакуированная из Киева и проживающая около двух лет в Уральске с дочерью, писала в 1945 году «Квартира наша даже не похожа на сарай, ибо дома мы коров в таком помещении не держали. Ничего у меня нет. Спим на земляном полу, подстилая кучку сена. Ни одеяла, ни подушки – ничего нет. Я сама совершенно раздетая, разутая, средств на приобретения чего-нибудь нет. Муж мой с первых дней войны ни чего не дает о себе знать, все близкие родственники в Киевской области. Остается один выход – утопиться в Урале, чтоб больше не мучиться. Жаль только дочь, которая не видела еще хорошего... Помогите, не дайте погибнуть. Я совсем пала духом от безвыходного положения» [5, л. 44]. Практически сразу же, 30 августа 1945 года женщине выдали 200 рублей.

О положении дел на местах красноречиво говорит и заявление Омельченко О.М. из Ворошиловограда, эвакуированной в Алматы и в 1945 году возвращавшейся на родину, в котором сохранены стилистика, пунктуация и грамматика: «...еду домой у меня в дороге выкрали вещи и деньги я сама болею и у меня 3 детей маленькому 5 лет нечего адиват и обувати прошу вас посмотреши мои положения...» [5, л. 60]. 17 октября 1945 года ей выдали 300 рублей.

Стоит обратить внимание и на то, что не всегда эвакуированным на местах уделяли должное внимание. Так, 17 января 1942 года в отдел общего надзора поступила жалоба от эвакуированных, проживающих в колхозе «Жигер» Тайского аулсовета Жанибекского района о невнимательном отношении к их бытовым условиям со стороны аулсовета и руководства колхоза. Жалобы были проверены на месте и в основном факты подтвердились. Прокурор Сепетов пишет о том, что «жалобщикам выдано из колхозной кассы взаимопомощи 500 рублей денег и давались указания обеспечения продуктами питания. Также приняты необходимые меры по снабжению топливом и санитарным обслуживанием. Причем, тем гражданам, которые не имеют трудодней в колхозе, предложено выдавать продукты авансом в счет трудодней 1942 года. Вопрос привлечения к уголовной ответственности по этому вопросу председателя колхоза не вызывался необходимостью» [6, л. 2].

Эвакуация промышленности, позволяющая выпускать в первую очередь военную технику и боеприпасы, с первых дней войны стала одной из главных забот руководства огромной страны. Потеряв, еще в июне 1941 года, два таких крупных промышленных центра как Рига и Минск, эвакуировать предписывалось все важнейшие заводы и фабрики. Ее масштабность и интенсивность иностранные авторы называют героизмом.

«Эту эвакуацию промышленности во второй половине 1941 г. и начале 1942 г. и ее «расселение» на востоке следует отнести к числу самых поразительных организаторских и человеческих подвигов Советского Союза во время войны» [7, л. 75].

«Повесть о том, как целые предприятия и миллионы людей были вывезены на восток, как эти предприятия были в кратчайший срок, и в неслыханно трудных условиях восстановлены и как им удалось в огромной степени увеличить производство в течение 1942 г., - это прежде всего повесть о невероятной человеческой стойкости. В большинстве мест условия жизни были ужасающие, зачастую не хватало продовольствия. Люди работали, ибо знали, что это абсолютно необходимо, и они не отходили от станков по двенадцать, тринадцать, четырнадцать часов в сутки, они «жили на нервах», они понимали, что никогда еще их работа не была так нужна. Многие надорвались и умерли. Все эти люди знали, какие потери несут войска, и, находясь в «глубоком тылу», не очень роптали. В то время, когда солдаты подвергались таким страданиям и опасностям, гражданское население не имело права уклоняться даже от самой тяжелой, самой изнурительной работы. В разгар сибирской зимы некоторым приходилось ходить на работу пешком, иногда за пять, восемь, десять километров, потом работать по двенадцать часов или больше и опять возвращаться домой пешком - и так день за днем, месяц за месяцем» [7, л. 77].

Материалы и методы исследования

В качестве основных материалов для статьи использовались научные труды казахстанских авторов, архивные материалы Западно-Казахстанского областного государственного архива. При написании использовался общенаучный метод, который позволяет анализировать, обобщать и сравнивать эмпирические и теоретические данные.

Результаты исследования

Проведенная работа позволила сделать несколько выводов: эвакуация носила разноплановый характер: организовано и стихийно, индивидуально и коллективно; процесс эвакуации был сопряжен с большими трудностями ввиду внезапности войны и неподготовленности к приему такого количества предприятий и людей; учесть и привести точные цифры эвакуированных в район не представляется возможным; на местах, несмотря на трудности, создавались условия для приема эвакуированных и обеспечения их необходимым.

Заключение

Эти документы дают возможность понять, какой была обстановка в городе прифронтовой зоны. Западный Казахстан, как известно, стал временным домом для тысяч эвакуированных. Не только партийно-советские органы, но и рядовые жители делали все возможное, чтобы оказать помощь людям, потерявшим на войне родных и близких, дом. Несмотря на трудные условия жизни, нехватку продовольствия, скудное обеспечение и болезни, эти люди работали, превышая все мыслимые нормы труда, давали фронту не только боеприпасы и одежду, но и провиант. Простые люди, не претендующие на звание героев, соглашались на самоотверженный труд без сна и отдыха, выполняя его на хлебном пайке, который не питал и поддерживал организм, а просто не давал умереть. В наше время индивидуализма это кажется невероятным, ведь нет ничего дороже человеческой жизни именно потому, что она безвозвратна. Трудовой подвиг трудно оценить в мирное время. Объединив беспристрастный подход, субъективные точки зрения и возможности, которые дает клиометрика, можно лишь приблизиться к пониманию происходящего в первые годы войны, поэтому лучшим выходом видится простая констатация, выраженная в лозунге «Никто не забыт, ничто не забыто», ставший достоянием общенародной памяти.

ЛИТЕРАТУРА

- [1] Сайт Википедия [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%92%D1%82%D0%BE%D1%80%D0%B0%D1%8F_%D0%BC%D0%B8%D1%80%D0%BE%D0%B2%D0%B0%D1%8F_%D0%B2%D0%BE%D0%B9%D0%BD%D0%B0.
- [2] Букаткин П.Р. Западноказахстанцы в годы суровых испытаний (1941-1945): доп. изд. / П.Р. Букаткин. – Уральск: ЗКГУ им. Утемисова, 2005, – 200 с.
- [3] Сдыков М.Н. История населения западного Казахстана: монография. / М.Н. Сдыков. – Алматы: ТОО «Курсив», 2004, – 405 с.

- [4] Мажитова Г. Помощь детей Западного Казахстана фронту (1941-1945): брошюра. / Г. Мажитова, М. Мухамбетов. – Чапаевская укрупненная типография, 1995, – 35 с.
- [5] ГА ЗКО, Ф. 1000, Оп. 1, Д. 5.
- [6] ГА ЗКО, Ф. №715, Оп. 1, Д. 703.
- [7] Верт А. Россия в войне 1941-1945 / А.Верт. – Москва: Воениздат, 2002. – 450 с.

REFERENCES

- [1] Sait Wikipedia [Website Wikipedia]. Retrieved from https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%92%D1%82%D0%BE%D1%80%D0%B0%D1%8F_%D0%BC%D0%B8%D1%80%D0%BE%D0%B2%D0%B0%D1%8F_%D0%B2%D0%BE%D0%B9%D0%BD%D0%B0.
- [2] Bukatkin, P.R. (2005). Zapadnokazhastancy v gody surovyyh ispytaniy (1941-1945) [West Kazakhstan during the years of severe trials (1941-1945)]. (ad. ed.). Uralsk: ZKGU im. Utemisova [in Russian].
- [3] Sdykov, M.N. (2004). Istoriya naseleniya zapadnogo Kazakhstana [The history of the population of western Kazakhstan]. Almaty: TOO «Kursiv» [in Russian].
- [4] Mazhitova, G., & Mukhambetov, M. (1995). Pomosh detej Zapadnogo Kazakhstana frontu(1941-1945) [Help for children of Western Kazakhstan to the front (1941-1945)]. Chapaevskaya ukрупnennaya tipografiya [in Russian].
- [5] GA ZKO [SA WKR)]. (F. 1000, In. 1, C. 5). [in Russian].
- [6] GA ZKO [SA WKR)]. (F. 715, In. 1, C. 703). [in Russian].
- [7] Werth A. Rossiya v voyne 1941-1945 [Russia at war 1941-1945]. Moscow [in Russian].

Рысбеков Т.З., Калинина Е.А.

«ҰЛЫ ОТАН СОҒЫС КЕЗІНДЕГІ ОРАЛ ҚАЛАСЫНА ЭВАКУАЦИЯЛАНҒАН ӨНДІРІСТЕР МЕН ХАЛЫҚТАР»

Андатпа. Соғыс жылдарында Қазақстан еліміздің орасан зор мөлшердегі эвакуацияланған адамдарын, өндіріс орындары мен мекемелерін қабылдады. Батыс Қазақстан облысы транзиттік аймақтың рөлін атқарды және жүздеген мың эвакуацияланғандарды, құралдарды, ондаған зауыттардың инженерлік-техникалық құрамдарымен жұмысшыларын қабылдады. Босқындардың орасан зор жосқыны оларды орналастыруда елеулі қиындықтар туғызды. Туғандары мен баспаналарын жоғалтқан адамдар күнелтуге қажетті қаржысыз қалды, жұмысқа мұқтаж болды. Жергілікті жерлерде оларға қажетті жасдайларды жасаудың барлық мүмкіндіктері жасалынып жатты. Эвакуацияланғандар олардың көптігіне байланысты ұйымдасқан және стихиялы түрде келіп жатты. Сонымен бір мезгілде оларды санағын жүргізетін басқарма сандық құрылымының аздығына байланысты есепке алуда қиындықтар туындады. Сондай-ақ, аймаққа Кеңес Одағының әртүрлі қалаларынан көптеген балалар үйлері келді. Жергілікті отбасылар ондаған жетімдерді асырап алды. Эвакуацияланғандар жергілікті үкімет ұйымдарына материалдық көмек сұрап барды. Өтініштер қысқа мерзімде қаралды және басқындарға олардың материалдық-тұрмыстық жағдайын жақсартуға, жолақыға, емделуге ақша бөлінді.

Кілт сөздер: Батыс Қазақстан облысы; Ұлы Отан соғысы; майдан шебіндегі аймақ; эвакуация; есеп; біржолғы жәрдем; эвакогоспиталь.

Rysbekov Tuyakbai, Kalinina Elena

«EVACUATION OF COMPANIES AND POPULATIONS DURING THE GREAT PATRIOTIC WAR IN URALSK»

Annotation. Kazakhstan during the war took a huge number of evacuated citizens of the country, enterprises and institutions. The West Kazakhstan region played the role of a transit region and received hundreds of thousands of evacuated, equipment, engineering staff and dozens of factories. A huge stream of refugees caused serious difficulties in their accommodation. People who lost relatives and shelter, were left without a livelihood, needed work. At the local level, everything possible was done to create the necessary conditions for them. The evacuees arrived in an orderly and spontaneous manner, and in view of their large number, but at the same time, the small census management staff had difficulties taking them into account. Also, many orphanages from different cities of the Soviet Union arrived in the region. Dozens of orphans were adopted by local families.

The evacuees sought material help from local authorities. Applications were considered in a short time and money was allocated to refugees to improve their material condition, travel, and treatment.

Keywords: West Kazakhstan region; The Great Patriotic War; frontline zone; evacuation; accounting; lump sum benefits; evacuation hospital.

ӘОЖ 93/94

ГТАХР 03.20.00

DOI 10.37238/1680-0761.2021.81(1).34

Сактаганова Э.Б., Сайлаубай Е.Е.*Л.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Қазақстан Республикасы***E-mail:** e-saktaganova@mail.ru**ЗАҢГЕР СЕЙДӘЗІМ ҚАДЫРБАЕВТЫҢ КЕҢЕС ҮКІМЕТІ ТҰСЫНДАҒЫ
ҚЫЗМЕТІ**

Аңдатпа. Бұл зерттеу жұмысы С.Қадырбаевтың өмірі мен саяси құқықтық көзқарысына арналған. Себебі ол әуел бастан-ақ қазақтың ұлт – азаттық қозғалысының жетекшілері қатарында болды. Бар өмірін туған халқының тәуелсіз болашағына арнаған. Тұлғаның саяси қызметі мен құқықтық көзқарастары арқылы өзі өмір сүрген кезеңнің саяси күрес тарихын, оның қозғаушы күші болған қоғам қайраткерлерінің көзқарастарын көруге болады. Алаш қайраткерлерінің бірі – Сейдәзім Қадырбаевтың Кеңес өкіметі тұсындағы қоғамдық және құқықтық қызметіне қатысты азды-көпті мәліметтер беретін, күні бүгінге дейін жарық көрген барлық ғылыми еңбектер мен естелік жазбалардағы және түрлі үлкенді кішілі ғылыми публицистикалық жанрдағы мақалалардағы мәліметтерді, ғылыми айналымға енгізілмеген Ресей федерациясы мұрағатарынан алынған тың деректермен салыстырып, талдау жасап, хронологиялық әдіс бойынша жүйелеу арқылы тұлғаның қарастырылып отырған кезеңдегі ғұмырнамасы жан –жақты зерделеніп, сол кезеңдегі қоғам дамуына қосқан еңбегіне баға берілді.

Кілт сөздер: Алаш қозғалысы; қайраткер; заңгер; аудармашы; С.Қадырбаев; Кеңес үкіметі; саяси репрессия.

Kipicne

Қазақстан Республикасы өз тәуелсіздігіне қол жеткізгеннен кейін, дербес мемлекет ретінде Кеңес одағы тұсында марксистік және лениндік методология шеңберінде бұрмаланып жазылған немесе тіпті зерттеуге тыйым салынған тақырыптарды қайта қарап, ғылыми объективтілік принципін басшылыққа ала отырып, тарихқа шынайы баға беру процесін қолға алған болатын. Аталған кезеңдегі, коммунистік партия принциптері талаптарына сай келмегендіктен бұрмаланған немесе зерттеуге тыйым салынған тақырыптардың негізгісі, Алаш қозғалысы мен Алаш қайраткерлерінің саяси күрес жолындағы еңбектері және олардың тұлғалық болмысын зерттеу болатын. Тәуелсіздікке ие болу, қоғамтанушы ғалымдардың құпия мұрағат деректеріне қол жеткізіп, оларды ғылыми айналымға енгізуіне жол ашты. Нәтижесінде Алаш қозғалысы мен оның қайраткерлерінің өмірі мен қоғамдық саяси қызметтері және шығармашылықтары жөнінде қазіргі заман талаптарына сай жан-жақты зерттелген көптеген жаңа ғылыми еңбектер жарық көрді. Алайда Алаш қозғалысының белсенді мүшесі, қоғам қайраткері Сейдәзім Құлмұхамедұлы Қадырбаевтың өмірі мен қоғамдық саяси қызметі, шығармашылығы еш зерттелмей, тек Алашорда тарихы туралы еңбектерде, зиялылар туралы жалпылама тізімдерде, анықтамалық мазмұндағы басылымдарда қысқаша ғана мәлімет берумен шектелгендіктен, бүгінгі тақырыбымыздың зерттеу объектісіне айналды.

Зерттеу материалдары мен әдістері

Бүгінгі күнге дейінгі жарық көрген ғылыми әдебиеттерде С.Қадырбаевтың өмірі мен қоғамдық саяси қызметін толық баяндайтын және шығармашылық еңбектеріне баға берген зерттеулердің жоқ болуы себепті, тақырыпты жазу барысында зерттеу жұмысының деректік

базасы болып, мұрағаттарда сақталған құжаттар мен арнайы басылымдарда жарияланған материалдар табылды. Атап айтар болсақ Ресей Федерациясының Орынбор қаласындағы Орталық мемлекеттік мұрағаты және Орынбор облыстық комитетінің партиялық мұрағаты қорларының материалдары, Воронеж қаласындағы Воронеж облыстық қоғамдық-саяси тарих мұрағаты мен Алматы қаласындағы Орталық мемлекеттік мұрағаттарда сақталған С.Қадырбаевтың өмірі мен қызметіне қатысты жеке және тергеу істерімен және Алматы қаласындағы Президенттік мұрағатта алаш қозғалысы тарихына қатысты қорлардан Сейдәзім Қадырбаевтың інісі Асқарбек Қадырбаевқа қатысты деректермен де жұмыс жасалды.

Мәселенің теоретикалық-әдіснамалық негізі өркениеттік-формациялық бағытқа негізделіп, қоғам қайраткері С.Қадырбаевтың саяси қызметі мен ғұмырнамасының тарихи бейнесін ашуға арқау болды. Әдіснамалық тұсынан келетін болсақ, жалпылама, жеке және арнайы әдістерге жүгіне отырып, ғылыми мақаланың жан-жақты зерделенуіне негіз болатын логикалық, тарихи, жүйелілік, салыстырмалық әдістер қолданылды. Тарихи-салыстырмалық және тарихи-жүйелелілік әдістері С.Қадырбаевтың өмір сүрген кезеңіндегі қоғамдық-саяси ахуалды, әлеуметтік-экономикалық жағдайды саралай отырып, мәселенің жан-жақты қарастырылуына арқау болғанын айта кету керек.

Осы күнге дейін жарияланып, ғылыми айналымға енген зерттеулердегі Сейдәзім Қадырбаевтың кеңес үкіметі тұсындағы өмірі мен қызметіне қатысты деректер мұрағат деректерімен салыстырылып қаралып, талдау жасалынды. Талдау барысында қайраткердің саяси көзқарасының қалыптасуына ықпал еткен жағдайлар мен қарастырылып отырған кезеңдегі құқықтық және қоғамдық-саяси қызметтері ғылыми түрде зерделенеді. Қазақстанның патшалық Ресейдің қоластындағы жағдайы және XX ғасырдың басындағы саяси ахуал мен әлеуметтік-экономикалық үдерістің қоғамның дамуына әсері жан-жақты қарастырылды.

Зерттеу нәтижелері

XIX ғасырда Патшалық Ресей қазақ халқының ғасырлар бойы қалыптасқан өзін өзі билеу жүйесін түбегейлі жойып, жаңа басқару жүйесін енгізуі және ол жүйенің басқару органдарына қазақтардың ең төменгі жергілікті деңгейде ғана сайлануы, сондай-ақ экономикалық жағынан әлсірету мақсатында қалыптасқан шаруашылық жүргізу нысандарына кері әсер етуді көздеп, жоспарлы түрде қазақтың шұрайлы жеріне қоныс аударушы орыс мұжықтарын орналастырудың нәтижесінде қазақ халқын жан-жақты әлсіретіп қана қоймай түгелдей дерлік саяси құқықтары мен бостандықтарынан да айырды. Қоғамда орын алған осындай келеңсіздіктерге жауап ретінде, қазақ елінің тарихында XX ғасырдың алғашқы ширегі саяси күрестер кезеңі болды. Саяси күрестің ұйымдастырушылары Ресейдің әртүрлі қалаларында білім алған көзі ашық, көкірегі ояу қазақ зиялылары болатын.

Президентіміз Қасым-Жомарт Тоқаевтың «Тәуелсіздік бәрінен қымбат» атты мақаласында: «Біз кезінде елге қызмет етудің озық үлгісін көрсеткен Алаш қайраткерлерінен тағлым аламыз. Олар өткен ғасырдың басында тәуелсіздік идеяларын халық арасында дәріптеуге зор еңбек сіңіріп, азаттық жолында құрбан болды... Тәуелсіздік мерейтой аясында осындай біртуар тұлғаларды еске алып, олардың мұрасын жастарымызға және бүкіл әлемге паш етуіміз керек... Алаш арыстарының асыл мұрасын игеру жалғаса беруге тиіс.» -деген сөздердің өзі Алаш қайраткерлері мен олардың шығармашылық мұраларын зерттеу үнемі өзекті болып қала беретіндігін көрсетеді [1, б.2].

Қыраңғылық жайлаған қазақ даласындағы Ресей империясының отаршылдық әрекетін өз көзімен көріп өскен қазақ жастарының бірі, Сейдәзім Құлмұхамедұлы Қадырбаевта қазақ халқын отаршылдықтан құтқаруды мақсат еткен қазақ зиялыларының бірі болып табылады. Тақырыпты зерттеу барысында Сейдәзім Құлмұхамедұлы Қадырбаевтың 1885 жылы 30 маусымда Торғай уезі, Наурызым болысындағы Сарықопа бойында 1-ші ауылда дәулетті

шаруаның отбасында дүниеге келгендігін, мұрағат деректерінің негізінде білдік [2, б. 50]. Алайда Сейдәзім Қадырбаевтың өмірбаяны осы кезеңге дейін ғылыми тұрғыдан әлі толық зерттелмегендіктен, әрі жарияланған еңбектердегі ол туралы бар мәліметтердің өзі бір жүйеге келтірілмегендіктен оның жеке басына қатысты мәліметтерде кейбір деректердің дұрыс берілмегендіктерін көруге болады [3, б. 146-155].

Қалың көпшілікке кім екендігі белгісіз беймәлім болып келген Сейдәзім Қадырбаевтың Алаш қайраткерлерінің бірі екендігіне мына деректер нақты дәлел бола алады: «Протокол заседания Общекиргизского съезда, в Оренбурге. 5-13 декабря 1917 года» атты ҚР Орталық мемлекеттік мұрағатынан алынған істің бірінші бетінде әр облыстан оның ішінде Торғай облысынан қатысқандар тізімінде аты жөні бірінші болып тұрса, сонымен қатар екінші бетінде Съездің төралқасына Бақтыгерей Құлманов (төраға), серіктері болып Ә.Бөкейханов, Х.Досмұхамедов, Ә.Кенесарин, Ғ.Қарашев, хатшылары болып Д.Көсепқалиев, М.Дулатов, С.Қадырбаевтың сайланғандығын көруімізге болады [4, б. 1-2]. Сондай-ақ дәл осы дерек «Қазақ ұлт-азаттық қозғалысы» атты Алматы қаласында 2007 жылы жарық көрген Құжаттар мен материалдар жинағының Қазақ съездері 4-ші томында да кездеседі [5, б. 149].

Сонымен қатар сөзімізді одан әрі салмақтырақ ететін, Ресей Федерациясы Воронеж қаласының мұрағатынан алынған С.Қадырбаевтың 1938 жылғы 12 наурыздағы тергеу хаттамасындағы мына бір деректерге мән беретін болсақ; «Сұрақ: сіз қашан Ұлтшыл Алашорда ұйымына мүше болдыңыз» - деген сауалға «1917 жылы Орынбор қаласында» - деп жауап берсе, «сіздің ұлтшыл ұйымдағы практикалық қызметіңіз қандай» деген сауалға, өзінің Алаш-Орда үкіметінің аймақтық бөлімінің мүшесі болғандығын және осы бөлімнің өкілі ретінде үкіметтің облыстық басқармасы жанындағы әскери кеңестің мүшесі де болғандығын, сонымен бірге әкімшілік-шаруашылық бөлімін басқарғандығында еш қаймықтастан ашық мәлімдеген. «Сіз Алашорда ұлтшыл ұйымына кірген уақытта қайда жұмыс істеп жүр едіңіз және қай жылға дейін Алашорда үкіметінің құрамында болдыңыз» - деген келесі бір кезекті сұрақтарға, «Орынбор қаласындағы аймақтық сотта хатшы болып жұмыс жасадым және 1919 жылы Қазақстанда Кеңес үкіметі орнағанға дейін» деген нақты жауап беруінен, бірінші орынға өз жеке мүддесін емес туған халқының мұң мұқтажын қойғандығын аңғаруға болады [6, б. 11-13].

Кеңес үкіметі орнағаннан кейін, оның саяси, идеологиялық платформасын қабылдамаса да, кеңестік органдарға қызметке тұрып, саясатқа қайта араласты. Кеңес үкіметі орнап Алашорда үкіметі таратылғаннан кейін, алғашқы уақыттарда өз туған жерінде өмір сүрсе, содан кейін 1920 жылы Семейге көшіп келген. Бастапқыда Семейде губревкомда кеңесші болып жұмыс істейді. Сол жылы Орынборға қоныс аударып, ол жерден Орал қаласына жұмысқа жіберіледі. Онда 1921 жылға дейін губерниялық халық судьялары кеңесінің мүшесі болып жұмыс атқарды.

1921 жылдың 8 шілдесінен бірінші рет тұтқындалғанға дейін яғни 1930 жылы Орынбор қаласында Наркомюстта сот жүйесінің меңгерушісі қызметін атқарады. Орынбор қаласында Наркомюстта сот жүйесінің қызметін атқара жүріп, 1922 жылдан бастап «Қазақ халық ағарту институтында» (КИНО) оқытушылық қызметте атқарған [7, б. 50]. Қазақ халық ағарту институты – арнаулы орта оқу орны. 1919 жылы Орынборда ашылған. Алғашында Қырғыз Халық ағарту институты деп аталды. Институт қазақ мектептеріне мұғалімдер даярлады. Оқу жоспары бойынша институтта сабақ тек қазақ тілінде жүрді. Институт оқытушылары мен студенттері елде сауатсыздықты жою ісіне белсене араласты [8, б. 433]. Қазақстан Республикасының Орталық мемлекеттік мұрағатынан алынған С.Қадырбаевтың жеке ісінің 38 бетінен негізгі кәсібіңіз деген сауалға юстиция саласында және халыққа білім беру қызметі деп қатар атап көрсеткендігін де көруге болады. Сейдәзім Қадырбаевтың сот жүйесіндегі қызметімен қатар мұғалімдік қызметті қоса алып жүруінің

себебі, алаш қозғалысының қайраткерлері халықты оқу-білімге шақырып ағартушылық арқылы, ұлттың санасын оятуды мақсат етуі еді. Олар ұлтты дамыту үшін білім мен білімге сүйенген тәрбиенің маңызын түсіне білді.

Қазақ АКСР Халық Комиссариатының заң шығару және сот ісін бақылау бөлімінде басшылық қызметте жүріп сол жүйедегі олқылықтарды өз көзімен көрген Сейдәзім Құлмұхамедұлы Қадырбаев 1924 жылдан 1930 жылдар аралығында бірнеше заңдарды орыс тілінен қазақшаға аударып қана қоймай, қазақ елінің тұрмыс салтына бейімдей отырып жазған. 1924 жылы Орынбор қаласында «Қылмыстық істерді жүргізу заңын» және «Қылмыстық істерді жүргізу заңына қосымша іс жүргізу үлгісі» де бірге берілген еңбегі жарық көреді. Қадырбаев аударған «Қылмыс заңы» сот жүйесінде үлкен сұранысқа ие болғандығына қарамастан аталған заңды тағыда басқа авторлардың қазақшалағанын және ол аударманың сапасының төмендігіне көз жеткізген М. Дулатов «Мадияр» атты бүркеншік есімімен 1924 жылы «Ақ жол» газетінің 436 – санында жарияланған мақаласында «Қылмыс заңының» соңғы аудармасын қатты сынға алған және Қадырбаев аудармасының артықшылықтарын тізбектеп берген. «Екінші – бұл кітап әуелден-ақ басылатын жөні жоқ еді. Өйткені, «Қылмыс заңы» Орынборда қазақшаға аударылып болып, басуға күздігүні берілгендігі «Ақ жолдың» 3 ноябрьде шыққан 265-санында жарияланған еді. Түркістан заң комиссариаты бұл кітаптың басылып шыққан соң 5000 данасын сұрағандығы да сонда айтылған еді. «Қылмыс Заңын» қазақшаға аударушы Қадірбайұлы Сейдәзім екендігі де сонда көрсетілген еді. Сейдәзім законның мәнісіне, рухына жақсы түсініп аудару алатындығын Түркістандағы азаматтардың бірсыпырасы білетін еді. «Қылмыс Заңы» Орынборда өткен 1923 жылда басылып та шығып еді. Енді, соның бәрінің артынан 1924 жылы мынадай «Жауыздық низамнамасы» шығып отыр. Сейдәзімнің кітабы мен мұның тәржімасын салыстырып, бұдан Сейдәзімдікі нашар болғанда ғана мұны басу керек еді. Қанша пұл, қанша қағаз, қанша еңбек босқа кетіп отыр. «Енді бұл кітапты не қылу керек?» деген сауал болар. – Бізден сұралатын болса, бұл «Жауыздық низамнамасы» қолдануға анық жарамайды. Бұл кітап сот-тергеу мекемелерін адастырады. Бұл кітап қазақтың тілін бұзады. Сондықтан, бұл кітапты доғару керек. Әсіресе, закон болғандықтан доғару керек». Міржақып аталған газеттің 463-санында жарияланған осы мақаласының жалғасында былайша түйін түйеді: «2) 9-статьядағы «взрывчатые вещества» дегенді «жарылатын нәрсе» деп қате аударған болса, енді ол туралы айтып отырғандары, бұған тура келетін қазақ сөзі жоқ дейді. Сөз ұзартпау үшін бұл статьяның қандайлық дұрыс аударылғанын Сейдәзім жазған «Қылмыс Заңынан» оқушылар көрсе екен деймін» - деп сөзін аяқтаған [9, б. 5-6]. Баяндалған мақаладан, Міржақып Дулатовтың досы әрі замандасы Сейдәзім Қадырбаевтың аударған заңдарына және оның құқықтық сауаттылығына берген жоғарғы бағасын көруге болады.

Жоғарыда аталған «Қылмыстық істерді жүргізу заңына» толықтырулар мен түзетулер енгізіп 1925 жылы Қызылорда қаласында қайта баспаланған. 1926 жылы бірнеше автор бірлесіп «Ақы заңын» қазақ тіліне аударылып Қызылорда қаласында жарық көрді [10, б. 305, 351]. 1927 жылы «Жер заңы», 1928 «Нотариат туралы заң, ереже, нұсқаулар», 1930 жылы «Ақылы істерді жүргізу заңы» және «Неке, үй-іші және қамқорлық туралы заңдарды» қазақшаға тәржімалау арқылы сот жүйесін өз ана тілінде іс жүргізуге қажетті құралдармен қамтамасыз еткен [11]. Сейдәзім – заңгер, құқық саласының білгірі. Қазақтың саяси-құқықтық ойлау ілімінің қалыптасуына, дамуына үлес қосқан, қазақ тілін заң тіліне айналдырған тұлға. Құқықтық-саяси құжаттар мен нормаларды жүйелеген, бүгінгі біз білетін көптеген термин мен ұғымды қазақшалаған заң ісімен теориялық-тәжірибелік тұрғыда қатар айналысқан маман.

Алайда Қадырбаев Сейдәзім Құлмұхамедұлы 1930 жылы 14 қыркүйекте тұтқындалып 1932 жылы мамыр айында 5 жылға ұлтшыл контрреволюциялық Алаш Орда ұйымының мүшесі ретінде сотталып Воронежге жер аударылды. Біраз уақыттан кейін Воронеж

қаласына Сейдәзім Қадырбаевтың отбасы да көшіп келеді. Воронеж қаласында Красноармейская 17 мекен жайында отбасымен тұрды. Воронеж қаласына келгеннен кейін көп ұзамай қант тресінің жабдықтау кеңсесіне заңгер ретінде жұмысқа орналасып, бұл жақтада заңгерлік қызметін одан әрі жалғастырады. Қадырбаевты жұмысқа қант тресінің басшысы Герасимов Александр Иванович өзі қабылдайды. Ол жерде 1935 жылдың наурыз айына дейін жұмыс жасады. 1935 жылы наурызда Россовхозснабқа заңгерлік жұмысқа ауысады. Россовхозснабта 1937 жылы Воронежге 5 жылға әкімшілік жер аударылу үкімінің мерзін өтеп болғандығына қарамастан 1938 жылы 4-ші ақпанда қайта тұтқындалғанша жұмыс жасайды [6, б. 7]. Осылайшы Сейдәзім Құлмұхамедұлы Қадырбаевтың кеңес өкіметінің сот жүйесі саласындағы қызметі аяқталады. 1938 жылдың ақпан айында басталған тергеу ісі қазан айына дейін созылды. Сегіз айға созылған тергеу хаттамаларымен жұмыс жасау барысында, барлық сұрақтардың мазмұны жағынан ұқсастығын көруге болады. Жабылған жала мен барлық сұрақтар Алашорда ұйымымен оның мүшелеріне қатысты қойылған. Тергеудің ұзақ уақытта созылғандығына қарамастан Сейдәзім Қадырбаевтың сұрақтарға нақты, қысқа да нұсқа, еш шашау шығармай жауап бергенін де байқауға болады.

Нәтижесінде Сейдәзім Құлмұхамедұлы Қадырбаевқа қатысты тергеу ісі бойынша 11 қазанда ату жазасы туралы үкім шығарылады да, үкім 1938 жылы 17 қазанда орындалды [6, б. 28-29].

Қорытынды

Сейдәзім Құлмұхамедұлы Қадырбаевтың заңгерлік қызметі, 1905 жылы патшалық ресей кезеңінде Орынбор аймақтық сотында аудармашылықтан басталып, 1938 жылдың қазан айында аяқталды. 33 жылдық сот жүйесіндегі түрлі қызметі барысында түрлі кедергілердің болғандығы да мәлім. Солардың бірі Орынбор қаласындағы «КОКП Орынбор облыстық комитетінің партиялық мұрағатынан» алынған мына бір құжат «Сот және тергеу істерін қарау үшін РКП (б) Орынбор губерниялық комитетінің (Ресей большевиктер коммунистік партиясы) ОГПУ (Біріккен мемлекеттік саяси басқарма) ұйымдарымен хат алмасуы. 1923 жылдың 19 маусымы мен 14 желтоқсан аралығын қамтыған 20 беттік мына бір істе «Қырғызстандағы партияның алдында тұрған негізгі міндеттердің бірі - кеңестік және әкімшілік органдардың құрамын бай және Алаш-Орда элементтерінен тазарту. Кеңес өкіметі идеясы мен партияның қырғыз кедей шаруалары алдындағы беделі, біріншіден осы кедей шаруалардың Кеңес өкіметі диктатурасының шынайылығына сенімді болған кезде ғана жоғары болады. Екіншіден, кеңестік биліктің төменгі аппаратынан, байлар мен олардың қызметшілерін аластап, олардың орнына кедейлерді тарту, қырғыз халқының жұмыс массасына нақты әсер ету және байланыс жасау мүмкіндігін қамтамасыз етеді, және олардың байлардың ықпалына қарсы тұруға жол ашады» десе, осы құжаттың 16 бетінде «жауапты кеңестік лауазымдарға партияға мүше емес адамдар қабылданбасын және кеңес үкіметіне қарсыларды қызметтен дереу босату керек»-деген РКП (б) Киробкомының жауапты хатшысы Коростелевтың Губкомның барлық хатшыларына атты қатаң құпия хаты сөзімізге нақты дәлел бола алады [12, б. 1. 16]. Барлық мұрағат деректерінен көріп отырғанымыздай жоғарыда баяндалған құжаттың мазмұнына қарамастан және Сейдәзім Қадырбаевтың Алаш партиясынан өзге партияларға мүше болмағандығын ескерсек, оның сот жүйесі саласында басшылық қызметте жұмыс жасауы, оның тағы бір мәрте заң саласының білікті, мықты маманы болғандығын айқындай түседі.

Қазақтың қоғамдық-саяси қайраткерлері өкімет органдары атап өткендей белгілі бір азын-аулақ топтардың емес, бүкіл халық мүдделерін көздеп іс-қимыл жасағанымен кеңес үкіметі тарыпынан халық жауы деп жала жабылды. Себебі олар отаршыл өкімет орындары әрекетінің халыққа қарсы мәнін әшкерелеп оларды сынап қана қойған жоқ, сонымен қатар саяси дамудың нақты жолдарын ұсына да білді.

ӘДЕБИЕТ

- [1] Тоқаев Қ.К. Тәуелсіздік бәрінен қымбат / Қ.К. Тоқаев // Егемен Қазақстан. – 2021. - №2. – Б. 2.
- [2] Центральный государственный архив Оренбургской области (ЦГАОО). – Ф.7. – Оп.1. – Д.275. – Л.50.
- [3] Сактаганова Э.Б. Заңгер Сейдәзім Қадырбаев өмірінің кейбір сәттері туралы тарихи деректер / Э.Б.Сактаганова, Н.Д. Четин // Әл-Фараби ат. ҚазҰУ хабаршысы. Тарих сериясы. – Алматы. – 2020. - №3(98). – Б. 146-155.
- [4] Центральный государственный архив Республики Казахстан (ЦГА). - Ф.17. - Оп.1. – Д.1. - Л.1-2.
- [5] Қазақ ұлт-азаттық қозғалысы. / Қазақ съездері. Құжаттар мен материалдар жинағы: в 4-х т.Т. 4 / М. Қойгелдиев, Д. Әшімханұлы, Р.Мәженқызы және басқалар.; жалп. Ред М. Қойгелдиев, Д. Әшімханұлы. - Алматы: Ел-шежіре, 2007. –352 б.
- [6] Государственный архив общественно-политической истории Воронежской области (ГАОПИ). - Ф.9353. - Оп.2. – Д.16483. - Л.7-29.
- [7] ЦГА. - Ф.1541. - Оп.1. – Д.3201. - Л. 50.
- [8] «Қазақстан»: Ұлттық энциклопедия: 10-т. Т.5 / Бас редактор. Б. Аяған. – Алматы: «Қазақ энциклопедиясының» Бас редакциясы, 2003. –433 б.
- [9] Қайсар Ә. «Наркомюст» наркескені». Көрнекті заңгер Сейдәзім Құлмағамбетұлы Қадырбаев туралы айтылмай келген ақиқат / Ә. Қайсар // Егемен Қазақстан. – 2009. №124. –5-6.
- [10] Міржақып Дулатұлы: Көсемсөз, әдеби-сын және зерттеу мақалалары: 5-томдық шығармалар жинағы. Т.3 / Құраст: Дулатова Г., Иманбаева С. - Алматы: Мектеп.2003. –360 б.
- [11] Тоқтарбай Е.Н. Қайта оралған қайраткер. [Электронды ресурс] / Е.Н. Тоқтарбай // 2019. Қол жеткізу режимі:<https://turkystan.kz/article/89605>
- [12] Партийный архив Оренбургского обкома КПСС (ПАОО КПСС). - Ф.1. - Оп.1. – Д.363. – Л.1-16.

REFERENCES

- [1] Kasym-Jomart, Tokaev (2021). Tauelsizdik barinen kymbat [Independence is the most precious thing] . Egemen Kazakhstan. 2, 2 [in Kazakh].
- [2] Centralnyi gosudarstvennyi arhiv Orenburgskoi oblasti (CGAOO) [Central State Archives of the Orenburg Region (CGAOO)]. 57, 1, 275 , 50 [in Russian].
- [3] Saktaganova, E.B., Chetin, N.D. (2020). Zanger Seidazim Kadyrbaev omirinin keibir satteri turaly tarihi derekter [Zanger Seidazim Kadyrbaev is a historical figure about some lines of his life]. Al-Farabi at. KazUU habarshysy. Tarih seriasy - Al-Farabi horse. Bulletin of the KazNU. History series, 3(98), 146-155 [in Kazakh].
- [4] Centralnyi gosudarstvennyi arhiv Respubliki Kazakhstan (CGA) [Central State Archive of the Republic of Kazakhstan (CGA)]. 17, 1, 1, 1-2 [in Russian].
- [5] Koigeldiev, M., Ashimhanuly, D., Majenkyzy, R. (2007). Kazak ult-azattyk kozgakysy [Kazakh national liberation movement] . M.Koigeldiev, D.Ashimhanuly – Almaty: «El-shejire», 4-T: Kazak siezderi. Kujattar men materialdar jinagy - Kazakh congresses. Collection of documents and materials [in Kazakh].
- [6] Gosudarstvennyi arhiv obshestvenno-politicheskoi istorii Voronejskoi oblysti (GAOPI) [State Archive of Social and Political History of the Voronezh Region (GAOPI)]. 9353, 2, 16483, 7-29 [in Russian].
- [7] CGA. 1541, 1, 3201, 38-50 [in Russian].
- [8] Aiagan, B. (Eds.). (2003). «Kazakhstan»: Ultyk enciklopedia ["Kazakhstan": National encyclopedia]: 10-t. T.5. - Almaty: «Kazak enciklopediasynyn» Bas redakciasy [in Kazakh].
- [9] Kaisar, Alim (2009). «Narkomyist» narkeskeni. Kornekti zanger Seidazim Kulmaganbetuly Kadyrbaev turaly aitylmai kelgen akikat ["Drug addict". The unspoken truth about the outstanding lawyer Seidazim Kulmagambetovich Kadyrbayev] Egemen Kazakhstan, 124, 5-6 [in Kazakh].
- [10] Dulatov, M. (2003). Kosemsoz, adebi-syn jane zertteu makalalary [Foreword, literary criticism and research articles]. G. Dulatova, S.Imanbaeva (Ed.). (Vol. 5-3). Almaty: Mektep [in Kazakh].
- [11] Toktarbai, E.N. (2019). Kaita oralgan kairatker [Returned figure]. Retrieved from <https://turkystan.kz/article/89605> [in Kazakh].
- [12] Partiyni arhiv Orenburgskogo obkoma KPSS (PAOO KPSS) [Party archive of the Orenburg regional committee (PAOO KPSS)]. 1, 1, 363, 1-6 [in Russian].

Сактаганова Э.Б., Сайлаубай Е.Е.

ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ЮРИСТА С.КАДЫРБАЕВА ПРИ СОВЕТСКОЙ ВЛАСТИ

Аннотация. Данная исследовательская работа посвящена жизни и политико-правовому подходу С.Кадырбаева. Потому что с самого начала он был в числе лидеров казахского национально-освободительного движения. Всю свою жизнь он посвятил независимому будущему родного народа. Через посредство политической деятельность и правовых воззрений личностей можно увидеть историю политической борьбы того периода, в котором он жил, вождей общественных деятелей, которыми были ее движущей силой. Всесторонне изучена жизнеописание лица за рассматриваемый период, дана оценка его заслуг в развитии общества за тот же период, путем сопоставления, анализа и систематизации по хронологическому методу сведений из архивов Российской Федерации, не включенных в научный оборот, во всех опубликованных до настоящего времени научных трудах и памятных записках, а также в статьях различных жанров научной публицистики, представляющих много сведений, касающихся общественной и правовой деятельности одного из деятелей Алаша – Сейдазима Кадырбаева при советской власти.

Ключевые слова: Движение Алаш; деятель; юрист; переводчик; С.Кадырбаев; Советское правительство; политические репрессии.

Saktaganova Elmira, Sailaubai Erlan

ACTIVITY OF LAWYER S. KADYRBAYEV UNDER THE SOVIET GOVERNMENT

Annotation. This research paper is devoted to the life and political and legal views of S. Kadyrbayev. Because from the very beginning, he was among the leaders of the Kazakh National Liberation Movement. He devoted his entire life to the independent future of his native people. Through the political activity and legal views of a person, you can see the history of the political struggle of the period in which he lived, the efforts of public figures who became his driving force. By comparing, analyzing and systematizing the chronological method of information obtained from the archives of the Russian Federation, which are not included in scientific circulation, all the published scientific works and articles of various scientific and journalistic genres, which provide a small amount of information about the social and legal activities of one of the Alash figures-Seidazim Kadyrbayev-under the Soviet regime, the life of the individual during the period under consideration, the assessment of his contribution to the development of society during that period was given.

Keywords: Alash movement; activist; lawyer; translator; S. Kadyrbayev; Soviet government; political repression.

ӘОЖ 94(574)

ГТАХР 03.20

DOI 10.37238/1680-0761.2021.81(1).35

Бекмағамбетов Р.К., Бекмағамбетова М.Ж.*А.Байтұрсынов атындағы Қостанай өңірлік университеті, Қостанай, Қазақстан***E-mail:** Ruslan69_07@mail.ru, maisara75@mail.ru**ҰЛЫ ОТАН СОҒЫСЫ ЖЫЛДАРЫНДА КСРО -ДА ЛАГЕРЛЕРДЕ ӘСКЕРИ
ТҮТҚЫНДАРДЫ ҰСТАУДЫҢ НОРМАТИВТІК НЕГІЗДЕРІ**

Аңдатпа. Мақалада Кеңес Одағының аумағында Екінші дүниежүзілік соғыс жылдарында лагерлерде әскери тұтқындарды ұстаудың нормативтік-құқықтық базасын құру мәселесі қарастырылады. Мақалада осы құжатты 1929 жылғы Женева конвенциясымен салыстыра отырып, «1941 жылғы 1 шілдедегі әскери тұтқындар туралы ережені» қабылдау және жүзеге асыру туралы айтылады. Сондай-ақ, Ережемен бірге қысқа мерзімде ӘТИБ лагерлері әкімшілігі мен әскери тұтқындар қызметінің барлық аспектілерін реттейтін нормативтік актілер дайындалып, қолданысқа енгізілді.

Кеңес мемлекетінің соғыс тұтқыны саласындағы саясаты таптық көзқарас пен пролетарлық интернационализм қағидатынан туындады. Ұлы Отан соғысы жылдарында таптық-идеологиялық тәсіл әскери тұтқындарды емдеудегі прагматикалық тәсілге жол берді. Нормативтік-құқықтық базаны талдау әскери тұтқындарды ұстау жағдайларында адамгершілік қағидаттардың болғандығын растайды. Кеңес басшылығы «әскери тұтқындарды» жұмыс күші және шет елдерге саяси ықпал ету құралы ретінде қарастырды. Авторлар КСРО-ның әскери тұтқындарға қатысты халықаралық міндеттемелерді ұстанғанын көрсетеді.

Кілт сөздер: халықаралық құқық; мәжбүрлі еңбек; әскери тұтқындар; конвенция; ережелер; нұсқаулар; режим; бап; лагерь; нұсқаулар.

Kipicne

XX ғасырдың 40-шы жылдарының бірінші жартысында соғыста қаза болғандар мен оның зардабын Еуропа құрлығында болған жағдаймен салыстыруға болмайды. Соғыстан кейінгі жылдарда тарихшылар кең ауқымды материалды жинақтады, бұл қарастырылып отырған кезеңді жеткілікті дәрежеде қарастыруға негіз берді. Дегенмен, Елбасы Н.Ә. Назарбаев атап өткендей: «Қазақстан тарихы да жеке жұрнақтарымен емес, тұтастай қалпында қазіргі заманауи ғылым тұрғысынан қарағанда түсінікті болуға тиіс» [1]. Шындыққа жету тарихи өткенге қайта оралып, оның көптеген оқиғалары мен құбылыстарын қайта қарауды талап етеді. Жарты ғасырдан астам уақыттан бері болған жағдайды түсіну, бүгінгі күннің көптеген мәселелерін реттеуге және жақсы түсінуге мүмкіндік береді. Бұл зерттелетін тақырыптың сөзсіз өзектілігін көрсетеді.

Мұрағаттық және жарияланған құжаттар мәжбүрлі еңбек жүйесінде әскери тұтқындарды пайдалану мәселесіне мүлдем басқа көзқараспен қарауға мүмкіндік береді. Кеңестік саясаттың қалыптасуы үшін шетелдіктердің санаттарына қатысты маңыздылығы аз болғандықтан, соғыс кезінде тек Германия ғана емес, сонымен қатар бірқатар одақтас мемлекеттер КСРО-ға қарсы шыққан, агрессияға қандай да бір түрде қолдау көрсеткен немесе үлес қосқандарды есептемеген фактор болып табылады. Бұл әскери тұтқындардың және бейтараптық азаматтардың ұлттық құрамын алдын ала анықтады. Тақырыптың өзектілігінің дәлелді негіздемесі, ол тек кеңестік қоғамның ішкі ахуалы мен қайшылықтары

ғана емес, сонымен бірге соғыстан кейінгі халықаралық саясаттың жаңа үрдістерін де көрсететін жағдай болып табылады.

Тұтқындар мәселесі және олардың еңбекке жарамдылығы мемлекеттік шекарасы жоқ, бұл Екінші дүниежүзілік соғысқа қатысқан барлық елдерге де тән, бірақ олардың әрқайсысына айқын сипаттамалармен, өзіне тән ерекшеліктерімен және айырмашылықтарымен толықтырылды. Кеңес Одағы жағдайында оның толықтырушысы соғыс уақытының мән-жайларына байланысты, мекендеу орындарынан оқшауланған еуропалық қоғамның бір бөлігінің әлемдік көзқарасын қайта бағыттауға бағытталған саясат болды.

Зерттеу материалдары мен әдістері

Қазақстанның тарихи ғылымында әскери және ішкі істер тұтқындарының мәселесі салыстырмалы түрде жаңа, зерттеушілер бұл сюжетті әзірлеуге енді ғана кірісе бастады. Отандық тарихнама 1990-шы жылдардың басында қоғамдық сананы көтеру мен саяси режимді ырықтандыру тұрғысынан қалыптасты. Зерттеушілер шетелдік авторлардың зерттеуіне, бұрын жарияланған мұрағаттық құжаттарға және статистикалық деректерге қол жеткізді. Осы кезеңде Қасымбектің Ж.К. [2], Қ.С. Алдажұманованың [3] Қазақстандағы әскери тұтқындар және олардың еңбегін пайдалану, тұтқындар мен азаматтық тұлғаларды репатриациялау, Қазақстандағы мәжбүрлі еңбек жүйесінде еңбек ардагерлерінің жұмысына қатысты мақалалары жарияланды.

Қазақстандағы Әскери тұтқындар және қамауға алынғандар жөніндегі мемлекеттік басқару (ГУПВИ) жүйесі қалыптасуының толық көрінісі А.Ш.Алтаевтың, Б.О. Жангуттинның [4-6] еңбектерінде көрсетілген.

Әдістемелік негізді біріктірген тарихилық, нақтылық, жүйелілік және ғылыми әділдік. Олар бұл мәселені тұтас үдеріс ретінде қарастыруға және сонымен қатар оның құрылымын, ерекшеліктерін, даму динамикасын және таңдалған кезеңнің күрделі әлеуметтік-саяси жағдайлардың өзгеруін анықтау тұрғысынан көзқарасты саралауға мүмкіндік берді.

Зерттеу нәтижелері

Ұлы Отан соғысының басталуымен, 1941 жылдың 1 шілдедегі КСРО Халық комиссариаты Кеңесінің әскери тұтқындарды ұстаудың нормативтік – құқықтық негізін қамтамасыз ету үшін, «әскери тұтқындар туралы ережені бекіту туралы» № 1798-800 қаулысын қабылдады. Сотталғандар туралы ереже өзінің негізгі баптарында 1929 жылғы әскери тұтқындарымен қарым-қатынас жасау туралы Женева конвенциясына және 1907 жылғы Гаага конвенциясына қосылатын жердегі соғыс туралы заңдар мен әдет-ғұрыптары туралы ережеге ұқсас болды. Ресми түрде, Кеңес Одағы 1929 жылғы Женева конвенциясына қосылмаған. Алайда, жалпы алғанда, КСРО 1907 жылғы Гаага конвенциясында баяндалған соғыс тұтқындарын емдеуге қатысты халықаралық міндеттемелерге мойынсұнғанын атап өтуге болады. 1941 жылғы 1 шілдеден бастап әскери тұтқындар туралы ереже негізінен соғыс тұтқындарының және ішкі істер органдары қызметкерлерінің мәртебесінде ешқандай айырмашылықтар туғызбады. Ереженің 1-тармағы айқын анықталды: «1. Сотталғандар мыналар деп танылады: а) соғыс уақытында тұтқындалған, КСРО-мен соғыс жағдайында тұрған мемлекеттердің қарулы күштерінің құрамына кіретін тұлғалар, сондай-ақ осы мемлекеттердің азаматтары [7, б. 37].

Ережеге сәйкес тыйым салынған: әскери тұтқындарды қорлау және оларды теріс пайдалану; соғыс тұтқындарына әскери және басқа жағынан өз елінің жағдайы туралы ақпарат алу үшін мәжбүрлеу шаралары мен қатерлерді қолдануға; әскери тұтқындардың нысанды киім-кешек, аяқ киім және басқа да жеке заттарын, сондай-ақ жеке құжаттар мен үздіктік белгілерін тартып алу. Құндылықтар мен ақшаны әскери тұтқындардың ресми түбіртектері бойынша сақтауға болатындығы көзделді [7, б. 38]. Құқық бұзушылықты болдырмау мақсатында әскери тұтқындардың контингентін өз құқықтарымен таныстыру

үшін «Нұсқаулар мен ережелер ... барлық әскери тұтқындар оқитын жерлерде орналастырылған. Бұл нұсқаулықтар мен ережелер, сондай-ақ әскери тұтқындарға қатысты бұйрықтар мен өкімдер орыс тілінде және оларға таныс тілде жарияланады» [7, б. 38]. Құжат қарсыласты тұтқынға алған жағдайда қолбасшылықтың іс-әрекеттер реттілігін реттеді. Құжатқа сәйкес, оларды тұтқынға алғаннан кейін дереу әскери лагерлерге жіберу керек. Тұтқынға алу кезінде әскери тіркеу жүргізілді. Тіркелу кезінде әрбір әскери тұтқын өзінің нақты тегін, атын, әкесінің атын, жасын, шыққан жерін және матрикулярлық номерін беруге міндетті болды [7, б. 38]. Құрастырушылардың қисынына сәйкес, бұл мәлімет әскери тұтқындарды бақылауды жеңілдетті, мәлімет әскери тұтқындармен бір мезгілде әрі қарай тергеу пункттеріне жіберілген.

Медициналық көмекке немесе ауруханаға жатқызуға мұқтаж жарақат алған науқастарға кепілдік берген құжат, жолдама қағазы ең жақын ауруханаларға жіберілді. Оларға формалы киім киюге және үздіктік белгілерін тағуға рұқсат етілді. Әскери тұтқындарға қаруды алып жүруге және сақтауға тыйым салынды. Халықаралық нормаларға сәйкес «медициналық және санитарлық қатынастардағы әскери тұтқындар Қызыл Армияның әскери қызметкерлерімен бірдей негізде қызмет етеді деп кепілдік берілген. Әскери тұтқындарды санитарлы-медициналық көмекпен қамтамасыз ету үшін лагерлердің штаттық құрамынан басқа, әскери тұтқындардың арасынан, қарсылас армияның құрамынан медицина қызметкерлерін қатарына тартуы ықтимал» [7, б. 39].

Әскери тұтқындарға кепілдікпен берілген құқықтар ең қызықты боп енгізілген. Олардың тізімі онға жетті: а) тұтқында отырғаныңыз жайлы еліңізге (үйіңізге) мүмкіндігіңізше жылдам хабарлау; б) туған жерден және бейтарап елдерден бажсыз, лицензиясыз және акциз салығының төлемінсіз азық-түлік өнімі бар сәлемдемелерді, киім-кешек және басқа да негізгі қажетті заттарды алу; г) үйіңізден және бейтарап елдерден ақшалай аударылымдар алу [7, б. 39-40]

КСРО ішкі істер халық комиссариаты тарапынан және әскери тұтқындар істерінің басқармасы әскери тұтқындарға қолма-қол ақшаны мөлшермен алып жүруге мүмкіндік берді. Шетелден келген әскери тұтқындардың шетел валютасындағы қаржылары, ағымдағы бағам бойынша кеңес рубліне ауыстырылды.

Ережеге сәйкес, әскери тұтқындар әкімшілік белгілеген, нұсқаулықта көрсетілген барлық ережелерді қатаң ұстануға міндетті. Әскери тұтқындардың еңбек құралын реттеу тұрғысынан құжат үлкен қызығушылық тудырады. Мәжбүрлі еңбек жүйесінде әскери тұтқындарды пайдаланудың алғышарттары әскери тұтқындарға қатысты негізгі нормативтік құжатта баяндалды. Жеке және унтер-офицерлік құрамның әскери тұтқындары КСРО-ның ішкі істер халық комиссариаты және әскери тұтқындар істерінің басқармасы әзірленген арнайы ережелер негізінде лагерде, сондай-ақ өнеркәсіп пен ауыл шаруашылығындағы лагерден тыс жерде жұмысқа тартылуы мүмкін екендігі анықталды. Сонымен қатар, «офицерлер мен оларға теңестірілген әскери қызметкерлер жұмысқа олардың келісімімен ғана қатыса алады» деп бекітілді. Жұмысқа тартылған әскери тұтқындар жергілікті жерлерде сол салада жұмыс істейтін КСРО азаматтарына еңбек қауіпсіздігі және еңбекті қорғау туралы қаулымен таратылды [8, б. 67].

Халық шаруашылығының әр түрлі салаларындағы жұмыстарға тартылатын әскери тұтқындар, КСРО-ның әскери іс-қимыл жөніндегі ішкі істер халық комиссариаты басқармасы белгілейтін мөлшерде жалақы алды. Әскери тұтқындардың жалақысынан оларды күтіп-ұстауға жұмсалатын шығыстардың орнын толтыруға қаражат шегеріліп отырды (егер жалпы азық-түлік үлесі ұйымдастырылған болса, тұрғын үй алаңына, коммуналдық қызметтерге, тамаққа төлемі) [7, б. 39-40]. Әскери тұтқындардың нақты еңбегі осы бейнеден қашық болғаны түсінікті, алайда мемлекеттің әскери тұтқындар мен еңбек ресурстарының

басқа отрядтары арасында негізді шектеу жасамағаны, ал жұмыс күшін «күтіп-ұстауға» жұмсалатын соманы шегере отырып мәжбүрлі еңбек үшін төленетін жалақы төлеудің болуы зерттеулер үшін маңызды болып табылады.

Әскери тұтқындарды тұрғын үй алаңымен және коммуналдық қызметтермен қамтамасыз ету әскери тұтқындар жұмыс істейтін кәсіпорындар мен ұйымдар есебінен жүзеге асырылды. Әскери тұтқындар жұмысқа орналасқан сәттен бастап мемлекет есебінен алатын барлық үлес түрлерінен айырылып отырды [8, б. 68].

Халықаралық ұйымдармен өзара әрекет ету тәртібі келесіні көздеді: әскери тұтқындардың тізімдерін және әскери тұтқындардың істері бойынша қатынастарды шетел және халықаралық Қызыл Крест ұйымдарымен немесе анықтама бюроларымен алмастыруды Қызыл Крест және Қызыл жарты ай қоғамдары Одағының Атқарушы комитеті жүзеге асырды. Осы мақсат үшін Қызыл Крест және Қызыл жарты ай қоғамдары Одағының Атқарушы комитеті жанынан КСРО Ішкі істер халық комиссариатымен және Шетел істері халық комиссариатымен келісім бойынша аталған Комитет бекітетін ерекше қағида негізінде әрекет ететін әскери тұтқындар бойынша Орталық анықтама бюросы ұйымдастырылды. Шетел және халықаралық Қызыл Крест ұйымдарының және басқа халықаралық қоғамдық ұйымдардың өкілдері Шетел істері халық комиссариатының ерекше рұқсатымен әскери тұтқындарға көмек көрсету үшін КСРО аумағына жіберілді [7, б. 40].

Көлемі бойынша Әскери тұтқындар туралы қағида барлығы 31 баптан тұрды, 1929 ж. Женева конвенциясында 97 бап болды. Жалпы қағида халықаралық құқықтың көпшілік мақұлдаған нормаларына сәйкес болды, алайда маңызды айырмашылықтары да болды.

Қағидада әр түрлі нәсілдер мен ұлт халықтарын бөлек ұстауды көздейтін бап болған жоқ. Мұнда әскери тұтқындарды тамақтандыру нормалары анық жазып көрсетілмеген. Егер Конвенция әскери тұтқынды тамақтандыру рационын казарма жағдайындағы өз әскерінің рационы деңгейінде тамақтың сапасы және оның саны бойынша белгілеген болса, 1941 жылы Қағида тамақтандыру нормасын белгілеу құқығын КСРО Ішкі істер халық комиссариатынан әскери тұтқындар және тұтқындалғандар істері бойынша басқармасына берді. Конвенцияға қарағанда, қағидада әскери тұтқындардың еңбегін қару-жарақ әзірлеу және тасымалдауға, әр түрлі бекіністер салуға, денсаулыққа зиянды жұмыстарда пайдалануға тыйым салу болған жоқ. 1941 жылы Қағидада әскери тұтқындардың, құдайға сиынуды қоса, өз діни әдет-ғұрыптарын орындауға құқығы туралы және дін қызметкерінің бір діндегі әскери тұтқындардың рухани мұқтаждарын қамтамасыз ету құқығы туралы бірде-бір сөз болған жоқ.

Унтер-офицерлердің еңбегін пайдалануға да тәсілдер әр түрлі болды. Конвенция бойынша оларды тек жұмыс істеушілерді қадағалау бойынша жұмысқа, ал қағида бойынша – қатардағы жұмысшылармен бірге барлық жұмыстарға тартуға рұқсат берілді.

1941 жылы әскери тұтқындар туралы қағиданың ең басты кемшілігі 1929 жылы Конвенцияда көзделген құқықтарға кепілдік беретін баптардың болмауы. Қағида бойынша әскери тұтқындардың олардың тұтқында ұстау режиміне шағыммен өкіметке жүгіну мүмкіндігі болған жоқ деуге болады және тек лагерьдің әкімшілігімен ғана тілдесе алды. Әскери тұтқынның кез келген оған қатысты шығарылған үкімге шағымдану, қорғаушы алу құқығы болған жоқ. Өлім жазасына үкім шығарылған жағдайда қағидада осы туралы Қызыл Крест және Қызыл жарты ай қоғамдары Одағының Атқарушы комитетіне хабарлағаннан кейін бір айдан соң оны орындауды жүзеге асыру көзделді, сонымен, оған шағымдануға уақыт қалмайтын. Ал Конвенцияда қолдаушы-держава өкіліне хабарлама жолданған күннен бастап үш ай өткеннен кейін өлім жазасы үкімін орындау жүзеге асырылды.

Барлық орын алған айырмашылықтар 1941 жылы Әскери тұтқындар туралы қағидада, 1929 жылы Конвенцияға қарағанда, әскери тұтқындардың құқықтары мен міндеттеріне қатысты тармақтардың талдап-тексеруі біршама төмен болғанын көрсетеді. Бұдан басқа,

КСРО-ның Әскери тұтқындар туралы халықаралық конвенцияны мойындамауы фашист Германиясына, Жапония сияқты, кеңестік әскери тұтқындармен қатыгез қатынасы үшін дәлел табу мүмкіндігі болып табылды. Гитлердің КСРО-ға соғыс бастар алдында, «орыстарға қарсы, Батысқа қарсы сияқты емес, өзге соғыс құралдарын пайдалану қажет... Себебі орыстар Конвенцияны мойындамайды..., сондықтан олардың әскери тұтқындарымен қарым-қатынас Конвенция ... шешімдеріне сәйкес болуы қажет» деп мәлімдегені белгілі. [9, б. 23].

Әскери тұтқындар туралы қағиданың германиялық тұтқынға түскен қызыл әскермен қарым-қатынас бойынша ұлтшылдық басшылық директивтерімен ешқандай салыстыруға келмейді. 1941 жылы 8 маусымда германиялық вермахт әскерлеріне комиссарлар туралы бұйрық жолданды, мұнда «барлық атақтағы саяси комиссарларға» қатысты келесі айтылды: «Осы күресте ұқсас элементтерді аяу және олармен халықаралық құқық нормаларына сәйкес қатынас жасау дұрыс емес. Осы элементтер біздің жеке қауіпсіздігімізге қауіп төндіреді. Сондықтан, егер олар ұрыста жаулап алынған немесе қарсылық көрсететін болса, оларды дереу жою қажет» [10, б. 109-110]. Мұнда, гитлершілер тарапынан әскери тұтқындармен қарым-қатынас бойынша халықаралық құқық нормаларын айқын бұзушылықтың нормативтік құжаттарда бекітілгені көрініп тұр.

Әскери тұтқындар туралы қағиданың қабылдануымен, әскери тұтқынға алу проблемасына қатысты нормативтік-құқықтық база құрудың тыйылмағанын атап өту қажет. Әскери тұтқындар және қамауға алынғандар жөніндегі мемлекеттік басқару (ГУПВИ) лагерлері әкімшілігі мен әскери тұтқындардың қызметінің барлық жақтарын реттейтін нормативтік актілерді қабылдау, қысқа мерзімде дайындау және әрекет етуге қосу қажет болды.

1941 жылы 7 тамызда КСРО Ішкі істер халық комиссариаты лагерлерінде әскери тұтқындарды күтіп-ұстау және есепке алу тәртібі туралы нұсқаманы әрекет етуге енгізумен, № 001067 бұйрық шығарды. Осы құжаттарға жасалған талдау көптеген өз тармақтарында жоғарыда қаралған құжатта – Әскери тұтқындар туралы қағидада баяндалған нормаларды қайталағанын көрсетеді. Айырмашылығы әскери тұтқындар үшін лагердің ішкі тәртібін талдап тексеру, қабылдау, тіркеу және есепке алу тәртібі, сонымен қатар әскери тұтқындардың құқықтары мен міндеттеріне байланысты тармақтар. Нұсқамада әскери тұтқындарды күтіп-ұстауға арналған лагерь тікенді сымнан жасалған қоршаумен, жеткілікті берік және биік (кемінде 2 метр) ағаш немесе тас дуалмен оқшауланады және түнгі уақытта лагерь аймағын жарықтандыру үшін қажетті жарық нүктелерімен қамтамасыз етіледі деп жазылған. Лагерьдің қоршауы дұрыс тікбұрыш немесе шаршы нысанында салынады, негізгі аймақтан 5 метр қашықтықта орналасады, үш сымнан әзірленген алдын ала ескерту аймағы белгіленеді.

Лагерь аумағын қадағалау және қорғау үшін күзетшілерге арналған мұнаралар орналастырылды. Әскери тұтқындар лагерінің аймағына жеңіл және жүк автокөлігін өткізу үшін лагерь қызметкерлері және лагерьге келушілер өтуге арналған жеке вахта орналастырылды. Лагерь қызметкерлерін және Ішкі істер халық комиссариатының лагерьді инспектрлеу қызметкерлерін вахта арқылы өткізу қызметтік куәліктер бойынша, ал лагерьге келуші басқа тұлғалар үшін лагерь бастығының, оның орынбасарының немесе көмекшісінің өкімі бойынша берілетін, белгіленген нысандағы рұқсаттама бойынша жүзеге асырылды.

Әскери тұтқындарға арналған үй-жайлар вагон жүйесіндегі екі қабатты сәкімен, үй-жай ішінде қалыпты температураны қамтамасыз ететін қажетті пеш санымен, сонымен қатар қажетті тұрмыстық керек-жарақпен: үстелдермен, орындықтармен, қол жуғыштармен, қоқысқа арналған жәшіктермен, ауыз суға арналған бактермен, жеке заттарды сақтауға арналған тумбалармен немесе сөрелермен жабдықталды [11, п. 2].

Ішкі істер халық комиссариаты лагерлерінде әскери тұтқындарды күтіп-ұстау тәртібі туралы нұсқаманың әскери тұтқындарға салынатын жаза шараларына қатысты 6-тарауы қызықты, 60-тармағында лагерь бастығы Тәртіптік жарғының §22 шегінде әскери

тұтқындарға жаза шараларын қолдана алады деп көрсетілген, атап айтқанда, а) тексеру кезінде қатар алдында сөгіс жариялауға; б) бұйрықты сөгіс жариялауға; в) 20 тәулікке дейін гауптвахтада және 10 тәулікке дейін қатаң қамауда ұстаумен жай қамауға алу. Бұдан басқа, теріс қылық жасаған әскери тұтқынды келесі құқықтарынан айыру: а) 2 ай мерзімге дейін хат-хабар алмасу құқығынан; б) 2 ай мерзімге дейін ақша пайдалану құқығынан [11, п. 10 об].

Ұлы Отан соғысының алғашқы күндерінен бастап Қазақстан аумағында әскери тұтқындарға арналған лагерлерді ұйымдастыру жұмыстары басталды.

1941 жылдың маусым-шілде айларында ГУЛАГ жүйесінің бұрынғы қолданыстағы лагерлерінің негізінде - Қарағанды және Ақтөбе облыстарында екі лагерь құрылды. 1941 жылдың 24 маусымында Спасскідегі Ішкі Істер Халық Комиссариатының шешімі бойынша әскери тұтқындарға арналған арнайы лагерь ұйымдастырылды. Құжаттарда бұл лагерь «Спасо-Заводтық» немесе Қарағандылық лагерь деп аталады және бастапқыда ешқандай нөмірі болмады. 1943 ж. бастап әскери тұтқындарға арналған лагерлерге номерлерді бере бастады.

Соғыстың алғашқы айларында Қызыл Әскердің шегінісіне және майдандағы қиын жағдайға байланысты УПВИ жүйесінде 1941 жылдың 1 тамызына дейін бұрыннан бар 8 лагерьдің тек 3-і ғана жұмыс істеді. Қарулы қақтығыстардың алғашқы айларында шамамен 1500 сарбаз тұтқынға алынды.

Соған қарамастан, сол кезеңде ең бастысы әскери тұтқындарының контингентіне жауапты болатын ұйымдық құрылымды қатаң түрде құру қажеттігі болды. КСРО ІХК басқармасының әскери және тұтқындалғандардың істері жөніндегі ережені енгізу арқылы КСРО Ішкі Істер Халық Комиссариатының 1942 ж. 3 тамыздағы № 001603 бұйрығы жарияланды. Бұл құжат түбегейлі болып табылады, себебі ол әскери тұтқындарының болашақ тағдырын, олардың еңбекке жарамдылығын, өмірін және басқаларын айтарлықтай дәрежеде анықтады. Әскери және тұтқындалғандардың істері жөніндегі басқармасы КСРО Ішкі Істер Халық Комиссариатының құрамына кіретіндігі туралы хабарланды. Бұл басқарма өз жұмысында КСР Одағы Үкіметінің жаудың тұтқынында және қоршауында болған Қызыл әскердің әскери тұтқындары, тұтқындалған және бұрынғы әскери қызметшілері туралы тиісті қаулыларын, КСР Одағы Ішкі Істер Халық комиссарының бұйрықтарын және осы Ережені басшылыққа алады [8, б.94-95].

Соғыс қимылдарының сипаты, елдің батыс аудандарын басып алудың салдары және әлеуметтік-саяси дамудың жалпы жағдайы осы құжатты құрастырушыларға әсер еткен шығар. 1942 жылғы Ережеде, бір жыл бұрын қабылданған Ережелердегідей, КСРО-ның 1929 жылғы Женева конвенциясында баяндалған қағидаттарға және халықаралық құқық нормаларына бейілділігі туралы сөз жоқ.

Бұдан әрі құжатта әскери тұтқындар мен тұтқындалған және оның жергілікті органдары туралы істер жөніндегі басқарманың штаттары КСР Одағы Ішкі Істер Халық комиссарының бұйрықтарымен белгіленгені және КСРО мемлекеттік бюджеті есебінен ұсталғаны көрсетілген. Басқарманың жеке құрамы, лагерлердің басқарушы құрамы (лагерь бастығының көмекшісінен және одан жоғары) және қабылдау пункттерінің бастықтары КСРО ІХК бұйрықтарымен тағайындалады және жылжиды деп ерекше айтылды. [12, б. 304].

Әскери тұтқындар мен тұтқындалғандар туралы істер басқармасына келесі міндеттер жүктелді:

а) жау тұтқынында және қоршауында болған әскери тұтқындар, тұтқындалғандар мен бұрынғы Қызыл армияның әскери қызметшілері үшін қабылдау пункттері мен лагерьлер желісін дайындау жөніндегі жұмылдыру жоспарларын әзірлеу;

б) лагерлер бойынша қабылдауды, бөлуді және әскери тұтқындарды, тұтқындалғандар мен арнайы контингентті есепке алуды ұйымдастыру;

в) лагерьлер мен қабылдау пункттерінде режим мен күзет ұйымдастыру, әскери тұтқындарды, тұтқындалғандар мен арнайы контингентті ұстау тәртібін айқындайтын нұсқаулықтар мен ережелерді шығару;

г) әскери тұтқындарды, тұтқындалғандар мен арнайы контингентті еңбекте пайдалануды ұйымдастыру;

д) жабдықтау мен медициналық-санитарлық істің барлық түрлерін, сондай-ақ әскери тұтқындарға, тұтқындалғандар мен арнайы контингентке тұрмыстық қызмет көрсетуді ұйымдастыру;

е) әскери тұтқындар мен тұтқындалғандарды алмасуды дайындау және жүзеге асыру және оларды соғыс аяқталғаннан кейін өз елдеріне қайтару.

Әскери тұтқындарға, тұтқындалғандарға және арнайы контингентке арналған қабылдау пункттері мен лагерьлердің жұмысына басшылық жасау КСР Одағы Ішкі Істер Халық комиссарының бұйрықтары мен директивалары және әскери тұтқындар мен тұтқындалғандар туралы істер жөніндегі басқарма бастығының өкімдерімен жүзеге асырылады [13, б.305].

Әскери тұтқындар мен тұтқындалғандар туралы істер жөніндегі басқармасының өз құрамында: а) хатшылық; б) кадрлар тобы; в) саяси нұсқаушылар тобы; г) 1-ші бөлім (режим және күзет); д) 2-ші бөлім (есепке алу-бөлу); е) 3-ші бөлім (шаруашылық); ж) 4-ші бөлім (санитарлық); з) 5-ші бөлім (ұйымдастыру-өндірістік) болды [12, б. 306].

1942 жылғы Ереже бұрын қабылданған құжаттарда ұқсас болмаған жаңа құрылымның ӘТТІБ-да құрылуын қарастырды. Әскери тұтқындардың, тұтқындалғандар мен арнайы контингенттің еңбегін өнеркәсіпте, көлікте және ауыл шаруашылығында пайдалануды ұйымдастыратын ұйымдастыру-өндірістік бөлім, лагерьлердің өндірістік қызметіне басшылық жасайды, лагерьлер мен шаруашылық органдар арасында жасалған шарттардың орындалуын тексереді, контингенттерді еңбекке пайдалану бойынша есеп пен есептіліктің барлық түрлерін әзірлейді, әскери тұтқындарды, тұтқындалғандар мен арнайы контингентті өндірісте пайдалану тәртібін тексереді. Сондай-ақ қабылдау пункттері мен лагерьлер желісін дайындау бойынша жұмылдыру жоспарларын әзірлеуді және оларды ұйымдастыру жұмысын жүргізеді [13, б. 307].

1942 жылдың тамызында жұмыс істейтіндерге ақшалай сыйақы нормалары белгіленді. Олар Ұлы Отан соғысы басталғанға дейін әрекет еткендерден айтарлықтай төмен болып, еңбек нәтижелеріне елеулі әсер етпеген. Ішкі тәртіп ережелерін бұзушыларға Қызыл Әскердің 1940 жылғы Тәртіптік жарғысы шегінде жаза қолданылды.

Қорытынды

Сонымен, әскери тұтқындар мемлекет заңдары мен ережелеріне сәйкес заңсыз әрекеттер жасағаны үшін жауапқа тартылады. Осы кезеңде бірқатар мемлекеттік келісімдер мен актілер соғыс тұтқыны туралы қабылданды. Бұл құжаттарда құқықтары туралы негізгі ережелер және әскери тұтқындардың міндеттері, олардың тұтқындағы мінез-құлық нормалары реттелді. КСРО-да екінші дүниежүзілік соғыс жылдарында әскери тұтқындарға арналған нормативтік-құқықтық базасына жасалған талдау, ұлтшылдық Германияның сәйкес актілеріне қарағанда, тұтқындарды күтіп-ұстау жағдайларына деген адамгершілік принциптерді көрсетеді.

ӘДЕБИЕТ

[1] Назарбаев Н. Ұлы даланың жеті қыры / Н.Назарбаев. [Электрондық ресурс]. - Кіру режимі: <http://www.akorda.kz/>

[2] Касымбек Ж.К. Военнопленные в Казахстане / Ж.К. Касымбек // Жұлдыз. – 1992. - № 4. – С. 206-208.

- [3] Алдажуманов К.С. Трудармейцы Казахстана: история и судьбы / К.С. Алдажуманов // Феникс. -1998. - № 21. - С. 222-239.
- [4] Алтаев А. ГУПВИ: военнопленные и интернированные на территории Казахстана (1939-1951) / А. Алтаев, Б.Жангуттин - Алматы: Каз НПУ им. Абая, 2006. - 104 с.
- [5] Алтаев А.Ш. Актуальные проблемы истории Второй мировой войны / А.Ш.Алтаев // «Мы победу приближали, как могли»: материалы науч.-практ. конф., посвящ. 75-летию Победы в Великой Отечественной войне. - Алматы: Каз НПУ им. Абая, 2015. - С. 14-18.
- [6] Жангуттин Б.О. ГУПВИ: Военнопленные и интернированные на территории Казахстана (1941-1951) / Б.О.Жангуттин //Отечественная история. - 2008. - № 2. - С.107-114
- [7] Русский архив. Великая Отечественная. Иностранные военнопленные второй мировой войны в СССР. - М., 1996. -Т. 24. - 559 с.
- [8] Военнопленные в СССР. 1939-1956. Документы и материалы / под ред. М.М. Загорулько. - М.: Логос, 2000.- 1120 с.
- [9] Конасов В.Б. Судьбы немецких военнопленных в СССР. Дипломатические, правовые и политические аспекты проблемы. Очерки и документы / В.Б.Конасов – Вологда: Изд-во Вологодского института повышения педагогических кадров. 1996.- с. 322.
- [10] Судебный процесс по делу верховного главнокомандования гитлеровского вермахта: Приговор пятого американского военного трибунала, вынесенный в Нюрнберге 28 октября 1948 года / под ред. Д.С. Карева; пер. с нем. Г.В. Качаковой; -М.:Прогресс, 1964. - 360 с.
- [11] Тарихи-құжаттық коллекцияны сақтау орталығы (ЦХИДК) Қ. 1п. Т. 5е. I. 2. П. 2-10 .
- [12] Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам: в 2-х т.: 1929-1966 гг. - М., 1967. - Т. 2 -751 с.
- [13] Лубянка. ВЧК-ОГПУ-НКВД-НКГБ-МГБ-МВД-КГБ. 1917-1960. Справочник. Россия. XX век. Документы /сост. А.И. Кокурин, Н.В. Петров. – М.: Международный фонд «Демократия», 1997. - 348 с.

REFERENCES

- [1] Nazarbaev, N. Ūly dalanyń jeti qyry [Seven Facets of the Great Steppe] / Retrieved from: <http://www.akorda.kz/> [in Kazakh].
- [2] Kasymbek, Zh.K. (1992). Voennoplennyye v Kazakhstane [Prisoners of war in Kazakhstan] // Zhuldyz, 4, 206-208 [in Russian].
- [3] Aldazhumanov, K.S. (1998). Trudarmeitsy Kazakhstana: istoriya i sud'by [Labor army men of Kazakhstan: history and fate]. Feniks, 21, 222-239 [in Russian].
- [4] Altaev, A.Sh., Zhanguutin, B.O (2006). GUPVI: voennoplennyye i internirovannyye na territorii Kazakhstana (1939-1951) [HPWI: prisoners of war and internees on the territory of Kazakhstan (1939-1951)] Almaty: Kaz NPU im. Abaya [in Russian].
- [5] Altaev, A.Sh. (2015) Aktual'nye problemy istorii Vtoroi mirovoi voiny [Actual problems of the history of World War II]. «My pobedu priblizhali, kak mogli»: materialy nauch.-prakt. konf., posvyashch. 75-letiyu Pobedy v Velikoi Otechestvennoi voine. Almaty [in Russian].
- [6] Zhanguutin, B.O. (2008) GUPVI: Voennoplennyye i internirovannyye na territorii Kazakhstana (1941-1951) [HPWI: prisoners of war and internees on the territory of Kazakhstan (1941-1951)]. Otechestvennaya istoriya, 2, 107-114 [in Russian].
- [7] Russkii arkhiv. Velikaya Otechestvennaya. Inostrannyye voennoplennyye vtoroi mirovoi voiny v SSSR. (1996) [Russian archive. The Great Patriotic War. Foreign prisoners of war of the second world war in the USSR], Moscow [in Russian].
- [8] Voennoplennyye v SSSR. 1939-1956.(2000) Dokumenty i materialy [Prisoners of war in the USSR. 1939-1956. Documents and materials]. pod red. M.M. Zagorul'ko, Moscow [in Russian].
- [9] Konasov, V.B. (1996) Sud'by nemetskikh voennoplennykh v SSSR. Diplomaticheskie, pravovye i politicheskie aspekty problemy. Oчерki i dokumenty. [The fate of German prisoners of war in the USSR. Diplomatic, legal and political aspects of the problem] Vologda [in Russian].
- [10] Sudebnyi protsess po delu verkhovnego glavnokomandovaniya gitlerovskogo vermakhta: Prigovor pyatogo amerikanskogo voennogo tribunala, vynesennyi v Nyurnberge 28 oktyabrya 1948 goda

(1964) [Trial of the Supreme Command Hitler's Wehrmacht] / pod red. D.S. Kareva; per. s nem. G.V. Kachakovoi; Moscow [in Russian].

[11] Tarihi-qūjattyq koleksiany saqtau ortalyǵy (SHİDK) [Center for the preservation of historical and documentary collections] 1,5e, 2, 2-10 [in Kazakh].

[12] Resheniya partii i pravitel'stva po khozyaistvennym voprosam: (1967) v 2-kh t.: 1929-1966 gg. [Party and government decisions on economic issues] Moscow [in Russian].

[13] Lubyanka. VChK-OGPU-NKVD-NKGB-MGB-MVD-KGB. 1917-1960. (1997) Spravochnik. Rossiya. KhKh vek. Dokumenty. sost. A.I. Kokurin, N.V. Petrov. Moscow [in Russian].

Бекмагамбетов Р.К., Бекмагамбетова М.Ж.

НОРМАТИВНЫЕ ОСНОВЫ СОДЕРЖАНИЯ ВОЕННОПЛЕННЫХ В ЛАГЕРЯХ СССР В ГОДЫ ВЕЛИКОЙ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ВОЙНЫ.

Аннотация. В статье рассматривается вопрос создания нормативно-правовой базы содержания военнопленных в лагерях в годы второй мировой войны на территории Советского Союза. В основе рассматривается принятие и реализации «Положение о военнопленных от 1 июля 1941 г.», сравнивая данный документ с Женевской конвенцией 1929 г. Так же, наряду с Положением, в короткие сроки подготовлены и были запущены в действие нормативные акты, регламентирующие все стороны деятельности администрации лагерей УПВИ и военнопленных.

Политика советского государства в области военного плена диктовалась классовым подходом и принципом пролетарского интернационализма. В годы Великой Отечественной войны классово-идеологической подход уступил место прагматичному подходу в вопросах обращения с военнопленными и интернированными. Советское руководство рассматривало «узников войны» как рабочую силу и инструмент политического влияния на зарубежные страны. Анализ нормативно-правовой базы свидетельствует о гуманных принципах к условиям содержания военнопленных. Авторами указывается, что в целом СССР придерживался международных обязательств в вопросе отношения к военнопленным.

Ключевые слова: международное право; принудительный труд; военнопленные; Конвенция; нормативные акты; инструкции; режим; статья; лагерь; инструкции.

Bekmagambetov Ruslan, Bekmagambetova Maisara

NORMATIVE BASIS FOR THE MAINTENANCE OF PRISONERS OF WAR IN THE CAMPS OF THE USSR DURING THE GREAT PATRIOTIC WAR.

Annotation. The article discusses the issue of creating a regulatory framework for the maintenance of prisoners of war in camps during the Second World War on the territory of the Soviet Union. It is based on the adoption and implementation of the "Regulations on prisoners of war of July 1, 1941", comparing this document with the Geneva Convention of 1929. Also, along with the Regulations, normative acts regulating all aspects of activity were prepared and put into effect in a short time administration of UPVI camps and prisoners of war.

The policy of the Soviet state in the field of war captivity was dictated by the class approach and the principle of proletarian internationalism. During the Great Patriotic War, the class-ideological approach gave way to a pragmatic approach in the treatment of prisoners of war and internees. The Soviet leadership viewed the "prisoners of war" as a labor force and an instrument of political influence on foreign countries. An analysis of the regulatory framework indicates humane principles for the conditions of prisoners of war. The author indicates that, on the whole, the USSR adhered to international obligations regarding the treatment of prisoners of war.

Keywords: international law; forced labor; prisoners of war; convention; regulations; instructions; regime; article; camp; instructions.

ӘОЖ 93/94

ГТАХР 03.20; 03.09.55

DOI 10.37238/1680-0761.2021.81(1).36

Ахметова У.Т., Жумабаев А.Ж.¹*Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті, Атырау, Қазақстан*²*«Сарайшық» мемлекеттік тарихи-мәдени музей-қорығы, Атырау, Қазақстан***E-mail:** ulzhan.a67@mail.ru, tarix212@mail.ru**ПРОРВА-АСТРАХАНЬ ЛАГЕРЛЕРІ ТАРИХЫ АТЫРАУ ОБЛЫСЫ
АРХИВТЕРІНДЕ (1932-1950 ЖЖ.)**

Аңдатпа. Мақала бүгінге дейін арнайы зерттелмеген, тарихи құжаттары ғылыми айналысқа енген КСРО көлемінде ГУЛАГ жүйесіне енген Прорва-Астрахань еңбекпен түзету лагерлерінің тарихына (1932-1950 жж.) арналған. Лагер тарихы Атырау облыстық мемлекеттік архиві және Атырау облысы Полиция департаментінің Арнайы мемлекеттік архиві құжаттары арқылы талданады. Архивтердегі тақырыпқа қатысты қорлар мәліметтерінен Прорва-Астрахань лагерлерінің Каспий жағалауында құрылу себептерін, орналасу территориясын, контингентін архив материалдарынан іздестіріп, тұтқындарының тұрмыстық, әлеуметтік жайын, тақырыптың зерттелу бағыттарын айқындап, әдіснамасы, библиографиялық және арнайы ғылыми еңбектер мен деректік құжаттары сараланады.

Мақала Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі аясындағы №АР08856940 «ГУЛАГ жүйесіндегі Прорва және Астрахань лагерлері: «тарих, естелік, тағылым (1932-1950 жж.)» жобасын орындау үшін даярланды.

Кілт сөздер: Қазақстан тарихы; қуғын-сүргін; НКВД; ГУЛАГ; Прорвалаг; Астраханлаг; Гурьев; Астрахань; Каспий теңізі; естелік; адам құқығы.

Kipicne

XX ғасырдың 20-50-жылдарындағы саяси қуғын-сүргін зобалаңы – қазақ тарихындағы қасіретті кезең. Ел Президенті Қасым-Жомарт Тоқаевтың 2020 жылдың 30 мамырындағы Саяси қуғын-сүргін және ашаршылық құрбандарын еске алу күніне орай үндеуінде: «Қазақстан тәуелсіздік алғаннан кейін осы нәубеттің құрбандарын мәңгі есте қалдыру үшін мемлекеттік деңгейдегі тиісті шараларды жүзеге асыра бастады. Кеңес заманында өмір сүрген халықтарға «үлкен террордың» орасан зор қасірет әкелгені есімізде. Зұлмат жылдарда Қазақстанға КСРО-ның түкпір-түкпірінен бес миллионнан астам адам жер аударылды. 100 мыңға жуық азаматымыз қуғын-сүргінге ұшырап, соның 20 мыңнан астамы атылды, - деген болатын [1]. Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2020 жылғы 10 қарашада №748 қаулысымен Саяси қуғын-сүргін құрбандарын толық ақтау жөніндегі мемлекеттік комиссия құрылды [2]. Мемлекеттік комиссияның «Қазақстан Республикасы Президентінің, Ішкі істер министрлігінің, Ұлттық қауіпсіздік комитетінің, прокуратура органдарының және басқа да мемлекеттік мекемелердің архивтеріндегі жабық қорлардың саяси қуғын-сүргін жөніндегі материалдарының комиссия мүшелеріне, зерттеушілерге және ұрпақтарға қолжетімді болуын қамтамасыз ету бойынша ұсыныстарды тұжырымдау және енгізу» атты функциясы архивтердің жабық қорларында сақталған саяси-қуғын құрбандарын жарыққа шығару, толықтай ақтау мақсатында жүргізілетін жұмыстарының тарих ғылымы үшін маңызды.

Мақаламыздың басты мақсаты Қазақстан жеріндегі 1932-1950 жылдары аралығында жұмыс жасаған Прорва-Астрахань лагерлерінің тарихи орны, атқарған қызметтері, тұтқындары,

олардың тағдырларын зерделеу, өткен тарихымыздан сабақ алу. Лагерлер бүгінгі Атырау облысы Каспий теңізі жағалауындағы бірнеше елді мекендерінде шашырай орналасты.

Зерттеу материалдары мен әдістері

Зерттеудің негізгі әдіснамасы диалектика болып табылады. Соған орай диалектикалық өзара байланыс, тарихи оқиғалардың бірін-бірі толықтыруы, тарихылық, объективтілік маңызды роль атқарады. Тарихи зерттеудің бастапқы әдіснамалық ғылыми принципі бүкіл фактілік материалдардың алдымен жаңа архивтік құжаттардың объективті сыни талдауына маңыз берілді. Архивтік зерттеулер барысында алынған барлық материалдар құрылымдық-функционалдық және жүйелілік талдауды қолдануды қажет етеді. ГУЛАГ жүйесіндегі Прорва және Астрахан лагерлерін әлеуметтік-экономикалық құрылымдар ретінде қарастыруға, олардың Қазақ КСР тарихы мен жалпы КСРО тарихындағы орны мен ролін анықтауға мүмкіндік береді. Ол үшін алдымен архив және заманында жарық көрген деректік құжаттарға толық тарихи салыстырмалы зерттеуді қажет етеді. Кеңес дәуірінде адамзат қоғамындағы өмір сүрудің құқықтық заңдылықтарының бұзылғанын байқаймыз. Прорва және Астрахан еңбекпен түзеу лагерлерінің құрылуына, қоғамдағы қандай саяси жағдайлар себеп болғандығын ашып, лагерлердің нақты қызметін айқындау, оның Кеңестік қоғамға тигізген пайдасы мен зияншылығын ашып көрсету. Кеңестер Одағында ГУЛАГ лагерлерінің тарихы халқының неліктен көлеңкелі тұсы болды деген сауалдарға, зардап шеккен мыңдаған қарапайым коммунистік мемлекет тұрғындары, ол кеңестік шаруашылықты басқаша ұйымдастыруға мүмкіншілік болмады ма, кеткен қателік неде, неден біз сабақ алуымыз керекпіз, тәуелсіз қоғамның іргесін бекітуде өткеннен тағылым алып, ащы тарихымызды нақты бейнелеп көрсетіп, келер ұрпаққа өсиеттеу парызымыз.

Зерттеу нәтижелері

Тарихнамасы. Кеңестік Қазақстан тұсындағы куғын-сүргін тарихы зерттеушілер назарынан тыс қалған емес. Бұл арада алдымен қазақстандық тарихшы С.Д. Дильмановтың үш бірдей монографиясы лайықты орын алады [3]. Ғалымның «Исправительно-трудовые лагеря НКВД-МВД СССР на территории Казахстана (30-е -50-е годы XX века)» еңбегі Қазақстан территориясында XX ғасырдың 20-50 жылдарындағы еңбекпен түзеу лагерлерінің құрылу тарихы мен дамуын, оның ішінде тұтқындардың еңбектерін қолдануын, құрамын, әлеуметтік жағдайын, лагердің медициналық санитарлық жағдайын, тұтқындардың командалық –әкімшілік жүйеге қарсылығын анықтауға арналған. 2018 жылы ғалымның келесі «ГУЛАГ НКВД-МВД СССР в карательной системе Советского государства (30-50-е годы 20 века)» атты монографиялық зерттеуі алдымен тақырыпты зерттеудің дерек көздері мен тарихнамалық мәселелеріне тоқталып, Кеңес үкіметінің және оның органдары құрылымының жазалау саясатын қалыптастыру және дамыту арқылы Сталин лагерлері жүйесі ұйымдастырылғанын архив деректерімен толықтыра дәлелдеген. Автордың келесі зерттеуі «Исправительно-трудовые лагеря военнопленных НКВД-МВД СССР на территории Казахстана (30-50-е годы 20 века). Специальные лагеря НКВД-МВД СССР в 40-е годы 20 века» деп аталады. Еңбекте зерттеулерін одан әрі жалғастырып КСРО НКВД-МВД «Арнайы лагерлерін» құру тарихына, оның ішінде қазақ жеріндегі «арнайы лагерлер» - Степлаг, Песчаный, Луговой, Дальний лагерлеріне және арнайы мақсатты әскери лагерьлер тұтқындары тарихын зерттейді. С.Д. Дильманов еңбегінде Қазақстан аумағында КСРО НКВД-МВД ГУЛАГ жүйесінің қалыптасуы мен қызмет етуіне байланысты мәселелердің барлық спектрін ашады. Қазақстанда еңбекпен түзеу 21 лагері болғанын, ал бүкіл КСРО бойынша 476 лагерь болғандығын архив материалдарына сүйене жазады [3]. Автор зерттеулерінде Прорва-Астрахан еңбекпен түзету лагерлерінің тарихын қысқа ғана атап өтеді. Зерттеуші бұның себебін бұл лагерлер орталығы алдымен Гурьевте орналасқандығы одан соң Астрахань қаласына ауыстырылуымен түсіндіреді, яғни, Прорва-Астрахань

еңбекпен түзету лагерлері туралы тек жалпы ақпарат беріп өткен. Лагердің негізгі орналасқан жері 1932 жылдың 05 қыркүйегінен бастап Каспий теңізіндегі Прорва аралында құрылған [4]; лагерді басқаруды жүзеге асырылған жер Гурьев қаласы (қазіргі Атырау қаласы) (05.09.1932ж.; 1940ж.) мен Астрахань қаласында (07.09.1935ж. және 21.04.1939 ж. бастап) болды[4].Әрине, ғалымға бұл лагерлер құжаттарының орталықта болуы да әсерін тигізген болуы керек.

Еңбекпен түзеу лагерлері тарихы шетелдік ғалымдардың да зерттеу аумағына алынды. Ол ресейлік тарихшы Г.М. Иванованың «История ГУЛАГа 1918-1958: социально-экономический и политико-правовой аспекты» еңбегі әлемдік және отандық тарихнамада алғаш рет ГУЛАГ Кеңес мемлекетінің әлеуметтік-экономикалық және саяси-құқықтық жағынан зерттелген еңбек[5], П.М. Полянный «Не по своей воле...История и география принудительных миграций» зерттеуі Кеңес өкіметінің алғашқы жылдарында басталған және 1930-шы жылдардың 2-жартысында, екінші дүниежүзілік соғыс жылдарында және соғыстан кейінгі алғашқы жылдары кулактарды жою кезінде күшті қарқын алған КСРО халқының репрессия арқылы ұйымдастырылған мәжбүрлі көші-қонына арналған [6].

О.В. Хлевнюктің «Сталин. Жизнь одного вождя» атты еңбегі өткен ғасырдың 30-жылдарында басталған және «үлкен террор» деп аталған өз халқын жаппай қуғын-сүргінде ұстаған И.В. Сталиннің жеке басына тоқталып, оның қоғамдық-саяси әрекетіне ықпал жасаған жағдайды барынша ашып көрсетуге күш салған [7].

Э.Эпплбаумның «ГУЛАГ» кітабы архивтік құжаттар мен куәгерлердің естеліктеріне негізделген кітап кеңестік лагерь жүйесінің даму тарихын 1918 жылы құрылған сәттен бастап сексенінші жылдардың ортасына дейінгі тарихи оқиғаларды тарқатқан. Одан әрі авторГУЛАГ тарихы хронологиясы мен географиялық тарихын жаза автор орындаушылар мен құрбандардың логикасын қалпына келтіруге, өлтіруге не себеп болғанын және аман қалуға не көмектескенін түсінуге тырысады. Эпплбаум лагерьлерден өткен орыстар мен американдықтарға, поляктар мен еврейлерге, коммунистер мен анти-коммунистерге сөз береді және олардың дәлелдері тұтастық пен әсер ету күші жағынан керемет көрініс тауып, зерттеу құнын арттырған [8].

«Вертикаль Большого террора» монографиясының авторлары Марк Юнге (Германия), Геннадий Бордюгов (Ресей) және Рольф Биннер (Германия) жаппай қуғын-сүргіндегі орыс трагедиясының себептерінің бірін көреді. Ғалымдар НКВД-ның N00447 «бұрынғы кулактарды, қылмыскерлерді және басқа да антисоветтік элементтерді репрессиялау жөніндегі операция туралы» жедел бұйрығын зерттеп жатыр, ол бір жылдан астам репрессия архитектурасының негізіне айналды (1937 жылғы 30 Шілдеде қол қойылды, 1938 жылғы 26 қарашада жойылды). Авторлар бұйрық жобасын, құжаттың өзін, оны жүзеге асыру тетіктерін (соттан тыс органдар арқылы-Үштік деп аталады), орындалуын, бақылауды, сондай-ақ, оны жою себептерін және нәтижесінде үлкен террор дәуірінің аяқталуын егжей-тегжейлі қайта құрылымдаған [9].

ГУЛАГ жүйесіндегі еңбекпен түзеу лагерлерінің бірі Прорва-Астрахань лагері туралы ізденісті Атырау облыстық мемлекеттік архивінен бастадық. Аталған тақырыбымызға қатысты нақты құжаттар сирек кездесті. Онда «Материалы по переселению колхоза «Бирлик» на новое места (1 января – 15 сентября 1938 г)» ісінде Прорва лагері орналасқан аумақта Прорва советінің қарауындағы «Бірлік» колхозы мүшелерінің Прорвадан Жылыойға көшу туралы арыздары сақталған [10]. Прорва лагерінің территориясына жақын орналасқан елді мекендерді көшірген. Арыздың мәтінде біріншіден, біздің «Бірлік» колхозы Прорбаның басында колхоз болып құралған. Теңіздің толық, балықтың бар мезгілінде қоныстанып мекен етіп отырғанбыз. Бірақ, қазіргі уақытта бұл Прорбаның теңіз жағынан қашық және өзектің алқымынан балықшыларымыз ау құралымен судың жоқтығынан кәсіпке шыға алмаймыз.

Екіншіден, Бұл Прорбаның қазіргі қалі мал болмаса адамның судан, тамақтан күнелтуі қазіргі бағытта қауіпті. Және қыс мезгілінде ішетін судан қамтамасыз бола алғанымыз жоқ. Оған себеп Прорба басындағы жұмысқа жарамдыларымыз кәсіп жасауға жұмыс жоқ, тамақ, күйіміз жоқ болғандықтан. Үшіншіден, жоғарыдағы жәйімізді айта келе, қасымызда отырған үкімет тәрбиесінде жүрген сотталғандармен бірге отыруды қолайсыз деп тауып, бізді осы Прорба басынан көшіріп Жылыой орталығынан қоныс беруді сұраймыз», деп келтіре қол қойғандар тізімін береді. Олар: Ысмағұлов, Көшербаев, Нұрбаев, Елемесов, Бесбаев, Көбенов, Күзембаев, Сисенов, Өмірғалиев, Оспанов, Қалмұқанов, Тоқаев, Тұрсынбаев, Қабақов, Нұрмақамбетов, Әбдіранов, Орекенов [10, п.98].

1938 жылдың тамыз айының 16-17 жұлдызы Жылой аудандық партия комитетінің бюросының аудандық атқару комитетінің призиდიумымен біріккен мәжілісі хаттамасынан байқағанымыздай Жылой ауданындағы балықшы колхоздарындағы тұрғындардың цингі (құркұлақ) ауруына екінші қайтара шалдығуы және оны ауыздықтау мәселелері қаралған.

1. Біздің Жылой ауданындағы Цингінің шығуы екінші рет дей келе оның таралу себептерін барынша ашып көрсетеді. Біріншіден құркұлақ ауруының жаппай таралуына аудандық денсаулық бөлімінің жақсы қарамағандығынан, екіншіден, ауру таралуына халықтың тамақтануының әлсіздігінен болса, келер себеп, құркұлақ ауруының көбейіп кетуіне себеп болып отырған жағдай, колхоз басқармаларының қарауындағы мүшелеріне дұрыс жолбасшылық беріп, хал-тұрмысын жақсы тексеріп қарамауынан болып отыр. Оған колхоз басқармалары өзінің қарауындағы мүшелерінің санын да білмейді. Сонымен қатар сол қарауындағы мүшесінің қайда жүргенінен де хабарсыз....» -, деген сындар айтып ауру шығу себептерін айқындай түседі [11, п.104-107].

«Бумаги секретного характера спецчасти Гуркомбината о подготовке к призыву в РККА»-ісінде Мәскеу қаласындағы балық шаруашылығының басшысы Николаевтың Гурьев қаласындағы балық комбинатының басшысы Богановқа 1938 жылдың қаңтарында «ГУЛАГ НКВД»-сы тапсырмасымен «Прорвлаг НКВД»-сына 3 тонна күнбағыс майын жіберу туралы хат жолдаған. Өз кезегінде Боганов «Прорвлагқа» 3 тонна күнбағыс майының 0,5 тоннасы тапсырылғанын, 2,5 тоннасын кері қайтарылғаны туралы жауап жазады [12, п.23-26]. Архив құжаттарына назар аударсақ, Кеңес өкіметінің алдында шешуін күтіп тұрған бірнеше мәселелер туындағанын аңғардық.

Ал Атырау облысы Полиция департаментінің Арнайы мемлекеттік архивінде сақтауда зерттеу тақырыбына қатысты біраз архив материалдары құжатталған. Олар: 1) сот органдары арқылы қуғын-сүргінге ұшыраған және ақталған адамдардың қылмыстық істері және ақталуға жататын адамдардың қылмыстық істері құжаттары; 2) Бұрынғы әскери тұтқындарға және бұрынғы КСРО-ның Германиядан еліне қайта оралған азаматтарына арналған фильтрациялық және трофейлік материалдар құжаттары; 3) Қуғын-сүргінге ұшыраған адамдардың архивтік қылмыстық істер материалдары. Аталған үш қордың сақтау мерзімі тұрақты, сондай-ақ «құпия» белгісі бар құжаттар санатына жатқызылған. Бұл архив құжаттары Қазақстан Республикасы Ұлттық архив қорының құрамына кіреді және баға жетпес тарихи құндылыққа ие.

№27/6/ «Сот органдары ақтаған, қуғын-сүргінге ұшыраған адамдарға қатысты архивтік қылмыстық істер» қорында «Прорва» және «Астраханлаг» арнайы лагерінде отырған 80-ге жуық саяси-қуғын сүргін құрбандарының жеке сауалнамалық мәліметтері, тергеу істері, атылғаны және ақталғандары туралы архив деректері берілген. Атасақ, 01100-ші істің, «Следственный фонд» бөлімінде «Прорвлаг НКВД» арнайы лагеріндегі 12 тұтқынға қатысты құжаттар келтірілген: 1) Капелиовича Вениамина Яковлевича, 2) Шпильмана Павла Николаевича, 3) Сеченова Бориса Владимирович, 4) Рачицкого Михаила Львовича, 5) Усалина Степана Васильевича, 6) Синякова Василия Васильевич 7) Мамед-Эфенди Якуб

Кемаль, 8) Горбань Степана Васильевича, 9) Маркова Ивана Александровича, 10) Кильпиэ Эдуарда Андреевича, 11) Шелест Михаила Антоновича, 12) Глинскую Брониславу Антоновну. Все вышеперечисленные лица отбывая наказание в Прорвлаг НКВД (г. Гурьев) были вторично осуждены 8/IX-1937 г. тройкой УНКВД Зап. Каз. области по ст. 58-10-11 УК РСФСР к ВМН за исключением заключенного Мамед-Эфенди Якуб Кемалья, дело на которого было выделено в особое производство как на турецкого подданного [13]. Аталған 12 тұтқын орташа және жоғары білімді, лауазымды қызметтер атқарған азаматтар мен азаматшалар болған. Прорва лагерінде оларды «контрреволюциялық топ құруды мақсат еттіп, лагерь билігін өздерінің қолына алмақ болды» деп айыптап ату жазасына кескен. «3-й отдел Прорвинский ИТЛ НКВД СССР 1937 г.» бөлімінде аталған тұлғалардың жеке сауалнамалық (анкеталық) істері, ату жазасына кесу туралы үкімі, акталуы, тергеу істері берілген. Олардың лагерьге дейін қандай қызметпен айналысқаны жөнінде өмірбаяндық анықтама берілген[14].

Келесі құжат: «Для сведения сообщаем, что о смерти Маркова Ивана Александровича и Синякова Василия Васильевича нами сообщалось их родственникам, документы об этом приобщены в приложении к арх. след. делу. Приложение: арх. след. дело №2218 в 1 томе, приложение к нему в 1 томе», - деген ақпараттың өз тарихы бар [13, 48п.]. Архив құжаттарының өзінде бір тұтқын туралы екі түрлі мәлімет берілген, яғни, қай мәліметтің дұрыстығын айқындау үшін сол тұтқынға қатысты тағы бірнеше құжаттарды тауып, салыстырып зерттеуді қажет етеді. Мысалы, арнайы лагерьде тұтқында болған Иван Александрович Марковтың қызы Каширина (Маркова) Вера Ивановна әкесін іздеп Қауіпсіздік комитеті органдарына хаттар жолдаған. Хатқа төмендегіше әртүрлі органнан екі түрлі жауап келген. Алғашқысы: «Сообщаем, что гр-ке Кашириной (Марковой) Вере Ивановна 20 сентября 1957 года нами объявлено, что ее отец Марков И.А. был вторично осужден в 1937 году на 10 лет ИТЛ и, отбывая наказание, умер 3 марта 1940 г. от кровоизлияния в мозг» [13, л.26] деп жауап берсе, келесі бір жауап төмендегідей: «Сообщаю вам, что в архивно-следственном деле №2218 имеется выписка из протокола заседания-тройки при УНКВД по Западно-Казахстанской области от 8.9. 1937 года. Постановлением тройки за проведение шпионской деятельности Марков Иван Александрович осужден к расстрелу. В деле имеется выписка из акта от 11 сентября 1937 года, в которой значится, что постановление тройки в отношении Маркова И.А. приведено в исполнение» [13, л.22]. Нақты тергеу құжатында 1937 жылдың 11 қыркүйегінде атылған деп келтіреді. Бұл құжатты нақтылай түсу үшін тағы И.А. Марковке қатысты істерді тиянақты саралауға тура келеді. Осындай архив қорында әкесін, жолдасын, бауырын іздеп хат жазғандар көптеп кездеседі.

Жоғарыда аталған 12 тұтқынның арасында Мамед-Эфенди Якуб Кемаль есімді азаматтан басқасынан барлығы атылған. Мамед-Эфенди Якуб Кемаль туралы архив құжатында «Мемед Эфенди Кемаль с 1887 года рождения, гражданство турецкий подданный по национальности турок, последнее место жительства Москва музей «Варанское поле». Место рождения Крым, деревня Улусанов, образование высшее, историко-филосовский факультет, окончил в гор. Берута Турция в 1912 г. специальность востоковед, по соцпроисхождению из крестьян, имущественный цена не установлен, беспартийный имел тесную связь с троцкистами Карякиным и другими, осужден особ совещанием НКВД в 1935 г за подозрение в шпионаже, сроком на 5 лет, конец срока 1939 году» деп келтірген [14, л.86]. Сонымен Мемед Эфенди Кемаль дегеніміз кім? У.К. Мусаеваның «Деятельность Восточного музея в Ялте» атты мақаласында Якуб-Кемаль Ялтадағы Шығыс музейінде 1927 жылы директорлыққа қызметке кіріскен сәттен бастап, қырым татарларының тарихы мен этнографиясына негізделген музей экспозициясын жасақтағаны, «Надпись на портале «Мечети Узбека в гор. Старом Крыму» атты мақала жазу арқылы ғылыми бағытта ізденіп,

дәлелдегені келтірілген [15, с.177]. Түрколог, шығыстанушы, тарихшы, филолог, музей қызметкері Якуб Меметович Кемаль 1938 жылы ақпан айында Прорва еңбекпен түзеу лагеріне Қырым АКСР-ның НКВД қарауына этаптан келген. 1938 жылдың 12 қыркүйегінде «жүрек соғысының тоқтауына» байланысты іс тоқтатылған [15, с.179]. Қазіргі таңда Симферополь қаласындағы бір көше Якуб Кемаль атымен аталады.

Сурет - Мамед-Эфенди Якуб Кемаль (Сурет У.К. Мусаеваның «Деятельность Восточного музея в Ялте» атты мақаласынан алынды).

Атырау арнайы архивінде «Прорва» лагеріне қатысты іс-құжаттар тек 1937-1938 жылдар аралығын қамтыған. Атырау өлкесінде өзге республикадан келген ұлт өкілдері еңбекпен түзету лагерінде болған. Прорва лагерінде айдауда болған дәрігер-хирург Зелингер Эдуард Иванович [16], Ресей әскери қолбасшысы, генерал-лейтенант Стогов Николайдың ұлы Стогов Николай Николаевичтің [17], мәдениет саласының қызметкері Пак Анисия Данилованың тағы өзге де саяси тұтқындардың жеке істері архив қорында сақталған [18].

Зелингер Эдуард Иванович 1894 жылдың 24 қарашасында Одесса облысы, Карл Либкнехт ауданы, Поречье селосында дүниеге келген. 8 жасынан 13 жасқа дейін Одесса облысында колонияда білім алса, 1913-1918 жылдар аралығында Одесса облысы, Вознесенск қаласында гимназияда оқыған. Одесса қаласындағы Новороссийск университетінің құқықтану факультетінде 1918-1920 жж. студенті, 1920 жылдың шілдесі мен 1921 жылдың тамызында Николаев қаласында Қызыл әскерінің штабының №4 гидродивизионда әскери борышын атқарған. 1921-1926 жж. Одесса мемлекеттік медицина институтында оқып, хирург мамандығын игерген. 1926-1931 жж. аралығында Одесса облысы, Гросе-Либенталь селосындағы аудандық ауруханада хирург, 1932-1934 жж. Одесса қаласындағы №1-інші Кеңес ауруханасының хирургы және №2-інші жалпы диспансердің бас дәрігері қызметтерін атқарған. Өз өмірбаянында 1933 жылдың 27 желтоқсанында Ішкі істер органымен ұсталып, 5 ай түрмеде болып, олтүстікке 5 жылға айдалған [16, л.1-1 об]. Эдуард Иванович лагерь басқармасына жазған хатын түпнұсқа ретінде келтірсек: «Привожу факти мой работы, мое прибытия на 2-ое отд. Астраханского лагпункта свидетельствовала эпидемия малярии и энтероколитов. Несмотря на подьрванное здоровье после перенесенной дизентерии и малярии в Астрахани, мне Нач. Санотдела тов. Минский дал задание упорядочить лечебное дело и организовать хирургический стационар. В короткий срок это задание я выполнил, за что получил благодарность приказом по Управлению за №301 от 24/VIII-34 г. Имея

хорошую хирургическую подготовку с воли и учитывая это, начальник Управления т. Соколов меня через 3 месяц моего пребывания в лагерях перебрасывает на остров Прорва, в I-ое отделение, организовать лечебно-хирургическую помощь, где особенно это чувствовалось из-за дальности Прорвы от материка. До моего прибытия на Прорву не было ничего похожего на хирургическую помощь. Не было ни подготовленного медперсонала и даже чего либо похожего на хирургию в ее зачаточном состоянии. Пришлось начинать с азов. Не лучше обстояло дело с родовспоможением и абортивной помощью. Результаты моей работы на Прорве сделано 136 операций, 37 абортов и проведено 19 родов» [16, л.54-54 об]. Э.И. Зелингер аталған уақыт ішінде өзін білікті дәрігер ретінде көрсетіп, Гурьев қаласындағы НКВД мекемесінің санитарлық бөлімшесінің және орталық ауруханасының бас дәрігері қызметіне ауысады. 1937 жылы контрреволюциялық қызметі үшін ату жазасына кесілген.

Келесі бір тұлға, Стогов Николай Николаевич 1905 жылы Варшава қаласында дүниеге келген, атақты генерал Николай Стоговтың ұлы, 1934 жылы 58 -10,11 бап бойынша 5 жылға сотталып, Прорваға жазасын өтеу үшін жіберілген. Лагерьде құрылыс секторы бойынша басшысы болып қызмет атқара жүріп, контрреволюциялық үгіттер жүргізген деген кінә тағылған. Іс құжатында Н.Н. Стоговтың мына сөздері болашақ тағдырын шешкен: «я являюсь врагом Соввласти и вдалнейшем буду мстить ей за мать и отца»; «Верховный совет избирается не для того, чтобы освободить лагерников, а ему нужна бесплатная сила»; «Что Соввласть не способна сделать что либо доброго, хорошего, способны это сделать французы»[17, л.29]. Николай Николаевич Стоговтың әкесі Николай Стогов - көрнекті әскери қайраткер, I Дүниежүзілік соғыста Оңтүстік-Батыс фронтының әскері штабының командирі, бас қолбасшы лауазымдарын атқарған. Әскери шені - генерал-лейтенант. Николай Стоговтың Татьяна (27.04.1902), Надежда (03.09.1903), Николай (23.05.1905), Екатерина (21.10.1906), Ольга (14.11.1908) есімді ұл-қыздары болған[19]. Генерал-лейтенанттың жалғыз ұлы Николай Прорва лагерінде, контр-революциялық әрекеті үшін 1937 жылы 8 қарашада ату жазасына кесілген [17, л.31].

Келесі архив құжаты Астрахань лагерінде қамауда болған қазақ сұлтандары тұқымының бірі Шығайев Халел Әжігерейұлы еді. Прорва-Астрахань лагерінде тұтқында болған Халел Әжігерейұлының ата тегі Әбілқайыр хан-Нұралы хан – Шығай – Жүсіп-Әжігерей болып келеді. Шығайев Халел Әжігерейұлы 1882 жылы Батыс Қазақстан облысы, Орда ауданы, Сайхын селосында дүниеге келген. Білімі орташа, фельдшер. Ново-Лицевой балық заводында пункт меңгерушісі болып қызмет атқарған. Жеке анкетасында отбасы жөнінде төмендегіше дерек келтіреді: Әкем - Шығайев Әжігерей (1932 ж. қайтыс болған), анам - Шығайева Бақтылы (1897 ж. қайтыс болған), әйелім - Шығайева Күля, ұлдарым - Шығайев Бәшір (1921 ж.), Шығайев Дәулет (1929 ж.). 1950 жылы 10 ақпанда антикеңестік үгіт-насихат жүргізді деп ұстаған [20, л.1-2]. 1954 жылғы 28 шілдедегі дерек бойынша Астрахань облысы УМВД-сы, Еңбекпен түзеу колониясының №2 лагерь бөлімшесінде жазасын өтеп жатыр деген дерек береді [20, л.78]. Халел Әжігерейұлы Шығайев сот отырысында: «В июле 1942 года среди своих знакомых я сказал строй есть по существу рабовладельческий строй, колхозники в нем ничего лучше не видят, круглый год трудятся, а заработанные ими деньги идут на расчет с налогами, в этом состоянии они обречены на голод и нищету»; «В сентября 1949 года, я будучи на квартире гр. Джандауова в разговоре с ним действительно восхвалял потомство казахских ханов и существовавшие в то время порядки»[20, л.80] тағы да біраз түсініктемелер берген. Аталған түсініктемелерді негізге ала отырып, 1950 жылы 25 сәуірде Гурьев облыстық соты Қылмыстық Кодекстің 58-10 статьясының 1-2 тармағы бойынша 8 жылға Еңбекпен түзеу лагеріне жазасын өтеу үшін жіберген. 1954 жылы 28 шілдеде Гурьев облысы Ішкі Істер басқармасының аға теркеушісі Құрманғалиев Шығайев Халелдің ісін қайта қарап, жасының 72-ке келгенін ескеруді, сотталғанға дейін қоғамға пайдалы қызметтер

атқарғаны үшін және де 1953 жылғы 27 наурыздағы КСРО Жоғары Кеңесінің Президиумының «амнистия» үкіміне сәйкес босату туралы ұсыныс берген [20, л.81]. 1955 жылы 9 маусымда ҚазақКСР Жоғарғы сотының шешімімен ақталған [21].

Қорытынды

Қорыта келе, біз жұмыс жасаған архив құжаттары КСРО мемлекетінде ГУЛАГ жүйесі жоспарлы түрде құрылып, еңбекпен түзеу лагерлерінің тұтқындарын күштеп халық шаруашылығын көтеруге пайдаланғандығын дәлелдейді. Гурьевте Прорва-Астрахан еңбекпен түзету лагерлері бірнеше бөлімдері мен бөлімшелері, шаруашылық орындары және түрмелері болғандығы дәлелденіп отыр. Негізгі шаруашылығы балық шаруашылығымен айналысқан. Кеңестер Одағында балық шаруашылығы объектісі ретінде Владивостоктан кейінгі екінші маңызы бар халық шаруашылығын дамытқан орталығы болған.

ӘДЕБИЕТ

- [1] Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаевтың Саяси қуғын-сүргін және ашаршылық құрбандарын еске алу күніне орай үндеуі [Электронды ресурс]. - Қолжетімділік режимі: <https://www.akorda.kz/kz/events/memleket-basshysy-kasym-zhomart-tokaevtyn-sayasi-kugyn-surgin-zhane-asharshylyk-kurbandaryn-eske-alu-kunine-orai-undeui>.
- [2] Саяси қуғын-сүргін құрбандарын толық ақтау жөніндегі мемлекеттік комиссия туралы Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2020 жылғы 10 қарашадағы № 748 қаулысы [Электронды ресурс]. - Қолжетімділік режимі: <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/P2000000748>
- [3] Дильманов С.Д. Исправительно-трудовые лагеря НКВД-МВД СССР на территории Казахстана (30-е -50-е годы XX века) / С.Д. Дильманов - Алматы: «Кітап», 2002. -344с.; Дильманов С.Д. «ГУЛАГ НКВД-МВД СССР в карательной системе Советского государства (30-50-е годы 20 века)» / Дильманов С.Д.-Астана, Национальный университет обороны имени Первого Президента РК – Елбасы, 2018. – 627 с.; Дильманов С.Д. «Исправительно-трудовые лагеря военнопленных НКВД-МВД СССР на территории Казахстана (30-50-е годы 20 века). Специальные лагеря НКВД-МВД СССР в 40-е годы 20 века» / Дильманов С.Д.-Астана, 2019, - 644 с.
- [4] Ресей Федерациясы Астрахань облысы Ішкі Істер Министрлігі Баскармасы Ақпараттық орталығы қарасты арнайы архиві (одан әрі - РФ АО ПМБ АО АА) 87-қор, 1-тізбе, 81-іс.
- [5] Иванова Г.М. История ГУЛАГа, 1918-1958: социально-экономический и политико-правовой аспекты / Г.М. Иванова. -Москва: Наука, 2006. -227 с.
- [6] Полян П.М. Не по своей воле... История и география принудительных миграций / П.М. Полян. -Москва: Мемориал ОГИ, 2001. 3-12 с.
- [7] Хлевнюк О.В. Сталин. Жизнь одного вождя / О.В.Хлевнюк. - Москва: АСТ,Corpus, 2015. – 680 с.+34 илл.
- [8] Эпплбаум Э. ГУЛАГ / Э. Эпплбаум - Москва: АСТ, 2017. - 688 с.
- [9] Юнге М. Вертикаль большого террора: История операции по приказу НКВД № 00447/ М. Юнге, Г. Бордюгов, Р. Биннер.-Москва: Новый Хронограф, 2008. – 778 с.
- [10] Атырау облыстық мемлекеттік архиві (одан әрі, АОМА), қ.57, т.1, іс-255.
- [11] АОМА, қ.15, т.1, іс-184.
- [12] АОМА, қ.180, т.1, іс-764.
- [13] Атырау облысы Полиция департаментінің Арнайы мемлекеттік архиві (одан әрі -АОПД АМА) қ.27/6/, т.1, іс-01100, Следственный фонд.
- [14] АОПД АМА қ.27/6/, т.1, іс-01100, 3-й отдел Прорвинский ИТЛ НКВД СССР 1937 г.
- [15] Мусаева У.К. Деятельность Восточного музея в Ялте / У.К. Мусаева.- Пространство и Время -2014-№2 (16)- С.175-180.
- [16] АОПД АМА қ.27/6/, т.1, іс-01064.
- [17] АОПД АМА қ.27/6/, т.1, іс-01069.
- [18] АОПД АМА қ.27/6/, т.1, іс-01089.
- [19] Стогов Николай Николаевич [Электронды ресурс].- Қолжетімділік режимі: https://w.histrf.ru/articles/article/show/stogov_nikolai_nikolaievich

[20] АОПД АМА к.27/6/, т.1, іс-1281.

[21] Халел Шигаев [Электронды ресурс]. - Қолжетімділік режимі: <https://timenote.info/ru/Halel-Shigaev>.

REFERENCES

[1] Memleket basshysy Qasym-Zhomart Tokaevtyń Sayasi kugyn -surgin zhane asharyshlykkurbandaryn eske alu kunine oraiundeui [Address of head of State Kassym-Jomart Tokayev on the occasion of the day of remembrance of victims of political repression and famine]. (n.d.). Retrieved from: <https://www.akorda.kz/kz/events/memleket-basshysy-kasym-zhomart-tokaevtyń-sayasi-kugyn-surgin-zhane-asharyshlykkurbandaryn-eske-alu-kunine-orai-undeui> [in Kazakh].

[2] Sayasi kugyn-surgin kurbandaryn tolyk aktau zhonindegi memlekettik komissiya turaly Kazakstan Respublikasy Ukimetinin 2020 zhylgy 10 karashadagy № 748 kaulysy [Resolution of the Government of the Republic of Kazakhstan dated November 10, 2020 No. 748 on the state commission for the full rehabilitation of victims of political repression]. (n.d.). Retrieved from: <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/P2000000748> [in Kazakh].

[3] Dilmanov, S.D. (2002). Ispravitelno-trudovye lageria NKVD-MVD SSSR na territorii Kazakhstana (30-e -50-e gody XX veka) [Correctional labor camps of the NKVD-MVD of the USSR on the territory of Kazakhstan (30s-50s of the XX century)]. Almaty: «Kitap» ; Dilmanov, S.D. (2018). «GULAG NKVD-MVD SSSR v karatelnoi sisteme Sovetskogo gosudarstva (30-50-e gody 20 veka)» [GULAG OF the NKVD-the Ministry of Internal Affairs of the USSR in the punitive system of the Soviet state (30-50 - ies of the XX century)]. Astana, Nacionalnyi universitet oborony imeni Pervogo Prezidenta RK – Elbasy; Dilmanov, S.D. (2019). «Ispravitelno-trudovye lageria voennoplennykh NKVD-MVD SSSR na territorii Kazakhstana (30-50-e gody 20 veka). Specialnyelagerja NKVD-MVD SSSR v 40-e gody 20 veka» [Correctional labor camps of prisoners of war of the NKVD-MVD of the USSR on the territory of Kazakhstan (30-50 - ies of the XX century). Special camps of the NKVD-MVD of the USSR in the 40s of the XX century] Astana [in Russian].

[4] Resei Federacijasynyn Astrahanoblysy Ishkiister basqarmasy Akparattyk ortalgy karasty arnayı arhivi [Archive of the Department of internal affairs of the Astrakhan region of the Russian Federation]. RF AOIIBA. Q.87, T-1, Is-81 [in Kazakh].

[5] Ivanova, G.M. (2006). Istorija GULAGa, 1918-1958: social'no-jekonomicheskijpolitiko-pravovojaspekty[The history of the General Directorate of Camps, 1918-1958: socio-economic and political-legal aspects] -Moskva: Nauka [in Russian].

[6] Poljan, P.M. (2001). Ne posvoej vole... Istorija i geografija prinuditel'nyh migracij [Not by choice... History and geography of forced migrations]. -Moskva: Memorial OGI [in Russian].

[7] Hlevnjuk, O.V. (2015). Stalin. Zhizn odnogo vozhdja [Stalin. The Life of a Leader] - Moskva: AST,Corpus [in Russian].

[8] Jepplbaum, Je. (2017). GULAG [General Directorate of Camps] - Moskva: AST [in Russian].

[9] Junge, M., Bordjugov, G., Binner, R. (2008). Vertikal bolshogo terrora: Istorija operacii po prikazu NKVD № 00447 [The vertical of the Great Terror: The history of the operation by order of the NKVD No. 00447] .- Moskva: NovyjHronograf

[10] Atyrau oblysty memlekettik arhivi (odanari, AOMA) [Atyrau Regional State Archive (hereinafter referred to as ARSA), k.57, t.1, is-255 [in Kazakh].

[11] AOMA [ARSA], k.15, t.1, is-184 [in Kazakh].

[12] AOMA [ARSA], k.180, t.1, is-764 [in Kazakh].

[13] Atyrau oblysy Policija departamentinin Arnaiy memlekettik arhivi (odanari -AOPD AMA) [Special state archive of the Atyrau region Police Department (hereinafter referred to as the ARPD SSA)] k.27/6/, t.1, is-01100, Sledstvennyj fond [in Kazakh].

[14] AOPD AMA [ARPD SSA] k.27/6/, t.1, is-01100, 3-i otdelProvrinskii ITL NKVD SSSR 1937 g.[in Kazakh].

[15] Musaeva, U.K. (2014). Dejatelnost Vostochnogo muzeja v Yalte [Activities of the Oriental Museum in Yalta] Prostranstvoi Vremja, -2 (16),175-180 [in Russian].

[16] AOPD AMA [ARPD SSA] k.27/6/, t.1, is-01064 [in Kazakh].

[17] AOPD AMA [ARPD SSA] k.27/6/, t.1, is-01069 [in Kazakh].

[18] AOPD AMA [ARPD SSA] k.27/6/, t.1, is-01089 [in Kazakh].

- [19] Stogov Nikolai Nikolaevich [Stogov Nikolai] (n.d.). Retrieved from: https://w.histrf.ru/articles/article/show/stogov_nikolai_nikolaievich [in Russian].
- [20] AOPD AMA [ARPD SSA] k.27/6, t.1, is-1281 [in Kazakh].
- [21] Halel Shigaev [HalelShigaev]. (n.d.). Retrieved from: <https://timenote.info/ru/Halel-Shigaev> [in Russian].

Ахметова У.Т., Жумабаев А.Ж.

ИСТОРИЯ ЛАГЕРЕЙ ПРОРВА-АСТРАХАНЬ В АРХИВАХ АТЫРАУСКОЙ ОБЛАСТИ (1932-1950 ГГ.)

Аннотация. Статья посвящена истории Прорва-Астраханских исправительно-трудовых лагерей (1932-1950 гг.), вошедших в систему ГУЛАГа в масштабах СССР, исторические документы которых не вошли в научный оборот. История лагеря анализируется с помощью документов Атырауского областного государственного архива и специального государственного архива Департамента полиции Атырауской области. Из сведений фондов, относящихся к тематике в архивах, следует, что Прорва-Астраханские лагеря находятся на Каспийском побережье, обыскивают территорию дислокации, контингент в архивных материалах, определяют бытовое, социальное положение заключенных, направления изучения темы, анализируют методологию, библиографические и специальные научные труды и документальные документы.

Статья подготовлена для проекта Министерства образования и науки Республики Казахстан № AP 08856940 «Прорвинский и Астраханский лагеря в системе ГУЛАГа (1932–1950 гг.): история, память, уроки».

Ключевые слова: История Казахстана, репрессии, НКВД, ГУЛАГ, Прорвалаг, Астраханлаг, Гурьев, Астрахань, Каспийское море, память, права человека.

Akhmetova Ulzhan, Zhumabaev Amangeldi

THE HISTORY OF THE PRORVA-ASTRAKHAN CAMPS IN THE ARCHIVES OF THE ATYRAU REGION (1932-1950).

Annotation. The article is devoted to the history of the Prorva-Astrakhan correctional labor camps (1932-1950), which were included in the GULAG system on the scale of the USSR, the historical documents of which were not included in scientific circulation. The history of the camp is analyzed using the documents of the Atyrau Regional State Archive and the special State archive of the Atyrau Region Police Department. From the information of the funds related to the topic in the archives, it follows that the Prorva-Astrakhan camps are located on the Caspian coast, search the territory of the deployment, the contingent in archival materials, determine the everyday and social situation of prisoners, the directions of studying the topic, analyze the methodology, bibliographic and special scientific works and documentary documents.

The article was prepared for the project of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan № AP 08856940 «Prorva and Astrakhan camps in the Gulag system: history, memory, heritage (1932-1950)».

Keywords: History of Kazakhstan, repression, NKVD (PCIA), GULAG, Prorvalag, Astrakhanlag, Guryev, Astrakhan, Caspian Sea, memory, human rights.

ӘОЖ 951-959 (574,5)

ГТАХР 03.23.55

DOI 10.37238/1680-0761.2021.81(1).37

Қожақұлы Ө., Спандияр А.*Қорқыт-Ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университеті, Қызылорда, Қазақстан***E-mail:** oteubay@bk.ru, spandiyar17@bk.ru**БАШҚҰРТСТАННЫҢ САЯСИ, ӘЛЕУМЕТТІК, МӘДЕНИ-РУХАНИ ДАМУЫ
ТУРАЛЫ МӘСЕЛЕ**

Аңдатпа. Мақалада түрік әлемінің бірегейлену үдерісі жаңғыру кезеңінің басталуымен, бүкіл ресейлік қоғамның жан - жақты трансформациялану жағдайында, біздің тақырыбымызға байланысты башқұрттардың ұлттық саяси сана сезімінің, ұлттық мәдениетін белсенді жаңғырттыру үдерістерін зерттеулермен айқындауға болады. Бүгінгі күні аймақтардың күдіретті күшті мәдениеттерімен, ұлттық және басқа да дәстүрлерімен, әлеуметтік қарама-қайшылықтарды өзінің тарихи-мәдени тәжірибесімен елдің және оның халықтарының болашақтағы дамуының түрлері мен жолдарына болжамдар басталды. 80-шы жылдары қайта құру дәуірінде ұлттық тілдердің шығу тегіне, ұлттық тарихтарды зерттеуге көп назар аударыла бастағанын білеміз. Ал тәуелсіздік жылдары бұл қарқын күшейе түсті де, Қазақстан түрік әлемінің бірегейлену үдерісінің көшбасшысына айналды деп айтуға негіз бар. Осы үдерістің бір бағыты, бұл рухани әлемі қазақтарға жақын, туыстас халық башқұрттармен қарым-қатынас тарихын зерттеу өзекті болып есептелінеді.

Кілт сөздер: қазақ; башқұрт; Ресей; тарих; зиялы қауым; мәдениет; дін; ұлт; тіл; халық.

Kіріспе

Башқұртстан Еуропа мен Азияның түйіскен жерінде - орыс жазығының шығыс шеті мен Орал тауының оңтүстік бөлігінде орналасқан. Көпұлтты Башқұртстан өте күрделі посткеңестік кезеңде саяси тұрақты болып қала берді. Республика алдыңғы жылдары қол жеткен экономикалық жетістіктерін және рухани потенциалын сақтай алды. Ал қазіргі кезеңде оны әрі қарай жетілдіруде. Басқа аймақтарға қарағанда ұлтаралық тыныштықты сақтай алды. Бұл, әрине, Башқұртстанның жетекшілерінің және халқының үлкен жетістігі. Башқұртстан көптеген ұлт тілін дамытуда және ұлт мәдениеттерін біраз табыстарға жетті. Әсіресе атап өтетін жағдай башқұрттар ақпараттарға қарағанда тек өз мідениеті мен тілін ғана сақтап, дамытып қойған жоқ, өз елінің территориясында басқа ұлттарға да көп қамқорлық және жағдай жасаған. Бұл башқұрт халқының бауырмалдық, қонақжайлық менталитетінің қазақ халқына өте жақындығын дәлелдейді.

Зерттеу материалдары мен әдістері

Зерттеу жұмысының деректік негізін құраған деректер жинақтары; баспасөз беттерінде жарияланған экономикалық, әлеуметтік, ұлттық, демографиялық даму салалары мен көші-қон жөніндегі материалдар; кеңес дәуірі мен тәуелсіздік жылдарында көші-қон мәселесі көтерілген мақалалар, хабарламалар және т.б. Тақырыпты зерттеуде нақты бағалаулардың бейнесін көрсете отырып, тарихты өркениеттілік пен ұлттық тұрғыдан жаңаша пайымдаудың әдістері қолданылды. Салыстырмалылық, саралау, талдау және қорыту, тарихи-салыстырмалы, жүйелілі-құрылымдық, түсіндірмелі-баяндау, тарихи құбылыстарды бағалау, және т.б. сияқты ғылыми, философиялық, әлеуметтанушылық, тарихи зерттеу әдістері кешенді түрде қолданылды.

Зерттеу нәтижелері

XX ғасырдың 80-ші жылдарының ортасынан бастап ұлттық мәдениет пен тілдердің жаңғыруы тағы да өзекті бола бастады. Бұл үдерістің жүзеге асырылу жауапкершілігін негізіне өзіне алған 90-шы жылдардың басында құрылған қоғамдық - мәдени орталықтар болды, сондай-ақ мемлекеттік органдар алды. Республикада «Башқұрт халқы» деген 2003 –2012 жж мемлекеттік бағдарлама қабылданған; халықтардың этномәдени мұқтаждарын қанағат етіп этномәдени үдерістердің тұрақтылығын және қажеттілігін жүзеге асыратын заңды құқықтық база құрылған («Башқұртстан республикасының қоғамдық ұйымдарының еркі әрекеттерін жүзеге асыратын»); «БР азаматтарының ұлттық мәдени бірлестіктері туралы» және т.б. заңдар). Башқұртстан халқының фольклорын зерттеу, жаңғырту және дамыту кең етек жайды, мәдени тіл мәселесін зерттеу белсенді дами бастады, үнемі аймақтық, жалпыресейлік, халықаралық, ғылыми, ғылыми тәжірибелік конференциялар өткізілетін болды. БР қазіргі тіл жағдайының ерекшелігі 1996 жылы құрылған Башқұртстан халқының халықтар Ассамблеясының «Халықтар достығы» ұйымының заңды мұрагері ретінде айналасында бірегейлену үдерісінің белсенділігінде еді. Қазіргі кезде Башқұртстан халқының Ассамблеясы 2000 жылы мемлекеттік қолдауымен алпыстан астам республикалық ұлттық ұйымдарды біріктіреді. БР Президенті М.Г. Рахимовтың бұйрығымен 14 тарихи-мәдени орталықтар құрылған центрлер (башқұрт, орыс, татар, чуваш, украин, марий, неміс, латыш, белорус және т.б.) [1, б.72]. Әлемде, кейбір деректер бойынша, сегіз миллионға жуық ірілі-уақты ұлттар мен этностық топтар бар. Олар бір-бірінің барлығынан хабардар, бірақ бір-бірін жақын танып білуі мүмкін емес. Ақпараттық қоғамның дамуына байланысты көп ұлттарды сырттай білеміз. Тәуелсіз ел болғаннан кейін біз де басқа халықтарды жақын тани бастадық. Әсіресе, посткеңестік дәуірде Башқұрт халқымен нығая түсті.

Ұлтты әр қырынан тануға болады. «Ұлт - ұлттың айнасы» деп айта аламыз. Сонымен бірге ұлт өзін айнадан таниды, өзін басқалармен салыстырады, шындыққа тікелей қарауға тырысады. Алайда, сыртқы әлем мен оның өлшемдері арасында сәйкессіздік жиі кездеседі және көптеген ұлтаралық қақтығыстар туындайды. Дін - ұлтты ұлт ететін құндылықтардың тірегі. Ұлттың рухани және мәдени негіздері туралы сөз болғанда, дінге көп көңіл бөлінеді. Дін ұлттық еркіндіктен айырылған адамдарды нығайтады және ұлттық сананы ұлықтайды. Егер үстем ұлт басқа діннің уағызшысы болса, ұлт-азаттық қозғалыс діни сипат алады. Дінді біріктірудің біріктіруші функциясының арқасында отарлық езгіден аман қалған көптеген халықтар өздерін ұлт ретінде сақтап қалды. Ал дінінен айырылған халықтар өздерін ұлт ретінде сақтай алмады. Бұрынғы кеңестік республикаларда дін жаңарып, діни дәстүрлер қайта жаңғыруда. Бұл ұлттың беделін арттырып, өмір салтын нығайтады. Башқұрт-қазақ халқының ұлт-азаттық күресі тарихында ислам діні халқымыздың мұраттары мен мүдделерінің, армандары мен сенімдерінің, тілі мен ділінің тірегі болғанын көреміз.

Қазақстан сияқты Башқұртстан Республикасы да көпконфессиялы мемлекет. 1990 жылдардың басында діни насихат күшейді. Башқұртстанның қоғамдық өмірінде исламнан басқа діндердің өсуі айқын байқалды. Мешіттердің ашылуы және діни әдебиеттер кеңінен таратылды. Қазіргі уақытта Ресейдің Орталық діни басқармасы және Башқұртстан Республикасы Мұсылмандары діни басқармасы Уфада орналасқан. 2002 жылы Башқұртстанда 609 мұсылман қауымы болды; Оның 334-і Башқұртстан Республикасы Мұсылмандары Діни Басқармасына, 271-і Орталық Мұсылмандар Діни Басқармасына, 4-і штаб-пәтері Мәскеуде орналасқан «Мешіттер қауымдастығы» Мұсылмандар діни басқармасына бағынады.

Қазіргі уақытта Башқұртстанда мұсылмандар қауымдастығының қарамағында 464 діни ғимарат бар, оның ішінде 310 мешіт (215 1990 жылдан кейін салынған), ал 1991 жылдан

бері - Уфада. Уфада Фахретдинова атындағы Ислам институты, Уфада М.Сұлтанов атындағы «Ғалия» медресесі және Белоретскіде медресе жұмыс істейді. Қазіргі уақытта республиканың әр қаласында мешіттер салынды. Уфа қаласындағы Алты Алқала мешіті әр уақытта маңызды рөл атқарды. 2002 жылғы санақ бойынша татарлар мен башқұрттардың бауырларының шамамен үштен бір бөлігі орыс тілін ана тілі ретінде сөйлейді. Сонымен қатар, қазіргі кезде орыс тілді мұсылмандар еуро-ислам мен «либералды исламды» насихаттайды. Көптеген орыс тілді татарлар мен башқұрттар православие дінін қабылдады. Бүгінде Татарстан мен Башқұртстанның православие шіркеулері - башқұрттар мен татарлар, Ресейдің ресми саясатына сәйкес, бұл ұлтаралық, дінаралық әлем. Шындығында, бұл татарлар мен башқұрттардың дінінің бұзылғандығын көрсетеді.

Дегенмен Башқұртстан одақтас республика мәртебесіне ие бола алмады. 1990 жылы наурызда елде Жоғарғы Кеңеске сайлау өтті. Жаңадан сайланған Жоғарғы Кеңес депутаттары 1990 жылы қазан айында өткен 3-сессиясында Башқұртостан Республикасын құрып, өз егемендігін жариялады. Башкирия атауы Башқұртстан (Башқұртостан) деп өзгертіліп, КСРО, РКФСР және басқа республикалармен арақатынасын одақтық шарт пен келісім арқылы айқындауға шешім қабылдады. 1991 жылы 23 - 26 желтоқсанда Уфа қаласында өткен 4-ші Бүкілбашқұрт съезінде президенттік сайлау, мемлекеттік тіл мәселелері қаралды. 1992 жылы 1 сәуірде федеративтік шартқа қол қойылып, онда Башқұртстан жерінде дербес меншік құқығын, бюджет қабылдау, заң шығару мен сот ісі жүйесін құруды дербес жүргізу мәселелері айқындалды. 1994 жылы 3 тамызда Башқұртостан мен Ресей Федерациясы орталық үкіметі арасында мемлекеттік билік органдары өкілеттігінің арақатынасын реттейтін екі жақты келісім жасалынды. Тұңғыш президент сайлауында 1996 жылы елдің президенті болып М. Рахимов сайланды [2,б.63-67].

Ұлтсыздандыру саясаты қатты белең алғанына бүгіндері қарсы тұратын топ жоқ. Былайғы жұрт «татар мен башқұрт неге бірікпейді?» деген сауалды қоюы мүмкін. Шын мәнінде екеуі де туыстас халық. Тағдыры да ұқсас. Башқұртқа кигізілген темір нокта татарда да бар. Минтемір Шаймиев айтпақшы, «бір құстың қос қанатындай халық». Десек те, бұл екі ұлттың да басы біріге қоймайды. Оған бірнеше себеп бар. Біріншіден, Башқұртстан татарларының ұлттық мәселелерін көтеруі жергілікті халықтың түсінбеушілігін тудыруда. Екіншіден, 90-жылдардың бас кезінде Башқұртстан өзінің мемлекеттік тәуелсіздігін алу мәселесін көтерген болатын. Тәуелсіздік үшін қозғалысына қатысқандар пикеттер мен митингілер өткізіп, елдің телеарналарын да басып алды. Осы кездері бұларға татарлар қарсы тұрды. «Ресей құрамында қалуымыз керек! Бөлінуге болмайды!» деп ұрандатты олар. Нәтижесінде, бұл күрес Кремльге қарсы бағытталмай, татар мен башқұрт арасындағы қырқысқа айналды. Башқұрт жұртшылығы мұны ұмытқан жоқ. Тағы бір мәселе – башқұрттардың татарлануы. Татарланған башқұрттар өздерінің туған ұлтының мүддесіне нағыз татарлардан артық бас көтереді. Бұл да қос ұлттың арасындағы наразылықты күшейтеді. Тіпті «татармен тіл табысқанша орыспен дос болғанмыз артық» деген пікірлер де қоғамда айтылады. Бұл нені байқатады? Башқұрт пен татардың арасына сына қағатын топтың бар екенін айқын көрсетеді. Қарасаңыз, құртақандай мемлекетте қаптаған топтар мен күштер бар. Бәрі бір- біріне кереғар пікір айтып, бір- бірімен қосылмайды. Башқұрттың өз ішінен бөлінуі, татар мен башқұрттың араздығы – бұлардың бәрі де «бөліп ал да, билей бер» саясатының айқын көрінісі. Осы арқылы ұлттық қозғалысты әлсірету, егемендік мәселесін көтертпеудің айла-амалдарын алдын ала қарастыру тәрізді ойлар жатыр мұнда. Кремль үш ғасырға жуық Орта Азия елдерін де дәл осылай басқарып келді. Қазіргі аз ұлттарды да осылайша басқаруда. Барлығы бір ізбен, бірдей айламен жүзеге асуда.

Бір кездері КСРО аумағында болған 93 ұлт жойылып тынғаны белгілі. Олардың басым көпшілігі орыстану саясаты құрбанына айналып, өзінің ана тілі мен туған ұлтынан

безді. Сонда Кремль ұлтсыздандыруды неден бастады деп ойлайсыз? Ұлтты тілінен айырудан бастаған болатын. Башқұрт өз ана тілінен айрылды. Аз ұлттардың тілі әлемде қандай қарқынмен жойылып бара жатқанын байқап көрсеңіз, башқұрт тіліне де төнген қатер мол екенін аңғаруға болады. Себебі, өз туған ана тілінен ажыраған ұлт рухани құндылықтарынан да, ұлттық жадынан да айрылады деген сөз. Башқұрт ұлты осындай қауіпті межеге жақындады. Бауырлас башқұрттың өзін - өзі ұлт ретінде сақтап қалуына, тілінен айрылмауына біз де бауырлас халық ретінде мүдделіміз. Башқұртстан халқының қазіргі жағдайын ескерсек, қазақ ұлтының болашағы үшін де еріксіз қатты алаңдаймыз.

Ең өкініштісі, башқұрттарда ұлтсыздану процесін түсінетін, түйсінетін әрі онымен күресетін тұлға әзірше байқалмайды. Зиялы қауым өкілдері, өнер, мәдениет қайраткерлері саясаттан қашып, бұл мәселеге араласқысы келмейді. Олардың басым көпшілігі мемлекеттен көмек алып, башқұрт билігінің жетегінде жүреді. Қазіргі таңда Ресей аумағында «ресейлік ұлт» мәселесі қызу талқыланып жатыр. «Қазақстандық ұлт» тәрізді бұл да барлық ұлттардың негізінде бір ұлт жасауды көздейді. Аз ұлттарды жоюдың, оны құрдымға батырудың бірден-бір жолы осы екенін орыс идеологтары да түсінген секілді. Мәскеу бұл идеяны қуана қолдайды. Башқұртстанның қарапайым халқы да бұл идеяға кетері емес. Ұлтты жойғысы келгендіктен емес, «ресейлік ұлттың» түп төркінінде не жатқанын аңғармағандықтан. Ал оны түсіндіретін, жұртқа жеткізетін тұлғалар аз. Бұл елде ұлттық мәселені көтеру қауіпті екенін де байқадық. Осыдан жасқанатын әрі именетін зиялылар саясатқа араласпауды жөн көреді. [3, б.57-58]

Бүгінгі таңда «10-15 жылдан кейін башқұрт ұлты бола ма, жоқ па?» деген мәселені күн тәртібіне шығаратын кез жетті. Ұлттың үлгі тұтар мақтанышы, дарабоз ақыны Салауат Юлаевқа башқұрттар Уфаның қақ ортасынан зәулім ескерткіш орнатқан. Енді мына қызыққа қараңыз. Юлаев ескерткішіне тек артқы жағынан ғана келе аласыз. Оң мен сол жағынан ғана жақындап баруға болады. Бірақ, алдынан бара алмайсыз. Себебі, Салауат Юлаевтың алды – жар (Ақ Еділ өзенінің жағасы бұл жер). Ары қарай барар жер, басар тауыңыз қалмайды. Тұйыққа тірелесіз. Башқұрт ұлты да осындай жар алдында тұрған сияқты. Ерте қимылдап, жылдам қозғалмаса, құзға құлайды. Қазақ қоғамы бұған үнсіз, бей-жай қарауына да болады, әрине. Бірақ, башқұрттың басына туған күн қазаққа да келуі мүмкін. Олармен салыстырғанда қазақта тәуелсіздік бар деп ақталуға да болар. Десек те, Кремль жүргізіп отырған ұлтсыздандыру саясатының негізгі бағыттары біздің елде де орын алуда. Екеуін салыстырып қарасаңыз, башқұрттың басындағы жағдай тәуелсіз елі бар болса да, қазақтың тағдырынан да көрініс тапты. Сондықтан да, башқұрт ұлтының келешегіне немқұрайдылықпен қарау – ағайынгершілікке жатпайды. Өзін өзі сақтағысы келген ұлт түп тамыры бір тармағының тағдырына жанашырлықпен қарайды. Осыны түсініп, түйсіктен өткізе білуіміз керек. Заңгер Азамат Рыскилдин Ресейдің Башқұртстан республикасындағы федерализм принциптері жайында өз пікірлерін ашық айтуда.

90 жыл бұрын Башқұртстанның кеңестік автономиясы туралы шарт қабылданды; 28 наурызда Башқұртстандағы «Кук Буре» қоғамдық қозғалысы патриоттық митинг өткізуді жоспарлады. Алматыдан келген башқұрт заңгері Азамат Рыскилдин Башқұртстанның конституциялық-құқықтық дәстүрінің тарихын зерттейді. Азамат Рыскилдин Башқұртстанның конституциялық-құқықтық тарихы мен поэзиясына қызығушылық танытады. «Кук Буре» қоғамдық қозғалысының веб-сайтындағы ақпараттар, сондай-ақ осы ұйымның белсенділерімен сөйлескен кезде мен көп ұлтты Башқұртстан халқы республиканың айналасындағы ақпараттық соғысқа табиғи түрде алаңдайтынын байқадым. Беларусь Республикасының Президенті Муртаза Рахимовтың конституциялық өкілеттік мерзімі 2011 жылдың соңында ғана аяқталатынына қарамастан, ол жақын арада қызметінен кетуі мүмкін деген қауесет бар.

Башқұртстанның онша танымал емес қайраткері, көпшіліктің пікірінше, Санкт-Петербургтің тұрғын үй-коммуналдық шаруашылығы қызметкері Ю. Румордың айтуынша, оның орнын Лукманов алмастырады. Федеральды аймақта Санкт-Петербург «кадр дайындау ордасы» болуы мүмкін, бірақ Кук Буре белсенділері Башқұртстанның президенті ретінде шетелдік лауазымды адамды тағайындау мүмкіндігін Башқұртстанның конституциялық-құқықтық субъективтілігін ашықтан-ашық бұзу ретінде қарастырады.

Өкінішке орай, елдің бұқаралық ақпарат құралдарында Башқұртстан туралы Башқұртстанның қоғамдық-саяси, мәдени, рухани өмірі мен жағдайы туралы көп ақпарат жоқ. Оны тек Ресей ішіндегі автономия, Мәскеудің субъектісі ретінде қабылдау әдетке айналған. Бұл, ең алдымен, біздің кемшілігіміз. Бауырлас халықты қатыстырып, башқұрттармен ғана емес, бүкіл түркі халықтарымен мәдени, рухани және саяси байланыс орнату қажет болды. Бұл мәселе біз үшін Батыс пен Шығыстың бірігуінен және арабтар мен еврейлердің ауысуынан әлдеқайда маңызды. Бірақ ондай жұмыс жасалып жатқан жоқ. Бұл туралы башқұрт ағайындар да айтты. «Біз Қазақстандағы патриоттар мен қоғамдық ұйымдарға кіруді ойладық, бірақ біздің күш-жігеріміз нәтижесіз болды», - дейді башқұрт белсенділері.

Башқұртстанға келген қазақтар көп нәрсені байқады. Біріншіден, біз Башқұртстандағы ұлттық саясат мәселесіне назар аудар аламыз. Тарихы мыңдаған жылдарға созылған башқұрттардың қазіргі жағдайы қорқынышты. «Боламыз, не болмаса бордай тозамыз» принципі башқұрт ұлтына қатысты. Неліктен? Біріншіден, башқұрттардың 70-75% -ы ана тілінен бас тартып, орысша сөйлей бастады. Башқұртстанның барлық дерлік қалалары орыстандырылды, халқы башқұрт тілінде сөйлемейді. Халықтың алпыс пайыздан астамы қалаларда тұрады. Мысалы, республикада 4 миллионнан астам адам өмір сүрсе, тек Уфада ғана бір жарым миллионға жуық адам тұрады. Тілдің, дәстүр мен ұлттық мәдениеттің күзетшісіне айналған ауыл тұрғындары қалаға ұлттық дәм бере алмайды. Қазақстан ауылдарында тұратын халықтың қалаларға қоныс аударғаны, яғни урбанизация нәтижесінде елдің қалалары қазақыланғаны белгілі. Башқұртстанда мұндай процесс жоқ. Ауылдан қалаға көшкен башқұрт орыс болып, ұлттық болмысынан айрыла бастады. Бұл ұлттың ең қиын мәселесі. Өкінішке орай, башқұрт халқында бұл мәселені көтеріп, оларды билікке жеткізетін адамдар жоқтың қасы.

Біраз уақыттан бері «ұлтты жоюға бастайтын не?» деген сауалға жауап іздеген едік. Біздің қоғамда қазақ пен қазақ орысша сөйлесе, бұған ұлтжанды азаматтар тіксіне қарайды әрі мұны айыптайды. Ал башқұрттарда жағдай керісінше. Башқұрттар өзара әңгімелескенде орыс тілін қолданады және мұны қалыпты әрі орынды дүние ретінде қабылдайды. Тіпті ұлтжанды азаматтардың өзі башқұрт тілінде емес, өз ойын орыс тілінде жеткізеді. Ғалымдары, саясаттанушылары, сарапшы мамандары кітаптарын башқұрт тілінде емес, орыс тілінде жазады. Башқұрт тарихы, ғұмыры, тіршілігі, қоғамдық-саяси өмірі орыс тілінде айтылады, жеткізіледі. Олардың ана тілі тұрмыстық деңгейдегі тілге дейін түсірілген. Саясатта, билікте, қоғамдық мекемелерде, тіпті ұлттық мәдениетте де башқұрт тілінің қажеті болмай отыр. Бір сөзбен айтқанда, башқұрт ұлтсыздану процесіне көндіккен. Тағы да өз еліміздің мысалын алсақ. Өткен жылдың аяқ шенінде «ел бірлігі» доктринасы қоғамға ұсынылып, американдық ұлттың негізінде жасалған «қазақстандық ұлт» идеясы көтерілгенде қазақ халқы бұған бір ауыздан қарсы тұрды. Ұлтты жоюға жол бермейтінін, ұлттық мүддені қорғайтынын анық аңғартты, іс жүзінде көрсетті. Бұл – тірі ағзаның өзін - өзі қорғау сияқты қалыпты қарекеті. Өзіне ненің қауіпті әрі қатерлі екенін тірі ағза біледі, сезеді. Осы сияқты қазақ халқы да «қазақстандық ұлт» идеясының өзіне қатерлі екенін, ұлтты құрдымға кетіретінін анық түсінді. Осылайша, қазақ ұлты күрес жолына шықты. Ал башқұрт ұлты өзін-өзі сақтау және қорғау қасиетін жоғалтып алғандай көрінді бізге. Ұлт үшін ең қатерлісі де, қауіптісі де – осы.

Екінші топ – дәстүршілдер. Бұлардың қатарына сарапшылар, ғалымдар мен саясаттанушылар кіреді. Башқұрт тіліне, ұлтына қатысты еңбектер жазып, публицистикамен айналысады. Бірақ, белсенді түрде қоғамдық-саяси тіршілікке бұлар араласпайды. Үшіншісі – ваххабиттер қауымы. Осы үшеуінің арасындағы ең күштісі әрі мықтысы да – осылар. Уфаның шағын мешіттеріне баратындар қазір өте көп. Бұлардың басым көпшілігін ваххабиттер құрайды. Олардың шағын бизнесі, кеңселері бар. Басқалармен салыстырғанда ваххабиттердің қаржыландыру мәселесі шешілген. Бұлардың қатарына қосылып жатқан жастардың саны да аз емес. Қысқасы, ваххабиттер қоғамдық күштердің арасындағы ең мықты топты құрайды. Бірақ, бұлар ұлттық құндылық, тіл, діл, салт – дәстүр мәселесіне көп бас қатырмайды. Бір ғана арманы – өздерінің қатарына адамды көптеп тарту. Түрлі діни шараларды, қайырымдылық акцияларын жиі өткізеді. Рухани тоқырау мен құлдырауға ұшыраған қоғамда дінді құтқарушы фактор ретінде қабылдайтындар аз емес. Осыны Ресейдің жоғары билігі тиімді пайдаланып отыр дегенді башқұрт жұртшылығы айтып жүр. Кремль ваххабиттерді қаржыландыру әрі оларға қолдау білдіру арқылы башқұртты ұлт ретінде жоюға, оны ұлттық түр-сипатынан ажыратуға мақсат құрған деген пікірлер де естіледі. Башқұрт үшін бұл да үлкен қатерге айналды. Ата-баба дінін теріс мақсатта пайдаланып, оны өздеріне қажет арнаға бұру арқылы жоғары билік бір оқпен екі қоянды атпақ. Біріншіден, башқұрт ұлтының санасын жаулап, оны ұлттық құндылықтарынан айырады. Екіншіден, бұл да халыққа идеологиялық ықпал етудің бірден-бір жолы. Бұл орысқа жақын дін болмаса да, башқұрттарды ұлттық мәселені көтеруден, соның туының астына жиналудан сақтайды. Башқұрт имамдары мен дінбасылары «нағыз мұсылман саясатқа араласпайды, басшыларының айтқанына көнеді» дегенді де жан-жақты уағыздайды. Қоғамдық-саяси тіршілікке араласқан, өз ойын, пікірін айта бастаған азаматтардың көпшілігі шарасыздықтан ваххабизмге бет бұрады. Бұл да қалың жұртшылыққа ықпал етудің бірден-бір жолы. Қоғамдық-саяси тіршілікте қимыл-қозғалысқа барып жүрген, түрлі шараларды ұйымдастырып жүрген – жастар. Олардың тәжірибесі, мүмкіндігі аз, әрине. Бірақ, үнсіз қалғанша, бір әрекетке барады. Башқұрт ұлтын осы ғана қуантады және үміттендіреді.

Байқасаңыз, қоғамда белсенді аздаған қауымның өзі үш топқа бөлінген. Бұлардың басы қосылмайды. «Бәріміз бірігейік, бірлесейік» деген ұранға бірде-біреуі келмейді. Себебі, әрқайсысы әр түрлі. Бір-біріне жақын топтардың арасында дәстүршілдер мен ұлтжандыларды атайды. Алайда, олар да бір тудың астына бірікпейді. Қысқасы, «бөліп ал да, билей бер» принципі әлі де іс жүзінде қолданылып отыр.

Ал енді, бірқатар сарапшылардың топшылауынша, Башқұртстанның көпұлтты халқы – саяси тұрақтылықта, ал оның конституциялық еркіндігімен санаспаудың салдары жақсылыққа апармауы мүмкін. Елді конституциялық заңдылықтар және халық билігінің принциптеріне кереғар келетін әкімшілік әдіспен қалыптастыруға болмайды.

2009 жылы наурыздың 20-ында Уфа қаласында, Ресей және Башқұртстан үкіметтері арасында жасалған келісімшарттың 90 жылдығына орай, федерализм принциптеріне арналған жалпыресейлік ғылыми-тәжірибелік конференция болып өтті. Конференцияда бастапқы сөзді М.Г. Рахимов жасады. Ол Ресейдің федеративті мәртебесінің тарихи дәстүрлерін, сондай-ақ федеративтік құрылымда және саяси тұрақтылықты қамтамасыз етуде конституциялық тәжірибенің орнығуындағы Башқұртстанның рөліне тоқталып өтті. Мұртаза Рахимов 90 жыл бұрынғы тарихи құжаттың ережелеріне сүйене отырып, Кремльдің федерализм принциптеріне қатысты саясатын өткір сынға алды.

Сонымен қатар, РФ Конституциясы және 1994 жылғы РФ және БР арасында уәкілетті өзара айқындау және жүргізу тәсілін шектеу туралы келісімде қамтылғандай, Ресей федерациясы және Башқұртстан республикасы билігінің мемлекеттік органдары арасындағы келісім

процедурасының конституциялық регламенттеуді дамытудың және қайта қалпына келтірудің маңыздылығына аса мән берді. Ең алдымен, бірлесіп жүргізу мәселелеріне көңіл бөлінді [4].

Баяндамада РФ Мемлекеттік Думада аймақтардың ұсыныстары 7 пайыздан аз мөлшерде ғана ескерілетіндігі сөз болды. Орталық және аймақтар арасындағы келіспеушіліктерді шешудегі келісім тәжірибесі сақталмайды. Бюджеттік федерализм принципі бұзылып жатыр. Енді бұл конституциялық заңдылық және принцип мәселесі болудан қалды. Негізінен тек орталықтың мүддесі қаралады. Соның нәтижесінде Башқұртстанның ішкі жалпы өнімінің (ІЖӨ) шамамен $\frac{3}{4}$ биліктің федералдық органдарының пайдасына орай бөлінеді. Бұл ауылдық және қалалық елдімекендердің басым көпшілігінің дотацияда болуына әкеп соқтыруда. Жергілікті өзін өзі басқарудың конституциялық принциптері бұзылып жатыр.

РФ Конституциясының 72-ші бабына сәйкес, тәрбие және білім беру РФ және аймақтардың, оның ішінде Башқұртстан республикасының, мемлекеттік билік органдарының бірлесіп жүргізу түріне жатады. Алайда өткен жылы РФ Мемлекеттік Думасы келісім процедураларын жүргізбестен және аймақтардың ашық түрдегі қарсылығына қарамастан, біржақты тәртіп негізінде мектептерде ұлттық тілдерді үйренуге арналған аймақтық білім беру қаулысын жою туралы федералдық заңды қабылдады. Тек Башқұртстанда ғана республика мектептерінде 15 тіл үйретілетін, 6 тілде білім беру жүргізілетін. Енді соның барлығын жою керек пе?

М. Рахимов конференцияда жасаған баяндамасында тіл – ұлттық дәстүрді, мәдениетті және адамгершілікті сақтаудың басты құралы екендігін атап көрсетті. Тіл болмаса халық та болмайды. Ана тілі мен әдебиетті үйретуді біртіндеп шектеу – Ресейдің жергілікті халықтарының құқығын өрескел бұзғандығы болып есептеледі [5, б. 84].

Өкінішке орай, жоғарыда айтылып өткен қыңыр тәжірибе ұлттық тілді дамыту кепілі мәселесімен ғана шектеліп қалмады. РФ Конституциясының 14-ші бабына сәйкес, Ресей – зайырлы мемлекет. Ешқандай дін мемлекеттік немесе міндетті сипатқа ие бола алмайды. Діни ұйымдар мемлекеттен бөлек және заң алдында тең. Башқұртстан – полиэтникалық ел.

Мемлекеттік билік тәжірибесі Башқұртстанда мемлекеттің діни ұйымдардан бөлінуі конституциялық принципін сақтаудың жарқын мысалы бола алады. Сондықтан бірқатар саяси күштердің мектептерде православие ықпалын арттыру бағытындағы талпыныстары елдің біртұтастығына ұмтылатын, жауапкершілігі мол саяси және мемлекеттік қызметкерлердің кері реакциясын туғызбай қоймайды.

Мысалы, президент Рахимов тұрғындары көпұлтты, сан ғасырлық мәдениеті бар және конфессиялардың тіршілігіне толерантты елде православиенің федералдық протекционизмінен қауіп бар екендігін әділетті түрде атап көрсетті. Мұндай жөнсіз әрекеттер басқа да діни сенімдерді ұстанатын жұртшылық арасында теріс әсер туғызады және радикализмге соқтыруы мүмкін. Керісінше, ар-ождан және діни наным-сенім еркіндігі, ұлтаралық мәдениет және конфессияаралық қарым-қатынастар – жалпы мемлекеттің және барлық халықтардың игілігі, тұрақтылығы мен күшінің қайнар көзі екендігін атап айтты Башқұртстан президенті М. Рахимов.

«Кук буре» қоғамдық қозғалысы саяси партия болып саналмайды және Рахимовқа, сондай-ақ, басқа да саяси тұлғаларға қолдау көрсетпейді. Пикеттің мақсаты – Башқұртстан республикасы президентін сайлау мүмкіндігі мен федерализм принциптерін жақтау. Осылайша, «Кук буре» адам құқығын қорғаушы және конституциялық заңдар аясында жұмыс істейтін легитимді қоғамдық қозғалыс. Наурыздың 28-іне жоспарланып отырған пикет – Башқұртстан республикасын, елдің конституциялық құрылымын қорғауды көздейтін патриоттар акциясы болмақ [6].

Қазақстан халықтары Ассамблеясы институтына мемлекеттік маңыз берілуін мемлекет басшысы, еліміздің жауапты саяси және қоғам қызметкерлері жақсы түсінеді. Қазақстанда башқұрттар аз екендігіне қарамастан, башқұрттардың мәдени ұйымдасуы, тілі мен мәдениетін дамыту бастамасы қолдаусыз қалмайды деп есептеймін. Тоталитарлық ескілікті артта қалдырып, ұлттық мәдени дәстүрлер негізінде демократия құрудың уақыты келді.

Осыған қарай, Халықаралық Түркі мәдениеті мен өнерін дамыту ұйымы (ТҮРКСОЙ) 1993 жылы 12 шілдеде құрылды. ТҮРКСОЙ түркітілдес халықтар арасындағы рухани байланысты жандандыру мақсатында құрылған. Ұйымның сан қырлы қызметі қатысушы елдер арасындағы мәдени алмасу мен ынтымақтастықты дамытуға бағытталған. Мүшелер: Әзербайжан, Қазақстан, Қырғызстан, Түркменстан, Түркия, Өзбекстан, Алтай Республикасы (РФ), Башқұртстан Республикасы (РФ), Гагауз Автономиялық Республикасы (Молдова), Хакасия Республикасы (РФ), танылмаған Солтүстік Кипр Түрік Республикасы, Саха Республикасы (РФ) ... , Татарстан Республикасы (РФ) және Тыва Республикасы (РФ). Бас офис Анкара қаласында (Түркия) орналасқан. Ресми тілдер: түрік, ағылшын және орыс. ТҮРКСОЙ түркі халықтарының материалдық және материалдық емес мәдени мұраларын қорғау, сондай-ақ тарихи және мәдени ескерткіштерді қайта қалпына келтіру, түркі халықтарының ұлттық мәдениеті үшін ерекше маңызы бар сирек кездесетін тарихи, мәдени, сәулет және археологиялық ескерткіштерді сақтау, фольклорды, дәстүрлер мен әдет-ғұрыптарды зерттеу бойынша жұмыс істейді. Осы ұйым шеңберінде Қазақстан бірлескен жобаларды іске асыруға белсенді қатысады, өз өкілдерінің мәдени іс-шараларға қатысуына және шығармашылық делегациялармен алмасуды жалғастыруға ықпал етеді. 2013 жылы ТҮРКСОЙ өзінің 20 жылдығын атап өтті. Ахмет-Заки Валиди «Башқұрт халқының тарихы мен мәдениеті» тақырыбында дөңгелек үстел өткізді. Башқұртстан Республикасы Мәдениет және ұлттық саясат министрлігінің ұсынысы бойынша ұйым көрнекті ғалым Ахмет Заки Валиди Тоғанның түркі мәдениеті мен тарихын зерттеуге қосқан үлесін атап өтті және 2010 жылды Ахмет-Заки Валиди Тоған жылы деп жариялады. Кездесуге сонымен қатар ұлы ғалым, философия ғылымдарының докторы, профессор Сүбедей Тоған қатысты. Шараға сонымен қатар ел зиялы қауымының өкілдері қатысып, оның өмірі мен шығармашылығы туралы айтты. Бұған дейін ТҮРКСОЙ башқұрт халқының ұлт-азаттық қозғалысының жетекшісі, шығыстанушы-түрколог, философия ғылымдарының докторы, Манчестер университетінің құрметті профессоры Ахмет Заки Валиди Тоғанның «Башқұрт тарихы» кітабын шығарған болатын. Дөңгелек үстел барысында қатысушылар бұл көрнекті тұлғаның шығармаларын ТҮРКСОЙ халықаралық ұйымының қолдауымен түркі халықтарының тіліне аударуды ұсынды [7].

Кеңес заманында түркітілдес халықтардың мүдделері бұзылғаны жасырын емес. Сізге қалай жауап берсеңіз. Мектеп оқулықтарында түркі әлемі және олардың өркениеті туралы мүлдем айтылмайды. Идеологияның ықпалынан аулақ бола алмай, ол тарихты бұрмалап, төңкерісте, ат үстінде өмір сүрген және сауат ашқан түркі тілдес халықтардың жиынтығын тарихи аренаға шығарды. Осылайша, жарты ғасыр ішінде біздің санамыз уланып, өркениет түрінде туған көк түріктердің көркемдік жолынан адасып кете жаздадық. Мүмкін біз мұның тамырын патшалық Ресей салған «проспекттен» іздеуіміз керек шығар. Қалай болғанда да, өз заманында Түрік империясының болғанын ешкім жоққа шығара алмайды. Егер бүгінгі түркологтар Батыс пен Шығыстың тепе-теңдігін дау-дамайсыз көрсете білсе, басқа ешнәрсе қажет емес. Бұл пікірді ресейлік түркологтар да қолдайды. Ювала А. Доктор, профессор (Түркия, Анкара). Менің ойымша, Түркі академиясын құрудағы мақсат - Орталық Азиядағы қандастарының мүдделерін тарту. Осы игі істі қолдай отырып, біз шексіз мәдениетімізді болашаққа дайындауымыз керек. Мен осы жерде айтқым келеді. Бұрын түріктердің мәдениеті мен тарихын Еуропаның ұлы ғалымдары жазған. Мысалы, Франция, Ярмен,

Англия сияқты елдердің империялық көзқарастары мұны айқын көрсетті. Тарихшылар қанша мықты болса да, азғырулардан құтыла алмады. Ұлан ұлан-байтақ түркі мәдениеті мен дәстүрлерін зерттегендерге «бұл түркі әлемі, түркі өркениеті» деп шектеу қойды. Олар өздерінің айлакерлік жоспарларын жүзеге асырып, дала қаңырап бос тұрғандай көрінгісі келді. Ежелгі уақытта бұл жерлерде белгісіз адамдар өмір сүрді, содан кейін олар жоғалып кетті деп сенді. Сондықтан бүгінгі Түркі академиясының осындай бейтарап көзқарастарды қайта қарауға назар аударғаны қуантады. Біздің бауырлас Башқұртстан, Шувашия, Татарстан және басқа да халықтар болашақта тәуелсіздік алады деп сенуіміз керек. Әрине, бәрі Алланың қолында. Сондықтан олар болашаққа үлкен үміт артады. Олар түркітілдес бауырлардың Түркі академиясының құрылғанына және оған Қазақстан жетекшілік етіп отырғанына өте қуанышты. Әлемдегі түріктердің саны 200 миллионға бағаланады. Біздің барлығымызға ортақ мәдениет бар. Орталық Азия, әсіресе түркі мәдениеті үшін ерекше орын алады. Біздің тарихымыз осыдан басталады. Болашақта біздің Түркі академиясы Кейп таулары мен Алтай аймағындағы түркілермен толығатынына сенімдімін. Бүгінгі серіктестікте саясат іздеу мүмкін емес. Әлемге шашыраңқы түркі өркениетінің, мәдениеті мен тарихының қайта тірілуінен ешқандай қауіп жоқ [8].

2020 жылы Алматы достық үйінде башқұрт ақыны, жазушы, драматург Мұстай Кәрімнің мерейтойына арналған «Мұстай Кәрім - 100 жыл» атты ғылыми-тәжірибелік конференция өтті. Шара аясында қазақстандық және ресейлік әдебиеттанушылар мен тарихшылардың қатысуымен көрнекті қайраткердің өмірі мен шығармашылығына арналған кітап көрмесі ұйымдастырылды. Башқұртстан Республикасынан бір топ делегаттар құрметті қонақ болды.

Халықаралық кездесуді Қазақстан Жазушылар одағының төрағасы, ақын Ұлықбек Есдәулет жүргізді. Мұстай Кәрімнің Алаш руханиятындағы рөлі айқын. Сонымен бірге, Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті Н.Назарбаевтың: «Мұстай Кәрім - тек өз Отанында ғана емес, бүкіл түркі әлемінде ерекше сүйіспеншілікке ие ақын» деген сөзі оның жоғары жеке мәртебесі мен мәдени мәртебесін көрсетеді. Сондықтан адамның мерейтойы Алматы қаласы әкімдігінің, Қазақстан Жазушылар одағының, ҚР Мәдениет және спорт министрлігінің бастамасымен атап өтіледі.

Алматыдағы көше бүкіл түркі халықтары үшін өз өмірін ортақ әдебиет пен мәдениетке арнап, ел мен елді жақындастырған адамның құрметіне аталған. Осындай игі істердің қайнар көзін тауып, мақсатына жеткен барлық азаматтарға ризамын. Біздің білуімізше, бұл тек бір адамның айналасындағы шаруалар еңбегі емес, бүкіл ел үшін рухани бірлігімізді және әдеби өмірімізді көрсететін шаруалар еңбегі. Ақынның әдебиеттегі ежелгі досы әрі әріптесі Әбу Сәрсенбаев: «Ол әрдайым поэзия тағдырын ел тағдырымен байланыстырды. Ол жетіле келе бұл көзқарас айқындала түсті. Өннің өмірбаяны оның елдің өмірбаянына сәйкес келгенде ғана үлкен көшеге айналатынын дәлелдейді. Демек, Мұстай Кәрімнің даңқы башқұрт халқында ғана емес, бүкіл түріктерде де жарқырай бермек [9].

Мен қазақ тарихшыларының кейбір еңбектеріне сүйене отырып, «башқұрттардың негізгі шығу тегі қазақ халқынан басталады» деген тұжырымға келдім. Қазақ тайпалары бұл аймаққа қоныс аударып, фин-угор халықтарымен сіңісіп, башқұрттар деген ұлт құрды. Алайда, белгілі бір себептермен уақыт өте келе ол аңызға айналды», - дейді Нияз Алсынбаев.

Башқұрт және қазақ халқы көшпелі өмір салтын ұстанған. Көшпелі халықтың өмірінде кепілдік пен кек бар. Мұндай кепілде башқұрт тайпасының шаруалары көршілес Арғын ауылдарына барып, бір түнде жылқы үйірін айдай ма? Мәмбет деген шабандоз үйір жылқыларымен бірге баланы құлдыққа алды. Бір күні бала өзінің ерекше қасиеттерімен танымал болды. Ол түнде жарқырайды және жарқырайды. Оны керемет түрде өсірген тайпа оны әулие санап, өздері үшін мал өсірді, содан кейін ол ауылдың құрметті тұрғыны болды.

Кейін Мәмбет ұрпақтары башқұрт халқының жартысын құрайды. Олар жергілікті башқұрттармен сіңісіп кеткенімен, өздерін қазақпыз деп атайды. Мысалы, Башқұртстанның оңтүстігінде, Хайбуллин облысында Дерекли, Мамбетово, Калтай, Сагитово, Таңатар ауылдарының тұрғындары Мәмбеттің ұрпақтары. Олар өздерін башқұрт санағанымен, олардың аты-жөндері қазақ. Уфаның гүлденуіне қатысқан Рамиз Есенқұлов, Мифтах Мамбетов, Уфа мэрінің бұрынғы орынбасары, Салауат Юлаев атындағы сыйлықтың лауреаты, акын Қадим Аралбаев - осы Мәмбеттің ұрпақтары. Онда олардың тегі қазақ екені жазылған емес пе?!

Болашақта біздің Түркі академиясы Кейп таулары мен Алтай аймағындағы түркілермен толығатынына сенімдімін. Бүгінгі серіктестікте саясат іздеу мүмкін емес. Әлемге шашыраңқы түркі өркениетінің, мәдениеті мен тарихының қайта тірілуінен ешқандай қауіп жоқ [8].

2020 жылы Алматы достық үйінде башқұрт ақыны, жазушы, драматург Мұстай Кәрімнің мерейтойына арналған «Мұстай Кәрім - 100 жыл» атты ғылыми-тәжірибелік конференция өтті. Шара аясында қазақстандық және ресейлік әдебиеттанушылар мен тарихшылардың қатысуымен көрнекті қайраткердің өмірі мен шығармашылығына арналған кітап көрмесі ұйымдастырылды. Башқұртстан Республикасынан бір топ делегаттар құрметті қонақ болды.

Халықаралық кездесуді Қазақстан Жазушылар одағының төрағасы, акын Ұлықбек Есдәулет жүргізді. Мұстай Кәрімнің Алаш руханиятындағы рөлі айқын. Сонымен бірге, Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті Н.Назарбаевтың: «Мұстай Кәрім - тек өз Отанында ғана емес, бүкіл түркі әлемінде ерекше сүйіспеншілікке ие акын» деген сөзі оның жоғары жеке мәртебесі мен мәдени мәртебесін көрсетеді. Сондықтан адамның мерейтойы Алматы қаласы әкімдігінің, Қазақстан Жазушылар одағының, ҚР Мәдениет және спорт министрлігінің бастамасымен атап өтіледі.

Алматыдағы көше бүкіл түркі халықтары үшін өз өмірін ортақ әдебиет пен мәдениетке арнап, ел мен елді жақындастырған адамның құрметіне аталған. Осындай игі істердің қайнар көзін тауып, мақсатына жеткен барлық азаматтарға ризамын. Біздің білуімізше, бұл тек бір адамның айналасындағы шаруалар еңбегі емес, бүкіл ел үшін рухани бірлігімізді және әдеби өмірімізді көрсететін шаруалар еңбегі. Ақынның әдебиеттегі ежелгі досы әрі әріптесі Әбу Сәрсенбаев: «Ол әрдайым поэзия тағдырын ел тағдырымен байланыстырды. Ол жетіле келе бұл көзқарас айқындала түсті. Әннің өмірбаяны оның елдің өмірбаянына сәйкес келгенде ғана үлкен көшеге айналатынын дәлелдейді. Демек, Мұстай Кәрімнің даңқы башқұрт халқында ғана емес, бүкіл түріктерде де жарқырай бермек [9].

Мен қазақ тарихшыларының кейбір еңбектеріне сүйене отырып, «башқұрттардың негізгі шығу тегі қазақ халқынан басталады» деген тұжырымға келдім. Қазақ тайпалары бұл аймаққа қоныс аударып, фин-угор халықтарымен сіңісіп, башқұрттар деген ұлт құрды. Алайда, белгілі бір себептермен уақыт өте келе ол аңызға айналды », - дейді Нияз Алсынбаев.

Башқұрт және қазақ халқы көшпелі өмір салтын ұстанған. Көшпелі халықтың өмірінде кепілдік пен кек бар. Мұндай кепілде башқұрт тайпасының шаруалары көршілес Арғын ауылдарына барып, бір түнде жылқы үйірін айдай ма? Мәмбет деген шабандоз үйір жылқыларымен бірге баланы құлдыққа алды. Бір күні бала өзінің ерекше қасиеттерімен танымал болды. Ол түнде жарқырайды және жарқырайды. Оны керемет түрде өсірген тайпа оны әулие санап, өздері үшін мал өсірді, содан кейін ол ауылдың құрметті тұрғыны болды. Кейін Мәмбет ұрпақтары башқұрт халқының жартысын құрайды. Олар жергілікті башқұрттармен сіңісіп кеткенімен, өздерін қазақпыз деп атайды. Мысалы, Башқұртстанның оңтүстігінде, Хайбуллин облысында Дерекли, Мамбетово, Калтай, Сагитово, Таңатар ауылдарының тұрғындары Мәмбеттің ұрпақтары. Олар өздерін башқұрт санағанымен, олардың аты-жөндері қазақ. Уфаның гүлденуіне қатысқан Рамиз Есенқұлов, Мифтах

Мамбетов, Уфа мэрінің бұрынғы орынбасары, Салауат Юлаев атындағы сыйлықтың лауреаты, ақын Қадим Аралбаев - осы Мәмбеттің ұрпақтары. Онда олардың тегі қазақ екені жазылған емес пе?!

Сонымен өткенге оралайық. Қазақ пен башқұрт ауылдарының арасында аздаған қақтығыстар болғанымен, сонымен бірге қыз алысу мен қыз алысу болған. Құдандалы туыс болғаннан кейін ол жақын жерде тұрды, ал ауылдастары араласып кетті. Башқұрттар арасында керей, найман, тама, табын, қыпшақ және қытай тайпалары көп. Мұны Шәкәрімнің жазбаларынан байқауға болады. Шәкәрім Құдайбердіұлы өзінің «Түріктер, қырғыздар, қазақтар мен хандар шежіресі» атты кітабында: «Араб жазушылары башқұрттарды ежелгі дәуірде фин-угор халықтарымен араласқан түркі нәсілі дейді. 1723 жылы «Ақтабан шұбырындыдан» кейін олар қазақтардан бөлініп, ондағы татарлармен араласып кетті. Башқұрт кластары - Минск (татарлардан, олар Қалмақияға айналды және олар Тоғай деп атала бастады) және Табинский (Кіші жүз, Қыпшақ, Там, Қытай, Керей отарларынан) және Таз, Қырғызстан. Осы жоғары атаулармен сіз башқұрттардың қазақ екенін және әр руға жататынын білетін боласыз ».

Жазушының айтуынша, қазіргі таңда башқұрт халқының басым бөлігін құрайтын қазақтар сол аймақта қалды. Пугачевтің шаруалар көтерілісі кезінде Кіші жүз қазақтары башқұрт қолбасшысы Салауат Юлаевтың мыңға жуық әскерін құтқарды. Бұл ең жақын бауырластардың бауырмалдығы емес пе?!

Нияз Алсынбаев: «1920-1930 жылдардағы ашаршылық кезінде қазақтардың бір бөлігі башқұрт ауылдарына қоныс аудара бастады. Көпшілігі сол жерде қалды. Варваринка ауылы бүгінде мал шаруашылығымен танымал. Ал мұның қазақ ауылы екенін біреу білсе, біреу білмейді. Бұл бауырластық ғасырлар бойы жалғасып келеді. Мысалы, Уфадағы Ғалия медресесі көптеген қазақ жастарына хат жолдады және бұл қала Алашордада құтты кездесу орны болды. Заки Валиди мен Әлихан Бөкейханов Орынборды ортақ астана етіп, біртұтас башқұрт-қазақ автономиясын құрғысы келді. Алайда орталыққа бұл идея ұнамады және сәтсіздікке ұшырады. Мұндай жақындасу саяси жағынан қауіпті және екі халықты бөліп алу әрекеті болды. Содан бері қағазға түсірілген башқұрт аңыздарының бәрі сүзіліп, қайта жазылды. Сонымен, ақыр соңында ол мақсатына жетіп, екі халықты ұзақ уақыттан бері жауласқан жау ретінде бейнелейді. Енді ғана, сөз бостандығы туа бастаған кезде, мен башқұрттар қазақтан шыққан деп сеніммен айта аламын. Қазір мен «Естек батыр» роман жазып жатырмын. Бұл романымда мен башқұрт-қазақ қатынастары туралы тарихи мәліметтер жариялағым келеді. Қазақстанда да шығаруды жоспарлап отырмын. Бүгінгі біздің міндетіміз - екі халықтың өткеннің күйзелісімен бөлінген жақындығын көрсету ». Тарих - өткеннің куәсі. Өткеннің шындығын ашатын кез келді. Сонымен, біздің тарихымызды түгендеу бойынша іздестіру жұмыстарының көп бөлігі әлі алда [10].

Қорытынды

Ресей құрамында болып келген, әлі де мәдени-саяси езгіде қалып келе жатқан түркі халықтарының қозғалысы тарихының әлем елдерінің біразында зерттеліп келе жатқанымен, аталмыш кезеңдегі Ресей және КСРО-дағы түрік халықтарының саяси-азаттық күресін бірыңғай күрес ретінде қарастыруымен айқындалады. Зерттеу жұмысында бұрынғы метрополия Ресей мен қазіргі Тәуелсіз Қазақстан арасындағы байланыста зор рөл атқарып келе жатқан түркі-мұсылман халықтарын қазіргі таңдағы рухани-мәдени, саяси жағдайына мән беріледі. Мәселеге неғұрлым ғылыми тұрғыдан келуге күш салынды. Тақырып түркі халықтарының азаттық қозғалысының бастауы және эволюциясы туралы жаңа ғылыми нәтижелер алуға мүмкіндік береді. Қазақстан халықтары Ассамблеясы мен этномәдени орталықтарында сабырлы саясаттың, ұлтаралық достық пен келісімнің қалыптасуының тарихын насихаттау үшін қажетті ақпараттармен толықтырылған. Мемлекеттің рухани -

мәдени саясатын ғылыми негізде және тәжірибе арқасында саралай, нақтылай түсіп, ілімді дамытуға көмек көрсете алады. Зерттеу қорытындыларының осы тақырыпты зерттеушілерге көп көмек берері сөзсіз. Сондай-ақ, бұл еңбек Ресей мен Қазақстандағы мәдени қатынастарын, оның барысын, қорытындысы мен өлкелердегі тарихын білгісі келетіндерге де қажетті зерттеу жұмысы болып табылады.

ӘДЕБИЕТ

- [1] Халфин С.А. Культура и суверенитет Республики Башкортостан: Учеб. пособие по курсу «История культуры Башкортостана» / С.А. Халфин. - Уфа, 1997. -С. 22-26.
- [2] Воробьев Д.В. Идея национальной государственности и проблемы этнической дискриминации в Республике Башкортостан / Д.В. Воробьев, Д.В. Грушкин. - М., 1999. - С. 63 - 67.
- [3] Габдрафиков И. Этнические и общегражданские аспекты национальной политики в республиках современной России / И. Габдрафиков // Евразийство: историко-культурное наследие и перспективы развития: Междунар. науч. конф.: Тезисы докладов. - Уфа, 2000.-С. 57-58.
- [4] Конституция Российской Федерации, 1994 год 3 августа, Договор Российской Федерации и Республики Башкортостан о разграничении предметов ведения и взаимном делегировании, полномочии между органами государственной власти РФ и органами государственной власти БР, 1994 г. 3 августа. // Российская газета.-1994.
- [5] Развитие школьного образования Республики Башкортостан в XX веке: Сб.статей. - Уфа, 2001. - С. 84 - 94., Закон Российской Федерации «Об образовании». Утв. Верховным Советом РФ 10 июня 1992 г. // Бюллетень Комитета по высшей школе, Мин-ва науки, высшей школы и технической политики РФ.-1993.-№1.- С. 1-43.
- [6] Доронченков А.И. Межнациональные отношения и национальная политика в России: актуальные проблемы теории, истории и современной практики / А.И.Доронченков Этнополитический очерк. - СПб, 1995. - С. 5 - 20;
- [7] Веживи Сефа Хекиметоглу Түркия және Ресей мен КСРО-да түрікшілдіктің даму тарихы (1900-1930 жылдардың басы) Авторефератат Алматы, 2010.
- [8] Астанада Қазақстан Республикасы Тәуелсіздігінің 20 жылдығына арналған «Түркі өркениеті және Тәуелсіз Қазақстан» атты халықаралық ғылыми конференция // 2003, 19 мамыр
- [9] Almaty-akshamy.kz/Бас мақала/Мұстай Кәрім: Қазақ, башқұрт тарих атты ананың көзден тамған екі жасы секілді // <https://almaty-akshamy.kz/m-staj-k-rim-aza-bash-rt-tarih-atty-anany-k-zden-tam-an-eki-zhasy-sekildi>
- [10] Бірінші ұлттық сайт.Тәуелсіз интернет-басылым// <https://ult.kz/post/bashkurtyn-argy-tegi-kazak>.

REFERENCES

- [1] Khalfin, S.A. (1997). Kultura i suverenitet Respubliki Bashkortostan: Ucheb. posobie po kursu «Istoriya kulturi Bashkortostana» [Culture and Sovereignty of the Republic of Bashkortostan: Textbook on the course «History of Culture of Bashkortostan»]. - Ufa [in Russian].
- [2] Vorobev, D.B., Grushkin, D.B. (1999). Ideya natsionalnoi gosudarstvennoi i problemi etnicheskoi diskriminatsii v Respublike Bashkortostan [The idea of national statehood and the problems of ethnic discrimination in the Republic of Bashkortostan]. - M. [in Russian].
- [3] Gabdrafikov, I. (2000). Etnicheskie i obshchegrjazdanskije aspekty natsionalnoi politiki v respublikah sovremennoi Rossii [Ethnic and civil aspects of national policy in the Republics of modern Russia]. Evraziistvo: istoriko-kulturnoe nasledie i perspektivi razvitya: Mejdunarod. nauch. konf.: Tezisi dokladov - Eurasianism: historical and cultural heritage and Development Prospects: International Scientific Conference: Abstracts of reports. - Ufa, 57-58 [in Russian].
- [4] Konstitutsia Rossiskoi Federatsii, 1994 god 3 avgusta, Dogovor Rossiskoi Federatsii i Respubliki Bashkortostan o razgranichenii predmetov vedeniya i vzaimnom, delegirovanii, polnomochii mejdu organami gosudarstvennoi vlasti RF i organami gosudarstvennoi vlasti BR [The Constitution of the Russian Federation, 1994, on 3 August, the Treaty of the Russian Federation and the Republic of Bashkortostan about razgranichenii of subjects and mutual delegation of powers between the state authorities

of the Russian Federation and bodies of state power of BR] 1994, 3 Aug. Rossiyskaya Gazeta - Rossiskaya gazeta [in Russian].

[5] Razvitie shkol'nogo obrazovaniya Respubliki Bashkortostan v XX veke: Sb.statei. - Ufa, 2001. - S. 84 - 94., Zakon Rossiskoi Federatsii «Ob obrazovanii». Utv. Verhovnim Sovetam RF 10 iunya 1992 g. [Development of school education in the Republic of Bashkortostan in the XX century: Collection of articles. - Ufa, 2001. - p. 84-94., The Law of the Russian Federation "On Education". By the Supreme Soviet of the Russian Federation on June 10, 1992]. Buillemen Komiteta po vishei shkole - Bulletin of the Committee on Higher Education. Min-va nauki, vishei shkoli i tehnikeskoi politiki RF, №1, 1-43 [in Russian].

[6] Doronchenkov, A.I. (1995). Mejnatsionalnie otnoshenia i natsionalnaia politika v Rossii: aktualnie problemi teorii, istorii i sovremennoi praktiki: Etnopoliticheskoi ocherk [Interethnic relations and national politics in Russia: actual problems of theory, history and modern practice: Ethnopolitical essay] – Spb [in Russian].

[7] Vejibi Sefa Hekimetoglu Turkia jane Resei men KSRO-da turkshildiktin damu tarihi (1900-1930 jildardin basi) [Vejivi Sefa Hekimetoglu history of the development of Turkism in Turkey and Russia and the USSR (1900-1930)] Avtoreferat Almaty, 2010 [in Kazakh].

[8] Astanada Kazakhstan Respublikasi Tauelsizdiginin 20 jildigina arnalgan «Turki orkenieti jane Tauelsiz Kazakhstan» atti khalikaralik gilimi konferentsia [International Scientific Conference "Turkic civilization and independent Kazakhstan" dedicated to the 20th anniversary of independence of the Republic of Kazakhstan in Astana], 2003, 19 mamir [in Kazakh].

[9] Almaty-akshamy.kz. Bas makala. Mustay Karim: Kazakh, Bashkurt tarih atti ananin kozden tamgan eki jasi sekildi [Main article. Mustai Karim: Kazakh, Bashkir history is like two tears of a mother]. <https://almaty-akshamy.kz/m-staj-k-rim-aza-bash-rt-tarih-atty-anany-k-zden-tam-an-eki-zhasy-sekildi> [in Kazakh].

[10] Birinshi ulttik sait [First national site]. Tauelsiz internet-basilim - Independent online publication. <https://ult.kz/post/bashkurtyn-argy-tegi-kazak>. [in Kazakh].

Кожакүлы О., Спандияр А.

ПРОБЛЕМЫ ПОЛИТИЧЕСКОГО, СОЦИАЛЬНОГО, КУЛЬТУРНОГО И ДУХОВНОГО РАЗВИТИЯ БАШКОРТОСТАНА

Аннотация. В статье выявляется процесс объединения тюркского мира с началом периода модернизации, процесс активной трансформации национального политического сознания башкир, национальной культуры в контексте всесторонней трансформации российского общества. Сегодня, с мощными культурами регионов, национальными и другими традициями, социальными противоречиями, с их историческим и культурным опытом, начались предсказания типов и путей будущего развития страны и ее народов. Мы знаем, что в 80-е годы, в период преобразование, большое внимание уделялось происхождению национальных языков, изучению национальной истории. И за годы независимости этот импульс усилился, и есть основания полагать, что Казахстан стал лидером в процессе объединения тюркского мира. Одно из направлений этого процесса - изучение истории взаимоотношений башкирского народа, духовный мир которого близок казахам.

Ключевые слова: казах; башкир; Россия; история; интеллигенция; культура; религия; нация; язык; народ.

Kozhakuly Oteubay, Spandiyar Akmaral

PROBLEMS OF POLITICAL, SOCIAL, CULTURAL AND SPIRITUAL DEVELOPMENT OF BASHKORTOSTAN

Annotation. The article reveals the process of unification of the Turkic world with the beginning of the period of modernization, the process of active transformation of the national political consciousness of the Bashkirs, national culture in the context of the comprehensive transformation of Russian society. Today, with the powerful cultures of the regions, national and other traditions, social contradictions, with their historical and cultural experience, predictions of types and ways of future development of the country and its peoples have begun. We know that in the 80s, during the tr period transformation, much attention was paid to the origin of national languages, the study of national history. And over the years of independence, this impulse has intensified, and there is reason to believe that Kazakhstan has become a leader in the process of uniting the Turkic world. One of the directions of this process is the study of the history of relations between the Bashkir people, the spiritual world of which is close to the Kazakhs.

Keywords: kazakh; bashkir; Russia; history; intelligentsia; culture; religion; nation; language, people.

УДК 2-76 «18/19»

МРНТИ 03.20:21.01

DOI 10.37238/1680-0761.2021.81(1).38

Тасмагамбетов А.С.*Западно-Казахстанский университет им. М. Утемисова, Уральск, Казахстан***E-mail:** T.Asset63@mail.ru**МИССИОНЕРСТВО РУССКОЙ ПРАВОСЛАВНОЙ ЦЕРКВИ В КАЗАХСКИХ
ЗЕМЛЯХ ТУРКЕСТАНСКОГО КРАЯ ВО ВТОР.ПОЛ.XIX-НАЧ.XX ВВ.**

Аннотация. В данной статье рассматривается процесс организации и проведения православного миссионерства на территории юго-восточного Казахстана во второй половине XIX – начале XX веков, которая в этот период входила в состав Туркестанского края. На основе материалов обширного круга источников, в том числе архивных данных, рассматриваются и описываются ход и особенности вышеотмеченного процесса. В ходе изучения данной проблемы выявляются характерные черты и отличия организации и осуществления православного миссионерства в казахских землях Туркестанского края от организации и проведения данного процесса в других регионах нашей страны. Проведение любого религиозного миссионерства – это сложный и неоднозначный процесс, который всегда затрагивает глубинные пласты духовной культуры и ментальные основы народа, среди которого оно реализуется. При описании колониальной политики царского правительства на территории Казахстана в основном затрагиваются ее политические и экономические стороны, но не так часто ее духовно-идеологические стороны. В этой связи, важно проводить научные изыскания в данной сфере, чему и посвящены материалы излагаемой статьи.

Ключевые слова: Религия; ислам; православие; миссионерство; Туркестанский край; царская администрация; мусульмане; мечеть; медресе; православное миссионерское общество; крещение; епархия.

Введение

Во все периоды истории каждой страны место религии в них всегда было значимым. Религиозные воззрения всегда были не только основами духовной культуры общества, но и основами и скрепами, в целом, всей его культуры, ментальности и идеологических построений. Данный фактор приобретал особое значение при попытках проведения кем-либо радикальных политических и социально-экономических изменений в устоявшихся и самодостаточных социумах. Что касается истории нашей страны, то в этом отношении интерес представляет период присоединения ее территории в состав Российской империи. Колониальная политика царского правительства была многосоставной, где на первый план исследователями, как правило, выдвигается политика в социально-экономической и политической сферах. Ими оттеняется колониальная политика в сфере духовной. А отмеченная политика в духовной сфере в период присоединения Казахстана к Российской империи имело место быть, что подтверждается источниковыми и исследовательскими материалами.

Нужно отметить, что данная проблематика еще не в полной мере изучена и описана в отечественной историографии и требует расширения научных изысканий в этой сфере. Сегодня, в период независимости, многое сделано и делается для возрождения и укрепления исторического самосознания нашего народа. Важная роль в этом плане отводится историческим исследованиям. И, конечно же, в этом аспекте особенно важны исследования по истории духовной культуры страны и народа. Ведь духовная культура любого народа это важнейший стержень всей его культуры, мировоззрения и идеологических скрепов. Наша страна ныне находится на переходном этапе своего развития, занимая со временем все более прочные позиции в мировом сообществе.

Для дальнейшего укрепления этих позиции важны не только политические и социально-экономические преобразования, но и взвешенные и продуманные преобразования в духовной сфере. В этом отношении значительное содействие могут оказать изучение и учет опыта истории духовной культуры нашей страны в прошлом.

Одним из сложных и неоднозначных периодов в нашей истории в этом отношении был период присоединения территорий Казахстана к Российской империи. И если социально-экономические и политические стороны данного процесса в значительной мере исследованы, то аспектам его духовной стороны еще требуются изучение и обоснованная характеристика. В особенности, актуальны предметное изучение колониальной политики царизма в духовной сфере в отдельных регионах нашей страны.

Материалы и методы исследования

В этой связи, предметом исследования данной работы является изучение и характеристика процесса организации и проведения официальной православной церковью Российской империи миссионерской деятельности на территории казахских земель Туркестанского края во второй половине XIX – начале XX веков, ее методы и формы, результаты и последствия, отличия от подобной политики в других регионах нашей страны.

В работе использованы принципы объективности и историзма с целью изучения описываемых процессов во взаимосвязи и в соответствии с условиями изучаемого периода. Явления рассмотрены в контексте их становления и развития, а также через сравнительно-исторический метод исследования. Метод ретроспекции использован для критического анализа и оценки источников.

Несмотря на свою малоисследованность рассматриваемая проблематика прямо или косвенно затрагивалась в работах отдельных авторов в разные периоды времени. Так, еще в дореволюционный период вопросы из этой сферы находят некоторое отражение в трудах некоторых российских чиновников, путешественников и исследователей. К примеру, А.А. Любимова, К.П. Кауфмана, Д. Булгакова, А.С. Алекторова [1,2,3,4]. И хотя рассматриваемая проблема в них не являлась предметом специального изучения, затрагиваясь, как правило, в контексте других вопросов, тем не менее, они представляют большой интерес как материалы авторов, являвшихся современниками описываемых процессов, а, зачастую, и их участниками (к примеру, К.П. Кауфман, который являлся генерал-губернатором Туркестанского края). В советский период миссионерство русской православной церкви (РПЦ) в Туркестанском крае специально не изучалось, а некоторые косвенные данные могли встречаться в работах общего характера.

Более предметный и близкий подход к данной проблематике можно наблюдать уже у постсоветских авторов [5,6,7,8,9]. В них идет попытка теоретического осмысления деятельности РПЦ на окраинах Российской империи, затрагивается сам процесс миссионерства и рассмотрение этих явлений в контексте общеимперской политики. Что касается работ авторов дальнего зарубежья, то предметных исследований по данному вопросу нет, но есть труды общего характера, способствующие теоретическому осмыслению данной проблемы [10,11,12].

Источниковую базу исследования представляют данные о деятельности официальных органов царской администрации в рассматриваемой сфере в тот период, которые сохранились в центральных архивах Казахстана, Узбекистана, РФ и доступны сегодня. Также фактологические источники по данной проблеме представлены в статистических сборниках, в материалах периодической печати исследуемого периода. Также используется анализ теоретических материалов исследований отдельных авторов в рассматриваемой области дореволюционного, советского и постсоветского периодов, в том числе диссертационных работ.

Результаты исследования

Вопрос о православном миссионерстве в казахских землях Туркестанского края стал подниматься во второй половине XIX века. Это было связано с тем, что данный регион был присоединен к Российской империи в середине XIX века. В первые десятилетия основное внимание новыми властями уделялось административно-территориальным преобразованиям в крае и своему политическому закреплению здесь.

Тем не менее, еще в 60-х годах XIX века уже затрагивался вопрос о возможности православного миссионерства здесь, в частности, в его северной степной части, которая тогда находилась в составе Семипалатинской области и, соответственно, в ведении Томской епархии. Так, комиссия по изучению путей устройства управления казахскими степями в будущем, в июле 1865 года сообщала епископу Томскому, что она должна обратить внимание и на меры, призванные остановить дальнейшее усиление ислама и способствующие распространению христианства в «той стране», при этом «не возбуждая тем волнения и неудовольствия в мусульманском населении» [13, л.7].

Так, в письме обер-прокурора Синода Д. Толстого Туркестанскому генерал-губернатору в январе 1868 года отмечалось: «...В настоящее же время, по мнению Преосвященного Томского, Епископа Алексия, было бы возможно и благотворно, отправить в Киргизские степи Семипалатинской области миссионеров для крещения мусульман в христианство, тем более, что в прошедшем году несколько тысяч их изъявили желание креститься ...» [14, л.7об.].

Эти «несколько тысяч мусульман», о которых говорил Томскому епископу Г.А.Колпаковский и которые, будто-бы, изъявили желание принять христианство, были на самом деле беженцы из Китая, значительную часть которых составляли калмыки-ламаисты. К этому их вынуждало труднейшее положение беженцев, без статуса и без жизненных средств. И данный факт приводился властями в качестве обоснования и довода для начала и организации миссионерской деятельности в данном регионе. Но они в тот период оказались в Семиречье в силу внешних политических причин из Китая, не относились к коренным жителям этого края и не могли представлять местных верующих.

Религиозная политика царизма в Туркестанском крае в рассматриваемое время в целом была осторожной, во многом выжидательной, ход которой диктовался и корректировался внутривластными и внешнеполитическими условиями и интересами империи. Но, вместе с тем, большую часть казахского населения Туркестанского края, в основном Семиреченской области, представители царской администрации и православного духовенства относили к «нефанатичным» мусульманам и допускали возможность миссионерской работы среди них.

Ссылаясь на этот факт, Томский епископ Алексей опять поднимает вопрос о миссионерстве среди казахов Семиреченского региона в своем письме к его военному губернатору в феврале 1868 года. В своем отзыве военный губернатор Семиреченской области генерал-майор Колпаковский отмечал, что данная область образована из южной части Семипалатинской и незначительной северной части бывшей Туркестанской областей и населена «по большинству» мусульманским населением. Относительно этого населения он поясняет, что «не замечено, чтобы они симпатизировали нашей Православной вере» [15, лл.15-15об.].

По поводу намерений Томского епископа направить в районы, подведомственные Семиреченской области, миссионеров, Колпаковский отмечает, что: «... между киргизами случалось мне не раз замечать неблагоприятное настроение к русскому духовенству, возбуждаемое опасением, что оно является в среде их с тою единственною целью, чтобы приступить к насильному их крещению» [15, л.17]. Поэтому он выражает мнение «в пользу самых осторожных действий миссионеров» и предлагает сначала прислать их двоих или троих, в качестве учителей для открываемых здесь народных училищ по обучению русских и

казахских детей. С этой целью рекомендуется одного из них определить в станицу Лепсинскую, другого в Токмак и третьего в укрепление Аксуйский [15, л.17об].

По замыслу главы Семиречья данные миссионеры, находясь в должности учителей, могли легче приобрести «нравственное влияние» на детей казахов. Через родных же этих детей они должны были влиять и на их родственников. В Туркестанском крае, с учетом особых позиций здесь ислама, одним из основных путей для православного миссионерства и русификаторства являлась школа, а не, к примеру, станы. Для первоначального расположения миссионеров в Семиречье было предложено три населенных пункта: станица Лепсинская, укрепления Токмак и Аксуйское.

Но, несмотря на официальные предметные переписки, об открытой и широкой миссионерской деятельности русской православной церкви (РПЦ) на юго-востоке Казахстана, речи в тот период не шло. Причинами этого были: прочность позиции ислама в Туркестанском крае; чуткое и настороженное отношение мусульман региона на любые действия властей в сфере религии; важность для царского правительства сохранения, в первую очередь, политической стабильности в крае.

Вопрос о миссионерской деятельности официальной церкви в Туркестане в рассматриваемое время во многом определялся военно-административным руководством края. А оно во многом придерживалось политики сведения к минимуму вмешательства в религиозную жизнь местного населения. Политика первого Туркестанского генерал-губернатора К.П. Кауфмана в этом плане ограничилась только частичной секуляризацией вакуфных земель и воспрещением дальнейших вакуфных завещаний. Многочисленные и разветвленные исламские учреждения были предоставлены сами себе. Тогдашние туркестанские власти были уверены, что эти «архаические институты» сами собой отомрут, столкнувшись с элементами европейской цивилизации и православной культуры, привнесенной в край с присоединением его к России [16, лл.2об.-3].

Но с этим не в полной мере была согласна православная церковь и наиболее нетерпеливые сторонники русификации из среды указанной администрации. Так, в секретном отношении канцелярии Туркестанского генерал-губернатора Сырдарьинскому военному губернатору от 8 июня 1870 года подчеркивалось, что вышеназванная «Степная Комиссия» допускает возможность распространения христианства между кочевниками, «не возбуждая тем неудовольствия и волнений».

При таком положении дел, когда открытое ведение православного миссионерства в Туркестане военная администрация края была вынуждена по политическим мотивам не одобрять, а сдерживать, для этих целей здесь старались использовать косвенные пути. Одну из таких путей предоставило массовое движение сюда переселенцев, усилившееся к концу XIX века. Подавляющую часть переселенцев составляли православные. Расширение их присутствия в крае должно было способствовать постепенному распространению и закреплению здесь христианских начал. По мере же дальнейшего увеличения численности данной категории населения в регионе должно было расти влияние христианства и на местное население. Так, по данным переписи 1897 года только в Сырдарьинский регион в конце XIX – начале XX веков было переселено около 50 тысяч славянского населения [1, с.12].

Вместе с тем, епископ Александр в тот период констатировал, что даже из числа тех немногих «инородцев», которые, в силу разных обстоятельств, принимали крещение, многие затем терялись из виду и были бесконтрольны, а часть, как показывают источники, возвращалась в свою прежнюю исконную веру и в прежнюю среду. Отсюда был и тот распространенный факт, что православные священники и миссионеры практически никогда точно не могли назвать число реальных «живых» новокрещенных среди кочевников.

Основная причина редких фактов крещения среди коренных жителей, на мой взгляд, была в том, что ислам к этому времени уже достаточно прочно проник в духовную культуру казахов. Существенным моментом было то, что они осознавали себя мусульманами и ассоциировали себя с мусульманским миром, хотя и слабо были знакомы с догмами этой религии и многие из них не придерживались строго его обрядовой стороны.

Между тем, администрация Туркестана все-таки предпринимала меры по ослаблению позиций мусульманства здесь. Они предпринимались, несмотря на то, что первый глава края К.П. Кауфман не рекомендовал открытое ведение здесь православного миссионерства и вмешательства в религиозные дела местного мусульманства [2, с.56]. При таких обстоятельствах, один из предварительных путей решения вопросов миссионерства в крае, в основном в его северной части (Семиреченская и Сырдарьинская области), духовная и светская власти увидели в открытии монастырей. Данное свое намерение представители Туркестанской епархии обосновывали так: «...Всем этим требованиям и многим другим настоятельным нуждам православного населения края мог бы удовлетворить миссионерский монастырь...» [17, лл.12об.-13].

Вскоре, при активном содействии Г.А. Колпаковского, в 1882 году такой монастырь был основан в Семиречье, в северном побережье озера Иссык –куль, в местности Курмекти был открыт Свято-Троицкий мужской монастырь [3, С.38]. В 1893 году уже женский монастырь, также с миссионерскими задачами, был построен и открыт уже близ города Ташкента [5, с.17]. А в первое десятилетие XX века, 20 декабря 1908 года, начал свою деятельность Верненский Иверско–Серафимовский женский монастырь [6, с.13].

С такого же рода целями и задачами еще в 1869 году в городе Верном было учреждено «Семиреченское православное церковное Братство», которое позже было преобразовано в «Казанско–Богородичное Братство» Туркестанской епархии. Говоря о своих задачах Братство отмечало: «...Заботиться о распространении духовно-нравственного просвещения, а вместе с тем и об обращении к православию иноверцев, не в одной лишь Семиреченской области, а во всей Туркестанской епархии» [18, лл.2-2об.].

Определенный вес и статус данному братству придавало и то, что оно действовало при кафедральном соборе Туркестанской епархии. Данное братство, по сути, было одним из тех немногих православных миссионерских организаций в Туркестане, которое более или менее осуществляло некоторую миссионерскую деятельность в крае, в частности, в Семиречье.

У Туркестанского епархиального руководства было намерение в перспективе иметь в лице данного братства некую неофициальную координирующую миссионерскую организацию, которая со временем смогла бы курировать миссионерство уже в масштабе всего края. К тому же, при крещении приходскими священниками в различных населенных пунктах области кого-либо из «инородцев», об этом уведомляли Семиреченское православное братство. Это делалось для того, чтобы братство взяло их на учет, вело с ними соответствующую работу и контролировало их дальнейшую судьбу, в том числе и по определению их дальнейшего социального статуса и места жительства. Это свидетельствует о том, что Семиреченское православное братство со временем стало выполнять некие координирующие функции в деле православного миссионерства в крае. Вскоре руководство братства стало не только получать для сведения уведомления и сообщения миссионерского характера с различных мест региона, но и готовить им предписания для действий в данном направлении.

И все же, в деле проведения и закрепления в Туркестанском крае «христианских начал» до конца XIX века, основная ставка была сделана на использование в этом деле школы. На этой форме деятельности по введению «русских начал» в общественной жизни края настаивал еще первый генерал-губернатор Туркестана К.П. Кауфман [2, с.56]. Для обоснования своих взглядов по данному вопросу он привлек к этой работе Н.И.

Ильминского, который, в частности, предложил вместо мусульманских учебных заведений в крае открывать русские христианские училища и подготовил для этого даже специальную программу. Но Кауфман, не нашел данную программу Ильминского приемлемым в условиях Туркестана того времени. По этому поводу он заметил: «Мы должны вводить в Туркестанском крае христианскую цивилизацию, но не должны стараться предлагать туземному населению православной веры» [19, л.77]. Политика Кауфмана по сдерживанию открытого миссионерства в крае в тот период была оправданной и более реалистичной, хотя и вынужденной для администрации.

В дальнейшем для изучения духовной стороны жизни местного населения и возможности введения здесь «христианских начал» была разработана программа под руководством следующего известного в тот период сторонника просвещения «инородцев» при помощи православного учения Н.П. Остроумова. Каких конечных целей в данной сфере придерживался он хорошо видно из его следующего высказывания: «Русско-государственные задачи и стремления нашего Отечества по отношению к инородцам состоят, в обрусении...еще другая задача – способствовать слиянию киргиз с русскими в один целый политическо - государственный организм» [7, с.19].

Если судить по дальнейшим действиям колониальной администрации в этой сфере, то основным итогом всех этих программ и исследований явился вывод о том, что наиболее оптимальный путь российской политики в духовной сфере в условиях Туркестана – это путь влияния на нее через систему образования. Поэтому, по словам Е.А. Алекторова, царизм в рассматриваемое время: «...В Туркестанском крае был намерен держаться обрусительной политики при посредстве русской школы» [4, с.86].

Для достижения триединой задачи – христианизации, русификации и слияния с империей пришли также к выводу о необходимости объединения усилий всех видов образования. Это министерские школы (русско-казахские), миссионерские школы, а также русские классы при медресе [20, с.56-57].

Открывавшиеся российскими властями в Туркестанском крае, да и в других окраинах империи, учебные заведения для детей «инородцев» были предназначены для получения начальной стадии образования, а в профессиональном плане для обучения только ряду ремесленных специальностей. С этой целью так называемые пансионы открывались и на территории Казахстана. К примеру, один из них был открыт для детей казахов в 1887 году в Щучинске. Характеризуя работу пансиона, его директор в 1888 году отмечал: «Цель открытия пансиона распространение христианского православия между киргизами...» [4, с.86].

Стало практиковаться открытие школ-интернатов, в которых дети местных жителей обучались и обеспечивались предметами быта не только за счет государства, но, зачастую, и за счет православного миссионерского общества (ПМО). Находясь постоянно под «руководством и присмотром» учителей и наставников воспитанники данных интернатов должны были легче и быстрее усвоить «русские и христианские начала». В этих интернатах обучались, как правило, мальчики. Но в Казахстане были отдельные случаи создания таких интернатов и для казахских девочек. Так, один из них был открыт в сентябре 1877 года в станции Атбасар Сарысуйской волости [21, л.14].

Что касается собственно Туркестана, то интернат для детей русских переселенцев и коренных жителей был создан в августе 1879 года. В том же году была открыта Туркестанская учительская семинария, которая предназначалась для подготовки учителей для русских и русско-туземных школ. Так, по данным на 1 января 1909 года в данной семинарии до указанного срока обучалось 552 учащихся, из которых 88 были представителями коренного населения [8, с.19]. А в годы правления зачинателя правительственных мер в этой сфере К.П. Кауфмана на казахской территории

Туркестанского края было открыто 28 русских учебных заведения, 2 семинарии и 1 церковно-приходская школа [5, с.11].

Отсюда видно, какое внимание в Туркестане российская светская и духовная власти уделяли использованию системы образования в проведении пророссийской и проправославной политики. В то же время, надо отметить, что развитие системы образования в крае в этот период, пусть и в таком контексте, в целом было явлением прогрессивным, способствующим распространению знаний и грамотности. К тому же, не все инициаторы открытия в крае новых учебных заведений были сторонниками их подчинения интересам политики или православной церкви. К примеру, Н.М. Ядринцев, не отрицая положительных результатов «миссионерских попыток просвещения» народов окраин империи, выразившихся в проявлении «наклонности к культуре, оседлости, ...гражданственности», все же критиковал православное миссионерство, как проводника имперских идей, его стремление сломать традиционный уклад жизни этих народов во имя «приобщения их к общероссийской культуре» [9, с.23].

В то же время, даже такая система образования внедрялась на окраинах империи крайне непоследовательно, так как преподавание на языках коренных народов казалось царским властям занятием опасным. Так, в «Журнале Министерства народного просвещения» при обсуждении вопроса об образовании «иностранцев» высказывалось такое суждение: «Утвердите язык письменностью, дайте ему некоторую литературную обработку, изложите его грамматические правила, введите его в школы и в церковь, и вы тем самым утвердите и разовьете соответствующую народность!» [22, с.92]. А это не входило в планы тех, кто ведал «просвещением иностранцев».

В крае, наряду с русско - туземными, стали открываться церковно-приходские школы. В частности, к 1884 году на территории Семиречья их число достигло пяти: в городах Верный, Жаркент, в селении Зайцевское, в станице Урджарская и выселке Топольском. Число учащихся этих школ составляло 292 человека (225 мальчика и 67 девочек). А к 1915 году число церковных школ здесь достигло 22. Школы для детей коренного населения открывались и при монастырях. Так, при Свято-Троицком монастыре была организована школа для казахских детей, из которых готовились келейники [6, с.15]. Тем не менее, местное население было слабо охвачено данной системой образования. Основным источником их образования оставались традиционные мектебы и медресе.

К тому же, высшие духовные чины в этих регионах нередко жаловались: «...У наших миссионеров нет сплоченности, единодушия, однообразно выработанных приемов. Отсюда и происходит, что, несмотря на самоотверженную их деятельность, плоды работы не видны» [23, с.697].

Все же определенная православная миссионерская деятельность присутствовала и в Туркестанском крае, которая была характерна для его северной части, в частности для Семиреченской и отчасти Сырдарьинской областей. Нельзя сказать, что здесь православное миссионерство было активным, но в рассматриваемое время оно в данном регионе имело место, и были, пусть в небольшом количестве, крещенные из местного населения, хотя большинство из крещенных в Семиречье были калмыки – ламаисты.

После относительно спокойного периода политики Кауфмана прямого невмешательства в область религиозных отношений в Туркестанском крае, к концу XIX века стали наблюдаться попытки пересмотра данной тактики в этой сфере. К данному времени Туркестанский край в основном уже был политически «зафиксирован» в составе Российской империи. Сама логика имперской политики рано или поздно неминуемо возвращала к вопросам русификации и православного миссионерства.

Так, к концу XIX века стал подниматься вопрос об открытии комитета ПМО и в Туркестанском крае. Председатель ПМО митрополит Московский Владимир 28 мая 1899 года обращается по этому поводу с письмом к Туркестанскому епископу Аркадию. В нем он указывал: «... Есть епархии, где миссионерская деятельность (среди киргизов) доселе еще не открывалась, да и там, где открыта, она нуждается в расширении и усилении, дабы можно было с некоторым успехом противодействовать энергичной пропаганде магометанства и ламаизма среди язычествующих инородцев...» [24, лл.1-1об.]. Митрополит Московский просил епископа Аркадия об открытии в городе Верном епархиального комитета ПМО, «на основании Высочайше утвержденного 21-го ноября 1869 года устава» [24, л.1об.].

Епископ Туркестанский Аркадий передал письмо на рассмотрение епархиальной духовной консистории, распорядившись при этом взять заключение по данному вопросу у Совета Казанского–Богородичного братства. В своем заключении братство выразило всяческую поддержку данному начинанию [25, л.9].

К данному времени Казанско–Богородичное братство, если и не в масштабах всего Туркестанского края, то, во всяком случае, в масштабах Семиречья проводило миссионерскую деятельность и в период «Кауфманской политики». Судя по архивным документам, к основным видам миссионерской деятельности братства, относились: оказание материальной помощи крещеным, особенно сарканским калмыкам; распространение христианской проповеднической литературы, в том числе и переводной; открытие библиотек христианской литературы; организация и проведение «нравственных бесед и чтений» и др. Так, к примеру, в конце 90-х годов XIX века братство, по просьбе Туркестанского епархиального училищного совета, на свои средства выписало три миссионерские библиотеки для церковно-приходских школ, открытие которых намечалось в городах Казалинске, Аулиеате и Петро-Александровске. В это же время оно принимало участие в подготовке к открытию специального вагона-церкви на железнодорожной линии Самарканд – Андижан, распространило до 1000 экземпляров «троицких листков и книжек», до 1000 экземпляров «брошюр религиозно-нравственного содержания» [25, лл.8об.-9].

Тем временем, Туркестанская духовная консистория 20 ноября 1899 года вынесла определение об открытии в городе Верном епархиального комитета ПМО, а епископ Аркадий его утвердил [24, л.1об.].

Но военный губернатор Духовской считал, что всякое усиление миссионерской деятельности в крае требует, в силу местных условий и особенностей, «крайней осторожности и осмотрительности». При этом он конкретизирует обоснования своих опасений, подчеркивая, что хорошо знает подозрительность, с которой местное население следит за всеми правительственными и административными распоряжениями, по-своему затем их истолковывая [26, лл.5об.-6]. И подытоживая свои взгляды по данному вопросу, Духовской пишет: «...Полагая со своей стороны настоящее время, наоборот, особенно неблагоприятным для этого (православного миссионерства -Т.А.С.), я не могу не выразить желания, чтобы временно, впредь до возникновения более удобных и благоприятных для того условий и обстоятельств, наша местная миссионерская деятельность по прежнему не выходила бы за пределы Семиреченской области...» [26, лл.8об.- 9].

Как показали дальнейшие события, действительно, миссионерство официального православия в Туркестанском крае, как и ранее, была характерна в основном для Семиреченского региона. По прежнему в Верном, а не в Ташкенте, находились: резиденция Туркестанского епископа, епархиальная консистория, епархиальное Казанско–Богородичное братство и открывшийся в 1899 году комитет ПМО. Основной упор в рассматриваемом вопросе по-прежнему делался на «просветительскую деятельность» в системе образования. Во взаимоотношениях с мусульманством все также придерживались тактики Кауфмана. Но

события 1898 года в Андижане заставили колониальные власти вновь вернуться к серьезному рассмотрению дальнейшей политики в отношении ислама в Туркестанском крае.

В Туркестанском крае после Андижанского восстания и ряда других событий, местные власти, оценив создавшееся положение, приходили к весьма неутешительному выводу. Когда были впервые учтены все исламские духовные учреждения в Средней Азии, царские власти оказались перед лицом ошеломляющей картины своего полнейшего идеологического бессилия. Вследствий этого, генерал Духовской в своем известном докладе «Ислам в Туркестане», был вынужден констатировать о ничтожности культурных средств в руках администрации края для борьбы с мусульманством.

В 1900 году на основании учета исламских учреждений, произведенного в областях, получились внушительные данные, не оставляющие сомнений в ширине охвата и в прочности исламских позиций в крае. Всего в крае было 1503 соборных мечетей и 11230 приходских мечетей, при 12499 имамах. В 5755 мектебах значились 5771 учителей. Количество ишанов составляло 686, которые имели 66487 учтенных мюридов. При 1415 мазарах находилось 1526 шейхов [27, лл.563,567].

Учитывая всю эту сложную ситуацию в сфере религиозной жизни Туркестанского края, Духовской, получив известие об открытии в городе Верном, без его ведома, комитета ПМО, написал письмо военному министру о преждевременности открытия указанного комитета. Но, несмотря на все доводы генерала Духовского, в верхах власти были свои соображения по поводу преждевременности или не преждевременности православного миссионерства в Туркестане. Там посчитали опасения генерала безосновательными и не увидели серьезных препятствий к открытию в крае комитета ПМО [28, лл.14-14об.].

Тем не менее, открытие в городе Верном епархиального комитета ПМО, не привело к радикальным изменениям в осуществлении здесь миссионерской деятельности РПЦ. По-прежнему, как и раньше, она проводилась, в основном, косвенным путем – через систему образования и просвещения. К тому же многое в плане дальнейшего развития ситуации в религиозной сфере края, да и всей империи в целом, изменили события 1905 года. После 1905 года православному миссионерству пришлось уже чаще заботиться не об умножении числа «просвещенных», а об удержании в их рядах крещенных прежде, так как после провозглашения в этот период свободы вероисповедания, начался отток многих крещенных ранее «инородцев» в свои прежние, традиционные верования.

К примеру, в 1910 году в православие из других конфессии по Акмолинской области перешли 26 человек, а за тот же 1910 год в этой же области из православия в другие конфессии перешли 141 человек [29, лл.13-14]. Данная тенденция, имевшая место в сфере религиозных отношений в империи в период после 1905 года, начала сводить на нет все усилия православного миссионерства за многие предыдущие годы. Она также подтверждала, что крещение на окраинах империи в подавляющей части принималось в неосознанной форме и зачастую при неблагоприятных и тяжелых обстоятельствах и условиях жизни, вызванных радикальной трансформацией прежних общественных отношений в ходе присоединения этих окраин к России.

Тем не менее, и после 1905 года Туркестанское Казанско - Богородичное братство и епархиальный комитет ПМО продолжали свою миссионерскую деятельность. И хотя в целом она была направлена на организацию и проведение благотворительных дел и акций, к примеру, на организации и работу в тот период благотворительных обществ и «обществ вспомоществования бедным» во многих городах края, все же, основное внимание и при этом уделялось учреждению обществ со специальными задачами – «духовного благотворения». Так, были организованы Верненская и Ташкентская комиссии по устройству народных

чтений, Верненская воскресная школа для взрослых, «Общество ревнителей просвещения» опять же в Верном и другие [30, с.84].

Но намеченного оживления и развития православного миссионерства в крае уже не могло быть. Начавшаяся вскоре первая мировая война не только отодвинула данную проблему далеко от повестки дня, но в этот период православное миссионерство в таком регионе, как Туркестан, стало, в силу внешнеполитических и внутривнутриполитических обстоятельств, нежелательным и даже опасным.

Заключение

Таким образом, подытоживая можно отметить, что в казахских землях Туркестанского края вопрос о православном миссионерстве стал подниматься РПЦ во второй половине XIX века. Казахскую часть населения данного региона представители царской администрации и православного духовенства относили к «нефанатичным» мусульманам и допускали возможность миссионерской работы среди них.

Но об открытой и широкой миссионерской деятельности здесь речи в тот период не шло. Основными причинами этого были прочность позиции ислама в Туркестане и важность для царского правительства сохранения здесь, в первую очередь, политической стабильности, для окончательного закрепления в крае своих позиций.

Однако с этим не в полной мере были согласны официальная церковь и наиболее нетерпеливые сторонники русификации из администрации. И ссылаясь на заключения известной «Степной Комиссии», они пытались и в Туркестанском крае проводить отдельные миссионерские меры.

При существующих в крае условиях для этих целей здесь старались использовать косвенные пути. Одну из таких путей для данного региона представило переселенческое движение. Основную часть переселенцев представляли последователи православия, и простое расширение их присутствия в крае, по мнению властей, уже должно было способствовать постепенному распространению и закреплению здесь христианства. Также один из предварительных путей решения вопросов миссионерства в крае, в основном в его северной части, духовная и светская власти увидели в открытии монастырей.

С такого же рода целями и задачами еще в 1869 году в городе Верном было учреждено «Семиреченское православное церковное Братство», преобразованное позже в «Казанско–Богородичное Братство». Оно, по сути, было одним из тех немногих православных миссионерских организаций в крае, которое более или менее осуществляло миссионерскую деятельность в рассматриваемое время в основном в Семиречье.

Также для миссионерских целей были привлечены известные на то время теоретики русского просветительства среди нерусских народов Н.И. Ильминский и Н.П. Остроумов. Были предложены различные программы и проекты, итогом которых явился вывод о том, что наиболее оптимальный путь российской политики в духовной сфере в условиях Туркестана – это путь идейного воздействия через систему образования.

К концу XIX века стали наблюдаться официальные попытки пересмотра религиозной политики в Туркестане. Это касалось и политики в области православного миссионерства. Сама логика развития империи и имперской политики, неминуемо возвращала власти к вопросам русификации и православного миссионерства на присоединенных окраинах. Как результат и в данном крае открывается комитет ПМО.

Тем не менее, открытие в регионе епархиального комитета ПМО не привело к радикальным изменениям в осуществлении здесь миссионерской деятельности РПЦ. По-прежнему данная деятельность ограничивалась в основном регионом Семиречья. В других же районах она частично проводилась косвенным путем – через систему образования и просвещения. К тому же многое в плане дальнейшего развития ситуации в религиозной

сфере края изменили события 1905 года. После 1905 года православному миссионерству пришлось уже заботиться не об умножении числа «просвещенных», а об удержании в их рядах крещенных прежде.

К началу 10-х годов XX века, несмотря на отсутствие показателей по количественному росту новокрещенных, наблюдается некоторое стремление в плане организационного укрепления миссионерства РПЦ в крае. Так, в его отдельных областях, помимо Семиреченской, появились должности миссионеров, а в 1912 году было решено организовать в Ташкенте миссионерские курсы.

Но оживления и развития православного миссионерства в крае уже не могло быть. Начавшаяся вскоре первая мировая война не только сняла данную проблему с повестки дня, но в этот период она в таком регионе, как Туркестанский край, в силу внешнеполитических и внутривнутриполитических обстоятельств, даже стала нежелательной и опасной.

Объективных предпосылок и потребностей в проведении православного миссионерства на территории Казахстана в XIX-начале XX веков не было, были, в первую очередь, имперские цели по политической, экономической и культурно-этнической ассимиляции присоединенных к России территории. Подтверждением этому может служить тот факт, что принятие крещения среди казахов имело не массовый, а единичный характер. А те немногие их представители, принимавшие православие, как правило, относились к его обедневшей части, оторванной от традиционной среды, и испытывавшие значительные материальные трудности.

ЛИТЕРАТУРА

- [1] Любимов П.П. Религия и вероисповедный состав населения Азиатской России / П.П.Любимов. – Петроград, 1914.- 135 с.
- [2] Кауфман К.П. Начальное образование в Туркестанском крае / К.П.Кауфман. – СПб.: Тип. М-ва вавн. Дел., 1910.- 15 с.
- [3] Булгаков Д. Иссыккульский православный миссионерский монастырь в Средней Азии / Д.Булгаков. – Санкт-Петербург, 1895.
- [4] Алекторов А.Е. Из мира киргизских суеверий: баксы / А.Е.Алекторов.- Казань: Типо-лит. Импер. ун-та, 1899.- 25 с.
- [5] Батырханов Г.К. Ресейдің Қазақстандағы жүргізген миссионерлік саясаты (XIX ғ. екінші жартысы-XX ғ. басы): Тарих ғыл. канд. Диссерт / Г.К. Батырханов.- Алматы, 1997
- [6] Тимофеева Л.В. История русской православной церкви на территории Семиречья (втор.пол. XIX века – XX век): диссерт. ... канд. истор. наук : 07.00.02 / Л.В. Тимофеева. – Алматы, 2007.- 155 с.
- [7] Мырзахметов М. Қазақ қалай орыстандырылды / М. Мырзахметов. – Алматы: Ата-мұра-Қазақстан, 1993. – 128 б.
- [8] Егембердиев М.Ш. Ресей империясының Оңтүстік Қазақстандағы орыстандыру саясаты (XIX ғ. Екінші жартысы-XX ғ. басы): Тарих ғылым. канд. диссерт. / М.Ш.Егембердиев. - Алматы, 2007.
- [9] Расова Н.В. Миссионерская деятельность русской православной церкви на Алтае в XIX – нач. XXвв.: Автореф. ... канд. истор. наук: 07.00.02 / Н.В. Расова. – Новосибирск, 2002.- 25 с.
- [10] Брайн-Беннигсен Ф. Миссионерские организации в Поволжье во второй половине XIX в. – Исламо - христианское пограничье: итоги и перспективы изучения: сборник статей / Ф. Брайн-Беннигсен. – Казань, 1994. – 205 с.
- [11] Массэ, Анри. Ислам. Очерки истории / Анри Массэ. – М., 1982. - 191 с.
- [12] Каппелер А. Россия – многонациональная империя. Возникновение, история, распад / А. Каппелер. – М., 2000. – 344 с.
- [13] ЦГА РК, Ф.64, Оп.1, Д.312
- [14] ЦГА РУ, Ф.1, Оп.20, Д.121
- [15] ЦГА РУ, Ф.1, Оп.20, Д.171
- [16] Краткая записка о Киргизской миссии за 1911 год (дополнения к цифровому отчету) // Омские епархиальные ведомости.-1912.-№ 20.- С.7-28
- [17] ЦГА РУ, Ф.1, Оп.22, Д.246

- [18] ЦГА РУ, Ф.1, Оп.22, Д.713
- [19] ЦГА РУ, Ф.17, Оп.1, Д.15499
- [20] Букеевской Орде 200 лет. – Алматы, 2001.- Кн.2
- [21] ЦГА РК, Ф.64, Оп.1, Д.2957
- [22] Журнал Министерства народного просвещения. – 1887.- № 4-6
- [23] Миссионерский съезд в Казани. 13-26 июня 1910 г.–Казань: центр. тип.,1910.-78 с.
- [24] ЦГА РУ, Ф.1, Оп.18, Д.56
- [25] ЦГА РУ, Ф.1, Оп.20, Д.1896
- [26] ЦГА РУ, Ф.1, Оп.18, д.58
- [27] ЦГА РУ, Ф.1, Оп.18, Д.19
- [28] ЦГА РУ, Ф.1, Оп.18, Д.36
- [29] ЦГА РК, Ф.64, Оп.1, Д.385
- [30] РГВИА, Ф.330, Оп.1, Д.52

REFERENCES

- [1] Lyubimov, P.P. (1914). *Religiya i veroispovednyj sostav naseleniya Aziatskoj Rossii* [Religion and religious composition of the population of Asian Russia].-Petrograd[in Russian].
- [2] Kaufman, K.P. (1910). *Nachal'noe obrazovanie v Turkestanskom krae* [Primary education in the Turkestan Region].– SPb.: Tip. M-vavn.Del. [in Russian].
- [3] Bulgakov, D. (1895). *Issykkul'skij pravoslavnyj missionerskij monastyr' v Srednej Azii* [Issyk-Kul Orthodox Missionary Monastery in Central Asia]. – Sankt-Peterburg [in Russian].
- [4] Alektorov, A.E. (1899). *Iz mira kirgizskih sueverij: baksy* [From the world of Kyrgyz superstitions: bucks].- Kazan': Tipo-lit. Imper.un-ta [in Russian].
- [5] Batyrbekhanov, G. (1997). *Reseidiñ Qazaqstandaǵy júrgizgen misionerlik saiasaty (XIX g. ekinshi jartsy-XX g. basy)* [K.Missionary policy of Russia in Kazakhstan (second half of XIX-beginning of XX century)]. historical science. Kand. Dissert [in Kazakh].
- [6] Timofeeva, L.V. (2007). *Istoriya russkoj pravoslavnoj cerkvi na territorii Semirech'ya (vtor.pol. XIX veka – XX vek)* [History of the Russian Orthodox Church on the territory of Semirechye (second half of the XIX century-XX century)]. dissert. cand. History of Sciences 07.00.02. – Almaty [in Russian].
- [7] Myrzahmetov, M. (1993). *Qazaq qalal orystandyryldy* [How Kazakh was Russified]. – Almaty: Ata-mura-Qazaqstan [in Kazakh].
- [8] Egemberdiev, M.Sh. (2007). *Resei imperiasynyñ Ontústik Qazaqstandaǵy orystandyry saiasaty (XIX g. Ekinshi jartsy-XX g. basy)*[The policy of Russification of the Russian Empire in southern Kazakhstan (second half of the XIX-beginning of the XX century)]. historical science. Kand. the dissert. - Almaty [in Kazakh].
- [9] Rasova, N.V. (2002). *Missionerskaya deyatelnost' russkoj pravoslavnoj cerkvi na Altae v XIX – nach. XXvv.*[Missionary activity of the Russian Orthodox Church in Altai in the XIX-beginning. XX centuries]. Abstract. cand. History of Sciences. – Novosibirsk [in Russian].
- [10] Brajn-Bennigsen, F. (1994). *Missionerskie organizacii v Povolzh'e vo vtoroj polovine XIX v. – Islamo - hristianskoe pogranich'e: itogi i perspektivy izucheniya*[Missionary organizations in the Volga Region in the second half of the XIX century-Islam-Christian borderland: results and prospects of study] Collection of articles- sbornik statej, Kazan [in Russian].
- [11] Masse, Anri (1982). *Islam. Oчерки istorii Islam* [Essays on the history of]. – M. [in Russian].
- [12] Kappeler, A. (2000). *Rossiya – mnogonacional'naya imperiya. Vozniknovenie, istoriya, raspad* [Russia is a multinational empire. Origin, history, decay]. – M. [in Russian].
- [13] CGA RK, F.64, Op.1, D.312
- [14] CGA RU, F.1, Op.20, D.121
- [15] CGA RU, F.1, Op.20, D.171
- [16] *Kratkaya zapiska o Kirgizskoj missii za 1911 god (dopolneniya k cifrovomu otchetu)* [Brief note on the Kirghiz Mission for 1911 (additions to the digital report)]. Omskie eparhial'nye vedomosti - Omsk Diocesan Vedomosti. (1912). 20, 7-28 [in Russian].
- [17] CGA RU, F.1, Op.22, D.246
- [18] CGA RU, F.1, Op.22, D.713
- [19] CGA RU, F.17, Op.1, D.15499

- [20] Bukeevskoj Orde 200 let [Bukeevskaya Horde is 200 years old] (2001). – Almaty, Kn.2 [in Russian].
- [21] CGA RK, F.64, Op.1, D.2957
- [22] Zhurnal Ministerstva narodnogo prosveshcheniya [Journal of the Ministry of Public Education] (1887). 4-6 [in Russian].
- [23] Missionerskij s"ezd v Kazani [Missionary Congress in Kazan]. (13-26 iyunya 1910).–Kazan': centr. Tip. [in Russian].
- [24] CGA RU, F.1, Op.18, D.56
- [25] CGA RU, F.1, Op.20, D.1896
- [26] CGA RU, F.1, Op.18, d.58
- [27] CGA RU, F.1, Op.18, D.19
- [28] CGA RU, F.1, Op.18, D.36
- [29] CGA RK, F.64, Op.1, D.385
- [30] RGVIA, F.330, Op.1, D.52

Тасмағамбетов А.С.

ОРЫС ПРАВОСЛАВИЯЛЫҚ ШІРКЕУІНІҢ XIX ҒАС.ЕКІНШІ ЖАРТЫСЫ - XX-ҒАС.БАСЫНДАҒЫ ТҮРКІСТАН ӨНІРІНДЕГІ МИССИОНЕРЛІГІ

Аңдатпа. Бұл мақалада XIX ғасырдың аяғы – XX ғасырдың басында Түркістан өңірінің құрамында болған оңтүстік-шығыс Қазақстан аймағында православиялық миссионерлік саясаттың ұйымдастырылуы мен өткізілуі зерттеледі. Нақты және көлемді дереккөздер негізінде, соның ішінде архивтік материалдарды қоса алғанда, жоғарыда аталған үрдістің жүзеге асу барысы мен ерекшеліктері қаралып баяндалады. Мәселені зерделеу барысында Түркістан аймағының қазақ жерлеріндегі православиялық миссионерлікті ұйымдастырып жүзеге асырудың өзіне тән ерекшеліктері және оның еліміздің басқа аймақтарында да оздырылған осындай үрдістерден айырмашылығы анықталады. Атап кету қажет, қазақ жерінде патша үкіметінің отарлау саясаты ғылыми тұрғыдан қаралғанда көбіне оның саяси және әлеуметтік-экономикалық жақтары қаралып, ал рухани-идеологиялық тұстары шеттеу қалып отырады. Сол себептен, осы тұрғыдағы зерттеулерді кеңейту, бүгінгі таңдағы маңызды мәселелердің бірі, және осы мақаланың мазмұны соған арналған.

Кілт сөздер: Дін; ислам; православиялық шіркеу; миссионерлік саясат; Түркістан аймағы; патша әкімшілігі; мұсылмандар; мешіт; медресе; православиялық миссионерлік қоғам; шоқындыру; епархия.

Tasmagambetov Asset

MISSIONARY WORK OF THE RUSSIAN ORTHODOX CHURCH IN THE KAZAKH LANDS OF THE TURKESTAN REGION IN THE SECOND HALF OF THE XIX-EARLY XX CENTURIES

Annotation. This article examines the process of organizing and conducting Orthodox missionary work on the territory of southeastern Kazakhstan in the second half of the 19th - early 20th centuries, which was part of the Turkestan region during this period. Based on materials from a wide range of sources, including archival data, the course and features of the above process are considered and described. In the course of studying this problem, the characteristic features and differences of the organization and implementation of Orthodox missionary work in the Kazakh lands of the Turkestan Territory from the organization and conduct of this process in other regions of our country are revealed. When describing the colonial policy of the tsarist government on the territory of Kazakhstan, its political and economic aspects are mainly touched upon, but not so often its spiritual and ideological aspects. In this regard, it is important to conduct scientific research in this area, which is what the materials of this article are devoted to.

Keywords: religion; Islam; Orthodox Church; missionary work; Turkestan territory; tsarist administration; Muslims; mosque; madrasah; Orthodox missionary society; Epiphany; diocese.

УДК 314.18 (574)
МРНТИ 11.25.09
DOI 10.37238/1680-0761.2021.81(1).39

Найманбаев Б.Р., Шеримбаева Ж.Д.

Международный университет Silkway, Шымкент, Казахстан

E-mail: naimanbaev_b@mail.ru, Zhibek010@mail.com

ВЗАИМООТНОШЕНИЯ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН И РОССИЙСКОЙ ФЕДЕРАЦИИ

Аннотация. В статье на основе широкого круга научной литературы и разнообразных источников проводится анализ взаимоотношений Республики Казахстан с Российской Федерацией. Обе страны связаны тесными историческими отношениями в рамках нахождения в одном государстве – сначала Российской империи, а затем Советского Союза. После распада СССР начинается новый этап в отношениях РК и РФ, как независимых и дружественных государств. Россия сегодня является одним из главных приоритетов в многовекторной внешней политике Казахстана в силу целого ряда объективных факторов. В статье указывается, что Россия является историческим соседом Казахстана на евразийском пространстве, между двумя странами сформировались отношения уважения и взаимопонимания. Российский вектор находится в центре внимания во внешнеполитических связях Казахстана. Для РФ взаимоотношения с нашей страной имеют особое геополитическое, экономическое, военно-стратегическое и этнокультурное значение. Для России Казахстан важнейший партнер и союзник в Центральной Азии, в которой Москва стремится упрочить свое влияние в острой конкурентной борьбе с Китаем, США и европейскими государствами.

Особый акцент сделан на том, что казахстанско-российские отношения развиваются на двусторонней основе и в многостороннем формате в рамках участия в Евразийском Экономическом Союзе и Организации Договора коллективной безопасности. Также отмечается, что несмотря на то, что уровень взаимодействия РК и РФ имеет характер стратегического партнерства, тем не менее, наша страна исходит из приоритета обеспечения своих национальных интересов.

Ключевые слова: Национальные интересы; стратегическое партнерство; многовекторная политика; приоритеты внешней политики; Меморандум о нераспространении ядерного оружия; Генеральная ассамблея ООН; Организация по безопасности и сотрудничеству в Европе; интеграция; Евразийский экономический союз; Организация договора о коллективной безопасности.

Введение

Предмет исследования представляет комплекс политических, экономических и культурных казахстанско-российских отношений на современном этапе.

Целью статьи является анализ и обобщение взаимодействия Казахстана и России, выявление динамики развития и перспектив взаимовыгодного сотрудничества и интеграции.

Гипотеза заключается в определении состоянии и перспектив развития казахстанско-российского сотрудничества, его сильных и слабых сторон в достижении национальных

интересов Казахстана. Руководство РК всегда рассматривало взаимоотношения с Россией с точки зрения стратегического партнерства с упором на экономику в общем контексте многовекторной внешней политики.

Прошло почти тридцать лет с тех пор как Казахстан и Россия являются самостоятельными участниками международных отношений. Наша республика и Российская Федерация являются надежными политическими и экономическими партнерами и добрыми соседями. Помимо межнациональной совместной деятельности на межгосударственном уровне, осуществляется сотрудничество в таких объединениях, как СНГ, ОДКБ, ШОС, ОБСЕ и др. Оба государства завоевали авторитетное положение в мировом сообществе.

Россия извечный сосед Казахстана на евразийском пространстве, между ними сформировались отношения глубокого братского уважения и взаимопонимания. В связи с вышеназванным фактором, после распада СССР происходит упрочение российско-казахстанских дипломатических, политических, экономических, культурных и иных сферах, позволяющих сделать благоприятный прогноз в отношениях в перспективе.

Материалы и методы исследования

Статья посвящена сотрудничеству Казахстана и России на современном этапе, что предполагает применение общепризнанных методов научного исследования, обеспечивающих системность, всесторонность и объективность анализа. Основным методом стал метод политического анализа, позволивший проследить эволюцию и динамику развития казахстанско-российских отношений по ключевым направлениям сотрудничества.

Системный анализ дал возможность выявить роль Российской Федерации во внешней политике РК в условиях реформирования международной системы отношений.

Применение нормативного метода позволило проанализировать документы и соглашения двустороннего и многостороннего характера, заключенные между двумя странами.

Результаты исследования

Республика Казахстан и Российская Федерация официально установили дипломатические отношения в конце октября 1992 года. Однако, еще до этого между двумя государствами был подписан Договор о дружбе, сотрудничестве и взаимной помощи, ставший основой для дальнейшего развития двусторонних отношений [1, с. 18].

С этого времени межгосударственное взаимодействие двух стран развивается по восходящей линии. В 1998 году была подписана Декларация о вечной дружбе и союзничестве, ориентированная на XXI столетие. В 2013 году между РК и РФ был заключен «Договор о добрососедстве и союзничестве в XXI веке», ознаменовавший переход на качественно новый уровень взаимоотношений и закрепивший все достигнутые договоренности, включая уважение к суверенитету, территориальной целостности и незыблемости государственных границ. При этом заявлялось стремление к взаимовыгодности сотрудничества между Москвой и Астаной, учет интересов обеих сторон.

Нельзя не отметить значимость роли России в процесс отказа Казахстана от ядерного оружия при предоставлении ему прочных гарантий безопасности и защиты от внешних нападения. В целях достижения статуса безъядерного государства, добровольно отказавшегося от ядерного оружия было заключено Соглашение о стратегическом ядерном потенциале, располагавшегося на казахстанской территории. Согласно этому документу, имеющему важнейшее международное значение, наша страна поручала и передавала РФ «права на осуществление регулирования, использования, гарантирования ядерной безопасности и материально-технического оснастки, недолговечно помещенные на

казахстанской земле» [1, с.86]. Таким образом, РК не только отказался от ядерного оружия на добровольных принципах, но и передал Кремлю ответственность за него.

Окончательно этот вопрос завершился подписанием в конце весны 1992 года Протокола о соблюдении Казахстаном условий Договора о нераспространении ядерного оружия. Документ был подписан в Лиссабоне при участии высшего руководства пяти ядерных государств, подтвердивших добровольный отказ нашей страны от всех видов атомного арсенала, расположенного на ее территории и передачу его России.

Через два года на Будапештской встрече руководства стран, входящих в Организацию по безопасности и сотрудничеству в Европе (ОБСЕ) РК получила гарантии по своей безопасности. Они были закреплены в Меморандуме о гарантиях безопасности в связи с присоединением Республики Казахстан к Договору о нераспространении ядерного оружия, подписанного в начале декабря 1994 года. Согласно Меморандуму Россия, Великобритания и США обязались уважать суверенитет, независимость, территориальную целостность РК и отказывались от применения или угрозы применения силы против нашей страны.

Еще в 1993 году президент Узбекистана И. Каримов на заседании Генеральной Ассамблеи ООН выдвинул инициативу о подписании Международного Договора о создании Зоны свободной от ядерного оружия в Центральной Азии (ЦАЗСЯ). Это предложение было поддержано со стороны многих государств. Особые усилия в этом вопросе принадлежат Казахстану, что привело к подписанию в 2006 году Семипалатинского Договора о ЦАЗСЯО. Все пять центрально-азиатские страны – Казахстан, Кыргызстан, Таджикистан, Туркменистан и Узбекистан – единодушно одобрили его и в марте 2009 года он вступил в силу.

И, наконец, в мае 2014 года пять ядерных держав – Великобритания, Китай, Россия, США, а также Франция подписали поистине исторический документ, гарантирующий безопасность в Центральной Азии. С особым удовлетворением встретил подписание Протокола Казахстан, располагавший большим объемом ядерного оружия и добровольно отказавшийся от него.

С начала обретения суверенитета отношения между двумя странами преодолели целый ряд этапов эволюции – это начиная с обозначения новых правовых связей до осуществления программы стратегического партнерства.

Начало первого периода казахстанско-российских отношений приходится на декабрь 1991 года. Он длился до мая 1992 г. В это время происходил процесс подписания двусторонних договоров и соглашений между РК и РФ. Основополагающим политическим документом данной стадии является Договор о дружбе, сотрудничестве и взаимной помощи.

Второй период (май 1992 - март 1994 гг.) был отмечен усилением двустороннего торгово-экономического и политического взаимодействия. В октябре 1992 года были установлены дипломатические связи между РК и РФ. Подписано соглашение о создании торговых представительств. Произошло еще одно значительное событие – распад единой рублевой зоны и введение 15 ноября 1993 года собственной национальной валюты Казахстана тенге. Завершение данного периода совпадает с первым официальным визитом Президента Н. Назарбаева в Россию и подписанием 22-х масштабных документов.

Третий период (март 1994 – январь 1995 гг.). Повышенная заинтересованность отдается совместному военно-политическому сотрудничеству.

Четвертый период включает время с весны 1995 г. по апрель 1998 года. С 1995 г. на практике стали воплощаться модели экономической интеграции, направленных на большую часть постсоветского пространства.

Пятый период начался весной 1998 г. и продолжается до настоящего времени. Его начало связано с заключением Декларации о вечной дружбе и союзничестве между государствами. Этот уникальный документ еще раз засвидетельствовал доверительное и

равноправное партнерство и союзничество Казахстана и России и закрепил ориентиры взаимоотношений в новом столетии. Декларация нацеливала народы дружественных государств на взаимное уважение, равноправное партнерство и углубление интеграционных процессов для обеспечения процветания и благополучия.

Необходимо заострить внимание на том, что инициатором тесной экономической интеграции Казахстана и России, создания Евразийского экономического пространства являлся первый президент Казахстана Н.А. Назарбаев [2].

Известный и пользующийся международным авторитетом и признанием дипломат, а сегодня президент РК К.К. Токаев отметил, что ключевым принципом и инструментом реализации внешней политики нашего государства выступает многосторонняя дипломатия, главная парадигма которой заключается в осуществлении внешней политики при координации отечественных национально-государственных интересов с интересами зарубежных стран и мирового сообщества [3, с. 26-27].

Посол РК в РФ Т.А. Мансуров сказал: «Российская Федерация на полном основании занимает ведущую роль, с которыми наша республика ставит своей задачей благоприятствовать стратегическому партнерству» [4].

Стратегическая значимость РК для России определяется ее ролью в обеспечении эффективности российского военно-космического комплекса и укрепления обороноспособности РФ. В Казахстане расположены семь крупнейших военных объектов, занимающих значительные земельные площади. Главной космической гаванью РФ является казахстанский космодром Байконур, с которого производится семьдесят процентов запусков ракет. При этом только Байконур может обеспечить вывод на орбиту ракет класса «Союз и «Протон». Несмотря на то, что Россия располагает двумя собственными площадками «Плесецк» и «Восточный», но отказываться от аренды казахстанского космодрома она не собирается. В связи с этим договор на использование Байконура был продлен до 2050 года.

Достаточно интенсивно развивается казахстанско-российское военно-техническое сотрудничество. Достаточно сказать о том, что Россия находится на первом месте среди партнеров Казахстана по экспорту вооружения. Кроме того, на базе казахстанских предприятий осуществляется сборка и комплектация некоторых видов боевой техники. В настоящее время в российских вузах проходят обучение военнослужащие из нашей страны. Только за 15 лет подготовку в них прошли свыше двух с половиной тысяч казахстанцев.

Однако, в последнее время география закупок вооружения и подготовки военных кадров РК значительно расширилась. В особенности, это касается Турции.

Определенные результаты имеются в развитии связей между контрразведывательными службами двух стран, которые выработали пакетные решения о совместной деятельности по борьбе с международными террористическими и экстремистскими организациями. В 2008 году было подписано Соглашение между КНБ и ФСБ, определяющий принципы и реальные меры по осуществлению такой деятельности.

Для обеспечения национальной безопасности большое значение имеет развитие сотрудничества государств, входящих в Организацию Договора Коллективной Безопасности, одними из главных учредителей которой выступили Казахстан и Россия.

Участники ОДКБ в 2004 году заключили Соглашение о совместном планировании применения вооруженных сил в целях в поддержания коллективной безопасности. Москва и Астана договорились о проведении регулярных военных учений на российской и казахстанской территориях в поочередном порядке.

Первый Президент РК Н. Назарбаев призвал усилить ОДКБ, предложив сформировать совместный постоянно действующий воинский контингент для молниеносного реагирования на внешнюю опасность. В декабре 2008 года на неформальном Саммите глав

государств России, Казахстана, Армении, Кыргызстана и Таджикистана договорились сформировать в рамках ОДКБ группировку сил быстрого реагирования.

Проект резолюции о формировании Коллективных сил оперативного реагирования (КСОР) подписан четвертого февраля 2009 года. Экс-президент России Д.А. Медведев сказал тогда: «сошлись в необходимости решения», в надобности таковой структуры [5].

Как отметил помощник президента России С. Приходько КСОР необходим для «укрепления обороны, выполнения специальных задач по борьбе с мировым злом терроризмом, транснациональной высокоорганизованной преступностью, наркотрафиком, а также для завершения негативных последствий чрезвычайных ситуаций» [6]. С точки зрения определенных экспертов, данная организация имеет возможность стать ответом военному блоку НАТО, усиливающемуся на Востоке.

Спустя некоторое время президент России отметил, что по совокупности всех имеющихся возможностей Коллективные силы оперативного реагирования (КСОР) по качеству, будут подобны устройству НАТО. Он заявил, что Россия намерена передать в состав соединенных сил дивизию и бригаду, указав на следующие, это - 98-я гвардейская, а также 31 десантная бригада ВДВ РФ.

После распада Советского Союза в 1991 г. было положено начало учреждению региональной межгосударственной организации СНГ – Содружество Независимых государств – для того, чтобы координировать взаимоотношения стран прежнего СССР. Основными представителями сформированного объединения выступили Россия, Беларусь, Украина, Казахстан, Азербайджан, Армения, Молдова, Кыргызстан, Узбекистан, Таджикистан, Туркменистан. На следующий год после образования СНГ, стали подписываться двусторонние соглашения в торговой сфере, о создании зоны свободной торговли, таким образом наметилось экономическое партнерство государств.

Дальнейшая тенденция поступательного движения общеэкономических отношений нашло выражение в последовавших интеграциях, таких, как Союзное государство России и Белоруссии, ГУАМ (Грузия, Украина, Азербайджан, Молдова), а также ЕврАзЭС, в который вошли – Россия, Казахстан, Белоруссия, Киргизия, Таджикистан. Под эгидой ЕврАзЭС действует Таможенный Союз (Россия, Белоруссия, Казахстан). Центрально-азиатское сотрудничество (ЦАС) – вошла в состав ЕврАзЭС, после интеграции приостановила свою деятельность [6].

Н. Назарбаев в докладе перед студентами МГУ им. Ломоносова в 1994 г. озвучил идею активной интеграции в рамках евразийского пространства. Пройдя ряд фаз развития: ЕврАзЭС, Таможенного союза, а также Единого экономического пространства (ЕЭП), данная концепция успешно претворилась в ходе подписания 29 мая 2014 года в Ак Орде Договора о Евразийском экономическом союзе (ЕАЭС), ратифицированного первого января 2015г. Поступательная интеграция – это результативный показатель возрастания ЕАЭС за счет Армении и Кыргызстана, диалог с международными организациями, а также с довольно многочисленными государствами, которые высказывают живой интерес к функционированию данного союза.

Евразийское экономическое сообщество, начало свою деятельность 10 октября 2000 г. после заключения в столице Казахстана документа, подписанного президентами пяти государств. В 2008 году Узбекистан прервал свое участие, так как колебался в результативности работы сообщества. Эта региональная интеграция одна из крупнейших в мире, потому что сплачивает страны с численностью 180 млн. людей, ее территория простирается на 20 млн. км. Начальная стадия образования объединения имеет такой фактор - торговля ведется беспопытно и нет количественных ограничений.

В 2010 году было положено начало возникновению Таможенного союза, для членов которого был отменен пограничный контроль. ТС приступил к практической деятельности с июля 2011 года, когда был упразднен на границах трех стран контроль. Унифицированные таможенные тарифы послужили инструментом возрастания конкурентоспособности изделий национального производства, чрезвычайно благоприятно сказалось для Казахстана. Согласно мониторинга Евразийского банка развития, пределы ставки ввозного тарифа по всем видам изделий, перенос всех видов контроля на внешние границы союза, аннулирование таможенных и иных административных барьеров обеспечили в 2015 г. добавочный прирост душевого ВВП на 15-20 процентов [5].

Успешно осуществлялся План общей деятельности на 2016-2018 гг., а также Программа долгосрочного экономического сотрудничества до 2020 года включительно. Кроме этого реализовывались Программа и План действий в рамках межрегионального и приграничного сотрудничества на 2012-2017 гг.

Новый этап во взаимоотношениях двух стран на уровне первых руководителей начался после того, как президентом РФ стал В.В. Путин [6]. Так, развитию геополитического сотрудничества двух стран благоприятствует политическое взаимодоверие и традиционно-историческое дружественное расположение между руководителями государств. Н. Назарбаев после очередных президентских выборов, которые состоялись 26 апреля 2015 года, совершил визит в Россию, где принял активное участие в неформальном совещании СНГ, очередной встрече Высшего Евразийского экономического Совета (ВЕЭС), а также на праздничных мероприятиях, в честь 70-летия Победы Советского Союза в Великой Отечественной войне (1941-1945 гг.). В общей сложности В.В. Путин и Н.А. Назарбаев за период с 2015-2017 гг. провели около двадцати встреч на высшем уровне.

За заслуги в установлении и улучшении взаимного сотрудничества и особые заслуги в содействии интеграции на евразийском пространстве, Президент Российской Федерации В.В. Путин удостоил награды орденом Александра Невского Президента Республики Казахстан Нурсултана Назарбаева.

На сегодняшний день Россия является одним из основных торговых партнеров РК. РФ сохраняет двадцатипроцентную долю в общей сумме торгового оборота республики. Казахстан сохраняет вторую позицию среди внешнеторговых партнеров России в числе стран СНГ. В период 2015-2016 гг. на который приходится кульминационная точка мирового экономического кризиса, товарооборот между странами снижается. Сокращение обоюдного товарооборота обуславливалось резким падением мировых цен на сырье – это нефть, газ и др. Данное обстоятельство привело к скачку доллара и падению национальных валют, в результате значительно снизилась покупательская способность народа, разорению среднего и мелкого бизнеса.

Устранению финансовых барьеров, а также интенсификации инвестиционного партнерства призван содействовать Евразийский банк развития, созданный в 2006 году.

К 2025 г. запланировано организовать уникальный рынок углеводородов в рамках ЕАЭС, который повысит конкурентоспособность России и Казахстана на мировых рынках в сфере нефтепродуктов. А также осуществляется совместная деятельность по созданию интегрального электроэнергетического рынка к 2019 г., данный процесс позволит произвести запланированный переход к скоррелированной энергетической политике до 2025 г. [7].

Широкие перспективы открывает совместная деятельность в области науки и новейших технологий. В рамках запланированных мероприятий осуществляется деятельность по проектированию фонда нанотехнологий.

Еще одной перспективной сферой казахстанско-российского сотрудничества становится туризм. В 2015 г. в Казахстан приехало отдыхать более трёх миллионов

российских граждан, что позволило стране занять 4-ое место по популярности выездного туризма россиян.

Спектр отношений между странами весьма обширен и распространяется на все сферы – политическую, торгово-экономическую, инвестиционную, информационно-коммуникационную, инновационную, культурно-гуманитарную.

В последние годы стали развиваться и новые направления двустороннего сотрудничества, охватывающие военно-политическую, энергетическую сферы и область высоких технологий [8].

В ходе визита нового президента РК К.Токаева в Москву, стороны договорились и о расширении областей культурно-гуманитарного сотрудничества, прежде всего, о развитии контактов в образовании. Была подтверждена неизменность курса стратегического партнерства и союзничества.

Между тем, имеется и немало проблем в казахстанско-российских отношениях. Безусловно, межгосударственные отношения развивались поступательно и несмотря на то, что Россия называла Казахстан не только самым близким союзником и другом, тем не менее, до сих пор, на наш взгляд, концептуально она не определилась с отношением к нему, как отдельному государству или же в системе всего Центрально-Азиатского региона.

Тем более, что поиск собственной геополитической идентичности проходил в России сложно и болезненно, в борьбе различных мнений. Принятая российским руководством на вооружение концепция «русского мира» и попытки реализации ее в Украине вызвали санкции западных государств и негативную реакцию в Казахстане. Кроме того, ЕАЭС мыслился Казахстаном как чисто экономический союз и желание России придать ей геополитический характер вовсе не соответствуют стремлениям казахстанского руководства и общества.

Заключение

Двустороннее сотрудничество двух государств обладает весьма значительным потенциалом. Перед дружественными странами общей задачей является – диверсификация экономики, внедрение новых технологий, эффективное использование природных ресурсов, построение постиндустриального общества. Подытоживая, можем констатировать, что российско-казахстанские отношения имеют высокий потенциал для дальнейшего развития и укрепления.

С Россией у Казахстана особые отношения, сложившиеся за века совместного пребывания в рамках одного государства – сначала Российской империи, а затем Советского Союза. Особенность их заключается в близком соседстве, в котором самые протяженные в мире границы, скорее объединяют, нежели разъединяют. Общая история, достижения и победы, историческая память, глубокие культурные и ментальные связи, большие диаспоры в обеих странах – вот то, что составляет сердцевину отношений двух стран и народов. После распада СССР и образования независимых государств отношения РФ и РК складывались, как на двусторонней, так и многосторонней основе.

Двусторонние связи между Казахстаном и Россией официально были установлены 25 мая 1992 года, когда был подписан Договор о дружбе, сотрудничестве и взаимной помощи. Сегодня договорная база двух стран включает больше двухсот документов и подкреплена Договором о вечной дружбе и союзничестве. Отметим, что стороны полностью решили вопросы делимитации и демаркации границ и закрепили это в соответствующих документах.

Оба государства состоят в Содружестве Независимых Государств (СНГ), являются учредителями сначала Таможенного Союза (ТС), а затем Евразийского экономического Союза (ЕАЭС). Известно, что процессы интеграции России и Казахстана начались с инициатив Первого президента РК Н.А.Назарбаева. Общие интересы привели к созданию и участию обеих стран в Организации Договора коллективной безопасности (ОДКБ) и Шанхайской Организации сотрудничества (ШОС).

ЛИТЕРАТУРА

- [1] Жигалов К.В. Первый Президент Республики Казахстан Нурсултан Назарбаев. Хроника деятельности (1.12.1991-31.05.1993) / К.В. Жигалов, Б.К. Султанов. – Алматы, 1993. – С.8-9
- [2] Турсунбаев Т.А. Российско-казахстанское сотрудничество: состояние и Перспективы / Т.А. Турсунбаев // Казахстанская правда. - 1995. - 20 июня.
- [3] Токаев К.К. Под стягом независимости: Очерки о внешней политике Казахстана / К.К. Токаев. –Алматы, 1997. – 735 с.
- [4] Мансуров Т.А. Российско-казахстанские отношения: новые рубежи / Т.А. Мансуров // Материалы научно-практической конференции. –Москва, 1996. – С.47.
- [5] Официальный сайт Министерства экономического развития Российской Федерации [электронный ресурс] / URL: <http://www.economy.gov.ru/minex/activity/sections/formuep/>.
- [6] Халидуллин Г. Становление внешней политики Казахстана: история, состояние / Г. Халидуллин. – Астана, 2007. - С. 376.
- [7] Экономический интернет портал [электронный ресурс] / URL: [http:// www.doingbusiness.org/~media/FPDKM/Doing%20Business/Documents/Annusl Reports /English/ DB12 - FullReport.pdf](http://www.doingbusiness.org/~media/FPDKM/Doing%20Business/Documents/Annusl Reports /English/ DB12 - FullReport.pdf)
- [8] Сагиндигов Р.Е. Казахстанско-Российские дипломатические отношения: состояние и перспективы / Р.Е. Сагиндигов // Вестник РУДН. – серия Международные отношения. – Москва, 2014. № 2. – С.140-147.

REFERENCES

- [1] Zhigalov, K.V., Sultanov, B.K. (1993). Pervyj Prezident Respubliki Kazahstan Nursultan Nazarbaev [First President of the Republic of Kazakhstan Nursultan Nazarbayev. Chronicle of the activities]. Hronika deyatelnosti (1.12.1991-31.05.1993) Almaty [in Russian].
- [2] Tursunbaev, T.A. (1995). Rossijsko-kazahstanskoe sotrudnichestvo: sostoyanie i perspektivy [Russian-Kazakh cooperation: status and prospects]. Kazhastanskaya pravda [in Russian].
- [3] Tokaev, K.K. (1997). Pod styagom nezavisimosti: Ocherki o vneshnej politike Kazahstana [Under the Banner of Independence: Essays on Kazakhstan's foreign Policy] Almaty [in Russian].
- [4] Mansurov, T.A. (1996). Rossijsko-kazahstanskije otnosheniya: novye rubezhi. [Russian-Kazakh relations: new frontiers]. Materialy nauchno-prakticheskoy konferencii Moscow [in Russian].
- [5] Oficialnyj sajт Ministerstva ekonomicheskogo razvitiya Rossijskoj Federaci [Official website of the Ministry of Economic Development of the Russian Federation] URL: <http://www.economy.gov.ru/minex/activity/sections/formuep/> [in Russian].
- [6] Halidullin, G. (2007). Stanovlenie vneshnej politiki Kazahstana: istoriya, sostoyanie [Formation of Kazakhstan's foreign policy: history, state] Astana [in Russian].
- [7] Ekonomicheskij internet portal [Economic Internet portal].URL: [http://: www.doingbusiness.org/~media/FPDKM/Doing%20Business/Documents/Ann usl-Reports / English/ DB12-FullReport .pdf](http://www.doingbusiness.org/~media/FPDKM/Doing%20Business/Documents/Ann usl-Reports / English/ DB12-FullReport .pdf) [in Russian].
- [8] Sagindikov, R.E. (2014). Kazhastansko-rossiiskie diplomaticheskie otnosheniya: sostoyanie i perspektivy [Kazakh-Russian diplomatic relations: current state and prospects]. Vestnik RUDN, serya Megdunarodnye otnosheniya, 2,140-147 [in Russian].

Найманбаев Б.Р., Шеримбаева Ж.Д.

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ МЕН РЕСЕЙ ФЕДЕРАЦИЯСЫНЫҢ ӨЗАРА ҚАРЫМ-ҚАТЫНАСТАРЫ

Аңдатпа. Мақалада ғылыми әдебиеттің кең ауқымы мен түрлі дереккөздердің негізінде Қазақстан Республикасының Ресей Федерациясымен өзара қарым-қатынасына талдау жүргізіледі. Екі ел де бір мемлекет – алдымен Ресей империясы, содан кейін Кеңес одағы шеңберіндегі тығыз тарихи қатынастармен байланысты. КСРО ыдырағаннан кейін тәуелсіз және достас мемлекеттер ретінде ҚР мен РФ қарым-қатынасында жаңа кезең басталады. Ресей бүгінде бірқатар объективті факторларға байланысты Қазақстанның көпвекторлы сыртқы саясатындағы басты басымдықтардың бірі болып табылады. Мақалада Ресей еуразиялық кеңістіктегі Қазақстанның тарихи көршісі болып табылатыны, екі ел арасында терең бауырластық, құрмет пен өзара түсіністік қарым-қатынасы қалыптасқаны

көрсетілген. Ресейлік Вектор Қазақстанның сыртқы саяси байланыстарында басты назарда. Біздің еліміз Ресей Федерациясы үшін Орталық Азиядағы нақты көшбасшылығының, едәуір табиғи ресурстарға ие болуының, Каспий мен Байқоңыр нысанының рөлі, сондай-ақ ірі орыс диаспорасы болуының салдарынан геостратегиялық тұрғыдан маңызды.

Қазақстан-Ресей қарым-қатынастары Еуразиялық экономикалық одақ пен Ұжымдық қауіпсіздік шарты ұйымына қатысу шеңберінде екіжақты негізде және көпжақты форматта дамып келе жатқанына ерекше назар аударылды. Сондай-ақ, ҚР мен РФ арасындағы өзара іс-қимыл деңгейі стратегиялық әріптестік сипатына ие болғанына қарамастан, біздің еліміз өзінің ұлттық мүдделерін қамтамасыз ету басымдығына сүйенеді.

Кілт сөздер: ұлттық қызығушылықтар; стратегиялық әріптестік; көпвекторлы саясат; сыртқы саясаттың басымдықтары, ядролық қаруды таратпау туралы Меморандум; БҰҰ Бас Ассамблеясы; Еуропадағы қауіпсіздік және ынтымақтастық жөніндегі ұйым; интеграция; Еуразиялық экономикалық одақ; Ұжымдық қауіпсіздік туралы шарт ұйымы.

Naimanbayev Bekmurat, Sherimbayeva Zhibek
RELATIONSHIP OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN AND THE RUSSIAN
FEDERATION

Annotation. The paper analyzes the relationship between the Republic of Kazakhstan and the Russian Federation based on a wide range of scientific literature and various sources. Both countries are linked by close historical relations within the framework of finding one state - first by the Russian Empire, and then by the Soviet Union. After the collapse of the USSR, a new stage begins in relations between the Republic of Kazakhstan and the Russian Federation, as independent and friendly states. Russia today is one of the main priorities in the multi-vector foreign policy of Kazakhstan due to a number of objective factors. The paper indicates that Russia is Kazakhstan's historical neighbor in the Eurasian space, relations of deep fraternal respect and mutual understanding have been formed between the two countries. The Russian vector is at the center of attention in Kazakhstan's foreign policy relations. Our country is geostrategically significant for the Russian Federation due to its de facto leadership in Central Asia, the possession of a significant amount of natural resources, the role of the Caspian and the Baikonur facility, as well as the presence of a large Russian diaspora.

Particular emphasis is placed on the fact that Kazakh-Russian relations are developing on a bilateral basis and in a multilateral format within the framework of participation in the Eurasian Economic Union and the Collective Security Treaty Organization. It is also noted that despite the fact that the level of interaction between the Republic of Kazakhstan and the Russian Federation has the character of a strategic partnership, nevertheless, our country proceeds from the priority of ensuring its national interests.

Keywords: national interests; strategic partnership; multi-vector policy; foreign policy priorities; Memorandum on the Nonproliferation of Nuclear Weapons; UN General Assembly; Organization for Security and Cooperation in Europe; integration; Eurasian Economic Union; Collective Security Treaty Organization.

ӘОЖ 93/94 (075)

ҒТАХР 03.20

DOI 10.37238/1680-0761.2021.81(1).40

Таштанов Ж. А.*Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан***E-mail:** Z_tashtanov@mail.ru**САЙРАМ Өңірінің астық даярлау тұсындағы күнделікті өмір тарихы (1928-1929жж)**

Аңдатпа. Сайрам өңірінен шыққан Ташкент қаласында білім алатын студенттердің өлкелік басшылыққа жазған шағымы талданды. Шағым қоғам өмірінің, әсіресе, астық дайындау, бұқаралық сананың қалыптасуы мен әлеуметтік толқудың өзіндік барометр болып табылады.

Шағымдар жергілікті өмірдің ең өзекті мәселелері бойынша жазылды. Бір қызығы, шағым жазбаша өтініштердің жеке түрі ретінде (құжат түрінің атауымен) XX ғасырдың басында ғана кеңінен қолданылды.

Шағым – азаматтардың күнделікті өмірін нашарлатқан белгілі бір өзгерістерге жедел ден қоюының бір түрі. Зерттеушілер азаматтардың билікке жүгінуінің сипаттамалық ерекшеліктерін бөліп көрсетеді: ерікті түрде ұсыну формасы, ойлар мен сезімдерді білдіруге арналған арнайы тіл, нақты дәлелдемелер жүйесі (дәлелдер), эмоционалдық, полифонизм (туындаған сұрақтардың әртүрлілігі).

Шағымдар жергілікті өмірдің ең өзекті мәселелері бойынша жолданды. Осы ретте Сайрам ауданы азаматтарының астық даярлау кезіндегі шағымдарын тексеруге арналған материалдарды қарастырамыз.

Кілт сөздер: Астық жинау; салық салу; бай-ауқаттылар; өтініштер; шағымдар; күнделікті өмір; жергілікті басқару; Сайрам; Манкент; Қарабұлақ; Қарамұрт ауыл азаматтары.

Kipicne

Сайрам өңірінен шыққан Ташкент қаласындағы білім алған студенттердің өлкелік басшылыққа түскен шағымдары талқыланды. Сайрам өңіріндегі астық даярлау кезіндегі күнделікті өмір тарихының мәселерін қарастыру. Осы күнделікті өмір тарихындағы шағымдар арқылы қоғам өмірінің, әсіресе, астық дайындау, бұқаралық сананың қалыптасуымен әлеуметтік толқу жағдайы арқылы өзіндік барометрі болып табылады.

Зерттеушілердің пікірінше хат «күнделікті өмірдің түрлі-түсті бояуы және ұлттық психология мен мәдениеттің базалық құрылымының көрінісі». Хаттар «олардың авторларының ойлары мен сезімдерінің квинтэссенциясын көрсетті. Бұл ұзақ пайымдаулардың жемісі, шындықты өзіндік түсінуін мекенжайға жеткізу әрекеті».

Жазбаша дереккөздерді зерттеу «құжымдық ес-түссіздікке» бағытталған әлеуметтік-психологиялық механизм саласымен тығыз байланысты. Қоғамдық сананың жаппай өсуі салдарынан аңыздық өміртану элементтері кенеттен күшейеді деп болжауға негіз бар. Сол себепті хаттарды талдауда кейде шынайылық пен иллюзияны, шындық пен өтірікті ажырату қиындыққа әкеліп соғады. Дегенмен «эго-құжаттар» олардың авторларын не алаңдатқанын, билік пен басқару органдары алдында азаматтардың қандай мәселе көтергендіктерін, олардың өтініштерін қарау нәтижесі қандай болғандығы туралы сенімді көрсеткіш ретінде айрықша зерттеушілік қызығушылық туғызады.

Мұндай дереккөздердің ерекшелігі ондағы тұрғындарды мазалаған мәселелердің әр алуандылығының бекітілуі және зерттеу мақсатында хаттардағы ақпараттарды тақырыптық

топтастыруға мүмкіндік береді: таңдамалы түрдегі өндіріс, лауазымды тұлғаларды бекіту және жұмыстан шығару, астық дайындау кезіндегі жергілікті салық пен алымдарды төлеу және тағы басқалар.

Билікке жазған хаттардың жалпы қабылданған жіктеуі жоқ. Атап айтқанда «хаттардың не үшін жазылатындығына қарай» В.В. Кабанов оларды келесі топтарға бөледі:

1. Өтініштер; 2. Шағымдар; 3. Ақпараттық хаттар; 4. Жеке мекемелер мен лауазымды тұлғаларды әшкерелеу мен сынау әрекеттері; 5. Ұсыныстар мен болжамдар; 6. «Философиялық хаттар», яғни авторлардың саясат, экономика, рухани өмір саласындағы оқиғаларды, теориялық жағдайларды түсінуді туралы ой-хаттары; 7. Құттықтау хаттары; 8. Айыптаулар [1, б. 229].

Жазбаша өтініштерді олардың мекенжайлары бойынша (билік органдары, мекемелер, газеттер, бөлек шенеуніктер); адресаттар (бір автор-беруші немесе топ); әлеуметтік жағынан, автордың мүлкі, мазмұн бөлігі, ынталандыру жолдауы және басқаша жүйелендіруге болады. Сонымен қатар, хаттар құжаттардың әртүрлі аталуы бойынша шартты түрде келесідей бөлінген: 1) арыз; 2) өтініштер; 3) арыздар.

Шағымдар жергілікті өмірдің ең өзекті мәселелері бойынша жолданды. Бір қызығы, шағым жазбаша өтініштердің жеке түрі ретінде (құжат түрінің атауымен) XX ғасырдың басында ғана кеңінен қолданылды.

Шағым – азаматтардың күнделікті өмірін нашарлатқан белгілі бір өзгерістерге жедел ден қоюының бір түрі.

Советтік кезеңнің алғашқы жылдарындағы азаматтардың билік органдарына бағытталған шағымдары олардың дұрыс сақталмауынан ғылыми айналымға енгізілмеді. Олардың көбісі мекеменің ағымдық іс-қағаздарын жүргізу кезінде немесе мұрағаттардағы талдау процесінде аяусыз жойылғандықтан бүгінгі күнге жетпеген.

Сонымен қатар, архив қорларында сақталған хаттарды анықтау, олардың көбінесе өзіндік жеке істерге бөлінбеуінен және анықтамаларда көрсетілмегендіктерінен, көп күш жұмсауды талап етуде. Бұл зерттеудің ақпараттық негізін Түркістан облысының мемлекеттік қоғамдық саяси- тарихының архиві (ТОМҚСТА) қоры құрады.

Зерттеушілер азаматтардың билікке жүгінуінің сипаттамалық ерекшеліктерін бөліп көрсетті: ерікті түрде ұсыну формасы, ойлар мен сезімдерді білдіруге арналған арнайы тіл, нақты дәлелдемелер жүйесі (дәлелдер), эмоционалдық, полифонизм (туындаған сұрақтардың әртүрлілігі). Шағымдар жергілікті өмірдің ең өзекті мәселелері бойынша жолданды. Осы ретте Сайрам ауданы азаматтарының шағымдарын тексеруге арналған материалдарды қарастырамыз.

Зерттеу материалдары мен әдістері

Мақаланы жазуда азаматтардың жазбаша өтініштері (мәлімдемелер, өтініштер, шағымдар) қазіргі тарих ғылымының зерттеудегі күнделікті өмір тарихына баға жетпес көмек көрсетуі мүмкін. Қазіргі таңдағы тарих ғылымындағы зерттеулер мен дереккөздердің жариялануы растап отыр. Билік органдарына бағытталған хаттар, қоғам өмірінің түрлі жақтарын тануға, тарихтың сын кезеңдерінде адамдардың қалай өмір сүргендігін жақсы түсінуге ықпал ететін іс-қағаздарын жүргізу деректерінің ерекше әр алуандығы.

Билікке жазылған хаттар халық өмірінің өзіндік «айнасы», сонымен қатар авторлық өзін-өзі танытуда тілдік ерекшеліктердің бұқаралық дереккөзі ретінде рөл ойнайды.

Зерттеу нәтижелері

Қазақстандағы ауыл шаруашылығының көріністері жаңа экономикалық саясаттың ақыры БК(б)П ұйымдарына 1928 жылғы ақпанда жазған нұсқау хатында Сталин өзіне тән үзілді-кесілді өсиеттік мәнерде: «Біздің жаңа экономикалық саясаттан бас тартатынымыз, азық-түлік салғыртын енгізетініміз, кулактарды тәркілейтініміз және т.б. туралы әңгімелер контрреволюциялық сандырақ болып табылады, оған қарсы табанды түрде күресуіміз керек.

ЖЭС біздің экономикалық саясатымыздың негізі және ол тарихи ұзақ мерзімге созылады» деп жазды [2, б. 15].

Алайда кең ауқымды экспроприациялық акциялар, дәлірек айтқанда, жаңа экономикалық саясат өзінің қоғамды үдемелі реформалаудың он үлгісі ретіндегі ақиқаттығын іс жүзінде жойып, іс-қимылдан жалаң декларациялық сипатқа айналып кетті. 20-жылдар аяғындағы төтенше астық жинау науқаны мен тәркілеу, шын мәніндегі салықтық саясат, міне, осының айқын көрінісі болды.

Ірі мал иелерін кәмпескелеу, тәркілеу саясаты басталмай тұрып-ақ, И.Сталин бастаған большевиктер партиясы елде бай кулак атаулыны жою саясатын бастап жіберген еді. Оның басты сылтауы астық дайындау жоспарының көңілдегідей орындалмауы болды. БК(б)П-ның барлық ұйымдарына жолданған «Дайындау науқанының алғашқы қорытындалары және партияның алдағы міндеттері» атты нұсқау хатта бұл жағдай түсіндірілді: «... Егер 1927 жылғы қаңтарда біз 428 миллион пұт дәнді астық дайындап үлгерген болсақ, ал дайындалған дәнді астық 300 млн пұтқа әрең жетті. Демек, 1928 жылғы қаңтарда біздегі дефицит, жетіспеушілік 1927 жылғы қаңтардағымен салыстырғанда 128 млн пұт еді. Міне, осы жетіспеушілік астық дайындаудағы дағдарыстың шамамен көрсетілген цифрлы мөлшері болып табылады» [3, б.11].

Осы кезеңде Сайрам өңіріде Советтік реформалардан тыс қалмады. Астық дайындау жоспарының көңілдегідей орындалмауы кезіндегі орта шаруалар мен кедейлердің мүдделеріне қол сұғу бағытында айтарлықтай шектен шығулар бар екендігі туралы бірқатар шағымдар өлкелік партияның комитетіне түсті. Бұл шағымдар сонымен қоса Ташкент қаласындағы «Правда Востока» газетіне жолданды.

Бұл шағымдарды Сайрам өңірінен шыққан Ташкент қаласындағы Среднеазиатский Коммунистический университет (САКУ-қысқартып) білім алушы студенттер Медешев, Умаршаков, Караликтен түсті. Олар Қызылорда қаласындағы облыстық комитетке Сайрам ауданынан 3000-ға жуық дихан шаруалар өз шаруа қожалықтарын біржола таратып жіберіп, Орта Азия территориясына қоныс аударды. [4, п. 1] Ташкенттегі 3000 азамат өз өкілдері арқылы «Правды Востока» редакциясына Қазақстандық жергілікті билік өкілдеріне жағдайды түзетуге ықпал етуін сұрап, демонстрация өткізгендігі туралы мәлімет берді [5, п. 1].

САКУ студенті Гани Медешев 1926 жылдан бері партия мүшесі, ол болған жағдайды төмендегіше айтып берді:

Ташкенте Сайрам ауданынан қашқан диқандардың ауылшаруашылық салығын шамадан тыс төлейтіндері белгілі болды, сол себептен көптеген дихан қожалықтары таратылып «Правда Востока» редакциясының көмегіне жүгіну үшін Сайрам ауданынан көшуге мәжбүр болды. Шаруа қожалықтары шамамен 2000-ға жуық болды. Олар Ташкент қаласындағы Мираб мөлтекөңірінде жиналған. Ал, Сайрам ауданынан көшіп кеткен шаруалардың саны Сайрам ауылдық кеңесінің хатшысымен куәландырылды [6, п. 1].

Осы Сайрам өңіріндегі жағдайды тексеру үшін билік басшылығы БК(б)п Өлкелік хатшылықтың шешімі бойынша, орталықтан партия өкілімен, аудандық комитеттің хатшысы барды. Ал, Ташкенттен студенттермен бірге Сайрам өңіріне бұрынғы «Правда Востока» газетінің редакторы Ильинцев келді. Бұл жерде «Правда Востока» редакциясы алқасының өкілі мен студенттердің келуіне не себеп болды? деген сұрақ туындайды. Бұл сұраққа Медешев «біз, студенттер, шаруа қожалықтарының жойылу себептерін анықтауды шештік, нәтижесінде жергілікті биліктің астық жинауда, ауылшаруашылық салық салу саласындағы саясатының асыра сілтеуі шаруа қожалықтарының тарауына алып келген деп шештік» - деп мәлімдеме берді [7, п. 2].

Сайрам өңіріне келуінің тағы бір себебі «Правда Востока» редакциясының мәліметі бойынша олар таратылған шаруа қожалық иелерімен тікелей сөйлескен. Олар ескі Ташкент

қаласында Сайрам ауданынан шыққан азаматтарымен жиналыс өткізді. Ол жиналысқа шамамен 200-300 адам қатысты. Қатысушылардың ішінен Медешев Қарамұрт пен Сайрамда тұратын тек 7-8 адамды танытынын айтты, ал қалғандары оған белгісіз еді, бірақ диалектілеріне және киім үлгілеріне сүйене отырып, олар Сайрам ауданының азаматтары екен деп шешті [8, п. 3].

«Правды Востока» қызметкері жолдас Михайлов осы кездесуде азаматтардың нақты шағымдарын анықтау керектігін және олардың арасында байлар болмау керектігін түсіндірді. Ол дихандарға қатысты барлық шағымдарды газетке жазу үшін түртіп отырды. Михайлов бұл материалдарды «Правда Востока» редакциясына тапсырған кезде, редакция өз тарапынан шағымданушылармен жеке танысуға және олардың әлеуметтік жағдайын анықтау қажет деп шешті. Нәтижесінде Ташкентте «пьяный базарында» (жексенбілік базары) екінші жиналыс шақырылды. Бұл екінші кездесудің ұйымдастырушылары Чинали, Назаралиев, Медешев және Хасанджанов болды. Екінші кездесуде 100-150 адам жиналды және бірінші кездесуде айтылған сөздер расталды. Біраз уақыт өтті, бірақ «Правда Востока» газетіндегі мақала шықпады, өйткені редакция бұл мәселені көтеріп жазуға қорықты, себебі орын алған асыра сілтеулер туралы барлық фактілер тексерілмеді, сол себептен редакция мүшесі Ильинцев студенттер Медешев пен Ахунжановпен бірге Сайрам ауданына фактілерді тексеру үшін жіберілді.

Студенттер мен газет редакция мүшесі Сайрам өңірінде партияның аудандық комитетіне және партия мен кеңес органдарына өздерінің келу мақсаты туралы хабарлаған жоқ. Олар қарапайым көшеде, шайхана және т.б. жерлерде азаматтармен кездесіп сөйлесті, нәтижесінде олар келесі мазмұндағы жеделхат жасады: «Сайрам өңірінде астық дайындауда салықтың шамадан тыс көп екенін және тапсырмаларды орындамаған шаруалар тұтқындалған. Тұтқынға түскендер соққыға жығылған. Округтың учаскелік комиссар Ахметов орта шаруа Раимовты сабағанына куә болды. Бұл іс-шаралар егін егу науқаны үрдісін бұзды, былтырғы көрсеткішке қарағанда Сайрам ауылында көлемі төрттен бір жер, ал Қарамұртта жарты жер көлемі өңделген. Аудан шаруалар жан-жаққа қашып кетуде. Сайрамнан -150, Қарамұрттан - 300 дихан шаруалар қашқан. Ауданның басқа ауылдарына бара жатырмыз - деген Ахунджанов пен Ильинцев» - жеделхатында [9, п. 4].

Билік өкілдерінің тексеріс кезінде жеке азаматтардың шағымдары мен айғақтарын және шағымданушылардың әлеуметтік жағдайымен байланысты болды. Сайрамда жазылған шағымдар (шамамен 40), оның 15-і тек астық дайындауға қатысты болды. Астық дайындау мәселесі бойынша шағымданушылардың барлығы бай және ірі шаруашылықтардың өкілдерінен болған. Аз қамтылған немесе орта шаруашылықтардан астық дайындау жөнінде бірде-бір шағым түскен жоқ деген мәлімдеме жасайды. Астық дайындау мәселесі бойынша кейбір шағымданушылар Ташкенттегі жиналысқа қатысқандар, мысалы Ниясқұловтар, Суеркүл және Сұлтанқұл, Назаралиев Чинали, Кулметов Қадыр, үш жерде егістік алқабы бар, кейін саудаға көшкен саудагерлер деп көрсетеді [10, п. 4]. Бұл жерде билік өкілдері партияның тапсырмасымен келгені көзге айдан анық болып тұр. Шағымдар бірінші жағдайы әлеуметтік, тұрмыстық ал, екінші жағдай астық дайындауға қатысты әрбір шағымды егжей-тегжейлі зерделей отырып, жергілікті билік органдарының бай және ірі шаруашылықтар арасында астық дайындау жоспарын әзірлеу дұрыс жүргізілді деген қорытынды жасады. Биліктің атынан келген өкілдер жалпы жиналыспен бекітілген бұл жоспарды орындауға әдейі қарсылық білдірген ең қуатты бай шаруашылық өкілдері елден алыстау болды. Олар Ташкентке баруға бастама жасап, кедейлер мен орта шаруалардың атын жамылып жиналыс ұйымдастырған деген пікірде болды.

Бұл жағдайды сипаттау үшін кейбір шаруашылықтарды мысалға келтіреміз. Бірінші шаруашылық иесі Ниясқұлов Суеркүл - екі кездесудің де ұйымдастырушысы және

қатысушысы. Салық комиссиясының мәліметі бойынша, оның қожалығында суармалы егіс - 7,25, жаңбырдан - 2,25 тұратын шаруашылығы бар. Іріқара мал - 7 бас, жылқы мен түйе - 4, қой мен ешкі - 18. Астық дайындауды жүргізу барысында ол өзінің тұрмысын, қаржылық жағдайын қаржы органдарынан жасырғаны анықталды. Ол қазақтың үш жерінде егін салған – Бадам ауданының бірінші ауылында тұратын азамат Сарымсақ Сұлтановтың қос бұқасының көмегімен биылғы жылы қосымша егіс жүргізілді; 1926-1928 жылдар аралығында сол ауылдың азаматы Хуадбеков Мамбедбектің екі өгізімен жыл сайын тиісті егістерін еккен; 1926-1928 жылдар аралығындағы Қасымбаев Сыздықтың екі бұқасымен де солай жыл сайын егістерін еккен. Жоғарыда аталған Суеркүл өз шаруашылығында жалдамалы жұмыс күшін пайдаланғаны үшін дауыс беру құқығынан айырылған.

Сонымен қатар салықтардан жалтарып отырған жалдамалы жұмысшы пайдаланған үшін 82 рубль, ауылшаруашылық салығы бойынша - 259 рубль салық төлемеген. Жоспар бойынша одан 300 пұт астық алынуы керек еді, одан тек 195 пұт алынды. Ал, екінші шаруашылық ол Қарамұрттағы Муменжанов Ахметтікі. Бұл бұрынғы волост губернаторы, ол тұрмыстық жағдайы бойынша Қарамұрт ауылының жер иесі болып саналады. Оның иелігінде біртұтас квартал бар, 36 бөлмеден тұратын үйі бар, өте жақсы жабдықталған, үлкен санаторийге ұқсайды. Сонымен қатар екі бағы бар. Ол биліктен жасырған екі егістік алқабы болған, нәтижесінде 188 рубль көлемінде ауылшаруашылық салығы салынған. Астық дайындау жоспарының кезінде ол бірде-бір пұт астық шығармай, Орта Азияға қашып кеткен. Үшінші шаруа қожалығы - Қарамұрт ауылының тұрғыны Анарбек Еділбеков. Онда 17 десятина егістік алқабы, екі десятина жеміс-жидек бақшасы бар. Ірі қара - 9 бас, өгіз - 9, жылқы - 2, есек - 1. Ауылшаруашылық салығы - 577 рубль 75 тиын, өзін-өзі салықтандыру - 186 рубль 88 тиын. Осы уақытқа дейін салық та, салықтандыруда төленбеген және бірден-бір пұт астық шығарылмаған [11, п. 6]. Жоғары көрсетілген жайттарды қарап билік органдарының асыра сілтеулерінің ескерсек халықтың тобының өзге жақтарға бас сауғалауын байқауға болады. Сайрам өңірінің халқының негізгі советтік асыра сілтеуден қашып құтылудың аймағы бұл Орта Азия жер болып табылды.

Астық даярлау кезіндегі Советтік жүйе ашық түрде заңдылықты бұрмалай отырып, Қылмыстық кодекске халықпен санаспай өздеріне қолайлы түзетулер енгізілді (РСФСР ҚК-нің 107,61, 73, 102, 127, 135, 60 және басқа баптар, оның заңды жалғасы ретінде контрреволюциялық қызметі үшін жаза қолдануды көздейтін 58-10-бап) [12, п. 8]. Сайрам өңірінде байларға байланысты сот бойынша ешқандай қысым болған жоқ. Ол тек 61 және 107 баптар бойынша екі процесс болды, ал 107-бап шұңқырдан 800 пұт астық табылған байға қатысты қолданылды [13, п. 9]. Осы ретте ел билеушісі Сталин астық жинау дағдарысынан шығудың ең басты жолы кулактарға қарсы РСФСР қылмыстық істер Кодексінің 107 бабын қолдану болды. Бұл бап бойынша сатып алу, тығып қою жолымен тауарларға бағаны қасақана көтерген кінәлілерді үш жылға дейін бас бостандығынан айырып соттау, олардың дүние-мүлкін түгелдей немесе ішінара кәмпескелеу көзделді.

Саяси науқандар жүйесінің іс тәжірибесінде, барлық уақыттағы сияқты, ол өте қуатты насихат құралының көмегімен идеологиялық тұрғыда қамтамасыз етілді. Сондықтан газеттерде «Кулактарды түрмеге қамайық!», «Кулак пен байды катал қыспаққа алайық!», «Кулактар мен байлардың құйыршықтарына соққы берейік!», «Тап жауларына қарсы аттан салайық!», «Астықты шіріткендерге өлім келсін!», «Астықты жасырғаны үшін - түрме!», «Аштықты ұйымдастырушыларға - кулактар мен байларға өлім келсін!» және т.б. ұрандардың қаптап кеткені тегін емес [14, п. 12].

Сайрам өңіріндегі астық дайындаудың жоспары мен әдістерін партия өкілдері бекітілген барлық нұсқауларына толық сәйкес келді. Байлар мен орта шаруаларға және дихандарға қатысты ешқандай асыра сілтеу болған жоқ деген есеп берілді, байларға қатысты партия мен

өкімет ұсынған іс-шаралар жоспары 61 бап бойынша іске асырды. Билік өкілдерінің тексеру кезінде өз шаруа қожалықтарын жойып Орта Азияға қоныс аударған дихандар туралы бұл жалған, ауқаттылардың жер бөліске түскен кезіндегі едәуір жер бөлігінен айырылғандар Орта Азияға қашқандар-деген мәлімдеме берді [15, п. 10].

Сайрам өңіріндегі ауқаттылар партия мен өкіметтің «астық дайындау» науқанына қарсы Ташкент қаласындағы 13-15 адамнан құралған екі жиын өтті. Бұл іс-шараларға байланысты Сайрам өңірінен шыққан маусымдық жұмысшыларды ұйымдастыруға тырысты және олардың есімдері кедейлер сияқты «Правде Востока»-ға жарияланды. САКУ студенттері мен «Правды Востока» қызметкерлерінің айтуынша Сайрам өңіріндегі егін алқабы мен едәуір қысқарды және астық дайындау дұрыс жүргізілмеген, тек совет билігін қолдаған орта шаруаларға астық жеткізуден босатылды.

Советтік билік органдары Сайрам өңірінің халқының «Астық дайындау» кезіндегі жағдайына былай деп мәлімдеме берді:

Шаназаров оған астық салығы салынбағанын, ол кооперацияға өз еркімен 7 немесе 8 пұт астық өткізген. Өзінде бір өгіз бар екен айтты. Ал, ұлы Рахманды үйдің шығындары үшін Ташкентке маусымдық жұмысқа жібердім. Сарымсаков Ташмет жалақы парағына сәйкес 86 рубль 10 тиын алды, 7 ірі қара, 1 жылқысы бар. Революцияға дейінгі кезде ол 10 жыл старшин болып қызмет етті, ауылдың ірі байларының бірі болды және үнемі жалдамалы жұмысшылары (4-5 адам) болды. Ол 9 гектарға жерге бидай егіп кооперативке 20 пұт астық өткізген. Өзінде қалған 100 пұт астықты ешқайда сатпағаны мәлім болды. Якубов Махамед меншігі жоқ кедей адам шаруа қожалығы жоқ. Оны партия комиссиясының шешімімен шығарған себебі партияның хатшысы ретінде салық жинау кезеңінде пара алуға жол берген. Жұмыссыз Якубов жұмыс іздеп Ташкентке кетті. Сайрамның диханы Бекметов жерді өңдеуден бас тартты себебі оған бай-кулак деген айып тағылудан қорықты. Байжанов Таджан батырақ, ауылдық кеңестің мүшесі ауылға маусымдық жұмыс істеп оралды. Оның бір сиыры бар, оған астық салығы салынбайды және ол да мүмкін емес. Астық салығы ауыл кеңесінің шешімімен жиналыста - бай және орта шаруалардың артық астығына салық салған. Жалпы ауылдағы егін егушілердің саны 577-ден 632-ге көбейді, бұл негізінен кедей және орта шаруашылықтардың есебінен болды [16, п. 11]. Совет билігінің атқамінерлері есебінде халыққа ауыр салықтардан қысым көрсеткенін жасыру үшін тұрғындардың басым бөлігі Ташкентке маусымдық жұмысқа кеткенін көрсеткен.

Ауыл шаруашылығында жұмыс істемейтін халықтың кедей бөлігінің күнделікті іс-әрекеті жыл сайын Ташкент қаласына маусымдық жұмысқа бару бұл қалыпты жағдай деп айтуға болады. Биылдың өзінде ауылдық кеңестің айтуынша, маусымдық жұмысқа тек 30 адам кетті, бірақ студенттер «300» емес, екінші нөлді өздері ойластырғаны- деген мәлімдеме берген билік өкілдері [17, п. 12].

Қарамұрт ауылында 1929 жылы 20 маусымдағы мәлеметтерге қарағанда 570 шаруа қожалықтарынан салық алынды жалпы 1050 шаруа қожалығы болды. Егістік жер 570 шаруа қожалықта 876 десятина болды, ал, былтырғы жылғы егістік 773 десятина болған. Оның ішінде 190 десятина мақта егістігі 336 десятинаға ұлғайды. Сондықтан өсім 202,70 десятина немесе 26,1 процентке ұлғайды. Бұл өсімдер байлардың және орта шаруалардың салық төлеуден жалтарып көпшілігі жер көлемін азайтып көрсеткен. Мәселен бай Бердіқұлов 4,75 десятина егісті тіркеді, есеп комиссиясын тексеру кезінде оның 14 десятина (10 десятина жасырынған) 99 өрік ағашы, 110 түп алма болды. Юлдаш Раимкулов тіркелген 4,75 десятина негізгі жер көлемі 8 десятина қалған жер көлемін жасырған. Мәселен таңдамап алынған 10 шаруа қожалығының егісінде 9 гектар алқап болса, былтыр олар егіс алмаған. Он орташа шаруа қожалықтарында егін егу былтыр 16,75-десятина ал, биыл 27,25-десятинаға ұлғайды немесе 10,82 десятинаға өсті. Ал, он орта шаруа немесе бай шаруа қожалықтарында егін егу

барлығы 3,75 десятинаға өсті. (ол 45,25 болды, ол 49-ға айналды) [18, п. 12]. Халықтың басым көпшілігі жерінен айырылып қалмас үшін жерлерін жасырып салықты өз мөлшерінен асырып орындап өзге жаққа бас сауғалаудан қорқыныш үрейі болды.

Қорытынды

Сайрам өңірінің ауылдарында егістік алқаптар советтік реформалардың нәтижесінде 1928-1929 жылдары Қарамұртта- 23%, Манкент -26,1% және Қарабұлақ 20,25% -ға ұлғайды [19, п. 15] Бұл сөзсіз жаңа ауылшаруашылық салық заңнамасы мен партиялық саясаттың тікелей нәтижесі болып табылады. Алайда партия билігінің асыра сілетулерінің нәтижелері астық дайындау мен салық жоспарлары белгіленген межесін орындауы болып табылады.

Сайрам өңіріндегі биліктің астық дайындаудағы асыра сілтеулермен халықтың басым көпшілігінің Ташкент қаласын паналауға мәжбүрледі. Осыдан шағымданушылардың өздерінің көзқарастарының және ақпараттың шынайы екендігін Сайрам өңіріне іс-сапар нәтижелерінен белгілі болды. Студенттердің шағым хаттары арқылы Сайрам өңірінің «астық дайындау» науқаны кезіндегі билік пен халықтың арасындағы байланыстардың көрінісі мен өңір халқының 1928-1929 жылдардағы күнделікті тіршілігінің көрінісін көруге болады.

Алғыс

Советтік кезеңнің алғашқы жылдарындағы азаматтардың билік органдарына бағытталған шағымдары олардың дұрыс сақталмауынан ғылыми айналымға енгізілмеді. Олардың көбісі мекеменің ағымдық іс-қағаздарын жүргізу кезінде немесе мұрағаттардағы талдау процесінде аяусыз жойылғандықтан бүгінгі күнге жетпеген.

Архив қорларында сақталған хаттарды анықтау, олардың көбінесе өзіндік жеке істерге бөлінбеуінен және анықтамаларда көрсетілмегендіктерінен, көп күш жұмсауды талап етуде. Бұл зерттеудің ақпараттық негізін Түркістан облысының мемлекеттік қоғамдық саяси- тарихының архиві (ТОМҚСТА) қоры құрады. Осы архив басшылығымен қызметкерлеріне алғыс білдіремін.

ӘДЕБИЕТ

- [1] Кабанов В.В. Источниковедение советского общества / Кабанов В.В.- Москва, 1997. С. 229.
- [2] Сталин И.В. Шығармалар, 2 том / И.В. Сталин. - Алматы: Қазбiрмембас, 1950 - 521 б.
- [3] Сталин И.В: Шығармалар, 11 том / И.В. Сталин.- Алматы: Қазбiрмембас, 1950, - 431 б.
- [4] Түркістан облыстық мемлекеттік қоғамдық-саяси тарих архиві (ТОМҚСТА). 1-қоры, 2-тізбе, 2-іс, 1-п
- [5] ТОМҚСТА. - 1-қоры, 2-тізбе, 2-іс, 1-п.
- [6] ТОМҚСТА. - 1-қоры, 2-тізбе, 2-іс, 1-п.
- [7] ТОМҚСТА. - 1-қоры, 2-тізбе, 2-іс, 2-п.
- [8] ТОМҚСТА. - 1-қоры, 2-тізбе, 2-іс, 3-п.
- [9] ТОМҚСТА. - 1-қоры, 2-тізбе, 2-іс, 3-п.
- [10] ТОМҚСТА. - 1-қоры, 2-тізбе, 2-іс, 4-п.
- [11] ТОМҚСТА. - 1-қоры, 2-тізбе, 2-іс, 6-п.
- [12] ТОМҚСТА. - 1-қоры, 2-тізбе, 2-іс, 8-п.
- [13] ТОМҚСТА. - 1-қоры, 2-тізбе, 2-іс, 9-п.
- [14] ТОМҚСТА. - 1-қоры, 2-тізбе, 2-іс, 12-п.
- [15] ТОМҚСТА. - 1-қоры, 2-тізбе, 2-іс, 10-п.
- [16] ТОМҚСТА. - 1-қоры, 2-тізбе, 2-іс, 11-п.
- [17] ТОМҚСТА. - 1-қоры, 2-тізбе, 2-іс, 12-п.
- [18] ТОМҚСТА. - 1-қоры, 2-тізбе, 2-іс, 12-п.
- [19] ТОМҚСТА. - 1-қоры, 2-тізбе, 2-іс, 15-п.

REFERENCES

- [1] Kabanov, V. (1997). Istochnikovedeniye sovetskogo obshchestva [Source study of Soviet society] M. [in Russian].
- [2] Stalin, I. (1950). 2 tom 18 tomnogo sbornika sochineni [The 2nd volume of The 18 volume Collection of Works].- Almaty: Kazbirmembas [in Russian].

- [3] Stalin, I. (1950). 11 tom 18 tomnogo sbornika sochineni [The 11th volume of The 18 volume collection of Works].- Almaty: Kazbirmembas [in Russian].
- [4] Turkestan Regional State Archive of Socio-Political History (TRSASPH) [Türkistan oblastıq memlekettik qoğamdıq-sayası tarix arxivi (TOMQSTA)] - F.1.- Op. 2.- D. 2.- L. 1 [in Russian].
- [5] TRSASPH. - F.1.- Op.2.- D.2.- L.1 [in Russian].
- [6] TRSASPH. - F.1.- Op.2.- D.2.- L.1 [in Russian].
- [7] TRSASPH. - F.1.- Op.2.- D.2.- L.2 [in Russian].
- [8] TRSASPH. - F.1.- Op.2.- D.2.- L.3 [in Russian].
- [9] TRSASPH. - F.1.- Op.2.- D.2.- L.3 [in Russian].
- [10] TRSASPH. - F.1.- Op.2.- D.2.- L.4 [in Russian].
- [11] TRSASPH. - F.1.- Op.2.- D.2.- L.6 [in Russian].
- [12] TRSASPH. - F.1.- Op.2.- D.2.- L.8 [in Russian].
- [13] TRSASPH. - F.1.- Op.2.- D.2.- L.9 [in Russian].
- [14] TRSASPH. - F.1.- Op.2.- D.2.- L.12 [in Russian].
- [15] TRSASPH. - F.1.- Op.2.- D.2.- L.10 [in Russian].
- [16] TRSASPH. - F.1.- Op.2.- D.2.- L.11 [in Russian].
- [17] TRSASPH. - F.1.- Op.2.- D.2.- L.12 [in Russian].
- [18] TRSASPH. - F.1.- Op.2.- D.2.- L.12 [in Russian].
- [19] TRSASPH. - F.1.- Op.2.- D.2.- L.15 [in Russian].

Таштанов Ж. А.

ИСТОРИЯ ПОВСЕДНЕВНОЙ ЖИЗНИ САЙРАМСКОЙ ОБЛАСТИ В ПОДГОТОВКЕ УРОЖАЯ (1928-1929)

Аннотация. Были проанализированы жалобы студентов, обучающихся в Ташкенте из Сайрамского района в областную администрацию. Письма являются своеобразным барометром общественной жизни, особенно в условиях заготовления урожая, формирования массового сознания, а также социальных волнений.

Жалобы отправлялись по самым актуальным вопросам местной жизни. Интересно, что жалоба как отдельный вид письменного заявления (по названию типа документа) широко использовалась только в начале двадцатого века.

Жалобы являются формой быстрого реагирования на определенные изменения, которые ухудшают повседневную жизнь граждан. Исследователи выделяют особенности обращений граждан к властям: форма добровольного представительства, особый язык для выражения мыслей и чувств, система конкретных доказательств (аргументов), эмоциональная, полифоническая (разнообразие вопросов). Жалобы отправлялись по самым актуальным вопросам местной жизни. В данном случае мы рассмотрим материалы для расследования жалоб граждан Сайрамского района.

Ключевые слова: сбор урожая; налогообложение; богатые; обращения; жалобы; повседневная жизнь; местное управление; жители села Сайрам; Манкент; Карабулак; Карамурт.

Tashtanov Zhanabek

THE HISTORY OF THE DAILY LIFE OF THE SAYRAM REGION IN PREPARATION OF THE CROP (1928-1929)

Annotation. Complaints of students from Tashkent from Sairam region to the regional administration were analyzed. Letters are a kind of barometer of public life, especially in conditions of harvesting, the formation of mass consciousness, as well as social unrest.

Complaints were sent on the most pressing issues of local life. It is interesting that the complaint as a separate type of written statement (by the name of the type of document) was widely used only at the beginning of the twentieth century.

Complaints are a form of quick response to certain changes that worsen the daily lives of citizens. Researchers identify features of citizens' appeals to the authorities: a form of voluntary representation, a special language for expressing thoughts and feelings, a system of specific evidence (arguments), emotional, polyphonic (various questions). Complaints were sent on the most pressing issues of local life. In this case, we will consider materials for investigating complaints of citizens of Sairam district.

Keywords: harvesting; taxation; rich; appeals; complaints; everyday life; local government; residents of the village of Sairam; Mankent; Karabulak; Karamurt.

ГЕОГРАФИЯ - GEOGRAPHY

ӘОЖ 911.3:33(574.13/470)

ГТАХР 06.61.23; 06.71.03

DOI 10.37238/1680-0761.2021.81(1).41

¹Имашев Э.Ж., ²Ахунов А.Р., ¹Отарбаев С.А.¹М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, Орал, Қазақстан²Башқұрт мемлекеттік университеті, Уфа, Ресей

E-mail: eduard.imashev@gmail.com, ahun_84@mail.ru, otarbai.sungat@bk.ru

АҚТӨБЕ ЖӘНЕ ОРЫНБОР ОБЛЫСТАРЫНЫҢ ИНДУСТРИЯЛЫҚ ДАМУ ТРЕНДТЕРІ

Андатпа. Мақалада ортақ шекаралары бар және Қазақстан мен Ресейдің шекаралас және көршілес өңірлері болып табылатын Ақтөбе және Орынбор облыстарының индустриялық даму трендтерін салыстырмалы экономикалық-географиялық талдаудың негізгі нәтижелері ұсынылған. Өнеркәсіп дамуының негізгі көрсеткіштерін талдау 2010-2019 жылдары көршілес екі облыста да тұтастай алғанда индустриялық дамудың оң трендтері бар екенін көрсетті. Алайда өнеркәсіптік өндірістің өсу қарқыны бойынша Ақтөбе облысы Орынбор облысынан төмен. Егер көрсетілген кезеңде Ақтөбе облысында өнеркәсіп өндірісінің көлемі ақшалай мәнде 48,2%-ға өссе, Орынбор облысында бұл көрсеткіш 63,4%-ға ұлғайды. Сондай-ақ, екі көршілес облыстың өнеркәсіптік өндірісінің салалық құрылымының әртүрлі салалық ығысу векторлары бар трансформациясы байқалады. Ақтөбе облысының индустриялық дамуы тау-кен өндіру өнеркәсібі және карьерлерді қазу салалары тобының үлес салмағының қысқаруымен және өңдеу өнеркәсібі, электроэнергиясын, газ бен суды өндіру және тарату үлесінің өсуімен сипатталады. Орынбор облысында қарама-қарсы тенденция байқалады, онда тау-кен өндірісі мен карьерлерді игеру салалары тобының үлесі артты. Индустриялық даму деңгейі мен қарқыны бойынша Ақтөбе облысы Орынбор облысынан едәуір төмен екенін атап өткен жөн. 2010 ж. және 2019 ж. аумақтың индустриялық даму индексінің есептеуі көршілес екі облыстың индустриялық даму деңгейіндегі алшақтықтың ұлғайғанын айғақтайды, ол 2,2-ден 3,3 есеге өсті. Бұл Ақтөбе облысының өнеркәсібін тиімді аумақтық ұйымдастыруға бағытталған (оның ішінде Орынбор облысымен ынтымақтастықта) одан әрі басқарушылық шешімдер қабылдауды талап етеді.

Кілт сөздер: өнеркәсіп; индустриялық даму; өнеркәсіптік өндіріс көлемі; трендтер; Ақтөбе облысы; Орынбор облысы; аумақ; тау-кен өндіру өнеркәсібі; өңдеу өнеркәсібі; кәсіпорын.

Kipicne

Қазақстан мен Ресейдің шекара маңы аумақтары өнеркәсібінің қазіргі заманғы аумақтық-салалық құрылымы географиялық (қолайлы физикалық-географиялық және экономикалық-географиялық жағдай), табиғи-ресурстық (жеткілікті табиғи-шикізат базасының болуы және пайдалы қазбалар кен орындарының біркелкі орналаспауы), экономикалық (өндірістік, нарықтық және инновациялық инфрақұрылымның даму деңгейіндегі аумақтық саралау, ішкі және сыртқы нарықтарда сұраныстың болуы және т. б.), әлеуметтік-демографиялық (халықтың саны мен тығыздығы), әлеуметтік инфрақұрылымның даму деңгейіндегі кеңістіктік асимметрия және т.б.), тарихи (аумақты шаруашылық игеру ерекшеліктері, Ұлы Отан соғысы жылдарындағы бірқатар өнеркәсіптік кәсіпорындарды эвакуациялау және т. б.) және саяси (индустриялық дамуды мемлекеттік қолдау шаралары,

өңірлік өнеркәсіптік саясат және т. б.) факторлардың әсерінен қалыптасқан. Тиісінше, Қазақстан-Ресей шекарасының әртүрлі өңірлерінің өзіндік ерекшеліктері мен индустриялық даму деңгейі бар.

Қазақстан-Ресей шекара маңы өңірлерінің арасында Қазақстан Республикасының Ақтөбе облысы мен Ресей Федерациясының Орынбор облысы ортақ ұзын шекаралардың біріне ие, ол 1 030 км құрайды [1]. Ақтөбе облысы мен Орынбор облысының шекаралас және көршілес географиялық орналасуы белгілі бір дәрежеде ішкі факторлармен бірге екі облыстың индустриялық дамуына әсер етеді. Бұл әсер өзара тиімді ынтымақтастықта да, бір-біріне қатысты бәсекелестік артықшылықтарды арттыруда да болуы мүмкін. Осыған байланысты Ақтөбе және Орынбор облыстарының индустриялық дамуын салыстырмалы экономикалық-географиялық зерттеу қызығушылық тудырады.

Белгілі бір нәтижелер Ақтөбе және Орынбор облыстарының индустриялық даму мәселелерін зерттеу келесі қазақстандық және ресейлік ғалымдардың еңбектерінде көрініс тапқан: Ниязбаева А.А. [2], Имашев Э.Ж., Сафиуллин Р.Г., Галимов М.А. [3; 4; 5; 6], Мухамеджанов А.М., Родионова И.А. [7], Богданов А.А., Богданова В.С. [8], Ларионова Н.И., Ялялиева Т.В., Напольских Д.Л. [9], Майборода Р.С. [10], Лапаева М., Лапаев С. [11], Ахмедянова Г.Ф., Пишчукин А.М., Семенов А.Е. [12] және басқалар. Дегенмен, Қазақстан мен Ресейдің көршілес екі облысының индустриялық даму трендтерін салыстырмалы экономикалық-географиялық талдау мәселелері жеткіліксіз зерттелгенін атап өту қажет.

Зерттеу материалдары мен әдістері

Зерттеудің ақпараттық-статистикалық базасы Қазақстан Республикасының Стратегиялық жоспарлау және реформалар жөніндегі агенттігінің Ақтөбе облысы бойынша Ұлттық статистика бюросы департаментінің, Орынбор облысы бойынша мемлекеттік статистика Федералдық қызметінің аумақтық органының статистикалық деректері, интернет желісіндегі картографиялық материалдар мен талдамалық ақпараттары болып табылады.

Ақтөбе және Орынбор облыстарының индустриялық даму трендтерінің, ерекшеліктері мен деңгейін зерделеу кезінде келесі негізгі статистикалық көрсеткіштер пайдаланылды: өнеркәсіптегі жұмыскерлердің саны; өнеркәсіптегі кәсіпорындар мен өндірістердің саны; ақшалай мәндегі өнеркәсіптік өндірістің көлемі; халықтың саны; аумақтың ауданы.

Зерттеу талдау және синтез әдістерін, ғылыми абстракцияны, ұқсастық пен салыстыруды, индукция мен дедукцияны, жүйелік және логикалық тәсілдерді қолдану арқылы жүргізілді. Сонымен қатар математикалық, салыстырмалы-географиялық, статистикалық, картографиялық, геоақпараттық, хронологиялық, сипаттамалық корреляциялық және басқа да зерттеу әдістері қолданылды.

Ақтөбе және Орынбор облыстары өнеркәсібінің даму деңгейін бағалау үшін аумақтың индустриялық даму индексі (I_i) маңызды көрсеткіш болды, ол келесі түрде есептелді:

$$I_i = \frac{V}{\sqrt{N \times S}},$$

мұнда V – өнеркәсіп өндірісінің көлемі (млн. теңге); N – халық саны (мың адам); S – аумақтың ауданы (мың шаршы км) [4].

Жоғарыда аталған көрсеткіштерді аумақтық салыстыру мен картографиялық және талдамалық материалдарды талдаумен Ақтөбе және Орынбор облыстарының индустриялық дамуының негізгі трендтерін көрсететін белгілі бір нәтижелер алуға мүмкіндік берді.

Зерттеу нәтижелері

Ақтөбе облысы Қазақстан аумағының 300,6 мың шаршы км (11,0%) алып жатыр, онда 2019 жылы халық саны 881,7 мың адамды құрады [13]. Орынбор облысы аумағының ауданы

123,7 мың шаршы км (Ресей аумағының 0,7%) құрайды. Орынбор облысы халқының саны Ақтөбе облысы тұрғындарының санынан 2,2 есе көп және 1957 мың адамды құрайды [14, б. 44]. Ақтөбе және Орынбор облыстарының аумағы өнеркәсіпті дамыту үшін бай минералдық-шикізат базасының болуымен сипатталады. Қазақстан-Ресей шекара маңы өңірлерінің арасында Ақтөбе және Орынбор облыстары пайдалы қазбалардың түрлерінің номенклатурасы мен аумақтық үйлесімі бойынша ерекшеленеді. Көршілес облыстардың аумағында отын-энергетикалық, кенді және кенсіз пайдалы қазбалардың, тау-кен химиялық шикізаттың, табиғи (минералдық) құрылыс материалдарының кен орындары барланған. Орынбор облысы пайдалы қазбалар түрлерінің номенклатурасы бойынша Ақтөбе облысынан кейінгі орында (кесте). Осы факторлардың барлығы Ақтөбе және Орынбор облыстарының индустриялық даму ерекшеліктерін айқындайды.

Кесте—Ақтөбе және Орынбор облыстарының пайдалы қазбаларының түрлері

Облыс атауы	Отын-энергетикалық пайдалы қазбалар	Кенді пайдалы қазбалар	Тау-кен химиялық шикізаты	Табиғи (минералды) құрылыс материалдары және кенсіз пайдалы қазбалар
Ақтөбе облысы	Мұнай, табиғи газ, конденсат, көмір	Хром, мыс, мырыш, темір, алтын, никель, кобальт, титан, цирконий, бокситтер	Фосфориттер, натрий тұзы, вермикулит, тальк	Асбест, әк, гипс, мәрмәр, құм, кірпіш-керамзит балшығы, цемент шикізаты, кварц, құрылыс тастары, бетонит балшығы, құм-қиыршықтас материалдары, минералды бояулар
Орынбор облысы	Мұнай, табиғи газ, конденсат, көмір, жанғыш тақтатастар	Темір, хром, мыс, мырыш, қорғасын, никель, титан, кадмий, алтын	Барит, магнезит, доломит, калий тұзы	Асбест, каолин, отқа төзімді саздар, гипс, минералды бояулар, яшма, кварц

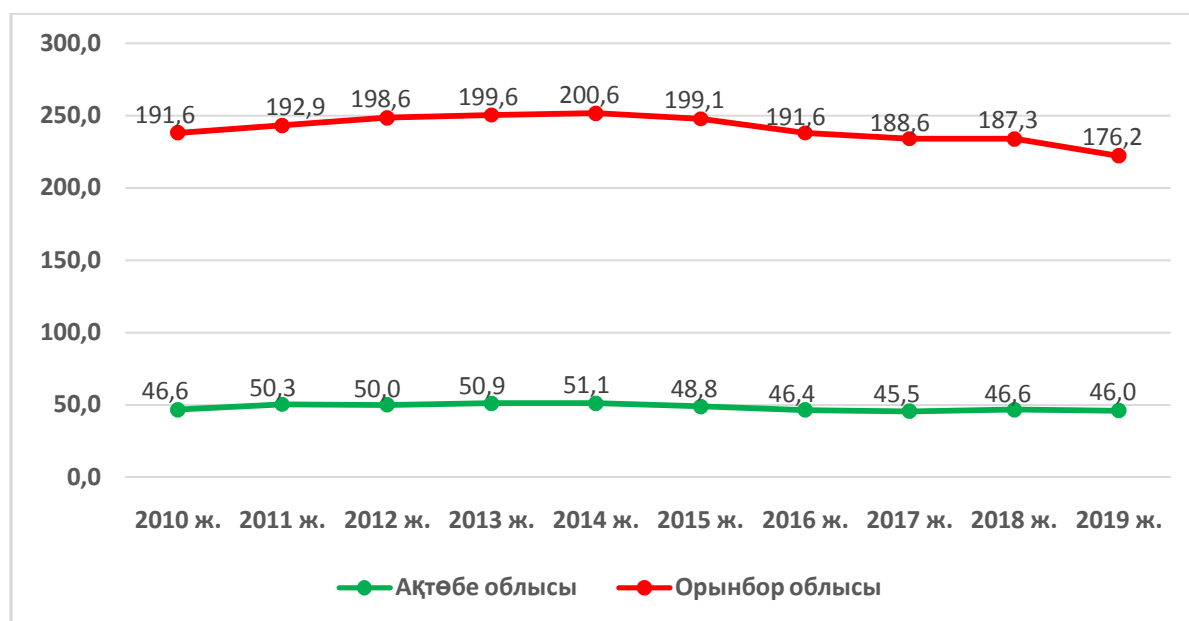
Авторлармен [15; 16] бойынша құрастырылды

Ақтөбе және Орынбор облыстары Қазақстан мен Ресейдің орта дамыған индустриялық өңірлері болып табылады. 2010 жылы Ақтөбе облысының өнеркәсібінде экономикалық белсенді халықтың 14,0%-ы жұмыс істеді, ал Орынбор облысында бұл көрсеткіш 18,0%-ды құрады [17; 18, б. 103, б. 118]. 2019 жылы екі облыста да өнеркәсіпте жұмыспен қамтылғандардың үлес салмағы өсті. Ақтөбе облысы өнеркәсіпте жұмыс істейтін экономикалық белсенді халықтың 19,1% көрсеткішімен Орынбор облысын басып озды (18,9%) [19; 14, б. 115, 144].

Өнеркәсіптегі жұмысшылар санының абсолютті көрсеткіші бойынша Ақтөбе облысы Орынбор облысынан едәуір төмен. 2010 жылмен салыстырғанда 2019 жылы көршілес екі

облыста өнеркәсіптегі жұмыскерлер саны орта есеппен 6,7%-ға қысқарды, атап айтқанда Орынбор облысында 8,0%-ға; Ақтөбе облысында 1,3%-ға азайды (1-сурет).

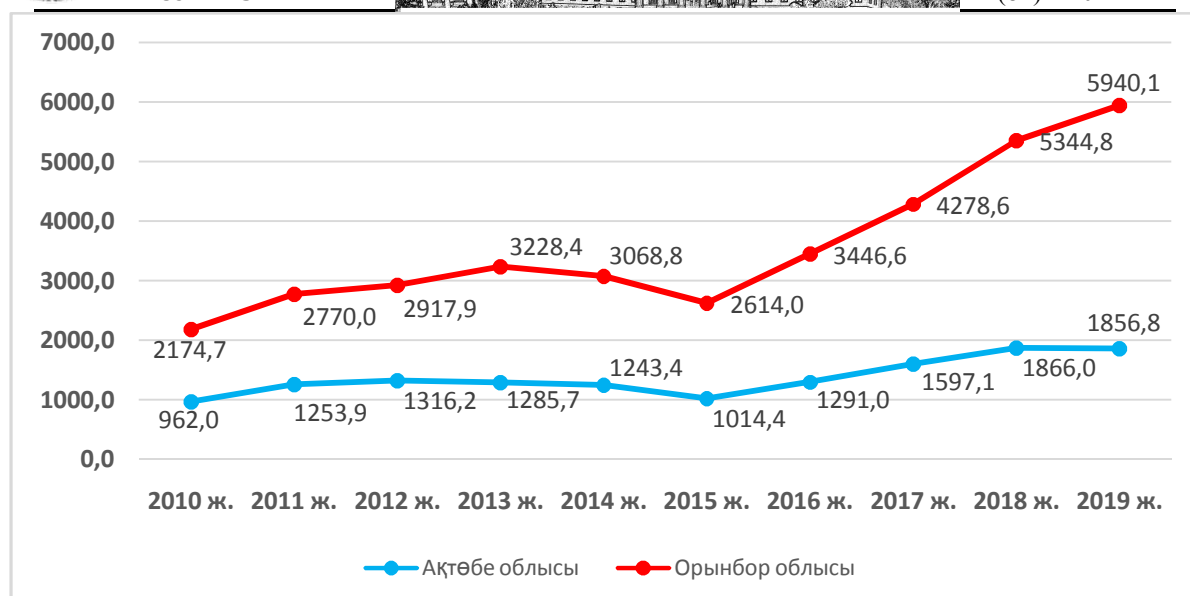
2010-2019 жылдары Ақтөбе және Орынбор облыстарында өндірілген өнеркәсіп өнімінің құны 3136,7 млрд. теңгеден 7796,9 млрд. теңгеге дейін немесе 59,8%-ға артты [13; 18, б. 637; 14, б. 688; 23]. Елеулі өсім өндірістің нақты көлемінің ұлғаюымен де, өнеркәсіптік өнім құнының өсуі есебінен де байланысты. Алайда, екі облыстағы өнеркәсіптегі өсу қарқыны айтарлықтай ерекшеленеді. Ақтөбе облысында өнеркәсіп өндірісінің көлемі 48,2%-ға өсті, ал Орынбор облысында өсім 63,4%-ды құрады (2-сурет). Индустриялық дамудың осы трендтері 2019 жылы Ақтөбе облысының аумағында қазақстандық өнеркәсіп өнімінің 6,6%-ы өндірілгеніне ықпал етті. Орынбор облысына Ресейдің өнеркәсіптік өндіріс көлемінің 3,2%-ы келді.

1-сурет – 2010-2019 жылдардағы Ақтөбе және Орынбор облыстарының өнеркәсібіндегі жұмыскерлер санының өзгеруі (мың адам). Авторлармен [20, б. 8; 21, б. 9; 22; 18, б. 118-138; 14, б. 132-144] бойынша құрастырылды

2-суреттен көріп отырғанымыздай, 2014-2015 жылдары Орынбор облысындағы өнеркәсіптік өндіріс көлемінің төмендеуі, Ақтөбе облысында – 2013-2015 және 2019 жылдары азаюыбайқалады. Екі облыста да өнеркәсіптік өндіріс көлемінің төмендеуі 2014-2015 жылдар бойынша Ресейдегі валюталық дағдарысқа байланысты, оның себебі шетелдік валюталарға қатысты Ресей рублінің күрт әлсіреуі болып табылады. Бұл Ресей мен Қазақстан, оның ішінде Ақтөбе және Орынбор облыстары бюджетінің кіріс бөлігі көбінесе экспортына тиесілі болатын мұнайдың әлемдік бағасының тез төмендеуіне байланысты.

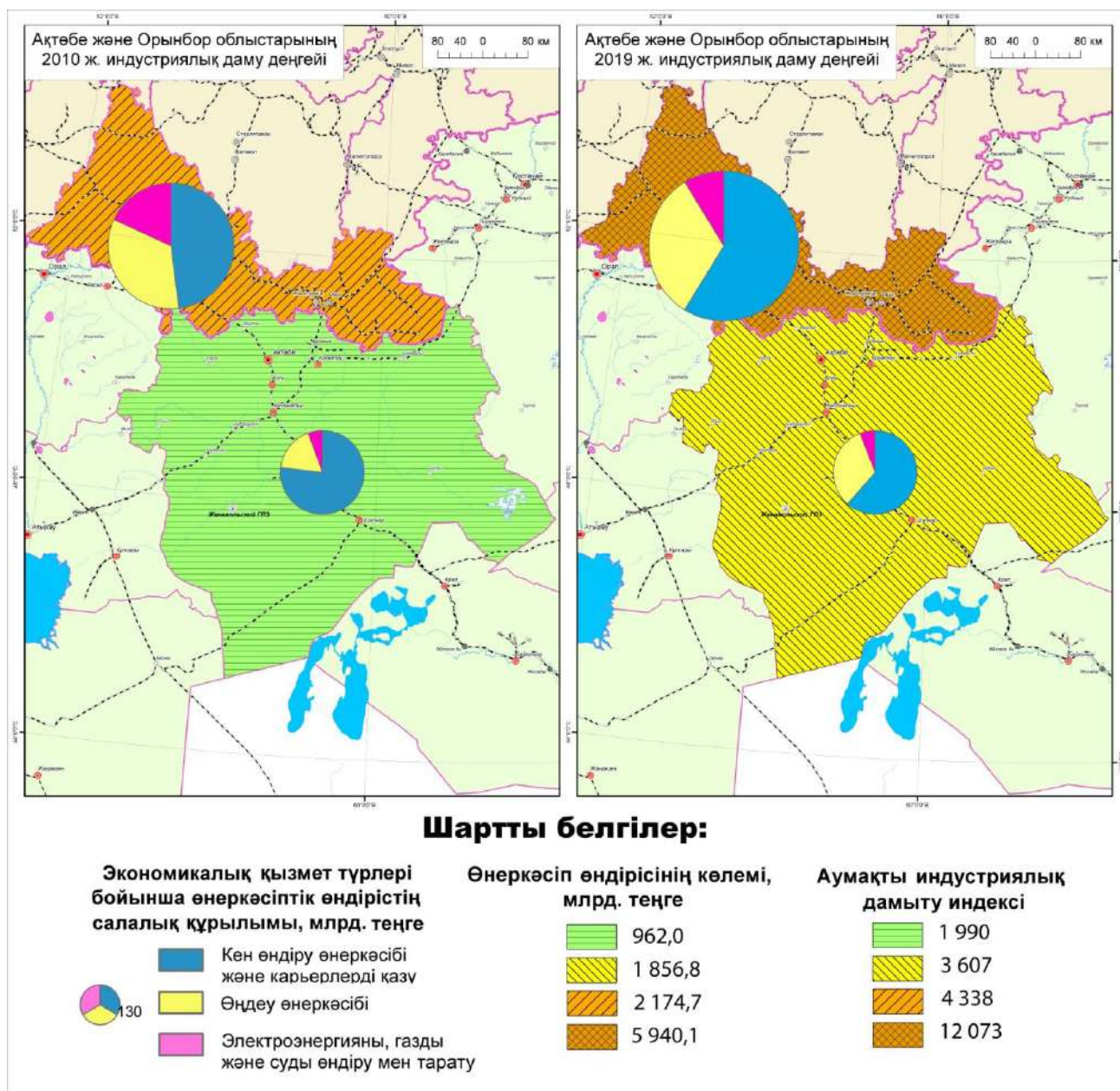

2-сурет—2010-2019 жылдардағы Ақтөбе және Орынбор облыстарындағы өнеркәсіп өндірісі көлемінің серпіні (млрд. теңге). Авторлармен [13; 18, б. 637-641; 14, б. 682-688; 23] бойынша құрастырылды

2010 жылдан бастап 2019 жылға дейінгі кезеңде Қазақстан мен Ресейдің көршілес екі облысының өнеркәсіптік өндірісінің салалық құрылымының өзгеруі байқалады (3-сурет). Салалардың жетекші тобы тау-кен өнеркәсібі және карьерлерді қазу болып қала береді. Алайда Ақтөбе облысының аумағында тау-кен өндіру өнеркәсібі және карьерлерді қазу салалары тобының үлес салмағы 76,9%-дан 61,5%-ға дейін төмендейді. Орынбор облысында қарама-қарсы үрдіс байқалады, онда тау-кен өндірісі және карьерлерді қазу салалары тобының үлесі 48,0%-дан 58,8%-ға дейін өсті. Бірақ кен өндіру өнеркәсібі және карьерлерді қазу салалары тобының өндіріс көлемі бойынша Ақтөбе облысы Орынбор облысынан едәуір төмен. 2019 жылы Ақтөбе облысының аумағында Орынбор облысының (3491,0 млрд. теңге) тау-кен өндіру өнеркәсібі және карьерлерді қазу салалары тобының өндіріс көлемінің 32,7% (1142,1 млрд.теңге) өндірілді [13; 14, б. 688; 23].

Пайдалы қазбалар кен орындарының әртүрлі түрлерінің болуы (кесте) Ақтөбе облысында мұнай және табиғи газ, металл кендерін, құрылыс шикізатын өндіру бойынша өндірістердің дамуына ықпал етті. 2019 жылы өндіруді 167 кәсіпорын мен өндіріс жүзеге асырды. Ақтөбе облысының тау-кен өндіру өнеркәсібінің және карьерлерді қазудың жетекші салалары мұнай өндіру және газ өндіру өнеркәсібі болып қалып отыр (2019 жылы 60,6%) [24]. Өңірдің ірі мұнай-газ өндіруші кәсіпорындары «СНПС-Ақтөбемұнайгаз» АҚ, «Қазақойл Ақтөбе» ЖШС, «ТетисАралГаз» ЖШС болып табылады. Алғашқы екеуі көмірсутек шикізатының кен орындарын әзірлейтін Қазақстан-Қытай бірлескен кәсіпорындары болып табылады және Қазақстанның ірі мұнай өндіруші компанияларының қатарына кіреді. Металл кендерін өндіруді жүзеге асыратын негізгі кәсіпорындар «Қазхром «ТҮК» АҚ Дөң тау-кен байыту комбинаты және «Восход Ориел» ЖШС (хром кендері мен концентраттары), «КоперТехнолоджи» ЖШС (мыс және мыс-мырыш кендері), «Ақтөбе мыс компаниясы» ЖШС (мыс және мырыш концентраттары), «AltynexCompany» АҚ (құрамында алтын бар кендер) болып табылады. Құрылыс шикізатын өндіруді «Базальт-А» ЖШС, «АқшатАқтөбе» ЖШС және басқа да кәсіпорындар жүзеге асырады [25].

3-сурет—2010-2019 жылдардағы Ақтөбе және Орынбор облыстарының индустриялық даму деңгейінің өзгеруі. Авторлармен [13; 18, б. 20, 38, 637-641; 14, б. 44, 682-688; 23] бойынша құрастырылды

2019 жылы Орынбор облысының аумағында пайдалы қазбаларды өнеркәсіптік өндіруді 354 кәсіпорын мен өндіріс жүзеге асырды [26, б. 312], бұл Ақтөбе облысына қарағанда 52,8%-ға артық. Ақтөбе облысындағы сияқты Орынбор облысында да жетекші салалар мұнай өндіру және газ өндіру өнеркәсібі, яғни негізгі кәсіпорындар «Оренбургнефть» ААҚ болып табылады. Металл кендерін өндіру бойынша өндіріс ірі кәсіпорындары «Гайский горно-обогатительный комбинат» ААҚ (мыс және мырыш концентраттары), «Ормет» ЖАҚ (мыс және мыс-мырыш кендері) болып табылады. Құрылыс шикізатын өндірумен «Орский щебеночный завод» ААҚ,

«Гайский горно-обогатительный комбинат» ААҚ, «Киёмбаевский горно-обогатительный комбинат» АҚ және басқалары айналысады [27; 28].

10 жыл ішінде Ақтөбе облысында өнеркәсіптік өндіріс құрылымындағы өңдеуші өнеркәсіп салалары тобының үлес салмағы 17,5%-дан 32,6%-ға дейін өсті, ал Орынбор облысында төмендеу байқалады: 33,8%-дан 32,5%-ға дейін. Ақтөбе облысындағы өңдеуші өнеркәсіп салалары тобының елеулі салалық ілгерілеулері мен маңыздығы артуы Қазақстанның өнеркәсіптік саясатымен тікелей байланысты, оның басымдығы индустриялық-инновациялық дамудың мемлекеттік бағдарламаларын іске асыру шеңберінде өңдеуші өндірістерді өсіру және дамыту болды. Соған қарамастан, Ақтөбе облысы өңдеу өнеркәсібінің өндіріс көлемі бойынша көрші Орынбор облысынан едәуір артта қалып отыр. 2019 жылы Ақтөбе облысының аумағында Орынбор облысының (1928,7 млрд. теңге) өңдеу өнеркәсібі салалары тобының өндіріс көлемінің 31,4% (605,3 млрд. теңге) өндірілді [13; 14, б. 688; 23].

Ақтөбе облысындағы өңдеу өнеркәсібі салаларынан металлургия өнеркәсібі мен металл өңдеу, химия және мұнай-газ химиясы өнеркәсібі, құрылыс материалдары өнеркәсібі, тамақ өнеркәсібі, машина жасау, ағаш өңдеу және целлюлоза-қағаз өнеркәсібі, жеңіл өнеркәсіп, полиграфия өнеркәсібі дамыды. 2019 жылы өңдеу өндірістерінің саны 428 кәсіпорынды құрады. Өңірдің ірі өнеркәсіптік кәсіпорындары «Қазхром «ТҰК» АҚ, «Ақтөбе рельс-арқалық зауыты» ЖШС (металлургия өнеркәсібі және металл өңдеу), «Ақтөбе хром қосылыстары зауыты» АҚ, «СНПС-Ақтөбемұнайгаз» АҚ (химия және мұнай-газ химиясы өнеркәсібі), «Ақтөбе мұнай жабдықтары зауыты» АҚ, «Ақтөберентген» ЖШС (машина жасау), «Стройдеталь» ЖШС, «ЭкотонБатыс» ЖШС, «Силикат-А» ЖШС (құрылыс материалдары өнеркәсібі) және басқалары. «Ақтөбе хром қосылыстары зауыты» АҚ жоғары сапалы хром қосылыстары өндірісіне маманданған және осы өнімді өндіру және экспорттау бойынша әлемдік нарықта екінші орын алатын химия өнеркәсібі саласындағы Қазақстанның ірі және жалғыз кәсіпорны болып табылатынын атап өту қажет. Ақтөбе облысының өңдеуші өнеркәсібінің жетекші салалары металлургия өнеркәсібі және металл өңдеу (2019 жылы 55,9%), химия және мұнай-газ химиясы өнеркәсібі (18,1%), тамақ өнеркәсібі болып табылады (11,4%) [22; 13].

Орынбор облысы Ақтөбе облысы сияқты өңдеуші өнеркәсіптің әртараптандырылған құрылымына ие. 2019 жылы өңдеу өнеркәсібінде 2133 кәсіпорын өз қызметін жүзеге асырды [26, б. 312], бұл Ақтөбе облысына қарағанда 79,9%-ға артық. Орынбор облысындағы негізгі ірі және қала құраушы кәсіпорындар «Орский нефтеперерабатывающий завод» ААҚ, «Новотроицкий завод хромовых соединений» АҚ, «Южно-Уральский завод магниевых соединений» АҚ (Южно-Уральский химзавод) (химия және мұнай-газ химия өнеркәсібі), «Производственное объединение «Стрела»» АҚ, «Завод «Инвертор», «Машиностроительный концерн ОРМЕТО-ЮУМЗ» АҚ, «Орский машиностроительный завод» АҚ, «Механический завод» АҚ (машина жасау), «Уральская Сталь» АҚ (металлургия өнеркәсібі және металл өңдеу), «Пивоваренный завод «Орский»» ЖШҚ (тамақ өнеркәсібі), «Новотроицкий цементный завод» АҚ (құрылыс материалдары өнеркәсібі) және басқалар. Ақтөбе облысындағы сияқты Орынбор облысындағы өңдеу өнеркәсібінің жетекші салалары металлургия өнеркәсібі және металл өңдеу (2019 жылы 39,2%), химия және мұнай-газ химиясы өнеркәсібі (33,3%), тамақ өнеркәсібі (13,6%) [28; 26, б. 329] болып табылады.

Қарастырылып отырған кезеңде Ақтөбе облысында электроэнергиясын, газ бен суды өндіру және тарату салалары тобының үлесі өңірдің өнеркәсіптік өндірісінің жалпы көлемінде 0,3%-ға артып, 2019 жылы 5,9%-ды құрады. Орынбор облысында өнеркәсіптік өндіріс құрылымында электроэнергиясын, газ бен суды өндіру және тарату үлес салмағының төмендеу үрдісі байқалады (18,2%-дан 8,7%-ға дейін). Қарама-қарсы үрдістерге қарамастан, Ақтөбе облысы электроэнергиясын, газ бен суды өндіру және тарату көлемі бойынша Орынбор облысынан да артта қалып отыр. 2019 жылдың қорытындысы бойынша Ақтөбе

облысының аумағына Орынбор облысының (520,4 млрд. теңге) электроэнергиясын, газды және суды өндіру мен тарату көлемінің 21,0% (109,4 млрд.теңге) келеді [13; 14, б. 688; 23].

Ақтөбе және Орынбор облыстарының өнеркәсіпті дамытудың жоғарыда аталған барлық трендтері Қазақстан мен Ресейдің көршілес екі облысының аумақтарын индустриялық дамыту деңгейінің ерекшеліктерін айқындады. 2010 ж.және 2019 ж. аумақтың индустриялық даму индексінің есебі екі облыста да өнеркәсіп дамуының оң үрдісі туралы куәландырады. Салыстырмалы талдау осы интегралдық көрсеткіш бойынша Орынбор облысы Ақтөбе облысынан едәуір алда екенін және өнеркәсіптің даму деңгейі арасындағы алшақтық ұлғайып келе жатқанын көрсетті. Егер 2010 ж. Ақтөбе облысы аумағының индустриялық даму индексі 1 990-ға тең болса, Орынбор облысында да дәл осындай көрсеткіш 4 338-ді құрады. 2019 жылы Ақтөбе облысы аумағының индустриялық даму индексі 3 607-ге дейін (2010 жылмен салыстырғанда 54,1%-ға), ал Орынбор облысында 12 073-ке дейін (64,1%-ға) өсті. Осылайша, 2010-2019 жылдары Орынбор облысы мен Ақтөбе облысының индустриялық даму деңгейіндегі алшақтық 2,2-ден 3,3 есеге дейін ұлғайды (3-сурет).

Қорытынды

Көршілес Қазақстан-Ресей өңірлерінің индустриялық даму трендтерін экономикалық-географиялық талдау Орынбор облысының өнеркәсіптің даму деңгейі бойынша Ақтөбе облысынан озық екенін көрсетті. Ақтөбе облысының едәуір артта қалуы бірінші кезекте үлкен аумаққа, халық санының аздығына, өнеркәсіптік өндірістердің технологиялық дамуының және аумақтың инфрақұрылымдық игерілуінің жеткіліксіздігіне байланысты. Ақтөбе облысы аумағының ресурстарын Орынбор облысының өнеркәсіптік өндірісіне «тарту» трендтерін болдырмау үшін минералдық-шикізат базасын, еңбек және инфрақұрылымдық ресурстарды тиімді аумақтық пайдалану негізінде өңдеу өнеркәсібін одан әрі дамыту қажет. Ақтөбе облысының индустриялық дамуының маңызды құрамдас бөлігі өнеркәсіптің бәсекеге қабілеттілігін арттыруға ықпал ететін аумақтық өнеркәсіптік кластерлерді қалыптастыру және дамыту болуы тиіс. Ақтөбе облысының өнеркәсібін дамытудың осы бағытында Еуразиялық экономикалық одақ шеңберіндегі өзара тиімді ынтымақтастық негізінде көршілес Орынбор облысының кәсіпорындары маңызды рөл атқара алады.

ӘДЕБИЕТ

- [1] На границе Актюбинской и Оренбургской областей начались работы по демаркации казахстано-российской границы [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://online.zakon.kz/m/Document/?doc_id=30755350#:~:text=
- [2] Ниязбаева А.А. Кластерный подход к развитию горно-металлургического кластера в регионе (на примере Актюбинской области, Казахстан) / А.А.Ниязбаева // Материалы I Всероссийской научно-практической конференции с международным участием «Территории опережающего социально-экономического развития: вопросы теории и практики». – Набережные Челны, 2017. – С. 218–222.
- [3] Имашев Э.Ж. Региональная политика в сфере индустриально-инновационного развития Западно-Казахстанской и Актюбинской областей: достижения, проблемы и перспективы / Э.Ж.Имашев, Р.Г.Сафиуллин, М.А. Галимов // Материалы международной научно-практической конференции «География и регион» (23-25 сентября 2015 г.). В VI томах. Т. II Социально-экономическая география. – Пермь, Перм. гос. нац. исслед. ун-т, 2015. – 320 с. С. 186-191.
- [4] Перспективы формирования, развития и функционирования промышленных кластеров в Западно-Казахстанской и Актюбинской областях: монография / Под ред. Э.Ж. Имашева. – Уралск: РИЦ ЗКГУ им. М.Утемисова, 2017. – 300 с.
- [5] Имашев Э.Ж. Пространственный анализ инновационной активности промышленности Актюбинской области / Э.Ж.Имашев // Вестник ЗКГУ. – 2019. – №2(74). – С. 483-491.
- [6] Имашев Э.Ж. Экономико-географическая оценка перспектив кластеризации промышленности Актюбинской области Республики Казахстан / Э.Ж.Имашев // Россия и Азия. – 2020. – №3(12). – С. 7-22.

- [7] Мухамеджанов А.М.. Сдвиги в пространственной организации обрабатывающей промышленности приграничных территорий России и Казахстана / А.М. Мухамеджанов, И.А. Родионова, Э.Ж. Имашев // Экономика и предпринимательство. – 2017. – №5-1 (82). – С. 949-955.
- [8] Богданов А.А. Современное состояние и основные проблемы нефтеперерабатывающей промышленности приграничного региона (на примере Оренбургской области) / А.А.Богданов, В.С. Богданова // Экономика в промышленности. – 2016. – №1. – С. 19-25. (<https://doi.org/10.17073/2072-1633-2016-1-19-25>)
- [9] Larionova N.I. Economic Development of Russian Regions on the Basis of Innovative Clusters / N.I. Larionova, T.V.Yalyalieva, D.L. Napolskikh // Academy of Strategic Management Journal. – 2018. – Vol. 17. – Issue 4 Retrieved from <https://www.abacademies.org/articles/economic-development-of-russian-regions-on-the-basis-of-innovative-clusters-7391.html>
- [10] Майборода Р.С. Состояние и перспективы развития промышленности Оренбургской области / Р.С. Майборода // Сборник статей II Всероссийской научно-практической конференции (с международным участием) «Промышленность: новые экономические реалии и перспективы развития». – Оренбург, 2019. – С. 59-63.
- [11] Lapaeva M. Industrial Complex of the Orenburg Region: Challenges and Growth Prospects / M. Lapaeva, S.Lapaev // Advances in Social Science, Education and Humanities Research. – 2020. – Volume 392– P. 213-216. (DOI:10.2991/assehr.k.200113.043)
- [12] Akhmedyanova G.F., Pishchukhin A.M., Semenov E.A. Development's Features of Industrial Production in the Region / G.F. Akhmedyanova, A.M. Pishchukhin, E.A. Semenov // International science and technology conference «EarthScience»: IOP Conf. Series: Earth and Environmental Science. – 2020. – Volume 459–<https://iopscience.iop.org/article/10.1088/1755-1315/459/6/062065/pdf> (DOI:10.1088/1755-1315/459/6/062065)
- [13] Ақтөбе облысының аудандары бойынша негізгі әлеуметтік-экономикалық көрсеткіштердің серпіні 2000-2019 [Электронды ресурс]. – Қол жеткізу режимі:https://old.stat.gov.kz/faces/aktobe/reg_main/regDinamo?_afLoop=15296200921689759#%40%3F_afLoop%3D15296200921689759%26_adf.ctrl-state%3Dcimcfouy_63
- [14] Регионы России. Социально-экономические показатели. 2020: Стат. сб. - М.: Росстат., 2020. – 1242 с.
- [15] Всероссийский научно-исследовательский геологический институт им. А.П. Карпинского Федерального Агентства по недропользованию (Роснедра) Министерства природных ресурсов и экологии Российской Федерации. ГИС-Атлас «Недра России» [Электронный ресурс]. – Режим доступа: – http://vsegei.com/ru/info/gisatlas/pfo/orenburgskaya_obl/index.php
- [16] Ақтөбе облысы әкімдігінің рәсми сайты [Электронды ресурс]. – Қол жеткізу режимі: <http://aktobe.gov.kz/ru/>
- [17] 2010 жылғы Ақтөбе облысындағы еңбек нарығының негізгі индикаторлары [Электронды ресурс]. – Қол жеткізу режимі: https://old.stat.gov.kz/faces/aktobe/regPublications/reg_OperData/reg_Public018?_afLoop=16398681247997858#%40%3F_afLoop%3D16398681247997858%26_adf.ctrl-state%3Dmmzw0wekk_59
- [18] Регионы России. Социально-экономические показатели. 2016: Стат. сб. – М.: Росстат., 2016. – 1326 с.
- [19] 2019 жылғы Ақтөбе облысындағы еңбек нарығының негізгі индикаторлары [Электронды ресурс]. – Қол жеткізу режимі: https://old.stat.gov.kz/faces/aktobe/regPublications/reg_OperData/reg_Public018?_afLoop=16398681247997858#%40%3F_afLoop%3D16398681247997858%26_adf.ctrl-state%3Dmmzw0wekk_59
- [20] Ақтөбе және оның өңірлерінің өнеркәсібі: статистикалық жинақ / Бас ред. К.С. Жекеев. – Ақтөбе: Ақтөбе облысының Статистика департаменті, 2014. – 103 б.
- [21] Ақтөбе және оның өңірлерінің өнеркәсібі: статистикалық жинақ / Бас ред. Ж.Ж. Беисов. – Ақтөбе: Ақтөбе облысының Статистика департаменті, 2019. – 82 б.
- [22] 2019 жылғы Ақтөбе облысындағы еңбек бойынша негізгі көрсеткіштер [Электронды ресурс]. – Қол жеткізу режимі: https://old.stat.gov.kz/faces/aktobe/regPublications/reg_OperData/reg_Public018?_afLoop=16398681247997858#%40%3F_afLoop%3D16398681247997858%26_adf.ctrl-state%3Dmmzw0wekk_59

- [23] Қазақстан Ұлттық банкі: Валюталардың ресми бағамдары, кезеңде орташа. [Электронды ресурс]. – Қол жеткізу режимі: <https://nationalbank.kz/ru/news/officialnye-kursy>
- [24] 2019 жылғы Ақтөбе облысы өнеркәсібі жұмысының негізгі көрсеткіштері [Электронды ресурс]. – Қол жеткізу режимі: https://old.stat.gov.kz/faces/aktobe/regPublication/reg_OperData/reg_Public004?_afzLoop=16466803808308139#%40%3F_afzLoop%3D16466803808308139%26_adf.ctrl-state%3Dmsj1ufpjb_59
- [25] Промышленность на 2019-2023 годы: Прогноз социально-экономического развития Актыубинской области. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://spk-aktobe.kz/razvitie/ru-prognoz-socialno-ekonomicheskogo-razvitiya-na-2019-2023-gody-promyshlennost/>
- [26] Статистический ежегодник Оренбургской области. 2020: статистический сборник. – Оренбург: Оренбургстат, 2020. – 492 с.
- [27] Оренбургская область – промышленность и предприятия Оренбургской области [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://metaprom.ru/regions/orenburgskaya-obl.html>.
- [28] Промышленность Оренбургской области [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://www.wiki-prom.ru/region/orenburgskaya_oblast.html.

REFERENCES

- [1] Na granice Aktyubinskoj i Orenburgskoj oblastej nachalis' raboty po demarkacii kazahstano-rossijskoj granicy [On the border of Aktobe and Orenburg regions the work on the demarcation of the Kazakh-Russian border began]. Retrieved from [https://online.zakon.kz/m/Document/?doc_id=30755350#:~:text=\[in Russian\]](https://online.zakon.kz/m/Document/?doc_id=30755350#:~:text=[in Russian]).
- [2] Niyazbaeva, A.A. (2017). Klasternyj podhod k razvitiyu gorno-metallurgicheskogo klastera v regione (na primere Aktyubinskoj oblasti, Kazahstan) [Cluster approach to the development of mining and metallurgical cluster in the region (on the example of Aktobe region, Kazakhstan)] . Materialy I Vserossijskoj nauchno-prakticheskoy konferencii s mezhdunarodnym uchastiem «Territorii operezhayushchego social'no-ekonomicheskogo razvitiya: voprosy teorii i praktiki» – Materials of the I All-Russian Scientific-Practical Conference with international participation «Territories of advanced socio-economic development: issues of theory and practice». – Naberezhnye Chelny, 218–222 [in Russian].
- [3] Imashev, E.Zh., Safiullin, R.G., Galimov, M.A. (2015). Regional'naya politika v sfere industrial'no-innovacionnogo razvitiya Zapadno-Kazahstanskoj i Aktyubinskoj oblastej: dostizheniya, problemy i perspektivy [Regional policy in the sphere of industrial-innovative development of West Kazakhstan and Aktobe oblasts: achievements, problems and prospects]. Materialy mezhdunarodnoj nauchno-prakticheskoy konferencii «Geografiya i region» (23-25 sentyabrya 2015 g.) – Proceedings of the International Scientific-Practical Conference «Geography and Region» (23-25 September 2015). V, VI, II, Social'no-ekonomicheskaya geografiya. – Perm', Perm. gos. nac. issled. un-t, 186-191[in Russian].
- [4] Perspektivy formirovaniya, razvitiya i funkcionirovaniya promyshlennykh klasterov v Zapadno-Kazahstanskoj i Aktyubinskoj oblastyah [Prospects of formation, development and functioning of industrial clusters in the West Kazakhstan and Aktobe oblasts] (2017). Pod red. E.Zh. Imasheva. – Ural'sk: RIC ZKGU im. M.Utemisova [in Russian].
- [5] Imashev, E.Zh. (2019). Prostranstvennyj analiz innovacionnoj aktivnosti promyshlennosti Aktyubinskoj oblasti [Spatial analysis of innovation activity of industry in Aktobe oblast]. Vestnik ZKGU - Bulletin of WKSU, 2(74), 483-491 [in Russian].
- [6] Imashev, E.Zh. (2020). Ekonomiko-geograficheskaya ocenka perspektiv klasterizacii promyshlennosti Aktyubinskoj oblasti Respubliki Kazahstan [Economic and geographical evaluation of the prospects of industry clustering in the Aktobe region of the Republic of Kazakhstan]. Rossiya i Aziya – Russia and Asia, 3(12), 7-22 [in Russian].
- [7] Muhamedzhanov, A.M., Rodionova, I.A., Imashev, E.Zh. (2017). Sdvigi v prostranstvennoj organizacii obrabatyvayushchej promyshlennosti prigranichnykh territorij Rossii i Kazahstana [Shifts in the spatial organization of the manufacturing industry of the border regions of Russia and Kazakhstan]. Ekonomika i predprinimatel'stvo - Economics and Entrepreneurship, 5-1 (82), 949-955 [in Russian].
- [8] Bogdanov, A.A., Bogdanova, V.S. (2016). Sovremennoe sostoyanie i osnovnye problemy neftepererabatyvayushchej promyshlennosti prigranichnogo regiona (na primere Orenburgskoj oblasti)

[Current state and main challenges of the refining industry in the cross-border region (on the example of Orenburg region)]. *Ekonomika v promyshlennosti - Russian Journal of Industrial Economics*, 1, 19-25. (<https://doi.org/10.17073/2072-1633-2016-1-19-25>) [in Russian].

[9] Larionova, N.I., Yalyalieva, T.V., Napolskikh, D.L. (2018). Economic Development of Russian Regions on the Basis of Innovative Clusters. *Academy of Strategic Management Journal*, 17, 4. Retrieved from <https://www.abacademies.org/articles/economic-development-of-russian-regions-on-the-basis-of-innovative-clusters-7391.html> [in English].

[10] Majboroda, R.S. (2019). Sostoyanie i perspektivy razvitiya promyshlennosti Orenburgskoy oblasti [Condition and prospects of development of industry of Orenburg Region]. *Sbornik statej II Vserossijskoj nauchno-prakticheskoy konferencii (s mezhdunarodnym uchastiem) «Promyshlennost': novye ekonomicheskie realii i perspektivy razvitiya»* - Collection of articles of the II All-Russian scientific-practical conference (with international participation) «Industry: new economic realities and development prospects». – Orenburg, 59-63 [in Russian].

[11] Lapaeva, M., Lapaev, S. (2020). Industrial Complex of the Orenburg Region: Challenges and Growth Prospects // *Advances in Social Science, Education and Humanities Research*, 392, 213-216 (DOI: 10.2991/assehr.k.200113.043) [in English].

[12] Akhmedyanova, G.F., Pishchukhin, A.M., Semenov, E.A. (2020). Development's Features of Industrial Production in the Region. *International science and technology conference «EarthScience»: IOP Conf. Series: Earth and Environmental Science*, 459, Retrieved from <https://iopscience.iop.org/article/10.1088/1755-1315/459/6/062065/pdf> (DOI: 10.1088/1755-1315/459/6/062065) [in English].

[13] Aqtöbe oblysynyń audandary boıynsha negızgı äleumettık-ekonomikalyq kórsetkışterdiń serpinı 2000-2019 [Dynamics of the main indicators of socio-economic development of Aktobe oblast 1991-2019 years]. Retrieved from https://old.stat.gov.kz/faces/aktobe/reg_main/regDinamo?_afzLoop=15296200921689759#%40%3F_afzLoop%3D15296200921689759%26_adf.ctrl-state%3Dcimcftouy_63 [in Kazakh].

[14] Regiony Rossii. Social'no-ekonomicheskie pokazateli [Regions of Russia. Socio-economic indicators] (2020), Stat. sb. – M.: Rosstat [in Russian].

[15] Vserossijskij nauchno-issledovatel'skij geologicheskij institut im. A.P. Karpinskogo Federal'nogo Agentstva po nedropol'zovaniyu (Rosnedra) Ministerstva prirodnih resursov i ekologii Rossijskoj Federacii [All-Russian Research Geological Institute named after A.P. Karpin. A.P. Karpinsky Federal Agency on Subsoil Use (Rosnedra) of the Ministry of Natural Resources and Environment of the Russian Federation]. GIS-Atlas «Nedra Rossii» – GIS-Atlas «Subsoil of Russia». Retrieved from http://vsegei.com/ru/info/gisatlas/pfo/orenburgskaya_obl/index.php [in Russian].

[16] Aqtöbe oblysy äkimdiginıń räsmi saıty [Official website of the Akimat of Aktobe Oblast]. Retrieved from https://old.stat.gov.kz/faces/aktobe/regPublications/reg_OperData/reg_Public018?_afzLoop=1639681247997858#%40%3F_afzLoop%3D1639681247997858%26_adf.ctrl-state%3Dmmzw0wekk_59 [in Kazakh].

[17] 2010 jylǵy Aqtöbe oblysynndaǵy eńbek naryǵynıń negızgı indikatorlary [Main indicators of the labor market in Aktobe oblast for 2010]. Retrieved from https://old.stat.gov.kz/faces/aktobe/regPublications/reg_OperData/reg_Public018?_afzLoop=1639681247997858#%40%3F_afzLoop%3D1639681247997858%26_adf.ctrl-state%3Dmmzw0wekk_59 [in Kazakh].

[18] Regiony Rossii. Social'no-ekonomicheskie pokazateli. 2016 [Russian regions. Socio-economic indicators. 2016]: Stat. coll. – M.: Rosstat [in Russian].

[19] 2019 jylǵy Aqtöbe oblysynndaǵy eńbek naryǵynıń negızgı indikatorlary [Key indicators of the labor market in Aktobe oblast for 2019]. Retrieved from https://old.stat.gov.kz/faces/aktobe/regPublications/reg_OperData/reg_Public018?_afzLoop=1639681247997858#%40%3F_afzLoop%3D1639681247997858%26_adf.ctrl-state%3Dmmzw0wekk_59 [in Kazakh].

[20] Aqtöbe jáne onyń öńirleriniń önerkásıbı: statistikalyq jınaq. Bas red. K.S. Jekeev. [Industry of Aktobe oblast and its regions: statistical digest]. Edited by K.S. Zhekeev (2014). – Aktobe: Department of Statistics of Aktobe oblast [in Kazakh].

[21] Aqtöbe jáne onyń öńirleriniń önerkásıbı: statistikalyq jınaq [Industry of Aktobe oblast and its regions: statistical digest] (2019). Bas red. J.J. Beisov. – Aqtöbe: Aqtöbe oblysynyń Statistika departamenti - Department of Statistics of Aktobe oblast [in Kazakh].

[22] 2019 жылғы Ақтөбе облысындағы еңбек бойынша негізгі көрсеткіштер [Key Labor Indicators in Aktobe Oblast for 2019]. Retrieved from https://old.stat.gov.kz/faces/aktobe/regPublications/reg_OperData/reg_Public018?_afLoop=16398681247997858#%40%3F_afLoop%3D16398681247997858%26_adf.ctrl-state%3Dmmzw0wekk_59 [in Kazakh].

[23] Qazaqstan Ұлттық банкі: Валюталардың ресми бағамдары, кезеңде орташа [National Bank of Kazakhstan: Official exchange rates on average for the period]. Retrieved from <https://nationalbank.kz/ru/news/officialnye-kursy> [in Kazakh].

[24] 2019 жылғы Ақтөбе облысы өнеркәсібі жүйесінің негізгі көрсеткіштері [Key Industrial Indicators of Aktobe Oblast for 2019]. Retrieved from https://old.stat.gov.kz/faces/aktobe/regPublications/reg_OperData/reg_Public004?_afLoop=16466803808308139#%40%3F_afLoop%3D16466803808308139%26_adf.ctrl-state%3Dmsj1ufpjb_59 [in Kazakh].

[25] Promyshlennost' na 2019-2023 gody: Prognoz social'no-ekonomicheskogo razvitiya Aktyubinskoy oblasti [Industry for 2019-2023: Forecast of socio-economic development of Aktobe oblast]. Retrieved from <https://spk-aktobe.kz/razvitie/ru-prognoz-socialno-jekonomicheskogo-razvitija-na-2019-2023-gody-promyshlennost/> [in Russian].

[26] Ctatisticheskij ezhegodnik Orenburgskoj oblasti. 2020: statisticheskij sbornik [Statistical yearbook of the Orenburg oblast. 2020: statistical collection] (2020). – Orenburg: Orenburgstat [in Russian].

[27] Orenburgskaya oblast' – promyshlennost' i predpriyatiya Orenburgskoj oblasti [The Orenburg oblast – industry and enterprises of the Orenburg region]. Retrieved from <https://metaprom.ru/regions/orenburgskaya-obl.html> [in Russian].

[28] Promyshlennost' Orenburgskoj oblasti [Industry of the Orenburg oblast]. Retrieved from https://www.wiki-prom.ru/region/orenburgskaya_oblast.html [in Russian].

Имашев Э.Ж., Ахунов А.Р., Отарбаев С.А.

ТРЕНДЫ ИНДУСТРИАЛЬНОГО РАЗВИТИЯ АКТЮБИНСКОЙ И ОРЕНБУРГСКОЙ ОБЛАСТЕЙ

Аннотация. В статье представлены основные результаты сравнительного экономико-географического анализа трендов индустриального развития Актюбинской и Оренбургской областей, которые имеют общие границы и являются приграничными и соседними регионами Казахстана и России. Анализ основных показателей развития промышленности показал, что за 2010-2019 гг. в обеих соседних областях в целом индустриальное развитие имеет положительные тренды. Однако по темпу прироста промышленного производства Актюбинская область уступает Оренбургской области. Если за указанный период в Актюбинской области объем промышленного производства в денежном выражении вырос на 48,2%, то данный показатель в Оренбургской области увеличился на 63,4%. Также наблюдается трансформация отраслевой структуры промышленного производства двух соседних областей имеющие разные векторы отраслевых сдвигов. Индустриальное развитие Актюбинской области характеризуется сокращением удельного веса группы отраслей горнодобывающей промышленности и разработки карьеров, и ростом доли обрабатывающей промышленности, производства и распределения электроэнергии, газа и воды. В Оренбургской области прослеживается противоположенная тенденция, где увеличилась доля группы отраслей горнодобывающей промышленности и разработки карьеров. Необходимо отметить, что по уровню и темпам индустриального развития Актюбинская область значительно уступает Оренбургской области. Расчет индекса индустриального развития территории за 2010 г. и 2019 г. свидетельствует об увеличении разрыва в уровне индустриального развития двух соседних областей, которая выросла с 2,2 до 3,3 раза. Это требует принятия дальнейших управленческих решений, направленных на эффективную территориальную организацию промышленности Актюбинской области (в том числе в сотрудничестве с Оренбургской областью).

Ключевые слова: промышленность; индустриальное развитие; объем промышленного производства; тренды; Актюбинская область; Оренбургская область; территория; горнодобывающая промышленность; обрабатывающая промышленность; предприятие.

Imashev Eduard, Akhunov Artur, Otarbaev Sungat

TRENDS IN INDUSTRIAL DEVELOPMENT IN THE AKTOBE AND ORENBURG REGIONS

Annotation. In the article presents the key results of a comparative economic and geographical analysis of industrial development trends in Aktobe and Orenburg regions, which share borders and constitute bordering and neighboring regions of Kazakhstan and Russia. The analysis of the main indicators of industrial development showed that for 2010-2019 in both neighboring regions, industrial development generally has positive trends. However, according to the growth rate of industrial production Aktobe region is inferior to the Orenburg region. If for the specified period in the Aktobe region the volume of industrial production in monetary terms grew by 48.2%, this figure in the Orenburg region increased by 63.4%. There is also a transformation in the sectoral structure of industrial production of the two neighboring regions with different vectors of sectoral shifts. Industrial development of Aktobe region is characterized by reduction of the specific weight of the group of industries of mining and quarrying, and growth of the share of processing industry, production and distribution of electricity, gas and water. There is an opposite tendency in the Orenburg region, where the share of the group of industries of mining and quarrying has increased. It should be noted that by the level and pace of industrial development Aktobe region is significantly inferior to Orenburg region. Calculation of the index of industrial development of the territory for 2010 and 2019 indicates an increase in the gap in the level of industrial development of the two neighboring regions, which increased from 2.2 to 3.3 times. This requires further managerial decisions aimed at the effective territorial organization of industry in the Aktobe region (including in cooperation with the Orenburg region).

Keywords: industry; industrial development; industrial production volume; trends; Aktobe oblast; Orenburg oblast; territory; mining industry; manufacturing industry; enterprise.

UDC 913:911.3; 913:316

IRSTI 39.15.19

DOI 10.37238/1680-0761.2021.81(1).42

Amelchenko Valentin*M. Utemisov West Kazakhstan University, Uralsk, Kazakhstan***E-mail:** ivan_avin@mail.ru**RECONSTRUCTION OF THE USE OF AGRICULTURAL RESOURCES OF THE
TERRITORY NORTH OF THE CASPIAN SEA IN THE XVIII CENTURY (ON THE
MATERIALS OF P.S. PALLAS)**

Annotation. The article contains the results of the reconstruction of the agro-natural resources of the Territory north of the Caspian Sea in the 18th century based on the use of scientific material by P.S. Pallas, which was collected by him during a comprehensive expedition across the territory of this region. The criteria by which the conclusions of P.S. Pallas are trustworthy and can be used in modern scientific research. During the reconstruction, the author of the article identified 12 types of use of agricultural natural resources. The characterization of these types is based on the use of the original text of P.S. Pallas from his book "Travel to different provinces of the Russian Empire". The materials of the article can be useful for specialists studying the dynamics of agricultural use of natural resources in the Territory north of the Caspian Sea, as well as geocologists who study changes in the species composition of game animals.

Keywords: reconstruction; agro-natural resources; types of agricultural land use.

Introduction

The subject of the research is the "Nature-population-economy" system, which was established in the 18th century. The purpose of this study is to identify changes that have occurred in the natural environment, in the population, in its resettlement and economic activity. The work is focused on the search for the socio-economic conditionality of the changes in order to draw up proposals for remedial measures in order to optimize the socio-ecological and economic situation in the region. To achieve this goal, the following research tasks were completed:

1. differences that have developed during the land use in the West Kazakhstan and Atyrau regions had been studied,
2. reasons and significance of the existing nature management were revealed. The system "nature, population and economy of Western Kazakhstan" was investigated.

An important prerequisite for the development of the project is the fact that the study area has a low bioclimatic potential, which is due to a reduced buffering capacity - the ability of natural complexes to self-heal. At the same time, the territory of the region is experiencing a significant increase in anthropogenic impact, accompanied by a simplification of ecological systems, decrease of the productivity of agricultural land, and deterioration of the health of the local population. Examination of separate problems is inefficient, therefore it is necessary to conduct a comprehensive study of interrelated issues in order to develop effective measures to improve the situation in the region.

Materials and research methods

During the research, the following methods were used: field observations in combination with the reconstruction of the "Nature-population-economy" system, which developed in the 18th century using materials from the scientific work of P.S. Pallas "Journey to different provinces of the

Russian Empire". The following research methods were used to study modern agricultural land use: 1. statistical, 2. cartographic, 3. comparative-geographical.

The science of Geography of Agriculture is of great importance in optimizing the location and development of agricultural production, that widely uses the historical and geographical method in its research, through which it studies the process of land use in its development. Over recent years, significant anthropogenic changes have been actively taking place in the region with reduced productivity of the natural environment, the significance of which can be revealed as a result of a comparative study of the spatial differences of the "nature-population-economy" system.

Research results

Peter Simon Pallas (1741-1811) is the famous German and Russian natural scientist and traveler. Why were the works of Peter Simon Pallas chosen for the reconstruction of the "Nature-Population-Economy" system, which took shape in the 18th century, after all, other scientists of that time also studied our region? This is due to the fact that P.S. Pallas was a universal scientist who equally well, highly professionally describes and analyzes the phenomena that were observed by him: be it geological structures, flora, fauna or local population. This scientist has great reputation in worldwide science, his scientific materials do not raise doubts among any of the scientists in the world.

Catherine II was actively interested in the structure and wealth of her empire. The idea of a comprehensive study of the country in order to find out its geological, mineralogical, animal and plant resources, as well as to identify the historical, socio-economic and ethnographic features of its individual regions, came to the Empress after completing her own journey along the Volga river from Tver to Simbirsk in 1767 (Lomonosov dreamed of such expedition). Shortly, an arrangement of the new expeditions began at her order: several "astronomical" and "physical teams". The task of the six astronomical teams was to calculate the solar parallax when Venus passed through the solar disk in July 1769 (thereby providing an opportunity to determine the distance between the Earth and the Sun with more accuracy). Initially, it was intended to be that Pallas would participate in an astronomical expedition to Kamchatka, but later plans were changed.

The "physical" expedition consisted of five small detachments - three to the Orenburg province and two to the Astrakhan province. Preparations for the expedition took a year: only in June 1768, Pallas with his detachment left St. Petersburg. Pallas led the main detachment (1st detachment of the Orenburg expedition) from June 21, 1768 to June 30, 1774. The detachment also included Captain N.P. Rychkov, gymnasium students (two of whom later became academicians) N.P. Sokolov, V.F. Zuev and Anton Walter, draftsman Nikolai Dmitriev and taxidermist Pavel Shumsky. The detachment visited the central provinces, areas of the Volga region, the Caspian lowland, the Urals, Western Siberia, Altai, Baikal and Transbaikalia.

In general instructions for the research program, Pallas was instructed to:

"Investigate the properties of waters, soils, land cultivation methods, the state of agriculture, common diseases of people and animals and find means for their treatment and prevention, research beekeeping, silkworm breeding, cattle breeding, especially sheep breeding.

Then look to the mineral wealth and mineral waters, to arts, crafts, trades of each province, to plants, animals, to the shape and interior of mountains and, finally, to all branches of natural history ... Engage in geographical and meteorological observations, astronomically determine the position of the main localities and collect everything related to morals, customs, beliefs, traditions, monuments and various antiquities. "

In March 1769, Pallas with a detachment went through Stavropol-on-Volga (Togliatti) to Samara, then to Syzran and Serny town (now Sernovodsk). Returning to Samara, he moved through Borsk (now the village of Borskoe of the Samara region) to Orenburg, then to Yaitsky town (now Uralsk), then along the Ural River reached Guryev (now Atyrau), and then through the steppe, to

Ufa, where he remained until 1770. During the winter in Ufa, Pallas finished the first volume of his travel description - "ReisedurchverschiedeneProvinzen des RußischenReichs" (German) ("Travel to different provinces of the Russian state"), which was published the following year, 1771, in St. Petersburg. The scientific results of the Pallas expedition exceeded all expectations. Unique material was collected on zoology, botany, paleontology, geology, physical geography, economics, history, ethnography, culture and everyday life of peoples. The collections collected during this trip were sent to St. Petersburg, where they formed the basis for the collections of the academic Kunstkamera, many of them are still kept in the museums of the Russian Academy of Sciences, and some of them ended up at the University of Berlin. The geographical, geological, botanical, zoological, ethnographic and other materials collected during the travels were subsequently processed by Pallas.

The journey was also of great practical importance. It provided information about the unique natural resources that were almost unknown before.

Using the materials of P.S. Pallas published in his work: Pallas P.S. Travel to different provinces of the Russian Empire. Part one.- St. Petersburg: Imperial Academy of Sciences, 1773, pp. 403-645, 12 types of use of agro-natural resources are identified on the territory of the Northern Caspian region. Defined: the southern border of rainfed agriculture, two types of nomadic nature management. The importance of the spiritual element in the development of nomadic culture is shown.

PS Pallas is the author of the hypothesis about the transgression of the ancient Caspian Sea. This was one of the first attempts at the historical and geographical reconstruction of the landscape.

The study of the history of the use of lands and biological resources is of great importance for understanding the forms of agriculture that have developed to date and, in general, modern nature management. The results of such a study are a prerequisite for predicting the use of agro-natural resources.

The source material for the reconstruction of the use of natural resources of a certain historical period are statistical materials, descriptions and explanations given by eyewitnesses of the use of lands and biological resources practiced at that time. Until that time, the descriptive method of research prevailed in the study of this region. The value of each characteristic obtained in this way largely depends on the level of education and inquisitiveness of the mind of the person who carried out this work. Therefore, the description of the Northern Caspian region, which was made in the 18th century by a high-level scientist P.S. Pallas, who had the skills of field research, is of great importance for the reconstruction of the nature management of this region. P.S. Pallas is a universal itinerant naturalist, this is a new type for Russia, which appeared in the 18th century and played an important role in the development of science. In our work, we used the first edition of the famous work of P.S. Pallas [2] and its modern reprint [6].

Reliability of eyewitness in the use of their materials is of great importance. We believe that P.S. Pallas's works are at a high level in terms of this indicator. This can be proved by descriptions of the location of objects and phenomena that vary little over time. The distribution of southern chernozems described by Pallas is confirmed by their modern distribution. He characterized this phenomenon in the following way: "It is very remarkable that from the Chagan River and everywhere from the steppe mountain range to the south, the land and grasses change noticeably. The bare steppe farther, the smoother (except for only gullies and rich in grasses and bushes overgrown Yaitskaya hollow) and no black soil is visible on the surface "[6, p.115]. [3]. This applies mainly to the physical and geographical characteristics of the territory: relief, parent rocks, soil cover. At the same time, P.S. Pallas describes the silty structure of these soils, which refutes the claims of some contemporary public figures that the use of virgin lands has led to the disturbance of the soil cover and the emergence of a silty structure. P.S. Pallas accurately described the location of the ancient irrigation system, which had been heavily destroyed by time, in the west of the West

Kazakhstan region. Several such examples can be cited that prove the reliability of the descriptions given by P.S. Pallas. Therefore, we can conclude that all his other descriptions that characterize economic and social objects and phenomena are reliable.

Based on the materials of P.S. Pallas, several variations in the use of agro-natural resources that developed in the Northern Caspian region in the 18th century can be distinguished.

1. Arable farming (grain crops), using the transfer-fallow system of farming, cattle breeding of the Cossacks. Local residents do not have the right to fish on the Yaik River (Ural). This area is limited by the distribution of southern chernozems. The fertility of the land is supported by the use of the interchangeable-fallow farming system. Risky farming area. The incentive to engage in agriculture was the lack of rights for the local Orenburg Cossacks to fish on the Yaik River (Ural). The southern border of rainfed agriculture is described. P.S. Pallas noted a very interesting phenomenon that he observed in the north of the lands of the Yaitsk (Ural) Cossacks. The widespread here dark chestnut and chernozem soils, which are suitable for arable land, were not cultivated due to the lack of people and permanent settlements. That is, the factor of labor resources did not allow fertile soils to become a natural resource: the absence of one resource became a limiting factor for another resource.

2. Suburbs of the Yaitsk Cossack town. Highly intensive type of nature management. Irrigated agriculture is practiced, and there are cattle yards. The grove in the floodplain of the Yaik River is used as a recreational area. Development of intensive forms of agricultural land use P.S. Pallas associates it with the availability of labor resources with the skills of irrigated agriculture: "Besides the most needed cooking plants, they have nothing else, as soon as a lot of watermelons and melons, and even then for the most part they sow the so-called kizilbashi. There are at least 50 large watermelon melons called vegetable gardens near Yaitskago town "; [3, p.32].

3. Livestock farming of the Yaik Cossacks, supplemented by fishing and hunting (mainly in winter): "The Yaik Cossacks do not see arable farming." [3, p.54]. "Nowadays there are a lot of Cossacks

1. Arable farming (grain crops), using the transfer-fallow system of farming, cattle breeding of the Cossacks. Local residents do not have the right to fish on the Yaik River (Ural). This area is limited by the distribution of southern chernozems. The fertility of the land is supported by the use of the interchangeable-fallow farming system. Risky farming area. The incentive to engage in agriculture was the lack of rights for the local Orenburg Cossacks to fish on the Yaik River (Ural). The southern border of rainfed agriculture is described. P.S. Pallas noted a very interesting phenomenon that he observed in the north of the lands of the Yaitsk (Ural) Cossacks. The widespread here dark chestnut and chernozem soils, which are suitable for arable land, were not cultivated due to the lack of people and permanent settlements. That is, the factor of labor resources did not allow fertile soils to become a natural resource: the absence of one resource became a limiting factor for another resource.

2. Suburbs of the Yaitsk Cossack town. Highly intensive type of nature management. Irrigated agriculture is practiced, and there are cattle yards. The grove in the floodplain of the Yaik River is used as a recreational area. Development of intensive forms of agricultural land use P.S. Pallas associates it with the availability of labor resources with the skills of irrigated agriculture: "Besides the most needed cooking plants, they have nothing else, as soon as a lot of watermelons and melons, and even then for the most part they sow the so-called kizilbashi. There are at least 50 large watermelon melons called vegetable gardens near Yaitskago town "; [3, p.32].

3. Livestock farming of the Yaik Cossacks, supplemented by fishing and hunting (mainly in winter): "The Yaik Cossacks do not see arable farming." [3, p.54]. "Nowadays there are a lot of Cossacks settled in small fortresses and at some outposts, where they serve permanently, keep a lot of all kinds of cattle ... Nowadays, although they keep camels, they are very few, due to poor sales

to Asian caravans. ... Moreover, the local Cossacks also go to the animal trade, and beat wild boars, wolves, steppe foxes and corsaks. ... The maintenance of other livestock is now revered by the Cossacks for an excellent trade”[3, p. 38].

4. Kalmyk nomadic animal husbandry, supplemented by hunting, mainly in summer (western type of animal husbandry on low-productive saline lands: “Kalmyks have a great abundance of milk from their numerous cattle in summer, which then makes up most of their food. They have more horses than cattle ... They keep a lot of horses and sheep, and there are much fewer camels and bulls. ... There are such Kalmyks who have a thousand horses and more, and other livestock in proportion. ”[3, p. 67].” Animal fishing occurs among the Kalmyks. They skillfully know how to catch animals with all sorts of jaws and loops, they also shoot very well with bows and guns. They also keep yard dogs, which ... are deliberately capable of hunting ”[3, p.76,77].

5. Nomadic animal husbandry of the Kyrgyz (Kazakhs), supplemented by hunting (eastern type of animal husbandry on productive pastures and hayfields), the use of the "Central Asia - Center of Russia" caravan corridor:

“The wealth of the Kyrgyz actually consists in cattle breeding, and above all they have a lot of horses and sheep. They have much fewer camels, and even fewer cows, for the reason that in winter they cannot be well kept in the steppe without ordinary food. ... The Kyrgyz, passing on a moderate shepherd's life, usually practice animal catching; ... for catching animals they use learned eagles [3, p.144-147]. “I was told how they kill saigas.... In winter, these animals are mostly found in overgrown reed areas, and as they are very tender in body and are easily wounded, the Kyrgyz people in some places cut off the peaks near the reeds and leave only high tables on which jumping saigas fall with their belly: and so they have driven these they can easily catch animals in such places ”[3, p.140].

P.S. Pallas writes about the use of Kazakhs' favorable transport and geographical position: “Almost everything they need from woven fabrics and other small foreign things, they should buy from Russians or from Asian caravans. Asian caravans to Russian trading cities that come across the dangerous, inhabited steppe by the Kyrgyz, rely on the protected chiefs of those through whose nomads their aimag road lies. The caravans call them caravan pashas, and for a reliable cover or escort they pay them according to the contract with goods, so that, according to the announcement of the Bukharians, from whom I asked, they give 10 and 12 rubles from each camel loaded with goods. ” [3, p. 143].

6. Fishing of Kalmyks in the Caspian Sea, tobacco growing, gathering of wild roots for food: “... some of the Horde Kalmyks settled near the Caspian Sea for fishing, and began to grow tobacco, which they love very much. They also collect some wild roots for food. ” [3, p.72]

7. Commercial cultivation of watermelons by Cossacks of Kalmyk and Tatar origin: “Kulagin town, 16 versts. The same steppe with the same herbs stretches up to Kulagin. The road lies at the branch of YaikKocherovYerik called. A small fortress Kulagin ... It stands on a high place not far from Yaik. ... Kalmyks and Tatars make up most of the Cossack employees here, who planted great watermelon gardens, because watermelons are very well born, and from here they supply other places along the line ”[3, p. 159] ..

8. Fishing and hunting of waterfowl and wild boars by Cossacks: “The Emba River is very abundant in fish, swampy and overgrown with reeds, so it is considered a pleasant place for any water bird. As in all reed countries near Yaik, there are also many wild boars here. Cossacks for the most part in winter go to hunt wild boars with dogs, not without danger, and beat them with guns and spears ”[3, p. 174].

9. Cossack hunting for otters and Caspian seals: “In these places, many otters are also caught, and in winter seals come from the sea to Yaik, both on the local seashore and on the islands, and beat them a lot on the ice. The seals in the Caspian Sea are as large and the hair is the same as

those found in the Baltic Sea, but nowhere have I seen such fat seals as the Caspian ones, and especially in autumn”[3, p.175]

10. Livestock raising of the Cossacks on low-productive pastures and hayfields: “The newly built Guryev redoubt, 22 versts .... It is located on a marsh cape, which originated from a branch of the curve called Yaik, which also connects with the main river in the same place .... In these places, almost no grass grows, except for reeds and sedges. Therefore, cattle, and especially horses, are very thin. ” [3, p. 166].

11. Suburbs of Guryev. High-intensity suburban type of land use: melon growing (watermelons, melons and pumpkins), positive experience of vegetable growing .: “(near Guriev's town) One can hardly think that a vegetable and greens used in food would be born on such land: however, the brigadier has a garden, in which melons, cucumbers, beets, horseradish, cabbage and carrots grow, and especially parsley will be born very well. However, melons and flat gourds called gourd-necks or long-necked gourds swarm well, and the local inhabitants sow them in order to make drinking utensils out of them. ” [3, p.176].

12. Tatar nomadic animal husbandry: “The steppe at the Derkul River is somewhat hilly and deliberately dry. Many Tatars roamed there with their herds. ” [3, p.183]. “The steppe Tatars, containing many rams, wander in felt wagons” [3, p.38].

Conclusion

Studying the materials of P.S. Pallas's research, the following conclusions can be drawn: The use of natural resources of the nomadic type of livestock economy is largely determined by natural factors, therefore, different peoples have a lot in common in the system-forming elements of nomadic culture. But the peculiarities of nature management depend not only on the material conditions of the environment, the spiritual, philosophical basis of the relationship between man and nature is also important. Therefore, at present, environmental education should become an important element of rational nature management.

Reconstruction of the use of agro-natural resources of the Northern Caspian region in the 18th century (based on the materials of P.S. Pallas) will further identify changes that have occurred in the natural environment, in the composition and settlement of the population, in its economic activities, as well as in finding socio-economic conditionality the changes that have occurred. This will help further develop proposals for corrective measures to optimize the socio-ecological and economic situation in the region.

REFERENCES

- [1] Amel'chenko, V.I. (1998). Geografiya sel'skogo khozyajstva: Priroda, naselenie i khozyajstvo Zapadno-Kazaxstanskoy oblasti (geograficheskij aspekt) [Geography of agriculture: Nature, population and economy of the West Kazakhstan region (geographical aspect) - Ural'sk, 141-171 [in Russian].
- [2] Pallas, P.S. (1773). Puteshestvie po razny'm provinciyam Rossijskoj imperii. Chast' pervaya [Travel to different provinces of the Russian Empire. Part one.]. - SPb: Imperatorskaya Akademiya nauk, 403-645 [in Russian].
- [3] Pallas, P.S. (2006). Puteshestvie po razny'm provinciyam Rossijskoj imperii (Izbranny'e glavy'). [Travel to different provinces of the Russian Empire (Selected chapters)]. – Ural'sk: Optima [in Russian].
- [4] Pallas, P.S. (1788). Puteshestvie po razny'm provinciyam Rossijskoj imperii. Atlas. [Travel to different provinces of the Russian Empire. Atlas.]. - SPb: Imperatorskaya Akademiya nauk [in Russian].

Амельченко В.И.
XVIII ҒАСЫРДА СОЛТҮСТІК КАСПИЙ ӨңІРІНІҢ АГРАРЛЫҚ ТАБИҒИ
РЕСУРСТАРЫН ПАЙДАЛАНУДЫ ҚАЙТА ҚҰРУ
(П.С.ПАЛЛАС МАТЕРИАЛДАРЫ БОЙЫНША)

Аннотация. Мақалада осы ауданның аумағы бойынша кешенді экспедиция кезінде жинаған П.С. Палластың ғылыми материалын пайдалану негізінде XVIII ғасырда Солтүстік Каспий өңірінің агроатабиғи ресурстарын қайта жаңарту нәтижелері қамтылған. П.С. Палластың тұжырымдары сенімді және қазіргі ғылыми зерттеулерде қолданылуы мүмкін көрсеткіштері көрсетілген. Қайта құру процесінде мақала авторы ауылшаруашылық ресурстарын пайдаланудың 12 түрін анықтады. Осы түрлердің сипаттамасы П.С. Палластың «Ресей империясының әр түрлі аймағына саяхат» атты кітабінің түпнұсқа мәтінін қолдану барысында сипатталады. Мақала материалдары Солтүстік Каспий маңы аймағының табиғи ресурстарын ауылшаруашылық пайдалану динамикасын зерттейтін мамандарға, сондай-ақ өнеркәсіптік жануарлардың түрлік құрамының өзгеруін зерттейтін геоэкологтарға пайдалы болуы мүмкін.

Кілт сөздер: қайта құру; аграрлық табиғи ресурстар; ауыл шаруашылығы жерлерін пайдалану түрлері.

Амельченко В.И.
РЕКОНСТРУКЦИЯ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ АГРОПРИРОДНЫХ РЕСУРСОВ
СЕВЕРНОГО ПРИКАСПИЯ В XVIII ВЕКЕ (ПО МАТЕРИАЛАМ П.С.ПАЛЛАСА)

Аннотация. Статья содержит результаты реконструкции агроприродных ресурсов Северного Прикаспия в XVIII веке на основе использования научного материала П.С.Палласа, который был собран им во время комплексной экспедиции по территории данного района. Показаны критерии, по которым выводы П.С. Палласа заслуживают доверия и могут быть использованы в современных научных исследованиях. В процессе реконструкции автором статьи было выделено 12 типов использования агроприродных ресурсов. Характеристика этих типов основана на использовании оригинального текста П.С. Палласа из его книги «Путешествие по разным провинциям Российской империи». Материалы статьи могут быть полезны специалистам, изучающим динамику сельскохозяйственного использования природных ресурсов Северного Прикаспия, а также и геоэкологам, которые исследуют изменения видового состава промысловых животных.

Ключевые слова: реконструкция; агроприродные ресурсы; типы сельскохозяйственного использования земель.

УДК 911.3:33 (574)

МРНТИ 65.24.07; 25.14.99

DOI 10.37238/1680-0761.2021.81(1).43

Искакова К.А., Молдагалиева А.Е., Зайрахунова Д.К.*Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Алматы, Казахстан***E-mail:** katima48@mail.ru, moldagaliyeva.aitolkyn2016@gmail.com,
dilnara_zairakhunova@mail.ru

ОЦЕНКА КОНКУРЕНТНЫХ ПРЕИМУЩЕСТВ УЙГУРСКОГО РАЙОНА АЛМАТИНСКОЙ ОБЛАСТИ КАК ТУРИСТСКОЙ ДЕСТИНАЦИИ

Аннотация. Наличие конкурентных преимуществ привлекают туристов в ту или иную туристскую дестинацию. Алматинская область включает в себя 17 административных районов, каждый район имеет свои уникальные туристско-рекреационные ресурсы. Уйгурский район как туристская дестинация известна больше жителям города Алматы своими горячими минеральными источниками, однако на территории района имеется множество природных, социально-экономических туристско-рекреационных ресурсов, которые могут привлечь туристов. Для того, чтобы определить степень насыщенности туристскими ресурсами необходимо провести их оценку. В данной статье сделана попытка оценки ресурсных конкурентных преимуществ района по методике С.Р.Ердавлетова, где были определены административные единицы – сельские округа с высоким, средним и низкими потенциалами. Проанализированы конкурентные преимущества Уйгурского района по 6 критериям: ресурсным, технологическим, рыночным, интеллектуальным, инновационным и культурным, а также проведен SWOT-анализ туризма Уйгурского района.

Ключевые слова: туристская дестинация; локальная дестинация; конкурентные преимущества; Уйгурский район; оценка; туристско-рекреационные ресурсы; туристско-рекреационный потенциал.

Введение

Понятия туризм и территория тесно связаны между собой. Важнейшей составляющей туризма как системы является территория, которая привлекает туриста своим многообразием туристско-рекреационных ресурсов и туристской инфраструктурой, то есть речь идет о туристской дестинации.

Ученые выдвигают различные определения понятию туристская дестинация. Так, по мнению О.А. Никитина: «туристская дестинация – это географическая территория, в которой сконцентрировано множество туристских ресурсов и обладающая вспомогательной туристской инфраструктурой» [1].

Для того, чтобы территория стала туристской дестинацией, она должна выполнять ряд необходимых условий:

- совокупностью туристской инфраструктуры;
- наличием природного и культурного потенциала;
- наличием информационных и коммуникационных систем.

Отличительной особенностью туристской дестинации от любой территории заключается в том, что:

1) туристская дестинация должна представлять собой культурную ценность: туристы должны считать данную территорию аттрактивной;

2) туристская дестинация обладает неразделимостью, турист потребляет турпродукт там, где он непосредственно производится;

3) туристская дестинация ориентирована не только на туристов, но для местных жителей; дестинация это комплексная система туристских достопримечательностей, удобств, доступностей [2].

На сегодняшний день проблема изучения конкурентных преимуществ туристской дестинации исследована слабо, как казахстанскими, так и зарубежными учеными. В Казахстане в особенности изучение конкурентных преимуществ требует всестороннего подхода, так как здесь расположено большое количество дестинаций, обладающих большими потенциалами, чтобы стать центрами туризма. В качестве туристской дестинации в нашем исследовании будет выступать Уйгурский район.

Уйгурский район расположен на юго-востоке Алматинской области. Здесь расположено множество видов туристско-рекреационных ресурсов, как природных, так и социально-экономических. Как дестинация туризма район с каждым годом привлекает к себе стабильное количество туристов, в особенности туристов с лечебно-оздоровительными и познавательными целями. Уже сформированной локальной дестинацией является Дардамтинский сельский округ, в котором расположено большое количество домов отдыха на горячих источниках минеральных вод. Однако туристский потенциал района недостаточно изучен и требует дальнейшего исследования.

Материалы и методы исследования

Методологической основой исследования составили опубликованные труды отечественных и зарубежных авторов в области исследования туризма и данного района, а также собственные исследования авторов. В статье использовались методы: анализ литературных источников, исторический, методы системного анализа, дедукции, статистический и др.

Результаты исследования

Понятие конкурентное преимущество появилось в конце XX в. Обосновал понятие Майкл Портер. Конкурентное преимущество туристской дестинации – это совокупность уникальных характеристик отличающий данный район от других.

Существует различная классификация конкурентных преимуществ [3].

Таблица 1 – Виды конкурентных преимуществ

Виды конкурентных преимуществ					
ресурсные	технологические	интеллектуальные (управленческие)	рыночные	инновационные	культурные
1.Доступное качественное сырье 2.Рациональное использование ресурсов 3.Поставщики	1.Оборудование 2.Новые технологии	1.Высокая квалификация работников 2.Слаженная система менеджмента	1.Доступность к рынку 2.Доля каналов распределения 3.Эффективная система маркетинга	1.Инновационные технологии 2.Инновационные методики	1.Различие и культурные особенности страны

(составлено авторами на основе источника [3])

Исходя из таблицы 1 можно сделать вывод, что существуют следующие виды конкурентных преимуществ: ресурсные, технологические, интеллектуальные, рыночные, инновационные и культурные. И в идеале туристская дестинация должна обладать совокупностью этих конкурентных преимуществ, однако в ряде случаев она ими не обладает.

Конкурентные преимущества туристской дестинации имеют свойства к изменению и могут находиться в различных жизненных стадиях.

Ж.Ж. Ламбен считает, что: «конкурентные преимущества – это совокупность характеристик туристской дестинации, обладающая ценностями по сравнению с другими дестинациями».

Конкурентное преимущество туристской дестинации не всегда может быть очевидным. При формировании конкурентных преимуществ есть различные варианты:

1. Сосредоточение на конкурентах, сравнение с ними;
2. Ориентирование на туристах и их потребностях;
3. Рыночная перспектива ориентации.

Конкурентные преимущества должны быть:

- значимыми – представлять культурную и природную ценность;
- прибыльными для туристской дестинации;
- неповторимыми;
- выгодными для потребителя (туристов);
- устойчивыми различным факторам.

Конкурентные преимущества туристской дестинации могут уменьшаться, а иногда вовсе исчезать под влиянием различных факторов. Причинами утратами являются:

1. Деграция туристской дестинации;
2. Ухудшение факторных условий;
3. Неправильная организация туристской деятельности;
4. Уменьшение инвестиционной привлекательности и потенциала;
5. Слабая конкуренция на туристском рынке;
6. Низкая доходность населения.

Конкуренция на рынке услуг – это не только соперничество, но и сотрудничество туристских районов [4].

В нашем исследовании мы будем оценивать ресурсные конкурентные преимущества Уйгурского района. Как мы знаем, туристско-рекреационные ресурсы – это самые важные конкурентные преимущества туристской дестинации. Исследователи туризма выделяют разнообразные вариации классификации туристско-рекреационных ресурсов. Однако мы остановились на классификации С.Р. Ердавлетова, где он выделяет природные и социально-экономические (включая культурные) туристско-рекреационные ресурсы, а также инфраструктуру туризма.

Говоря об оценке, то на сегодняшний день существуют различные способы оценок туристско-рекреационных ресурсов. Так, изучив всевозможные методики оценок наиболее целесообразным методом оценки, по нашему мнению, оказался метод оценки С.Р.Ердавлетова. Данный метод отличается своей универсальностью: возможностью использования для любого района.

Суть метода заключается в подсчете каждого объекта (природного, культурного и инфраструктуры) в районе. Каждому объекту присваивается 1 балл, и подсчитывается совокупный потенциал каждого сельского округа.

Главным преимуществом данного метода заключается в том, что можно выделить сельских округа с высоким, средним, низкими потенциалами [5, с.164].

Уйгурский район предоставляет собой часть Алматинской области, включающая в себя 14 сельских округов с центом село Чунджа [6]. Территория района богата разнообразными природными и социально-экономическими туристско-рекреационными ресурсами, которые являются ресурсными конкурентными преимуществами района.

К природным туристско-рекреационным ресурсам Уйгурского района относятся:

Горячие источники. Горячие источники в Уйгурском районе сосредоточены в Дардамтинском сельском округе. Сейчас скважин насчитывается 6. Вода в источниках рекомендуется для бальнеолечения и лечебного питья, а также для бутылочного розлива в качестве лечебно-столовой воды как в натуральном виде, так и с предварительным газированием углекислотой. Вода обладает лечебно-профилактическим действием. Медицинские показания для лечебного питья: болезни органов пищеварения, мочеполовой системы в период ремиссии, обмена веществ и эндокринной системы и профессиональные отравления тяжелыми металлами и др.[7].

Пещера Назугум. Пещера Назугум – этоодно из сакральных мест Уйгурского района. Пещера названа в честь уйгурской героини Назугум, которая трагически погибла от рук китайских захватчиков. Сейчас пещера покрыта копотью, а внутри слышны звуки капель, символизирующие грусть и печать героини [8].

Пещера Асан-унгур одно из необычных мест Уйгурского района. О ней нет исчерпывающей информации. Известно, что пещера огромная, вмещающая несколько десятков человек.

Охотничьи хозяйства Узынтам, Дардамты, Алтынгенхарактеризуются разнообразным растительным и животным миром. В охотхозяйствахиздичи обитают заяц, кабан, косуля, куропатка, утка, фазан и др.

Чарынский государственный национальный природный парк один из крупных парков Алматинской области,так и всего Казахстана. Каньон расположен на территории Уйгурского, Енбекшиказахского и Райымбекского районов в 200 км от города Алматы и 7 км от села Чунджа. Каньон считается «младшим братом» Гранд-каньона, расположенного в США. Территория парка включает в себя 4 функциональные зоны:

- 1) Заповедная зона – 9428 га;
- 2) Экологической стабилизации – 13147 га;
- 3) Туристско-рекреационной деятельности – 77739 га;
- 4) Ограниченной хозяйственной деятельности – 26736 га.

Основное место притяжения туристов – Чарынский каньон. Чарынский каньон представляет собой памятник природы возраст которого 12 млн. лет. Протяженность каньона 3000 м, ширина от 200 до 700 метров [9].

Хребет Кетмень – горная система Тянь-Шаня высотой свыше 300 км, ширина 40-50 км. Наивысшая точка – гора Аспан (3652 м). Животный мир представлен козерогами, маралами, косулями, кабанами, а редкими представителями являются тянь-шаньский бурый медведь. Кетмень является излюбленным местом охоты и фотоохоты, в реках водится форель [10].

Реки Или и Чарын. Река Или – это главная водная артерия Алматинской области, с площадью 4160 га. На территории Казахстана протекает 53% реки. В реке водятся – сом, жерех, сазан, судак, лещ, белый амур. Река Чарын – вторая крупная река Уйгурского района, которая используется для хозяйства и имеет гидроэнергетическое значение. Длина – 427 км, площадь – 7720 км². На реке возможны только сложные водные маршруты, простых маршрутов на реке не имеется[6].

Что касается расположения данных природных туристско-рекреационных ресурсов:

1. – В Аватском с/о расположено из природных объектов – 2 (количество ландшафтов);

2. – Ақтамском с/о – 2 (количество ландшафтов);
3. – Бахарском – 1 (количество ландшафтов);
4. – Большом Аксу – 2 (количество ландшафтов);
5. – Дардамты – 22 (количество ландшафтов – 3; 1 охотничье хозяйство; 6 месторождений минеральных вод; 9 видов зверей и 3 вида птиц);
6. – Кетмень – 17 (количество ландшафтов – 3; 1 охотничье хозяйство; 8 видов зверей; 1 вид птиц; 4 вида рыб);
7. – Кыргызсай – 2 (количество ландшафтов);
8. – Колжат – 2 (количество ландшафтов);
9. – Малый Дехан – 6 (количество ландшафтов – 2; 4 вида рыб)
10. – Сумбе – 2 (количество ландшафтов);
11. – Таскарасу – 1 (количество ландшафтов);
12. – Тигермен – 9 (количество ландшафтов – 2; 1 охотничье хозяйство; 3 вида зверей и 3 вида птиц);
13. – Чарын – 16 (количество ландшафтов – 1; 1 водоем; 6 видов зверей; 4 вида птиц);
14. – Чунджа – 6 (количество ландшафтов – 4; 1 водоем; 1 национальный парк).

Исходя из подсчетов расположения каждого объекта в сельских округах, можно сделать вывод, что из 14 сельских округов Уйгурского района самым богатым природным туристско-рекреационным потенциалом обладает сельские округа Дардамты, Кетмень и Чарын. Остальные районы относятся к районам с низким и средним потенциалами.

Что касается социально-экономических туристско-рекреационных ресурсов, то в районе расположены следующие объекты:

Петроглифы Дардамты. Петроглифы Дардамты расположены в 7 км от села Кетмень. Скалы представляют собой четыре кулуары скальных выхода, возвышающиеся над ложем ущелья на 30 - 50 метров. В общей сумме выделяют четыре блока с террасами, с помощью которых люди могли подобраться к плитам и нанести рисунки. Петроглифы охватывают разные временные промежутки: с эпохи бронзы насчитывают несколько рисунков. Это рисунки с густой патиной и отдельно изображенные колесницы, и повозки. Большая половина рисунков были нанесены в эпоху раннего железа, значительную часть составляют рисунки конца I тыс. до н. э [11].

Городище Сумбе. На северных склонах Кетменьского хребта на территории современного аула Сумбе расположены остатки крупного городища Сумбе. Есть предположение, что городище соответствует средневековому городу Лабану. Этот город упоминается в записках арабского географа X века аль-Макдиси. Отсюда дорога шла по направлению Чунджи к Борохудзиру. На сегодняшний день от памятника сохранилось крупное кольцевидное городище с крепостными стенами высотой 3 м и шириной 6 метров. Диаметр городища составляет – 500 метров. Среди местного населения памятник известен как Калмыцкая крепость (Қалмақ сейпыл). Согласно истории до прибытия казахов здесь проживали ойраты (калмыки), которые и построили это укрепление. На территории бывшего города в настоящее время находятся дома и огороды. В местной школе хранятся предметы археологии, найденные местными жителями [12].

Парк им.Абдурахманова и Парк «Солнышко». Центральный парк имени Абдурахманова излюбленное место чунджинцев. Парк особенен наличием большого количества деревьев и растений. Через весь парк протекает тропа, помогающая насладиться свежим воздухом и всей красотой парка. Парк «Солнышко» открылся 8 сентября 2008 года. Местное население считают парк жемчужиной культурной жизни села. Он включает в себя детские площадки с

аттракционами, мини-водопады, различные фонтаны, дискотеку, декоративный пруд, площадки отдыха, кафе. На территории парка высажено множество видов растений, в том числе экзотические [13]. А также множество мечетей и памятников градостроительства, архитектуры и археологии.

По расположению данных объектов то:

1. в Аватском районе расположено – 4 (2 памятника; 1 дом культуры; 1 мечеть);
2. Актанском с/о – 4 (1 археологический памятник; 1 памятник; 1 дом культуры; 1 мечеть);
3. Бахарском – 3 (2 дома культуры; 1 мечеть);
4. Большом Аксу – 10 (3 археологических памятника; 1 памятник; 3 дома культуры; 3 мечети);
5. Дардамты – 13 (4 археологических памятника; 1 памятник; 3 дома культуры; 4 мечети; 1 петроглиф);
6. Кетмень – 7 (2 археологических памятника; 1 памятник; 2 дома культуры; 2 мечети);
7. Кыргызсай – 5 (1 археологических памятника; 1 памятник; 1 дом культуры; 2 мечети);
8. Колжат – 3 (1 памятник; 1 дом культуры; 1 храм);
9. Малый Дехан – 11 (6 археологических памятника; 1 памятник; 2 дома культуры; 2 мечети);
10. Сумбе – 6 (1 археологических памятника; 1 памятник; 2 дома культуры; 2 мечети);
11. Таскарасу – 3 (1 археологических памятника; 1 дом культуры; 1 мечеть);
12. Тигермен – 6 (2 археологических памятника; 1 памятник; 1 дом культуры; 2 мечети);
13. Чарын – 3 (1 памятник; 1 дом культуры; 1 мечеть);
14. Чунджа – 9 (2 археологических памятника; 1 памятник; 1 дом культуры; 3 мечети и 2 парка).

По подсчетам можно сделать вывод, что по расположению социально-экономических ресурсов лидером является сельские округа – Малый Дехан, Большой Аксу, Чунджа, остальные районы относятся к территориям с невысокими потенциалами.

Наличие соответствующей туристской инфраструктуры составляет важнейшую часть туристской дестинации, что несомненно является важным конкурентным преимуществом.

Из инфраструктуры туризма в районе расположены:

- гостиницы;
- лагеря;
- дома отдыха;
- пункты питания;
- магазины и супермаркеты;
- таможни;
- водоемники;
- СТО;
- автовокзалы;
- автозаправочные;
- транспортные коммуникации.

По расположению объектов в сельском округе Ават расположены – 6 объектов туристской инфраструктуры (1 пункт питания; 5 магазинов), в то время как в:

- Актанском сельском округе – 8 (1 пункт питания; 7 магазинов);
- Бахарском – 6 (1 пункт питания; 5 магазинов);

- Большой Аксу – 10 (4 пункта питания; 6 магазинов);
- Дардамтинском – 36 (1 пункт питания; 7 магазинов; 28 домов отдыха);
- Кыргызсайском – 8 (1 пункт питания; 6 магазинов; 1 лагерь);
- Кетменском – 9 (1 пункт питания; 8 магазинов);
- Кольжатском – 8 (1 пункт питания; 6 магазинов; 1 таможня);
- Малодеханском – 7 (2 пункта питания; 5 магазинов);
- Сумбинский – 6 (1 пункт питания; 5 магазинов);
- Таскарасуский – 9 (3 пункта питания; 6 магазинов);
- Тигерменский – 8 (1 пункт питания; 7 магазинов);
- Чарынский – 9 (2 пункта питания; 7 магазинов);
- Чунджинский – 74 (7 гостиниц; 1 автовокзал; 5 СТО; 5 заправок; 21 пунктов питания; 35 магазинов).

Анализируя вышесказанное можно сделать вывод, что в Чунджинском сельском округе самая развитая туристская инфраструктура, далее идут Дардамтинский, Актам, Кыргызсай сельские округа. Большой отрыв Чунджинского сельского округа обусловлено тем, что Чунджа – это районный центр района. А в Дардамты развита туристская инфраструктура, так как здесь расположено большое количество домов отдыха с горячими источниками.

Итогом оценки природных, социально-экономических туристско-рекреационных ресурсов, а также инфраструктуры заключается в подсчете совокупного туристско-рекреационного потенциала. Где потенциалы каждого сельского округа суммируются. В конечном итоге в Аватском сельском округе – 12 объектов;

- Актамском сельском округе – 14;
- Бахарском – 10;
- Большой Аксу – 22;
- Дардамтинском – 71;
- Кыргызсайском – 15;
- Кетменском – 33;
- Кольжатском – 13;
- Малодеханском – 24;
- Сумбинский – 14;
- Таскарасуский – 13;
- Тигерменский – 23;
- Чарынский – 28;
- Чунджинский – 89.

Таким образом, можно сделать вывод: высоким потенциалом обладают сельские округа – Дардамты и Чунджа; средний туристско-рекреационный потенциалы имеют – Кетменский сельский округ, Малодеханский сельский округ и Чарынский сельский округ. Остальные районы имеют невысокий и низкий потенциалы.

Туристско-рекреационные ресурсы являются основными конкурентными преимуществами Уйгурского района. На сегодняшний день активно из природных ресурсов используются ГНПП Чарын, с основным притоками туристов с марта по май и с сентября по ноябрь месяцы, а также горячие источники. Другие природные ресурсы, к примеру, Деревянное озеро, пещера Назугум известны лишь местным жителями и туристские потоки там не наблюдаются.

Что касается технологических конкурентных преимуществ, то район не обладает современными патентованными оборудованиями.

Основным минусом в организации туристской деятельности в Уйгурском районе – это отсутствие квалифицированных кадров и скоординированного управления. То есть район не располагает интеллектуальными конкурентными преимуществами.

Уйгурский район как часть туристского рынка не характеризуется своей большой долей. Реклама о горячих источниках имеет большое распространение на сайтах туристских компаний, а также в социальных сетях. Но сам район не занимается маркетингом, только лишь владельцы домов отдыха распространяют небольшую рекламу на своих собственных сайтах и других платформах. Послепродажное обслуживание отсутствует. Здесь можно сделать вывод, что рыночные конкурентные преимущества развиты слабо.

Что касается инновационных конкурентных преимуществ, то в районе не используются инновационные технологии. Об использовании данных не имеется.

В Уйгурском районе проживают разные национальности, отличительная особенность заключается в том, что по численности на первом месте стоят уйгуры 59%, на втором – казахи 39%, на третьем – русские 1,2%, другие национальности составляют 0,4% [6]. Уйгурский район характеризуется соблюдением местным населением разнообразных обычаев и традиций. В районе ярко выражены традиции уйгуров и казахов, что бесспорно можно назвать, что район располагает культурными конкурентными преимуществами.

Исходя из вышеизложенного, следует отметить, что абсолютными конкурентными преимуществами района являются – ресурсные и культурные. В то время как инновационные, технологические, интеллектуальные можно отнести к несуществующим, однако при правильной организации данные преимущества в будущем могут превратиться и в абсолютные.

Ученые на сегодня не выдвинули универсальной оценки конкурентных преимуществ. Так как конкурентные преимущества – это совокупность сильных сторон туристской дестинации, которые отличают и одновременно делают ее превосходной в сравнении с другими районами. Наиболее ярко конкурентные преимущества можно выявить и оценить в сравнении с другими районами. Уйгурский район, по нашему мнению, наиболее целесообразно оценивать с Панфиловским районом, так как районы являются соседями и имеют схожий туристско-рекреационный потенциал.

Ресурсные конкурентные преимущества – это главные конкурентные преимущества туристской дестинации, но необходимо оценивать и другие конкурентных преимущества. Самым доступным методом оценки конкурентных преимуществ является SWOT - анализ, из - за отсутствия экономических показателей. Данный метод дает возможность выделить: сильные, слабые стороны, возможности и угрозы туристской дестинации [14]. SWOT- анализ Уйгурского района приведен в таблице 2.

Таблица 2 – SWOT-анализ Уйгурского района (составлено авторами)

Сильные стороны	Слабые стороны
1. Выгодное географическое положение (Уйгурский район расположен на юго-востоке Алматинской области); 2. Благоприятные климатические условия; 3. Наличие большого количества туристско-рекреационных ресурсов; 4. Сезонные потоки туристов в ГНПП Чарын и горячие источники Дардамтинского месторождения;	1. Сезонность туризма; 2. Несоответствие цены и качества услуг, устаревшая материально-техническая база; 3. Отсутствие звездных гостиниц (все гостиницы в районе некатегорийные); 4. Неорганизованность туристских объектов. Например: пещеру Назугум оградили сами жители района, на сегодняшний день пещера находится в

5. Разнообразный национальный состав.	среднем состоянии.
Возможности	Угрозы
1. Развитие новых направлений туризма (этнографический, сельский, агротуризм, гастрономический); 2. Усовершенствование инфраструктуры туризма: гостиницы, дома отдыха, предприятия питания, транспортные коммуникации; 3. Привлечение инвесторов; 4. Продвижение района, маркетинговые стратегии, сосредоточение на лечебном туризме.	1. Конкуренция с соседними районами; 2. Возможное ухудшение экономической ситуации; 3. Непринятие больших туристских потоков местным населением.

Заклучение

Уйгурский район – это туристская дестинация, обладающая совокупностью услуг и туристско-рекреационных ресурсов. Район обладает своими уникальными конкурентными преимуществами, которые отличают данный район от других, обладающих аналогичными ресурсами. Исследователи выдвигают различные методики оценки туристско-рекреационных ресурсов. Так, для Уйгурского района мы остановились на методе оценки С.Р.Ердавлетова. В результате установили, что высоким потенциалом обладают сельские округа – Дардамты и Чунджа, средний туристско-рекреационный потенциалы имеют – Кетменский, Малодоханский и Чарынский сельские округа. Остальные районы имеют невысокий и низкий потенциалы.

Метод оценки С.Р.Ердавлетова направлен на оценку туристско-рекреационного потенциала района. Для оценки всех конкурентных преимуществ наиболее целесообразным было использование SWOT-анализа, где выделили сильные, слабые стороны, возможности и угрозы туризма Уйгурского района.

Практическая значимость нашей проекта заключается в том, что данные результаты помогут акимату Уйгурского района, а также лицам заинтересованным в развитии туризма в районе правильно организовать туристско-рекреационную деятельность в районе.

ЛИТЕРАТУРА

- [1] Сайт «Все о туризме – туристская библиотека» [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://tourlib.net/statti_tourism/kiryanova2.htm.
- [2] Сайт «Лекции.ком» [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://lektsii.com/2-35127.html>.
- [3] Сайт «Wikipedia.org» [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://ru.wikipedia.org/wiki/>.
- [4] Сайт «Энциклопедия Экономиста!» [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://www.grandars.ru/college/ekonomika-firmy/konkurentnye-preimushchestva.html>.
- [5] Ердавлетов С.Р. География туризма / С.Р.Ердавлетов. – Алматы: Қазақ университеті, 2010. – 309 с.
- [6] Официальный сайт акимата Уйгурского района Алматинской области [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://uigur.zhetisu.gov.kz/pages/175/>.
- [7] Сайт «Premiumspa.kz» [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://premiumspa.kz/f/zaklyuchenie_karadalinskoe_mestorozhdenie.pdf.

- [8] Сайт «Drive2.ru.» [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://www.drive2.ru/l/509299834373538676/>. (Дата обращения: 25.04.2020).
- [9] Чарынский каньон // Ветер станствий. – 2019. – №77. – С.100.
- [10] Аяган Б. «Казakhstan». Национальная энциклопедия / Б.Аяган. – Алматы: Главная редакция «Қазақ энциклопедиясы», 2005. – 560 с.
- [11] Сайт «Антропология» [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.np.kz/old/2006/03/rant.html>.
- [12] Сайт «Жетысу» [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://zhetyssu.travel/zhetyssu/>.
- [13] Сайт «Чунджа.kz» [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://chonja.kz/article/0deajg060?nxt=1>.
- [14] Флит А.Л. Подходы к определению и оценке факторов конкурентоспособности в индустрии туризма / А.Л.Флит // Вестник Ленинградского государственного университета им. А.С. Пушкина. – 2014. – С. 28-37.

REFERENCES

- [1] Sait «Vse o turisme – turistskaya biblioteka» [Site «All about tourism - tourist library»] <https://tourlib.net/>. Retrieved from https://tourlib.net/statti_tourism/kiryanova2.htm [in Russian].
- [2] Sait «Lekcii.com» [Site «Lecture.com»]. <https://lektsii.com/>. Retrieved from <https://lektsii.com/2-35127.html> [in Russian].
- [3] Sait «Wikipedia.org» [Site «Wikipedia.org»]. <https://www.wikipedia.org/>. Retrieved from <https://ru.wikipedia.org/wiki/> [in Russian].
- [4] Sait «Enciclopedia Ekonomista!» www.grandars.ru. Retrieved from <https://www.grandars.ru/college/ekonomika-firmy/konkurentnye-preimushchestva.html>.
- [5] Erdavletov, S.R (2010). Geografiya turisma [Geography of tourism]. Almaty: Kazakh University [in Russian].
- [6] Oficialniy sait akimata Uyghurskogo rayona Almatinskoy oblasti [Official website of the Akimat of the Uyghur district of Almaty region]. <http://uigur.zhetisu.gov.kz>. Retrieved from <http://uigur.zhetisu.gov.kz/pages/175/> [in Russian].
- [7] Sait «Premiumspa.kz» [Site «Premiumspa.kz»]. premiumspa.kz. Retrieved from http://premiumspa.kz/f/zaklyuchenie_karadalinskoe_mestorozhdenie.pdf [in Russian].
- [8] Sait «Drive2.ru.» [Site «Drive2.ru.»]. [drive2.ru](https://www.drive2.ru/l/509299834373538676/). Retrieved from <https://www.drive2.ru/l/509299834373538676/> [in Russian].
- [9] Charynskiy kanyon [Charyn kanyon]. Veter stranstviy – Wind of wanderings, (2019). 77, 100.
- [10] Ayagan, B (2005). Kazakhstan [Kazakhstan]. Almaty: Main editorial office «Kazakh encyclopedia» [in Russian].
- [11] Sait «Antropologiya» [Site «Anthropology»]. [np.kz](http://www.np.kz/old/2006/03/rant.html). Retrieved from <http://www.np.kz/old/2006/03/rant.html> [in Russian].
- [12] Sait «Zhetysu» [Site «Zhetysu»]. zhetyssu.travel. Retrieved from <https://zhetyssu.travel/zhetyssu/> [in Russian].
- [13] Sait «Chundzha.kz» [Site «Chundzha.kz»]. chonja.kz. Retrieved from <http://chonja.kz/article/0deajg060?nxt=1> [in Russian].
- [14] Flit, A.L. (2014). Podhody k opredeleniyu i ocnke factorov konkuentosposobnosi v industrii turisma [Approaches to determining and evaluating factors of competitiveness in the tourism industry]. Vestnik Leningradskogo gosudarstvennogo universiteta im.A.S.Pushkina - Bulletin of the Leningrad State University named after A. S. Pushkin, 28-37 [in Russian].

Искакова К.А., Молдагалиева А.Е., Зайрахунова Д.К.

ТУРИСТИК ДЕСТИНАЦИЯ РЕТІНДЕ АЛМАТЫ ОБЛЫСЫ ҰЙҒЫР АУДАНЫНЫҢ БӘСЕКЕЛЕСТІК АРТЫҚШЫЛЫҚТАРЫН БАҒАЛАУ

Аңдатпа. Бәсекелестік артықшылықтардың болуы туристерді белгілі бір туристік бағытқа тартады. Алматы облысы 17 әкімшілік ауданнан тұрады, әр ауданның өзіндік бірегей туристік-рекреациялық ресурстары бар. Ұйғыр ауданы туристік бағыт ретінде Алматы қаласының тұрғындарына ыстық минералды бұлақтарымен танымал, бірақ ауданаумағында туристерді тарта

алатын көптеген табиғи, әлеуметтік-экономикалық туристік және рекреациялық ресурстар бар. Туристік ресурстармен қанығу дәрежесін анықтау үшін оларды бағалау қажет. Бұл мақалада ауданның ресурстық бәсекелестік артықшылықтарын С.Р. Ердаuletovтың әдістемесі бойынша бағалауға талпыныс жасалды, онда әкімшілік бірліктер – әлеуеті жоғары, орташа және төмен ауылдық округтер анықталды. Ұйғыр ауданының бәсекелестік артықшылықтары 6 критерий бойынша талданды: ресурстық, технологиялық, нарықтық, зияткерлік, инновациялық және мәдени, сондай - ақ Ұйғыр ауданының туризміне SWOT-талдау жүргізілді.

Кілт сөздер: туристік дестинация; жергілікті дестинация; бәсекелестік артықшылықтар; Ұйғыр ауданы; бағалау; туристік-рекреациялық ресурстар; туристік-рекреациялық әлеует.

Iskakova Katima, Moldagalieva Aitolkyn, Zairakhunova Dilnara
EVALUATION OF THE COMPETITIVE ADVANTAGES OF THE UYGHUR DISTRICT OF
ALMATY REGION AS A TOURIST DESTINATION

Annotation. The presence of competitive advantages attracts tourists to a particular tourist destination. Almaty region includes 17 administrative districts; each district has its own unique tourist and recreational resources. The residents of Almaty know Uyghur district as a tourist destination more for its hot mineral springs, but the district has many natural, socio-economic tourist and recreational resources that can attract tourists. In order to determine the degree of saturation of tourist resources, it is necessary to evaluate them. In this article, an attempt is made to assess the resource competitive advantages of the district according to the methodology of S. R. Yerdavletov, where administrative units were identified – rural districts with high, medium and low potentials. The competitive advantages of the Uyghur district are analyzed according to 6 criteria: resource, technological, market, intellectual, innovative and cultural, as well as a SWOT analysis of tourism in the Uyghur district.

Keywords: tourist destination; local destination; competitive advantages; Uyghur district; assessment; tourist and recreational resources; tourist and recreational potential.

ӘОЖ 911.2

ҒТАХР 39.19.27

DOI 10.37238/1680-0761.2021.81(1).44

Рамазанова Н.Е., Аvezханов Ч.Ж.*Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан***E-mail:** nurgulram@gmail.com, chingiz1306@gmail.com**ARCGIS БАҒДАРЛАМАСЫ НЕГІЗІНДЕ ҰЛЫСАЙ ӨЗЕНІ АЛАБЫНДАҒЫ
ЕҢІСТІКТІ АНЫҚТАУ**

Аңдатпа. Геоакпараттық жүйелер (ГАЗ) топырақтың шайылу модельдерімен үйлесіп, топырақ эрозиясын бағалауды оңтайландыра алады. Жұмыстың өзектілігі картографиялық және ғарыштық түсірілім мәліметін ГАЗ технологияларының көмегімен өңдеу арқылы алаптың территориясындағы еңістік моделін жасау мен карта құрастыруды дамыту болып табылады. Жұмыс барысында SRTM 90 м рұксатындағы космосуреті және ARCGIS геоакпараттық жүйелері, топырақты эрозиясы әмбебап теңдеуінің (USLE) еңістігін бағалау. Зерттеу территориясы Батыс Қазақстан облысы, Бөрлі ауданына қарасты Ұлысай өзені алабы үшін пайдаланылды. Өз кезегінде өзен алабының еңістігін анықтау үшін Stone and Hilborn (2012) теңдеуі негізгі алынды. Зерттеу нәтижелері алаптағы еңістік коэффициенттерін пайыздық корсеткішпен өзеннің жоғарғы ағысында еңістік мәні 0,28-0,62%, төменгі ағысында 0,01-0,11% құрады.

Кілт сөздер: өзен алабы; RUSLE формуласы; топырақ шайылу үрдісі; геоакпараттық жүйе; DEM сандық моделі; өзен алабының еңістігі.

Kipicne

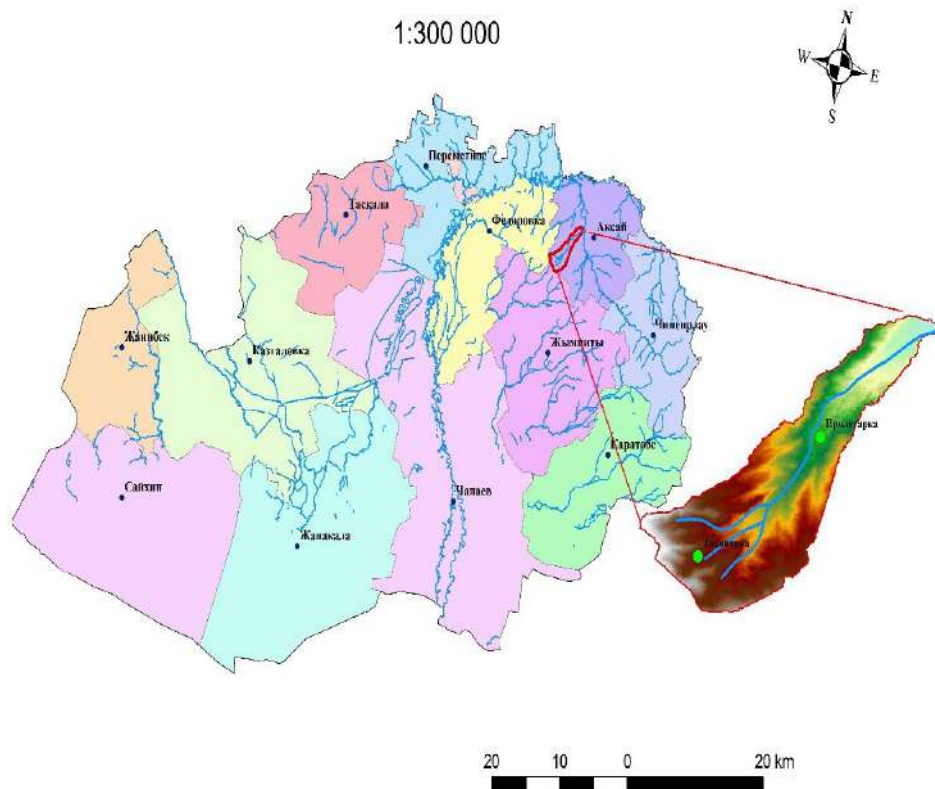
Топырақ шайылу үрдісі экзогенді қауіпті құбылыс. Топырақ эрозиясы егістік алқаптардың жоғалуына әкеліп соғуы нәтижесінде ауылшаруашылығы өнімділігін төмендетеді. Сондай-ақ, топырақтың су өткізбейтін қабілетін төмендетіп, жердің ылғал сіңіруіне мүмкіндік бермейді, соның салдарынан су басу қауіпі артады. Эрозия үрдісі өзендер мен көлдердің ластануына әкеледі, бұл балықтардың санына және басқа да су тіршілігіне кері әсер тигізіп. Тыңайтқыштар мен пестицидтерге қаныққан эрозиялық топырақ су объектілерінің химиялық құрамына залал келтіреді.

Эрозия үрдісін бағалауға арналған өте ауқымды әдістемелер бар, кеңінен қолданылатын формуланың бірі USLE (Universal Soil Loss Equation). Бұл әмбебап теңдеуді W. H. Wischmeier, мен D. D. Smith. АҚШ-тың Ауыл шаруашылығы департаментімен (USDA), Ауылшаруашылық зерттеулер қызметімен (ARS), Топырақты сақтау қызметімен (SCS) және Purdue университетімен бірге 1950 жылдардың соңында ойлап тапқан. Ал 1997 жылы дәл осы теңдеудің жетілдірілген нұсқасы RUSLE (Revised Universal Soil Loss Equation) қолданысқа енген. RUSLE-дің артықшылығы жерді пайдалану түріне тәуелсіз. Яғни, оны егістік алқаптарда, бүлінген орман алқаптарында, жайылымдық жерлерде, құрылыс алаңдарында, миналанған жерлерде, әскери полигондарда, мелиорацияланған жерлерде, қоқыс полигондарында, сияқты топырақтың эрозиясына себеп болатын жауын-шашынға байланысты жер үсті ағындары бар жерлерде жүргізіледі [1].

Мақалада Батыс Қазақстан облысы, Бөрлі ауданында орналасқан Ұлысай өзені алабының еңістігін анықтау үшін арналған. Жұмыстың өзектілігі картографиялық және ғарыштық түсірілім мәліметін ГАЗ технологияларының көмегімен өңдеу арқылы алап еңістігін модельдеу.

Зерттеу материалдары мен әдістері

Ұлысай өзені алабы Батыс Қазақстан облысының Бөрлі ауданында орналасқан (Сур.1). Ұлысай өзені – дала зонасының өзені, 51.047574 с.е. және 53.577324 ш.б. аралығында жатыр. Өзен алабында Қаракұдық (бұрынғы Тихоновка) және Пролетарка елді мекендері орналасқан. Жайықтың сол жақ саласына жататын Шыңғырлау өзені алабына кіреді. Жауын-шашын, жер асты суымен толығады. Көктемде тасып, жазда сабасына түседі, қыста қатады. Суы ауылшаруашылық мақсаттарда қолданылады [2].

1 - Сурет - Ұлысай өзені алабының Батыс Қазақстан облысы шекарасында орналасуы.

Зерттеу барысында 90×90 метрлік рұқсаты бар SRTM топо-радарлық түсірілім деректері және спутниктік кескіндерді өңдеуге арналған ArcGIS бағдарламалық жасақтамасы мен ArcToolBox геоақпараттық талдау қолданылды.

Зерттеу әдісі ретінде W. H. Wischmeier, мен D. D. Smith (1978) құрған топырақ шайылуының эмпирикалық моделі таңдалды. Модель келесі көрініске ие:

$$A = R \cdot K \cdot L \cdot S \cdot C \cdot P \quad (1),$$

мұндағы: A – топырақ шығыны; R – жауын-шашын коэффициенті; K – шайылу коэффициенті; L – ұзындық коэффициенті; S – көлбеулік коэффициенті; C – жерді пайдалану коэффициенті; P – эрозияға қарсы шаралардың коэффициенті [3,4].

LS – жер бедерінің эрозия деңгейіне әсерін білдіретін коэффициент. Көлбеу неғұрлым тік және ұзын болса, эрозия қаупі соғұрлым жоғары болады. USLE және RUSLE бастапқыда жұмсақ көлбеу егістік алқаптарға арналған және топографиялық фактор (LS) бір өлшемді болған. Алайда, USLE немесе RUSLE теңдеуін су айдынының бірлігіне немесе одан да үлкен масштабтағы орташа жылдық эрозиясын есептеу үшін қолданғанда, жер бедері екі өлшемді болып өзгерген, сол себепті LS факторын бағалау теңдеудегі басқа факторларға қарағанда қиындық тудырды. Соңғы 20 жыл ішінде LS факторын есептеу үшін қолданылатын USLE және RUSLE негізінде дәлелденген алгоритмдер құруда Геоакпараттық жүйелерді (ГАЗ) пайдалануға мүмкіндік беретін процедуралар жасалды. LS коэффициентін анықтауда Moore және Wilson (1992) [7], Desmet and Govers (1996) [8], сияқты ғалымдардың еңбектерінде аталып өтілген. Алайда бұл ғалымдардың ұсынған алгоритмдерінде «Slope» мәні градуспен беріледі сәйкесінше осы зерттеу жұмысына жарамсыз. Бұл жұмыста Stone and Hilborn (2012) теңдеуі қолданылады. Ол келесідей түрге ие:

$$LS = [0.065 + 0.0456 (\text{slope}) + 0.006541 (\text{slope})^2](\text{slope length} \div \text{constant})^{NN} (2),$$

мұндағы:

slope = беткейдің еңістігі %,

slope length = еңістік ұзындығы м,

constant = 22,1 м.

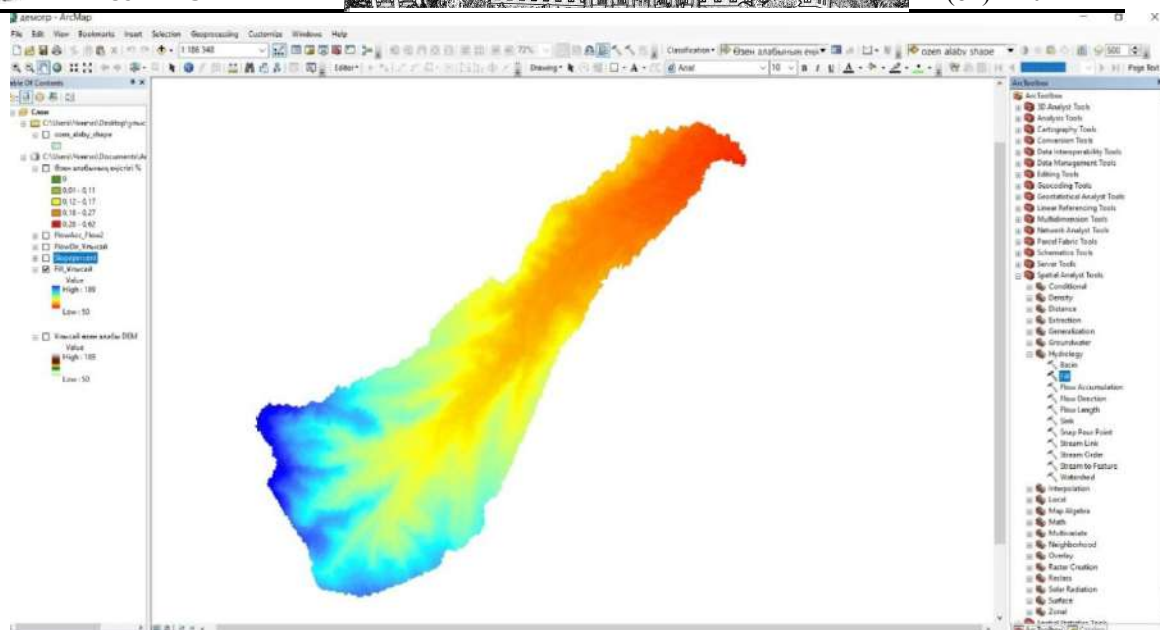
NN = 1 кестеде келтірілген

1-Кесте- NN мәндері

S	< 1	$1 \leq \text{Slope} < 3$	$3 \leq \text{Slope} < 5$	≥ 5
NN	0.2	0.3	0.4	0.5

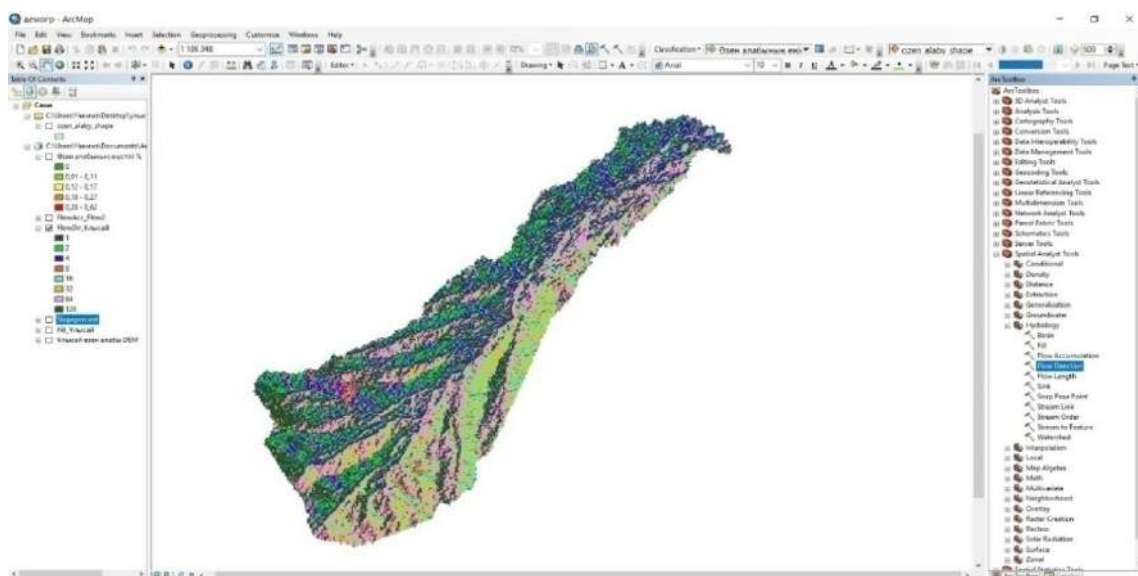
Зерттеу нәтижелері

Төменде еңістік факторын анықтау алгоритмі келтірілген. Алғашқы қадам ретінде өзен алабының DEM сандық үлгісін ArcGIS бағдарламасының қосымшалары арқылы өңдейміз. «Spatial Analyst Tools», «Hydrology», оның ішінде «Fill» құралының көмегімен космостық түсірілімнің кішігірім ақауларын жойып растрдың беткі шұңғымаларын тегістеледі.

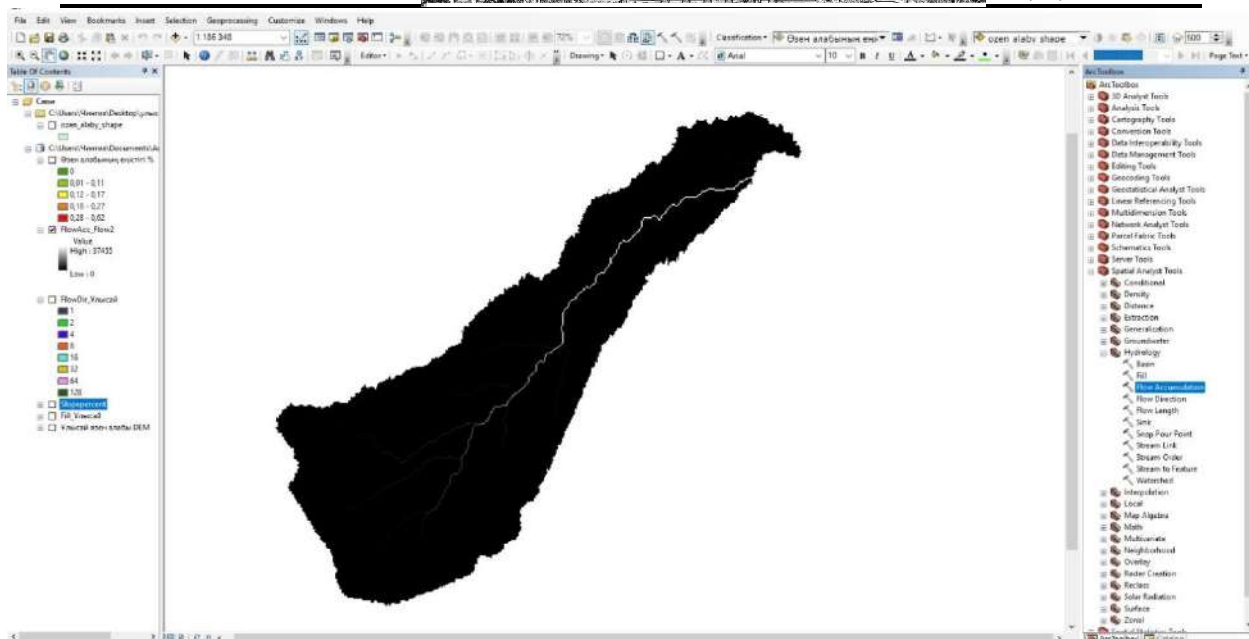
2 - Сурет – «Fill» нәтижесі

Келесі құрал «Flow Direction» – функциясы, әр ұяшықтан төменгі беткей бойымен құлайтын ағынның бағыт растрын жасайды.

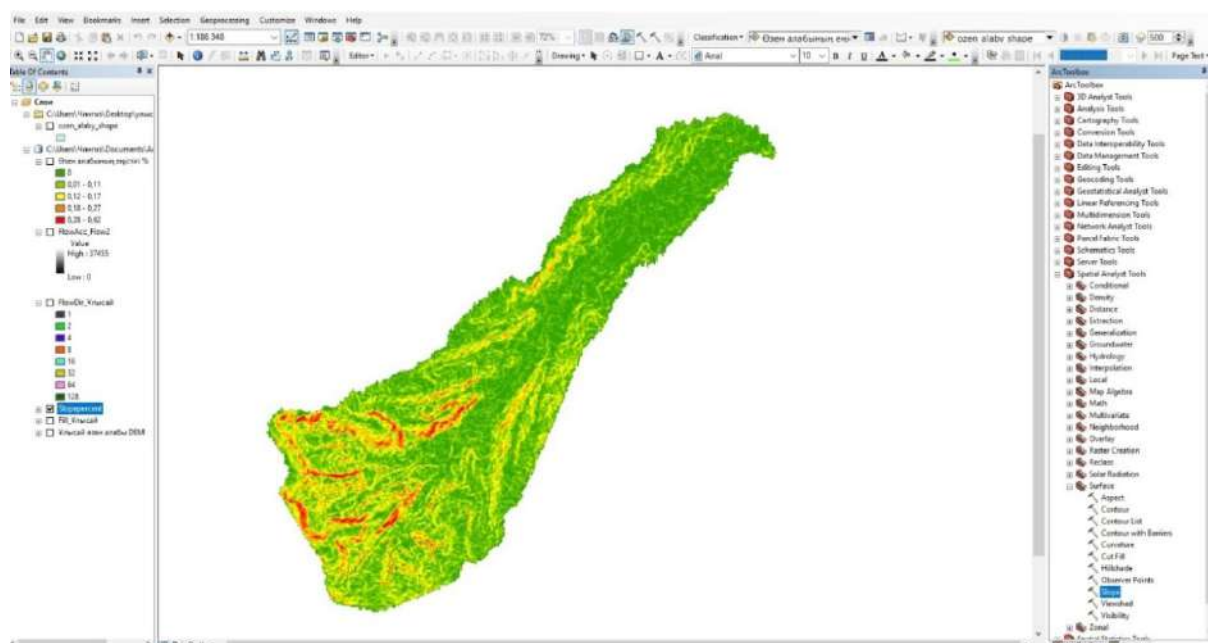
3 - Сурет – «Flow Direction» нәтижесі

«Flow Accumulation» құралы – әр ұяшыққа жинақталған ағынның растрын жасайды.

4 - Сурет – «Flow Accumulation» нәтижесі

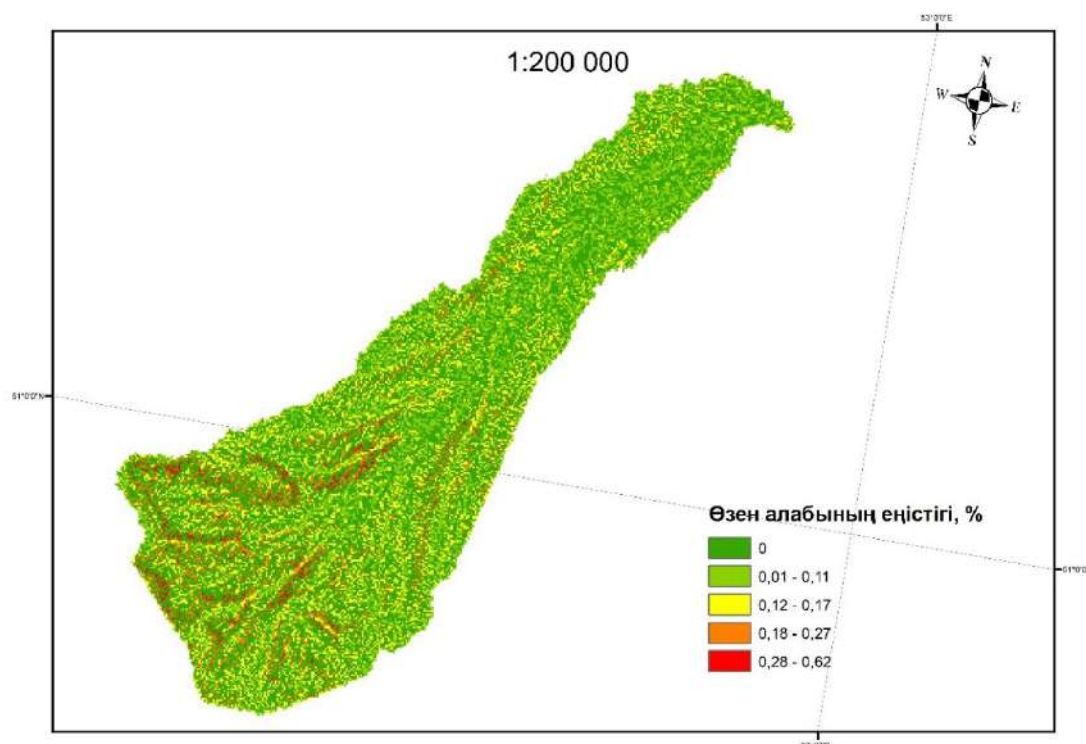
Әрі қарай «Spatial Analyst Tools», «Surface», «Slope» – өзен алабының еңістігін анықтайды, бұл құралды пайдаланудың себебі 1-кестеде S шамасы үшін қажет.

5 - Сурет – «Slope» нәтижесі

Келесі қадам ретінде жоғарыда аталған Stone and Hilborn (2012) теңдеуін «Raster calculator» арқылы шығарамыз. Нәтижесінде, өзен алабының еңістік коэффициенті картасын аламыз (Сур. 6).

6 - Сурет - Өзен алабының еңістік картасы

Қорытынды

Өзен алабының жоғарға ағысында еңістік мәні 0,28-0,62% құрады. Зерттеу территориясының төменгі ағысында 0,01-0,11%. ARCGIS бағдарламалық қосымшасын дәстүрлі есептеу амалдарында қолдану тәжірибесі сәтті өтті. Бұл технологиялар далалық зерттеу мен дәстүрлі көзбен дешифрлеуге қарағанда жұмсалатын қаражатты үнемдейді және картографиялаудың дәлдігі мен нақтылығын арттырады.

ӘДЕБИЕТ

- [1] Рамазанова Н.Е Топырақ шайылуындағы жауын-шашын интенсивтілігін (R факторын) интерполяция әдісі арқылы анықтау / Н.Е Рамазанова., А Каирбекова., Т.А Базарбаева., С.Т. Токсанбаева // Journal of Geography and Environmental Management Алматы: КазНУ им. АльФараби. – 2019. – 1 (52), 79-89.
- [2] Ресурсы поверхностных вод СССР: Гидрологическая изученность. Нижнее Поволжье и Западный Казахстан. Урало-Эмбинский район. Вып. 2. Т. 12 / под ред. З. Г. Марковой. — Ленинград: Гидрометеиздат, 1966. — 152.
- [3] Wischmeier, W.H., Smith, D.D. (1978). Predicting rainfall erosion losses: A guide to conservation planning. [Электронды ресурс] Agriculture Handbook No 537, U.S. Department of Agriculture. <http://www.omafra.gov.on.ca/english/engineer/facts/12-051.htm#t2>
- [4] Ramazanova N. Modeling soil erosion in the Chagan river of the west Kazakhstan with using RUSLE and GIS tools / N. Ramazanova., T. Darbayeva., B. Chashina., Zh. Berdenov., E. Mendybayev., Wendt. J.A. & Atasoy E // Journal of Environmental Biology (JEB). - Vikas Nagar. INDIA, 2020. - 396-404.
- [5] Рамазанова Н.Е. Применение ГИС технологий для изучения природных условий бассейна реки Жайык в пределах Западно-Казахстанской области / Н.Е. Рамазанова., А.С Ахмет.,

С.Т. Токсанбаев., Г.Т. Оспан // IV Всероссийская научно-практическая конференция. Проблемы географии Урала и сопредельных территорий. - Челябинск. Россия, 2016. – 71-77.

[6] Рамазанова Н.Е. Определение бассейна реки Жайык с использованием инструментов программы ArcGIS / Н.Е. Рамазанова., А.С. Ахмет., С.Т. Токсанбаева // Материалы II Международной - научно-практической конференций. - World Science: Scientific Issues of the Modernity, Vol.II. - Dubai, UAE May 2016. – 39-41.

[7] Ian D. Moore and John P. Wilson (1992) Length-slope factors for the Revised Universal Soil Loss Equation: Simplified method of estimation [Электронды ресурсы]. Journal of Soil and Water Conservation <https://johnwilson.usc.edu/wp-content/uploads/2016/09/Journal-of-Soil-and-Water-Conservation-1992-Moore-423-8.pdf>

[8] P.J.J. Desmet and G. Govers. (1996) A GIS procedure for automatically calculating the USLE LS factor on topographically complex landscape units [Электронды ресурсы]. Journal of Soil and Water Conservation September. https://www.researchgate.net/publication/233425999_A_GIS_procedure_for_automatically_calculating_the_USLE_LS_factor_on_topographically_complex_landscape_units

REFERENCES

[1] Ramazanova, N.E., Kairbekova, A., Bazarbaeva, T.A., Toksanbaeva, S.T. (2019). Toprak shayluidagi jaun-shashn intensivligin (R faktorin) interpolatsiya adisi arkili aniqlash [Determination of precipitation intensity (factor R) in soil loss by interpolation method]. Journal of Geography and Environmental Management Almaty: KazNU. Al-Farabi, 1 (52), 79- 89 [in Kazakh].

[2] Resursy poverkhnostnykh vod SSSR: Gidrologicheskaya izuchennost'. Nizhneye Povolzh'ye i Zapadnyy Kazakhstan. Uralo-Embinskiy rayon [Surface water resources of the USSR: Hydrological study. Lower Volga region and Western Kazakhstan]. Uralo-Embinskiy region. pod red. Z.G. Markovoy - edited by. Z.G. Markova, (1966)., 2, 12- Leningrad: Gidrometeoizdat,. — 152. [in Russian].

[3] Wischmeier, W.H., Smith, D.D. (1978). Predicting rainfall erosion losses: A guide to conservation planning. [Electronic resource] Agriculture Handbook No 537, U.S. Department of Agriculture. Retrieved from <http://www.omafra.gov.on.ca/english/engineer/facts/12-051.htm#t2>

[4] Ramazanova, N., Darbayeva, T., Chashina, B., Berdenov, Zh., Mendybayev, E., Wendt. J.A. & Atasoy, E. (2020). Modeling soil erosion in the Chagan river of the west Kazakhstan with using RUSLE and GIS tools. Journal of Environmental Biology (JEB). - Vikas Nagar. INDIA,. - 396-404 [in English].

[5] Ramazanova, N.E., Ahmet, A.S., Toksanbaev, S.T., Ospan, G.T. (2016). Primeneniye GIS tekhnologiy dlya izucheniya prirodnikh usloviy basseyna reki Zhayyk v predelakh Zapadno-Kazakhstanskoy oblasti [Application of GIS technologies for the study of natural conditions of the river basin of the Urals in the West Kazakhstan region.]. Vserossiyskaya nauchno-prakticheskaya konferentsiya. Problemy geografii Urala i sopredel'nykh territoriy - All-Russian Scientific and Practical Conference: Problems of Geography of the Urals and Adjacent Territories - Chelyabinsk. Russia, 71-77 [in Russian].

[6] Ramazanova, N.E., Ahmet, A.S., Toksanbaeva, S.T. (2016). Opredeleniye basseyna reki Zhayyk s ispol'zovaniyem instrumentov programmy ArcGIS [Definition of the river basin of the Urals with the use of tools of the program ArcGIS] Materialy II Mezhdunarodnoy nauchno-prakticheskoy konferentsiy - Materials of the II International Scientific and Practical Conferences - Dubai, 39-41 [in Russian].

[7] Ian, D. Moore and John, Wilson P. (1992). Length-slope factors for the Revised Universal Soil Loss Equation: Simplified method of estimation [Electronic resource]. Journal of Soil and Water Conservation. Retrieved from <https://johnwilson.usc.edu/wp-content/uploads/2016/09/Journal-of-Soil-and-Water-Conservation-1992-Moore-423-8.pdf> [in English].

[8] Desmet, P.J.J. and Govers, G. (1996). A GIS procedure for automatically calculating the USLE LS factor on topographically complex landscape units [Electronic resource]. Journal of Soil and Water Conservation September. Retrieved from https://www.researchgate.net/publication/233425999_A_GIS_procedure_for_automatically_calculating_the_USLE_LS_factor_on_topographically_complex_landscape_units [in English].

Рамазанова Н.Е., Аvezханов Ч.Ж.

**ОПРЕДЕЛЕНИЕ УКЛОНА В БАСЕЙНЕ РЕКИ УЛЫСАЙ НА ОСНОВЕ
ПРОГРАММЫ ARCGIS**

Аннотация. Геоинформационные системы (ГИС) можно комбинировать с моделями эрозии почвы для оптимизации оценки эрозии почвы. Актуальность работы заключается в разработке создания модели LS и картографии территории бассейна путем обработки данных картографических и космических снимков с помощью ГИС-технологий. В ходе работы использовались спутниковый снимок SRTM с разрешением 90 м и программного обеспечения ARCGIS. Район исследования оценки коэффициента уклона (LS) Универсального уравнения эрозии почвы (USLE) бассейн реки Улысай Бурлинского района, Западно-Казахстанской области. В свою очередь, уравнение Stone and Hilborn (2012) было взято за основу для анализа коэффициента LS. Результаты исследования показали, что уклон бассейна в процентах в верховьях реки составил 0,28-0,62%. Соответственно в низовьях рек уклон составил 0,01-0,11%.

Ключевые слова: бассейн реки; формула RUSLE; эрозионный процесс; геоинформационная система; цифровая модель DEM; склон бассейна реки.

Ramazanova Nurgul, Avezkhanov Chingiz.

**DETERMINING THE SLOPE WITHIN THE ULYSAY RIVER BASIN USING
ARCGIS SOFTWARE**

Annotation. Geographic information systems (GIS) can be combined with soil erosion models to optimize the assessment of soil erosion. The relevance of the work lies in the development of the creation of the LS model and cartography of the basin territory by processing the data of cartographic and satellite images using GIS technologies. In the course of the work, we used an SRTM satellite image with a resolution of 90 m and the ARCGIS software. Study area for the assessment of the slope coefficient (LS) of the Universal Soil Loss Equation (USLE), the Ulysay River Basin, Burlinsky District, West Kazakhstan region. In turn, the equation of Stone and Hilborn (2012) was taken as the basis for the analysis of the LS coefficient. The results of the study showed that the slope of the basin in percentage in the upper reaches of the river was 0.28-0.62%. Accordingly, in the lower reaches of the rivers, the slope was 0.01-0.11%.

Keywords: river basin; RUSLE formula; erosion process; geographic information system; digital model DEM; river basin slope.

УДК 598.1:001.891.32(574.1)

МРНТИ 34.01.09; 34.33.27

DOI 10.37238/1680-0761.2021.81(1).45

¹Ахмеденов К.М., ²Бакиев А.Г.¹Западно-Казахстанский университет имени М. Утемисова, Уральск, Казахстан²Самарский федеральный исследовательский центр РАН, Институт экологии
Волжского бассейна РАН, Тольятти, Россия

E-mail: kazhmurat78@mail.ru, herpetology@list.ru

**ИСТОРИЯ ИССЛЕДОВАНИЙ ПРЕСМЫКАЮЩИХСЯ
ЗАПАДНО-КАЗАХСТАНСКОЙ ОБЛАСТИ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН.
СООБЩЕНИЕ 3. 1990-е и «НУЛЕВЫЕ» ГОДЫ**

Аннотация. В 1993–2009 гг. опубликованы новые достоверные данные о распространении, распределении, обилии и морфологии рептилий в Западно-Казахстанской области: *Emys orbicularis* (Linnaeus, 1758); *Phrynocephalus guttatus* (Gmelin, 1789); *Phrynocephalus mystaceus* (Pallas, 1776); *Eremias velox* (Pallas, 1771); *Eremias arguta* (Pallas, 1773); *Lacerta agilis* Linnaeus, 1758; *Zootoca vivipara* (Lichtenstein, 1823); *Natrix natrix* (Linnaeus, 1758); *Natrix tessellata* (Laurenti, 1768); *Elaphe dione* (Pallas, 1773); *Vipera renardi* (Christoph, 1861). Нет новых данных о *Phrynocephalus helioscopus* (Pallas, 1771). В некоторых публикациях список пресмыкающихся региона ошибочно или бездоказательно дополнен рядом видов, современные названия которых: *Testudo horsfieldii* Gray, 1844; *Lacerta viridis* Laurenti, 1768; *Coronella austriaca* Laurenti, 1768; *Elaphe sauromates* (Pallas, 1814); *Gloydius halys* (Pallas, 1776); *Vipera berus* (Linnaeus, 1758). Возможно, местом добычи серии экземпляров *Alsophylax pipiens* (Pallas, 1814), хранящейся в коллекции Зоологического музея Национального научно-природоведческого музея Национальной академии наук Украины, является не гора Малое Богдо (Бокейординский район Западно-Казахстанской области Казахстана), а гора Большое Богдо (Ахтубинский район Астраханской области России).

Ключевые слова: черепахи; ящерицы; змеи; Казахстан; Западно-Казахстанская область; В.В. Неручев; А.В. Давыгора; В.Ю. Ильин; Р.М. Иркалиева; П.В. Дебело; М.А. Чирикова.

Настоящее сообщение является тематическим продолжением двух предыдущих наших сообщений [1, 2]. В нем мы также будем придерживаться хронологического порядка.

В монографии «Разноцветная ящурка» [3] Николай Николаевич Щербак, автор главы «Ареал», ссылаясь на письменное сообщение Василия Васильевича Неручева (рис. 1), Елены Юрьевны Кудakiной и Н.Н. Ивановой, отмечает, что разноцветная ящурка исчезла в окрестностях г. Уральска и даже южнее его – у с. Коловертное в долине р. Урал. Здесь отмечено отступление на юг северной границы ареала примерно на 120 км. В другой главе «Систематика. Географическая изменчивость и внутривидовая структура» Николаем Николаевичем Щербаком, Василием Васильевичем Неручевым, Наталией Михайловной Окуловой и Валентиной Фёдоровной Орловой распространение двух подвидов разноцветной ящурки в Западно-Казахстанской области (ЗКО) разграничено рекой Урал: левобережную часть области населяет номинативная форма *Eremias arguta arguta* (Pallas, 1773), правобережную часть – западная форма *E. a. deserti* (Gmelin, 1789).

Рисунок 1 – Василий Васильевич Неручев (1940–2001), 1997 г.

Анатолий Васильевич Давыгора [4; рис. 2] уточнил место отлова геккона (предположительно – пискливого геккончика) Николаем Алексеевичем Зарудным [5], таксономическую принадлежность которого последний обозначил как «*Gymnodactylus spres.?*». Напомним, что Н.А. Зарудный поймал «Летомъ 1882 г., вечеромъ, въ меловыхъ горахъ Алмасъ-Тау <... > крошечнаго гекко» (с. 366).

Картографическая точка этого местонахождения указывалась ранее разными авторами ошибочно. Вместо меловых гор Алмастау, лежащих в верховьях р. Шыбынды, на границе Шынгырлауского района ЗКО и Соль-Илецкого района Оренбургской области, под этим названием фигурировала расположенная в 40 км южнее, близ верховьев р. Утвы и оз. Сулуколь, гора Алмастау. О правильности уточнения свидетельствует анализ маршрутов полевых исследований Н.А. Зарудного в регионе. Заметим, что ни в том, ни в другом локалитетах обитание гекконов до сих пор никем реально не подтверждено. В статье А.В.Давыгоры сообщалось также о новых находках рептилий в ЗКО: круглоголовки-вертихвостки, разноцветной и быстрой ящурок в песчаных массивах Аккум (Каратобинский район) и у оз. Сорколь (Шынгырлауский район); круглоголовки-вертихвостки и разноцветной ящурки в песках Шагыл (у оз. Сулуколь) в Шынгырлауском районе.

Рисунок 2 – Анатолий Васильевич Давыгора в песках Аккум, 13 июня 1992 г.

Владимир Юрьевич Ильин (рис. 3), Дмитрий Григорьевич Смирнов и Сергей Витальевич Титов [6] проводили полевые исследования «с 27.07. по 15.08.1991 г. в западных районах Уральской области и на северном берегу Индерского озера-сора в пределах Гурьевской области Казахстана. <...> Относительная численность пресмыкающихся подсчитывалась на линии 2×1000 м с последующей экстраполяцией данных на площадь 1 га. Околоводные рептилии учитывались вдоль береговой линии на маршруте 1000 м» (с. 20–21). Результаты их учетов, относящихся к 8 видам рептилий из ЗКО, сведены в таблицу 1.

Рисунок 3 – Владимир Юрьевич Ильин, начало «нулевых» годов

Таблица 1 – Относительная численность пресмыкающихся в ЗКО (по: [6])

Вид	Стация	Число учетов	Координаты места учета, с.ш., в.д.	Относительная численность, ос./га (км)	Доля молодых, %
1	2	3	4	5	6
круглоголовка-вертихвостка	закрепленные барханные пески	1	49°07' 51°00'	350	1
ушастая круглоголовка	закрепленные барханные пески	1	49°07' «52°00'»*	25	100,0
разноцветная ящурка	сухая степь	1	49°20' 50°25'	5	—
		3	49°13' 50°45'	30–45	56,0
		5	48°45' 48°45'	25–200	25,0
		1	48°57' 49°20'	130	84,6
		1	48°58' 49°05'	25	80,0

		1	48°57′ 48°55′	15	–
		1	48°57′ 48°40′	10	–
			48°57′ 48°33′	80	100,0
			48°57′ 48°25′	20	–
	закрепленные барханные пески	1	49°07′ 51°00′	8	–
пряткая ящерица	пойма р. Кушум	3	50°40′ 50°58′	5–90	44,6
	лесопосадка	3	50°40′ 50°58′	7–35	22,7
	сухая степь	1	49°20′ 50°25′	7–8	–
		2	49°13′ 51°35′	5	33,3
		1	48°57′ 48°25′	10	–
		1	48°55′ 48°15′	20	100,0
		1	49°00′ 48°10′	120	70,8
обыкновенный уж	пойма р. Кушум	1	50°40′ 50°58′	2–3	–
	берега рек и каналов	1	49°20′ 50°23′	20	–
		6	49°13′ 50°45′	6–93	44,3
водяной уж	пойма р. Кушум	1	50°40′ 50°58′	1	–
1	2	3	4	5	6
степная гадюка	пойма р. Кушум	2	50°40′ 50°58′	5–15	25,0
	сухая степь	1	49°20′ 50°25′	5	100,0
		1	48°57′ 49°20′	5	100,0
		1	48°57′ 48°10′	10	100,0
		1	48°55′ 48°15′	10	100,0
		1	49°00′ 48°10′	10	100,0
узорчатый полоз	глинистая полупустыня	1	49°00′ 49°40′	1	–

*Примечание. По личному сообщению, Олега Александровича Ермакова, участника экспедиции 1991 г., это – опечатка, на самом деле – 51°00′ в.д.

В монографии Зои Карповны Брушко «Ящерицы пустынь Казахстана» [7] для ЗКО на основании ранее опубликованных другими авторами сведений указаны места встреч круглоголовки-вертихвостки, такырной круглоголовки, ушастой круглоголовки, разноцветной ящурки, быстрой ящурки.

Каталог коллекции gekkonovых ящериц Зоологического музея Национального научно-природоведческого музея Национальной академии наук Украины [8] содержал запись о добыче пискливого геккончика в ЗКО. «SR1429, № 10579–10588, 10 экз. Казахстан, Уральская обл., Урдинский р-н, гора Малый Богдо.04/08/1976, Неручев В.В.» (с. 7). Не исключено, что здесь имеет место ошибка. Возможно, эти ящерицы добыты на горе Большом Богдо, типовом местонахождении *Alsophylax pipiens* (Pallas, 1814), в Ахтубинском районе Астраханской области России. Во всяком случае, никто, кроме Василия Васильевича Неручева, на Малом Богдо (гора Киши Богде в нынешнем Бокейординском районе ЗКО) не отмечал данный вид.

Рисунок 4 – Роза Мусимовна Иркалиева (1945–1999)

В сборнике «Экосистемы Западно-Казахстанской области», вышедшем в 1996 г., Роза Мусимовна Иркалиева (рис. 4), Садыр Мудатович Мудатов и Жаскайр Мукангалиевич Карагойшин опубликовали сообщение «Позвоночные животные Западно-Казахстанской области». Они писали: «По результатам наших исследований и литературным данным выявлено на территории Западно-Казахстанской области более 450 видов позвоночных животных представленные 42 отрядами» (цит. по: [10, с. 125]). Далее в сообщении обозначено число выявленных видов пресмыкающихся – 22 вида чешуйчатых и два вида черепах (без видовых названий).

Выпущена коллективная монография «Природно-ресурсный потенциал и проектируемые объекты заповедного фонда Западно-Казахстанской области» [9]. В разделе «Животный мир» монографии Р.М. Иркалиева сообщала: «К настоящему времени на территории области известно более 400 видов позвоночных животных, в том числе <...> 15 рептилий» (с. 47). Ниже видовой список пресмыкающихся расширился: «Разнообразие фауны позвоночных нашей области дополняют рептилии, которые представлены более 15 видами» (с. 48). Названы в качестве населяющих область 17 видов: болотная черепаха, пискливый геккончик, ушастая круглоголовка, круглоголовка-вертихвостка, такырная круглоголовка, разноцветная ящурка, быстрая ящурка, прыткая ящерица, живородящая ящерица, песчаный удавчик, обыкновенный уж, водяной уж, узорчатый полоз, желтобрюхий полоз, четырехполосый полоз, щитомордник Палласа, степная гадюка. «В северной части области возможно обитание степной черепахи» (с. 48) – еще один вид к региональному списку. Список фауны рептилий ЗКО из книги этим не исчерпался. В разделе «Характеристика объектов природно-заповедного фонда, предложения по их преобразованию и развитию» приводится видовой состав рептилий 14-ти из этих объектов, в шести из которых отмечена обыкновенная гадюка (табл. 2).

Полагаем, что за обыкновенную гадюку авторы ошибочно приняли восточную степную гадюку (рис. 5). Вызывают сомнения находки болотной черепахи в Урдинском заповеднике, быстрой ящурки на территории заказника «Селекционный» и некоторые другие. В приложении «Позвоночные животные Западно-Казахстанской области» Р.М. Иркалиева привела список рептилий из 15-ти видов (с. 143). Из названных выше в нем нет степной черепахи, пискливого геккончика, песчаного удавчика и обыкновенной гадюки.

Рисунок 5 – Восточная степная гадюка
(из фотоархива ЗКУ им. М. Утемисова), 20 октября 2006 г.,
территория Карачаганакского НГКМ в Бординском районе ЗКО

Таблица 2 – Фауна рептилий объектов природно-заповедного фонда ЗКО (по: [9])

Указанное название объекта	Указанные районы ЗКО	Виды рептилий										Составители разделов и номера страниц, на которых указаны виды
		Болотная черепаха	Круглоголовка-вертихвостка	Разноцветная ящурка	Быстрая ящурка	Прыткая ящерица	Обыкновенный уж	Водяной уж	Узорчатый полоз	Обыкновенная гадюка	Степная гадюка	
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
Миргородский государственный ландшафтно- биосферном пустынно- степный заповедник	Бурлинский, Срымский, Чингирлауский	*	–	–	+	+	+	+	+	–	–	Петренко А.З., Дарбаева Т.Е., Фартушина М.М., Иркалиева Р.М., 69
Урдинский государственный геоботанический заповедник	Урдинский	+	–	–	–	+	+	–	+	+	–	Петренко А.З., 73
Баянаасский государственный ландшафтный заказник	Чингирлауский, Каратобинский	+	+	–	+	+	+	+	–	+	–	Петренко А.З., Дарбаева Т.Е., Фартушина М.М., Иркалиева Р.М., 77
Бударинский государственный зоологический заказник	Акжайикский, Чапаевский	+	–	–	–	+	+	+	+	+	–	Петренко А.З., Иркалиева Р.М., 80
Кирсановский государственный комплексный заказник	Зеленовский, Бурлинский, Теректинский	+	–	–	–	+	+	+	+	+	–	Петренко А.З., Иркалиева Р.М., 83
Жалтыркульский государственный зоологический заказник	Джангалинский	–	–	+		+	–	–	+	–	+	Петренко А.З., Фартушина М.М., Иркалиева Р.М., 85
Челкарский государственный биогеографическ ий заказник	Срымский	+	–	+	–	+	+	+	–	–	+	Петренко А.З., Иркалиева Р.М., 88
Караагашский государственный комплексный заказник	Чингирлауский	+	+	–	+	+	+	–	–	+	–	Петренко А.З., Фартушина М.М., Иркалиева Р.М., 92
Государственный комплексный заказник Еменжар	Таскалинский	–	–	–	–	+	+	–	–	–	+	Петренко А.З., Фартушина М.М., Иркалиева Р.М., 94

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
Государственный комплексный заказник Чижинские разливы	Таскалинский	+	–	–	–	+	+	+	–	–	+	Петренко А.З., Фартушина М.М., Иркалиева Р.М., 96
Государственный ботанический заказник «Дубрава»	Теректинский	–	–	–	–	+	+	–	–	+	–	Петренко А.З., 99
Государственный ботанический заказник по р. Быковка	Зеленовский	+	–	–	–	+	–	+	–	–	–	Петренко А.З., Фартушина М.М., Иркалиева Р.М., 103
Карачаганакский серпартер	Бурлинский	–	–	–	+	+	–	–	–	–	+	Фартушина М.М., Петренко А.З., Иркалиева Р.М., 109
Государственный ботанический заказник «Селекционный»	окрестности города Уральска	–	–	–	+	+	+	–	–	–	+	Фартушина М.М., Петренко А.З., Иркалиева Р.М., 111

*Написано «черепаша» без уточнения видовой принадлежности (с. 69).

Пётр Васильевич Дебело (рис. 6) в учебном пособии «Животные Западно-Казахстанской области» [11] дал не менее запутанную информацию о фауне рептилий региона, не указав источников данных. Сначала он сообщал: «Среди рептилий известно 7 видов ящериц и змей и одна черепаха. Из них почти повсеместно распространены и наиболее обычны прыткая ящерица, разноцветная ящурка, степная гадюка, а местами узорчатый полоз и такырная круглоголовка. На многих водоемах и в их окрестностях встречаются обыкновенный и водяной ужи и болотная черепаха. В песках Волжско-Уральского междуречья и Зауралья сравнительно обычны ушастая круглоголовка, круглоголовка-вертихвостка и песчаный удавчик; здесь же, но в более разнообразных /в том числе и антропогенных/ местообитаниях встречается обыкновенный щитомордник и, видимо достигают северных пределов своего распространения пискливый геккончик, желтобрюхий и четырехполосый полозы. Среди древесно-кустарниковой растительности по среднему течению Урала известны встречи живородящей ящерицы» (с. 14). Таким образом, речь шла о населяющих ЗКО одного вида черепах, трех видах ящериц и четырех видах змей; кроме того, на прилегающих территориях отмечены еще четыре вида ящериц и четыре вида змей. Но приведенный ниже табличный «Видовой состав позвоночных Западно-Казахстанской области» содержит не 7 и даже не 16 названных выше видов, а 15 (с. 22–24): исчезли упомянутые в цитируемом тексте пискливый геккончик и четырехполосый полоз, но добавилась медянка. Далее приведен список животных ЗКО, внесенных в «Книгу редких и находящихся под угрозой исчезновения видов животных и растений Казахстана», он включал не только желтобрюхого полоза, но и четырехполосого полоза. Если обратиться к актуальному тогда третьему изданию Красной книги Казахстана [12] или к двум предыдущим ее изданиям [13, 14], то в них на картах к очеркам обоих видов полозов никаких мест находок в ЗКО нет. Однако предполагаемые места обитания желтобрюхого и четырехполосого полозов обозначены на карте «Охрана природы Уральской области» [15; рис. 7] (специальное содержание карты разработано Уральским областным отделением Казахского общества охраны природы и Уральским педагогическим институтом им. А.С. Пушкина, Константином Алексеевичем Ли, Петром Васильевичем Дебело, Анатолием Захаровичем Петренко). К малочисленным видам,

которые не занесены в Красную книгу Казахстана, но нуждались в охране и биологическом контроле на территории ЗКО, П.В. Дебело [11] отнес один вид рептилий – живородящую ящерицу.

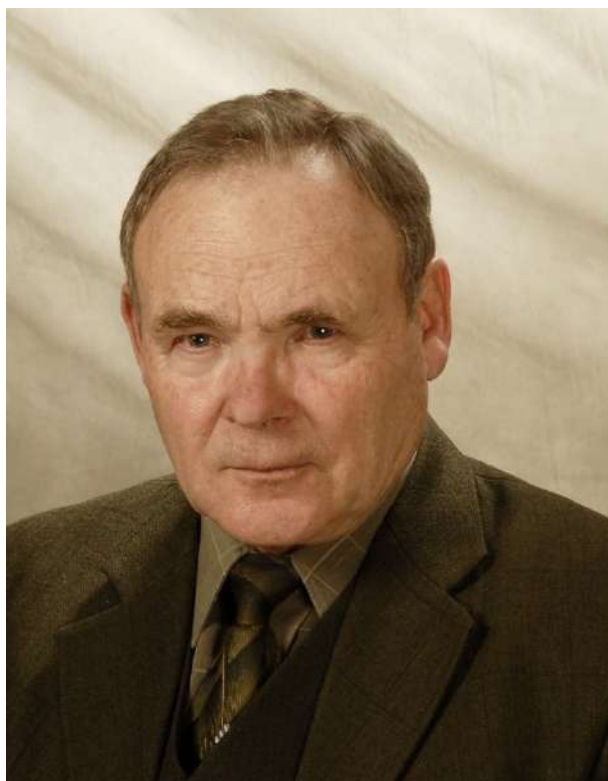
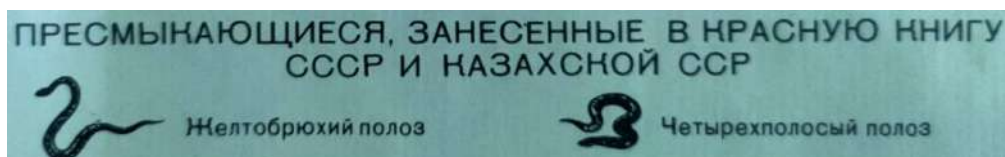
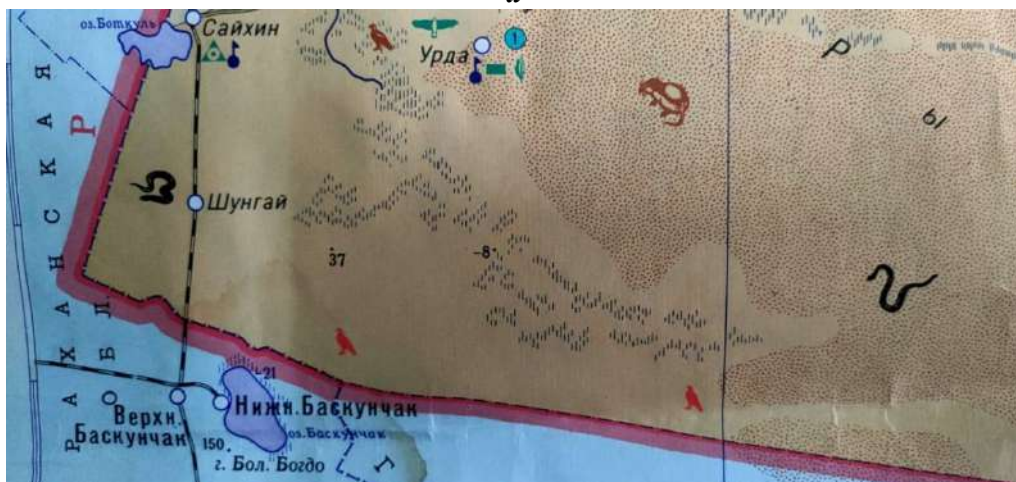

Рисунок 6 – Пётр Васильевич Дебело, 2001г.

а

б

Рисунок 7 – Фрагменты карты «Охрана природы Уральской области» [15]:
а – условные обозначения видов змей, б – предполагаемые места обитания полозов

В учебном пособии «Животный мир Западно-Казахстанской области» [16] (авторы: Людмила Александровна Байдулова, Канжан Беймухановна Булатова, Жаскайр Мукангалиевич Карагойшин) частично использована ошибочная информация о региональной герпетофауне из предыдущей работы. Сообщалось, что область населяют «15 видов рептилий» (с. 72). Но приведены очерки 16-ти видов, не считая зеленую ящерицу, которая упомянута в очерке прыткой ящерицы: «На территории области обитает и близкая к прыткой, но более крупная *Зеленая ящерица*» (с. 74).

Данные о рептилиях из последней публикации, как и из четырех, процитированных выше [9-11, 15], разумеется, нельзя полностью воспринимать как достоверные. Подобным гипотетическим образом можно заявить, что ЗКО населяют и другие виды рептилий, реально там никем еще не отмеченные. Допущенные досадные ошибки, возможно, связаны с тем, что среди названных зоологов из Уральского педагогического института им. А.С. Пушкина (с мая 1996 г. – Западно-Казахстанский гуманитарный университет им. А.С. Пушкина; с 14 февраля 2000 г. – Западно-Казахстанский государственный университет) не было ни одного специального герпетолога: так, Р.М. Иркалиева и Ж.М. Карагойшин специализировались в териологии, П.В. Дебело – в орнитологии, С.М. Мудатов – в ихтиологии, Л.А. Байдулова и К.Б. Булатова – в энтомологии.

Впрочем, от ошибок никто не застрахован: в нашем предыдущем сообщении [2] также допущена арифметическая ошибка. Но не в «плюс», а в «минус». В аннотации неверно указано, что в советский период не нашло подтверждения обитание в ЗКО живородящей ящерицы и что область населяют 6 видов ящериц. На самом деле мы привели сведения из «Каталога герпетологической коллекции Института зоологии Академии наук Казахской ССР» [17] о живородящих ящерицах, добытых в 1976–1977 гг. из северных окрестностей Уральска, т.е. ящериц 7 видов.

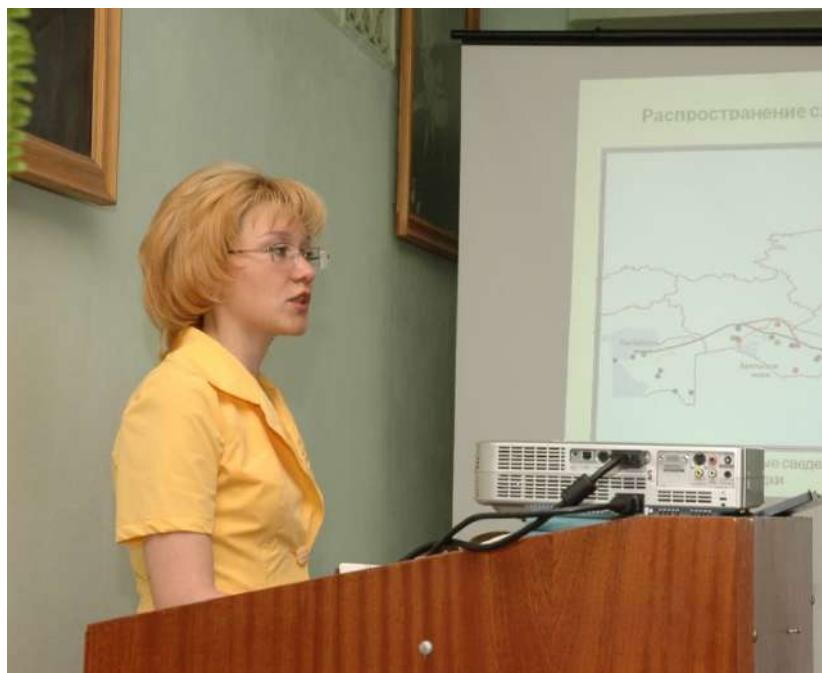
В каталоге коллекции змей Зоологического музея Национального научно-природоведческого музея Национальной академии наук Украины [18] имелись сведения о двух экземплярах, добытых в ЗКО. Обыкновенный уж: «№ 1499/3743. Казахстан, Уральская обл., Урдинский р-н, ст. Сайхин между оз. Эльтон и оз. Баскунчак. 24.V.1986 г. 1 F. ad. Т. И. Котенко» (с. 55). Степная гадюка: «№ 548/1691. Казахстан, Уральская обл., Тайпакский р-н, уроч. Байказе. 17.V.1977 г. 1 F. ad. Коллектор – ?» (с. 75).

Вадим Петрович Корнейчук и Марина Александровна Чирикова в статье о дискретных вариациях фolidоза прыткой ящерицы в Казахстане [19] использовали результаты анализа двух выборок из ЗКО. Одна выборка из окрестностей г. Уральск, другая – из окрестностей г. Аксай. М.А. Чирикова в кандидатской диссертации «Ящерицы семейства Lacertidae Казахстана (распространение, морфология, систематика)» [20] использовала собственные сборы 2002 г. в долине р. Утвы, а также коллекционные материалы, относящиеся к ЗКО. Так, к известным ранее единичным находкам живородящей ящерицы в Западном Казахстане добавились данные по обитанию вида в 5 км северо-восточнее пос. Январцево Зеленовского района ЗКО со ссылкой на коллекцию ЗИН РАН и указанием даты – 09.07.1979. В исследованный материал на предмет исследования полового диморфизма, возрастной и географической изменчивости вошли три выборки прыткой ящерицы из ЗКО (Уральская обл., Чапаевский р-н, 26 км от пос. Фурманово; Уральский р-н, окрестности с. Дарьинское; окрестности Аксая, Большой Сырт) и одна выборка живородящей ящерицы (60 км выше г. Уральск) (рис. 8).

В книге Георгия Владимировича Линдемана и соавторов «Динамика населения позвоночных животных Заволжской полупустыни» [21] отмечено, что за прошедшие 50 лет фаунистический список, численность и распределение рептилий региона претерпели

существенные изменения. Создание системы каналов привело к увеличению численности редкого прежде обыкновенного ужа. В середине 1970-х – конце 1980-х гг. на межпадинной равнине исчезла разноцветная ящурка, заметно реже отмечалась степная гадюка.

Рисунок 8 – Марина Александровна Чирикова защищает кандидатскую диссертацию о ящерицах Казахстана в г. Алматы, 18 мая 2007 г.

В коллективной монографии «Животные глинистой полупустыни Заволжья» [22] (глава «Фауна млекопитающих, птиц, рептилий и амфибий Заволжской глинистой полупустыни», Александр Владимирович Быков и соавторы) сообщалось о встречах молодых экземпляров круглоголовки-вертихвостки и быстрой ящурки в 2006–2008 гг. на глинистых участках Прихакской низменности на расстоянии до 1 км от границы песков. Авторы обеих книг [21, 22] проводили основные исследования в окрестностях Джаныбекского стационара (49°23' N, 46°47' E), расположенного по обе стороны границы между Россией (Палласовский район Волгоградской области) и Казахстаном (Жанибекский район Западно-Казахстанской области).

Каталог герпетологических сборов Зоологического музея Саратовского госуниверситета [23] содержал следующую информацию о рептилиях ЗКО. Круглоголовка-вертихвостка: «№ 62/270 – 273. 16.08.1991 г. 1 М., 2 F., 1 S. juv. Казахстан, Западно-Казахстанская обл., Джангалинский р-н, окрестности оз. Эдельсор (49°07' с.ш., 51°00' в.д.) О.А. Ермаков» (с. 40). Песчаный удавчик: «№ 16/77 – 78. 1928 г. 2 S. ad. Казахстан, Западно-Казахстанская обл. ?» (с. 48). Узорчатый полоз: «№ 391/1642. 04.10.2005 г. 1 S. sad. Казахстан, Западно-Казахстанская обл., Теректинский р-н, окрестности оз. Шалкар. В.В. Аникин» (с. 49). Водяной уж: «№ 1/1 – 4. 1925 г. (лето). 1 М., 3 F. ad. Казахстан, Западно-Казахстанская обл., Сырымский р-н. Н. Собалевский» (с. 52). Восточная степная гадюка: «№ 11/15 – 19. 13.10.1926 г. 4 М. ad., 1 F. sad. Казахстан, Западно-Казахстанская обл., Урдинский р-н, окрестности пос. Урда. В. Боженко» (с. 55); «№ 17/79. 26.06.1928 г. 1 М. sad. Казахстан, Западно-Казахстанская обл., Казталовский р-н, окрестности пос. Коктерек. М. Владимирский» (с. 55); «№ 61/269. 15.08.1991 г. 1 М. ad. Казахстан, Западно-

Казахстанская обл., Урдинский р-н, окрестности оз. Аралсор. Д.Г. Смирнов» (с. 55); «№ 325/1470. 07.08.2002 г. 1 F. sad. Казахстан, Западно-Казахстанская обл., Бурлинский р-н, окрестности г. Аксая. ?» (с. 56); ««№ 392/1643. 04.10.2005 г. 1 F. ad. Казахстан, Западно-Казахстанская обл., Теректинский р-н, окрестности оз. Шалкар. В.В. Аникин» (с. 56).

В каталоге коллекции змей Музея природы Харьковского национального университета им. В.Н. Каразина [24] мы нашли одну запись, относящуюся к ЗКО. Она касается песчаного удавчика номинативного подвида *Eryx miliaris miliaris* (Pallas, 1773). «№ 27537, фонд., Казахстан, З.-Казахстанская обл., Дангалинский р-н, окр. Тумы, «в норе полуденной песчанки», 16.09.1974, пал 10.04. 1975, 1 экз., Волохвятский А., Шевченко Г.» (с. 16).

Итак, в 1990-х и «нулевых» годах XXI в. опубликованы новые достоверные данные о распространении, распределении, обилии и морфологии рептилий в ЗКО следующих видов: болотная черепаха *Emys orbicularis* (Linnaeus, 1758); круглоголовка-вертихвостка *Phrynocephalus guttatus* (Gmelin, 1789); ушастая круглоголовка *Phrynocephalus mystaceus* (Pallas, 1776); быстрая ящурка *Eremias velox* (Pallas, 1771); разноцветная ящурка *Eremias arguta* (Pallas, 1773); прыткая ящерица *Lacerta agilis* Linnaeus, 1758; живородящая ящерица *Zootoca vivipara* (Lichtenstein, 1823); обыкновенный уж *Natrix natrix* (Linnaeus, 1758); водяной уж *Natrix tessellata* (Laurenti, 1768); узорчатый полоз *Elaphe dione* (Pallas, 1773); восточная степная гадюка, или гадюка Ренара *Vipera renardi* (Christoph, 1861) [3, 4, 6, 9, 17–23]. Нет новых данных о такырной круглоголовке *Phrynocephalus helioscopus* (Pallas, 1771). Вызывают сомнения находки пискливого геккончика *Alsophylax pipiens* (Pallas, 1814) в Бокейординском районе (возможно, перепутан локалитет) [8] и некоторые другие места находок рептилий [9]. В ряде работ [9, 11, 15] ошибочно или бездоказательно список пресмыкающихся ЗКО дополнен «степной» черепахой (устаревшее название среднеазиатской черепахи), зеленой ящерицей, обыкновенной медяной, «четыреполосым» полозом (полоз Палласа, считавшийся ранее подвигом четырехполосого полоза), щитомордником Палласа, обыкновенной гадюкой. Научные названия этих видов, согласно систематике, которой мы сейчас придерживаемся, соответственно: *Testudo horsfieldii* Gray, 1844; *Lacerta viridis* Laurenti, 1768; *Coronella austriaca* Laurenti, 1768; *Elaphe sauromates* (Pallas, 1814); *Gloydius halys* (Pallas, 1776); *Vipera berus* (Linnaeus, 1758).

ЛИТЕРАТУРА

- [1] Ахмеденов К.М. История исследований пресмыкающихся Западно-Казахстанской области Республики Казахстан. Сообщение 1. Досоветский период / К.М. Ахмеденов, А.Г. Бакиев // Вестник ЗКГУ [Вестник Западно-Казахстанского государственного университета имени Махамбета Утемисова]. – №1/77-2020. – С. 133-145.
- [2] Ахмеденов К.М. История исследований пресмыкающихся Западно-Казахстанской области Республики Казахстан. Сообщение 2. Советский период / К.М. Ахмеденов, А.Г. Бакиев // Вестник ЗКГУ [Вестник Западно-Казахстанского государственного университета имени Махамбета Утемисова]. – №2/78-2020. – С. 141-152.
- [3] Щербак Н.Н. Разноцветная ящурка / Н.Н. Щербак, Т.И. Котенко, М.Ф. Тертышников, В.С. Коток, Г.И. Василевская, М.В. Веселовский, Н.Н. Иорданский, С.П. Львова, В.В. Неручев, Н.М. Окулова, В.Ф. Орлова, В.И. Горовая, В.П. Шарпило, С.А. Шарыгин, Л.В. Гербицкий, В.С. Усенко. – Киев: Наукова думка, 1993. – 238 с.
- [4] Давыгора А.В. Современное состояние и долговременные изменения герпетофауны степного Предуралья / А.В. Давыгора // Животный мир Южного Урала и Северного Прикаспия: Тезисы докладов и материалы III региональной конференции. – Оренбург: Издательство Оренбургского государственного педагогического института, 1995. – С. 88-94.
- [5] Зарудный Н. Материалы для фауны амфибий и рептилий Оренбургского края / Н. Зарудный // Bull. Société Impériale des Naturalistes de Moscou. Année 1895. Nov. Série. – 1895. – Т. 9, № 3. – Р. 361-370.

- [6] Ильин В.Ю. Стациальная приуроченность и относительная численность пресмыкающихся в полупустыне Западного Казахстана / В.Ю. Ильин, Д.Г. Смирнов, С.В. Титов // Первая конференция герпетологов Поволжья: Тезисы докладов. – Тольятти, 1995. – С. 20-22.
- [7] Брушко З.К. Ящерицы пустынь Казахстана / З.К. Брушко. – Алматы: Конжык, 1995. – 228 с.
- [8] Щербак Н.Н. Каталог коллекций Зоологического музея ННПМ НАН Украины. Гекконовые ящерицы (Reptilia: Sauria: Gekkonidae) / Н.Н. Щербак, А.А. Токарь, И.В. Кириленко. – Киев: Зоомузей ННПМ НАН Украины, 1997. – 46 с.
- [9] Петренко А.З. Природно-ресурсный потенциал и проектируемые объекты заповедного фонда Западно-Казахстанской области / А.З. Петренко, А.А. Джубанов, М.М. Фартушина, Р.М. Иркалиева, С.К. Рамазанов, М.Н. Сдыков, Т.Е. Дарбаева, О.Т. Кольченко, Д.М. Чернышов. – Уральск, 1998. – 176 с.
- [10] Иркалиева Р.М. Позвоночные животные Западно-Казахстанской области / Р.М. Иркалиева, С.М. Мудатов, Ж.М. Карагойшин // Редкие млекопитающие Западно-Казахстанской области: Сборник материалов научно-методического семинара кафедры биологии и экологии, посвященного 70-летию со дня рождения Р.М. Иркалиевой. Уральск: РИЦ ЗКГУ им. М. Утемисова, 2016. – С. 125-126.
- [11] Дебело П.В. Животные Западно-Казахстанской области. Позвоночные. Насекомые / П.В. Дебело, К.Б. Булатова. – Уральск: РИО ЗКГУ, 1999. – 212 с.
- [12] Красная книга Казахстана. Том 1: Животные, часть 1: Позвоночные. – Алматы: Конжик, 1996. – 326 с.
- [13] Красная книга Казахской ССР. Часть 1. Позвоночные животные. – АлмаАта: Кайнар, 1978. – 206 с.
- [14] Красная книга Казахской ССР. Том 1. Животные. – Алма-Ата: Ғылым, 1991. – 560 с.
- [15] Охрана природы Уральской области: карта / составлена и подготовлена к печати фабрикой № 4; редактор Т.П. Филатова. – 1 : 750 000. – Москва: Главное управление геодезии и картографии при Совете министров СССР, 1989. – 1 л.
- [16] Байдулова Л. Животный мир Западно-Казахстанской области. Учебное пособие для учащихся общеобразовательных школ Западно-Казахстанской области / Л. Байдулова, К. Булатова, Ж. Карагойшин. – Уральск, 2001. – 124 с.
- [17] Брушко З.К. Каталог герпетологической коллекции Института зоологии АН КазССР / З.К. Брушко, Р.А. Кубыкин. – Алма-Ата: Наука, 1988. – 44 с.
- [18] Доценко И.Б. Каталог коллекций Зоологического музея ННПМ НАН Украины. Змеи / И.Б. Доценко. – Киев: Зоомузей ННПМ НАН Украины, 2003. – 86 с.
- [19] Корнейчук В.П. О дискретных вариациях фolidоза прыткой ящерицы (*Lacerta agilis exigua* Eichwald, 1831) в Казахстане / В.П. Корнейчук, М.А. Чирикова // Современная герпетология. – 2005. – Т. 3/4. – С. 60-70.
- [20] Чирикова М.А. Ящерицы семейства Lacertidae Казахстана (распространение, морфология, систематика): Диссертация на соискание ученой степени кандидата биологических наук / М.А. Чирикова. – Алматы, 2007. – 145 + 47 + 22 с.
- [21] Линдеман Г.В. Динамика населения позвоночных животных Заволжской полупустыни / Г.В. Линдеман, Б.Д. Абатуров, А.В. Быков, В.А. Лопушков. – Москва: Наука, 2005. – 252 с.
- [22] Животные глинистой полупустыни Заволжья (конспекты фаун и экологические характеристики). – Москва: Товарищество научных изданий КМК, 2009. – 164 с.
- [23] Завьялов Е.В. Фондовые коллекции в системе мониторинга герпетофауны / Каталогизация зоологических коллекций. – Выпуск 2. / Е.В. Завьялов, В.Г. Табачишин, Г.В. Шляхтин, Э.И. Кайбелева, Е.Ю. Мосолова, И.Е. Табачишина, Н.Н. Якушев. – Саратов: Издательство Саратовского университета, 2006. – 96 с.
- [24] Ведмедеря В.И. Каталог коллекций Музея природы Харьковского национального университета им. В.Н. Каразина. Змеи (Reptilia: Serpentes) / В.И. Ведмедеря, А.И. Зиненко, Л.А. Гончаренко. – Харьков, 2007. – 82 с.

REFERENCES

- [1] Akhmedenov, K.M. & Bakiev, A.G. (2020). Istoriya issledovaniy presmykayushchikhsya Zapadno-Kazakhstanskoy oblasti Respubliki Kazakhstan. Soobshcheniye 1. Dosovetskiy period. Vestnik

- ZKGU [Vestnik Zapadno-Kazakhstanskogo gosudarstvennogo universiteta imeni Makhambeta Utemisova], 1, 133-145 [in Russian].
- [2] Akhmedenov, K.M. & Bakiev, A.G. (2020). Istoriya issledovaniy presmykayushchikhsya Zapadno-Kazakhstanskoy oblasti Respubliki Kazakhstan. Soobshcheniye 2. Sovetskiy period. Vestnik ZKGU [Vestnik Zapadno-Kazakhstanskogo gosudarstvennogo universiteta imeni Makhambeta Utemisova], 2, 141-152 [in Russian].
- [3] Shcherbak, N.N., Kotenko, T.I., Tertyshnikov, M.F., Kotok, V.S., Vasilevskaya, G.I., Veselovskiy, M.V., Iordanskiy, N.N., L'vova, S.P., Neruchev, V.V., Okulova N.M., Orlova V.F., Gorovaya V.I., Sharpilo V.P., Sharygin S.A., Gerbil'skiy L.V. & Usenko V.S. (1993). Raznotsvetnaya yashchurka. Kiyev: Naukova dumka [in Russian].
- [4] Davygora, A.V. (1995). Sovremennoye sostoyaniye i dolgovremennyye izmeneniya gerpetofauny stepnogo Predural'ya. Zhivotnyy mir Yuzhnogo Urala i Severnogo Prikaspiya: Tezisy dokladov i materialy III regional'noy konferentsii. Orenburg: Izdatel'stvo Orenburgskogo gosudarstvennogo pedagogicheskogo instituta, 88-94 [in Russian].
- [5] Zarudnyj, N. (1895). Materialy dlja fauny amfibij i reptilij Orenburgskogo kraja [Materials for amphibian and reptile fauna of the Orenburg region]. Bull. Société Impériale des Naturalistes de Moscou. Année, Nov. Série. 9, 3. 361-370 [in Russian].
- [6] Il'in, V.Yu., Smirnov, D.G. & Titov, S.V. (1995). Statsial'naya priurochennost' i otnositel'naya chislennost' presmykayushchikhsya v polupustyne Zapadnogo Kazakhstana. Pervaya konferentsiya gerpetologov Povolzh'ya: Tezisy dokladov. Togliatti, 20-22 [in Russian].
- [7] Brushko, Z.K. (1995). Yashcheritsy pustyn' Kazakhstana. Almaty: Konzhyk. [in Russian].
- [8] Shcherbak, N.N., Tokar', A.A. & Kirilenko, I.V. (1997). Katalog kollektsiy Zoologicheskogo muzeya NNPM NAN Ukrainy. Gekkonovyye yashcheritsy (Reptilia: Sauria: Gekkonidae). Kiyev: Zoomuzey NNPM NAN Ukrainy [in Russian].
- [9] Petrenko, A.Z., Dzhubanov, A.A., Fartushina, M.M., Irkalyeva, R.M., Ramazanov, S.K., Sdykov, M.N., Darbayeva, T.Ye., Kol'chenko, O.T. & Chernyshov, D.M. (1998). Prirodno-resursnyy potentsial i proyektiruyemye ob'yekty zapovednogo fonda Zapadno-Kazakhstanskoy oblasti. Ural'sk [in Russian].
- [10] Irkalieva, R.M., Mudatov, S.M. & Karagoysheyn, Zh.M. (2016). Pozvonochnye zhivotnye Zapadno-Kazakhstanskoy oblasti. Redkiye mlekopitayushchiye Zapadno-Kazakhstanskoy oblasti: Sbornik materialov nauchno-metodicheskogo seminaru kafedry biologii i ekologii, posvyashchennogo 70-letiyu so dnya rozhdeniya R.M. Irkalievoy. Ural'sk: RITS ZKGU im. M. Utemisova, 125-126 [in Russian].
- [11] Debelo, P.V. & Bulatova, K.B. (1999). Zhivotnyye Zapadno-Kazakhstanskoy oblasti. Pozvonochnyye. Nasekomye. Ural'sk: RIO ZKGU [in Russian].
- [12] Krasnaya kniga Kazakhstana. Tom 1: Zhivotnyye, chast' 1: Pozvonochnyye. (1996). Almaty: Konzhyk [in Russian].
- [13] Krasnaya kniga Kazakhskoy SSR. Redkiye i nakhodyashchiyesya pod ugrozoy ischeznoveniya vidov zhivotnykh i rasteniy. Chast' I. Pozvonochnyye zhivotnyye. (1978). Alma-Ata: Kaynar [in Russian].
- [14] Krasnaya kniga Kazakhskoy SSR. Tom 1. Zhivotnyye. (1991). Alma-Ata: Gylym [in Russian].
- [15] Okhrana prirody Ural'skoy oblasti: karta / sostavlena i podgotovlena k pechati fabrikoy № 4; redaktor T.P. Filatova. 1: 750 000. (1989). Moscow: Glavnoye upravleniye geodezii i kartografii pri Sovete ministrov SSSR [in Russian].
- [16] Baydulova, L., Bulatova, K. & Karagoysheyn, Zh. (2001). Zhivotnyy mir Zapadno-Kazakhstanskoy oblasti. Uchebnoye posobiye dlya uchashchikhsya obshcheobrazovatel'nykh shkol Zapadno-Kazakhstanskoy oblasti. Ural'sk [in Russian].
- [17] Brushko, Z.K. & Kubykin, R.A. (1988). Katalog gerpetologicheskoy kollektsii Instituta zoologii AN KazSSR. Alma-Ata: Nauka. 44 [in Russian].
- [18] Dotsenko, I.B. (2003). Katalog kollektsiy Zoologicheskogo muzeya NNPM NAN Ukrainy. Zmei. Kiyev: Zoomuzey NNPM NAN Ukrainy [in Russian].
- [19] Korneychuk, V.P. & Chirikova, M.A. O diskretnykh variatsiyakh folidoza prytkoy yashcheritsy (*Lacerta agilis exigua* Eichwald, 1831) v Kazakhstane. Sovremennaya gerpetologiya. 2005, 3/4. 60-70 [in Russian].

[20] Chirikova, M.A. (2007). Yashcheritsy semeystva Lacertidae Kazakhstana (rasprostraneniye, morfologiya, sistematika): Dissertatsiya na soiskaniye uchenoy stepeni kandidata biologicheskikh nauk. Almaty [in Russian].

[21] Lindeman, G.V., Abaturov, B.D., Bykov, A.V. & Lopushkov, V.A. (2005). Dinamika naseleniya pozvonochnykh zhivotnykh Zavolzhskoy polupustyni. Moscow: Nauka [in Russian].

[22] Zhivotnyye glinistoy polupustyni Zavolzh'ya (konspekty faun i ekologicheskkiye kharakteristiki). (2009). Moscow: Tovarischestvo nauchnykh izdaniy KMK [in Russian].

[23] Zav'yalov, Ye.V., Tabachishin, V.G., Shlyakhtin, G.V., Kaybeleva, E.I., Mosolova, Ye.YU., Tabachishina, I.Ye. & Yakushev N.N. (2006). Fondovyye kollektsii v sisteme monitoringa gerpetofauny / Katalogizatsiya zoologicheskikh kollektsiy. Vypusk 2. Saratov: Izdatel'stvo Saratovskogo universiteta [in Russian].

[24] Vedmederya, V.I., Zinenko A.I. & Goncharenko, L.A. (2007). Katalog kollektsiy Muzeya prirody Khar'kovskogo natsional'nogo universiteta im. V.N. Karazina. Zmei (Reptilia: Serpentes). Khar'kov [in Russian].

Ахмеденов К.М., Бакиев А.Г.

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ БАТЫС ҚАЗАҚСТАН ОБЛЫСЫ БАУЫРЫМЕН ЖОРҒАЛАУШЫЛАРДЫ ЗЕРТТЕУ ТАРИХЫ 3 ХАБАР. 1990-ШЫ ЖӘНЕ "НӨЛДІК" ЖЫЛДАР

Аңдатпа. 1993–2009 жж Батыс Қазақстан облысында рептилиялардың таратылуы, таралуы, молдығы және морфологиясы туралы жаңа сенімді деректер жарияланды: *Emys orbicularis* (Linnaeus, 1758); *Phrynocephalus guttatus* (Gmelin, 1789); *Phrynocephalus mystaceus* (Pallas, 1776); *Eremias velox* (Pallas, 1771); *Eremias arguta* (Pallas, 1773); *Lacerta agilis* Linnaeus, 1758; *Zootoca vivipara* (Lichtenstein, 1823); *Natrix natrix* (Linnaeus, 1758); *Natrix tessellata* (Laurenti, 1768); *Elaphe dione* (Pallas, 1773); *Vipera renardi* (Christoph, 1861). *Phrynocephalus helioscopus* (Pallas, 1771) туралы жаңа деректер жоқ (Паллас, 1771). Кейбір жарияланымдарда аймақтың бауырымен жорғалаушылар тізімі қате немесе дәлелденбеген түрде бірқатар түрлермен толықтырылған, олардың қазіргі атаулары *Testudo horsfieldii* Gray, 1844; *Lacerta viridis* Laurenti, 1768; *Coronella austriaca* Laurenti, 1768; *Elaphe sauromates* (Pallas, 1814); *Gloydus halys* (Pallas, 1776); *Vipera berus* (Linnaeus, 1758). Украина Ұлттық Ғылым академиясының зоологиялық мұражайының коллекциясында сақталған *Alsophylax pipiens* (Pallas, 1814) даналар сериясын табылған орны Кіші Богдо тауы (Қазақстанның Батыс Қазақстан облысының Бөкей ордасы ауданы) емес, үлкен Богдо тауы (Ресейдің Астрахан облысының Ахтуба ауданы) болуы мүмкін.

Кілт сөздер: тасбақалар; кесірткелер; жыландар; Қазақстан; Батыс Қазақстан облысы; В.В. Неручев; А.В. Давыгора; В.Ю. Ильин; Р.М. Иркалиева; П.В. Дебело; М.А. Чирикова.

Akhmedenov Kazhmurat, Bakiev Andrey

HISTORY OF THE RESEARCH ON REPTILES OF THE WEST-KAZAKHSTAN REGION (REPUBLIC OF KAZAKHSTAN). REPORT 3. 1990s AND "ZERO" YEARS

Annotation. 1993–2009 new reliable data about dissemination, distribution, abundance and morphology of reptiles in the West Kazakhstan region are published: *Emys orbicularis* (Linnaeus, 1758); *Phrynocephalus guttatus* (Gmelin, 1789); *Phrynocephalus mystaceus* (Pallas, 1776); *Eremias velox* (Pallas, 1771); *Eremias arguta* (Pallas, 1773); *Lacerta agilis* Linnaeus, 1758; *Zootoca vivipara* (Lichtenstein, 1823); *Natrix natrix* (Linnaeus, 1758); *Natrix tessellata* (Laurenti, 1768); *Elaphe dione* (Pallas, 1773); *Vipera renardi* (Christoph, 1861). There is no new data on *Phrynocephalus helioscopus* (Pallas, 1771). In some publications the list of reptiles of the region is erroneously or unproven supplemented by a number of species whose modern names are: *Testudo horsfieldii* Gray, 1844; *Lacerta viridis* Laurenti, 1768; *Coronella austriaca* Laurenti, 1768; *Elaphe sauromates* (Pallas, 1814); *Gloydus halys* (Pallas, 1776); *Vipera berus* (Linnaeus, 1758). Perhaps the place of extraction of a series of specimens of *Alsophylax pipiens* (Pallas, 1814), stored in the collection of the Zoological Museum of the National Science and Natural History Museum of the National Academy of Sciences of Ukraine, is not Mount Maloe Bogdo (Bokeyorda district of the West Kazakhstan region, Kazakhstan), but Mount Bolshoe Bogdo (Akhtubinsky district of the Astrakhan Region, Russia).

Keywords: turtles; lizards; snakes; Kazakhstan; West Kazakhstan region; V.V. Neruchev; A.V. Davygora; V.Yu. Ilyin; R.M. Irkalieva; P.V. Debelo; M.A. Chirikova.

УДК 598.279 (574.1)

МРНТИ 34.33.27

DOI 10.37238/1680-0761.2021.81(1).46

Давыгора А.В., Шпигельман М.И.*Оренбургский государственный педагогический университет, Оренбург, Россия***E-mail:** davygora@esoo.ru, c71305@mail.ru**ДОПОЛНЕНИЯ К ОРНИТОФАУНЕ СЕВЕРНОГО УСТЮРТА**

Аннотация. Периодическая инвентаризация видового состава фауны и флоры является одной из первых задач в деле сохранения биоразнообразия. В Западном Казахстане немало природных районов со слабой пространственно-временной изученностью авифауны. В Атырауской области это, прежде всего северные чинки плато Устюрт – урочище Жельтау и горы Донызтау. Они расположены на стыке трех областей Западного Казахстана – Атырауской, Актюбинской и Мангыстауской.

В статье приводится отчет о проведенной осенью 2020 г. комплексной научно-исследовательской экспедиции на Северный Устюрт. Одной из задач которой стояла изучение авифауны поздно мигрирующих и кочующих птиц на чинки гор Донызтау и Жельтау. По её результатам были выявлено 7 видов птиц, которые ранее в данном районе не регистрировались, всего было встречено 33 вида. Полученные материалы свидетельствуют о недостаточной изученности авифауны Северного Устюрта и необходимо продолжения здесь исследований, особенно в позднеосенний и зимний периоды, данных о составе орнитофауны которых для данного природного района практически нет. В статье так же приводится обобщающий список литературы по исследованию орнитофауны данного района, для последующего создания регионального аннотированного списка видового состава птиц.

Ключевые слова: орнитофауна; Казахстан; Западный Казахстан; северный Устюрт; Атырауская область; Жельтау; Донызтау.

Введение

Плато Устюрт расположено в западной части Средней Азии, между полуостровом Мангышлак и заливом Кара-Богаз-Гол на западе, Аральским морем и дельтой р. Амударья на востоке. Плато имеет площадь 200 000 км² и лежит на территории трёх государств: Республики Казахстан, Туркменистана и Республики Узбекистан.

Устюрт является уникальным местом обитания редких видов животных. Для их сохранения в 1984 г. здесь был организован одноимённый заповедник [1]. Это единственная в Западном Казахстане особо охраняемая природная территория, в пределах которой поддерживается заповедный режим. В заповеднике «Устюртский» встречается 11 видов птиц, внесенных в Красную книгу Республики Казахстан: фламинго, балобан, сапсан, стервятник, степной орёл, беркут, филин, джек, змееяд, чернобрюхий рябок, каравайка. Всего в заповеднике зарегистрировано 166 видов птиц. Заповедник расположен в Каракиянском районе Мангыстауской обл. Его площадь составляет 223342 га.

На плато активно ведутся геолого-разведывательные работы, добыча газа и нефти. Тем самым разрушаются уникальные экосистемы региона, что вызывает серьезную обеспокоенность биологов и экологов. В недалеком прошлом, на Устюрте уже исчезли такие млекопитающие, как гепард и кулан. Чтобы их судьба ни постигла других животных, проводятся научно-исследовательские работы с целью разработки мероприятий по сохранению биоты и ландшафтов этого уникального природного района.

Северный Устюрт принадлежит к наименее изученным районам плато. Северо-западная его окраина находится на территории Жылыойского района Атырауской области Западного Казахстана. Здесь расположены гряда Шолькара, останцовое плато Жельтау и участок чинка горы Донызтау. Чинки - это обрывистые уступы высотой до 350 м, ограничивающие приподнятые плоские участки земной поверхности. Они появились в результате морской абразии в ходе регрессий Каспийского моря.

Удаленность от крупных населенных пунктов (до Атырау 400 км), отсутствие дорог с твердым покрытием делает эту местность труднодоступной, в связи, с чем авифаунистические исследования проводятся здесь нерегулярно.

Учитывая изложенное, в первой декаде октября 2020 г. нами было проведено комплексное эколого-фаунистическое обследование Северного Устюрта (рис.1), включая изучение осеннего аспекта авифауны. Столь поздние сроки исследований были выбраны не случайно, так как кочующие виды и поздние мигранты принадлежат к наименее изученным группам птиц Северного Устюрта.

История изучения орнитофауны полуострова Мангышлак и плато Устюрт насчитывает свыше 150 лет. Наиболее полный список видов этого региона опубликован И.А. Долгушиным (1948). Все последующие экспедиции и литературные обзоры касаются в основном Устюрта в районе полуострова Мангышлак. По северному Устюрту опубликованных работ относительно немного.

Первый обзор орнитофауны чинков Северного Устюрта был проведен в 1954 г. Ю.А. Дубровским, который проводил здесь наблюдения за птицами с 27 сентября по 14 октября. Протяженность учётных маршрутов составила 1306 км. В опубликованной по результатам работ заметке указывается 18 видов птиц [2].

В 2007 году во время изучения дрофы-красотки в юго-восточной части Атырауской области, Ф.А. Сараев попутно проводил учёты и других представителей местной авифауны. Экспедиция проходила с 6 по 24 сентября. Протяженность маршрутов составила 1165 км. Было зарегистрировано 33 вида птиц [3].

В 2011 году с 28 октября по 1 ноября Н.Н. Березовиковым и А.В. Грачёвым предпринята поездка по чинку Донызтау. На учётных маршрутах и в точках кратковременных работ было встречено 13 видов птиц [4].

В 2018 году выходит отчет по результатам комплексной ландшафтно-экологической экспедиции в Жылыойский район Атырауской области. За время полевых исследований, которые проводились в сентябре 2017, в мае и июне 2018 гг., было отмечено 79 видов птиц [5].

В мае и июне 2018 г., а так же в июне 2019 г. проводились обследования гнездования крупных пернатых хищников – беркута *Aquila chrysaetos*, могильника *Aquila heliaca*, степного орла *Aquila nipalensis*, курганника *Buteo rufinus*, балобана *Falco cherrug* и филина *Bubo bubo* на чинках северного Устюрта Смелянским И.Э., Томиленским А.А., Барашковой А.Н., Яковлевым А.А., Кривопаловым А.Ю., Пестов М.В [6].

Материалы и методы исследования

При сборе полевых материалов использовались стандартные эколого-фаунистические методики. Наблюдения и учёты численности птиц велись на автомобильных и пеших маршрутах, а также в точках кратковременных остановок. При обнаружении редких и новых видов фиксировали GPS координаты и осуществляли их фотодокументальную съёмку. Пешими маршрутами были охвачены не проездные для автотранспорта участки.

Для полевого определения птиц применялись оптические приборы: бинокль БМПЦ-12*50 и зрительная труба Юкон 10x100. Для фотофиксации использовалась фотокамера Nikon D7200 с телеобъективом Tamron SP AF 150-600mm f/5-6.3 Di VC USD G1. Систематика и номенклатура птиц приведены по Е.А. Коблику и В.Ю. Архипову [6].

Рисунок 1 - Район исследований: 1 – горы Жельтау; 2 – чинк Донызтау

Результаты исследования

Лебедь-шипун *Cygnus olor* семейная пара с выводком из двух летных птенцов наблюдалась возле артезианской скважины. Координаты: N 46°31'04.2" E 55°04'46.1. Ранее отмечался также на водоёмах у артезианских скважин [3].

Огарь *Tadorna ferruginea*. Пролетная стая из 5 особей отмечена на искусственном водоёме у одной из артезианских скважин. Координаты: N 46°31'04.2" E 55°04'46.1". В 2018 г. во время комплексной экспедиции огарь отмечен как редкий гнездящийся вид [5].

Чирок-свиистунок *Anas crecca*. Там же. Небольшая стайка сидела на озере рядом с артезианской скважиной. Предыдущими исследователями отмечался как немногочисленный пролетный вид [4,5].

Пустельга *Falco tinnunculus*. Три птицы кружились в урочище Шолабай у горы Жельтау. По литературным данным обычный гнездящийся вид [3, 5-12].

Рисунок 2 - Дербник *Falco columbarius*. Урочище Шолабай. 06.10.2020 г.
Фото М. Шпигельмана

Дербник *Falco columbarius*. Упоминается в литературном обзоре отчёта за 2018 г., однако сами авторы его не отмечали. В списках предыдущих исследователей отсутствует [5-12]. Нами пролётная самка дербника отмечена 06.10.2020 г. в горах Жельтау, в районе урочища Шолабай (рис. 2).

Степной лунь *Circus macrourus*. Пролётная самка отмечена рядом с одной из артезианских скважин (рис.3). Координаты: N 46°31'04.2" E 55°04'46.1". По литературным данным - сравнительно обычный гнездящийся вид [3,5-14].

Рисунок 3 - Степной лунь *Circus macrourus*. 05.10.2020 г. Фото М. Шпигельмана

Курганник *Buteo rufinus*. Предположительно гнездо этого вида найдено на ограде одной из могил (рис. 4). Под ним обнаружено яйцо, которое, очевидно, выпало из лотка и не разбилось, так как упало на подстилку из мягкой прошлогодней травы. Предыдущие авторы относят курганника к обычным гнездящимся видам Северного Устья [3,5-14].

Рисунок 4- Гнездо и яйцо курганника *Buteo rufinus*. 08.10.2020 г.
Фото М. Шпигельмана

Степной орёл *Aquila nipalensis*. Предыдущие исследователи указывают этого хищника в качестве обычного гнездящегося вида [3,5-14]. Нами, одиночная птица была встречена в горах Жельтау.

Беркут *Aquila chrysaetos*. Отмечен в горах Жельтау, в районе урочища Шолабай (рис. 5). Предыдущие исследователи относят беркута к обычным гнездящимся видам рассматриваемой территории [3, 5-14].

Рисунок 5 - Беркут *Aquila chrysaetos*. Горы Жельтау. 05.10.2020 г.
Фото М. Шпигельмана

Рисунок 6 - Саджа *Syrrhaptes paradoxus*. 05.10.2020 г.
Фото М. Шпигельмана

Черныш *Tringa ochropus*. Одиночную птицу видели на озере рядом с одной из артезианских скважин. Координаты: N 46°31'04.2" E 55°04'46.1". Упоминается только в отчете за 2018 год как редкий пролетный вид [5].

Чернобрюхий рябок *Pterocles orientalis*. Всего на маршрутах было встречено несколько стай кормившиеся на полынных участках. По литературным данным является обычным гнездящимся видом [3-14].

Саджа *Syrhaptus paradoxus*. Предыдущими авторами отмечается как обычный гнездящийся вид [3-14]. Нами стайка из 5 ос. встречена возле одной из артезианских скважин (рис. 6). Координаты: N 46°31'04.2" E 55°04'46.1.

Сизый голубь *Columba livia*. Ранее как редкий вид отмечался только Ф.А. Сараевым [3]. Нами одиночная птица встречена в горах Донызтау, вблизи урочища Кайнар. Держалась у фермерского хозяйства.

Степной жаворонок *Melanocorypha calandra*. Многочисленный гнездящийся вид [5-14]. Встречается на всей территории Северного Устюрта.

Хохлатый жаворонок *Galerida cristata*. Предыдущие исследователи указывают хохлатого жаворонка как немногочисленный гнездящийся вид [2-14]. Нами одиночная птица была встречена только в урочище Кайнар.

Белая трясогузка *Motacilla alba*. Многочисленный пролётный вид, во время наших наблюдений встречалась возле всех артезианских скважин. Другими исследователями также отмечалась в период сезонных миграций [2, 3, 6-14].

Европейская горихвостка-чернушка *Phoenicurus ochruros gibraltariensis*. Ранее была отмечена только в 2018 г. на пролёте, без указания подвидовой принадлежности [5]. Нами одиночный пролётный самец был встречен возле некрополя Кайнар 05.10.2020 г. (рис. 7). Поскольку ранее горихвостка-чернушка другими авторами на Северном Устюрте не регистрировалась [6-14], можно заключить, что в связи с современным расселением её европейской формы на восток, в пределах района исследований сформировался новый миграционный маршрут.

Рисунок 7 - Горихвостка-чернушка *Phoenicurus ochruros gibraltariensis*. Некрополь Кайнар. 05.10.2020 г. Фото М. Шпигельмана

Синехвостка *Tarsiger cyanurus*. Первая регистрация в на Северном Устюрте и в Северо-Восточном Прикаспии. Пролётный (залётный?) самец встречен в урочище Егиндыбулак, в районе горы Коленкели (рис. 8). Держался в овраге у родника близ безымянного некрополя. Координаты точки регистрации: N 46°24'17.9" E 55°24'24.4".

Рисунок 8 - Синехвостка *Tarsiger cyanurus*. Урочище Егиндыбулак. 05.10.2020 г.
Фото М. Шпигельмана

Каменка-плясунья *Oenanthe isabellina*. У одних авторов упоминается как многочисленный [2, 3], у других [5] - как малочисленный вид, что обусловлено, несомненно, сроками сбора материалов. Нами плясунья в районе исследований отмечена как обычный фоновый вид.

Испанская каменка *Oenanthe hispanica*. В качестве редкого гнездящегося вида Северного Устюрта указана только в отчете за 2018 г. [5]. Нами в небольшом числе встречена в горах Жельтау, в районе урочища Шолабай (рис. 9).

Рисунок 9 - Самец испанской каменки *Oenanthe hispanica*. Горы Жельтау, урочище Шолабай.
10.06.2020 г. Фото М. Шпигельмана

Малая мухоловка *Ficedula parva*. Ранее на Северном Устьюрте не регистрировалась [6-14]. Нами пролётная самка малой мухоловки отмечена в горах Жельтау, в урочище Шолабай. Держалась в зарослях ивы (рис. 10).

Рисунок 10 - Малая мухоловка *Ficedula parva*. Горы Жельтау, урочище Шолабай. 06.10. 2020 г. Фото М. Шпигельмана.

Пеночка – теньковка *Phylloscopus collybita*. Там же. Встречена пролётная одиночка (рис. 11). Ранее отмечалась Ю.А. Дубровским [2] также на осеннем пролёте.

Рисунок 11 - Пеночка –теньковка *Phylloscopus collybita*. Горы Жельтау, урочище Шолабай. 06.10.2020 г. Фото М. Шпигельмана.

Лазоревка *Parus caeruleus*. Первая регистрация на чинках Северного Устьюрта. Одиночная особь была встречена в урочище Кайнар (рис. 12). Другими исследователями не

отмечалась [7-14]. Ближайшие места гнездования этого вида известны в 260 км северо-восточнее района наших исследований - в пойменном лесу р. Эмба у с. Жагабулак в Актюбинской области [13].

Рисунок 12 - Лазоревка *Cyanistes caeruleus*. Урочище Кайнар. 07.10.2020 г.
Фото М. Шпигельмана

Большая синица *Parus major*. Первая регистрация на чинках Северного Устья. Одиночная особь наблюдалась в урочище Кеткер (рис. 13). Ранее этот вид здесь не отмечался [7-14]. Как и в предыдущем случае, ближайшие известные места гнездования большой синицы расположены в пойменном лесу р. Эмба у с. Жагаублак [13].

Рисунок 13 - Большая синица *Parus major*. Урочище Кеткер. 07.10.2020 г.
Фото М. Шпигельмана

Грач *Corvus frugilegus*. Ранее отмечался Ю.А. Дубровским [2]. Нами одиночные грачи были встречены 07.10.2020 г. в урочище Шолабай, расположенном в горах Жельтау и у одной из артезианских скважин.

Скворец *Sturnus vulgaris*. В прошлом этот вид уже отмечался на чинках Северного Устюрта [2]. Нами небольшая пролётная стайка встречена 07.10.2020 г. в урочище Кайнар.

Полевой воробей *Passer montanus*. Для района исследований упоминается лишь Ю.А. Дубровским [2]. Мы встретили одиночную особь возле горы Тамды 07.10.2020 г.

Зяблик *Fringilla coelebs*. По литературным данным - редкий пролётный вид [4, 5]. Нами зарегистрирован довольно массовый пролёт. Мигрирующие стаи численностью от 7 до 15 особей встречались в горах Жельтау (урочище Шолабай), а также в урочище Егиндыбулак близ безымянного нектополя в горах Коленкели (рис. 14). Координаты последней точки: N 46°24'17.9" E 55°24'24.4".

Рисунок 14 - Зяблик *Fringilla coelebs*. Гора Коленкели. 07.10.2020 г.
Фото М. Шпигельмана

Юрок *Fringilla montifringilla*. Первая регистрация на Северном Устюрте. Одиночный самец встречен в горах Жельтау в районе урочища Шолабай (рис. 15). Предыдущими авторами не отмечался.

Рисунок 15 - Юрок *Fringilla montifringilla*. Горы Жельтау, урочище Шолабай. 07.10.2020 г.
Фото М. Шпигельмана

Чиж *Carduelis spinus*. Судя по литературным данным, этот вид ранее на Северном Устьюрте не регистрировался [7-12]. Нами стайка из 3-5 особей (рис. 16) отмечена в горах Донызтау (урочище Шолабай) 06.10. 2020 г.

Рисунок 16 - Чиж *Carduelis spinus*. Гора Донызтау, урочище Шолабай . 06.10.2020 г.
Фото М. Шпигельмана

Буланный выюрок *Rhodospiza obsoleta*. Упоминается лишь в отчёте 2018 г., как обычный гнездящийся вид [5]. Ранее на исследуемой территории не встречался [7-12]. Нами небольшие группы буланных выюров были отмечены 6 октября в в урочище Шолабай, расположенном в горах Жельтау (рис. 17).

Рисунок 17 - Буланный выюрок *Rhodospiza obsoleta*. Горы Жельтау. 06.10.2020 г.
Фото М. Шпигельмана

Тростниковая овсянка *Emberiza schoeniclus*. Предыдущими авторами на чинках Северного Устьюрта не отмечалась [7-12]. Нами одиночная особь была встречена у одной из артезианских скважин 05.10. 2020 г. (рис. 18).

Рисунок 18 - Тростниковая овсянка *Emberiza schoeniclus*. 05.10.2020 г.

Фото М. Шпигельмана

Заключение

Таким образом, в ходе проведённой в начале октября 2020 г. на Северный Устьюрт экспедиции нами было встречено 33 вида птиц. Семь из них (синехвостка *Tarsiger cyanurus*, малая мухоловка *Ficedula parva*, лазоревка *Parus caeruleus*, большая синица *Parus major*, юрок *Fringilla montifringilla*, чиж *Carduelis spinus*, тростниковая овсянка *Emberiza schoeniclus*) ранее на Северном Устьюрте не регистрировались. Отчасти это может быть связано с относительно поздними сроками поездки в этот район – в период, когда предыдущие авторы здесь практически не работали.

Вместе с тем, учитывая современные климатические изменения, происходят перестройки пролётных маршрутов, сдвигаются сроки миграционной активности птиц, появляются новые, более северные районы зимовок. Именно в этом контексте следует, видимо, рассматривать часть регистраций новых для Северного Устьюрта видов.

Несомненно, что дальнейшие исследования позволят значительно расширить список птиц этого интересного природного района, особенно за счёт поздних мигрантов, новых кочующих и зимующих видов.

Особо следует отметить большую роль в повышении регионального разнообразия птиц пробуренных для водопоя скота артезиански скважин и сформировавшихся у них искусственных водоёмов озёрного типа.

ЛИТЕРАТУРА

- [1] Устьюртский государственный природный заповедник [Электронный ресурс] – Режим доступа: <https://ustirt.kz/ru/page/1>.
- [2] Дубровский Ю.А. Заметки по орнитофауне Северного Устьюрта в осенний период / Ю.А. Дубровский // Русский орнитологический журнал. – 2009. - Том 18. - Экспресс-выпуск № 525. - С. 1996-1998.
- [3] Сараев Ф.А. Учеты птиц в Северо-Восточном Прикаспии осенью 2007 г. / Ф.А. Сараев // Казахстанский орнитологический бюллетень. – 2007. - Алматы, Казахстан. Алматы: «Tethys», 2008. - С. 20-22.
- [4] Березовиков Н.Н. К осенней фауне птиц чинка Донызтау (Северный Устьюрт) / Н.Н. Березовиков, А.В. Грачёв // Русский орнитологический журнал. – 2012. - Том 21. - Экспресс-выпуск 752. - С. 955-957.
- [5] Смелянский И.Э. Отчет по результатам комплексной экспедиции для изучения территории предлагаемого природного парка «Северный Устьюрт» в Жылыойском районе Атырауской области / И.Э. Смелянский, М.В. Пестов, А.П. Лактионов, Ф.А. Сараев, Л.А. Романова,

А.Н. Барашкова, и др. // РОО Казахская ассоциация сохранения биоразнообразия (АСБК) MSF/203/17 “Инициатива по пустыням Центральной Азии”. Астана. - 2018. - 197 с.

[6] Смелянским И.Э. Новые данные о распространении и численности крупных пернатых хищников на северном Устюрте в границах Атырауской области Казахстана. / И.Э. Смелянским, А.А. Томиленским, А.Н. Барашковой, А.А. Яковлевым, А.Ю. Кривопаповым, М.В. Пестов // Пернатые хищники и их охрана. – 2020. - № 40. - С. 82-102

[7] Коблик Е.А. Архипов В.Ю. Фауна птиц стран Северной Евразии в границах бывшего СССР. Списки видов / Е.А. Коблик, В.Ю. Архипов // Зоологические исследования. - №14. Зоологический музей МГУ. Товарищество научных изданий КМК Москва. - 2014. - С. 171.

[8] Белялов О. В. Материалы к орнитофауне Мангышлака и Устюрта / О.В. Белялов // Selevinia. - 2014. - Т. 22. - С. 122–130.

[9] Гаврин В.Ф. Птицы Казахстана / В.Ф. Гаврин, И.А. Долгушин, М.Н. Корелов, М.А. Кузьмина // Алма-Ата: Изд-во АН КазССР. - 1962. - Т. 2.- С. 780.

[10] Долгушин И. А. Птицы Казахстана / И.А. Долгушин // Алма-Ата: Изд-во АН КазССР. -1960. - Т. 1. - С. 470 с.

[11] Долгушин И.А. Птицы Казахстана / И.А. Долгушин, М.Н. Корелов, М.А. Кузьмина, Э.И. Гаврилов, В.Ф. Гаврин, А.Ф. Ковшарь, И.Ф. Бородихин, Э.Ф. Родионов // Алма-Ата, - 1970. Т. 3. - 646 с.

[12] Долгушин И.А. Птицы Казахстана / И.А. Долгушин, М.Н. Корелов, М.А. Кузьмина, Э.И. Гаврилов, А.Ф. Ковшарь, И.Ф. Бородихин // Алма-Ата. - 1972. -Т. 4. - 336 с.

[13] Корелов М.Н. Птицы Казахстана / М.Н. Корелов, М.А. Кузьмина, Э.И. Гаврилов, А.Ф. Ковшарь, В.Ф. Гаврин, И.Ф. Бородихин // Алма-Ата. - 1974. - Т. 5. - 480 с.

[14] Ковшарь А.Ф. Орнитологические наблюдения в Урало-Эмбинском междуречье (Эмба, Темир, Сагиз, Уил, Б. Хобда) в июне 2006 г. / А.Ф. Ковшарь, А.В. Давыгора, Ф.Ф. Карпов // Selevinia 2006: Казахстанский зоологический ежегодник. Алматы. - 2006. - С. 63-81.

REFERENCES

[1] Ustjurtstij gosudarstvennyj prirodnyj zapovednik [Ustyurt State Natural Reserve] ustirt.kz/ru/page/1 Retrieved from <https://ustirt.kz/ru/page/1> [in Russian].

[2] Dubrovskij, Ju.A. (2009). Zametki po ornitofaune Severnogo Ustjurt v osennij period [Notes on the avifauna of the Northern Ustyurt in the autumn]. Russkij ornitologicheskij zhurnal - 18. - Jekspress-vypusk 525. 1996-1998 [in Russian].

[3] Saraev, F.A. (2008). Uchety ptic v Severo-Vostochnom Prikaspii osen'ju 2007 g. [Bird counts in the North-Eastern Caspian region in autumn 2007] Kazhastanskij ornitologicheskij bjulleten'. Kazakhstan. Almaty: «Tethys». 20-22 [in Russian].

[4] Berezovikov, N.N. (2012). K osennej faune ptic chinka Donyztau (Severnyj Ustjurt) [To the autumn bird fauna of the chink Donyztau (Northern Ustyurt)]. Russkij ornitologicheskij zhurnal, 21, Jekspress-vypusk 752, 955-957 [in Russian].

[5] Smeljanskij, I.Je. (2018). Otchet po rezul'tatam kompleksnoj jekspedicii dlja izuchenija territorii predlagaemogo prirodnogo parka «Severnyj Ustjurt» v Zhylyojском rajone Atyrauskoj oblasti. [Report on the results of a comprehensive expedition to study the territory of the proposed natural park "Northern Ustyurt" in the Zhylyoi district of the Atyrau region] RОО Kazhastanskaja asociacija sohraneniya bioraznoobrazija (ASBK) MSF/203/17 “Iniciativa po pustynjam Central'noj Azii”. Astana [in Russian].

[6] Smeljanskij, I.Je. (2020). Novye dannye o rasprostranении i chislennosti krupnyh pernatyh hishchnikov na severnom Ustjurt v granicah Atyrauskoj oblasti Kazhastana. [New data on the distribution and abundance of large birds of prey in northern Ustyurt within the borders of the Atyrau region of Kazakhstan]. Pernatye hishhniki i ih ohrana, 40, 82-102 [in Russian].

[7] Koblik, E.A. (2014). Fauna ptic stran Severnoj Evrazii v granicah byvshego SSSR. Spiski vidov [The fauna of birds of the countries of Northern Eurasia within the borders of the former USSR. Lists of species] Zoologicheskie issledovaniya, 14, Zoologicheskij muzej MGU. Tovarishhestvo nauchnyh izdanij KMK Moskva, 171 [in Russian].

[8] Beljalov, O. V. (2014). Materialy k ornitofaune Mangyshlaka i Ustjurt [Materials for the avifauna of Mangyshlak and Ustyurt] Selevinia, 22, 122–130 [in Russian].

[9] Gavrinn, V.F. (1962). Pticy Kazhastana [Birds of Kazakhstan]. Alma-Ata: Izd-vo AN KazSSR, 2, 780 [in Russian].

- [10] Dolgushin, I. A. (1960). Pticy Kazahstana [Birds of Kazakhstan] Alma-Ata: Izd-vo AN KazSSR, 1, 470 [in Russian].
- [11] Dolgushin, I.A. (1970). Pticy Kazahstana [Birds of Kazakhstan]. Alma-Ata, 3, 646 [in Russian].
- [12] Dolgushin, I.A. (1972). Pticy Kazahstana [Birds of Kazakhstan]. Alma-Ata, 4 [in Russian].
- [13] Korelov, M.N. (1974). Pticy Kazahstana [Birds of Kazakhstan] Alma-Ata, 5 [in Russian].
- [14] Kovshar', A.F. (2006). Ornitologicheskie nabljudeniya v Uralo-Jembinskom mezhdurech'e (Jemba, Temir, Sagiz, Uil, B. Hobda) v ijune 2006 g. [Ornithological observations in the Ural-Emba interfluvium (Emba, Temir, Sagiz, Uil, B. Khobda) in June 2006] Selevinia: Kazhstanskij zoologicheskij ezhegodnik. Almaty, 63-81 [in Russian].

Давыгора А.В., Шпигельман М.И.
СОЛТҮСТІК ҮСТІРТ ОРНИТОФАУНАСЫНА ҚОСЫМША

Андатпа. Фаунамен флораның түрлік құрамына мерзімдік тексеріс жұмыстарын жүргізу биоалуантүрлілікті сақтау шараларының ең басты тапсырмаларының бірі болып табылады. Батыс Қазақстанда әуефаунасының кеңістіктік-мерзімдік зерттелуі төмен табиғи аудандар аз емес. Атырау облысында бірінші кезекте, Үстірттің солтүстігіндегі таулы аймақтар – Желтау шатқалы мен Доңызтау таулары. Олар Батыс Қазақстанның үш облысының шекарасында орналасқан – Атырау, Ақтөбе және Маңғыстау облыстары.

Мақалада 2020 жылдың күзінде Солтүстік Үстіртте жүргізілген кешенді ғылыми-зерттеу экспедициясының есебі келтірілген. Қойылған тапсырмалардың бірі Доңызтау және Желтау тауларына кеш қоныс аударатын және көшіп-қонатын құстардың әуефаунасын зерттеу. Зерттеу жұмыстары нәтижесінде, жалпы есепте құстардың 33 түрі анықталды, және оның 7 түрі аталған аумақта бұрын тіркелмеген. Алынған мәліметтер Солтүстік Үстірттің әуефаунасының толық зерттелмегеніне және осы аумақта зерттеу жұмыстарын жалғастыру керектігіне дәлел, әсіресе күздің соңғы және қысқы мезгілдерде, себебі аталған аумақта осы уақыт аралығындағы орнитофаунаның құрамы туралы мәлімет жоқ.

Сонымен қатар мақалада, келешекте құстардың түрлік құрамының аумақтық мазмұнды тізімін құру мақсатына негізделген, осы аумақтың орнитофаунасына зерттеу бойынша жалпылама әдебиеттер тізімі көрсетілген.

Кілт сөздер: орнитофауна; Қазақстан; Батыс Қазақстан; солтүстік Үстірт; Атырау облысы; Желтау; Доңызтау.

Davygora Anatoly, Shpigelman Mikhail
ADDITIONS TO THE ORNITOFAUNA OF THE NORTHERN USTURT

Annotation. Periodic inventory of the species composition of fauna and flora is one of the primary tasks in the conservation of biodiversity. In Western Kazakhstan, there are many natural areas with poor spatial and temporal knowledge of the avifauna. In the Atyrau region, these are, first of all, the northern cliffs of the Ustyurt plateau - the Zheltau tract and the Donyztau mountains. They are located at the junction of three regions of Western Kazakhstan - Atyrau, Aktobe and Mangystau.

The article provides a report on a comprehensive research expedition to Northern Ustyurt conducted in the fall of 2020. One of the tasks of which was to study the avifauna of late migrating and nomadic birds on the slopes of the Donyztau and Zheltau mountains. According to its results, 7 bird species were identified, which had not been previously recorded in this area, a total of 33 species were encountered. The materials obtained indicate that the avifauna of the Northern Ustyurt is insufficiently studied and it is necessary to continue research here, especially in the late autumn and winter periods, for which there is practically no data on the avifauna composition for this natural area. The article also provides a summary list of literature on the study of the avifauna of this area, for the subsequent creation of a regional annotated list of the species composition of birds.

Keywords: Avifauna; Kazakhstan; Western Kazakhstan; northern Ustyurt; Atyrau region; Zheltau; Donyztau.

UDC 619:616.34-008.895.1:632.22/.28

IRSTI 68.41.55

DOI 10.37238/1680-0761.2020.79(3).47

Karmaliev Rashid*West Kazakhstan Agrarian and Technical University named after Zhangir Khan,
Uralsk, Kazakhstan***E-mail:** karmalyev@mail.ru**ECOLOGICAL - EPISOOTIC ANALYSIS OF BASIC HELMINTHOSIS OF CATTLE
IN NATURAL ZONES OF WEST KAZAKHSTAN REGION**

Annotation. The aim of the research is to determine the epizootology of the main helminthiasis of cattle in the steppe, semi-desert and desert zones of the West Kazakhstan region in different seasons of the year for different age groups.

For the first time, a comparative analysis of the invasion of cattle by the main types of helminths in the steppe, semi-desert and desert zones of the West Kazakhstan region, as well as the seasonal and age dynamics of the invasion of animals by helminths in these zones was carried out.

The infestation of cattle by helminths was determined according to Fülleborn. Identification of strongylates before genus was carried out according to P.F. Polyakov and helminthological autopsy according to K.I. Skryabin. The calves were washed out of the conjunctival sac with a boric acid solution. To detect cysts of larvaceous cestodosis, parenchymal organs were examined.

In the West Kazakhstan region, the extensiveness of invasion by the main types of helminths in cattle was: *Moniezia expansa* - 14.2 percent, *Echinococcus granulosus* (larvae) - 35.8 percent, *Nematodirus* spp. - 35 percent, *Ostertagia* spp. - 60.5 percent, *Cooperia* spp. - 55.1 percent, *Haemonchus* spp. - 22.4 percent, *Trichostrongylus* spp. 22.6 percent, *Thelazia rhodesi* 35.8 percent. In the region, the seasonal and age dynamics of the infestation of cattle by helminths is expressed. The maximum infection of animals with moniesia, strongylates of the digestive tract and telasia was noted in summer and autumn, and the minimum - in winter and spring. With age, the extensiveness of the invasion of animals by moniesia and strongylates of the digestive tract decreases, and by larval echinococcosis - it increases.

The extensiveness of the invasion of cattle by the most common types of helminths in the West Kazakhstan region was *Moniezia expansa* 14.2 percent, *E. granulosus* (larvae) 35.8 percent, *Strongylata* spp. 25.3 percent, *Thelazia rhodesi* 35.8 percent. In the West Kazakhstan region, seasonal and age dynamics of infestation by helminths in cattle is expressed. The maximum infection of animals was noted in summer and autumn, and the minimum in winter and spring.

Keywords: West Kazakhstan region; steppe; semi-desert and desert zones; cattle; helminths; invasion.

Introduction

Helminthiasis of cattle are widespread on the territory of the Republic of Kazakhstan and cause great economic damage.

In the West Kazakhstan region (WKR), in cattle, helminthiasis from the class of cestodes and nematodes have the main epizootic significance. Moniezioses belong to cestodes. Pathogens *Moniezia expansa* (Rudolphi, 1810) In Kazakhstan, the invasion of cattle with *M. expansa* was noted (K.I. Skryabin [1], Z.V. Wolf [2], V.I. Bondareva [3,4,5], Z.V. Shumilina [6]). *M. expansa* was registered in cattle in the Ural region in 1929 (K.I. Skryabin, R.S. Shultz [7]). In the southern regions of West Kazakhstan oblast, the extent of infestation by this species of moniesia in sheep was 4-25%. (K.M. Erbolatov, M.Sh. Shalmenov, T.T. Esengaliyev [8]). *Moniezia benedeni* (Moniez, 1879) is registered everywhere, including on the territory of Kazakhstan. The invasion of cattle by

M. benedeni was noted with an extensiveness of invasion of 28.3 - 46.6%. (K. I. Skryabin [1], L. G. Panova [9], Z. V. Wolf [2], V. I. Bondareva [10,11], Z. V. Shumilina [6], K. I. Scriabin, R.S. Shultz [7], GI Dikov [12].

Moniesiasis of cattle is widespread and occurs in the form of enzootic with a severe clinical course and mortality of young animals (MI Kuznetsov [13]). The epizootology of moniesiasis is determined by the prevalence and degree of infection of intermediate hosts on pastures. MI Kuznetsov [14] found that with the age of animals, their invasion by moniesia decreases. The maximum number of moniesia parasitizing in cattle reaches several dozen specimens. The extensiveness of the invasion caused by *M. benedeni* in cattle was equal to 53% in the Orenburg region, 12.6% in the Samara region (MA Palimpsetov [15]), Kazakhstan 28.3-46.6% (V.I. . Bondareva [3,4,5]). Moniesiasis is most often noted in calves of the current year of birth. At the beginning of grazing of calves from mid-May, segments and eggs of moniesia were found in late June and early July, and in winter only in some calves. Young cattle of older age are infested with moniesia to a lesser extent (VA Potemkina [16], F.S. Butorin [17], Kh.V. Ayupov [18], Yu.G. Egorov [19], M. I. Kuznetsov [20], S. D. Durdusov [21, 22]). In Kazakhstan, moniesiasis is widespread throughout the republic. In the West Kazakhstan region, the segments of *M. expansa* in calves of the current year of birth are found in June. At the end of summer and autumn, animals release eggs of *Moniezia benedeni* (RSKarmaliev [23]). In young cattle of the last year of birth and adult animals, moniesia were recorded in all seasons of the year with the peak of invasion in the spring and summer period. The extent of invasion is 20-25%. Moniesiasis mainly affects young animals, and adult animals are more resistant to infection (GIDikov [12], KM Erbolatov [8]).

Echinococcosis larvaceous - cestodosis has epizootic significance for cattle. The causative agent is *Echinococcus granulosus* (larvae) (Batsch, 1786) In Kazakhstan, the invasion of cattle by *E. granulosus* (larvae) was noted. The extent of invasion was 13.7-30.3% (K. I. Skryabin [1], L. G. Panova [9], Z. V. Wolf [2], N. V. Badanin [24], V. I. Zakharov [25], V. I. Bondareva [10], P. P. Vibe [26], M. Sh. Shalmenov [27], Ya. M. Kereev, [28], R.S. Karmaliev and others [29,30]). According to the 70th CGE, (K. I. Skryabin [31] and A. M. Petrov [32]) in the Ural region per 371 head of cattle, echinococcosis was registered in 74% (K. I. Skryabin, R. S. .Schultz) [7]. Anthropogenic factor (VT Ramazanov) is essential in the epizootic process in echinococcosis in Kazakhstan [33].

Echinococcosis of cattle and sheep occurs throughout Kazakhstan in all seasons of the year. According to Suleimenov M.Zh. et al. [34] in the Almaty region the echinococcosis invasion of cattle averages 14.9-31.9%, and of sheep 7.08-32.4%. The main source of infestation is dogs. In the West Kazakhstan region, the extent of echinococcosis invasion of dogs averages 45.1%. Of these, priotary ones were affected by 28.7%; settlement by 13.0%, and urban by 3.4%. The extensiveness of the invasion of cattle by larvaceous echinococcosis in the West Kazakhstan region averaged 38.0 - 40.4%. With age, the intensity of the invasion increases. In fattening young animals aged 1.5-2 years, single petrified cysts were found in the organs, and in animals aged 5-10 years and older - from 1 to 12 larvocysts of echinococcus (GI Dikov et al. [12], M.Sh.Shalmenov [27], Abirova I.M. [35]).

Among the nematodes of the trichostrongylid family, parasitizing in cattle, representatives of the genera *Ostertagia*, *Nematodirus*, *Trichostrongylus*, *Haemonchus*, *Cooperia* are of the greatest interest. The diseases caused by these helminths usually occur in the form of mixed invasions. They cause significant economic damage, expressed in the death of animals and a decrease in productivity. The species *Nematodirus spathiger* (Railliet, 1896), *Ostertagia ostertagi* (Stiles, 1892), *Cooperia oncophora* (Railliet, 1898), *Haemonchus contortus* (Rud., 1803), *Trichostrongylus colubriformis* (Giles, 1892) are widespread in the region of Western Kazakhstan. They parasitize cattle in West Kazakhstan, Aktobe and Atyrau regions.

Nematodirus spatiger has been registered in cattle, sheep, goats and camels in Atyrau, Mangystau and West Kazakhstan regions. (K.I.Skryabin, R.S.Shultz [7], GI Dikov and others [12], K.M. Erbolatov and others [8], IN Ashetova [36]).

Ostertagia ostertagi were found in cattle and camels in Kazakhstan (ZV Wolf) [2], including in the regions of Western Kazakhstan (KI Skryabin, R.S. Shultz [7], GI Dikov et al. [12], K.M. Erbolatov et al. [8], AS Bessonov [37]).

Cooperia oncophora were found in cattle and camels in Kazakhstan (ZV Wolf) [2], including in the regions of Western Kazakhstan (KI Skryabin, R.S. Shultz [7]; G.I. Dikov et al. [12], K.M. Erbolatov et al. [8], IN Ashetova [36]).

Haemonchus contortus are registered in cattle and camels in Kazakhstan (ZV Wolf [2], VI Bondareva [11]), including in the regions of Western Kazakhstan. The extensiveness of invasion in cattle in the West Kazakhstan region was 44% (K.I.Skryabin, R.S.Shultz [7], G.I.Dikov et al. [12], A.S. Bessonov [37], K.M. Erbolatov and others [8], IN Ashetova, [36]).

Trichostrongylus colubriformis are ubiquitous, including in the regions of Western Kazakhstan. This is one of the most widespread species of trichostrongylids, which has an unusually wide range of hosts (KI Skryabin, R.S. Schultz [7]).

Trichostrongylidosis (genera *Trichostrongylus*, *Cooperia*, *Ostertagia*) cattle and sheep become infected from the first days of their stay in the pasture. The extent of invasion increases from the beginning of spring to autumn and is 25%, with an intensity of invasion of 110-120 specimens / head. By winter, the intensity of invasion decreases. Adult animals are less infected than young animals (KM Erbolatov et al. [8], GI Dikov et al. [12], EE Karibekov [38]).

Gemonkhoz is registered throughout the territory of the former Soviet Union, including Kazakhstan. Hemonkhoz infects cattle and sheep on wet pastures from the first days of their stay on them. Mostly young animals are ill. The extent of invasion is 25%. In the regions of Western Kazakhstan, the peak of hemonkхоз invasion occurs in April - May (GI Dikov et al. [12]).

Nematodiosis of cattle is observed in all regions of Kazakhstan and other countries. In Kazakhstan, cattle and sheep are infected with nematodiosis on pasture in the spring and summer. The greatest infection is noted in animals kept in summer near reservoirs with stagnant or slowly flowing water. The peak of nematodiosis invasion in young animals of the current year of birth is observed in autumn, and in young animals of the last year and adult animals - in summer. The extensiveness of the invasion of animals by *Nematodirus spatiger* in the West Kazakhstan region ranges from 23 to 39%. The intensity of invasion is on average 760 specimens / head (GI Dikov et al. [12]).

The purpose and objectives of the research. The purpose of our research is to determine the epizootology of the main helminthiasis of cattle in the steppe, semi-desert and desert zones of the West Kazakhstan region in different seasons of the year for different age groups.

In accordance with this goal, the following tasks are set:

- Study of the distribution of the most common cattle helminthiasis in the steppe, semi-desert and desert zones of the West Kazakhstan region.
- Determination of the seasonal and age dynamics of the infection of cattle by the most common types of helminths in the steppe, semi-desert and desert zones of the West Kazakhstan region.

Materials and research methods

The basis for these studies was the materials that were collected as a result of helminthological studies of cattle. The expeditionary routes covered peasant farms engaged in cattle breeding. All farms, according to the physical-geographical zoning and natural zoning of the territory of the West Kazakhstan region, are divided into three natural zones: steppe, semi-desert and desert.

Taking into account the natural and climatic zoning for the study, 29 farms were selected, located in different natural zones of the West Kazakhstan region (table 1). Eight farms were examined in the steppe zone, 12 in the semi-desert zone, and 9 in the desert zone. The results of helminthological research were compared with the climatic data of the branch of the RSE "Kazhydromet" in the West Kazakhstan region.

Helminthic ovoscopy of feces was carried out in the summer on farms, and in the winter - on the basis of the accredited Research Institute of Biotechnology and Nature Management WKATU named after Zhangir Khan. Microscopes, porcelain mortars, pestles, and plastic glasses were used for helminthic ovoscopy of faeces on the farms.

Table 1 - Peasant farms in West Kazakhstan region, where research was carried out

№	Zone	District	Peasant farm
1.	Steppe	Taskala	Aray
2.			Luch
3.			Bayan
4.			Shkanov
5.		Burlin	Yenbek
6.			Tugultayev
7.		Chingirlau	Zhailau
8.			Gainy
1.	Semi-desert	Zhanibek	Stepnoy
2.			Dauren
3.			Yerzhakay
4.		Zhalpaktal	Merey
5.			Kyzyltu
6.		Akzhaik	Irmekkali
7.			Aymeken
8.		Syrym	Nur
9.			Sebek
10.		Karatobe	Shugila
11.			Mukhanbetkali
12.			Sultanbek
1.	Desert	Bokeyorda	Ores
2.			Birzhan
3.		Zhangala	Alipkaly
4.			Aitkaliev
5.			Bekarys
6.			Kaisar
7.			Hamit
8.		Akzhaiyk	Shishir- Meshiti
9.			Zhubanysh

Study of the distribution of the most common helminthiases in cattle in the steppe, semi-desert and desert zones of the West Kazakhstan region.

To study the distribution of the most common helminthiases in cattle, ovo - and larvoscopic studies of fecal samples from 1231 head of cattle were carried out. Based on these studies, we

studied the structure and density of the population of helminths in cattle. In order to clarify the infestation of cattle by helminths, samples of feces from the steppe, semi-desert and desert zones of the West Kazakhstan region were examined. For this, the Fülleborn flotation method was used. The number of eggs and larvae of helminths in 1 year of feces was counted using a VIGIS counting chamber (LD Migacheva, GA Kotelnikov) [39]. To detect calves, a 3% solution of boric acid was injected with a strong stream into the conjunctival sac from a syringe. The outflowing liquid was collected in a cuvette, from which washed helminths were removed. On the basis of the morphological structure of the invasive larvae, the strongylates of the gastrointestinal tract were identified to genus according to PF Polyakov [40]. Strongylate larvae were cultivated according to N.A. Akulin [41]. For the cultivation of the larvae, the feces of animals taken rectally were used. They were kept in a thermostat at 25-30 ° C in Petri dishes for 7 days. The feces were moistened and aerated daily. Invasive larvae from feces were obtained according to Berman and Orlov and examined under a microscope. Using a VIGIS counting chamber, the number of larvae per gram of feces was determined by the flotation method. The dynamics of larval echinococcosis in cattle was studied in laboratories of veterinary and sanitary examination in city markets and at slaughtering sites of farms. For this purpose, parenchymal organs (liver, lungs) were examined for the detection of echinococcus cysts.

Determination of the seasonal dynamics of the infection of cattle with the most common types of helminths in the steppe, semi-desert and desert zones of the West Kazakhstan region.

To study the seasonal dynamics of the infection of cattle with the most common types of helminths, helminthic and larvoscopic methods were used to study feces from 1231 heads of cattle in the steppe, semi-desert and desert zones of the West Kazakhstan region. Studies were carried out quarterly (in winter, spring, summer and autumn). The number of helminth eggs in 1 g of feces was counted using a VIGIS counting chamber (L. D. Migacheva, G. A. Kotelnikov) [39].

Determination of the age dynamics of the infection of cattle by the most common types of helminths in the steppe, semi-desert and desert zones of the West Kazakhstan region.

The age dynamics of animal infestation by helminths was studied in all seasons of the year. Based on the results of quantitative helminthic and larvoscopic studies of fecal samples and helminthological dissection of parenchymal organs from cattle, the invasion of various age groups was studied - up to a year, 1-3 years, 4-5 years, 6-9 years, 10 years and older.

Research results

Studied the epizootic situation of the main helminthiasis of cattle in the steppe, semi-desert and desert zones of the West Kazakhstan region. *Moniezia expansa* was recorded in animals from all zones of the West Kazakhstan region. (table 2).

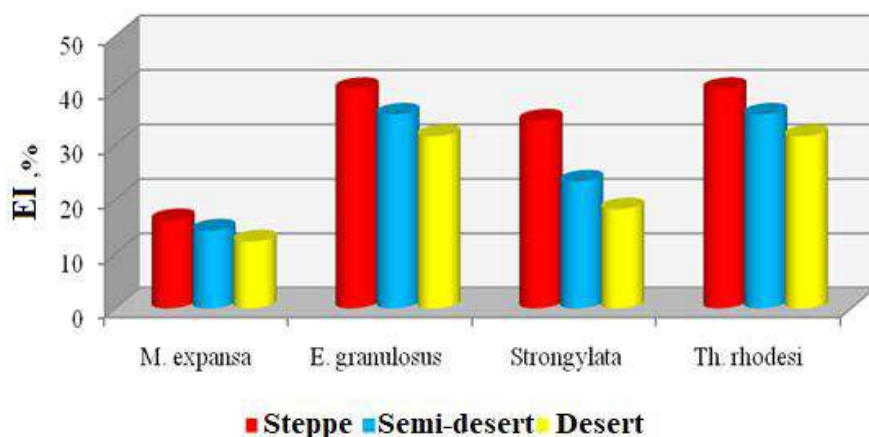
Table 2 - Extensiveness of invasion (EI) of cattle by the most common types of helminths in different zones of the West Kazakhstan region

Type of helminths	Regional average, EI, %	EI Zone, %		
		Steppe	Semi-desert	Desert
<i>Moniezia expansa</i>	14,2	16,2	14,3	12,3
<i>E. granulosus</i> (larvae)	35,8	40,3	35,6	31,6
<i>Strongylata</i> spp.	25,3	34,5	23,3	18,2
<i>Thelazia rhodesi</i>	35,8	40,3	35,6	31,6

The extent of the invasion caused by *M. expansa* was equal, on average, in the region to 14.2%, including 16.2% in the steppe zone, 14.3% semi-desert, 12.3% desert (Figure 1).

E. granulosus (larvae) was found in animals of all zones. The extent of the invasion caused by *E. granulosus* (larvae) was equal, on average in the region, 35.8%, including 40.3% in the steppe zone, 35.6% semi-desert, 31.6% desert.

Nematodes of the order Strongylata were found in animals of all zones of the West Kazakhstan region. The extent of invasion caused by strongylates of the digestive tract was equal, on average, in the region to 25.3%, including 34.5% in the steppe zone, 23.3% semi-desert, 18.2% desert. In particular, the infestation of animals with nematodes from the genus *Nematodirus* was equal, on average in the region, 35.01%, and the greatest infestation of animals was noted in the steppe zone (EI — 38.5%). *Ostertagia* spp, cattle were infested by an average of 60.5%, *Cooperia* spp. 55.1%, *Haemonchus* spp. 22.4%, *Trichostrongylus* spp. - 22.6%.

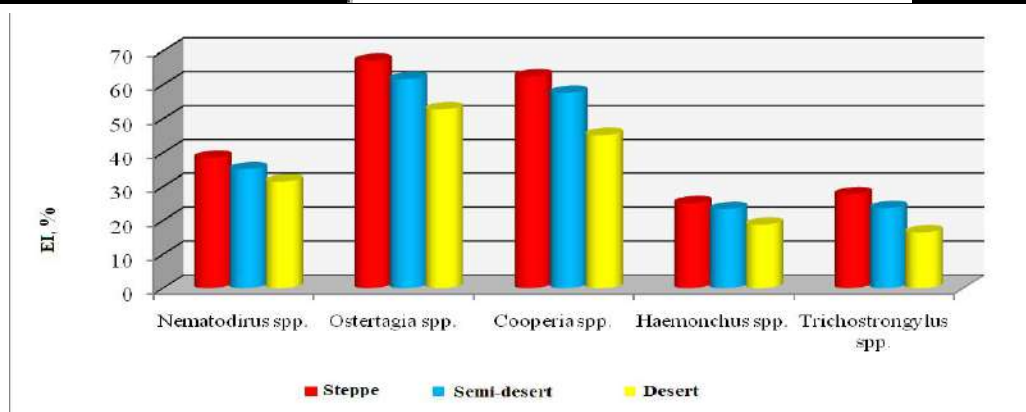
Figure 1 - Extensiveness of the invasion of cattle by the most common types of helminths

In the steppe and semi-desert zones, the invasion of cattle by strongylates of the digestive tract was higher than in the desert zone (Table 3, Figure 2).

Table 3 - Extensiveness of the invasion of cattle by strongylates of the digestive tract by birth in different zones of the West Kazakhstan region

Type of helminths	Regional average, EI, %	EI Zone, %		
		Steppe	Steppe	Steppe
<i>Nematodirus</i> spp.	35,01	38,5	35,05	31,5
<i>Ostertagia</i> spp.	60,5	67,1	61,7	52,8
<i>Cooperia</i> spp.	55,1	62,5	57,6	45,2
<i>Haemonchus</i> spp.	22,4	25,1	23,3	18,8
<i>Trichostrongylus</i> spp.	22,6	27,7	23,6	16,5

Thelazia rhodesi was recorded in animals from all zones of the West Kazakhstan region. The extensiveness of the invasion caused by *T. rhodesi* was equal, on average, in the region to 35.8%, including 40.3% in the steppe zone, 35.6% semi-desert, 31.6% desert.

Figure 2 - Extensiveness of the invasion of cattle by strongylates of the digestive tract

The intensity of invasion of the most widespread species of cattle helminths in the steppe, semi-desert and desert zones of the West Kazakhstan region averaged (specimens / head) *M. expansa* 164.5 ± 13.7 ; *Nematodirus* spp. 117.9 ± 9.8 ; *Ostertagia* spp. 85.1 ± 7.0 ; *Cooperia* spp. 80.4 ± 6.7 ; *Haemonchus* spp. 129.5 ± 10.7 ; *Trichostrongylus* spp. 120.1 ± 10.0 ; *Th. rhodesi* 13.3 ± 1.1 (tables 4.5).

Table 4 - The intensity of the invasion of cattle by the most common types of helminths in different zones of the West Kazakhstan region

Helminths	Average number of eggs in 1 g of feces, specimens / head	Number of eggs in 1 g of feces, specimens / bird		
		Zones		
		Steppe	Semi-desert	Desert
<i>Moniezia expansa</i>	$164,5 \pm 13,7$	$180,7 \pm 15,0$	$160,2 \pm 13,3$	$152,8 \pm 12,7$
<i>Strongylata</i> spp.	$71,1 \pm 5,9$	$77,06 \pm 6,4$	$70,2 \pm 5,8$	$66,2 \pm 5,5$
<i>Thelazia rhodesi</i>	$13,3 \pm 1,1$	$14,5 \pm 1,2$	$13,5 \pm 1,1$	$12,1 \pm 1,0$

Table 5 - The intensity of the invasion of cattle by strongylates of the digestive tract by birth in different zones of the West Kazakhstan region

Helminths	Average number of eggs in 1 g of feces, specimens / head	Number of eggs in 1 g of feces, specimens / bird		
		Zones		
		Steppe	Semi-desert	Desert
<i>Nematodirus</i> spp.	$117,9 \pm 9,8$	$122,0 \pm 10,1$	$118,9 \pm 9,9$	$112,8 \pm 9,4$
<i>Ostertagia</i> spp.	$85,1 \pm 7,0$	$88,6 \pm 7,3$	$85,8 \pm 7,15$	$81,0 \pm 6,7$
<i>Cooperia</i> spp.	$80,4 \pm 6,7$	$86,6 \pm 7,2$	$79,5 \pm 6,6$	$75,2 \pm 6,2$
<i>Haemonchus</i> spp.	$129,5 \pm 10,7$	$136,5 \pm 11,3$	$130,7 \pm 10,8$	$121,5 \pm 10,1$
<i>Trichostrongylus</i> spp.	$120,1 \pm 10,0$	$126,7 \pm 10,5$	$121,5 \pm 10,1$	$112,1 \pm 9,3$

We studied the seasonal dynamics of the invasion of cattle by the main types of helminths. For this purpose, helminthic and larvoscopic methods were used to study fecal samples from cattle

in the steppe, semi-desert and desert zones of the West Kazakhstan region. Studies were carried out quarterly (in winter, spring, summer and autumn).

Moniezioz. The extensiveness of the invasion of cattle by *M. expansa* in different seasons of the year was as follows: in autumn and winter, the greatest invasion of cattle was noted 17.5% 16.2%, respectively (Table 6). In the spring, the invasion of cattle decreased to 10.9%. Due to the self-liberation of animals, since *M. expansa* do not live long. In summer, the invasion rate of cattle increased to 12.4%. The extent of the invasion varied throughout the year and averaged 14.9%. The greatest extensiveness of invasion was noted in the steppe zone (16.2%), and the lowest in the desert zone (12.3%). The animals were infested with *M. expansa* throughout the year.

Table 6 - Seasonal dynamics of the extensiveness of the invasion of cattle by *M. expansa* in different zones of the West Kazakhstan region

Season of the year	Regional average, EI, %	EI, %		
		Zones		
		Steppe	Semi-desert	Desert
Winter	16,2	17,9	15,8	14,9
Spring	10,9	13,2	10,7	8,9
Summer	12,4	14,6	12,6	10,1
Autumn	17,5	19,1	18,2	15,3
On average	14,2	16,2	14,3	12,3

The intensity of *M. expansa* invasion increased in summer and autumn and decreased in winter. The number of *M. expansa* eggs in 1 g of feces was 181.3 ± 15.1 in autumn, and 148.7 ± 12.3 in winter. The average number of *M. expansa* eggs in 1 g of cattle feces for the year was 164.6 ± 13.7 ind./chol. (table 7). Based on the results of seasonal helminthic studies of feces, it can be concluded that cattle are infested with *M. expansa* throughout the year. *M. expansa* eggs can be found in animal feces at any time of the year.

Table 7 - Seasonal dynamics of the intensity of the invasion of cattle by *M. expansa* in different zones of the West Kazakhstan region

Season of the year	Average number of eggs in 1 g of feces, specimens / head	Number of eggs in 1 g of feces, specimens / bird		
		Zone		
		Steppe	Semi-desert	Desert
Winter	$148,7 \pm 12,3$	$159,8 \pm 13,3$	$146,5 \pm 12,2$	$139,8 \pm 11,6$
Spring	$154,3 \pm 12,8$	$163,8 \pm 11,7$	$150,4 \pm 12,5$	$148,8 \pm 12,3$
Summer	$174,1 \pm 14,5$	$197,1 \pm 16,4$	$167,8 \pm 13,9$	$157,6 \pm 13,1$
Autumn	$181,3 \pm 15,1$	$202,4 \pm 16,9$	$176,1 \pm 14,6$	$165,1 \pm 13,7$
On average	$164,6 \pm 13,7$	$180,7 \pm 15,0$	$160,2 \pm 13,3$	$152,8 \pm 12,7$

Strongylatosis of the digestive tract. Quantitative helminthic studies of faeces from cattle were carried out four times a year in three zones of the West Kazakhstan region. They showed that the invasion of animals by strongylates of the digestive tract changes significantly during the year. The extensiveness of the invasion of cattle in different seasons of the year was as follows: in the spring, before the start of grazing, the lowest invasion rate was noted - 22.4%. In the autumn period, at the end of the grazing season, the highest infestation rate of cattle was noted - 35.1%. In winter, the

extent of invasion decreased - 17.6%. On average for the year, the extensiveness of the invasion was 25.2% (Table 8.). The greatest extensiveness of invasion was noted in the steppe zone, 34.5%, and the lowest in the desert zone, 18.2%.

Table 8 - Seasonal dynamics of the extensiveness of the invasion of cattle by strongylates of the digestive tract in different zones of the West Kazakhstan region

Season of the year	Regional average, EI, %	EI, %		
		Zone		
		Steppe	Semi-desert	Desert
Winter	17,6	27,6	14,9	11,6
Spring	22,4	31,8	19,9	15,6
Summer	26,0	34,6	24,9	18,7
Autumn	35,1	44,3	33,8	27,2
On average	25,2	34,5	23,3	18,2

The intensity of the invasion of cattle by strongylates of the digestive tract increased in the summer-autumn period with a decrease in winter. The number of strongylate eggs in 1 g of feces was 107.5 ± 8.95 in autumn, and 21.3 ± 1.9 specimens / bird in winter. The average number of strongylate eggs in 1 g of cattle feces per year was 71.0 ± 5.9 specimens / head. (table 9). From the results obtained, it can be concluded that cattle are infested with strongylates of the digestive tract throughout the year. Strongylat eggs can be found in animal feces at any time of the year. The highest intensity of invasion was noted in the steppe zone - $76.5 \pm 6.3\%$, and the lowest - in the desert zone - $66.2 \pm 5.5\%$.

Table 9 - Seasonal dynamics of the intensity of the invasion of cattle by strongylates of the digestive tract in different zones of the West Kazakhstan region

Season of the year	Average number of eggs in 1 g of feces, specimens / head	Number of eggs in 1 g of feces, specimens / bird		
		Zone		
		Steppe	Semi-desert	Desert
Winter	$21,3 \pm 1,9$	$25,9 \pm 2,6$	$21,3 \pm 1,7$	$16,8 \pm 1,4$
Spring	$56,9 \pm 5,1$	$63,4 \pm 5,7$	$60,05 \pm 5,4$	$47,3 \pm 4,3$
Summer	$98,3 \pm 8,1$	$102,7 \pm 8,5$	$98,1 \pm 8,1$	$94,1 \pm 7,6$
Autumn	$107,5 \pm 8,95$	$114,1 \pm 9,5$	$101,7 \pm 8,4$	$106,9 \pm 8,9$
On average	$71,0 \pm 5,9$	$76,5 \pm 6,3$	$70,2 \pm 5,8$	$66,2 \pm 5,5$

Telyaziosis. According to the data of helminthological studies of cattle, carried out in three zones of the West Kazakhstan region, it was established that the invasion of animals by *Th. rhodesi* changes significantly throughout the year. The extensiveness of the invasion of cattle in different seasons of the year was as follows: in the winter and spring periods, the least invasion was noted - 2.4% and 6.9%, respectively. In the summer and autumn periods, the greatest invasion of cattle was noted - 50.7% and 81.4%, respectively. On average for the year, the extensiveness of the invasion was 35.3%. The greatest extensiveness of invasion was noted in the steppe zone, 38.6%, and the lowest in the desert zone - 33.2% (Table 10).

Table 10 - Seasonal dynamics of the extensiveness of the invasion of cattle *Thelazia rhodesi* in different zones of the West Kazakhstan region

Season of the year	Regional average, EI, %	EI, %		
		Zone		
		Steppe	Semi-desert	Desert
Winter	2,4	3,2	2,2	2,0
Spring	6,9	8,1	7,2	5,6
Summer	50,7	56,3	48,7	47,2
Autumn	81,4	86,9	79,3	78,2
On average	35,3	38,6	34,3	33,2

Intensity of invasion by *Th. rhodesi* increased in summer and autumn with a decrease in winter and spring. Average *Th. rhodesi* in cattle varied during the year in winter - 2.3 ± 0.19 , and in autumn 45.6 ± 3.8 specimens / head. In spring and summer, the amount of *Th. rhodesi* significantly decreased - 1.28 ± 0.13 and 4.4 ± 0.36 specimens / head, respectively. Average amount of *Th. rhodesi* in cattle for the year was 16.3 ± 1.3 ind./head. The highest intensity of invasion was noted in the steppe zone, 14.5 ± 1.2 specimens, and the lowest in the desert zone, 12.1 ± 1.0 (Table 11).

The age dynamics of the invasion of animals was studied in all seasons of the year. Based on the results of quantitative helminthic and larvoscopic studies of fecal samples and helminthological dissection of parenchymal organs from cattle. We studied the invasiveness of different age groups - up to a year, 1-3 years, 4-5 years, 6-9 years, 10 years and older.

Table 11 - Seasonal dynamics of the intensity of the invasion of cattle by *Thelazia rhodesi* in different zones of the West Kazakhstan region

Season of the year	The average number of helminths specimens / head	Number of helminths, specimens/head		
		Zone		
		Steppe	Semi-deser	Desert
Winter	$2,3 \pm 0,19$	$3,5 \pm 0,29$	$1,5 \pm 0,12$	$2,0 \pm 0,16$
Spring	$1,28 \pm 0,13$	$1,3 \pm 1,2$	$1,25 \pm 0,13$	$1,3 \pm 0,12$
Summer	$4,4 \pm 0,36$	$4,5 \pm 0,37$	$4,4 \pm 0,36$	$4,3 \pm 0,35$
Autumn	$45,6 \pm 3,8$	$48,9 \pm 4,1$	$46,9 \pm 3,9$	$41,1 \pm 3,4$
On average	$16,3 \pm 1,3$	$14,5 \pm 1,2$	$13,5 \pm 1,1$	$12,1 \pm 1,0$

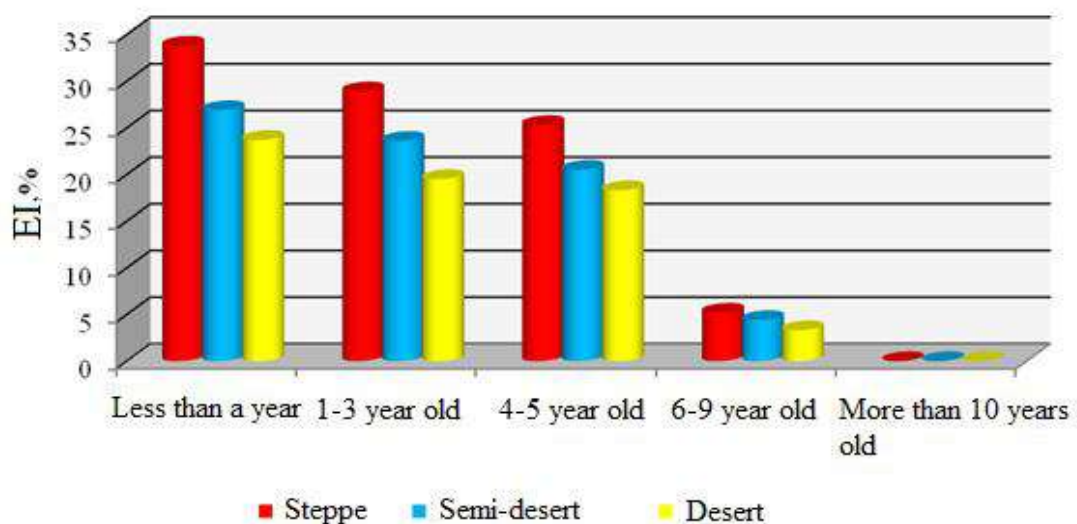
Moniezioz. Helminthoscopic studies of feces from cattle showed that the extent of *M. expansa* invasion decreases with the age of animals. In young cattle under the age of one year, it was 28.1%, at the age of 1-3 years, 24.0%, in cattle at the age of 4-5 years - 21.3%, in animals aged 6- 9 years old - 4.3%, 10 years and older 0%. (table 12).

Table 12 - Seasonal dynamics of the intensity of the invasion of cattle by *Thelazia rhodesi* in different zones of the West Kazakhstan region

Age of animals	Zone					
	Steppe		Semi-desert		Desert	
	Examined heads	EI, %	Examined heads	EI, %	Examined heads	EI, %
Less than a year old	70	33,8	87	26,9	90	23,7
1-3 years old	71	28,9	88	23,6	87	19,5
4-5 years old	69	25,3	88	20,5	80	18,3
6-9 years old	71	5,2	93	4,4	82	3,3
More than 10 years old	75	0	96	0	84	0
Total	356		452		423	
On average		18,6		15,1		12,9
Total heads examined 1231						
Average EI 15.3%						

On average, the extensiveness of the invasion was 15.3% (Figure 3).

Strongylates of the digestive tract. Helminthological studies of feces from cattle showed that the extensiveness of the invasion of the digestive tract by strongylates decreases with age.

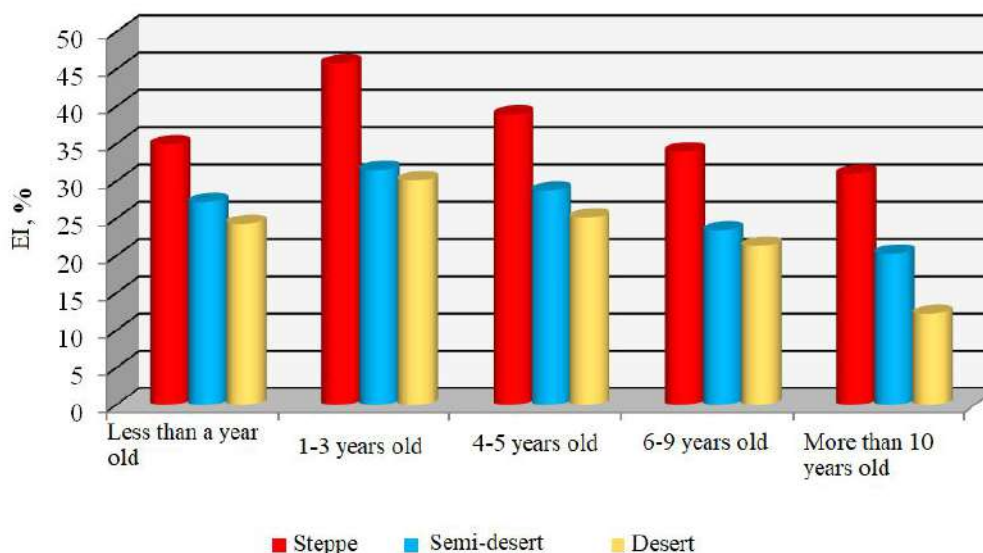
Figure 3 - Age dynamics of the invasion of cattle by moniesia

In young cattle under the age of one year, it was 28.8%, at the age of 1-3 years 35.8%, in cattle at the age of 4-5 years 30.9%, in animals aged 6-9 years 26.2%, 10 years and over 21.1% (table 13).

Table 13 - Age dynamics of the invasion of cattle by strongylates of the digestive tract in the West Kazakhstan region

Age of animals	Zone					
	Steppe		Semi-desert		Desert	
	Examined heads	EI, %	Examined heads	EI, %	Examined heads	EI, %
Less than a year old	70	34,9	87	27,2	90	24,3
1-3 years old	71	45,8	88	31,5	87	30,1
4-5 years old	69	38,9	88	28,7	80	25,1
6-9 years old	71	34,0	93	23,4	82	21,3
More than 10 years old	75	31,0	96	20,3	84	12,2
Total	356		452		423	
On average		36,9		26,2		22,6
Total heads examined 1231						
Total average 28.5%						

On average, the extensiveness of the invasion was 28.5% (Figure 4).

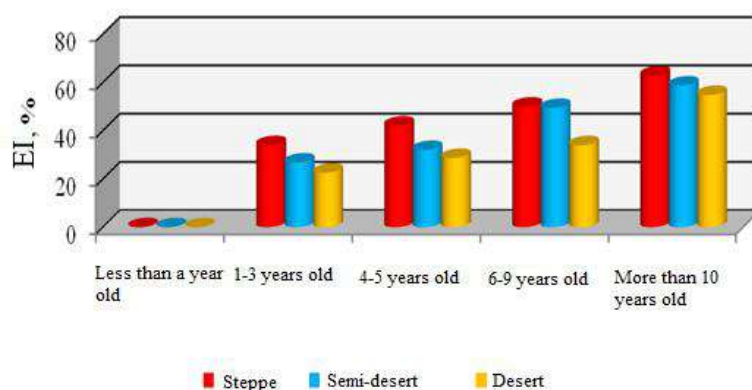
Figure 4 - Age dynamics of the invasion of cattle by strongylates of the digestive tract

Larval echinococcosis. A total of 1019 heads of cattle were examined (Table 14). The extensiveness of invasion by larval echinococcosis averaged 33.2%. Young cattle were free of invasion for up to a year. In cattle aged 1-3 years the invasion rate averaged 27.8%, in cattle aged 4-5 years 34.2%, in animals aged 6-9 years 44.5%, 10 years and over 58.8%.

Table 14 - Age dynamics of the invasion of cattle by echinococcosis in the West Kazakhstan region

Age of animals	Zone					
	Steppe		Semi-desert		Desert	
	Examined heads	EI, %	Examined heads	EI, %	Examined heads	EI, %
Less than a year old	48	0	56	0	51	0
1-3 years old	63	34,0	78	26,8	61	22,6
4-5 years old	72	42,1	79	32,0	71	28,7
6-9 years old	65	50,0	75	49,4	72	34,0
More than 10 years old	69	62,9	86	58,7	73	54,8
Total	317		374		328	
On average		37,8		33,8		28,0
Total heads investigated 1019						
Average EI 33.2%						

The extensiveness of the invasion increased with the age of the animals. In cattle aged 1-3 years, parenchymal organs (liver, lungs) were affected by single petrified cysts, and in animals aged 4-10 years and older - by cephalocysts of echinococcus from 1 to 10 specimens. (Figure 5). Dogs are the main source of larval echinococcosis in cattle.

Figure 5 - Age dynamics of echinococcosis invasion of cattle in West Kazakhstan region

Discussion

According to G.I.Dikov and K.M. Erbolatov, moniesia were recorded in young cattle of the last year of birth and adult animals in all seasons of the year with the peak of invasion in the spring and summer period. The extent of invasion is 20-25%. Moniesiasis mainly affects young animals, and adult animals are more resistant to infection [8,12]. KM Erbolatov et al., GI Dikov et al., EE Karibekov noted that cattle and sheep are infected with trichostrongylidosis (genera *Trichostrongylus*, *Cooperia*, *Ostertagia*) from the first days of their stay in the pasture. The extent of invasion increases from the beginning of spring to autumn and is 25%, with an intensity of invasion of 110-120 specimens / head. By winter, the intensity of invasion decreases. Adult animals are less infected than young animals [8,12,38]. According to our research in the West Kazakhstan region, seasonal and age dynamics of the extensiveness and intensity of infestation of cattle by helminths is expressed. The maximum infection of animals with moniesia, strongylates of the digestive tract and telasia was noted in summer and autumn, and minimum - in winter and spring. The extent of invasion of moniesia and strongylates of the digestive tract decreases with age of animals, and that of larval echinococcosis increases. We determined that the greatest extensiveness of the invasion of cattle with moniesia and strongylates of the digestive tract is observed in the autumn period - 17.5 and 35.1%, and the lowest in spring and winter - 10.9% and 17.6%, respectively.

According to G.I.Dikov et al., M.Sh. Shalmenov and Abirova I.M. the extensiveness of the invasion of cattle by larvaceous echinococcosis in the West Kazakhstan region averaged 38.0 - 40.4%. With age, the intensity of the invasion increases. In fattening young animals aged 1.5–2 years, single petrified cysts were found in the organs, and in animals aged 5–10 years and older - from 1 to 12 larvocysts of *Echinococcus* [12, 27, 35]. According to our data, the extent of the invasion of larval echinococcosis increases with the age of animals. The least extensiveness of invasion was noted at the age of 0%, and the highest - 10 years and older, 58.8%.

As noted by K.I.Skriabin, R.S. Shultz and G.I.Dikov and others, thelaziosis is widespread throughout Kazakhstan. Infection with calves in cattle is recorded throughout the year. The peak of invasion is observed from June to October. The extensiveness of the invasion of cattle is 100%. By winter, the extensiveness of the invasion of animals decreases and amounts to 7-10%. Animals of all age groups are ill with Telyaziosis [7, 12]. According to our results, the greatest extensiveness of the invasion of cattle with calves was noted in the autumn period by 81.4%, and the lowest in winter - 2.4%.

Conclusion

In the West Kazakhstan region, the extensiveness and intensity of the invasion of cattle by helminths was - *M. expansa* (EI-14.2%, II-164.5 ± 13.7 specimens / head), *E. granulosus* (larvae) (EI –35.8%), *Nematodirus* spp. (EI — 35.01%, II — 117.9 ± 9.8 specimens / head), *Ostertagia* spp. (EI - 60.5%, II - 85.1 ± 7.0 specimens / head), *Cooperia* spp. (EI-55.1%, II-80.4 ± 6.7 specimens / head), *Haemonchus* spp. (EI - 22.4%, II - 129.5 ± 10.7 specimens / head), *Trichostrongylus* spp. (EI - 22.6%, II - 120.1 ± 10.0 specimens / head), *Thelazia rhodesi* (EI - 35.8%, II - 13.3 ± 1.1 specimens / head)

In the West Kazakhstan region, the seasonal dynamics of the infestation of cattle by helminths is expressed. The maximum infection of animals was noted in summer and autumn, and the minimum in winter and spring.

The greatest extensiveness of the invasion of cattle by moniesia and strongylates of the digestive tract was noted in the autumn period - 17.5 and 35.1%, and the lowest in spring and winter - 10.9% and 17.6%, respectively.

The greatest extensiveness of the invasion of cattle with calves was noted in the autumn period by 81.4%, and the least in winter - 2.4%.

In the West Kazakhstan region, the age-related dynamics of infection with helminths in cattle is expressed. The extent of invasion by *M. expansa* and *Strongylata* spp. decreases with age of animals.

The greatest extensiveness of the invasion of the digestive tract by moniesia and strongylates of animals was noted at the age of up to one year and 1-3 years - 28.1 and 35.8%, and the smallest - 10 years and older 0 and 21.1%, respectively. The extent of the invasion of larval echinococcosis increases with the age of animals. The least extensiveness of invasion was noted at the age of 0%, and the highest - 10 years and older, 58.8%.

Acknowledgments

The work was carried out within the framework of the grant project AP05136002 on the topic "Development of measures to combat the main helminthiasis of cattle in the steppe, semi-desert and desert zones of the West Kazakhstan region, depending on meteorological conditions".

REFERENCES

- [1] Skryabin, K.I. (1916). K kharakteristike gel'mintofauny domashnikh zhivotnykh Turkestana (Dissertatsiya na stepen' magistra veterinarnykh nauk) [On the characterization of the helminth fauna of domestic animals in Turkestan (Dissertation for a Master's degree in veterinary sciences) Yur'yev: Tipolit. Bergman [in Russian].
- [2] Vol'f, Z.V. (1936). K kharakteristike gel'mintofauny krupnogo rogatogo skota v Kazakhstane [To the characteristics of the helminth fauna of cattle in Kazakhstan] Sb. Nauchn. st. Komiteta nauki pri Prezid. - Coll. scientific, art. Science Committee under the Presid. - TSIK Kazakh. SSR. 1, 73-76 [in Russian].
- [3] Bondareva, V.I. (1946). Fauna i sezonnaya dinamika tsestod kishechnika ovets na yugo-vostoke Kazakhstana [Fauna and seasonal dynamics of sheep intestine cestodes in the south-east of Kazakhstan]. Rukopis' diss....kand. nauk - Manuscript of thesis. ... Cand. Sciences, Library. Lenin [in Russian].
- [4] Bondareva, V.I. (1958). O vidovoy samostoyatel'nosti moniezia al'ba tsestody krupnogo rogatogo skota [On the species independence of cattle moniesia alba cestode] Tez. dokl. nauchn. konf. Vses. o-va gel'mintol. - Tez. report scientific. conf. Vses. islands helmintol., 23-24 [in Russian].
- [5] Bondareva, V.I. (1958). Dop. mat. k vopr. o vid. sam. razl. tsestod. V kn.: «Sb. po gel'mintologii. K 60-letiyu so dnya rozhdeniya prof. R.S.Shul'tsa» [Add. mat. to the questions oh kind. myself. decomp. prices. In the book: "Sat. on helminthology. On the occasion of the 60th anniversary of the birth of prof. R.S. Shultz]. - Alma-Ata: Izd. Kazakh. Fil. VASKHNIL, 100-107 [in Russian].
- [6] Shumilina, Z.V. (1950). Sezonnaya dinamika tsestodozov kishechnika ovets i krup. rog. skota Zap. - Kaz. obl. [Seasonal dynamics of cestodoses in the intestines of sheep and cereals. horn. livestock Zap. - Kaz. region.]. Tr. NIVI, kaz. fil. VASKHNIL - Tr. NIVI, kaz. Phil. VASKHNIL, 5, 306-318 [in Russian].
- [7] Skryabin, K.I., Shul'ts R.S. (1937). Gel'minty krupnogo rogatogo skota i yego molodnyaka [Helminths of cattle and their young animals]. M.: Sel'khozgiz [in Russian].
- [8] Yerbolatov, K.M., Shal'mnov, M.SH., Yesengaliyev, T.T. (1988). Rekomendatsii po profilaktike osnovnykh gel'mintozov sel'skokhozyaystvennykh zhivotnykh v Ural'skoy oblasti [Recommendations for the prevention of the main helminthiasis of farm animals in the Ural region]. Ural'sk: Zap. - Kaz. NIVS [in Russian].
- [9] Panova, L.G. (1927). Gel'mintologiya v Kazakhstane [Helminthology in Kazakhstan] Sb. rabot po gel'mintologii posvyashch. K.I. Skryabinu - Sat. works on helminthology dedicated. K.I. Scriabin. M. - 122-137 [in Russian].
- [10] Bondareva, V.I. (1940). K voprosu o rasprostraneni glavneyshikh gel'mintozov s.-kh. zhivotnykh v YUKO [To the question of the distribution of the main helminthiasis of the agricultural sector. animals in South Kazakhstan region]. Tr. Kaz. NIVI, 3, 143-159 [in Russian].
- [11] Bondareva, V.I. (1949). Rasprostraneniye pochvennykh kleshchey – oribatid na pastbishchakh yugo-vostoka Kazakhstana [Distribution of soil mites - oribatids on pastures in the southeast of Kazakhstan]. Izv. AN Kaz. SSR. Seriya parazitologiya - Izv. AN Kaz. SSR. Parasitology series, 74, 7, 95-98 [in Russian].

- [12] Dikov, G.I., Dement'yev, I.S. (1978). Spravochnik po gel'mintozam sel'skokhozyaystvennykh zhivotnykh (diagnostika i profilaktika) [Handbook on helminthiasis of farm animals (diagnostics and prevention)]. – Alma-Ata: Kaynar [in Russian].
- [13] Kuznetsov, M.I. (1958). K voprosu o rasprostraneniі ekhinokokkoza i finnoza u zhivotnykh, zabitykh na Armavirskom myasokombinate [To the question of the spread of echinococcosis and finnosis in animals slaughtered at the Armavir meat-packing plant]. Byul. n.- tekhn. inf. Vses. in-ta gel'mintol. - Byul. n.- tech. inf. Vses. in-that helmintol., 4, Gel'mintozy, 47-48 [in Russian].
- [14] Kuznetsov, M.I. Vyyavleniye promezhutochnykh khozyayev monieziy v usloviyakh stepey Nizhnego Povolzh'ya [Identification of intermediate hosts of moniesia in the steppes of the Lower Volga region]. Tr. Vses. in-ta gel'mintol. - Tr. Vses. in-that helmintol, VI, 42-46 [in Russian].
- [15] Palimpsestov, M.A. (1937). K kharakteristike gel'mintofauny domashnykh zhivotnykh v Mordovskoy avtonomnoy, Kuybyshevskoy i Orenburgskoy oblastiakh [On the characteristics of the helminth fauna of domestic animals in the Mordovian Autonomous, Kuibyshev and Orenburg regions]. Rab. po gel'mintol. - Rab. by helmintol., 454-458 [in Russian].
- [16] Potemkina, V.A. (1949). Monieziyoz telyat (biologiya vzbuditeley, epizootologiya i profilaktika zabolevaniya) [Moniesiosis of calves (biology of pathogens, epizootology and disease prevention)]. Avtoref. dis. ... dokt. vet. Nauk - Abstract of the thesis. dis. ... doct. vet. sciences [in Russian].
- [17] Butorin, F.S. (1950). Dinamika glavneyshikh gel'mintozov i analiz provodimykh meropriyatiy v bor'be s nimi u sel'skokhozyaystvennykh zhivotnykh v Yaroslavskoy oblasti [The dynamics of the main helminthiasis and the analysis of measures taken to combat them in farm animals in the Yaroslavl region]. Avtoref. dis. ... kand. vet. Nauk - Abstract of the thesis. dis. ... Cand. vet. Sciences [in Russian].
- [18] Ayupov, KH.V. (1954). Gel'mintozy sel'skokhozyaystvennykh zhivotnykh v Bashkirskoy ASSR i opyt ozdorovleniya zhivotnykh odnogo rayona ot osnovnykh gel'mintozov [Helminthiasis of farm animals in the Bashkir Autonomous Soviet Socialist Republic and the experience of improving animals in one region from the main helminthiasis]. Avtoref. dis. ... kand. vet. Nauk - Author's abstract. dis. ... Cand. vet. sciences. -M. [in Russian].
- [19] Yegorov, YU.G. (1995). Fauna gel'mintov kopytnykh Goskompleksa «Zavidovo» i puti regulirovaniya chislennosti naiboleye patogennykh parazitov [Fauna of ungulate helminths of the State Complex "Zavidovo" and ways of regulating the number of the most pathogenic parasites]. Avtoref. dis.... kand. biol. Nauk - Author's abstract. dis .... cand. biol. sciences.. - M. [in Russian].
- [20] Kuznetsov, M.I. (1972). Anoplotsefalyatozy zhvachnykh zhivotnykh [Anoplocephalatoses of ruminants]. M.: Kolos [in Russian].
- [21] Durdusov, S.D. (1994). Epizootologiya i profilaktika osnovnykh gel'mintozov myasnogo krupnogo rogatogo skota v Kalmykii Dis. ... kand. vet. nauk. [Epizootology and prevention of the main helminthiasis of beef cattle in Kalmykia Dis. ... Cand. vet. sciences] – Moskva [in Russian].
- [22] Durdusov, S.D. (1999). Ekologo-epizooticheskaya kharakteristika osnovnykh gel'mintozov i koktsidiozov krupnogo rogatogo skota i mery bor'by s nimi v aridnoy zone yuga Rossii. Dis. ... dok. vet. nauk [Ecological and epizootic characteristics of the main helminthiasis and coccidiosis of cattle and measures to combat them in the arid zone of southern Russia. Dis. ... doc. vet. sciences].- Moskva [in Russian].
- [23] Karmaliyev, R.S. (2010). Dinamika populyatsii monieziy v organizme krupnogo rogatogo skota v raznoye vremya goda [Dynamics of the moniesia population in the body of cattle at different times of the year]. Materialy nauchnoy konferentsii Vserossiyskogo obshchestva gel'mintologov RAN «Teoriya i praktika bor'by s parazitarnymi boleznyami» - Materials of the scientific conference of the All-Russian Society of Helminthologists of the Russian Academy of Sciences "Theory and practice of combating parasitic diseases", 11, 229-231 [in Russian].
- [24] Badanin, N.V. (1936). Opyt vyyavleniya gel'mintozoonozov sredi uboynykh zhivotnykh Alma-Atinskogo okruga [Experience of detecting helminthic zoonoses among slaughter animals of the Alma-Ata district] Tr. Za 10 let Kazakh. NIVI. - Tr. For 10 years, 1 , 287-288 [in Russian].
- [25] Zakharov, V.I. (1939). Gel'mintologicheskaya ekspeditsiya Kazakhskoy respub. tropicheskoy stantsii (na sev. poberezh'ye oz. Balkhash) [Helminthological expedition of the Kazakh Republic. tropical station (on the northern coast of Lake Balkhash)] Med par. i parazit. Bolezni - Honey steam. and a parasite. Diseases, 8, 1, 155-156 [in Russian].

- [26] Vibe, P.P. (1958). Ekonomicheskiy ushcherb ot ekhinokokkoza v Semipalatinskoy obl. [Economic damage from echinococcosis in Semipalatinsk region] Tez. Dokl. godich. sessii VOG AN SSSR 8-12 dekabrya Abstracts. Dokl. year sessions of the FOG of the Academy of Sciences of the USSR December 8-12, 28-30 [in Russian].
- [27] Shal'menov, M.SH. (1987). Biologiya Echinococcus granulosus (Batsch,1786), osobennosti epizootologii i profilaktiki ekhinokokkoza v Zapadnom Kazakhstane [Biology of Echinococcus granulosus (Batsch, 1786), features of epizootology and prevention of echinococcosis in Western Kazakhstan] Diss.... kand. vet. Nauk - Diss.... Cand. vet. Sciences, M. [in Russian].
- [28] Kereyev, YA.M. (1999). Khimioprofilaktika larval'nykh tsetodozov zhivotnykh: Avtoref. dis. ... dok. vet. nauk. [Chemoprophylaxis of larval cestodosis in animals: Author's abstract. dis. ... doc. vet. sciences]. – Almaty [in Russian].
- [29] Karmaliyev, R.S., Fedyanina, O.I, Karabalin, M.K. (2003). Gel'mintozy pishchevaritel'nogo trakta s.-kh. zhivotnykh v Zap.-Kaz. obl., epizootologiya i lecheniye [Helminthiasis of the digestive tract S.-x. animals in West-Kaz. region, epizootology and treatment] Inform. Listok Kazgos INTI DRGP Zap-Kaz TSNTI - Inform. Leaflet Kazgos INTI DRGP Zap-Kaz TsNTI , 14, 6 [in Russian].
- [30] Karmaliyev, R.S. (2003). Dinamika epizooticheskoy situatsii i effektivnost' antgel'mintnykh preparatov pri ekhinokokkoze sel'skokhozyaystvennykh zhivotnykh v usloviyakh Zapadnogo Kazakhstana [The dynamics of the epizootic situation and the effectiveness of anthelmintic drugs for echinococcosis of farm animals in the conditions of Western Kazakhstan]. Mat. dokl. nauchn. konf. Vseros. o-va gel'mintol. «Teoriya i praktika bor'by s parazitarnymi boleznyami» - Mat. report scientific. conf. Vseros. islands helmintol. "Theory and practice of combating parasitic diseases.", 4, 180-183 [in Russian].
- [31] Skryabin, K.I. (1950). K utochneniyu ponyatiya devastatsii [To clarify the concept of devastation]. Tr. Moskovskoy veterinarnoy akademii - Tr. Moscow Veterinary Academy, 7, 33-38 [in Russian].
- [32] Petrov, A.M., Skvortsova, A.A., Filosofov, V.N. (1929). Opyty po degel'mintizatsii ovets pri anoplotsefalidoze - lentочно-глистной болезни [Experiments on deworming sheep with anoplocephalidosis - tapeworm disease]. Vestn. sovr. vet. - Vestn. modern vet., 7-8, 187-191 [in Russian].
- [33] Ramazanov, V.T. (1995). Izyskaniye sposobov immunizatsii ovets protiv ekhinokokkoza [Finding ways to immunize sheep against echinococcosis]. Epizootologiya i profilaktika parazitov sel'skokhozyaystvennykh zhivotnykh. Sb. nauch.tr. Kaz.NIVI. – Epizootology and prevention of parasitosis of farm animals. - Sat. scientific tr. Kaz.NIVI. Almaty: NITS Bastau, 82-96 [in Russian].
- [34] Suleymenov, M.ZH., Kikbayev, M.K., Yerbolat, K.M. (2003). Fastsiolozы s.-kh. zhivotnykh i ikh profilaktika v Atyrauskoy oblasti [Fascioliasis s.-kh. animals and their prevention in the Atyrau region]. Vestn. s.-kh. nauki Kazakhstana - Vestn. s.-kh. science of Kazakhstan, 8, 61-63 [in Russian].
- [35] Abirova, I.M. (2008). K epizootologii ekhinokokkoza krupnogo rogatogo skota v Zapadno-Kazakhstanskoy oblasti [Epizootology of cattle echinococcosis in the West Kazakhstan region]. Vestn. Nauki Kaz. GATU - Vestn. Science Kaz. GATU, 1, 108-110 [in Russian].
- [36] Asetova, I.N. (2003). Sovremennyye mery bor'by s parzitozami verblyudov. Analiticheskiy obzor [Modern measures to combat camel parasitosis. Analytical review].-Ural'sk: Zapadno-Kazakhstanskiy TSNTI [in Russian].
- [37] Bessonov, A.S. (1958). Izucheniye razvitiya lichinok O.ostertagi i sokhraneniya imi zhiznesposobnosti v polevykh usloviyakh Zapadno-Kazakhstanskoy oblasti [Study of the development of O.ostertagi larvae and their preservation of viability in the field conditions of the West Kazakhstan region]. Byul. nauchn. - tekhn. inf. Vses. in-ta gel'mintol - Byul. scientific. - tech. inf. Vses. in-that helmintol., 4, 20-24 [in Russian].
- [38] Karibekov, Ye.Ye. (2002). K epizootologii zheludочно-kishechnykh strongilyatozov na yugo-vostoке Respubliki Kazakhstan [Epizootology of gastrointestinal strongylatosis in the south-east of the Republic of Kazakhstan]. Vestn. nauki Kaz. Agrar. un-ta im.S. Seyfullina. - Vestn. science Kaz. Agrar. University named after S. Seifullin, 5, 114-117 [in Russian].
- [39] Migacheva, L.D., Kotel'nikov, G.A. (1987). Metodicheskiye rekomendatsii po ispol'zovaniyu ustroystva dlya podscheta yaits gel'mintov [Guidelines for using a device for counting helminth eggs], 48, 81-83 [in Russian].

[40] Polyakov, P.A. (1953). Prizhiznennaya differentsial'naya diagnostika strongilyatozov pishchevaritel'nogo trakta zhvachnykh po invazionnym lichinkam [Intravital differential diagnosis of strongylatoses of the digestive tract of ruminants by invasive larvae] Avtoref. dis. ... kand. vet. Nauk - Abstract of the thesis. dis. ... Cand. vet. sciences. [in Russian].

[41] Kotel'nikov, G.A. (1984). Gel'mintologicheskiye issledovaniya zhivotnykh i okruzhayushchey sredy: Spravochnik [Helminthological studies of animals and the environment: A Handbook]. – М.: Kolos [in Russian].

Кармалиев Р.С.

БАТЫС ҚАЗАҚСТАН ОБЛЫСЫНЫҢ ТАБИҒИ ЗОНАЛАРЫНДАҒЫ МАЛДЫҢ НЕГІЗГІ ГЕЛМИНТОЗЫНЫҢ ЭКОЛОГИЯЛЫҚ - ЭПИЗООТИКАЛЫҚ ТАЛДАУЫ

Андатпа. Зерттеудің мақсаты - Батыс Қазақстан облысының дала, жартылай шөл және шөл зоналарында ірі қара малдарының негізгі гельминтозаларының жылдың әр мезгілінде әртүрлі жас топтары бойынша эпизоотологиясын анықтау.

Алғаш рет Батыс Қазақстан облысының дала, жартылай шөл және шөл зоналарында гельминттердің негізгі түрлері бойынша ірі қара малдың шапқыншылығына, сондай-ақ көрсетілген зоналарда жануарлардың гельминттерге шабуылының маусымдық және жастық динамикасына салыстырмалы талдау жасалды.

Ірі қара малдың гельминттермен зақымдануы Фюллеборн бойынша анықталды. Френфилаттарды тұқымға дейін анықтау П.Ф.Поляков бойынша және К.И.Скрябин бойынша гельминтологиялық аутопсия жүргізілді. Балтырларды конъюнктивалық қапшықтан бор қышқылының ерітіндісімен шайып шығарды. Дернасіл цестодозының кисталарын анықтау үшін паренхиматозды мүшелер зерттелді.

Батыс Қазақстан облысында гельминттердің негізгі түрлеріне шабуылдың экстенсивтілігі мыналар болды: *Moniezia expansa* - 14,2 пайыз, *Echinococcus granulosus* (личинкалар) - 35,8 пайыз, *Nematodirus* spp. - 35 пайыз, *Ostertagia* spp. - 60,5 пайыз, *Cooperia* spp. - 55,1 пайыз, *Haemonchus* spp. - 22,4 пайыз, *Trichostrongylus* spp. 22,6 пайыз, *Thelazia rhodesi* 35,8 пайыз. Өңірде ірі қара малдың гельминттермен зақымдануының маусымдық және жастық динамикасы көрсетілген. Маниезиямен, ас қорыту жолдарының стрентилаттарымен және телазиямен жануарлардың максималды инфекциясы жазда және күзде, ал минимум - қыста және көктемде байқалды. Жасы ұлғайған сайын ас қорыту жолының монезия және стронгиляттары арқылы жануарларға шабуылдың кеңеюі төмендейді, ал дернасіл эхинококкозымен - ол күшейеді.

Батыс Қазақстан облысында гельминттердің кең таралған түрлеріне ірі қара малының шабуылының кеңдігі *Moniezia expansa* 14,2%, *E. granulosus* (личинкалар) 35,8%, *Strongylata* spp. 25,3 пайыз, *Thelazia rhodesi* 35,8 пайыз. Батыс Қазақстан облысында ірі қара малға гельминттердің жұғуының маусымдық және жастық динамикасы көрсетілген. Жануарлардың инфекциясының максимумы жазда және күзде, ал минимум қыста және көктемде байқалды.

Кілт сөздер: Батыс Қазақстан облысы; дала; жартылай шөл және шөл зоналары; мал; гельминттер; басып кіру.

Кармалиев Р. С.

ЭКОЛОГО-ЭПИЗООТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ ОСНОВНОГО ГЕЛМИНТОЗА ЖИВОТНЫХ В ПРИРОДНЫХ ЗОНАХ ЗАПАДНО-КАЗАХСТАНСКОЙ ОБЛАСТИ

Аннотация. Цель исследования-выявление эпизоотологии основных гельминтозов крупного рогатого скота в степной, полупустынной и пустынной зонах Западно-Казахстанской области по различным возрастным группам в разное время года.

Впервые проведен сравнительный анализ вторжения крупного рогатого скота по основным видам гельминтов в степной, полупустынной и пустынной зонах Западно-Казахстанской области, а также сезонной и возрастной динамики нападения животных на гельминтов в указанных зонах.

Поражение крупного рогатого скота гельминтами было выявлено по Фюллеборну. Определение френфилатов до породы проводили гельминтологическое вскрытие по П. Ф. Полякову и

по К. И. Скрябину. Голени промывали раствором борной кислоты из конъюнктивного мешка. Для выявления кист цестодоза личинок были исследованы паренхиматозные органы.

Экстенсивность атаки основных видов гельминтов в Западно-Казахстанской области составила: *Moniezia expansa* - 14,2 процента, *Echinococcus granulosus* (личинки) - 35,8 процента, *Nematodirus* spp. - 35 процентов, *Ostertagia* spp. - 60,5 процента, *Cooperia* spp. - 55,1 процента, *Haemonchus* spp. - 22,4 процента, *Trichostrongylus* spp. 22,6 процента, *Thelazia rhodesi* 35,8 процента. Показана сезонная и возрастная динамика поражения гельминтами крупного рогатого скота в регионе. Максимальное заражение животных маниезией, стрентилатами пищеварительного тракта и телазией наблюдалось летом и осенью, а минимальное - зимой и весной. С возрастом расширение инвазии животных монезией и стронгилятами пищеварительного тракта уменьшается, а при эхинококкозе личинок усиливается.

Широта атаки крупного рогатого скота на распространенные виды гельминтов в Западно-Казахстанской области *Moniezia expansa* 14,2%, *E. granulosus* (личинки) 35,8%, *Strongylata* spp. 25,3 процента, *Thelazia rhodesi* 35,8 процента. В Западно-Казахстанской области показана сезонная и возрастная динамика передачи гельминтов крупному рогатому скоту. Максимум заражения животных наблюдался летом и осенью, а минимум-зимой и весной.

Ключевые слова: Западно-Казахстанская область; степи; полупустынные и пустынные зоны; скот; гельминты; вторжение.

ӘОЖ 502.55

ГТАХР 34.35.51

DOI 10.37238/1680-0761.2021.81(1).48

Альжанова Б.С., Джубатырова С.С., Беркалиева А.А.*М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, Орал, Қазақстан***E-mail:** aljanB@mail.ru, berkalieva_aiman@list.ru.**ПИРОГЕНДІ ФАКТОРЛАРДЫҢ ҚҰРҒАҚ ДАЛА АЙМАҒЫНЫҢ КҮҢГІРТ
ҚАРА ҚОҢЫР ТОПЫРАҚТАРЫНЫҢ КЕЙБІР ҚАСИЕТТЕРІНЕ ӘСЕРІ**

Аңдатпа. Мақалада пирогенді факторлардың құрғақ дала аймағының қара қоңыр топырақтарының кейбір қасиеттеріне әсері қарастырылады. Дала өрттері орман өрттеріне қарағанда жиі кездеседі, үлкен аумақты қамтиды және тез таралуымен сипатталады. Құрғақ дала аймағында жауын-шашынның төмен мөлшері, жазғы маусымдарда жоғары температура, қатты жел, аңызак, бірнеше жыл қатарынан құрғақшылық болуы дала өрттерінің пайда болуы мен таралуына қолайлы жағдай жасайды. Өрттен кейінгі алғашқы жылдары өсімдік жамылғысы біртіндеп қалпына келе бастайды, алдымен қоршаған ортаның қолайсыз жағдайларына бейімделген бір жылдықтар пайда болады, олар біртіндеп, көпжылдық түрлермен алмастырылады. Зерттеулер астықты-ақ жусанды және әр түрлі шөпті – астықты – ақ жусанды өсімдіктері бар қара қоңыр топырақтары бар ұзақ жылдар бойы игерілмеген тыңайған танаптарда жүргізілді. Өрттен 3 жыл өткен соң қайта зерттеу жүргізілді. 3 жыл өткеннен кейінгі өртенген топырақтың морфологиялық сипаттамасы топырақ қабатының жоғарғы бөлігіне және дала киізіне ғана өрт әсері байқалғанын көрсетті. Қара қоңыр топырақтардың физикалық және химиялық қасиеттерін талдау нәтижелері өрттің әсерінен топырақтың негізгі қасиеттері өзгеретінін көрсетеді. Өрттен кейінгі бірінші жылы топырақ ерітіндісінің реакциясының жоғарылауы және қара қоңыр топырақтың жоғарғы қабаттарының құрылымдық жағдайының нашарлауы байқалды. 3 жыл өткеннен кейін осы көрсеткіштердің жақсару үрдісі байқалады.

Кілт сөздер: пирогенді фактор; күңгірт қызыл топырақ; құрғақ дала аймағы; экологиялық жағдай; дала өрттері; постпирогенді сукцессия; топырақ қасиеттері; топырақ құнарлығы; органикалық зат; деградация.

Kipicne

Құрғақ дала аймағында қоршаған орта деградациясына алып келетін факторлардың бірі болып пирогенді факторлар (өрт) саналады. Жауын-шашынның аз түсуі, жоғары температура, күшті желдер, аңызак пен құрғақшылық қайталануының жоғары дәрежесі құрғақ дала аймағында өрттердің, әсіресе жылдың құрғақ маусымдарында жиі пайда болуына әкеледі. Өрттер табиғи және антропогендік факторлар әсерінен пайда болады, дегенмен өрттер көп жағдайда адамның өрт қауіпсіздігі ережелерін сақтамау салдарынан туындайды.

2019 жылы Қазақстанда 13 мыңға жуық, ал 2020 жылы 12 мыңнан астам өрт оқиғалары тіркелді. Батыс Қазақстан облысында 2019 жылы – 517, ал 2020 жылы – 563 өрт оқиғасы байқалды, солардың ішінен басым көпшілігі ауыл шаруашылық және орман шаруашылығы алқаптарында болып тұрады. Көп жағдайда орман шаруашылығы жерлерінен басқа алқаптарда байқалатын өрттерге статистика жүргізілмейді. Дала өрттері орман өрттеріне қарағанда жиірек болады, көп ауданды қамтиды және үлкен аумақтарға таралуымен сипатталады [1].

Өрттің қоршаған ортаның абиотикалық және биотикалық бөлігіне тигізетін әсері мен әлеуметтік салдары ғылыми әдебиеттерде көп зерттелген. Ф.Р.Зайдельман зерттеулері (2002) топырақтың органикалық бөлігінің жанып кетуі салдарынан топырақтың биологиялық

белсенділігі төмендеуі, биологиялық айналымның бәсеңдеуі аймақтың экологиялық жағдайын нашарлататынын көрсетеді. Топырақ пен атмосфера арасындағы материалды-энергетикалық алмасу балансы бұзылады, микроклиматтық жағдайлары өзгереді [2, б. 15]. Өрт, пирогенді фактор ретінде өсімдік жамылғысына да негативті әсер етеді. Өрттен кейін өсімдіктің түрлік құрамы мен әр түрлі түрлердің өзара қатынасын өзгеріп, пиротолерантты түрлер басымдығы байқалады, бастапқы фитоценозға тән емес туынды экожүйелер пайда болады. Бұндай өзгерістер фитоценоз динамикасына әсер етеді [3, б. 234-242]. Т.А.Работнов (1983) өрттің өсімдіктер түріне әсері өсу нүктесі мен жаңару бүршіктерінің зақымдануы байланыстығын көрсетті осыған орай бұталар мен жартылай бұталар өрт салдарынан жиі зақымданады, ал жаңару бүршіктері топырақта орналасатын өсімдіктер үшін өрттен кейін қайтадан өсе бастайды. Әр түрлі шөптер қауымдастығының тек қана астықтан тұратын қауымдастыққа қарағанда өрт әсеріне төзімділігі аздап жоғары болады. Пирогенді фактордың жиі қайталануы түрлік алуантүрлілік жойылуына әкеледі [4, б. 111-117]. Н.О.Рябинина өрттің өсімдіктерге әсерін екі жақсы қарастыруға болатынын атап өтеді. Бір жағынан, дала өрттері тығыз матасып жатқан беткі дала төсенішінің (текеметінің) өртенуі салдарынан шөп жамылғысының жаңаруына әкелсе, екінші жағынан жаңару бүршіктерінің жанып кетуі салдарынан өсімдіктердің қайта қалпына келу процесін баяулатып, аймақтың түр алуандылығына төмендетеді [5, б. 72–78]. Тез таралатын дала өрттері аймақтың ұсақ жәндіктер, құстар мен сүт қоректілерге де елулі түрде әсер етеді. Өрт кезінде атмосфераға түрлі газ тәрізді және аэрозольдардың көп мөлшерде бөлінуі салдарынан ауаның ластануы адам денсаулығына да әсер етеді. Өрттің негативті әсері семиаридті және аридті аймақтарда анық байқалады. Өрттер физикалық және заңды тұлғалар қаржылық тұрғыдан да зиян келтіреді [6, б. 1375–1378].

Ауыл шаруашылық алқаптарында байқалатын (егістік танаптар, шабындық, жайылым т.б.) өрттер әсері аймақ ерекшеліктерге байланысты. Сапронов Д.В. (2012) өрт әсері оның пайда болу уақытына, ұзақтығына мен жану ерекшеліктеріне байланыстылығын атап өтеді. Дала өрттері көбінесе көктемде және жаз аяғы мен күз маусымдарында басым байқалады. Дала өрттерінің шөптесін экожүйелерге әсері вегетациялық маусымның бастапқы кезеңдерінде зиянды әсері топырақтың тыныс алу қабілеті 11%-ға дейін азаюы, топырақтағы су қоры төмендеп, және топырақ бетінің температурасы артуынан байқалады. Өрт салдарынан өсімдіктердің өсуі мен дамуы тежеліп, биомасса және топыраққа келіп түсетін органикалық қалдықтар мөлшері де төмендейді [7, б. 275–276].

Өрт жалынының биіктігі егістік танаптарда өсімдік түріне байланысты 1-1,5 метрден 3-5 метрге дейін жетуі мүмкін. Өрттің таралуы жел жылдамдығы мен күшіне, топырақ ылғалдылығы және жергілікті жер бедеріне байланысты. Егер күшті жел болса, өрт тез лаулап, үлкен аймақты шарпығанмен, кей жерлерде, әсіресе ылғалдылығы жоғары жерлерде жекелеген бөліктері жанбай қалады, ал жай баяу жанған өрттер керісінше құрғақ шөп жамылғысының түгелдей дерлік жанып кетуіне әкеледі [8, б. 19-20].

Жайық өңірін ұзақ жылдар зерттеген биология ғылымының докторы, профессор В.В.Иванов (1958) далалық аймақтарда жазғы өрттердің әсерін ұзақ уақыт бойы зерттей келе, шілде және тамыз айларында байқалған өрт салдарынан құрғақ далалық аймақта өсімдіктер өнімділігі: жауын-шашынды жылдары 50%-ға дейін, ал жауын-шашынсыз құрғақ жылдарда тіпті 75%-ға дейін төмендейтінін атап өткен [9].

Дала өрттерінің салдары өрт ұзақтығы мен қауырттылығына байланысты 7-8 жылдан 30 жылға дейін болады. Дала экожүйелерінде өрттен кейін болатын пирогенді сукцессия бағыты мен ұзақтығы аймақтың табиғи және жергілікті ерекшеліктеріне де байланысты. Антропогенді бұзылған аймақтардың байқалатын өрттен кейін өсімдіктердің қайта жаңарып қалпына келуі қиындайды. Өте қауыртты өрт кезінде топырақ бетіндегі органикалық

қалдықтар мен өсімдіктер түгелдей өртеніп кетеді, тіпті топырақтың жоғары қарашірінді қабатына да зиян келеді. Топыраққа өсімдік қалдықтарымен бірге келіп түсетін азот және басқа да күлді элементтер мөлшері де тиісінше азайады. Жоғары температура топырақтағы тұқым бүршіктері мен өсімдіктер тұқымында елеулі зиян келтіреді.

Өрт болғаннан кейін топырақ астындағы қалған жаңару бүршіктері мен тұқым қоры есебінен өсімдік биомассасы келесі жылы ақ қалпына келе бастайды. Ал жер асты бөлігі немесе қарашірінді қабаты түгелдей жанып кеткен жерлердің жаңару потенциалы өте төмен, өсімдіктердің қалпына келуі тек анемофорлар тұқымы түсуіне байланысты.

Өрттен кейін байқалатын сукцессиялық процесстердің бағыты мен стадиясын анықтау және олардың қалпына келу процесстері мен тиімді әдістерін негіздеу үшін пирогенді факторлардың топырақтың физикалық және химиялық қасиеттерін зерттеу қажет. Батыс Қазақстан облысы жағдайында дала өрттерінің аймақ экожүйесіне әсерін және қалпына келуін зерттеу мәселелері өте өзектілігі ескеріле отырып кешенді зерттеулер жүргізілді.

Зерттеу жұмысының мақсаты пирогенді факторлардың құрғақ дала аймағының күңгірт кара қоңыр топырақтарының физикалық қасиеттері, структуралық-агрегаттық құрамы мен химиялық қасиеттеріне әсерін зерттеу.

Зерттеу материалдары мен әдістері

Зерттеу жұмыстары 2016-2020 жылдары Батыс Қазақстан облысы Шыңғырлау ауданы Ащысай ауылы маңындағы тыңайған күңгірт кара қоңыр топырақтарында жүргізілді. Өсімдік жамылғысы қуаңшылыққа төзімді шымды астықты мен жусанды далалық әртүрлі шөптерден құралған [10].

2016 жылдың мамыр айында өртенген жерден мониторинг алаңқайы белгіленіп, өсімдік жамылғысына сипаттама беріліп, топырақ сынамалары алынды. Зерттеу жұмыстары қолданыстағы далалық, зертханалық және камеральды тәсілдер мен әдістерінің кешені арқылы жүргізілді. 2019 жылдың шілде айында осы алаңқайдың өрттен кейін қайта қалпына келу процесі зерттелді. Өрттен кейінгі 3 жылда байқалған өзгерістерді анықтау үшін соңғы 20 жылда өртенбеген бақылау алаңқайы белгіленді.

Зерттеу учаскелеріне геоботаникалық сипаттама стандартты әдістеме бойынша (10x10 м) берілді [11]. Түрлерге атама С.К.Черепанов бойынша берілді [12].

Пирогенді факторлардың күңгірт кара қоңыр топырақтың экологиялық жағдайына әсері 2015 жылы өртенген учаскелер мен өртенбеген тыңайған учаскелер алынды. Әрбір учаскеден ГОСТ 17.4.3.01-83 и ГОСТ 17.4.4.02-84 талаптарына сәйкес топырақ шұңқырлары қазылып, оларға морфологиялық сипаттама беріліп, сынамалар алынды [13; 14]. Топырақтың физикалық қасиеттері (көлемдік салмағы, қатты фаза тығыздығы мен жалпы кеуектілік) қолданыстағы әдістермен анықталды [15]. Алынған топырақ үлгілерінде органикалық заттардың жалпы мөлшері ЦИНАО бойынша модификацияланған Тюрин әдісімен [16], топырақ ерітіндісінің реакциясы потенциометрлік әдіспен анықталды [17]. Зерттеу нәтижелеріне статистикалық талдау жүргізілді [18].

Зерттеу нәтижелері

Күңгірт кара қоңыр топырақтар құрғақ дала аймағының зональды топырағы болып саналады. Қарашірінді қабатының қалыңдығы бойынша орташа қуатты, ал мөлшері бойынша аз және орташа қарашірінділі түрлерге жатады. 2019 жылдың шілде-тамыз айларында өртенген алқаптарда зерттеу алаңқайлары белгіленді.

Тыңайған жерлерден 3 зерттеу алаңқайы белгіленді: 1) – 2016 жылдың мамыр айында өртенген жер (1 жыл); 2) – 2016 жылдың мамыр айында өртенген жер (3 жыл); 3) – тыңайған жер (бақылау). Зерттеу алаңқайларының жалпы көрінісі төмендегі суретте берілген.

Сурет – Зерттеу учаскелерінің жалпы көрінісі: 1) Өртенген алаңқай (2016, шілде);
2) Өрттен кейін қалпына келе бастаған алаңқай (2019, шілде); 3) Бақылау (тыңайған жер).
2019 жыл, шілде.

Шаруашылықтың топырақ картасы бойынша зерттеу алаңқайы күңгірт қара қоңыр топырақтар аймағында орналасқан. Механикалық құрамы бойынша ауыр саздақты. Негізгі топырақ түзуші жыныстары болып төрттік дәуірдің карбонатты шөгінділері саналады, олардың түсі ашық сарыдан жалын түстес реңге дейін өзгереді.

№1 топырақ шұңқыры өртенген танаптан қазылды. Бұрынғы тыңайған жер, тарақ боз арқылы түпкілікті жақсарту жұмыстары жүргізілген, бірақ шабындық ретінде пайдаланылмайды. Жер бедері тегіс, микрорельеф нашар дамыған. Топырақ беті құрғақ, жарықшақтар бар. Антропогенді әсер нашар, мал сирек жайылады. 2016 жылдың көктемінде осы учаске өртеніп, табиғи шөп жамылғысы түгелге жуық өртеніп кеткен. Аздап ірі дөрекі сабақты жалын шалған өсімдік қалдықтары ғана байқалады. Шілде айында зерттеу кезінде бір жылдық өсімдіктер өсіп өне бастаған. Далалық арпабас (*Bromus arvensis*), Ақ алабұта (*Chenopodium album*), кәдімгі цикорий (*Cichorium inthybus*), егістік шырмаяуық (*Convolvulus arvensis*) т.б.) және күлгін коровяктің (*Verbascum phoeniceum*) сирек жіңішке келген бір жылдық өскіндері байқалады. Еркекшөп (*Agropyron pectinatum*) және бетеге (*Festuca velesiaca*) өртеніп кеткен тығыз түптердің айналасында қайта өсе бастаған. Проективті жабыны 0-10% аралығында өзгереді. (Кест. 1).

1-Кесте – Орташа қуатты ауыр саздақты пирогенді өзгерген күңгірт қара қоңыр топырақтың морфологиялық сипаттамасы

A ₀ (0-0,5) см	Күл және шала жанған өсімдіктер мен шым қабатының қалдықтары
A (0,6-20)	Қоңырқай реңді қара сұрғылт түсті, ауыр саздақты, құрғақ, топырақ жарықтары бойында пирогенді қалдықтар байқалады, тамырлар аз кездеседі, үгітілгіш майда түйіртпекті-шаңды құрылымды, аздап тығыздалған, қайнау сипаты жай; келесі қабатқа өтуі – түсі бойынша анық.
B ₁ (21-32)	Қоңырқай, ауыр саздақты, құрғақ, тамырлар аз кездеседі, призма тәрізді-жаңғақты, тығыз, қайнайды; келесі қабатқа өтуі түсі бойынша анық.
B ₂ (33-62)	Ақшыл күрең реңді қара қоңыр қарашірінді тілдері байқалады, ауыр саздақты, дымқылдау, тамырлар аз кездеседі, жаңғақ тәрізді-призмалы, тығыз, қайнайды, аккөздер байқалады; келесі қабатқа ауысу тілдер бойынша.
B _к (63-70)	Қоңырқай күрең, ауыр саздақты, дымқыл, ірі призма тәрізді құрылым, өте тығыз, бұрқылдап қайнайды, аккөздер түрінде карбонаттар кездеседі.

Өртенген топырақтың морфологиялық құрылысында пирогенді қалдықтардың тек қана жоғары қарашірінді қабатындағы жарықшалар бойында ғана байқалады.

№2 топырақ шұңқыры тыңайған алқапта өртенгеннен кейін 3-жылы қазылды. Өсімдік жамылғысы сирек, проективті жабыны 30-60% аралығында өзгереді. Өсімдік жамылғысының біртіндеп қалпына келу процесі байқалады (Кест. 2). Зерттеу алаңқайында тарақбоз (*Agropyron pectinatum*), түлкіқұйрық ақмия (*Vexibia alopecuroides*), София сармаласы (*Descurainia Sophia*), далалық сәлбен (*Salvia stepposa*), дала шырмауығы (*Convolvulus arvensis*), күлгін коровяк (*Verbascum phoeniceum*), кәдімгі сарысоюу (*Xanthium strumarium*), австрия жусаны (*A. austriaca*), ащы жусан (*A. absinthium*), кәдімгі мыңжапырақ (*Achillea millefolium*) т.б. өскен.

2-Кесте – Орташа қуатты ауыр саздақты пирогенді аздап өзгерген карбонатты күңгірт қара қоңыр топырақтың морфологиялық сипаттамасы

A ₀ (0-1) см	Шала ыдыраған шөптесін қалдықтар. Топырақ бетінде бұрын өртенген пирогенді өсімдік қалдықтары байқалады.
A (2-22) см	Қоңырқай реңді қара сұр, ауыр саздақты, құрғақ, пирогенді қалдықтарды байқауға болады, ұсақ тамырлар көп, үгілгіш майда түйіртпекті шаңды, тығыздалған, аздап қайнайды; келесі қабатқа өтуі – түсі бойынша анық.
B ₁ (23-35) см	Күрең қара қоңыр, ауыр саздақты, құрғақ, тамырлар аз кездеседі, ұсақ кесекті-призмалы, тығыздау, қайнайды; келесі қабатқа өтуі түсі бойынша анық.
B ₂ (36-61) см	Ақшыл күрең реңді қара қоңыр қарашірінді тілдері байқалады, ауыр саздақты, дымқылдау, тамырлар аз кездеседі, жаңғақты кесекті, тығыз, қайнайды, «аккөздер» байқалады, келесі қабатқа өту сипаты тілді.
B _к (62-84) см	Сарғыш күрең, ауыр саздақты, дымқыл, ірі-призма тәрізді құрылымы бар, өте тығыз, бұрқылдап қайнайды, ақ көздер түріндегі карбонат дақтары кездеседі.

№3 топырақ шұңқыры ұзақ жылдар бойы игерілмеген тыңайған танапта қазылды. Тыңайған танаптың экологиялық жағдайы қанағаттанарлық. Өсімдік жамылғысы астықты-ақ жусанды және әр түрлі шөпті – астықты – ақ жусанды ассоциациядан түзілген. Проективті жабын 60-80% аралығында өзгереді (Кест. 3). Зерттеу алаңқайында тарақ боз (*Agropyron pectinatum*), бұтақты қияқ (*Leymus ramosus*) жылтыр мия (*Glycyrrhiza glabra*), бетеге (*Festuca valesiaca*), сары түйежоңышқа (*Melilotus officinalis*), далалық сәлбен (*Salvia stepposa*), ақ жусан (*Artemisia lerchiana*), австрия жусаны (*A. austriaca*), кәдімгі мыңжапырақ (*Achillea millefolium*), қандауыр тәрізді дала зығыры (*Galatella linostris*) т.б. кездеседі.

3-Кесте – Орташа қуатты ауыр саздақты күңгірт қара қоңыр топырақтың морфологиялық сипаттамасы

A ₀ (0-1) см	Шөптесін өсімдік қалдықтарынан құралған дала төсеніші.
A (1-22) см	Күңгірт қара қоңыр, бұрынғы жырту қабаты байқалады, ауыр саздақты, құрғақ, тамырлар көп, бір бірімен тығыз матасқан, үгілгіш майда түйіртпекті шаңды, аздап тығыздалған, қайнамайды; келесі қабатқа өтуі түсі бойынша біртіндеп.
B ₁ (23-32) см	Ақшыл күрең реңді қара қоңыр, ауыр саздақты, дымқылдау, ірі тамырлар көп, ұсақ кесекті жаңғақты, тығыз, қайнайды; келесі қабатқа өтуі түсі және тығыздығы бойынша анық.

В ₂ (33-56) см	Түсі біркелкі емес, акшыл күрең реңді қара қоңыр қарашірінді тілдері мен сарғыш күрең түсті топырақ түзуші жыныстардың сынашалары кезектесуі байқалады; ауыр саздақты, дымқылдау, тамырлар аз кездеседі, призма тәрізді-жаңғақты, өте тығыз, қайнайды, аккөздер байқалады, келесі қабатқа ауысу тіл тәрізді.
В _к (57-80) см	Сарғыш күрең, ауыр саздақты, тамырлар аз кездеседі, дымқыл, призма тәрізді-жаңғақты, өте тығыз, бұрқылдап қайнайды, ақ көздер түріндегі карбонат дақтары байқалады.

Өрттер топырақтың морфологиялық құрылымына негізінен беткі дала төсенішіне ғана елеулі әсер етеді. Өрттен кейін құрғақ дала аймағының өсімдік жамылғысы біртіндеп қалпына келе бастайды. Өртенген жерлерде алдымен біржылдық өсімдіктер өсе бастайды. Бұлардың көпшілігі қоршаған ортаның қолайсыз факторларына бейімделген кең ауқымды эврибионттар, тіршілік энергиясы өте жоғары болады. 3 жыл бұрынғы өрттен кейін тыңайған жерлер осы аймақтық ерекшеліктерге сәйкес қалпына келе бастаған. Бір жылдықтар біртіндеп көпжылдық шөптермен алмасқан, қалпына келген алаңқайлардың өсімдік жамылғысы бақылау вариантына ұқсас.

Топырақтың физикалық қасиеттері оның құрамындағы физикалық саз бен қарашірінді мөлшеріне және структуралық құрылымына тығыз байланысты. Ауылшаруашылық өсімдіктерінің көпшілігі үшін саздақты және сазды топырақтардағы топырақ оңтайлы көлемдік салмағы 1,01-1,16 г/см³ шегінде болады. Топырақтың тығыздығының артуы өсімдік жамылғысының өнімділігін төмендетеді және қолайсыз фактордан кейін қалпына келуін нашарлатады.

Топырақтың жоғарғы 0-20 см қабатындағы көлемдік салмағы (тығыздығы) зерттеу варианттары бойынша 1,08-1,29 г/см³ шегінде өзгерді, тереңдеген сайын қатты тығыздалуы байқалады. Өрттен кейін топырақ тығыздығы жанып кеткен өсімдік қалдықтары әсерінен 1,08 г/см³ дейін төмендеуі байқалады. Ал топырақтың 21-50 см қабатында топырақ көлемдік салмағы, қатты фаза тығыздығы және жалпы кеуектілік мөлшерінің өзгеруі елеулі емес (Кест. 4).

4-Кесте – Пирогенді факторлардың күңгірт қара қоңыр топырақтың физикалық қасиеттері мен структурасына әсері

Топырақ қабаты, см	Топырақтың көлемдік салмағы, г/см ³	Топырақтың қатты фаза тығыздығы, г/см ³	Жалпы кеуектілігі, %	Агрономиялық құнды бөлшектер (10,0-0,25мм%),	Структура коэффициенті (Кстр),%
Өртенген алаңқай (2016)					
0-20	1,08	2,21	51,1	34,6	0,53
21-50	1,23	2,37	48,1	51,0	1,04
Өрттен кейін қалпына келе бастаған алаңқай (2019)					
0-20	1,19	2,39	50,2	49,37	0,97
21-50	1,29	2,44	47,1	49,41	0,98
Бақылау (тыңайған жер) (2019)					
0-20	1,21	2,43	50,2	67,8	2,1
21-50	1,27	2,45	48,2	55,86	1,26

Топырақтың қатты фаза тығыздығы оның минералдық құрамы мен органикалық компоненттер мөлшеріне байланысты. Топырақтың тығыздалуы жалпы кеуектілік пен

азрация дәрежесінің төмендеуіне әкеледі. Зерттеу варианттары бойынша топырақтың жоғары қабаттарының жалпы кеуектілігі Н.А.Качинский шкаласы бойынша қанағаттанарлық деп бағаланады, ал төменгі қабаттарда жалпы кеуектілік мөлшері азайған, қанағаттанарлық емес.

Топырақтың физикалық қасиеттерінің ішінде топырақ структурасының маңызы зор. Топырақ структурасы – оның су-ауа алмасуына, су, ауа және жылу режиміне т.б. көптеген қасиеттеріне әсер етіп, оның құнарлылығына өте үлкен септігін тигізеді. Агрономиялық тұрғыдан маңызды құрылымдық бөлшектерге түйіртпекті-дәнді құрылым жатады.

Топырақтың жоғары 0-20 см қабатының структуралық құрылымы өрт әсерінен өзгергені байқалады. Пирогенді өзгерген топырақтардың структуралық құрамы нашарлаған: фракциялар қатынасы өзгерген, макроэлементтер мен микроэлементтер мөлшері көбейген, структура коэффициенті 0,53-ке дейін төмендеген. Осы учаске топырақтарының структуралық құрылымы өсімдіктер өсуі мен дамуы үшін қолайсыздығымен сипатталады. Өртенгеннен кейін 3 жыл өткен алаңқайларда топырақтың структуралық құрылымы жақсару тенденциясы байқалады. Структура коэффициенті 0,97-ге артты. Бақылау варианты ретінде алынған өртенбеген алаңқайларда агрономиялық тұрғыдан құнды бөлшектер (10,0-0,25 мм%) мөлшері 67,8%-ге артуы байқалады және структура коэффициентінің де жоғарылығымен сипатталады. Структура коэффициенті 2,1-ге тең.

Топырақтың тамыр кездесетін қабатының структуралық жағдайын жақсарту үшін органо-минералды тыңайтқыштар мен мелиоранттарды енгізу, топырақты өңдеу тәсілдерін дұрыс таңдау, тұзға төзімді дақылдарды егу және т. б. қажет.

Топырақтың физика-химиялық қасиеттері оның құнарлылығын анықтайтын негізгі қасиеттердің бірі болып табылады. Өрт нәтижесінде топырақ бетінде өлі органикалық қалдықтар мөлшері көбейеді. Олардың мөлшері жану нәтижесінде топыраққа түскен органикалық заттар мөлшеріне байланысты.

Топырақтың жоғарғы қабатындағы органикалық заттардың мөлшері өрттен кейін 3,2%-ға дейін күрт артады. Қара қоңыр топырақтың 0-20 см қабатындағы органикалық заттар қоры зерттеу варианттары бойынша 43,6-69,76 т/га аралығында болды, алайда бұл органикалық заттар мөлшерін нағыз қарашірінді деп толық санауға болмайды (Кест. 5).

5-Кесте – Пирогенді факторлардың күңгірт қара қоңыр топырақтың химиялық көрсеткіштеріне әсері (0-20 см)

№№	Көрсеткіштер	pH	Органикалық заттар, %	Органикалық заттар қоры, т/га
1	Өртенген алаңқай (2016)	8,72	3,2	69,12
2	Өрттен кейін қалпына келе бастаған алаңқай (2019)	8,3	1,68	39,98
3	Бақылау (тыңайған жер)	7,38	1,73	41,86

Топырақ ерітіндісінің реакциясы зерттеу варианттары бойынша 7,38-8,72 аралығында өзгерді. Топырақ ерітіндісінің реакциясы ортаның сілтілі және өте сілтілі болуы ауылшаруашылық дақылдарының өнімділігінің айтарлықтай төмендеуіне әкеледі.

Дала өрттерінің топырақтың тек жоғары қабаттары мен дала төсенішіне ғана аздап зақым келтіретінін көрсетті. Өрттен кейін өсімдік жамылғысының құрылымы мен құрамы және топырақтың морфологиялық, физикалық және химиялық қасиеттері де біртіндеп қалпына келу тенденциясы байқалады. Дегенмен дала төсенішінің жойылуы топырақ бетінен физикалық булануды арттырып, тез құрғап кетуі және топырақ микроклиматы мен су-ауа

режимінің өзгеруі топырақ деградациясына әкеледі, сондықтан топырақ құнарлығын қалпына келтіру бағытындағы шараларды қажет етеді.

Қорытынды

Зерттеу нәтижелері дала өрттері құрғақ дала аймағында күнгірт кара қоңыр топырақтардың кейбір қасиеттерін өзгертетінін көрсетті.

- Өрттен кейінгі алғашқы жылдары өсімдік жамылғысы біртіндеп қалпына келе бастайды, алдымен қоршаған ортаның қолайсыз жағдайларына бейімделген біржылдық пайда болады. Біртіндеп біржылдықтар көпжылдық түрлермен алмастырылады, олардың көпшілігі өртенбеген тыңайған аймақтарда өседі. Өрттен кейін 3 жыл ішінде өсімдік жамылғысы аймақтық ерекшеліктерге сәйкес қалпына келе бастайды.

- Топырақтың жоғарғы қабаттарының көлемдік салмағы (тығыздығы) зерттеу варианттары бойынша 1,08-1,29 г/см³ шегінде өзгерді, тереңдеген сайын қатты тығыздалуы байқалады. Өртенген жылы топырақтардың көлемдік салмағының азаюы байқалғанмен, біртіндеп күлді бөлшектердің цементтелуі салдарынан тығыздалады. Н.А.Качинский шкаласы бойынша осы есепті қабаттың жалпы кеуектілігі қанағаттанарлық деп бағаланады.

- Өртенген топырақтардың структура коэффициенті 0,53-ге дейін төмендеген. Өртенгеннен кейін 3 жыл өткен алаңқайларда топырақтың структуралық құрылымы жақсару тенденциясы байқалады.

- Топырақтың жоғарғы қабатындағы органикалық заттардың мөлшері өрттен кейін 3,2%-ға дейін артады. Кара қоңыр топырақтың 0-20 см қабатындағы органикалық заттар қоры зерттеу варианттары бойынша 39,98-69,12 т/га аралығында болды.

- Кара қоңыр топырақтың жоғарғы қабаттарындағы рН мәні 7,38-8,72 аралығында өзгереді. Зерттеу нәтижелері өрттен кейінгі бірінші жылы топырақ ортасының реакциясы аздап артатынын көрсетті.

Өртенген топырақ бетінде өсімдіктердің болмауы салдарынан түскен жауын-шашын, еріген қар сулары және жел әсерінен күл мен шала жанған органикалық тасымалдануы немесе төменгі қабаттарға сіңуі салдарынан 3 жылдан кейін кейбір қасиеттері бойынша аймақтық топырақтарға ұқсастығын көрсетті. Дала өрттерінің топырақтың тек жоғары қабаттарына ғана аздап зақым келтіретінін көрсетті. Дегенмен дала төсенішінің жойылуы топырақ бетінен физикалық булануды арттырып, тез құрғап кетуі және топырақ микроклиматы мен су-ауа режимінің өзгеруі салдарынан топырақ құнарлығының төмендеуіне әкеледі.

ӘДЕБИЕТ

[1] Сайт портала «Открытые данные». Официальный статистический учет пожаров и их последствий. (2020). – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://data.egov.kz/datasets/view?index=ortter_men_olardyn_zardaptaryn.

[2] Зайдельман Ф.Р. Пирогенная и гидротермическая деградация торфяных почв, их агроэкология, песчаные культуры земледелия, рекультивация / Ф.Р.Зайдельман. – М.: Изд-во МГУ, 2002. – 168 с.

[3] Работнов Т.А. Фитоценология / Работнов Т.А. – М.: Изд-во МГУ, 1983. – 383 с.

[4] Ayoub Allam et al. (2020). Effect of fires on certain properties of forest soils in western Algeria. / Ayoub Allam, Amine Habib Borsali, Abdelkrim Kefifa, Mohamed Zouidi, Raphael Gros // Acta Technologica Agriculturae 3. Nitra, Slovaca Universitas Agriculturae Nitriae, 2020, pp. 111–117. DOI: 10.2478/ata-2020-0018.

[5] Рябинина Н.О. Степные пожары и их воздействие на зональные геосистемы Донского природного парка / Н.О.Рябинина // Современные проблемы географии, экологии и природопользования: материалы Международной научно-практической конференции (25–26 апреля 2012 года). – Волгоград: Изд-во ВолГУ, 2012. – С. 72–78.

- [6] Сухомлинова В.В. Влияние пирогенного фактора на эволюцию фитоценозов // Известия Самарского научного центра Российской академии наук / В.В.Сухомлинова. – 2012. – Т. 14, №1(5). – С. 1375–1378.
- [7] Сапронов Д.В. Последствия пожаров в травянистых экосистемах / Д.В.Сапронов // Геохимия ландшафтов и география почв (к 100-летию М.А.Глазовской): доклады Всероссийской научной конференции, 4-6 апреля 2012 года. – М: Географический факультет МГУ, 2012. – С. 275–276.
- [8] Анилова Л.В. К вопросу о влиянии пирогенного фактора на растительный покров степей Оренбургского Предуралья / Л.В.Анилова, Т.С.Шорина, Е.В.Пятина // Вестник Оренбургского государственного университета. – 2011. – №12 (131). – С. 19-20.
- [9] Иванов В.В. Степи Западного Казахстана в связи динамикой их растительности / В.В.Иванов. – Уральск: ОФ «Евразийский союз ученых», 2007. – 188 с.
- [10] Фартушина М.М. Почвенный покров // Природно-ресурсный потенциал и проектируемые объекты заповедного фонда Западно-Казахстанской области / [А.З.Петренко, А.А.Джубанов, М.М.Фартушина и др.]; под. ред. А.З.Петренко и А.А.Джубанова. Западно-Казахстанский гуманитарный университет имени А.С. Пушкина. – Уральск: РИО ЗКГУ, 1998. – С. 34-39.
- [11] Ипатов В.С. Описание фитоценоза. Методические рекомендации: учебно-методическое пособие / В.С. Ипатов, Д.М. Мирин. – СПб.: Санкт-Петербургский государственный университет, 2008. – 70 с.
- [12] Черепанов С.К. Сосудистые растения России и сопредельных государств (в пределах бывшего СССР) / С.К.Черепанов. – СПб: Мир и семья, 1995. – 992 с.
- [13] Охрана природы. Почвы. Общие требования к отбор проб: ГОСТ 17.4.3.01-83. – [Дата введения 1984-07-01]. – М.: Стандартинформ, 2008. – 6 с. (Межгосударственный стандарт).
- [14] Охрана природы. Почвы. Общие требования к отбор проб: ГОСТ 17.4.3.01-2017. – [Дата введения 2019-01-01]. – Москва: Стандартинформ, 2018. – 8 с. (Национальный стандарт Российской Федерации).
- [15] Вадюнина А.Ф. Методы исследования физических свойств почв: Учебное пособие. / А.Ф.Вадюнина, З.А.Корчагина. – М.: Агропромиздат, 1986. – С.43-113.
- [16] Почвы. определения органического вещества: ГОСТ 26213-91. – [Дата введения 1993-07-01]. – М.: Издательство стандартов, 1992. – 10 с. (Государственный стандарт Союза СССР).
- [17] Почвы. Приготовление солевой вытяжки и определение ее pH по методу ЦИНАО: ГОСТ 26483-85. – [Дата введения 1985-03-26]. – М.: Издательство стандартов, 1985. – 5 с. (Государственный стандарт Союза СССР).
- [18] Дмитриев Е.А. Математическая статистика в почвоведении / Е.А.Дмитриев. – М.: Изд-во МГУ, 1995. – 320 с.

REFERENCES

- [1] Sajt portala «Otkrytye dannye». Oficial'nyj statisticheskij uchet pozharov i ih posledstvij [Official statistics of fires and their consequences]. data.egov.kz/datasets – Retrieved from: https://data.egov.kz/datasets/view?index=ortter_men_olardyn_zardaptaryn (2020). [in Russian].
- [2] Zajdel'man, F.R. (2002). Pirogennaja i gidrotermicheskaja degradacija torfjanyh pochv, ih agrojekologija, peschanye kul'tury zemledelija, rekul'tivacija [Pyrogenic and hydrothermal degradation of peat soils, their agroecology, sand crops of agriculture, reclamation]. M.: Izd-vo MGU [in Russian].
- [3] Rabotnov, T.A. (1983). Fitocenologija [Phytocenology]. M.: Izd-vo MGU [in Russian].
- [4] Ayoub Allam et al. (2020). Effect of fires on certain properties of forest soils in western Algeria. / Ayoub Allam, Amine Habib Borsali, Abdelkrim Kefifa, Mohamed Zouidi, Raphael Gros // Acta Technologica Agriculturae 3. Nitra, Slovaca Universitas Agriculturae Nitriae, 2020, pp. 111–117. DOI: 10.2478/ata-2020-0018 [in English].
- [5] Rjabinina, N.O. (2012). Stepnye pozhary i ih vozdejstvie na zonal'nye geosistemy Donskogo prirodnogo parka [Steppe fires and their impact on the zonal geosystems of the Don Natural Park]. Preceedings from The Modern problems of geography, ecology and nature management '12: Sovremennye problemy geografii, jekologii i prirodopol'zovanija/ Mezhdunarodnaja nauchno-prakticheskaja (25–26 aprelja 2012 goda) – International Scientific and Practical Conference. (pp. 72–78). Volgograd: Izd-vo VolGU [in Russian].

- [6] Sukhomlinova, V.V. (2012). Vlijanie pirogennogo faktora na jevoljuciju fitocenozev [Pyrogenic factor influence on phytocenosis evolution]. *Izvestija Samarskogo nauchnogo centra Rossijskoj akademii nauk – Izvestia of Samara Scientific Center of the Russian Academy of Sciences*, Vol. 14, №1(5), 1375–1378 [in Russian].
- [7] Sapronov, D.V. (2012). Posledstvija pozharov v travjanistyh jekosistemah [Consequences of fires in herbaceous ecosystems]. *Proceedings from The Geochemistry of landscapes and geography of soils (to the 100th anniversary of M. A. Glazovskaya) '12: Geohimija landshaftov i geografija pochv (k 100-letiju M.A.Glazovskoj): doklady. Vserossijskaja nauchnaja (4-6 aprelja 2012 goda) – All-Russian Scientific Conference (pp. 275–276). M: Geograficheskij fakul'tet MGU* [in Russian].
- [8] Anilova, L.V., Shorina, T.S. & Pjatina, E.V. (2011). K voprosu o vlijanii pirogennogo faktora na rastitel'nyj pokrov stepej Orenburgskogo Predural'ja [On the effect of the pyrogenic factor on vegetation steppes Orenburg cisural]. *Vestnik Orenburgskogo gosudarstvennogo universiteta – Vestnik of the Orenburg State University*, 12 (131), 19-20 [in Russian].
- [9] Ivanov, V.V. (2007). Stepi Zapadnogo Kazahstana v svyazi dinamikoj ih rastitel'nosti [Steppes of Western Kazakhstan in connection with the dynamics of their vegetation]. *Ural'sk: OF «Evrazijskij sojuz uchenyh* [in Russian].
- [10] Fartushina, M.M. (1998). Pochvennyj pokrov [Soil cover]. *Prirodno-resursnyj potencial i proektiruemye ob#ekty zapovednogo fonda Zapadno-Kazahstanskoj oblasti – Natural resource potential and projected objects of reserved fund of the West Kazakhstan region. A.Z.Petrenko, A.A.Dzhubanov (Ed.); Zapadno-Kazahstanskij humanitarnyj universitet imeni A.S. Pushkina. Ural'sk: RIO ZKGU* [in Russian].
- [11] Ipatov, V.S., & Mirin, D.M. (1998). Opisanie fitocenoza. Metodicheskie rekomendacii [Description of the phytocenosis. Methodological recommendations]. *SPb.: Sankt-Peterburgskij gosudarstvennyj universitet* [in Russian].
- [12] Cherepanov, S.K. (1995). Sosudistye rastenija Rossiii i sopredel'nyh gosudarstv (v predelakh byvshego SSSR) [Vascular plants of Russia and adjacent states (the former USSR)]. *SPb: Mir i sem'ja* [in Russian].
- [13] Ohrana prirody. Pochvy. Obshhie trebovanija k otbor prob [Nature protection. Soils. General requirements for sampling]. (2008): GOST 17.4.3.01-83 from 1st July 1984. Moscow: Mezhhgosudarstvennyj standart [in Russian].
- [14] Ohrana prirody. Pochvy. Obshhie trebovanija k otbor prob [Nature protection Soils. General requirement for sampling]. (2018): GOST 17.4.3.01-2017 from 1st January 2019. Moscow: Standartinform Rossiskoi Federatsii [in Russian].
- [15] Vadjunina, A.F., & Korchagina, Z.A. (1986). Metody issledovanija fizicheskikh svojstv pochv [Methods for studying the physical properties of soils]. *M.: Agropromizdat* [in Russian].
- [16] Pochvy. Metody otbora i podgotovki prob dlja himicheskogo, bakteriologicheskogo, gel'mintologicheskogo analiza [Soils. Methods for determination of organic matter]. (1992): GOST 26213-91 from 1st July 1993. Moscow: Izdatel'stvo standartov (Gosudarstvennyj standart Sojuza SSSR) [in Russian].
- [17] Pochvy. Prigotovlenie solevoj vytjazhki i opredelenie ee pH po metodu CINA0 [Soils. Preparation of salt extract and determination of its pH by CINA0 method]. (1985): GOST 26483-85 from 26th March 1985. Moscow: Izdatel'stvo standartov (Gosudarstvennyj standart Sojuza SSSR) [in Russian].
- [18] Dmitriev, E.A. (1995). Matematicheskaja statistika v pochvovedenii [Mathematical statistics in soil science]. *M.: Izd-vo MGU* [in Russian].

Альжанова Б.С., Джубатырова С.С., Беркалиева А.А.
ВЛИЯНИЕ ПИРОГЕННЫХ ФАКТОРОВ НА НЕКОТОРЫЕ СВОЙСТВА
ТЕМНОКАШТАНОВЫХ ПОЧВ СУХОСТЕПНОЙ ЗОНЫ

Аннотация. Рассмотрено влияние пирогенных факторов на некоторые свойства темнокаштановых почв сухостепной зоны. Степные пожары возникают чаще, чем лесные, охватывают большую площадь и характеризуются распространением на большие территории. Низкое количество осадков, высокие температуры в летний период, сильные ветры, суховеи, регулярные засухи в зоне сухих степей создают благоприятные условия для возникновения и распространения

степных пожаров. В первые годы после пожара растительный покров начинает постепенно восстанавливаться, сначала появляются однолетники, приспособленные к неблагоприятным условиям окружающей среды, которые постепенно сменяются многолетними видами. Исследования проводились на старовозрастной залежи с темно-каштановыми почвами с злаково-полынной и полынно-злаково-разнотравной растительностью. Повторное исследования проводились спустя 3 года после пожара. Морфологическое описание почв после 3 лет прохождения пожаров показало, что воздействие огня затронул только верхнюю часть профиля и степной войлок. Анализ физических и химических свойств темно-каштановых почв свидетельствует, что при воздействии пожара, когда прогорают степной войлок и только незначительная часть верхних горизонтов, отмечается изменение основных почвенных свойств. В первый год после пожара отмечено повышение реакции почвенного раствора и ухудшение структурного состояния верхних горизонтов темно-каштановых почв. По истечении 3 лет наблюдается тенденция к улучшению данных показателей.

Ключевые слова: пирогенные факторы; темно-каштановая почва; сухостепная зона; экологическое состояние; степные пожары; постпирогенная сукцессия; свойства почвы; плодородие почв; органическое вещество; деградация.

Alzhanova Bagdagul, Dzhubaturova Sanija, Berkalieva Aiman
INFLUENCE OF PYROGENIC FACTORS ON SOME PROPERTIES OF THE dark
CHESTNUTSOILS OF THE DRY-STEPPE ZONE

Annotation. Is examined the influence of pyrogenic factors on some properties of the dark chestnutsoils of dry-steppe zone. Steppe fires occur more often than forest fires, cover a large area and are characterized by spreading over large territories. Low amount of precipitation, high temperatures in summer, strong winds, dry winds, regular droughts in the dry steppe zone create favorable conditions for the emergence and spread of steppe fires. In the first years after fire, vegetation cover begins to gradually recover, first there are annuals, adapted to unfavorable environmental conditions, which are gradually replaced by perennial species. The studies were conducted on old-growth deposits with dark chestnut soils, with cereal-wormwood, wormwood- cereal-grass-mixed vegetation. Repeated studies were conducted 3 years after the fire. The morphological description of the soils after 3 years of fires showed that the impact of fire affected only upper part of the profile and steppe felt. Analysis of the physical and chemical properties of dark chestnut soils indicates that at influence of fire when the steppe felt and only a small part of the upper horizons burns out, there is a change in the main soil properties. In the first year after fire there was an increase in reaction of the soil solution and a decline in structural state of the dark chestnut soils' upper horizons. After 3 years there is a tendency to improve these indicators.

Keywords: pyrogenic factors; dark chestnut soil; dry-steppe zone; ecological state; steppe fires; post-pyrogenic succession; soil properties; soil fertility; organic matter; degradation.

УДК 628.477

МРНТИ 34.35.51:87.53.13

DOI 10.37238/1680-0761.2021.81(1).49

Булекова А.А., Габдуллина С.*Западно-Казахстанский аграрно-технический университет имени Жангир хана,
Уральск, Казахстан***E-mail:** akgibek73@mail.ru, bakhitovasymbat@gmail.com

ПРОБЛЕМА УТИЛИЗАЦИИ ТБО

Аннотация. Экологические проблемы, связанные с образованием отходов, являются частью социальных изменений, в которых твердые бытовые отходы играют важную роль. Для эффективного планирования инфраструктуры обращения с твердыми отходами необходимо знать количество образующихся отходов и их состав. Целью настоящего исследования является пути решения проблемы утилизации и переработки твердых бытовых отходов с применением новых технологий. Был исследован полигон размещения твердых бытовых отходов города Уральск на предмет сбора и последующей утилизации ТБО. По данным областного департамента экологии, масса накопленных бытовых отходов по всей ЗКО на начало года достигала 6,3 млн тонн. А общая площадь свалок уже составляет более 550 га. Были исследованы пункты сбора ТБО и полигон для размещения. Изучаемыми параметрами были образование и состав отходов, технологии применяемые на полигоне г.Уральск для размещения и утилизации отходов.

Ключевые слова: экология; твердые бытовые отходы; утилизация отходов; экологические проблемы; окружающая среда; полигон.

Введение

Экологические проблемы, связанные с образованием отходов, являются частью социальных изменений, в которых домохозяйства играют важную роль [1]. Отходы, выбрасываемые в систему управления твердыми коммунальными отходами, могут управляться несколькими различными способами: они могут быть непосредственно утилизированы, переработаны, повторно использованы или обработаны перед утилизацией, переработкой или повторным использованием. Эти действия выполняются на сайтах, отличных от сайта генерации [2,3,4]. Вторичная переработка включает в себя переработку отходов для использования в производстве нового продукта. Повторное использование отходов означает их повторное использование либо непосредственно, либо после ремонта или улучшения. Наконец, сокращение источников включает в себя в первую очередь отказ от отходов. Люди избавлялись от отходов с момента создания вида. Первоначально это означало отбрасывание объекта в тот момент, когда он стал отходом, во времени и пространстве. Там, где развивались населенные пункты, утилизация становилась все более сложной. Отходы должны были утилизироваться путем сжигания и / или осаднения в отдаленном месте. В наше время высокая плотность населения, высокое образование отходов и токсичные характеристики отходов привели к необходимости создания сложных [5,6]. Растущая забота об окружающей среде, нехватка продовольствия и кормов, а также рост цен на нефть стимулировали интерес к новым способам производства большего количества биоэнергии. Быстро растет интерес к преобразованию сельскохозяйственных и промышленных отходов в коммерчески ценные продукты. Утилизация отходов и загрязнение окружающей среды неразрывно связаны. Нежелательные остатки, которые обычно воспринимаются как имеющие отрицательную ценность, описываются как отходы.

Большинство ситуаций, связанных с удалением отходов, связаны с загрязнением различного рода. Таким образом, твердые отходы и их утилизация являются одной из серьезных проблем в развивающихся странах, которые требуют экологически чистых вариантов обработки [7,8]. С быстрым экономическим ростом и урбанизацией в Китае образование и управление твердыми коммунальными отходами (ТБО) становится серьезной социальной и экологической проблемой. После реформы и открытия в 1978 году доход на душу населения в Китае ежегодно увеличивался. Однако загрязнение окружающей среды и образование отходов также быстро растут. Согласно китайским статистическим Ежегодникам, объем производства ТБО в 1997 году составлял примерно 109 миллионов тонн, а в 2011 году он достиг примерно 164 миллионов тонн, увеличившись почти на 50 %. Экологически обоснованные стратегии обращения с ТБО—широко известные как иерархия управления отходами—помещают сокращение источников на вершину иерархии, за которой в порядке убывания следуют переработка и компостирование, рекуперация энергии, обработка и утилизация. На ранних этапах борьбы с образованием ТБО усилия были направлены на безвредную обработку (утилизация ТБО путем переработки, компостирования, преобразования отходов в энергию и санитарного захоронения). Современные проблемы в развивающихся странах заключаются в выборе наиболее подходящей территории для захоронения твердых бытовых отходов. Возросшая урбанизация и расширение использования одноразовых продуктов в последние десятилетия привели к увеличению спроса на свалки. В настоящее время мировые города генерируют около 1,3 миллиарда тонн твердых отходов в год. Ожидается, что к 2025 году этот объем увеличится до 2,2 млрд тонн (Харламова и др.), а к 2050 году—до 3,40 млрд тонн ежегодно (Всемирный банк, 2018). На всей территории Казахстана свалки подвергнут космическому мониторингу. Министерство энергетики заключило договор с АО «НК «Казахстан ГарышСапары» по космическому мониторингу стихийных свалок на территории страны. Например, на территории Уральска и двух прилегающих к нему районов, космической съемкой зафиксировано 503 стихийных свалки. с 2019 года в соответствии со ст. 301 Экологического кодекса запрещено захоронение на полигонах ТБО (твердо-бытовых отходов) пластмассы, пластика, полиэтилена, макулатуры, картона, отходов бумаги, ртутьсодержащих ламп и приборов стеклобоя, лома цветных и черных металлов, литиевых, свинцово-кислотных батареек, электронного и электрического оборудования. А с 1 января 2021 года введется запрет еще и на захоронение на ТБО пищевых и строительных отходов. «Год назад утвердили тариф, который рассчитывался на 2016 год. За это время все подорожало. 195 тенге сейчас тариф в Уральске на одного человека. В Алматы, например, 550 тенге на одно физлицо. Только имея хороший тариф, можно строить этот бизнес», – заключил предприниматель. [9]. Самая большая головная боль местной власти – поселковые свалки. Согласно данным департамента экологии, проектной документации по их строительству никогда не было. Как правило, это не огороженный и не обвалованный участок земли, на который вывозятся бытовые отходы. Технология захоронения не соблюдается, собственные карьеры грунта отсутствуют. При этом из 318 официальных полигонов ТБО в районах области только на 247 есть разрешения акиматов на отвод земельных участков. Эксплуатационниками свалок являются коммунальные службы районов, но у них нет техник для обслуживания этих объектов. Свалки пытаются передать в конкурентную среду, но предприниматели обходят их стороной из-за ее экономической невыгодности. В области необходимо возвести как минимум три новых полигона, а задача эта пока возложена на местные исполнительные органы –организовать мероприятия по сокращению биологических отходов, включая меры по их компостированию, производству биогаза. Выход – отдать все свалки бизнесу.

В европейских странах уже на этапе производства упаковки начинает работать система управления отходами. Производитель изначально ответственен. Он закладывает в стоимость упаковки стоимость утилизации, и государство обязывает производителя заниматься утилизацией этой упаковки. То есть компания производит товар и уже планирует, и знает, как будет утилизировать эту упаковку или как будет принимать ее у населения

Методы и материалы исследования

На полигоне применяют следующие основные работы: прием, складирование, уплотнение и изоляция отходов. Прием отходов ведется в неуплотненном состоянии. Применяется метод складирования отходов – «надвиг». При этом методе отходы укладываются пластами, высота складирования отходов не должна превышать более 2 метров. Сдвигание и уплотнение отходов осуществляется тяжелым бульдозером массой 12-16 тонн. Уплотнение отходов производится слоями 0,5 м и достигается двух-, четырехкратным проходом бульдозера по одному месту, т.е. каждый последующий след гусеницы перекрывает предыдущий на $\frac{3}{4}$ ширины следа. Уплотненный слой отходов изолируют слоем грунта высотой 0,25 м.

Процедура приема и классификация отходов, принимаемых для захоронения, устанавливаются владельцем полигона и согласовываются с уполномоченным органом в области охраны окружающей среды («Экологический кодекс РК» от 09.01.2007, №212-III ЗРК).

Результаты исследования

Для эффективного планирования инфраструктуры обращения с твердыми отходами необходимо знать количество образующихся отходов и их состав. В данной работе представлены результаты исследования, проведенного в городском муниципальном районе Уральска с целью определения скорости образования твердых бытовых отходов и состава отходов на основе полевых исследований, а также определения соответствующих социально-экономических параметров. На территории полигона не допускается сжигание отходов, должны быть приняты меры по недопустимости самовозгорания отходов. Организация работ по приему, складированию, уплотнению и изоляции отходов определяется технологической схемой и графиком эксплуатации полигона, утвержденных директором предприятия.

Хранение отходов производится в специально оборудованных местах (площадках, складах, хранилищах) на период, установленный проектной документацией для каждого вида отходов в целях последующей утилизации, переработки или окончательного захоронения. Полигоны для размещения твердых бытовых отходов относятся к 3 классу. Захоронение отходов производится на специально оборудованных полигонах.

Местом долговременного хранения отходов являются места их постоянного размещения с возможным последующим перемещением и (или) с необходимостью постоянного мониторинга их воздействия на окружающую среду. К долговременным хранилищам отходов применяются экологические требования, которые устанавливаются для полигонов, при этом должна быть обеспечена техническая возможность для их извлечения, транспортировки, последующей утилизации или окончательного захоронения.

Запрещается захоронение отходов, содержащих стойкие органические загрязнители, предусмотренные международными договорами Республики Казахстан о стойких органических загрязнителях. Экспорт и импорт таких отходов разрешаются только для целей их уничтожения.

В Казахстане накопилось столько твердых бытовых отходов (ТБО), что с 2019 года власти запретили захоронение на мусорных полигонах пластмассы, бумаги и стекла без предварительной сортировки. Этой мерой министерство энергетики пытается повысить уровень переработки отходов и внедрить раздельный сбор мусора среди населения.

Рисунок 1 - Состав ТБО в г.Уральск

В составе ТБО не имеется пластмассовых изделий, так как в настоящее время установлены специальные металлические контейнеры для сбора данного отхода. Наибольшее процентное содержание ТБО приходится на бумагу и пищевые отходы.

В Уральске начиналось строительство мусороперерабатывающего завода, но из-за нехватки денежных средств, строительство приостановлено, на территории полигона работает только мусоросортировочный цех, где задействованы 300 рабочих мест.

Рисунок 2 – Вид недостроенного мусороперерабатывающего завода на полигоне ТБО в г.Уральск

Полигон ТБО г.Уральска передан в доверительное управление ТОО «ICNRecycling», сроком на 10 лет. В 16 февраля 2019 года на полигоне запущена мусоросортировочная линия. Стоимость проекта -1,7 млрд. тенге (средства инвестора). Срок реализации проекта 2017 - 2023 годы. В области работают 16 предприятий частного бизнеса (ТОО «Орал Таза Сервис»,

АО «Талап», ТОО «Антей», ТОО «Туран Пром Ресурс», ИП «Губер», ТОО «Кама центр» ИП «Глухова», ИП «Куксова», ИП «Борисов», ТОО «Гамма Реал», ТОО «Арктур», ИП ВТС-Уральск», ИП «Усенова», ТОО «Мега-Жазира», ТОО «Фостисс XXI»). Виды деятельности: прием макулатуры, картона и других видов бумажных отходов, отходов полиэтилена, отработанных автомобильных масел и жидкостей, отработанных воздушных и топливных фильтров, резины (автомобильные шины), аккумуляторов, ртути содержащих ламп и приборов. По системе раздельного сбора на постоянной основе проводится информационно-разъяснительная работа с населением с участием общественных организаций, предприятий сборщиков и переработчиков.

Рисунок 3 – Состояние мусорных контейнеров в г.Уральск по улице Жана Орда

Как мы видим контейнеры не обозначены цветом для раздельного сбора мусора, мусор вывозится ежедневно, но также присутствуют элементы стихийности, мусор не всегда доносят до контейнеров (рисунок 2).

В настоящее время подходы к ресурсной оценке твердых бытовых отходов изменились. Твердые коммунальные отходы больше не представляют собой простую смесь различных материалов. Это более сложный поток, состоящий из различных предметов.

Пока в составе городских отходов преобладали органические составляющие, то захоронение их не представляло большой проблемы. Органические отходы подвергаются естественному разложению в природе, не имеют ядовитых веществ. Поэтому органические отходы не представляли угрозы.

Развитие цивилизации изменяло состав бытовых отходов. Появлялось больше неразлагаемых компонентов: стекло, керамика, металлы, резина, пластмассы. Всё больше появлялось ядовитых веществ: ртуть, батарейки, просроченные лекарства и т.д.(рисунок 3).

При такой градации сразу видны направления возможной утилизации отдельных компонентов ТКО. Подобная градация поможет обосновать необходимость в раздельном накоплении бытовых отходов.

На сегодняшний день одним из альтернативных решений проблем ТБО является Проект «Эко-эволюция», который предложил заместитель председателя ОО Туркестанской области В.Голярко. Идея проекта основана на продаже отходов самими горожанами. Предприниматели, занимающиеся переработкой бытовых отходов, сами будут выкупать сортированный мусор у граждан. Пилотные проекты уже запущены в некоторых городах страны, а вырученные деньги используются жителями для благоустройства своих дворовых территорий, а также заинтересованность жителей будет компенсироваться улучшением экологической обстановки.

Заключение

1. В контексте данного исследования мы склонны считать, что необходимо проводить пропаганду раздельного сбора мусора. У нас нигде нет никаких табличек или билбордов, что нельзя выбрасывать, к примеру, батарейки или ртутные лампы в общую мусорку. Хотя это очень опасно. Нужно говорить и воспитывать экологическое самосознание с детсадов и школ. Ввести специальные уроки экологии. Делать ставку на новое поколение экоответственных людей.

2. Мы также пришли к выводу, что определение скорости образования мусора приводит к необходимости сортировки ТБО

3. Результаты исследования показали, что проблема мусора особенно в больших населенных пунктах можно решить и применение превентивных мер, сопровождаемых информационно-просветительскими мероприятиями и инвестициями в переработку мусора будет способствовать снижению потребления, то есть не покупать лишний мусор.

ЛИТЕРАТУРА

[1] Аль-Хатиб. Характеристика, количественная оценка и практика обращения с твердыми отходами в развивающихся странах. Тематическое исследование: район Наблус е Палестина / А. И. Аль-Хатиб, М. Моноу, А.С. Ф. Абу Захра, В. Н. Шахин и Д. Кассинос // Журнал экологического менеджмента. - № 91. - 1131-1138, 2010.

[2] Мелоси М.В. Мусор в городах: отбросы, реформы и окружающая среда / М.В.Мелоси.- Издательство Питтсбургского университета, 2005.

[3] Тамеммаджи Н. Кризис отходов: свалки, мусоросжигательные заводы и поиски устойчивого будущего / Н. Тамеммаджи.- Издательство Оксфордского Университета, Нью-Йорк, 1999.

[4] Визилинд П. А. Инженерия твердых бытовых отходов. Селективные системы сбора отходов в плотных городских районах. Управление Отходами / П. А. Визилинд, В. Воррел, Д. Ринхар. - № 29, 2002. - с.903-914.

[5] Шапик Р. Программы сбора бытовых батареек местного самоуправления: затраты и выгоды. Рециклирование консервации ресурсов / Р. Шапик. - № 15, 1995. - с. 1-19.

[6] Хакетт С. Экономика окружающей среды и природных ресурсов: теория, политика и устойчивое общество / С. Хакетт, 3-е изд. Э. М. Шарп, Inc. Установите Армонк, 2006.

[7] Бид Д. Н. (1995) Экономика коммунальных отходов / Д. Н. Бид, Д. Е. Блум.- Всемирный Банк, 1995.- № 10 (2). – с.113-150.

[8] Букиринг П.В. Анализ твердых городских отходов в развивающихся странах: взгляд на Бангалор, Индия / П.В. Букиринг, М. Сенкер, Р. Герладж, В. Кумар. IVM, Амстердам, 1999.

[9] <https://kursiv.kz/news/vlast-i-biznes/2019-06/v-zko-khotyat-privlech-biznes-k-pererabotke-musora>.

REFERENCES

[1] Al-Khatib, I. A., Monou, M., Abu Zahra, A. S. F., Shaheen, H. Q., &Kassinis, D. (2010). Harakteristika, kolichestvennaya ocenka i praktika obrashcheniya s tverdymi othodami v razvivayushchihsya stranah. Tematicheskoe issledovanie: rajon Nablus e Palestina [Solid waste characterization, quantification and management practices in developing countries. A case study: Nablus district e Palestine]. Zhurnal ekologicheskogo menedzhmenta - Journal of Environmental Management, 91, 1131–1138 [in Russian].

[2] Melosi, M.V. (2005). Musor v gorodah: otbrosy, reformy i okruzhayushchaya sreda [Garbage in the cities: refuse, reform, and the environment]. - University of Pittsburgh Press [in Russian].

- [3] Tammemagi, H. (1999). Krizis othodov: svalki, musoroszhigatel'nye zavody i poiski ustojchivogo budushchego [The waste crisis: landfills, incinerators, and the search for a sustainable future].- Oxford University Press, New York. [in Russian].
- [4] Vesilind, P.A, Worrell, W., Reinhart, D. (2002). Inzheneriya tverdyh bytovykh othodov. Selektivnye sistemy sbora othodov v plotnykh gorodskih rajonah. Upravlenie Othodami [Solid waste engineering. Selective waste collection systems in dense urban areas. Waste Management]. 29:903–914 [in Russian].
- [5] Shapek, R. (1995). Programmy sbora bytovykh batareek mestnogo samoupravleniya: zatraty i vygody. Reciklirovanie konservacii resursov [Local government household battery collection programs: costs and benefits. Resour Conserv Recycl]. 15,1–19 [in Russian].
- [6] Hackett, S. (2006). Ekonomika okruzhayushchej sredy i prirodnykh resursov: teoriya, politika i ustojchivoe obshchestvo [Environmental and natural resource economics: theory, policy, and the sustainable society]. 3rd edn. M.E. Sharpe, Inc., Armonk [in Russian].
- [7] Beede, D.N., Bloom, D.E. (1995). Ekonomika kommunal'nykh othodov [The economics of municipal waste]. World Bank Res Obs, 10(2):113–150 [in Russian].
- [8] Beukering, P.V, Sehker, M, Gerlagh, R, Kumar, V. (1999). Analiz tverdyh gorodskih othodov v razvivayushchihsya stranah: vzglyad na Bangalor, Indiya [Analysing urban solid waste in developing countries: a perspective on bangalore, India]. IVM, Amsterdam [in Russian].
- [9] <https://kursiv.kz/news/vlast-i-biznes/2019-06/v-zko-khotyat-privlech-biznes-k-pererabotke-musora> [in Russian].

**Булекова А. А., Габдуллина С.
ҚТҚ ПАЙДАҒА АСЫРУ МӘСЕЛЕСІ**

Аңдатпа. Қалдықтардың пайда болуымен байланысты экологиялық проблемалар тұрмыстық қатты қалдықтар маңызды рөл атқаратын әлеуметтік өзгерістердің бөлігі болып табылады. Қатты қалдықтармен жұмыс істеу инфрақұрылымын тиімді жоспарлау үшін түзілетін қалдықтардың мөлшерін және олардың құрамын білу қажет. Осы зерттеудің мақсаты жаңа технологияларды қолдана отырып, қатты тұрмыстық қалдықтарды кәдеге жарату және қайта өңдеу проблемаларын шешу жолдары болып табылады. Қатты тұрмыстық қалдықтарды жинау және кейіннен кәдеге жарату тұрғысынан Орал қаласының қатты тұрмыстық қалдықтарын орналастыру полигоны зерттелді. Облыстық экология департаментінің мәліметінше, жыл басында БҚО бойынша жинақталған тұрмыстық қалдықтардың салмағы 6,3 млн тоннаға жеткен. Ал қоқыс тастайтын жерлердің жалпы ауданы 550 гектардан астам жерді құрайды, ҚТҚ жинау пункттері мен орналастыруға арналған полигон зерттелді. Зерттелген параметрлер қалдықтардың пайда болуы мен құрамы, Орал полигонында қалдықтарды орналастыру және жою үшін қолданылатын технологиялар болды.

Кілт сөздер: экология; қатты тұрмыстық қалдықтар; қалдықтарды кәдеге жарату; экологиялық проблемалар; қоршаған орта; полигон.

**Bulekova Akzhbek, Gabdullina Simbat
THE PROBLEM OF SOLID WASTE DISPOSAL**

Annotation. Environment problems associated with the generation of waste are part of societal changes where household solid waste play an important role. For the effective planning of solid-waste handling infrastructure, it is essential to know the quantity of waste generation and its composition. For effective planning of solid waste management infrastructure, it is necessary to know the amount of waste generated and its composition. The purpose of this study is to solve the problem of recycling and recycling of solid household waste using new technologies. The solid waste disposal site of the city of Uralsk was investigated for the collection and subsequent disposal of solid waste. According to the regional Department of ecology, the mass of accumulated household waste throughout the WKO at the beginning of the year reached 6.3 million tons. And the total area of landfills is already more than 550 hectares. Investigated the points of collection of solid waste and the disposal site. The studied parameters were the formation and composition of waste, technologies used at the Uralsk landfill for the placement and disposal of waste.

Keywords: ecology; solid household waste; waste management; environmental problems; environment; landfill.

УДК 502/504:311

МРНТИ 54.24.17; 25.17.29

DOI 10.37238/1680-0761.2021.81(1).50

Чекалин С.Г., Тургумбаев А.А., Кудря Л.А.*Западно-Казахстанский университет имени М. Утемисова, Уральск, Казахстан***E-mail:** akan.86@mail.ru, Kudrya.liya@bk.ru**ДИНАМИКА ОСНОВНЫХ КЛИМАТИЧЕСКИХ ПОКАЗАТЕЛЕЙ И ПРОЦЕСС
ФОРМИРОВАНИЯ ПРОДУКТИВНОСТИ НАДЗЕМНЫХ ЭКОСИСТЕМ**

Аннотация. В статье представлена оценка динамики температуры воздуха и суммы выпадающих осадков за 90-летний период. Сделан анализ распределения температуры воздуха и осадков по сезонам года. Выявлено, что потепление климата ведет к увеличению вегетационного периода и изменению ряда процессов в существующих экосистемах. Считается, что даже незначительное изменение климата может существенным образом сказаться на хозяйственной деятельности человека и, прежде всего, на производстве продовольствия. По данным климатического мониторинга процесс потепления в глобальном масштабе во второй половине 20 века заметно ускорился. В тоже время для состояния окружающей среды и человечества большое значение имеют не плавные изменения температуры воздуха на Земле, а формирование климатических контрастов, приводящих к возникновению экстремальных ситуаций.

Ключевые слова: Температура воздуха; осадки; 90-летний период; сезоны года; экосистемы.

Введение

Среди глобальных проблем в биосфере, обусловленных антропогенным воздействием наиболее значительной является проблема изменения климата [1].

Наиболее яркой особенностью изменения климата является его прогрессирующее глобальное потепление из-за усиливающегося воздействия антропогенных факторов, в частности из-за продолжающегося роста концентрации углекислого и других парниковых газов в атмосфере Земли [2]. Так, по существующим оценкам средняя глобальная температура воздуха с 1880 по 2012 гг. увеличилась на 0,85°C, а период с 1983 по 2012 гг. был самым теплым 30-летним периодом за последние 1400 лет [3].

В региональном масштабе климат рассматривается как совокупность состояние атмосферы, повторяемость условий погоды. Состояние атмосферы определяется набором метеорологических влияний характеризующихся совокупностью атмосферных величин и процессов. Поэтому необходимые измерения характеристик состояния атмосферы, осредненные за определенный интервал времени, будут непосредственно соответствовать мониторингу климата [4].

Материалы и методы исследования

Исследования проводились в сухо-степной зоне Западного Казахстана. Оценка эволюции температуры воздуха и суммы выпадения осадков осуществлялась за период с 1929 по 2018 гг., а также проведена их сравнительная оценка по двум сорокапятилетним периодам с 1929 по 1978 гг. и с 1979 по 2018 гг. Для этих целей были использованы материалы Уральской гидрометеорологической станции.

Оценка типов весен по срокам их наступления (ранняя, средняя, поздняя) проводилась в соответствии с рекомендациями, изложенными в метеорологическом

справочнике [5]. Также использованы наблюдения авторов, проводимых ими ранее научно - исследовательских работах.

Результаты исследования

Анализ динамики среднегодовой температуры воздуха за период с 1929 по 2018гг. выявил ряд важных тенденций в характеристике этого показателя. Амплитуда ее колебаний по годам наблюдений имеет аритмичный характер, однако в целом наблюдается устойчивая тенденция ее роста (рис. 1)

Рисунок 1 - Эволюция среднегодовой температуры воздуха 1929 по 2018гг.
Составлен автором по: [5]

Анализ самых теплых и холодных лет по двум сорокапятилетним периодам показывает, что в первом сорокапятилетнем периоде самыми теплыми были два года: 1948 и 1966гг. со среднегодовой температурой воздуха в 6,9°C и 7,0°C по годам соответственно. Самыми холодными были 1942г.-2,3°C, 1954г.-2,5°C, 1956г.-2,7°C и 1969г.-2,3°C.

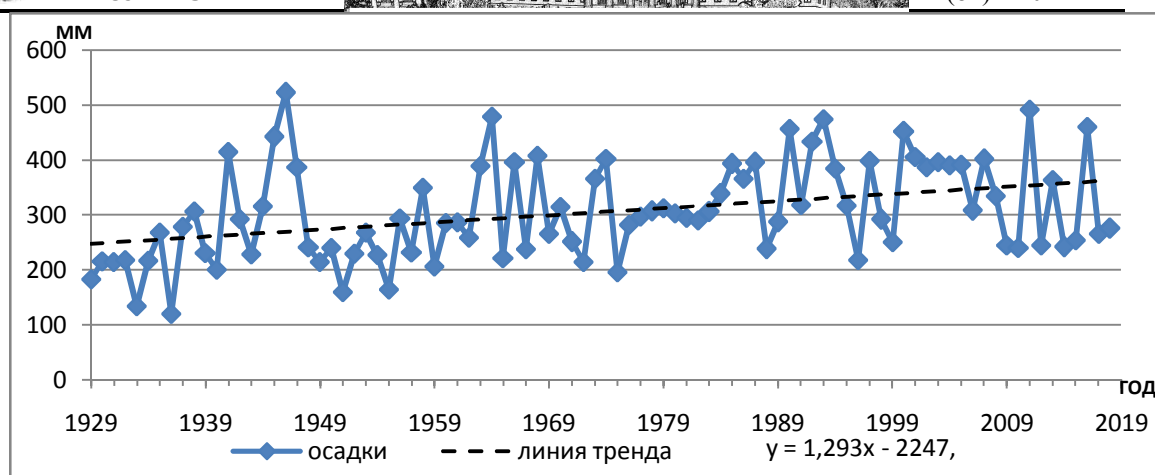
Во втором сорокапятилетнем периоде количество лет со среднегодовой температурой воздуха в 7°C и более возросло в 5 раз, в сравнении с предыдущим периодом и составило 10 лет. В эту группу лет вошли 1975г., 1983г., 1995г., 2001г., 2007г., 2009г., 2010г., 2013г., 2014г. и 2016г., причем в 1995 и 2007гг. среднегодовая температура воздуха составляла 7,9°C, а в 2016г. ее значение превысило восьмиградусный показатель и составило 8,2°C.

Со значительным количеством увеличения самых теплых лет во втором сорокапятилетнем периоде наблюдается резкое сокращение холодных лет. Так, если в первом рассматриваемом периоде самых холодных лет было четыре, то во втором периоде был всего один - 1994 год со среднегодовой температурой воздуха в 3,4°C.

Эволюция выпадения атмосферных осадков за период с 1929 по 2018гг. также показала их устойчивую динамику в сторону увеличения (рис.2).

В первом сорокапятилетнем периоде уровень выпадения осадков в основном был ниже 300 мм значения. Самое минимальное количество осадков выпало в 1933г. - 134,5 мм, 1936г. - 120,6 мм, 1951г. - 160,2 мм и 1955г. - 164,3 мм. В общей сложности сумма лет с величиной выпадения осадков ниже 300 мм, составила 32 года или 71,1% и только в 13 годах уровень выпадения осадков был выше этого уровня, на которые приходилось 28,9%.

Для второго сорокапятилетнего периода количество лет с суммой выпадения осадков ниже 300 мм составило 17 лет. Основная масса лет (28 или 62,2%) имела уровень выпадения осадков более 300 мм.

Рисунок 2 - Эволюция выпадения осадков за 1929-2018 гг. Составлен автором по: [5]

Более детальный анализ изменения температуры воздуха и суммы выпадающих осадков в разрезе наблюдаемых периодов показал, что в среднем во втором сорокапятилетнем периоде среднегодовая температура воздуха увеличилась на 1,4°C или на 29,8%. Сумма выпадения осадков за год для второго сорокапятилетнего периода составила 331,6 мм, что на 56,8 мм или на 20,7% выше предыдущего периода (Табл.1)

В то же время рост среднегодовой температуры воздуха и суммы выпадающих осадков не имели стабильных изменений по сезонам года. По температуре воздуха наибольшие изменения в сторону увеличения, наблюдались в зимний, весенний и осенний сезоны года, а максимальный уровень выпадения осадков был приурочен только к зимнему периоду.

В целом в зимний период превышение температуры воздуха во втором сорокапятилетнем периоде составило 2,7°C, а уровень выпадения осадков возрос в 1,7 раза.

Таблица 1 - Динамика температуры воздуха и суммы выпадающих осадков по сезонам года в разные периоды

Месяцы	Период		Разница (±)	
	1929-1973 гг.	1974-2018 гг.	°C	%
Температура воздуха, °C				
Декабрь-февраль	-12,8	-10,1	+2,7	+21,1
Март-май	4,9	6,8	+1,9	+38,8
Июнь-август	21,5	21,6	+0,1	+0,5
Сентябрь-ноябрь	5,3	6,2	+0,9	+17,0
За год	4,7	6,1	1,4	+29,8
Осадки, мм				
Декабрь-февраль	43,3	72,0	+28,7	+66,3

Март-май	64,5	72,2	+7,7	+11,9
Июнь-август	85,9	96,3	+10,4	+12,1
Сентябрь-ноябрь	81,1	91,1	+10,0	+12,3
За год	274,8	331,6	56,8	+20,7

Составлен автором по: [5]

В весенний период температура воздуха во втором сорокапятилетнем периоде поднялась на 1,9°C. В этом сезоне года наблюдается самое высокое потепление воздуха в сравнении с другими сезонами, которое составило 38,8%.

Приrost температуры воздуха в осенний период был небольшим и в среднем составил 0,9°C или 17,0%.

Летняя температура воздуха, в отличие от других сезонов года, в целом по сорокапятилетним периодам была стабильной с небольшим превышением в 0,1°C или 0,5% во втором сорокапятилетнем периоде. Летний период оказался единственным сезоном года, которого не коснулись происходящие изменения климата, однако он не может гарантированно иметь свою прежнюю индивидуальность, так как продуктивность экосистем во многом связана также с климатическими изменениями, происходящими в других сезонах года.

Изменение количества выпадения осадков в весенний, летний и осенний сезоны года в пользу второго сорокапятилетнего периода находилось в пределах 7,7-10,4 мм или 11,9 - 12,3%.

Однако, если проанализировать их общее сезонное выпадение, то можно отметить, что при увеличении количества выпадения зимних осадков на 28,7 мм их общее значение сравнялось с величиной выпадения осадков в весенний период и составило 72,0 мм.

Зависимость преимущественного выпадения осадков в летний и осенний периоды в первый и второй сорокапятилетние периоды сохранилась.

Для того, что бы еще более детально понять суть происходящих климатических изменений за 90-летний период, нами был проведен анализ динамики температуры воздуха по месяцам года. В целом наблюдаемая динамика изменения температуры воздуха по периодам отвечала рассмотренным ранее сезонным изменениям (табл.2)

Таблица 2 - Динамика температуры воздуха по месяцам года в различные периоды

Месяц	Период		Разница (±)	
	1929-1973 гг.	1974-2018 гг.	°C	%
Октябрь	5,1	6,0	+0,9	+17,6
Ноябрь	-3,0	-1,8	+1,2	+40,0
Декабрь	-10,3	-8,3	+2,0	+19,4
Январь	-14,3	-11,0	+3,3	+23,1
Февраль	-13,9	-10,9	+3,0	+21,6

Март	-7,0	-4,1	+2,9	+41,4
Апрель	6,3	8,1	+1,8	+28,6
Май	15,4	16,3	+0,9	+5,8
Июнь	20,4	20,9	+0,5	+2,5
Июль	22,8	22,9	+0,1	+0,4
Август	21,4	21,1	-0,3	-1,4
Сентябрь	13,9	14,4	+0,5	+3,6
Среднее за год	4,7	6,1	+1,4	+29,8

Составлен автором по: [5]

В тоже время происходящее повышение температуры воздуха в зимний период в определенной степени связано с повышением среднемесячных температур воздуха в таких месяцах года как ноябрь и март.

Наличие более теплой осени и, в особенности, резкого повышения температурного режима воздуха в ноябре на 40,0%, в сравнении с температурой воздуха предыдущего периода, влечет за собой увеличение продолжительности осеннего периода. Аналогичным образом увеличивается теплый период года за счет более ранних сроков наступления весеннего периода, так как температура воздуха в марте во втором сорокапятилетнем периоде увеличилась на 2,9°C или на 41,4%.

По средним многолетним данным, начало снеготаяния приходится на 20-22 марта и заканчивается 3-5 апреля. Однако в ранние весны снеготаяние может начаться в начале февраля. Средняя продолжительность снеготаяния обычно составляет 14 - 17 дней и в ранние весны может заканчиваться с конца февраля до начала марта[5].

Проводя анализ 90-летних данных с группировкой лет по годам-аналогам, которым соответствовал свой срок наступления весны, выявлено, что для периода с 1929 по 1973гг. количество лет, которым характерно наличие ранней и поздней весен примерно одинаково. Для периода с 1974 по 2018гг. соотношение ранних и поздних весен значительно меняется. Повторяемость лет с ранним сроком наступления весны увеличивается с 16 до 24, а количество лет с поздним сроком наступления весны сокращается вдвое (табл. 3).

Таблица 3 - Характеристика весеннего периода по периодам за 1929 - 2018гг.

Тип весны	Период			
	1929-1973гг.		1974-2018гг.	
	количество лет	%	количество лет	%
ранняя	16	35,6	24	53,3
средняя	11	24,4	12	26,7
поздняя	18	40,0	9	20,0
итого	45	100,0	45	100,0

Составлен автором по: [5]

Данное обстоятельство не может не отразиться на продолжительности вегетационного периода. Так, если средняя продолжительность вегетационного периода со среднесуточной температурой воздуха выше 10°C в период с 1929 по 1973гг. составляла в среднем 151 день, то во втором сорокапятилетнем периоде его продолжительность увеличилась на 21 день и составила 172 дня. Сумма температур выше 10°C во втором сорокапятилетнем периоде в среднем увеличилась на 500°C и составила $3250,1^{\circ}\text{C}$.

Увеличение продолжительности вегетационного периода за счет более ранних сроков наступления весеннего периода в конечном итоге приводит к организации весенне-полевых работ в более ранние календарные сроки.

Для ранних яровых культур, таких как яровая пшеница, сверххранение сроки ее посева стали плохо сочетаться с пиком выпадения летних атмосферных осадков, что стало являться основной причиной снижения ее продуктивности[6].

Рост положительных температур в осенние месяцы обуславливает увеличение осеннего периода вегетации озимых культур, которые при посеве в рекомендованные сроки приводят к их перерастанию, а значит снижению их зимостойкости.

Изменение температурного режима в сторону потепления увеличивает количество осадков в зимние месяцы обеспечивают наличие больших запасов снега, что способствует меньшему промерзанию почвы в зимний период, а значит лучшему впитыванию талых вод в почву[7]. Несомненно, это способствует улучшению влагообеспеченности почвы в экосистемах в весенний период, однако это может приводить к снижению стока талых вод на водосборах как больших, так и малых рек региона, что в конечном итоге будет способствовать ухудшению состояния и количества биоразнообразия водных экосистем.

Заключение

С увеличением продолжительности вегетационного периода появилась возможность отхода от традиционных способов использования агроэкосистем на орошаемых землях и наличие более рациональных путей их использования. На этих землях стало возможным получение двух урожаев культур на одном и том же поле за один вегетационный сезон, что ведет к более эффективному использованию не только тепловых, но и водных ресурсов за счет вовлечения в производство атмосферных осадков второй половины лета и осеннего периода, которые в данных агроэкосистемах в настоящее время зачастую не используются.

Новая форма территориального использования почвенных ресурсов (два урожая культур в год на одном поле) в условиях происходящих климатических изменений будет способствовать сокращению использования существовавших земель в орошаемом земледелии и восстановлению ранее нарушенных орошаемых экосистем.

ЛИТЕРАТУРА

- [1] Израэль Ю.А. Экология и контроль состояния природной среды / Ю.А.Израэль.-М.: Гидрометеиздат, 1984, 559с.
- [2] Груза Г.В. Структура и изменчивость наблюдаемого климата / Г.В. Груза, Э.Я. Ранькова // Метеорология и гидрология, - 2004, - №4, - с.50-68.
- [3] Котляков В.М. Изменение климата, 2014 (обобщающий доклад) МРЭИК / В.М. Котляков, 2014, 161с.
- [4] Чигаркин А.В. Экологическое ресурсоведение / А.В.Чигаркин.- Алматы, «Қазақ университеті», 2004, 237с.
- [5] Агроклиматические ресурсы Уральской области М.: Гидрометеиздат, 1973, 128с.
- [6] Чекалин С.Г. Агроклиматическая оценка сроков наступления весны в повышении продуктивности яровой пшеницы / С.Г.Чекалин // Известия Оренбургского государственного аграрного университета, 2010, №4 (28), с. 16-19.

[7] Чекалин С.Г. Влияние изменения климата и приема основной обработки на накопление влаги / С.Г. Чекалин, Э.Э. Браун // «Ғылым және білім» №3 (24), 2011, - с. 24-27.

REFERENCES

- [1] Izrael, Yu. A. (1984). *Ekologiya i kontrol' sostoyaniya prirodnoj sredy* [Ecology and control of the state of the natural environment] M.: Hydrometeoizdat [in Russian].
- [2] Gruza, G. V., Rankova, E. Ya. (2004). *Struktura i izmenchivost' nablyudaemogo klimata* [Structure and variability of the observed climate]. *Meteorologiya i gidrologiya -Meteorology and Hydrology*, 4, 50-68 [in Russian].
- [3] Kotlyakov, V. M. (2014). *Izmenenie klimata, 2014 (obobshchayushchij doklad)* [Climate Change, 2014 (summary report)] MREIK [in Russian].
- [4] Chigarkin, A.V. (2004). *Ekologicheskoe resursovedenie* [Ecological resource studies of Almaty], "Kazakh University" [in Russian].
- [5] *Agroklimaticheskie resursy Ural'skoj oblasti* [Agro-climatic resources of the Ural region] (1973). M.: Hydrometeoizdat [in Russian].
- [6] Chekalin, S. G. (2010). *Agroklimaticheskaya ocenka srokov nastupleniya vesny v povyshenii produktivnosti yarovoj psheicy* [Agroclimatic assessment of the timing of the onset of spring in increasing the productivity of spring wheat]. *Izvestiya Orenburgskogo gosudarstvennogo agrarnogo universiteta - Izvestiya Orenburg state Agrarian University*, 4 (28), 16-19 [in Russian].
- [7] Chekalin, S. G., Brown, E. E. (2011). *Vliyanie izmeneniya klimata i priema osnovnoj obrabotki na nakoplenie vlagi* [The influence of climate change and the reception of basic treatment on the accumulation of moisture]. - "Gylym zhane bilim", 3 (24), 24-27 [in Russian].

Чекалин С.Г., Тургумбаев А.А., Кудря Л.А.

НЕГІЗГІ КЛИМАТТЫҚ КӨРСЕТКІШТЕРДІҢ ДИНАМИКАСЫ ЖӘНЕ ЖЕРҮСТІ ЭКОЖҮЙЕЛЕРІНІҢ ӨНІМДІЛІГІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ ПРОЦЕСІ

Аңдатпа. Мақалада ауа температурасының динамикасын және 90 жылдық кезеңдегі жауын-шашынның мөлшерін бағалау берілген. Жыл мезгілдері бойынша ауа температурасы мен жауын-шашынның таралуына талдау жасалды. Климаттың жылынуы вегетациялық кезеңнің ұлғаюына және қолданыстағы экожүйелердегі бірқатар процестердің өзгеруіне әкелетіні анықталды. Климаттың шамалы өзгеруі адамның экономикалық қызметіне және, ең алдымен, азық-түлік өндірісіне айтарлықтай әсер етуі мүмкін деп саналады. Климаттық мониторингтің мәліметтері бойынша 20-шы ғасырдың екінші жартысында жаһандық ауқымда жылыну процесі едәуір жеделдеді. Сонымен қатар, қоршаған орта мен адамзат үшін Жер бетіндегі ауа температурасының бірқалыпты өзгеруі емес, төтенше жағдайлардың пайда болуына әкелетін климаттық қарама-қайшылықтардың қалыптасуы үлкен маңызға ие.

Кілт сөздер: Ауа температурасы; жауын-шашын; 90 жылдық кезең; жыл мезгілдері; экожүйелер.

Chekalin Sergei, Turgumbayev Akhan, Cudrya Lilia

DYNAMICS OF THE MAIN CLIMATIC INDICATORS AND THE PROCESS OF FORMATION OF PRODUCTIVITY OF ABOVEGROUND ECOSYSTEMS

Annotation. The article presents an assessment of the dynamics of air temperature and the amount of precipitation over a 90-year period. The analysis of the distribution of air temperature and precipitation by season is made. It is revealed that climate warming leads to an increase in the growing season and changes in a number of processes in existing ecosystems. It is believed that even a small change in climate can have a significant impact on human economic activity and, above all, on food production. According to climate monitoring data, the global warming process accelerated markedly in the second half of the 20th century. At the same time, for the state of the environment and humanity, it is not the smooth changes in the air temperature on Earth that are of great importance, but the formation of climatic contrasts that lead to extreme situations.

Keywords: Air temperature; precipitation; 90-year period; seasons; ecosystems.

Уракчинцева Г. В., Мусиев Р. С.

МЕТОДИКА ИЗУЧЕНИЯ ВЛИЯНИЯ ТРЕНИРОВАННОСТИ НА РАЗВИТИЕ ФИЗИЧЕСКИХ КАЧЕСТВ ЗАНИМАЮЩИХСЯ КИОКУШИНКАЙ-КАРАТЭ И КИКБОКСИНГОМ.....5

Akhmetova A.B., Kenzhe A.B., Zhussupbekov A.A., Ablaikhanova N.T.

MODERATION AS AN INNOVATIVE TECHNOLOGY OF THE PROFESSIONALLY-ORIENTED COMPETENCE IN BIOLOGICAL EDUCATION.....11

Potylitsyna Olga, Trichik Margarita

THE ROLE OF NEUROLINGUISTIC MARKERS IN THE FOREIGN LANGUAGE CLASSROOM.....19

Найзабеков А.А.

СИСТЕМА РАСПРЕДЕЛЕНИЯ ГОСУДАРСТВЕННЫХ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ ГРАНТОВ В СФЕРЕ ВЫСШЕГО ОБРАЗОВАНИЯ, КАК ОДИН ИЗ ФАКТОРОВ КОРРУПЦИОННОГО РИСКА.....25

Испулова Р.Н., Габдрахманова Ш.Т., Сундетов М.А.

ПУТИ РЕАЛИЗАЦИИ ОБРАЗОВАНИЯ В ОБЛАСТИ АДАПТИВНОЙ ФИЗИЧЕСКОЙ КУЛЬТУРЫ.....29

Альжанова Б.С., Өтегенова А.А.

БИОЛОГИЯ САБАҚТАРЫНДА КВЕСТ ТЕХНОЛОГИЯНЫ ҚОЛДАНУ.....37

Сдикова Г. Ж., Мақсот Қ. М.

ХИМИЯ ПӘНІН БИЛИНГВАЛДЫ ОҚЫТУ ҮДЕРІСІНДЕ ОҚУШЫЛАРДЫҢ ОҚУ-ТАНЫМДЫҚ ІС-ӘРЕКЕТІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ.....49

Иргалиев А.С., Нұрбекқызы Г.

МЕКТЕП-ГИМНАЗИЯ ЖАҒДАЙЫНДА ЖЕТКІНШЕКТЕРДІҢ КРЕАТИВТІ ОЙЛАУЫН ДАМУ.....56

Байтлесова Н. Қ., Тлебалиев А. А.

ЖАСӨСПІРІМ БОКСШЫЛАРДЫҢ ҚУАТТЫЛЫҚ ЖӘНЕ ЖЫЛДАМДЫҚ ҚАБІЛЕТІН ДАМУҒА БАҒЫТТАЛҒАН ӘДІС-ТӘСІЛДЕР.....67

Кульбаева Б.С., Есенғұлова М.Н.

ҚАШЫҚТЫҚТАН ОҚЫТУ ЖАҒДАЙЫНДА БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ КӨРКЕМ ЖАЗУ ДАҒДЫЛАРЫН ЖЕТІЛДІРУ 72

Махмудова Ш.Д., Уразгалиева А.Н.

ДЕЙСТВИЕ ПО ГАМИЛЬТОНУ И НЕОБХОДИМЫЕ УСЛОВИЯ В ФОРМЕ УРАВНЕНИЙ ЭЙЛЕРА-ЛАГРАНЖА.....83

Катаев Е.С.

ОБ ИТОГАХ РЕАЛИЗАЦИИ МОДЕЛИ ФОРМИРОВАНИЯ ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКИХ КОМПЕТЕНЦИЙ ПЕДАГОГА ОБЩЕОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ ШКОЛЫ.....90

Кинжекова Р.С.

БОЛАШАҚ МҰҒАЛІМДЕРДІҢ КӘСІБИ СӘТТІЛІГІН ҚАМТАМАСЫЗ ЕТЕТІН МАҢЫЗДЫ ТҰЛҒАЛЫҚ ҚАСИЕТТЕРІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ ЖОЛДАРЫ.....102

Найзабеков А.А.

КОРРУПЦИОННЫЕ РИСКИ В ВЫСШИХ УЧЕБНЫХ ЗАВЕДЕНИЯХ.....108

Куставлетов Х.М., Куспанова А.Ж.

НЕКОТОРЫЕ АСПЕКТЫ МЕТОДИКИ ПРЕПОДАВАНИЯ УГОЛОВНО-ПРАВОВЫХ ДИСЦИПЛИН.....118

Қауысқалиев А.А., Мұлдағалиев В.С.

АТОМНОСТЬ И БУЛЕВОСТЬ РЕШЕТКИ КРУЧЕНИЙ.....126

Сдикова Г.Ж., Мендалиева К.К.

ТЕОРЕТИЧЕСКАЯ МОДЕЛЬ МЕТОДИЧЕСКОЙ СИСТЕМЫ ОБУЧЕНИЯ СТУДЕНТОВ ОБЩЕЙ ХИМИИ В УСЛОВИЯХ ИНТЕГРАЦИИ С АНГЛИЙСКИМ ЯЗЫКОМ.....134

ФИЛОЛОГИЯ – PHILOLOGY

Пангереев А.Ш., Пыхтина Ю.Г.

ТОПОНИМДІК ФОЛЬКЛОРДЫҢ ҚАЛЫПТАСУЫ ЖӘНЕ ЖАНРЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ.....142

Shameyeva Shynar

PECULIARITIES OF ECONOMIC MEDIA DISCOURSE TRANSLATION.....152

Темирболат А.Б.

КОГНИТИВНЫЕ АСПЕКТЫ ПОЭЗИИ ЖАМБЫЛА ЖАБАЕВА.....157

Қожанұлы М.

ҚАЗАҚ ЭТНОНИМИ ЖҮЙЕСІНДЕГІ ҚОСАРЛЫ ЭТНОНИМДЕР ПРОБЛЕМАСЫ.....169

Серғалиев Н. Х., Қыдыршаев А.С.

«АРҒЫМАҚТЫҢ БАЛАСЫ АЗ ОТТАР ДА, КӨП ЖУСАР, АЗАМАТ ЕРДІҢ БАЛАСЫ АЗ ҰЙЫҚТАР ДА, КӨП ЖОРТАР».....176

Умарова Г.С.

ПСИХОЛОГИЗМ КАК ОДНА ИЗ ОСОБЕННОСТЕЙ ПОЭТИКИ ЖЕНСКОЙ ЛИРИКИ В РУССКОЙ И КАЗАХСКОЙ СЛОВЕСНОСТИ (СОПОСТАВИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ).....187

Кесикбаева А.Б., Иманалиева Ғ.К.

МӘТІНДІ ЛИНГВИСТИКАЛЫҚ ТАЛДАУ.....199

Коптлеуова К. Б.

ИНТЕРФЕРЕНЦИЯ КАК ПРОБЛЕМА ПОЛИЛИНГВИЗМА.....205

Көшімова Б.Ә., Әбішева Ш.С., Каримсакова Б.А., Жеткизгенова А.Т.

МАҢҒЫСТАУ ТОПОНИМДЕРІ – ДЕРЕКТІ АҚПАРАТ-ҰЛТТЫҚ САНА.....211

Мамыров А.И., Шортанбаев Ш.

ЖҰБАН МОЛДАҒАЛИЕВ ӨЛЕҢДЕРІНДЕГІ ҰЛТТЫҚ БОЛМЫС.....219

Сейітова Ш.Б., Мамышева М.Е.

ТАРБАҒАТАЙ АЙМАҒЫНЫҢ ТОПОНИМДІК АҢЫЗДАРЫ.....225

Умарова Г.С., Даулетбаева А.Т.

РЕЦЕПЦИЯ ФЕНОМЕНА ЖЕНСКОЙ ЭМАНСИПАЦИИ В РУССКОЙ И КАЗАХСКОЙ ПРОЗЕ (СОПОСТАВИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ).....232

ТАРИХ – ИСТОРИЯ – HISTORY

Сагидуллаев Д.З.

ТАСКЕШУ КЕРУЕН-САРАЙЫ.....244

Tasmagambetov Asset

FEATURES OF THE DENOMINATIONAL DEVELOPMENT OF RELIGIONS IN KAZAKHSTAN IN THE LATE XVIII-EARLY XX CENTURIES.....251

Имангалиев А.Т., Дүкенбаева З.О.

ТҰҢҒЫШ ФАРАБИТАНУШЫ-ҒАЛЫМ АҚЖАН ӘЛ-МАШАНИ МҰРАЛАРЫНДАҒЫ ЖЫЛ БАСЫ - ӨГІЗ ТУРАЛЫ ОЙ-ТОЛҒАНЫМДАРЫ.....262

Рысбеков Т.З., Калинина Е.А.

«ЭВАКУАЦИЯ ПРЕДПРИЯТИЙ И НАСЕЛЕНИЯ В ГОДЫ ВЕЛИКОЙ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ВОЙНЫ В УРАЛЬСК».....272

Сактаганова Э.Б., Сайлаубай Е.Е.

ЗАҢҒЕР СЕЙДӘЗІМ ҚАДЫРБАЕВТЫҢ КЕҢЕС ҮКІМЕТІ ТҰСЫНДАҒЫ ҚЫЗМЕТІ..... 279

Бекмағамбетов Р.К., Бекмағамбетова М.Ж.

ҰЛЫ ОТАН СОҒЫСЫ ЖЫЛДАРЫНДА КСРО -ДА ЛАГЕРЛЕРДЕ ӘСКЕРИ ТҮТҚЫНДАРДЫ ҰСТАУДЫҢ НОРМАТИВТІК НЕГІЗДЕРІ.....286

Ахметова У.Т., Жумабаев А.Ж.

ПРОРВА-АСТРАХАНЬ ЛАГЕРЛЕРІ ТАРИХЫ АТЫРАУ ОБЛЫСЫ АРХИВТЕРІНДЕ (1932-1950 ЖЖ.).....295

Қожақұлы Ө., Спандияр А.

БАШҚҰРТСТАННЫҢ САЯСИ, ӘЛЕУМЕТТІК, МӘДЕНИ-РУХАНИ ДАМУЫ ТУРАЛЫ МӘСЕЛЕ.....305

Тасмағамбетов А.С.

МИССИОНЕРСТВО РУССКОЙ ПРАВОСЛАВНОЙ ЦЕРКВИ В КАЗАХСКИХ ЗЕМЛЯХ ТУРКЕСТАНСКОГО КРАЯ ВО ВТОР.ПОЛ.ХІХ-НАЧ.ХХ ВВ. 318

Найманбаев Б.Р., Шеримбаева Ж.Д.

ВЗАИМООТНОШЕНИЯ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН И РОССИЙСКОЙ ФЕДЕРАЦИИ.....331

Таштанов Ж. А.

САЙРАМ Өңірінің астық даярлау тұсындағы күнделікті өмір тарихы (1928-1929жж).....340

ГЕОГРАФИЯ - GEOGRAPHY

Имашев Э.Ж., Ахунов А.Р., Отарбаев С.А.

АҚТӨБЕ ЖӘНЕ ОРЫНБОР ОБЛЫСТАРЫНЫҢ ИНДУСТРИЯЛЫҚ ДАМУ ТРЕНДТЕРІ.....348

Amelchenko Valentin

RECONSTRUCTION OF THE USE OF AGRICULTURAL RESOURCES OF THE TERRITORY NORTH OF THE CASPIAN SEA IN THE XVIII CENTURY (ON THE MATERIALS OF P.S. PALLAS).....361

Искакова К.А., Молдагалиева А.Е, Зайрахунова Д.К.

ОЦЕНКА КОНКУРЕНТНЫХ ПРЕИМУЩЕСТВ УЙГУРСКОГО РАЙОНА АЛМАТИНСКОЙ ОБЛАСТИ КАК ТУРИСТСКОЙ ДЕСТИНАЦИИ.....368

Рамазанова Н.Е., Аvezханов Ч.Ж.

ARCGIS БАҒДАРЛАМАСЫ НЕГІЗІНДЕ ҰЛЫСАЙ ӨЗЕНІ АЛАБЫНДАҒЫ ЕҢІСТІКТІ АНЫҚТАУ.....379

ЭКОЛОГИЯ – ECOLOGY

Ахмеденов К.М., Бакиев А.Г.

ИСТОРИЯ ИССЛЕДОВАНИЙ ПРЕСМЫКАЮЩИХСЯ ЗАПАДНО-КАЗАХСТАНСКОЙ ОБЛАСТИ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН. СООБЩЕНИЕ 3. 1990-Е и «НУЛЕВЫЕ» ГОДЫ.....387

Давыгора А.В., Шпигельман М.И.

ДОПОЛНЕНИЯ К ОРНИТОФАУНЕ СЕВЕРНОГО УСТЮРТА.....403

Karmaliev Rashid

ECOLOGICAL - EPISOOTIC ANALYSIS OF BASIC HELMINTHOSIS OF CATTLE IN NATURAL ZONES OF WEST KAZAKHSTAN REGION.....417

Альжанова Б.С., Джубатырова С.С., Беркалиева А.А.

ПИРОГЕНДІ ФАКТОРЛАРДЫҢ ҚҰРҒАҚ ДАЛА АЙМАҒЫНЫҢ КҮҢГІРТ ҚАРА ҚОҢЫР ТОПЫРАҚТАРЫНЫҢ КЕЙБІР ҚАСИЕТТЕРІНЕ ӘСЕРІ.....436

Булекова А.А., Габдуллина С.

ПРОБЛЕМА УТИЛИЗАЦИИ ТБО.....447

Чекалин С.Г., Тургумбаев А.А., Кудря Л.А.

ДИНАМИКА ОСНОВНЫХ КЛИМАТИЧЕСКИХ ПОКАЗАТЕЛЕЙ И ПРОЦЕСС ФОРМИРОВАНИЯ ПРОДУКТИВНОСТИ НАДЗЕМНЫХ ЭКОСИСТЕМ.....454

МАҚАЛАЛАРДЫ РЕСІМДЕУГЕ ҚОЙЫЛАТЫН ТАЛАПТАР

Мақаланы жариялау үшін әр автор дербес құжаттар түрінде ұсынуға міндетті:

1. Мақала материалдары – мәтін, соның ішінде автордың аты-жөні, мақала атауы, аңдатпа және мемлекеттік, орыс және ағылшын тілдеріндегі түйінді сөздер, жарияланым тіліндегі әдебиеттер, ағылшын тіліндегі әдебиеттер және транслитерация, суреттер және атаулары бар кестелер RTF форматында бір файлмен ресімделеді;

2. Авторлар туралы мәлімет мазмұнына келесі элементтер кіреді:

- аты, әкесінің аты және тегі;
- ғылыми атағы, ғылыми дәрежесі;
- лауазымы немесе кәсібі;
- жұмыс орны (мекеменің немесе ұйымның, елді мекеннің атауы);
- елдің атауы (шетелдік авторлар үшін);
- электрондық мекенжайы (e-mail).

Автордың аты атау септік тұлғасында келтіріледі. Әкесінің атын пайдалану қабылданбаған жағдайда, бір инициалы немесе аты келтіріледі. Ғылыми атағы, ғылыми дәрежесі, лауазымы, кәсібі, жұмыс орны, елдің атауы туралы мәліметтер толық нысанда көрсетіледі. Авторлар туралы мәліметтер қазақ, орыс және ағылшын тілдерінде беріледі.

Жариялау үшін ұсынылған материалдар келесі талаптарға сай болуы тиіс:

1. Бұрын жарияланбаған және басқа басылымдарда жариялануға арналмаған педагогика, филология, тарих, география, биология және экология саласындағы өзекті мәселелер бойынша бірегей ғылыми зерттеулердің нәтижелерін қамтуы.

2. Мақала көлемі 6-12 бет (ғылыми шолулар, қысқаша ғылыми хабарламалар – 4-8 бет), шрифт Times New Roman-12, жиектері – жоғарғы және төменгі – 2 см, сол жақ – 3 см, оң жақ – 1,5 см, абзац – 1,25, жоларалық интервал – 1.

3. Мақала материалдары келесі құрылымда болуы тиіс:

- ƏOЖ – жоғарғы сол жақ бұрышында;
- FTAХP – жоғарғы сол жақ бұрышында ƏOЖ кейін келесі жолда;
- DOI – FTAХP-дан кейінгі келесі жолда жоғарғы сол жақ бұрышта (журнал редакциясымен беріледі және толтырылады);
- Автордың(-лардың) тегі мен аты – жөні (егер мақала қазақ немесе орыс тілінде жазылған болса); тегі мен аты (толық жазылады) (егер мақала ағылшын тілінде жазылған болса) - ортасында DOI-ден кейінгі бір жолдан соң, қою қаріппен жазылады;
- Ұйымның атауы (жұмыс немесе оқу орны), қаласы, елі – орта тұсында автордың тегі мен аты-жөнінен кейін бір жолдан кейін қою қаріппен жазылады;
- Автор (-лар) дың электрондық поштасы – орта тұста ұйымның (жұмыс немесе оқу орнының) атауынан кейінгі бір жолдан соң;
- Мақала атауы – бет ортасында автор (-лар) электрондық поштасынан кейінгі бір жолдан соң бас әріптермен, қою шрифтпен жазылады;
- Аңдатпа (сөз қою қаріппен жазылады) – мақала атауынан кейінгі бір жолдан соң (жаңа жолдан, теңестіру ені бойынша жүргізіледі);
- Кілт сөздер (сөз тіркесі қою қаріппен жазылады) – аңдатпадан кейін жаңа жолдан бастап (теңестіру ені бойынша жүргізіледі);
- Құрылымдалған негізгі мәтін (кіріспе; зерттеу материалдары мен әдістері; зерттеу нәтижелері; қорытынды; алғыстар) – кілт сөздерінен кейінгі бір жолдан соң (бөлім атауы парақ ортасында курсивті қаріппен теңестіріледі, әрі қарай жаңа жолдан бөлім мәтіні жай қаріппен жазылып, теңестіру ені бойынша жүргізіледі);
- Әдебиет (сөз бас әріптермен және қою қаріппен жазылады). Бұл бөлімде пайдаланылған әдебиеттер жарияланым тілінде жазылады – негізгі мәтіннен кейінгі бір жолдан соң (теңестіру парақ ортасы бойынша, әрі қарай әдебиеттер тізімі жаңа жолдан (абзац), теңестіру ені бойынша);
- References (сөз бас және қою қаріппен жазылады). Бұл бөлімде пайдаланылған әдебиеттер транслитерацияны пайдалана отырып және шаршы жақшада (курсивпен) келтіріледі, ағылшын

тіліндегі аударма – әдебиеттен кейінгі бір жолдан соң (теңестіру парақ ортасы бойынша, әрі қарай жаңа жолдан әдебиеттер тізімі (абзац), теңестіру ені бойынша);

- Орыс тіліндегі автор (-лар) дың тегі мен аты-жөні (егер мақала қазақ тілінде жазылған болса) – ортасында references сөзінен кейін бір жолдан соң, қою қаріппен жазылады;

- Мақаланың орыс тіліндегі атауы (егер мақала мемлекеттік тілде жазылған болса) – парақ ортасында автордың тегі мен аты-жөнінен кейінгі жаңа жолдан, қою және бас қаріппен жазылады;

- Орыс тіліндегі аңдатпа (сөз қою қаріппен жазылады) (егер мақала қазақ тілінде жазылған болса) – мақала атауынан кейінгі жаңа жолдан ені бойынша жазылады;

- Орыс тіліндегі кілт сөздер (сөз тіркесі қою шрифтімен жазылады) (егер мақала қазақ тілінде жазылған болса) – аңдатпадан кейінгі жаңа жолдан ені бойынша жазылады;

- Ағылшын тіліндегі автор (-лар) дың тегі мен аты (толық жазылады) (егер мақала қазақ тілінде жазылған болса) – парақ ортасында орыс тіліндегі кілт сөздерінен кейінгі бір жолдан соң қою қаріппен жазылады;

- Ағылшын тіліндегі мақаланың атауы (егер мақала қазақ тілінде жазылған болса) – парақ ортасында жаңа жолдан автордың тегі мен аты-жөнінен кейін қою шрифтімен ерекшеленген бас әріптермен жазылады;

- Ағылшын тіліндегі аңдатпа (сөз қою қаріппен жазылады) (егер мақала қазақ тілінде жазылған болса) – мақала атауынан кейінгі жаңа жолдан ені бойынша жазылады;

- Ағылшын тіліндегі кілт сөздер (сөз тіркесі қою шрифтімен жазылады) (егер мақала қазақ тілінде жазылған болса) - аңдатпадан кейінгі жаңа жолдан ені бойынша жазылады.

Егер мақала орыс тілінде жазылса, онда соңында («References» бөлімінен кейін) қазақ тіліндегі автордың тегі мен аты-жөні, мақаланың атауы, аңдатпа және түйінді сөздер, одан әрі бір жолдан кейін ағылшын тіліндегі автордың тегі мен аты (толық), мақаланың атауы, аңдатпа және түйінді сөздер жазылады.

Егер мақала ағылшын тілінде жазылса, онда соңында («Әдебиет» бөлімінен кейін) қазақ тіліндегі автордың тегі мен аты (толық), мақаланың атауы, аңдатпа мен түйінді сөздер, әрі қарай бір жолдан кейін орыс тіліндегі автордың тегі мен аты-жөні, мақаланың атауы, аңдатпа мен түйінді сөздер жазылады.

Мақала атауы. Мақаланың толық атауы 15 сөзден аспауы тиіс.

Аңдатпа өзіндік мәтін болуы тиіс. Аңдатпа зерттеу пәніне емес, жүргізілген зерттеуге арналуы қажет. Ол мақаланың қысқаша, бірақ мазмұнды түйіндемесі болып табылады. Аңдатпада формулаларды, аббревиатураларды, әдебиеттер тізіміндегі позицияларға сілтемелерді пайдалануға жол берілмейді. Аңдатпа 100-150 сөз көлемінде бір абзацпен жазылады. Жекелеген жағдайларда (эмпирикалық зерттеулер үшін) жалпы кіріспе ақпарат, зерттеу мақсаты, әдістері, нәтижелері, практикалық маңыздылығы секілді тақырыпшалары келтіріліп, құрылымдалған аңдатпалар келтіруге болады. Құрылымдалған аңдатпа көлемі 250 сөзден аспауы тиіс.

Кілт сөздер. Мақала 10-15 кілт сөз немесе сөйлеммен сүйемелденуі керек. Ажыратқыш ретінде нүктелі үтір қолданылады (;).

Құрылымдалған негізгі мәтін:

- **Кіріспе** кез келген мақала үшін міндетті бөлім болып табылады. Мақаланың бұл бөлімінде зерттеу пәні ашылады, зерттеу сұрағы / мәселесі қойылады немесе зерттеу мақсаты тұжырымдалады, зерттеу болжамы негізделеді (егер бар болса). Осы зерттеуді жүргізудің қажеттілігі мен маңыздылығын түсіндіру қажет (зерттеудің белгіленген проблемасын шешу). Мақала аясында тек бір мақсатпен/болжаммен/зерттеу мәселесімен жұмыс істеуге болады. Зерттеу нысанын, пәнін бөлек бөліп, зерттеу міндеттерінің тізімін ұсыну қажет емес. Әдетте, кіріспе 1-3 бет алады;

- **Зерттеу материалдары мен әдістері.** Бұл бөлімде пайдаланылған материалдар мен зерттеу әдістері барынша егжей-тегжейлі сипатталады. Қолданылатын әдістер мен материалдардың нақты және толық сипаттамасы, іріктеме мен т.б. сипаттамасы алынған нәтижелердің шынайылығын бағалауға мүмкіндік береді.

- **Зерттеу нәтижелері.** Осы бөлімде сипатталған әдіснамаға сүйене отырып, зерттеу жүргізу барысында алынған объективті деректерді ұсыну қажет. Авторлық зерттеудің нәтижелері барынша толық ұсынылуы тиіс.

- **Қорытынды.** Бұл бөлім алынған нәтижелерді талдау негізінде қорытындыларды тұжырымдауды білдіреді. Қорытынды толық мәтінмен жазылады, ешқандай жағдайда тізіммен беруге болмайды.

- **Алғыстар.** Мұнда гранттарды немесе зерттеуді қаржылық қолдаудың басқа да түрлерін (сондай-ақ қажет болған жағдайда олардың көздерін) келтіру керек. Содан кейін зерттеуді ұйымдастыруға және жүргізуге көмектескен мамандарға немесе мекемелерге алғыс айту керек. Қолжазбаларды қарауға және қабылдауға қатысқан тұлғаларға, яғни рецензенттерге, редакторларға, сондай-ақ журналдың редакциялық алқасының мүшелеріне алғыс білдіруге тыйым салынады.

Әдебиет. Пайдаланылған әдебиеттер мақала мәтінінде көрсетілген ретпен келтіріледі және тік жақшада ресімделеді, мысалы: [1]. Мәтіндегі бірінші сілтеме [1], екіншісі – [2] және т. б. ретімен болуы тиіс. Кітаптан алынған нәтижеге сілтеме жасалған кезде оның әдебиет тізіміндегі нөмірі және (үтір арқылы) осы нәтиже жарияланған беттің нөмірі көрсетіледі, мысалы: [7, 157 б.]. Бірнеше дереккөздердің нәтижелеріне сілтеме жасалған кезде, әдебиеттер тізіміндегі нөмірлер нүктелі үтір арқылы жазылады, мысалы: [7, 157 б.; 8]. Пайдаланылған әдебиеттер өзекті болуы керек, яғни соңғы 5-7 жылда жарияланған болуы тиіс (іргелі еңбектер мен материалдардан басқа). Пайдаланылған әдебиет кемінде 10 позициядан тұруы тиіс. Өзекті және шетелдік әдебиет тізіміндегі позициялардың жалпы санының кемінде 10%-ын алуы тиіс. Тізімнің барлық позицияларына мақала мәтінінде сілтеме болуы тиіс және керісінше – барлық аталған әдебиеттер әдебиет тізімінде көрсетілуі тиіс. Пайдаланылатын көздерді 25-30-дан арттырмау ұсынылады.

«References» бөлімі үшін орыс мәтінін латын әріптеріне транслитерациялауды <http://www.translit.ru/> сайтындағы бағдарламаны пайдалана отырып тегін жүзеге асыруға болады.

Кестелерді, суреттерді, формулаларды ресімдеу. Мақалада дөңгелек жақшада (1) мәтін бойынша сілтемелер бар формулалар ғана нөмірленеді. Кестелерде, суреттерде, формулаларда символдарды, белгілерді белгілеуде әркелкілік болмауы тиіс. Суреттер анық және таза болуы керек. Мәтіндегі суреттер мен кестелерге сілтемелер болуы тиіс, мысалы: «...1-кестеде» немесе (Кест. 1); «...1-суретте» немесе (Сур. 1). Графиктер, суреттер және фотосуреттер мәтінге олар туралы алғаш рет айтылғаннан кейін автор үшін ыңғайлы түрде салынады. Сурет астындағы жазбалар келесідей беріледі: иллюстрациялардың астында, парақ ортасында реттік нөмірі бар сурет сөзінен кейін, мысалы: Сурет 1 – Сурет атауы; кестенің үстінде, парақ ортасында реттік нөмірі бар кесте сөзінен кейін, мысалы: Кесте 1 – Кесте атауы. Мәтіндегі жалғыз сурет, кесте нөмірленбейді.

Аббревиатуралар мен қысқартуларды пайдалану. Мақаланың негізгі мәтінінде аббревиатуралар мен қысқартуларды қолдануға болады. Барлық аббревиатуралар мен қысқартулар, жалпыға бірдей түсініктілерін қоспағанда, мәтінде бірінші рет қолданылған кезде толық түсіндіріліп жазылуы тиіс. Түсіндіріліп жазылғаннан кейін, аббревиатура немесе қысқарту дөңгелек жақшада жазылады, мысалы: «...Батыс Қазақстан облысында (БҚО)». Аңдатпа мен кілт сөздерде аббревиатуралар мен қысқартуларды пайдалануға жол берілмейді.

- Мақала материалдарын қазақ, орыс және ағылшын тілдеріне аудару үшін Интернет-ресурстың автоматтандырылған бағдарламаларын пайдалануға жол берілмейді.

- Мақаланы журналға жіберер алдында, материалдардың жалпы орфографиясын, тиісті терминдердің дұрыс жазылуын және жұмыс мәтіні мен сілтемелерді ресімдеуді мұқият тексеру қажет.

- Мақала осы талаптардың ең болмағанда біреуіне сәйкес келмеген жағдайда, редакциялық алқа оны қабылдамауға құқылы.

ТРЕБОВАНИЯ К ОФОРМЛЕНИЮ СТАТЕЙ

Для опубликования статьи каждый автор обязан предоставить в виде самостоятельных документов:

1. Материалы статьи – текст, включая фамилии и инициалы автора(-ов), название статьи, аннотацию и ключевые слова на государственном, русском и английском языках, литература на языках публикации, английском языке и транслитерация, рисунки и таблицы с названиями, оформляется одним файлом в формате RTF;

2. Сведения об авторах, которые включают следующие элементы:

- имя, отчество и фамилия;
- ученое звание, ученую степень;

- должность или профессию;
- место работы (наименование учреждения или организации, населенного пункта);
- наименование страны (для иностранных авторов);
- электронный адрес (e-mail).

Имя автора приводятся в именительном падеже. В случаях, когда употребление отчества не принято, приводят один инициал или имя. Сведения об ученом звании, ученой степени, должности, профессии, месте работы, наименовании страны указывают в полной форме. Сведения об авторах приводятся на казахском, русском и английском языках.

Представленные для опубликования материалы должны удовлетворять следующим требованиям:

1. Содержать результаты оригинальных научных исследований по актуальным проблемам в области педагогики, филологии, истории, географии, биологии и экологии, ранее не опубликованные и не предназначенные к публикации в других изданиях.

2. Объем статьи 6-12 страниц (научные обзоры, краткие научные сообщения – 4-8 страниц), шрифт Times New Roman – 12, поля – верхнее и нижнее – 2 см, левое – 3 см, правое – 1,5 см, абзац – 1,25, междустрочный интервал – 1.

3. Материалы статьи должен иметь следующую структуру:

- УДК – в верхнем левом углу;
- МРНТИ – на следующей строке после УДК в верхнем левом углу;
- DOI – на следующей строке после МРНТИ в верхнем левом углу (присваивается и заполняется редакцией журнала);
- Фамилия и инициалы автора(-ов) (если статья написана на казахском или русском языке); фамилия и имя (пишется полностью) (если статья написана на английском языке) – по центру через строку после DOI, выделенная жирным шрифтом;
- Название организации (место работы или учебы), город, страна – по центру через строку после фамилии и инициалов автора(-ов) жирным шрифтом;
- Электронная почта автора(-ов) – по центру через строку после название организации (место работы или учебы);
- Название статьи – по центру через строку после электронной почты автора(-ов) заглавными буквами, выделенная жирным шрифтом;
- Аннотация (слово выделяется жирным шрифтом) – через строку после названия статьи (с новой строки, выравнивание по ширине);
- Ключевые слова (словосочетание выделяется жирным шрифтом) – с новой строки после аннотации (выравнивание по ширине);
- Структурированный основной текст (введение; материалы и методы исследования; результаты исследования; заключение; благодарности) – через строку после ключевых слов (выравнивание по центру названия раздела с курсивным шрифтом, далее с новой строки текст раздела обычным шрифтом и выравниванием по ширине);
- Литература (слово пишется заглавными буквами и выделяется жирным шрифтом). В данном разделе использованные источники пишутся на языке публикации – через строку после основного текста (выравнивание по центру, далее список источников с новой строки (абзац), выравнивание ширине);
- References (слово пишется заглавными буквами и выделяется жирным шрифтом). В данном разделе использованные источники приводятся с использованием транслитерации и в квадратных скобках (курсивом) перевод на английский язык – через строку после литературы (выравнивание по центру, далее список источников с новой строки (абзац), выравнивание ширине);
- Фамилия и инициалы автора(-ов) на русском языке (если статья написана на казахском языке) – по центру через строку после References, выделенная жирным шрифтом;
- Название статьи на русском языке (если статья написана на государственном языке) – по центру с новой строки после фамилии и инициалов автора(-ов) заглавными буквами, выделенная жирным шрифтом;
- Аннотация (слово выделяется жирным шрифтом) на русском языке (если статья написана на казахском языке) – по ширине с новой строки после названия статьи;

- Ключевые слова (словосочетание выделяется жирным шрифтом) на русском языке (если статья написана на казахском языке) – по ширине с новой строки после аннотации;
- Фамилия и имя (пишется полностью) автора(-ов) на английском языке (если статья написана на казахском языке) – по центру через строку после ключевых слов на русском языке, выделенная жирным шрифтом;
- Название статьи на английском языке (если статья написана на казахском языке) – по центру с новой строки после фамилии и инициалов автора(-ов) заглавными буквами, выделенная жирным шрифтом;
- Аннотация (слово выделяется жирным шрифтом) на английском языке (если статья написана на казахском языке) – по ширине с новой строки после названия статьи;
- Ключевые слова (словосочетание выделяется жирным шрифтом) на английском языке (если статья написана на казахском языке) – по ширине с новой строки после аннотации.

Если статья написана на русском языке в конце (после раздела «References») пишется фамилия и инициалы автора(-ов), название статьи, аннотация и ключевые слова на казахском языке, далее через строку фамилия и имя (полностью) автора(-ов), название статьи, аннотация и ключевые слова на английском языке.

Если статья написана на английском языке в конце (после раздела «Литература») пишется фамилия и имя (полностью) автора(-ов), название статьи, аннотация и ключевые слова на казахском языке, далее через строку фамилия и инициалы автора(-ов), название статьи, аннотация и ключевые слова на русском языке.

Название статьи. Полное название статьи не должен превышать 15 слов.

Аннотация должна представлять собой самостоятельный текст. Аннотация должна быть посвящена статье – проведённому исследованию, а не предмету исследования в целом. Она представляет собой краткое, но информативное резюме статьи. В аннотации не допускается использование формул, аббревиатур, ссылок на позиции в списке литературы. Аннотация пишется одним абзацем объёмом 100-150 слов. В отдельных случаях (для эмпирических исследований) приветствуются структурированные аннотации с выделением подзаголовков: общая вводная информация, цель, методы, результаты, практическая значимость. Объём структурированной аннотации не должен превышать 250 слов.

Ключевые слова. Статью должны сопровождать 10-15 ключевых слов или выражений. В качестве разделителя используется точка с запятой (;).

Структурированный основной текст:

- **Введение** является обязательным разделом для любой статьи. В этой части статьи раскрывается предмет исследования, ставится проблема/вопрос исследования или формулируется цель исследования, обосновывается гипотеза исследования (если таковая имеется). Следует объяснить необходимость и значимость проведения данного исследования (решения обозначенной проблемы исследования). В рамках статьи возможна работа лишь с одной целью/гипотезой/проблемой исследования. Не следует отдельно выделять объект, предмет и представлять список задач исследования. Как правило, введение занимает 1-3 страницы;

- **Материалы и методы исследования.** В данном разделе максимально детально описываются использованные материалы и методы исследования. Чёткое и подробное описание используемых методов и материалов, характеристика выборки и т.п. дает возможность оценить достоверность полученных результатов.

- **Результаты исследования.** В данном разделе следует представить объективные данные, полученные в ходе проведения исследования исходя из описанной методологии. Результаты авторского исследования должны быть представлены максимально полно.

- **Заключение.** Данный раздел подразумевает формулирование выводов на основании анализа полученных результатов. Заключение прописывается полноценным текстом, ни в коем случае не списком.

- **Благодарности.** Здесь следует перечислить гранты или другие виды финансовой поддержки (а также, при необходимости, их источники) исследования. Затем следует поблагодарить специалистов или учреждения, которые помогали в организации и проведении исследовании. Не следует благодарить лиц, которые принимали участие в рассмотрении и принятии рукописей, т.е. рецензентов, редакторов, а также членов редакционной коллегии журнала.

Литература. Используемая литература приводится в порядке упоминания в тексте статьи, и оформляются в квадратных скобках, например: [1]. Первая ссылка в тексте на литературу должна иметь номер [1], вторая – [2] и т.д. по порядку. При ссылках на результат из книги указывается ее номер из списка литературы и (через запятую) номер страницы, на которой опубликован этот результат, например: [7, с. 157]. При ссылках на результаты из нескольких источников номера из списка литературы пишется через точку с запятой, например: [7, с. 157; 8]. Используемая литература должна быть актуальной, т.е. опубликованные за последние 5-7 лет (кроме фундаментальных трудов и материалов). Используемая литература должна содержать не менее 10 позиций. Актуальная и иностранная литература должна занимать не менее 10% от общего числа позиций в списке. На все позиции списка должна быть ссылка в тексте статьи и наоборот – вся упоминаемая литература должна быть перечислена в списке литературы. Рекомендуется использовать не более 25-30 источников.

Транслитерация русского текста на латиницу для раздела «References» можно осуществить бесплатно, воспользовавшись программой на сайте <http://www.translit.ru/>

Оформление таблиц, рисунков, формул. В статье в круглых скобках (1) нумеруются лишь те формулы, на которые по тексту есть ссылки. В таблицах, рисунках, формулах не должно быть разночтений в обозначении символов, знаков. Рисунки должны быть четкими и чистыми. На рисунки и таблицы в тексте должны быть ссылки, например: «... в таблице 1» или (табл. 1); «... на рисунке 1» или (рис. 1). Графики, рисунки и фотографии вставляются в текст после первого упоминания о них в удобном для автора виде. Подрисуночные подписи даются: под иллюстрациями по центру после слова Рисунок с порядковым номером, например: Рисунок 1 – Название рисунка; над таблицей по центру после слова Таблица с порядковым номером, например: Таблица 1 – Название таблицы. Единственный рисунок, таблица в тексте не нумеруется.

Использование аббревиатур и сокращений. В основном тексте статьи допускается использование аббревиатур и сокращений. Все аббревиатуры и сокращения, за исключением заведомо общеизвестных, должны быть расшифрованы при первом употреблении в тексте. После расшифровки аббревиатура или сокращение пишется в круглых скобках, например: «... в Западно-Казахстанской области (ЗКО)». Не допускается использование аббревиатур и сокращений в аннотации и ключевых словах.

- Не допускается использование автоматизированных программ Интернет-ресурса для перевода материалов статьи на казахский, русский и английский языки.

- Перед отправкой статьи в журнал необходимо тщательно проверять общую орфографию материалов, правильность написания соответствующих терминов и оформления текста работы и ссылок.

- В случае несоответствия статьи хотя бы одному из предусмотренных настоящим требованиям, редакционная коллегия вправе её отклонить.

ARTICLE REQUIREMENTS

In order to publish the article, each author is obliged to provide in the form of independent documents:

1. The materials of the article – text, including the names and initials of the author (s), the title of the article, annotation and keywords in the state, Russian and English languages, literature in the languages of publication, English and transliteration, drawings and tables with names, is executed by one file in the format of RTF;

2. Information about authors that includes the following elements:

- First name, middle name and surname;
- Academic title, academic degree;
- Position or profession;
- Place of work (name of institution or organization, settlement);
- Country name (for foreign authors);
- E-mail address.

The author's name is given in the eminent fall. In cases where the use of the middle name is not accepted, one initiator or name is cited. Information about academic rank, academic degree, position, profession, place of work, name of the country is indicated in full form. Information about the authors is given in Kazakh, Russian and English.

Submissions for publication must meet the following requirements:

1. To contain the results of original scientific research on topical problems in the field of pedagogy, philology, history, geography, biology and ecology, previously not published and not intended for publication in other publications.

2. Article 6-12 pages (scientific reviews, short scientific reports – 4-8 pages), font Times New Roman – 12, fields - upper and lower – 2 cm, left – 3 cm, right – 1.5 cm, paragraph – 1.25, line spacing – 1.

3. The materials of the article should be structured as follows:

- UDC - in the upper left corner;

- IHSTI - on the next line after UDC in the upper left corner;

- DOI - on the next line after IHSTI in the upper left corner (assigned and filled in by journal edition);

Name and initials of the author (s) (if the article is written in Kazakh or Russian); Last name (written in full) (if the article is written in English) – center through the line after DOI, shown in bold;

- Name of the organization (place of work or study), city, country – in the center through the line after the name and initials of the author (s) in bold;

- E-mail of the author (s) – in the center through the line after the name of the organization (place of work or study);

- Article title-centered through the line after the author's e-mail (s) in capital letters in bold;

- Annotation (the word appears in bold) – the line after the article title (new line, width alignment);

- Keywords (phrase appears in bold) – from the new line after annotation (width alignment);

- Structured body text (introduction; Research materials and methods; results of research; conclusion; Thanks) – through the line after keywords (alignment to the center of the title of the section with italic font, further with a new line the text of the section with regular font and alignment to width);

- Literature (the word is written in capital letters and appears in bold). In this section, the sources used are written in the language of publication – a line after the main text (center alignment, followed by a list of sources with a new line (paragraph), width alignment);

- References (the word is written in capital letters and appears in bold). In this section, the used sources are given using transliteration and in square brackets (italics) translation into English – through the line after the literature (alignment to the center, a further list of sources from the new line (paragraph), alignment of width);

- Surname and initials of the author (s) in Russian (if the article is written in Kazakh) – in the center through the line after References, indicated in bold;

- Title of the article in Russian (if the article is written in the state language) – in the center with a new line after the name and initials of the author (s) in capital letters, indicated in bold;

- Annotation (word in bold) in Russian (if the article is written in Kazakh) – in width with a new line after the article title;

- Keywords (the phrase appears in bold) in Russian (if the article is written in Kazakh) - in width with a new line after annotation;

- Surname and first name (written in full) of the author (s) in English (if the article is written in Kazakh) – in the center through the line after keywords in Russian, indicated in bold;

- Title of the article in English (if the article is written in Kazakh) – in the center with a new line after the last name and initials of the author (s) in capital letters, indicated in bold;

- Annotation (word in bold) in English (if the article is written in Kazakh) – in width with a new line after the article title;

- Keywords (the phrase appears in bold) in English (if the article is written in Kazakh) – in width with a new line after annotation.

If the article is written in Russian at the end (after the section "References"), the name and initials of the author (s), the title of the article, the annotation, and keywords in Kazakh are written, further through the line surname and first name (s) of the author (s), the title of the article, the annotation, and keywords in English.

If the article is written in English at the end (after the section "Literature") the last name and first name (s) of the author (s), the title of the article, the annotation, and keywords in Kazakh are written, further through the line the last name and initials of the author (s), the title of the article, the annotation, and keywords in Russian.

Title of the article. The full title of the article should not exceed 15 words.

The annotation must be self-contained text. The annotation should be devoted to the article - the study carried out, not the subject of the study as a whole. It is a brief but informative summary of the article. In the

annotation, you cannot use formulas, abbreviations, references to items in the list of literature. The annotation is written in one paragraph of 100-150 words. In some cases (for empirical studies) structured annotations with subheadings are welcomed: general introduction, purpose, methods, results, practical significance. Structured annotation shall not exceed 250 words.

Keywords. The article must be accompanied by 10-15 keywords or expressions. The delimiter is a semicolon (;).

The structured main text:

- **The introduction** is a mandatory section for any article. This part of the article reveals the subject matter of the study, raises a problem/question of the study or formulates the purpose of the study, justifies the hypothesis of the study (if any). The necessity and importance of conducting this study (solving the identified problem of the study) should be explained. Within the framework of the article, it is possible to work with only one goal/hypothesis/problem of research. Do not separate the object, subject, or list of study tasks. Typically, the introduction takes 1-3 pages;

- **Materials and methods of research.** This section describes the materials and methods of research used in as much detail as possible. A clear and detailed description of the methods and materials used, sampling characteristics, etc., makes it possible to assess the validity of the results obtained.

- **Results of research.** This section should provide objective data from the study based on the methodology described. The results of the author's study should be presented as fully as possible.

- **Conclusion.** This section involves drawing conclusions on the basis of an analysis of the results obtained. The conclusion is prescribed in full text, in no case a list.

- **Thanks.** Here you should list grants or other types of financial support (as well as, if necessary, their sources) of research. The specialists or institutions who assisted in the organization and conduct of the study should then be thanked. Persons who took part in the examination and acceptance of manuscripts, i.e. reviewers, editors, as well as members of the editorial board of the journal, should not be thanked.

Literature. The literature used is given in the order of mention in the text of the article, and is written in square brackets, for example: [1]. The first reference in the text to the literature must have a number [1], the second - [2], etc. in order. References to the result from the book indicate its number from the list of literature and (by comma) the number of the page on which this result is published, for example: [7, p. 157]. When referring to results from several sources, the numbers from the list of literature are written through a comma dot, for example: [7, p. 157; 8]. The literature used should be relevant, i.e. published over the last 5-7 years (except for fundamental works and materials). The literature used must contain at least 10 entries. Current and foreign literature should occupy at least 10% of the total number of positions on the list. All entries of the list should be referenced in the text of the article and vice versa - all the mentioned literature should be listed in the list of literature. A maximum of 25-30 sources is recommended.

Transliteration of Russian text into Latin for the section "References" can be carried out free of charge using the program on the <http://www.translit.ru/>.

Design of tables, figures, formulas. The article, in parentheses (1), numbers only those formulas referred to in the text. Tables, figures, formulas must have no differences in the symbol number, characters. The drawings must be clear and clean. The figures and tables in the text shall be referenced, for example, "..... In Table 1 "or (Table 1); «.... Figure 1 "or (Figure 1). Graphics, drawings, and photographs are inserted into the text after the first mention of them in a way convenient for the author. Sub-drawing signatures are given: under illustrations in the center after the word Figure with a serial number, for example, Figure 1 - Name of the figure; Above the table in the center after the word Table with sequence number, for example, Table 1 - Table name. The only figure, the table is not numbered in the text.

Use of abbreviations and acronyms. Abbreviations and acronyms may be used in the main text of the article. All abbreviations and acronyms, with the exception of those known to the public, must be decrypted when first used in the text. After decryption, the abbreviation or acronyms is written in parentheses, for example:... "In the West Kazakhstan region. " Abbreviations and acronyms in annotations and keywords are not allowed.

- It is not allowed to use automated programs of the Internet resource for translation of materials of the article into Kazakh, Russian and English languages.

- Before sending the article to the journal, it is necessary to carefully check the general spelling of the materials, the correctness of the relevant terms and the design of the text of the work and references.

- In cases of non-compliance with the article with at least one of these requirements, the editorial board may reject it.

АВТОРЛАРДЫҢ ТҮПНҰСҚАСЫНАН БАСЫП ШЫҒАРЫЛДЫ
ОТПЕЧАТАНО С ОРИГИНАЛОВ АВТОРОВ

Редакторы-Редактор:

Қужалиева Р.Р.

**Материалдарды компьютерде беттеген:
Верстка и изготовление оригинал-макета:**

Панова Е.Е., Сахметова С.К.

Басуға 25.03.2021 ж. қол қойылды.

Подписано в печать 25.03.2021 г.

Көлемі 59,25 б.т. Таралымы 150 дана. Тапсырыс № 109.
Объем 59,25 п.л. Тираж 150 экз. Заказ № 109.

Западно-Казахстанский университет им. М.Утемисова, 2021.
090000, Уральск, пр. Н.Назарбаева, 162.
М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, 2021.
090000, Орал, Н.Назарбаев даңғылы, 162.